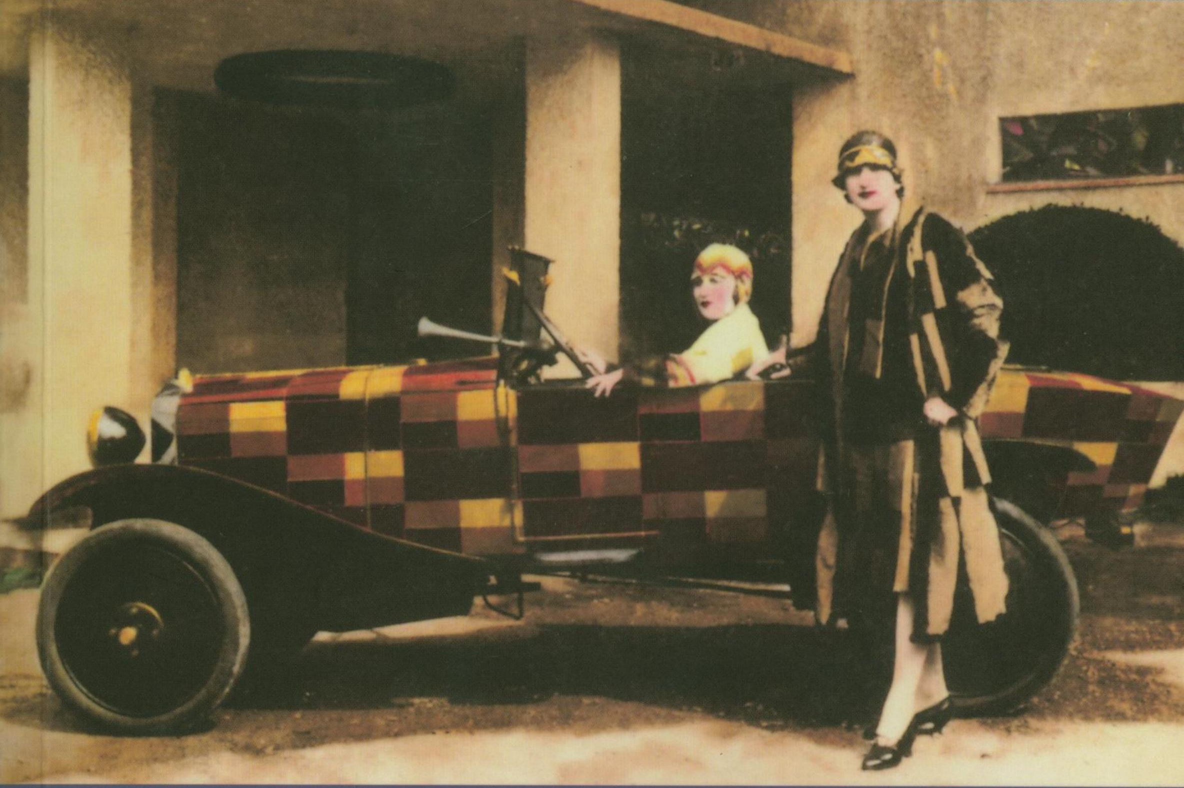
CİLT V

Kadınların Tarihi

Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru

Editörler: **Georges Duby, Michelle Perrot**

Bölüm editörü: **Françoise Thébaud**

Çeviren: **Ahmet Fethi**

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Genel Yayın: 874
Tarih Dizisi: 53

Özgün Adı A History of Women in The West
V. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century

Meşelik Sokağı 2/3 Beyoğlu 34433 İstanbul

Yayın Yönetmeni Defne Asal Er
Editör Handan Akdemir

Kapak Tasarımı Mehmet Ulusel
Redaksiyon Zeynep Bilge
Düzeltmen Nihal Boztekin
Tasarım Osman Tülü
Grafik Uygulama Tipograf (0212) 249 01 01
Birinci Basım Mart 2005, İstanbul
ISBN 975-458-634-9 (Takım ISBN 975-458-629-2)
OTM 10305301
Basımevi Şefik Matbaası (0212) 472 15 00
Marmara Sanayi Sitesi M Blok 291 İkitelli 34306 İstanbul

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

kadınların tarihi

V

YİRMİNCİ YÜZYILDA KÜLTÜREL BİR KİMLİĞE DOĞRU

Dizi Editörleri Georges Duby, Michelle Perrot
Cilt Editörü Françoise Thébaud

Çeviren **Ahmet Fethi**

İçindekiler

Kadınların Tarihini Yazmak

Georges Duby ve Michelle Perrot

KADINLAR, UZUN SÜRE TARİHİN gölgesinde bırakıldı. Antropolojinin gelişmesi ve aileye, günlük hayatla, özel ve bireysel olanla ilgili bir zihniyet tarihine yapılan yeni vurgu, bu gölgenin dağılmasına yardım etti. Kadın hareketi ve bu hareketin gündeme getirdiği sorular, daha da fazlasını yaptı. "Nereden geldik? Nereye gidiyoruz?" Bunlar, kadınların kendilerine sormaya başladıkları sorulardır. Kadınlar üniversitenin hem içinde hem dışında, atalarını araştırmaya koyuldular ve egemenliklerinin köklerini ve kadın-erkek ilişkilerinin gelişimini anlamaya çalıştılar.

"Kadınların Tarihi", uygun ve çekici bir başlıktır; fakat kadınların kendi başlarına tarihin bir nesnesi oldukları düşüncesi kesinlikle reddedilmelidir. Anlamak istediğimiz şey, kadınların yeri, kadınların "durum"u, kadınların rolleri ve güçleridir. Kadınların nasıl davrandıklarını araştırmak istiyoruz. Kadınların söylediklerini ve söylemediklerini incelemek istiyoruz. Kadın imgelerine bakmak istiyoruz: Tanrıça, madonna, cadı imgelerine. Bizim tarihimiz, temelde ilişkiseldir; topluma bir bütün olarak bakıyoruz ve bizim kadın tarihimiz, bir o kadar da erkek tarihidir.

Bu, uzun bir tarihtir: Beş cilt, Antikçağ'dan bugüne Batı tarihini kapsamaktadır. Ve bizim tarihimiz, Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar sadece Batı'yı kapsamaktadır. Doğu, Latin Amerika ve Afrika kadınlarının tarihine şiddetle ihtiyaç vardır ve bu bölgelerin erkeklerinin ve kadınlarının bir gün bunu yazacaklarını umuyoruz.

Bizim tarihimiz, bakışının eşitliğe dayalı olması ve niyetinin farklı yorumlara açık olması açısından "feminist"tir. Sorular sormak istiyoruz; fakat hiçbir hazır cevabımız yok. Bizimkisi, çoğul bir tarihtir: Farklı bakış açılarından görüldüğü şekliyle bir kadın tarihidir.

Aynı zamanda bir ekip çalışmasıdır. Georges Duby ile Michelle Perrot, genel koordinasyondan sorumludur. Her cildin bir ya da iki editörü vardır: Pauline Schmitt Pantel (Antikçağ), Christiane Klapisch-Zuber (Ortaçağ), Natalie Zemon Davis ve Arlette Farge (er-

ken modern), Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot (on dokuzuncu yüzyıl) ve Françoise Thébaud (yirminci yüzyıl) kendi çalışma ekiplerini seçtiler – Avrupa ve ABD'de bu alanda çalışanların örnek temsilcileri olan yaklaşık altmış sekiz bilim insanı.

Bu dizinin, ulaşılan sonuçların yararlı bir özetini vereceğini ve daha ileri araştırmalar için bir rehber işlevi göreceğini umuyoruz. Yeni okuyuculara tarihi sevdireceğini ve hatırlamak için bir itki olacağını da umuyoruz.

Kadınların Tarihi

Yirminci Yüzyılda
Kültürel Bir Kimliğe Doğru

Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları

Françoise Thébaud

BU YÜZYILDA YAŞAYAN KADINLAR gözlemlendiğinde, trajedileri ve büyüklükleri insanı etkiler. Savaşın, devrimin ve diktatörlüğün sillesini yiyen kadınlar cinsiyetler arası ilişkiler bakımından büyük bir altüst oluşa da tanık oldular. Şimdi kadınların tarihinin "sonu"na, kurtuluşa doğru sürekli, kaçınılmaz ilerleme yıllarının sonuna ulaştık mı? Asla. I. Dünya Savaşı'nın ve Rus Devrimi'nin girdabında doğan jeopolitik yirminci yüzyıl kesin bir biçimde bitmişse de, Doğu blokunun çöküşünden sonra liberalizmin zaferini izleyen "tarihin sonu" fikri Avrupa'da ve diğer yerlerdeki olayların saldırısına dayanamadı. Tarihin sonunun kadınlar için anlamı ne olabilirdi? Erkek egemenliğinin alacakaranlığı ve yeni bir toplumun şafağı mı? Cinsel ayrımın hemen hemen yok olduğu yeni bir çağ mı?[1] Yoksa erkeklerin ve kadınların ayrı kimliklerini sürdürebildikleri, eşit hak ve fırsatlara sahip olabilecekleri bir dünya mı? Çağdaş feministler bu konuları tartışıyorlar. Amaçları kadınları tarihin özneleri olarak kabul ettirmek olmasına rağmen, dişil bir kimlik inşa etme gereği ile "kadın" kategorisini tümden ortadan kaldırma gereği arasında sürekli bir gerilim doğar. Ayrılıkçılık artık uygulanabilir bir seçenek gibi görünmüyor; tanımı yapılmış koşullarda erkeklerle bir arada var olmanın bir biçimi, giderek daha istenir bir seçenek gibi görünüyor. Bir kadın ne ister? Kadınlar ne ister? Bu kitabın okurları –açılmaya devam eden bir tarihte toplumsal cinsiyetli aktörler– bu soruların yanıtlarını bulamayacaklar (zira bu tür yanıtlar vermek bilim insanlarının işi değil), fakat düşünce gıdası bulacaklar.

Okurlar kitabın kadınların kurtuluşuyla ilgili kronolojik anlatılar içermemesine şaşırabilir. Kadınların yaşamının artık annelerininkine benzememesi o kadar aleni bir olgudur ki, ifade etmeye bile gerek yok. Kadınların başardıkları inkâr edilemez: Oy hakkı, doğum risklerinde dramatik azalma, doğum kontrolü, işyerinde yeni fırsatlar. Fakat bir "başarı" tam olarak nedir? Sosyal bir yapı; acilen yapı bozumu yapılması gereken türden bir ikon. Kadın hareketi ne-

yi başardı? Özgül değişimleri kim destekledi, kim karşı çıktı? Sorunlar ve sonuçlar –simgesel ve gerçek– nelerdi? Bunlar sorulması gereken sorulardır. Ve hiçbir başarının kesin olmadığını da unutmayalım: Bugün kürtaj karşıtı hareketin gücü ve AIDS'in yaygınlığı, bu önemli gerçeğin hatırlatıcıları olarak duruyorlar. Kadınların tarihi kadın hareketinden çıkıp gelişti; fakat bu militan başlangıçlar bizi yanıltıp, anlatmak zorunda olduğumuz öykünün özünde bir ilerleme öyküsü olduğunu düşünmemize yol açmamalıdır. İşin aslı epeyce karmaşıktır.

Victoria döneminin tam karşıtı, kadınlar lehine bir ilerleme zamanı olarak yirminci yüzyıl imgesi bir dizi klişeye dayanır. Katliamlar ve dünya savaşları unutulur; sadece Kükreyen Yirmiler'in serbest kızı, "hapların" özgürleştirdiği özgür kadın ya da feminizmin ve tüketim toplumunun yaratığı, meslek yaşamını, çocukları ve âşıkları bir arada idare edebilen 1980'lerin süper kadını anımsanır. Aslında serbest kız ve özgür kadın klişelerine kadın hareketinin zaferlerini alkışlamaktan çok, seks engelinin ve çifte standardın çöküşünü yermek için başvuruldu. Betty Friedan'ın *The Second Stage*'de (1981) eleştirdiği süper kadın imgesi en azından muğlaktır: Çok az kadın böyle bir ideale ulaşıp onu sürdürebilir ve bunun dayattığı çelişkili taleplerden kaynaklanan gerilimler halının altına süpürülür. Gerçekten de Rose-Marie Lagrave süper kadın idealinin cinsiyetler arasında artan eşitsizliği gizlemek olduğunu ileri sürdü.

Hareketin başarılarının eleştirisi gibi bu klişeler de, kadınların tarihi bakımından hangi olayların anlamlı olduğu ve standart tarihin eril kronolojisine nasıl uygun oldukları ya da onu bozduklarıyla ilgili gündeme getirdikleri sorulardan ötürü yine de ilginçtir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, bir temsiller tarihi olmadan, yani erkek imgeleminin ve eril sosyal normların şekillendirdiği imgelerin ve söylemlerin şifresi çözülmeden kadınların tarihi düşünülemez. Yirminci yüzyıl –psikolojinin ve imgelerin yüzyılı– diğer şeylerin yanı sıra, Batı kültürünün kadınları temsil etmenin çok az olumlu yolunu geliştirdiğini gösterdi. Freud cinsiyet ve cinsel kimlik işini bozmasına rağmen, felsefe ve sosyal bilim genel olarak toplumun cinsiyet ayrımcılığını yansıtmaya devam etti: Kadınlar erkeklerin ve ailenin hizmetinde özel bir rolü yerine getiren kişiler olarak görüldüler. Modernlik takılarıyla süslenen, bilim tarafından onaylanan, filmlerde, gazetelerde, dergilerde ve reklamlarda tanıtılan ev kadını ve anne modeli zaferle demokratikleştirildi. Hükümetler –ve sadece diktatör hükümetler değil– nüfus artışını resmi bir sorun haline getirdiler. Çocuk büyütme tıbbi bir uzmanlık haline geldi. Psikologlar anne-çocuk ilişkileri hakkında normatif duyurular çıkardılar. Bütün bu faktör-

ler kadınların evde kalması için yeni baskılar yarattı. Cinsellik artık meşru bir haz kaynağı sayılmakta ve kadınların cinselliği kabul edilmekteydi; fakat uygun ifade yerinin evlilik olduğu savunulmakta ve kadınlar, inanılmaz ince film yıldızlarının, modellerin ve güzellik kraliçelerinin simgelediği yeni güzellik ideallerine ulaşamamaktan endişe etmekteydiler. Bu arada yeni bir modern kadın imajı yerleşti: Kadın profesyonel bir yuva yapıcıydı, aynı anda hem ailenin kraliçesi, hem zeki tüketiciydi. Reklamlar ürünlerle birlikte imaj da satmaktaydı. Yeni kadın eskisinden daha gösterişli gibi görünebilir; fakat reklamlar bizzat kadınları cinsel nesnelere, istenir metalara dönüştürdüğü için, temelde çok şey değişmemişti. Yaygın, mütecaviz pornografik görüntüler dergilerde ve video kasetlerde yaygınlaştı. Bununla birlikte, artan sayıda kadın açıkça konuşmaya ve kendi görsel kimliklerinin kontrolünü ele geçirmeye başladı. Temsilin siyasal önemini vurgulayan bu kadınlar, eski klişeleri kırmaya ve kadınların kendilerini gerçekleştirebilecekleri çeşitli yolları göstermeye çalıştılar. Tarihte hiçbir zaman kadın imgesi son yıllarda olduğu kadar hızlı değişmedi. Bu değişimi ölçmeye, tarihlemeye ve kavramaya çalışacağız.

Bu cilt basitçe bir kadınların kurtuluşu anlatısı ya da bir temsiller tarihi değildir. Dizinin diğer dört cildinin yazarları gibi biz de, işimizi kadınların tarihi alanında yirmi yıllık bir çalışmanın biçimlendirdiği daha tutkulu terimlerle kavrıyoruz. Bu tarihin konusunun ne olması gerektiği konusunda kapsamlı tartışmaları araştırmanın yeri burası değil.[2] Konumuza bireysel yazarlar arasındaki farklılıkları aşan ve umarız yirminci yüzyılın yeni bir yorumuna yol açan ortak yaklaşımı hızla özetlememe izin verin.

Tarih uzun bir süre insan ırkına özgü diye sunulan erkeklerin tarihiydi. Yakın zamanda sayısız eser (binlercesi yalnızca yirminci yüzyıl hakkında yazılmıştır) kadınların da bir tarihi olduğunu; aslında insanlık tarihinin tam katılımcıları olduklarını gösterdi. Fakat kadınları bir boşluktaymış gibi erkeklerden yalıtık incelemek teorik bir çıkmaz ve tarihsel yanlış anlamaların olası bir kaynağıdır. Önerdiğimiz şey, toplumsal cinsiyetli bir yaklaşımdır. Erkekler ile kadınlar arasındaki ilişkiler tarihin önemli bir boyutudur. Bu ilişkiler doğal bir olgu değil, sosyal bir yapımdır ve sürekli yeniden tanımlanmaktadırlar. Bu yeniden tanımlama ayna anda sosyal dinamiğin hem bir sonucu, hem bir nedenidir. Bu yüzden cinsiyetler arası ilişkiler, sınıflar, ırklar, uluslar ve kuşaklar arası ilişkiler gibi tarihçilerin daha aşina oldukları diğer kategorilerle eşit düzeyde yararlı bir

çözümleme kategorisidir. Geçmişe her yeni bakış gibi bir bakış açısı değişikliği de yeni bilgiler üretir. Hatta daha önceki yaklaşımların izin verdiğinden daha geniş bir insan deneyimi yelpazesini hesaba katacak şekilde tarihin yeniden yazılmasına bile yol açabilir. Örneğin, Nazi ırkçılığına toplumsal cinsiyetli bir yaklaşım şu sonuca götürür: Hitler'in kadınlara yönelik politikası doğumculuktan yana değildi ve bir annelik kültüne dayanmıyordu, aksine doğumculuğa karşıydı ve bir erkeklik kültüne, kadınların tercihli ve en kolay hedefi oldukları aşağı insanların kitlesel imhasına dayanıyordu. Uygun düştüğü yerlerde yazarlar toplusal cinsiyet ile sınıfı, toplumsal cinsiyet ile ulusallığı, toplumsal cinsiyet ile yaşı, toplumsal cinsiyet ile dini ilişkilendirmeye çalıştılar: Toplumsal cinsiyetin, çoğunlukla homojen olarak ele alınan gruplar içinde farklılaştırıcı bir faktör olduğu ortaya çıkar.

Bu nedenle okurlar kendilerine kadınların başarılarıyla ilgili değil, "toplusal cinsiyet sistemi"nin evrimiyle ilgili soru sormalıdırlar; toplumsal cinsiyet sistemiyle, erili ve dişili kültürel olarak tanımlayan ve böylece cinsel kimliği şekillendiren düşünceler ve temsiller sistemiyle birlikte toplumsal cinsiyetli sosyal roller kümesini kastediyorum. Kadınların durumundaki değişiklikler, erkeklerin durumundaki değişikliklerle ilişki içinde görülmelidir. Örneğin terazinin bir ucunda bazı sektörlerin kadınsallaşması erkekler ile kadınlar arasındaki eşitsizliği kalıcılaştırırken, diğer ucunda modern doğum kontrol yöntemleri sadece kadınların istenmeyen gebeliklerden korunmalarına değil, üreme döngüsünü kontrol etmelerine de olanak verir. Bu nedenle yeni gebelik önleyicilerin gelişmesi hukuktaki eşzamanlı değişimlerle, ev içi alanda kadınların erkeklere köleliğine son veren değişimlerle ilişki içinde görülmelidir. Okurlar erkeklerin ve kadınların etkinliklerine neyin anlam ve değer verdiğini de kendilerine sormalıdırlar. Hükümetlerin, bireylerin ve grupların şu ya da bu şekilde teşvik ettiği toplumsal cinsiyet simgeciliğinin işlevleri ve sonuçları nelerdir? Böyle bir simgecilik çoğunlukla hiyerarşiler kurmak ve iktidar ilişkilerini ifadelendirmek için kullanılır ve değişimi hızlandırmaktan çok, engelleme eğilimindedir. Genel olarak savaş ve özellikle I. Dünya Savaşı çoğunlukla kadınlar için özgürleştirici diye betimlenmesine rağmen, silahlı çatışmalar (psikolojik ve sosyal sonuçları düşmanlıklar sona erdikten uzun süre sonra da devam eden), feminist çerçeve içinde bile toplumsal cinsiyet sorunlarını çatallaşma bakımından düşünmeyi teşvik ettiği için aslında muhafazakârdır. Ya da siyaseti düşünelim: Tüm erkekler oy hakkını elde ettiklerinde, "evrensel oy hakkı" terimi yanıltıcı bir biçimde kadınları hâlâ dışlayan bir durum için kullanıldı. Dahası siyaset hâlâ erkek-

lere özgü bir alandır: Kadın seçmenlerin çoğunlukta oldukları yerlerde bile sadece bir avuç seçilmiş görevli kadındır. Eril siyaset dünyası ile dişil sosyal kaygı dünyası arasındaki yüzyıllık ayrım korunarak, kadınların yönetimin tanımlanmış belli alanlarına havale edilmeleri olasıdır. Sorumlu konumlarda bulunan kadın görevliler erkek meslektaşları tarafından davetsiz misafir sayılır, hatta kadınlar birbirlerini marjinal olarak görürler. Yine de hükümette görevli kadınlar başardıklarından ötürü itibarı hak ederler. Örneğin Rus devrimci Aleksandra Kollontay, İspanyol anarşist Federica Montseny ve Fransız politikacı Simone Veil, üçü de sağlık bakanı olarak, kendi ülkelerinde kürtajı yasallaştırmaya çalıştılar.

Bu nedenle bu kadın tarihinin bir alt metni vardır: Erkekler de toplumsal cinsiyetli bireylerdir. Okur burada anlatılan öykünün genel olarak tarih tablomuzu nasıl değiştirdiğini ve ona nasıl katkıda bulunduğunu fark edecektir. Açıkçası sosyal tarihe ekleyecek bir şeyleri vardır. Fakat kültürel tarihin ve daha şaşırtıcısı siyasal tarihin, geçmişe bakmanın en etkili yollarından biri olarak kalan geleneksel dönemselleştirilmesinin gözden geçirilmesine de yol açar. Yaklaşımımız, örneğin, ataerkil savaş zamanı politikalarının kadınların korunması bakımından yeni bir yorumuna yol açar. Diğer şeylerin yanı sıra, daha etkili sömürü için toplumsal cinsiyet çatışmasını bastırmayı amaçlayan faşizmin ve Nazizmin doğası üzerinde düşünmeye yol açar. Vichy rejiminin ve "Katolik milliyetçi" Franco rejiminin ayrık özelliklerini açığa çıkarır. Anneliğin sosyal yararlılığının kamusal olarak tanınmasına yönelik ilk feminist talepleri alıp, ataerkilci anlamda yeniden yorumlayan refah devletinin kökeninin ve işleyişinin yeniden değerlendirilmesine yol açar. Tarihi burada feminist-milliyetçi bakımdan yorumlanan Québec'in benzersizliğini anlamamıza da yardım eder. Toplumsal cinsiyet ilişkileri alanında bile iradeci, ekonomist bir modeli dayatan Sovyet tarzı komünizmin başarısızlığının nedenlerine de yeni bir ışık tutar. Burjuva ailenin kendi kendine "sönümlenme"sine inanmayan ve yeni bir işçi sınıfı ahlakı düşleyen Aleksandra Kollontay "George Sandcılık"la eleştirildi. Fakat kuşatma altında, genel olarak sivil toplumun ve özel olarak kadınların merkezi otoritenin sürekli müdahalesine maruz kaldığı yoksul bir tarım ülkesinde öğretisini vaaz ettiği için, çok büyük olasılıkla kendi zamanının ilerisindeydi.

Feminizmin ve kadın hareketlerinin tarihi elbette Batı'nın siyasal tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu alanda yapılması gereken hâlâ çok iş var. Uzun süre iki feminizm "dalga"sı arasında nadas dönemi olarak görülen 1920-1960 dönemi ilk kez şimdi araştırılıyor ve bu dönemi anlamak, bir bütün olarak yüzyılı anlamak bakımından

çok önemliydi. On dokuzuncu yüzyıl rasyonalizmine ve liberalizmine gerçekten sinmiş olan kadın hakları hareketi kitle siyasetinin, komünizmin, milliyetçiliğin ve Freudculuğun meydan okumalarıyla nasıl başa çıktı? Bu ilk hareket ile yeni soldan, sömürgecilik karşıtı hareketten ve 1960'ların cinsel kurtuluşundan doğan kadınların kurtuluşu hareketi arasındaki ilişki neydi? Bütün bunları anlamaya çalışırken, "burjuva feminizmi" gibi aşağılayıcı etiketlerden uzak durmak ve eşitlikçi feminizm ile "farklılık feminizmi" arasında katı bir ayrımın gerçekten var olup olmadığını sormak en iyisidir.[3] Toplumsal cinsiyet sorunu siyasal düşüncenin yenilenmesine de yol açabilir; çünkü insanı, eşitliğin farklılığı kabul etmeyi ve içermeyi gerektirdiğini kabul etmeye zorlar. Kadınların tarihi kendisini ve genel olarak tarihi bilişsel bir süreç olarak incelemekle genel tarihi zenginleştirebilir de. Kültürel belirlenimli cinsel farklılık fikirlerimizi yapılandıran toplumsal cinsiyetli kategorileri çözümlemekle kaynaklara yeni açılardan bakmayı ve yöntembilimlerimizi buna uygun gözden geçirmeyi öğreniriz. Kadınların tarihi bazen "söylem üzerine bir söylem" olmakla eleştirilmesine rağmen, böyle bir yaklaşım geçici bir moda ya da zor işten kaçmanın bir yolu değil, bir zorunluluktur.

Tarihle birlikte diğer bilgi alanları da çağdaş feminist düşünceden etkilendiler; felsefe, hukuk, sosyoloji, siyasetbilim ve edebiyat eleştirisi de bu kitabın hazırlanmasında rol oynadı.[4] Tek yanlı bir yaklaşım artık evrensel sayılamaz. Feminist eleştiri, en bilgili incelemelerde ve en kapsamlı istatistiklerde bile gizli durabilen ideolojik varsayımları sorgular. Özellikle emek incelemelerinin ve istatistiklerinin gerçeği budur. Sanki evin dışında çalışma erkeklerin doğal bir hakkı ve kadınlar için bir anomaliymiş gibi, kadınların ev işinden ve çocuk bakımından sorumlu oldukları varsayılır. Çağdaş siyasal iktisatçılar, on dokuzuncu yüzyıldaki öncelleri gibi, cinsel işbölümünü doğaya dayandırarak haklı göstermeye çalışırlar.[5]

Ya yirminci yüzyıl? Elbette insanlık tarihinin en kanlı yüzyılı, sivil ve askeri kurbanları on milyonlarla sayılan bir topyekûn savaş yüzyılı ve kadınlara özel merhamet göstermeyen, aslında yeni kuşakların doğumunu önlemek için Yahudi ve Çingene kadınları imha eden bir soykırım yüzyılı oldu. Kadınlar da siyasal tercihlerinden ötürü acı çekmek zorunda kaldılar. Tüm kurbanlar için acımasız olan baskı, bazen özellikle kadınları hedefledi; başları tıraş edildi, vücutları ihlal edildi. Ve totaliter rejimler ürkütücü aile suçu düşüncesine sıklıkla başvurdular. Totaliter rejimlerin tüm kurbanları anısına burada iki olağanüstü kadının, Ravensbrück'te tutukluyken dost olan

iki kadının adından söz etmeme izin verin: Kafka'nın arkadaşı, çevirmen ve her türlü baskının yılmaz düşmanı Çek gazeteci Milena Jesenká ve Stalin'in ve Hitler'in kamplarını dünyaya anlatmakla kalmayıp, 1944'te ölen arkadaşlarının anılarını da canlı tutan Alman komünist Margarete Buber-Neumann.[6]

Bu yüzyıl, kadınların sonunda –ve erkeklerden epey sonra– modern dünyaya girdikleri bir yüzyıl da oldu. Modern teknoloji erkeklerin yanı sıra kadınlara da daha iyi sağlık ve daha uzun ömür nimetini getirdi. Bebek ölümleri dramatik bir biçimde azaldı. Kadınlar mümkün olan en iyi eğitimleri aldılar. Büyüyen kentler ve çoğalan tüketim malları yaşama tarzımızı değiştirdi. Ömrün daha az bir kısmı eziyete ve acıya veriliyor ve tüketim toplumunun başarısızlıklarına ve eşitsizliklerine rağmen bu bir ilerleme sayılmalıdır. Kadınlar için bunun anlamı, ev işlerinde ve çocuk büyütmenin doğasında değişim demekti. Bu faaliyetlere daha az zaman ayrıldığı için, sosyal yaşama katılmaya daha fazla zaman kalır. Fakat modern yaşamın kadınlar için başka bir anlamı da vardı. Uzun süreden beri o doğal topluluğun, aile ağına takılı olan kadınlar, Fransız Devrimi'nin başlattığı bireysel hakların dinamik genişlemesinden yararlanamadılar. Bu yüzden kadınlar için modernliğin anlamı babalar ve kocalar karşısında ekonomik, hukuksal ve simgesel bağımsızlığa, bireyselliğe ve tam vatandaşlık statüsüne ulaşmaktı. Çok sayıda monografik incelemenin gösterdiği gibi, bir zamanların güçlü mengenesi bu şekilde gevşedi.[7]

Toplumsal cinsiyet ilişkilerinde bu devrim ne zaman başladı ve bunu nasıl açıklamalıyız? Kavranması zor olsa da sayısız göstergesi bulunan bir eril kimlik krizine neden olmuş gibi görünüyor. Batı'da sürekli bir demokrasi ve ekonomik büyüme dönemi başlatan II. Dünya Savaşı'nın sonu bu tarihte can alıcı zaman değildir (Fransa'da kadınlara oy hakkı getirmesine rağmen). Bu yüzyılda ikinci kez bir savaşın sonu kadınların özel alana geri dönüşünün işareti oldu. Bir sonraki kuşağın çocukları ulusal yeniden yapılanmada anahtar ilan edildiği için, kadınlara eve dönmelerinin yurttaşlık görevleri olduğu söylendi, tıpkı birkaç yıl önce işgücüne katılmalarının görevleri olması gibi. Gerçekten de birçok ülkede savaş kuşağının mesleki bakımdan en az aktif ve çocuk doğurma bakımından en verimli kuşak olduğu ortaya çıktı. Bu kadın kuşağı alışılmış anlamda siyasetten pek hoşlanmadı: 1950'ler ev kadınının ilahlaşmasına tanık oldu; Virginia Woolf'un *Kendine Ait Bir Oda*'sı (1929) ve Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cins*'iyle (1949) birlikte feminizm üzerine temel bir metin, tarihin kadınlarla ilgili en çok satan kitabı *The Feminine Mystique*'te (1963) Betty Friedan, bu ilahlaşmanın medya tarafın-

dan –psikanaliz bir yana– koşullanan ideolojisini yerdi. Fransa'da Vichy rejimi siyasal olarak cumhuriyetçi geçmişten koptu, fakat önceki hükümetlerin aile politikalarını sürdürdü: 1920'lerden 1960'lara kadar Fransız kadınlardan, kocaları geçimi sağlamak için çalışırken anne olarak hizmet etmeleri beklendi. Çok az demokrat bu tür politikalardaki totaliter potansiyeli sorguladı; tıpkı kilise ile devletin ayrılmasını savunanlardan çok azının, hükümetin yatak odalarına burnunu sokmasında dinin etkisini sorgulaması gibi.

Birleşik Devletler'de Margaret Sanger ya da Fransa'da Madeleine Pelletier ve Jeanne ile Eugène Humbert gibi doğum kontrolü savunucularına daha fazla yer ayrılabilirdi.[8] Birçoğu 1920'lerin ve 1930'ların uluslararası cinsel reform hareketinde de aktif olan, aile planlaması ve bekâr annelik savunucuları hakkında da daha fazla şey söyleyebilirdik. Kadınların yaşamında dinin yerini de didiklemeye çalışabilirdik: Konu önemlidir, fakat geniştir. Toplumsal cinsiyet farklılığı, en çok bu konuda muhafazakâr gibi görünen Katolik Kilise'nin köşe taşlarından biridir: Doğum kontrolünün hiçbir biçimine razı olmaması, papazların evlenmesine izin vermemesi ve kadınları papaz atamaması bunun kanıtıdır. Bu uzlaşmaz tavır Katolik militan kuşakların, kilisede ve kadınların durumunda değişime neden olan reformcuların ortaya çıkmasına neden oldu. Yine de, Fransa'da dinsel pratikte kuşku götürmez bir gerileme oldu.[9]

Fakat ancak 1960'ların ortasından sonra, Belle Epoque'un ilk umutlarından elli yıl sonra, pek çok Batılı ülkede toplumsal cinsiyet ilişkileri değişmeye başladı. Hangi faktörlerin en fazla sorumlu olduğunu söylemek kolay değildir. Barış, refah ve bilimsel buluşlar kuşkusuz yardımcı oldu ve en azından, doğum kontrol haplarını bulan Gregory Pinkus'un adından söz etmeliyim.[10] Fakat 1968'in öğrenci huzursuzluğu da önemliydi: Öğrenci hareketi, geleceğin bilim insanları için toplumsal cinsiyet bilinciyle araştırılmaya açık kalan bir alandır. Ve her şeyden önce, ataerkilliği ve onun tüm putlarını şiddetle kınayan kadın hareketi vardır. Öyle görünüyor ki, en büyük değişim özel alanda oldu: Koca ile kadının eşit ortak oldukları ve erkeğin "evin reisi" olmadığı düşüncesi, ilk önce Amerikan ve İngiliz hukukunu ve daha sonra kıtanın hukuk sistemlerini etkileyen bir düşüncedir. Hukuk artık çeşitli aile tiplerini ve kadın rollerini kabul ediyor. Doğum kontrolüne ve kürtaja yönelik daha liberal tutumlar kadınların kendi vücutlarını ve cinselliklerini yeniden elde etmelerine olanak verdi. Kadınlar çocuk sahibi olmak istedikleri zamanı artık belirleyebiliyorlar ve hükümetler en baskıcı aile politikalarından vazgeçmek zorunda kaldılar. Feministler bir kadının çocuk sahibi olmak istediği zamanı ya da bunu isteyip istemediğini belirleme hakkını ısrarla savun-

duklarında, aslında, iyi ya da kötü yüzyıl boyunca kamusal bir görev gibi görülen üreme işlevini özelleştirme arzusunu dile getirdiler. Daha temel bir anlamda kadının çocuk doğurmayla ilişkisini yeniden tanımlamaya çalışıyorlardı. Çok az çağdaş feminist bu tartışmalı konuda öncellerini izledi. Öyle görünüyor ki, devletin anneliği sosyal bir işlev olarak kabul etmesini sağlamaya ve bunun için devlet yardımı almaya çalışmaktan çok, işyerinde kendini gerçekleştirme ve ebeveyn sorumluluklarını paylaşmaları için kocalara özel baskı yoluyla daha kolay özgürlüğe ulaşıldı.

Değişimi ölçmenin en iyi yolu kamusal ve özel alanları karşı karşıya koymak değil, iki alanın nasıl etkileştiğine dikkat etmektir. Sosyal değişimin gerçekleşmesinde bir tek neden, öncelikli bir faktör yoktur; aksine, nedenlerin ve sonuçların etkileşimine bakmalıyız. Giderek daha fazla sayıda kadın emek pazarına girdikçe ve kültürel ve siyasal faaliyetlere katıldıkça, özel hukuk da gelişti. Azalan ev işi yükünün kendisi kadınların kamusal alana daha fazla katılmalarını teşvik etti. Sosyal yasalar ve vergi yasaları geçmişin evlilik eşitsizliklerini cisimleştirmeye devam etmesine ve böylece birçok kadını çalışmaktan alıkoymasına rağmen, refah devletinin gelişi kadınlara daha fazla bağımsızlık verdi. Sadece kadınları korumakla kalmadı, aynı zamanda yeni iş olanakları yarattı ve aile bakımı yükünü de hafifletti. Rekor sayıda kadın çalışmaya ve okula gitmeye çalıştı ve eğitim sistemi erkek çocukları kollamasına ve birçok iş erkeklere ayrılmasına rağmen, bu değişimin hatırı sayılır sonuçları vardır. Evlilikte otokrasi, geleneksel ev kadınıyla birlikte yok oldu ve kadınlar siyasal muhafazakârlık ünlerine aykırı olarak giderek sola oy vermeye yöneldiler. Fransa'da bugünkü kuşağın genç kadınlarının solcu adaylara oy vermeleri, erkeklerden daha olasıdır. Belki aile yaşamı da demokratikleşmiştir, fakat bunu ölçmek daha zordur. Aşk kültürü gelişmiş olabilir; erkekler ve kadınlar birbirlerine yeni bir açıdan bakıyor olabilirler. Bütün bu değişimlerde, özellikle siyasal ve simgesel özerkliğin ("biz kadınlar" deme yeteneğinin) fethinde 1960'ların ve 1970'lerin feminizmi –ya da daha doğrusu feminizmleri– kadınlığı temel bir siyasal kategori olarak saptamakla ve kendi anlamının yapı bozumunu yapabilen ve yeniden yapılandırabilen bir grup olarak örgütlenmekle anahtar bir rol oynadı. Burada geçmiş zamanı kullanırken, sürecin tamamlandığını değil, sadece değişimin hızlı olduğunu ima etmek istiyorum. Kadınların bir zafer kazandıklarını iddia etmiyorum, feminist dönemin sözde "aşırılıkları"ndan sonra daha "normal" toplumsal cinsiyet ilişkilerine bir geri dönüş olduğunu da öne sürmüyorum. Feminizmin görünürdeki gerilemesi (bazı yorumcuların "post-feminist dönem"den söz et-

melerine yol açan) bir kayıp olduğu kadar bir dönüşümdür: Tarih, şeyleri öngörülemez fakat geçmişte örtük olarak var olan biçimlerde sürekli sarsarak devam ediyor.

Dahası, çoğul "kadınlar" sözcüğünü kullanırken, kadınların birörnek bir grup oluşturup oluşturmadıkları konusunda bir peşin hüküm vermek niyetinde değilim. Feminizm farklı kadın grupları arasındaki çatışmaların bir sonucu olarak çokkatlı bireysel kadın özneler keşfetti: Örneğin Birleşik Devletler'de siyah ve beyaz kadınlar arasındaki anlaşmazlıklar ya da daha dramatiği uluslararası konferanslarda Üçüncü Dünyalı kadınların Avrupalılara ve Amerikalılara yönelttikleri emperyalizm suçlamaları. Batı Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de bile bütün kadınlar eşit olarak istedikleri gibi yaşama fırsatına sahip değildir: Sosyal arka plan, mesleki statü, uyrukluk ve etnisite önemli faktörlerdir. Bugün bekâr annelerin karşı karşıya oldukları güçlükler, geçmişin evli olmayan kadınlarının karşı karşıya kaldıkları güçlükleri andırır. Kadınların başka sorunları da vardır ve bunlardan bazılarına daha ayrıntılı gireceğiz; fakat marjinal kadınlara çok az ilgi göstermiş olabiliriz.

Bu kitabın evrensellik, hatta seçtiği alanın tümünü kapsama iddiası olmadığını vurgulamalıyım: Batılı tarihçilerce yazılmış, Batılı kadınların tarihidir bu. Aslında daha da daraltırsak, Batı'da doğmuş beyaz kadınların tarihidir. Bu açıdan Batı'nın dünyanın geri kalan kısmıyla ilişkisine değinmiyor. Sömürge sonrası dönemde sadece ekonomik ve/veya kültürel emperyalizmi değil, göç sorununu da kapsayan Kuzey'in Güney'e egemenliğini de ele almıyoruz. Kitle tüketimi üzerine bir denemenin olmamasından ötürü özellikle üzgünüm. Bugün kullanılabilir geniş tüketim malları çeşitliliği aileyi dönüştürdü, fakat küresel ölçekte eşitsizlikler devam ediyor. Araştırılmamış bir alan da toplumsal cinsiyet ve ırk sorunudur. Kadın sömürgeciler ile sömürge halkların kadınları arasındaki temasları nasıl yorumlamalıyız?[11] İki uygarlık çatıştığında, her iki taraftaki kadınlar birbirlerini ve erkekler kadınları nasıl anlar? Bu karşılaşmalarda imgenin ve cinsel fantezilerin yeri nedir? Etnik kimliklerin korunmasında ya da entegrasyon arzusunun gelişmesinde göçmen kadınlar (ve kızları) hangi rolü oynadılar?

Batı'ya odaklanma kararımız, dizinin önceki ciltlerinde olduğu gibi hem haklı, hem küstahça gibi görünebilir. Benim Batı dediğim şeyin –esasında Avrupa ve Kuzey Amerika– sadece coğrafi ve kültürel bir birliği değil, yirminci yüzyılda ekonomik ve siyasal bir birliği de vardır: İncelediğimiz ülkeler bir bütün olarak alındığında or-

tak bir tarihi paylaşan zengin, gelişmiş toplumlardır, fakat başından itibaren sınıflar arasında olduğu gibi cinsiyetler arasında da yeni ilişkiler kurmayı öneren Sovyet deneyini görmezlikten gelemeyiz. Sovyet toplumu onyıllarca bütün dünyadaki komünistler için bir ideal işlevi gördü; ütopik ideal ile gerçeklik arasındaki inatçı uyumsuzluklarla ilgili bir şaşkınlık kaynağıydı da.

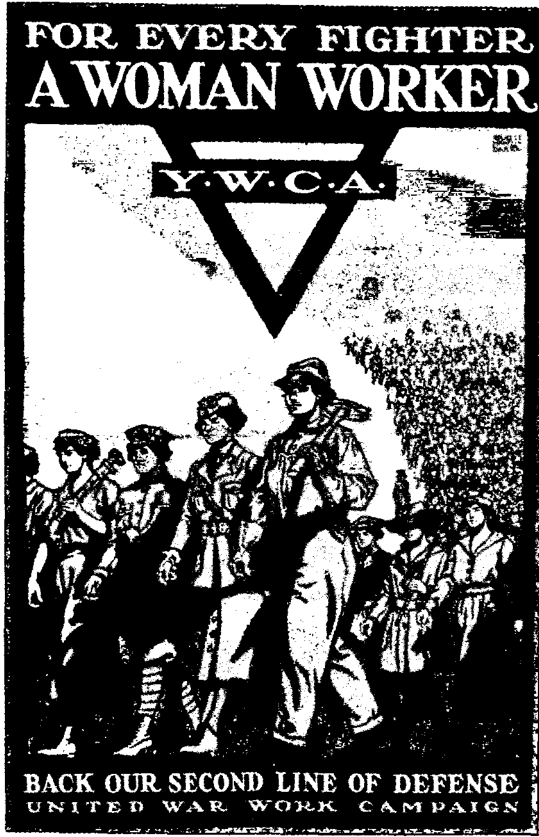
Yaklaşımımız tematik olduğu kadar kronolojiktir de. Yüzyılın ilk yarısına bakarken ulusal farklılıklara dikkat çekebiliriz: Avrupa'da kadınları "ulusallaştırma" çabaları vardı; bununla, çeşitli ulusların bir yanda komünizmle, diğer yanda Birleşik Devletler'le bütünleştirilen modellere karşı kendi kadınlık modellerini önerme çabalarını kastediyorum. Ne var ki, sonuçta eğilim, çoğunlukla Birleşik Devletler'in kalkanı altında standartlaşma demesek de, uluslararasılaşma yönünde oldu; bugünkü durum budur. Bu nedenle, Amerika'ya hak ettiği kadar yer ayırmayabiliriz. Karşılaştırmalı çalışmamız bir modeller kümesine götürür ve gerekli olan belki de, bu çeşitli modeller arasındaki karmaşık ilişkilerin çözümlenmesidir ve bu da kitle kültürünün, göçün ve uluslararası etkileşimlerin araştırılmasını gerektirecek.[12]

Umarız okur toplumsal cinsiyet ilişkilerinin rengârenk coğrafyası ve tarihi hakkında bir anlayışa sahip olmaya başlar. Bazı ülkeler gerçek deney laboratuvarlarıydı: Periyodik Püritenizm patlamalarına rağmen, hem "modern kadın"ın, hem "kadın özgürlüğü hareketi"nin doğum yeri olan Birleşik Devletler ve sosyal demokrat İsveç en iyi örneklerdir. Kuzey Avrupa ile Kıta'nın Latin ülkeleri arasında önemli tarihsel ve kültürel farklılıklar vardır: Fransa Napoleonik Yasa'nın ağırlığı altında gelişirken, Akdeniz ülkeleri günah çıkarma hücresini temel alan hukuk sistemlerinin artıklarıyla ve diktatör rejimlerle mücadele ettiler. Doğum ve evlilik oranlarındaki gerileme, çalışan kadınların sayısındaki artış ve siyasetle birlikte evliliğin demokratikleşmesi –tüm Batı'nın ortak görüngüleri– göz önüne alındığında, Güney Avrupa'nın yakın zamanda kaydettiği ilerlemeler daha da dikkate değer görünür. Bu ilerleme yeni kadın tarihi merkezlerini besledi: İspanya'da cumhuriyetçi dönemin cesur deneyleriyle unutulan akrabalıkları yeniden keşfetme ve Francocu mitleri patlatma gururu vardır. Ve belki Doğu Avrupa ülkelerini diğer alanlarda yapmaya başladıkları gibi bu alanda da bize katılmaya davet etmeliyiz.

Olası herhangi bir yanlış anlamadan sakınmak için bir noktayı daha belirtmek gerekir. Bu cildin yazarları arasında erkeklerin bulunmaması bilinçli bir dışlamanın sonucu değil, tarihyazımsal bir ger-

çekliğin yansımasıdır. Yirminci yüzyılda kadınların tarihi, bizim tarihimiz ve annelerimiz ile büyükannelerimizin tarihi olduğu için, kadınlar tarafından yazılmıştır. Ne var ki, bir yazarın cinsiyeti entelektüel bakışta bir değişiklik yaratmaya yetmez. Bu cildin ve bu dizinin, özgünlüğü demesek de birliği yaklaşımında, geçmişi ve şimdiyi sorgulama tarzında yatar. Bu yaklaşımın verimli görünüp görünmediğini söylemek okurlara –profesyonel tarihçiler kadar sıradan okurlara da– düşer.

Kadınların tarihi, sonunda tarihi bütün olarak görmeyi olanaklı kılacak bir hâkim görüş noktası sunma iddiasında değildir.[13] Fakat mevcut olayların tokadını yiyen tarihin hem bir disiplin olarak kendi kimliğini, hem gerçekliği anlama ilkelerini yeniden incelediği bir zamanda, kadınların tarihi geçmişle ilgili modellerimize derinlik katmanın bir yolu olabilir.[14] Daha az tutkulu bir şey, sosyal süreçlerin karmaşıklığını açığa çıkarmayı umamaz.

bir

Kadınların Ulusallaştırılması

Anayurdun Hizmetinde

Yirminci yüzyılın ilk yarısı sadece iki dünya savaşına değil, kıyım yıllarına, dünya çapında depresyona ve totaliter diktatörlüğe de tanık oldu. Bu ciltteki ilk sekiz deneme bu tarihi, cinsiyetler arası ilişkiler bakış açısıyla yeniden inceleyecek. Yazarlar bunu yaparken, eşitlik ve farklılık, direniş ve rıza, özgürleşme ve baskı nosyonlarını yeniden değerlendirme fırsatı da buluyorlar.

Amerika'nın teknolojik öncülüğü ve oradaki ilk feminist mücadeleler nedeniyle, yeni bir kadın tipi 1920'lerde Birleşik Devletler'de ortaya çıktı. Bu "modern kadın" imgesi değişen cinsel rollerle ilgili görüşümüzü şekillendirdi, fakat bir kurtuluş imgesi olduğu kadar bir uyumculuk imgesiydi de. Doğu'da genç Sovyetler Birliği erkek ve kadın işçilerin neredeyse ayırt edilemez gibi göründükleri çalışkan bir işgücü üretti. Ne var ki, gerçekte Sovyet kadınları aileyle ilgili yeni yasaların, tartışılmadan yürürlüğe konulan ve merkezi otoritelerin kaprislerine göre değiştirilen yasaların ilk kurbanlarıydı. İkisinin arasında kalan, I. Dünya Savaşı'nın sarstığı ve Amerikan kültürünün istila ettiği Avrupa ulusları kendi ayrık ulusal karakterlerini savunarak tepki gösterdiler. Demokratikleşme ve "nüfus sorunu" (sadece demografik bir gerileme sorunu değil, erkekler ile kadınlar arasında değişik ilişkiler sorunu olarak da görülen) ikili meydan okumasıyla karşı karşıya kalan pek çok Avrupa ülkesi özel ile kamusal, aile ile hükümet, bireyler ile devlet arasındaki eski ayrımları bir tarafa attı. Her çizgiden hükümetler –sosyal demokrat İsveç'ten faşist ve Nazi diktatörlüklere kadar ve ilk önce cumhuriyetçi ve daha sonra Vichy Fransa da dahil– kendi kadın vatandaşlarını "ulusallaştırma"ya kalkıştılar. Yöntemleri bazı ülkelerde daha fazla, bazılarında daha az otoriterdi. Annelik bir kamu politikası sorunu haline geldi. Refah devleti kurumuna doğru ilk adımlar atıldı. Kadınlar düşmanlarca kuşatılmış anayurdun hizmetine seferber edildi ya da ulusun büyüklüğünü artırmaya adanmış örgütlere kaydedildi.

Nazi Almanya'sı elbette ayrı bir vakadır. Yahudi ve Çingene soykırımı, aksine revizyonist niyetlere rağmen, diğer totaliter rejimlerle karşılaştırmanın önünde engeldir.[1] Nazilerin yönetiminde Almanya'nın kadınlarının ulusallaştırılması geleneksel aile değerlerini yok etti ve ister anne, ister parti aktivisti, ister işçi olsunlar kadınları Alman Volk'un hizmetine soktu. Çalışma yoluyla kurtuluşa inanan Marksistler ve feministler totaliter rejimlerin kadınlara işlevsel annelik rolü verdiklerini ileri sürdüler. Bu savunu titiz bir incelemeye dayanamaz. Faşistler, Naziler ve Vichyciler doğumcu ideolojilerini ekonomik gerçekliklere uyacak şekilde yumuşattılar. Dahası, Nazilerin örneğinde doğumculuk yanlısı politikalar ırkçı doğum karşıtlığıyla sık sık çatıştı. Ne olursa olsun, nüfusu artırma çabaları hiçbir şekilde bu rejimlerin en belirgin özelliği değildi.

Kadınların ulusallaştırılmasının, Rita Thalmann'ın "milliyetçi ayartma" dediği şeyle ilişkisi nedir?[2] Ve bu tarih, Nazi rejiminde kadınların oynadığı çelişkili rollere nasıl ışık tutar? Bunlar önemli ve zor sorulardır. Bu konularla ilgili tartışmalar, ataerkil baskıda süreklilik ararken Alman "kadınlara kurban, çoğunlukla sadece kurban ve bazen tek kurban" gözüyle bakma eğiliminde olan feminist tartışmaları etkiledi.[3] Olanaklı olduğu her yerde ulusal sorunlar, söz konusu ülkeden bir tarihçiye verildi. Nazi vakası özel bir güçlük çıkardı. Gisela Bock Nazilerin ırkçılığı ile cinsiyet ayrımcılığını ilişkilendirmeye çalışıyor. Denemesi, Rita Thalmann'ın (Fransa'dan) ve Claudia Koonz'un (Birleşik Devletler'den) çalışmasını doğrular ve ona yararlı bir ezgi katar.[4] Bu tarihçilerin çalışmaları, Almanya'da Weimar'a saldıran ve Alman halkının yeniden yaratılması çağrısında bulunan 1920'lerin çeşitli hareketleri –laik ve dinci, eril ve dişil, modernist ve gelenekçi– hakkında daha iyi bir fikir edinmemizi sağlar. Irkçı bir eril düzenin cinayetlerinin ötesini görmemize ve Üçüncü Reich'ın ahlakın ve ailenin eski haline getirilmesine ilgi duyan ve kadın *Lebensraum*'unu özleyen birçok kadın için taşımış olabileceği cazibeleri anlamamıza olanak verirler.

Fakat Alman kadınların ve onları temsil eden grupların Nazilerin cinayetlerindeki sorumluluk dereceleriyle ilgili şu anda devam eden tartışmanın ne değeri var? Karı ve anne olarak sadece Nazizmi onaylamakla kalmayıp, katilleri rahat ettirerek ve rejimin imajını insanileştirerek erkek şiddetini kolaylaştırdıkları gerekçesiyle kadınlar birinci derecede sorumluluk taşır mı? Nazi devleti dişil ve eril alanlar ayrımının bir sonucu ve nihai biçimi olarak görülebilir mi? Ben öyle düşünmüyorum. Yine de, hem erkeklerin, hem kadınların rızası sorunu (daha fazla incelenmesi gereken direniş, yaygın değilmiş gibi görünüyor), bu tür bir ayrımın tehlikeleri, yanı sıra totaliterciliğe ve ırkçılığa ustaca uymanın riskleri hakkında başka sorulara yol açar.

Bu uzun tarihsel bölüm bu yüzyılda savaşın yeri ve daha mütevazı bir düzeyde savaş zamanı politikasının toplumsal cinsiyetli niteliğiyle ilgili sorular da sorar. Ne var ki, etkileri ülkeden ülkeye büyük ölçüde değişen II. Dünya Savaşı'yla ilgili genel sonuçlara varmak zordur.

Savaş geleneksel olarak erkek işiydi, erkekliğin özüydü; fakat modern savaş cephenin yanı sıra cephe gerisinde de seferberliği gerektirir ve her iki cinsi savaşa katar ve kurban eder. Ne var ki, uzun erimde bir değişim gücü olmaktan çok muhafazakâr, hatta gerici bir güçtür. Birçok kadının savaştığı İspanya iç savaşı ve katılan birçok kadına sürgün ve ölüm getiren Fransız direnişi bile kadınların savaşın sorumluluğunu omuzlama ya da itibarını paylaşma hakkını kabul ettirmedi. Direniş silahlı çatışmaya dönüşünce, düzenli askeri birimler örgütlenince kadınlar komutadan dışlandılar. Ve savaş biter bitmez, kadınlara kadın rolünün benzersizliği hatırlatıldı. Ulusal kurtuluş savaşlarının kuralın istisnaları olmadıkları anlaşıldı. Bazıları savaşçı kadınların bireysel davranışlarında değişikliklere yol açmış olmasına rağmen (örneğin Cezayir'de eski asilerin kız kardeşlerinden daha az çocukları vardır),[5] toplumsal cinsiyet ilişkilerinde toplu değişiklikler enderdir. Üçüncü Dünya'daki silahlı mücadelelere ve Batı'daki kentsel gerilla hareketlerine gelince, sadece Kızıl Ordu Grubu (liderleri Andreas Baader ve Ulrike Meinhof'un adlarından

ötürü Baader-Meinhof olarak da bilinir) –terörist geleneği yeniden formüle eden– kadınlara bağımlı bir rolden fazlasını vermiş gibi görünüyor.[6] İster onaylansın ister onaylanmasın, Batılı orduların şu andaki kadınlaşmasını, bu arada Almanya'nın şimdiye kadar kabul etmediği bir kadınlaşmayı bu açıdan değerlendirmek ilginçtir.[7]

F.T.

1

Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi

Françoise Thébaud

1917'DE AMERİKALI KADINLARIN SENDİKAL BİRLİĞİ KONGRESİ'nde bir delege, Bayan Raymond Robins, "Dünya kadınları için bu birinci saattir. Bu kadın çağıdır" diye ilan etti.[1] Denizden yankılanmış gibi, Fransız denemeci Gaston Rageot ve feminist tarihçi Léon Abensour sırasıyla "yeni bir uygarlığın şafağı"nı ve "ulusun yaşamında kadınların ortaya çıkışı"nı selamladılar.[2]

Büyük Savaş'ın cinsiyetler arası ilişkileri yeniden tanımlama ve kadınları özgürleştirme yönünde önceki yılların, hatta yüzyılların mücadelesiyle başarılanlardan fazlasını yaptığı düşüncesi, çatışmadan hemen sonra yaygınlaştı. İster övülsün ister sövülsün, ister ayrıntısıyla incelensin ister gerçeklikle orantısız bir biçimde abartılsın, o zamanın siyasal konuşmalarında ve edebiyatında beylik bir laf oldu. Yine de daha sonraki savaş anılarını yaşayan gaziler ve onların ölen yoldaşlarının anısı şekillendirdi. Sadece erkek kahramanların ve muharebe alanlarının adları yaşadı. Bütün Avrupa'da ölenlerin anısına dikilen abideler (yalnızca Fransa'da 30.000 kadar) her cinsiyeti uygun yerine yerleştirdi. Kadınlar sadece alegoriyle anımsandı: Zafer olarak, ağlayan dul olarak, bazen savaşa lanet yağdıran anne olarak.[3] Bu arada havaya yeni ve pis bir koku yayıldı, yeni bir kadın, davranışları ve görüntüsü eril "*garçonne*" kokusu: Bu yeni kadınlardan biri, Victor Marguerite'in 1922 tarihli çok satan kitabı *La Garçonne*'a (İngilizceye *The Bachelor Girl* [Erkek Kız] olarak çevrildi), iddiaya göre "erdemli bir fabl" olarak tasarlanan bir esere adını veren kahraman haline geldi. Barış zamanının korformizmi geri gelmesine rağmen kitap bir milyondan fazla sattı; bu, yazarının Onur Lejyonu'ndan çıkarılmasına neden olan bir *succès de scandale*'dı. Bir düzine dile çevrilen kitap bütün Kıta'da okur buldu.[4]

Silahlar sustuktan sonra, yakın geçmişin olağanüstü olaylarını anlama umuduyla on binlerce kitap yazıldı. Anlatılamaz acılar ve milyonlarca ölü: Avrupa'nın yirminci yüzyıla dalmak için ödemek zorunda kaldığı bedel buydu. Ne var ki, savaş sonrasının bütün bu ya-

zılarında çok az kadın tartışması vardı. Kuşkusuz, cephe gerisindeki yaşamla ilgili anekdotlar vardı; fakat ciddi ilgi başka yere, savaşın nedenlerine, amaçlarına, maliyetlerine, askeri stratejilere ve taktiklere odaklandı. Carnagie dizisinden[5] Georges-Henri Soutou'nun usta eseri *L'Or et le Sang*'a[6] (Altın ve Kan) kadar uzanan eserlerde ekonomik ve siyasal yaklaşımlar ağırlıktaydı. Elbette daha yakın zamanda, yeni çığırlar açan ve araştırdığı alanın doğası gereği cephe gerisindeki sivil yaşama daha fazla yönelen sosyal tarih kadınların, özellikle savaş çabalarına katkıda bulunanların varlığını görmezlikten gelemezdi.[7] Fakat bu döneme taze bir bakış için gerçek baskı 1960'ların ve 1970'lerin feminist hareketinden geldi. Savaşan ülkelerde kadınlar ne yaptılar? Başlarına ne geldi? Savaş erkekleri ve kadınları aynı şekilde mi etkiledi? Erkekler uzayan savaş travmasına maruz kaldılarsa, kadınlar yas, melankoli ve annelik dışında hiçbir şey bilmediler mi? Ailenin ve sosyal düzenin bozulması, yeni iş olanakları göz önüne alındığında, bu kadınlar için aynı zamanda bir olanak değil miydi? Bu sorular yeni bir tarihsel araştırma alanına yol açtı: Kadınların kurtuluşuna doğru uzun yürüyüşte savaşın yeri neydi? İngiliz kadınlarla ilgili incelemelerinde David Mitchell ile Arthur Marwick oldukça coşkulu bir yanıt önerdi.[8]

Gerçekten de, yerleşik düzende savaşın meydana getirdiği bozulmaya denk bir bozulma hayal etmek zordur. Savaşın yalnızca bir erkek faaliyeti olmadığını göstermek, kadınların aile reisi, mühimmat işçisi, tramvay sürücüsü, hatta orduda yedek kuvvet olarak yeni roller ve sorumluluklar üstlendiklerini saptamak demekti. Deneyimleri onlara yeni bir devingenlik ve özgüven kazandırdı. Kaynaklar kadın faaliyetlerinin yorumlandığını, karikatürleştirildiğini ve fotoğraflandığını gösterir. Büyük Britanya'da kadınların savaş çabalarına katkıları, Women's War Work Subcommittee of Imperial War Museum (IWM) (Emperyal Savaş Müzesi Kadınların Savaş Çalışmaları Altkomitesi) tarafından resmen kabul edildi. Fransa'da ve Almanya'da kadınlar, savaştaki rolleriyle ilgili eleştirel olmayan bir görüşü savunan L'Effort Féminin gibi örgütlerin bahşettiği gayri resmi onurlarla yetinmek zorunda kaldılar. 1970'lerde, tarihçiler savaş çabalarına katılan kadınlarla söyleşi yaptığında neredeyse tümü bir kurtuluş ve geçmişe dönük bir onur duygusunu ifade etti. IWM ve Museum of Southampton'dan araştırmacılarla yapılan söyleşilerde çoğunlukla dillendirilen duygu "kafesin dışı"ydı.[9] Fransa'da yaşlı kadınlar, evet, savaş sırasında her türlü işi yaptıklarını ve ardından hiçbir şeyin aynı olmadığını söylediler.[10]

Yine de, 1977'de yazan James F. MacMillan cinsiyet rolleri konusunda Fransız muhafazakârlığının direncine dikkat çekti. Ona gö-

re savaş ev kadını ve anne olarak kadın imajını sadece güçlendirmişti.[11] 1980'lerde daha genç tarihçiler de savaşın özgürleştirici bir etkisi olduğuna dair fikre meydan okudular. Kaynakların eleştirel gözle yeniden okunması, değişikliklerin geçici ya da yüzeysel olduğunu gösterdi.[12] Savaş zamanının yenilikçiliğini, normalliğe bir geri dönüş izlemişti. Kurtuluş düşüncesi bütünüyle yanılsamaydı. Dahası savaşın, yüzyılın başında bütün Avrupa'da yürüyüş halinde olan bir kurtuluş hareketini durdurduğu düşünülüyordu. Eşitlikçi olduğu kadar yaratıcı da olan bu hareket, ekonomik ve cinsel olarak bağımsız bir "yeni kadın" modeli yaratmıştı.[13] Bize anlatıldığına göre, bu yüzden savaş, çatışmanın arifesinde kriz içinde olan bir erkek kimliğine dayanak oldu ve kadınları, doğurgan anneler ve verimli yuva yapıcılar olarak uygun yerlerine geri gönderdi. Kadınları özgürleştirdiyse de, bunu, onları daha verimli aile yöneticileri ve daha görev bilir ve hayranlık verici karılar haline getirmek amacıyla yaptı.

Kadınların tarihine kurtuluş açısından bakmanın değerli ve verimli olduğu anlaşıldı ve birçok tarihçi böyle görmeye devam ediyor. Ne var ki, sorun, kadınları ve tarihlerini insanlığın geri kalan kısmından yalıtmasıdır ve son yıllarda bu yaklaşım giderek daha fazla eleştiriye uğradı. Konuyla ilgili yazı yazan ilk Alman tarihçilerden biri olan Ute Daniel kurtuluşun bugünkü kavrayışlara göre ölçülmemesi gerektiğini öne sürüyor. Amacımız, görüşleri hükümetlerin ve örgüt liderlerinin resmi görüşünden farklı olan tarihsel bireylerin algılamalarını ve deneyimlerini açmak olmalıdır.[14] Bu arada Amerikalı tarihçiler toplumsal cinsiyet sistemi kavramlarıyla yeni umutlara kapı açtılar. Onlara göre sorun artık savaşın kadınları ve erkekleri nasıl etkilediği değil, kadın-erkek ilişkilerinin gerçekliğini ve simgeciliğini nasıl yeniden tanımladığıdır. Ocak 1984'te yapılan "Kadınlar ve Savaş" konferansına katılanların örneğini oluşturduğu bu yaklaşımın savunucuları, resmi söyleme ve temsillere büyük önem verirler.[15] Onlara göre tarihçilerin incelemesi gereken şey, toplumsal cinsiyet retoriği ve savaştan kaynaklanan cinsel altüst oluşa diğer kültürel tepkiler, yanı sıra bu tür kültürel tezahürlerin değişimi engelleme gücüdür. Bu yaklaşımın sonucu tarihi, kadınları tablonun kenarından ortasına taşıyarak toplumsal cinsiyetli terimlerle yeniden yazmaktır. Sanırım Joan Scott bu yönde daha da ileri gidip, kadınların tarihini siyasal tarihin merkezine doğru kaydırmaya çalışır.[16] Toplumsal cinsiyet fiilen savaş zamanı politikasının örgütleyici bir ilkesi, aslında gerçek bir savaş silahı olarak ortaya çıkar: Toplumsal cinsiyetin yapılandırılması ve yapı bozumu hükümetleri, grupları ve bireyleri içine alan bir savaşta ek bir cephe haline geldi.

Kadınların ve Erkeklerin Seferberliği

I. Dünya Savaşı'ndaki kadınlarla ilgili çok şey zaten yazılmıştı. Aşağıdaki satırlar bu alandaki çalışmaları özetler ve mevcut toplumsal cinsiyet tarihi ışığında tartışır. Ayrıca farklı ülkelerdeki kadın deneyimlerinin sadece benzerliklerini değil, kimi farklılıklarını da ortaya çıkarmayı umuyorum.

1914: Kadınların ve Savaşın Yılı

Temmuz 1914. Güzel bir yaz mevsimiydi ve hiç kimse yaklaşan felaketi beklemiyordu. Fransa'da basın Avusturyalı Arkdük Franz Ferdinand'a 28 Haziran'da Saraybosna'da düzenlenen suikastın üzerinde fazla durmadı. Okurlar uzak Balkanlar'dan çok, Belle Epoque'un son büyük skandalıyla ilgilendiler: Henriette Caillaux'nun yargılanması (politikacı kocası Joseph Caillaux'ya evlilik dışı ilişkilerinden ötürü şantaj yapmaya çalışan *Le Figaro*'nun yayıncısını öldürmekten ötürü). Feministler 5 Temmuz'da büyük bir oy hakkı gösterisinde Condorcet'yi onurlandırdıktan sonra tatile çıktılar. Bu miting geniş destek gören siyasal eşitlik için feminist kampanyanın doruğuna işaret etti. 9.000'den fazla üyesi bulunan Union Française pour le Suffrage des Femmes (UFSF) ılımlı, adım adım bir yaklaşımdan yanaydı. 1916 belediye seçimlerinde kadınlara oy hakkı veren Dussaussoy-Buisson Yasası'na destek isteyen bir dilekçeyi ülke çapında o yaz dolaştırmıştı. Ülkenin en büyük işçi sendikası Confédération Générale de Travail (CGT) o sonbahardaki kongresinin gündemine kadın emeğini almıştı; kadınların matbaacılık sektöründen fiilen dışlanmalarıyla sonuçlanan Emma Couriau olayının ardından bu yönde harekete geçmişti.[17]

Büyük Britanya'da daha radikal bir feminist hareket Victoria döneminin "iki alan" (kamusal erkek alanı ve özel kadın alanı) ideolojisine ve cinsel çifte standarda saldırdı. Savaştan hemen önceki çalkantılı dönemde "kadın sorunu", İrlanda sorununu ve sosyal huzursuzluğu geride bırakan bir numaralı sorundu. 1903'te Lancashire'da kurulan Women's Social and Political Union (WSPU – Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği) sosyalist stratejiyi ve propaganda tekniklerini ödünç alarak oy hakkına odaklandı; ne var ki, bir şiddet ve baskı döngüsü ile Pankhurstlerin otoriteryanizmi karşısında örgüt sonunda dağıldı. 1914 yazında Christabel hapisten kurtulmak için Fransa'ya kaçtı; fakat liberaller ve İşçi Partililer arasında güçlü bir desteğe sahip olan Mrs. Fawcett'in National Union of Women's Suffrage Societies'i (NUWSS – Kadınlara Oy Hakkı Dernekleri Ulusal Birliği) kendi-

sine bağlı 480 grubun ve 53.000 üyenin gücünü göstermek için Londra'da büyük bir yürüyüş düzenledi. Bu yüzden 1914 kadınların yılı olabilirdi; fakat savaş geldi ve her iki cinsiyeti yerlerine geri gönderdi.

28 Temmuz ile 4 Ağustos arasında Avrupa infilak etti. Dolaysız popüler tepki şaşkınlık olmasına rağmen, çok geçmeden şaşkınlık yerini bazı yerlerde tevekküle, bazı yerlerde coşkuya bıraktı (ve coşku kırsal alanlardan çok kentlerde, kadınlar arasından çok erkekler arasında yaygındı). İnsanlar savaş düşüncesini reddetmediler; çünkü zihinsel olarak savaşa hazırlanmışlardı. Fransız okullar 1870-71 Prusya-Fransa savaşında Almanya'ya kaptırılan vilayetlerin anısını canlı tutmuş ve Cumhuriyet'in, bir hukuk ve barış hükümetinin haksız bir askeri harekât başlatamayacağını öğretmişti. Ekonomik başarılarından gurur duyan ve kendi uygarlıklarının üstünlüğüne inanan Almanlar "barbar" Rusya'yı ve "efemine" Fransa'yı fethetmeye koyuldular.[18] Neredeyse herkes, askerlerin en yüksek manevi değerleri sergileyebilecekleri ve saf yoldaşlığının keyfini çıkaracağı kısa, şövalyece bir savaş hayal etti. Bu tür tarih dışı imgeler üniformalarla ve ritüellerle beslendi: Fransız birliklerin giydiği kırmızı pantolonlar, Almanların manevralarına eşlik eden trampetler.[19] Her yerde birliklerin cepheye hareketi, sosyal uzaklıkların ortadan kalktığı ve kadınların gözyaşlarından çok sevinç çığlıklarının hoş karşılandığı kolektif yurtseverlik gösterileri arasında gerçekleşti.

Tuhaf bir yazdı, savaş öncesi dönemin çalkantılarından sonra bir miktar cinsel uyumu geri getirirken cinsiyetleri köklü bir biçimde ayıran bir yaz. Erkeklerin seferberliği aile duygularını güçlendirdi ve anayurdun koruyucusu olarak erkek mitini canlandırdı. Askerlerin evlerine gönderdikleri ilk mektuplar evlat saygısı, aşk ilanları ve bazı durumlarda çocuk özlemleriyle doluydu.[20] Pek çok tarih kitabı savaşan bütün ülkelerde siyasal partilerin ve sosyal sınıfların bir "ulusal cephe" ya da "kutsal birlik" oluşturmak üzere safları sıklaştırdığına dikkat çektiği halde, "cinsiyetlerin dayanışması"ndan nadiren söz edilir. Bununla birlikte Fransa'da çağdaşlar daha derin doğasının ve ebedi görevlerinin bilincinde, evrensel aşkın ve sınıf dayanışmasının kaynağı gerçek bir kadının ortaya çıkışını selamladılar. Bu gerçek kadın, on dokuzuncu yüzyıl burjuva idealinin cisimleşmesiydi.[21]

İstasyon kantinlerinde askerleri rahat ettiren, Kızıl Haç hastanelerinde yaralılara bakan, muhtaç olan herkesi, geri çekilen müttefik kuvvetlerin cephe gerisine kaçan mültecileri, savaş bölgesinin kaosu içinde işlerini kaybedenleri ve sefere çıkan askerlerin bakıma muhtaç kalan ailelerini besleyen Fransız kadınların parolası hizmet oldu. Almanya ve Britanya'da da kadınlar hayır işleri yaptılar. Ör-

neğin İngiltere'de sendikacı Mary Macarthur Kraliçe Mary ile birlik olup Queen's Work for Women Fund'u kurdu. Muhtaç kadınlara bir yemek veya mütevazı bir ücret karşılığında dikiş işi ya da diğer tipik kadın işleri sunuldu.

Feministler genel hizmet coşkusunu paylaştılar. Taleplerinden geçici olarak vazgeçtiler ve kadınlık görevlerini şevkle yerine getirerek kendilerini kanıtlamaya çalıştılar. Marguerite Durand 1914 Ağustos'unun son iki haftasında *La Fronde*'un yayınını yeniden başlattı. Tutumu, Mrs. Fawcett'in 14 Ağustos'ta *Common Cause*'da ifade ettiği tutumla özünde aynıydı: "Hanımefendiler, ülkenizin size ihtiyacı var. Talebimiz [oy hakkı talebi] ister kabul edilsin, ister edilmesin, vatandaşlığa layık olduğumuzu gösterelim." Ve ılımlı feminizmin önde gelen dergisi *La Française*'in editörü Jane Misme, savaş sırasındaki ilk sayısında şunları söyledi: "Ülkemizin acıları devam ettiği sürece, hiç kimsenin haklardan söz etme izni yoktur."[22] Genel aftan yararlanan Pankhurstler gerçek asker toplama çavuşlarına dönüştüler. Retorikleri cinsiyet ayrımcı ve militaristti: Erkekler, kadınların yüzüne bakmak istiyorsanız görevinizi yapıp soylu bir davayı savunun. Bu, evlerinin pencerelerinden durup erkeklerini orduya katılmaya teşvik eden stoik, kararlı kadınları betimleyen resmi hükümetin asker toplama afişlerinden çok farklı değildi; afişin başlığı şöyleydi: "Britanya'nın kadınları, 'Gidin!' diyor."[23]

Savaşın kısa süreceğini hesaplayan hükümetler kadınların savaşa katlanacaklarını beklediler ve feministlerin ulusal davanın safında yar almasından memnundular. Yine de yardım işlerine kadın gönüllüleri hoş karşılarken, orduya yazılma başvuruları da dahil, başka şekillerde hizmet etme önerilerine burun kıvırdılar. Bund Deutscher Frauenvereine (BDF) 1912 kongresinde genç kadınlara bir yıllık sosyal hizmet önermişti. 3 Ağustos 1914'te Bund, sosyal hizmet sunarak ve levazım işleri yaparak hükümete yardım eden Nationaler Frauendienst'i (NFD) yarattı.[24] Britanya'da bazı kadın gönüllüler çiftlik işine ve kent polisi yardımcıları olarak hizmete kabul edildiler. Dr. Elsie Inglis deniz aşırı hastaneler için (daha sonra Scottish Women's Hospitals of France and Serbia olarak anılacak) bir plan sunduğunda, savaş bürosu ona, "Eve git ve çeneni kapat" dedi.[25] Fransa'nın cinsiyet ayrımcı politikaları tipikti: 5 Ağustos'ta silah altına alınan askerlerin karılarına, ailenin refahı kaygısıyla değil, birliklerin morali düşünülerek hükümetten bir ödenek alma hakkı tanındı. 7 Ağustos'ta Fransa Başbakanı Viviani Fransız kadınlardan bir ricada bulundu. Kocaları tarafından terk edilen tarlalarda hizmetlerine acilen ihtiyaç duyulduğuna inanılan köylü kadınlara seslenmekteydi. Viviani bu durum için erkeksi bir askeri şan dili benimsedi:

"Ayağa kalkın, Fransa'nın kadınları ve çocukları, ulusun oğulları ve kızları. Emek alanında şu anda savaş alanında olanların yerini alın. Hemen şimdi ekilen toprakları, toplanan hasatları, tohum ekilen tarlaları onlara göstermeye hazır olun! Bu ağır zamanlarda hiçbir eziyetin önemi yoktur. Ülkeye hizmet eden her şey yücedir. Uyanın! Eyleme! İşe! Yarın herkese yetecek kadar şan olacaktır."[26] Fakat Marguerite Durand kadınların orduda yedek kuvvet olarak hizmet etmelerini önerince, kovuldu; 30 Temmuz'da Ligue des Enrôlées'yi (Gönüllü Kadınlar Birliği) örgütlemeye çalıştığında, yazar Mme. Jack de Bussy'nin de başına aynı şey geldi.

Birleşik Devletler dışında tüm savaşan hükümetler, İngilizlerin ayrılık ödeneği dediği, göreneksel ve meşru karılara ödenen ve miktarı çocuk sayısına göre değişen bir ödenek saptadılar. Savaşın ilk günlerinden son günlerine kadar ödenen İngiliz ödeneği oldukça cömertçeydi; gerçekten de bekâr bir kadının ortalama ücretinden biraz yüksekti. Ne var ki, Almanya ve Fransa bu ödemeleri bir sosyal yardım biçimi olarak görmekte inat etti ve dolayısıyla miktarı düşük tuttu. Üstelik ayrılık ödenekleri ile teoride muhtaçlara ayrılan ve alıcı geçimini sağlayacak bir iş bulana kadar ödenen işsizlik parasının birleştirilmesi yasalara aykırıydı. Öyle de olsa Fransız, Alman ve İngiliz hükümetleri bu önlemlerde işi ağırdan aldılar. Bu yüzden savaşın aşağı sınıflar üzerinde yarattığı duygusal travma ekonomik felaketle ikiye katlandı. Yurtseverlik coşkusu, birçok kişinin yardım peşinde koşmak ya da iş ilanları kovalamak zorunda kaldığı o korkunç koşulları unutturmaya yetmedi. Tekstil, giyim ve lüks ürün sanayileri gibi kadın sektörlerindeki işsizlik yaygın ve uzun süreliydi. Ağustos 1914'te Fransız sanayi ve ticaretinde çalışan kadınların sayısı savaş öncesi düzeyin yaklaşık yüzde 40 altına düştü ve Temmuz 1915'e gelindiğinde kaybın sadece yüzde 80'i geri alınmıştı. Sanayisinin özelliği ve cepheye yakınlığı nedeniyle Paris özellikle kötü etkilendi. Yaralılara yardım eden kurumlarda iş bulan hemşireler ve kocaların yerini dolduran köylüler ve dükkâncılar dışında, kadın işgücünün savaşın hizmetine sokulması yavaş oldu. İnsanlar savaşın çabuk bitmeyeceğini anlamaya başlayana kadar tam seferberlik gelmedi. Kadın işçilerle ilgili kuşkular da giderilmeliydi. Fakat gerçekte ağır basan şey, var olan emek havuzunun işleri yürütmeye yetmediğinin anlaşılmasıydı.

Kadınların Seferberliği

Savaş beklendiği gibi gitmedi. Güzün sonlarında savaşan taraflardan hiçbiri galip gelecek gibi görünmüyordu; az çok durağan bir cephe beş yüz mil, Flandre'dan İsveç sınırına kadar uzanıyordu. Hızlı za-

fer umutlarının suya düşmesiyle birlikte savaşan taraflar sınai rezervlerine artık güvenemezlerdi ve üretimi yeniden canlandırmak zorundaydılar. Uzun ve hem insan, hem maddiyat bakımından pahalı bir savaş olan I. Dünya Savaşı cephe gerisinden destek –kadınların işbirliği– olmadan sürdürülemezdi. Dört buçuk yıllık savaş süresince Fransa'da 8 milyon erkek, ya da toplam işgücünün yüzde 60'ından fazlası, Almanya'da 13 milyon ve Mayıs 1916'da zorunlu askerliği başlatmadan önce iki yıl boyunca gönüllülere yaslanan Büyük Britanya'da 5,7 milyon erkek silah altına alındı. Öldürücü muharebeler insan ve mühimmat yutuyordu ve yeni silahlar hızla kullanıma sokuluyordu. Hükümetler ulusal silah fabrikalarını ve özel fabrikaları, üretim eşi görülmemiş düzeylere çıktıkça daha fazla işçi emen modern silah sanayiine dönüştüren kurumlar kurdular.[27] Modern savaş vücutların yanı sıra zihinleri de silah altına aldı. Bu savaş iki cephede yürütüldü: Muharebe cephesi ve cephe gerisi. Muharebe bir erkek dünyasıydı; oysa kadınların büyük çoğunluğu hatların gerisindeydi. Bu genel saptamalar, savaşan tüm ülkeler için geçerliydi. Bununla birlikte kadınları seferber etme politikasını ve pratiğini daha derin araştırmak için her ülkeyi tek tek incelemeliyiz.

1914'ten önce 7,7 milyon çalışan kadının (3,5 milyon *paysanne* dahil) bulunduğu Fransa'da Ticaret Bakanı Etienne Clémentel ve sosyalist silahlanma bakanı Albert Thomas gibi adamların en iyi çabalarına rağmen, kadınların seferberliği büyük ölçüde *ad hoc*'tu. Kadınların, 1915'te Çalışma Bakanlığı'nca kurulan bölgesel iş bulma kurumlarından birine iş için başvurmaktan çok, bir gazete ilanına yanıt vermeleri, bir komşunun tavsiyesine göre hareket etmeleri ya da fabrika kapılarını çalmaları olasıydı. Bir askerin yerini çoğunlukla bir aile üyesi alacaktı: Erkeğin işvereni, ailenin zor zamanı atlatması için karıya, kız çocuğa ya da kız kardeşe bir iş verebilirdi. Bu şekilde savaş sona erdiğinde iş konusunda bir anlaşmazlık olmayacak ve cephedeki erkekler geride bırakılan kadınların erdemini birilerinin gözetim altında tuttuğundan emin olabileceklerdi. Bu uygulama sanayide ender olmasına rağmen, ticaret, banka, ulaşım sektörlerinde ve bazı devlet dairelerinde yaygındı. Fransa'nın kendi *financière*'leri (bankacı hanımefendiler) ve *cheminotte*'ları (demiryolcu hanımefendiler) vardı; kadınlar metroda bilet kestiler, tezgâhtarlık yaptılar, fatura tahsil ettiler ve hatta tramvay sürdüler. Mühimmat fabrikalarında kadınlar her zaman çare oldular; eldeki tüm siviller işe alındıktan sonra, silah altına alınan 500.000 işçi Dalbiez Yasası'yla geri çağrılmış, sömürgelerden ve dışarıdan ek işçi getirilmişti.

1915 güzünde bakanlar sanayicileri olanaklı olduğu her yerde kadınları çalıştırmaya teşvik etmeye başladılar. Duvarları afişler

süsledi ve Fransa'nın her tarafında işçi bulma büroları çoğaldı. Kadın hayır örgütleri önde gelen feministlerin desteğiyle işçi bulma işlemlerini rasyonelleştirmeye çalışmalarına rağmen, toplumun her kesiminden yüksek ücretlerin çekiciliğine kapılan ve iş bulmak zorunda olan kadın işçiler savaş zamanı fabrikalarına aktı. Kadınlara giderek artan çeşitlilikte işler verildi. 1918'e gelindiğinde 400.000 kadar kadın ya da toplam işgücünün dörtte biri (Paris bölgesinde üçte biri), savaş sanayiinde çalışmaktaydı. Sadece kadınların savaş çabalarına katkılarını değil, sanayinin geleneksel olarak erkek sektörlerine kadın akınını da simgeliyorlardı.

Yine de, kadın seferberliğinin sınırları vardı ve emek pazarı kadın işçi selinin altında kalmadı. Çalışma Bakanlığı'nın istatistiklerine göre sanayide ve ticarette çalışan kadınların sayısı 1916'ya kadar savaş öncesi düzeylere geri dönmedi ve kadın istihdamının en yüksek düzeyine ulaştığı 1917'nin sonuna gelindiğinde savaş öncesi rakamın yüzde 20 üzerindeydi. Savaş öncesinde toplam işgücünün yüzde 32'sini oluşturan kadınlar, 1917'nin sonunda yüzde 40'ını oluşturmaktaydılar. Fakat Fransa'da hiç değilse hiçbir sektör işçi kıtlığından felç olmadı; oysa Almanya'da kadın seferberliğinin erkek işçi kaybını telafi etmeye yetmediği açıkça görülüyordu.

Bu, savaşın kadın emeğinde dramatik bir artışa tanık olduğuna dair geleneksel savı reddeden Ute Daniel'in görüşüdür.[28] Daniel, özellikle, geleneksel görüşü desteklemek için en çok anılan kaynağın geçerliliğine meydan okur: Sağlık sigortası istatistiklerine. Kuşkusuz, Alman kadınlar savaş sanayilerinde çalışmaya seferber edildiler. Başlangıçta, NFD'nin çabalarına rağmen kadınların katkısı önemsiz ve düzensizdi; fakat savaşın sonraki bölümünde, ekonomi askeri tarzda örgütlenince ve hükümet liderleri kadınlar işgücüne dahil edilmedikçe zaferin gerçekleşemeyeceğini anlayınca, kadın işçi alımı yoğunlaştı ve merkezileşti. Ordunun iç politika üzerindeki ağırlığını güçlendiren Kasım 1916 tarihli Hindenburg Programı, sınai seferberlik görevini General Groener'in Kriegsamt'ına ya da Savaş Bakanlığı'na verdi. Silah sanayiine doğal olarak öncelik verildi: 5 Aralık 1916'da yürürlüğe konan on yedi ila altmış yaş arası tüm erkekler için zorunlu yardımcı hizmet şartıyla, (*Hilfdienst*) emek arzı garanti edildi. Kadınların da buna dahil edilmesi düşünüldü ve sivil otoritelerce reddedildi; dahası, BDF'nin feministleri aksi tavsiyede bulundular ve kadın işçilerin toplanmasından kadınların sorumlu olmasını ve kadın işçilerin korunması için yeni sosyal politikaların yürürlüğe konulmasını önerdiler. Bu amaçla Kriegsamt bir Frauenreferat ya da işçi toplamadan sorumlu bir Kadın Dairesi ve kadın işçilerin refahından sorumlu olan bir Frauenarbeitszentrale (FAZ) ya

da Kadın İşçiler Merkez Bürosu kurdu. 1918'in başında bu daireler BDF'den Marie-Elisabeth Lüders'in önderliğinde bin civarında kadın çalıştırmaktaydı.

Kuşkusuz, bu seferberlik ağır metal, elektrik ve kimya sanayilerinde, özellikle büyük firmalarda çalışan kadınların mutlak ve nispi sayısında bir artışa yol açtı. Bazı Alman tarihçiler 10'dan fazla işçi çalıştıran şirketlerde yüzde 50'den fazla bir artışı iddia ederler. Krupp savaşın sonuna gelindiğinde 110.000 kişilik toplam işgücü içinde 30.000'den fazla kadınla uç bir örneği temsil eder.[29] Fakat bu artış geleneksel olarak kadın çalıştıran sanayi sektörlerinin, hammadde kaynakları ve pazarları müttefik ablukası nedeniyle kapanan bir Almanya'da feda edilen sektörlerin zararına oldu. Dahası, sınai istihdamdaki artış, savaş makinesinin ihtiyacını karşılamak için ev temelli işçi kullanımından daha az önemliymiş gibi görünüyor; bu, çok sayıda yerel hesapla doğrulanan bir bulgudur. Kara Orman'daki dikişçiler mühimmat imalatında çalıştırıldı; korseciler çadır ve karavana gereçleri yapmakla görevlendirildi; daha önce hiç çalışmamış kadınlara sırt çantası, gaz maskesi, çorap, hatta üniforma yapma işleri verildi.

Yetkililerin suça teşvik çağrılarına ya da BDF'nin başkanı Gertrud Bäumer'in yurtseverlik nutuklarına kadınların karşılık vermesini sağlamak için başka hangi teşvikler sunuldu? Tek başına çınlayan sözler Alman bürokrasisindeki iç çatışmaları gizleyemezdi. Bazı sendikaların ve işverenlerin kadınları işgücüne dahil etme konusunda kuşkuları vardı: Muhtemel kadın işçiler işe alınmanın koşulu olarak tarihsiz bir istifa mektubunu imzalamaya zorlandılar. Her durumda, savaş zamanında bir fabrikada iş kabul etmek yeni bir yere taşınmak demekti ve aile sorumlulukları birçok kadının elini kolunu bağlamaktaydı. 1915'te her şeyin kıtlığı vardı ve bu kıtlıklarla başa çıkmanın, Alman kadınların savaş zamanı deneyiminin özü olduğu anlaşıldı. Sırf geçinmek evde insanın belini kıran ağır çabaları gerektiriyordu ve evin civarında çalışma ihtiyacı fabrika işi için verilen yüksek ücretlerin potansiyel çekiciliğini dengelemekteydi. Dahası, hükümet birçok aileye dükkânlarda kalan çok az şeyi satın almaya yetecek kadar nakit para (işsizlik yardımı ve *Kriegerfamilien*'e, savaş ailelerine prim biçiminde) vermekteydi. Bu yüzden hükümetin geride kalan ailelere baktığına cephedeki askerleri inandırmak için tasarlanan sosyal politikalar emek pazarını bozma ve kadın işçiler alma çabalarını boşa çıkarma eğilimindeydi.

İngiltere'de Mrs. Pankhurst yeni kurulan Mühimmat Bakanlığı'nın desteğiyle 17 Temmuz 1915'te bir "hizmet hakkı" yürüyüşü örgütledi; bazı yürüyüşçülerin taşıdığı pankartlarda, "Durum ciddidir" yazıyordu. "Kadınlar durumu kurtarmaya yardım etmelidir."

Bu gösteri kadınların oy hakkını savunan kadınların ulusal davaya topyekûn bağlılıklarının ve Asquith hükümetinin savaş malzemeleri kıtlığından kaynaklanan siyasal krize yanıtının işaretiydi; İngiliz kadınların seferberliğinde bir dönüm noktasıydı da. Kadınların toplanması önce askere yazılmayla ve daha sonra Aralık 1916'da iktidara gelen Llyod George hükümetinin eylemleriyle hızlandı. Hükümet, sendikalar ve işverenler çalışan kadın sayısındaki keskin artışla uğraşmak için birlikte politikalar oluşturdular.

Yirminci yüzyılın ikinci onyılı ve özellikle savaş yılları İngiliz sendikacılığında yüksek bir noktanın işaretiydi. Sendikaların üye sayısı arttı ve işçi liderleri, sosyal ve sınai reformda işbirliği yapmaya hazır ve istekli hükümetler buldular.[30] 1917'nin ilk birkaç ayında sendikalara, hamilini askerlik hizmetinden muaf tutan işçi karneleri çıkarma yetkisi bile verildi. Bunun karşılığında sendikalar, askere alınan kalifiye işçilerin yerine yarı kalifiye ya da kalifiye olmayan işçi alınmasına ve daha önce "erkek işi" sayılan görevleri kadınların üstlenmesine olanak sağlayan "seyreltme" ilkesi ile "ikame" ilkesini kabul etmeye razı oldular. Sanayinin birçok dalında, bazen hararetli tartışmalardan sonra, hangi işlerin geçici olarak kadınlara verilebileceğini saptayan seyreltme anlaşmaları yapıldı. Savaş sona erdiğinde bu kadınlar işten çıkarılacaktı; erkek işçilere ve geri dönen muharip işçilere statükoya ya da daha iyisine geri dönme güvencesi verilmekteydi.

Kadınlar ilk önce sendikaların zayıf ve işin saygın sayıldığı ticari kuruluşlarda ve bürolarda erkeklerin yerini aldılar. Board of Trade for Labour Supply'ın yayımladığı aylık istatistiklerde belgelendiği gibi, daha sonra sanayinin diğer kollarına da girdiler. Britanya kadınların çalışmasına Fransa'dan daha fazla karşı olmasına rağmen, ev hizmetçilerini, ev işçilerini ya da küçük dükkânlarda çalışan kadınları kapsamayan rakamlar, Temmuz 1914 (kabul edildiği üzere işsizlik oranının yüksek olduğu an) ile Kasım 1918 arasında çalışan kadınların sayısında yüzde 50'lik bir artışı gösterir: 3,3 milyondan 4,9 milyona.[31] Genç kadın işçilerin sayısında keskin bir artış, geleneksel sektörlerde ev işinden sınai istihdama geçiş ve evli kadınların ve annelerin istihdamında bir artış değişimi kolaylaştırdı. Artış bazı sektörlerde özellikle belirgindi: Mühimmat sanayii (1918'de çoğu Gretna ve Woolwich'teki gibi büyük silah fabrikalarında olmak üzere 1 milyon kadının çalıştığı) ve daha az ölçekte ulaşım, bankacılık ve kamu hizmetleri. İyi ücretin çekiciliğiyle birlikte ülkeye hizmet arzusu da bir faktörmüş gibi görünüyor: Savaş sanayilerindeki işgücünün yüzde 9'u orta ve üst sınıf kadınlardan oluşmaktaydı.

Britanya başka bir açıdan da göze çarpar: 1917 baharında Women's Army Auxiliary Corps'u (WAAC – Kadınların Destek Kolor-

dusu) kuran ilk ülkeydi. Kasım 1918'e gelindiğinde WAAC, 8.500'ü yurtdışına gönderilen 40.000 kadını silah altına almıştı. Kolordunun tatsız tarihi, hem askeri hem sivil çağdaşların kadınları asker olarak tasavvur etmede ne kadar güçlük çektiklerinin bir işaretidir. Sırbistan'ın erkek üniforması giyen kadın askerleri ve Rusya'nın da ünlü, kadın ölüm taburu vardı; fakat Fransa orduda ya da Savaş Bakanlığı'nda kadın çalıştırmada ağır davrandı. Nihayet 1916'nın sonunda orduyla bağlantılı görevlerde kadınlara izin verdi; fakat kadınların erkeklerden farklı zamanlarda girip çıkmalarını şart koştu ve *inspectrice*'lerden oluşan özel bir kolordusu vardı. Ulusal bir tutkunun yanı sıra Fransız sanayiinin başarılı bir ürünü olan kartpostallar, *poilue*'leri (piyadenin argosu *poilu*'nün dişili) aşırı dekolteli, külotlu ve botlu betimleyerek temaya adi bir görüntü kazandırdı. Siperlerde birliklere dağıtılan gazeteler, askerlerin cephe gerisindeki eğlence düşlerini yansıtmaktaydı.

WAAC, Katherine Furse gibi liderlerin çok sayıda gönüllü hizmet örgütünün çalışmalarını koordine etme kararlılığından kaynaklandı. Askeri yapılı ya da örgütlü kadın faaliyetleri gibi bir şeyin olamayacağını düşünen Violet Markham'ın ve 1915'te Kadınlar Lejyonu'nu kuran Londonderry markizinin önerilerine karşı, Furse'nin askeri tarzda örgütlenme planı tercih edildi. Epeyce tereddütten sonra Savaş Bakanlığı, Bayan Chalmers Watson'ın yönetiminde resmi bir kadın kolordusuna razı oldu. Statüsü diğer kadın gruplarını kontrol etmeye, hatta emmeye yardımcı olacağı umuduyla, bu kolordu alışılmış rütbelerle, yönetmeliklerle ve üniformalarla donatılacaktı. İlk kadın acemiler aşçı, sekreter ve makinist olarak çalışmak için Fransa'ya gönderilince, erkekler cephede savaşmak üzere serbest kaldılar. Bu arada kadın asker toplama çabaları ülkeye yayıldı ve hava kuvvetleri ile donanma da kadın destek birlikleri kurdu. Yine de eleştirmenler yeni destek birliklerini kuşaklar boyu askerlerin kanıyla yıkanan kralın üniformasını onursuzlaştırmakla ve tatsız bir gerçek ordu parodisiyle erkekleri "taklit ederek" cinsiyetlerini inkâr etmekle suçlamaya devam ettiler. Acemilerin homoseksüel değilse de ahlaksız eğilimlerinden de kuşkulanılmaktaydı. 1918'de suçlamaları incelemek için atanan aşağılayıcı bir soruşturma komisyonunun olumlu raporuna rağmen, bu kötü ün varlığını sürdürdü. Bizzat WAAC'ın varlığı savaşın psikoseksüel ekonomisini –çocukları ve kadınları korumak için savaşan erkekler– bir şekilde rahatsız etmekte ve erkek ve kadın kimliklerini birbirine karıştırmaktaydı.[32] Başka herhangi bir kadın işçiden çok daha fazla WAAC döneme özgü bir korkuyu, kadınların "erilleşeceği" korkusunu belirginleştirmekteydi.

Kadınların Erilleşmesi

Esther Newton ile Carroll Smith-Rosenberg, on dokuzuncu yüzyıl erkeklerinin "yeni kadın"ın siyasal ve sosyal rolüyle ilgili tartışmayı, korkularını ifade edebildikleri ve arkadaşlarına gözdağı verebildikleri cinsel alana nasıl kaydırdıklarını gösterdi. Özgürleşen kadınlar ilk önce "rahim sapkınları" ve daha sonra, özellikle Alman psikiyatr Richard von Krafft-Ebing'in (1840-1902) etkisiyle "erkeksi lezbiyen", tehlikeli, arsız "bela insan"* olarak damgalandılar.[33] 1912'de ünlü Alman hekim A. von Moll kadınları özgürleştirmeyi, kadınları "erilleştirmek"le, doğurganlıkta bir gerilemeye ve bir cinsellik sapmasına yol açmakla suçladı.[34] Kadınları daha önce erkeklere ait olan rollere iten ve mevcut kadınlık kavramlarına meydan okuyan savaş, bu düşünce çizgisini itibarsızlaştırmaktan çok teşvik etti.

Edebiyat, kadınların muktedir oldukları şeyleri kanıtlamalarına şaşkın hayranlığı bazen açığa vurur. Fakat çoğunlukla, görünürde dişi cinsin fiziksel ve zihinsel sözde zayıflığıyla haklı gösterilen düpedüz bir düşmanlığı yansıtır: Kadınların tramvay sürmesine izin vermenin tehlikeleriyle ilgili ne kadar çok yazı yazıldığını keşfetmek şaşırtıcıdır. Kadınların seferberliğine erkek tepkisinde egemen duygu korkuydu. Mart 1917'de seferberliğin kaldırılmasını planlayan Reichstag'ın sanayi ve ticaret komisyonuna verilen ifadede, içişleri bakanının bir temsilcisi kadınların zihinlerinde ve bedenlerindeki değişimlerden endişe etmekteydi: "Bugün, en zor görevleri yerine getiren kadınlara baktığımızda, bir erkeğe değil de bir kadına bakmakta olduğumuzdan emin olmak için yakından bakmalıyız."[35] Fransız hekim Dr. Huot, *Mercure de France*'ta yayımlanan iddialı bir makalede o zaman yeni olan "erilleşme" terimini kullandı: Kadınların "duyumsal-duygusal" yapısı konusunda yanıldığını kabul ediyor, fakat cinsiyetlerin birbirine karışmasının "ahlaki anarşi" tehlikesi doğurduğunu da iddia ediyordu.[36]

Tüm uluslardan yorumcular "eril" işler yapan kadınların çalışmasını nitelemek için saplantılı bir biçimde dişil metaforlar aradılar: Top mermilerini "inci" gibi "dizdi"ler ya da çelik halatları "zarafet"le, "sadakat"le ve "maharet"le "ördü"ler. Öyle görünüyor ki, yorumcuların kendilerini dünyanın değişmediğine, cinsiyetler arasındaki sınırın olduğu gibi kaldığına, şu anki durumun geçici olduğuna inandırmaya ihtiyaçları vardı. *J'ai vu* dergisinin 16 Haziran

* Burada kullanılan sözcük "wo-men"dir. "Kadınlar"ın İngilizce karşılığı "women" farklı bir anlam verilmek üzere, "felaket, bela" anlamına gelen "wo" ve "insan, erkek" anlamına gelen "men" şeklinde bölünmüş. "Bela insan" olarak Türkçeleştirmeyi uygun gördük. – ç.n.

1917 tarihli sayısı türün güzel bir örneğini barındırır. "Ouvrière de la victoire"ı göklere çıkaran bir makalede, sol koltuğunda büyük bir top mermisi taşırken, sağ elinde bir tüfek tutan ve gülümseyen kadın bir işçinin resmi vardır; resmin altyazısı şöyledir: "Tehlikeye düşen anayurdun çağrısına uyan Büyük Savaş'ın kadınları her şeylerini verdiler. Onları fabrikalarda erkeklerin işçi tulumlarını giyerken, makinelerde top mermisi üretirken, top çeliği yaparken ve patlayıcı imal ederken görürsünüz. Yine de bu ölüm atmosferinde, sadece erkeklere uygun işleri yaparken ve narin kol ve bacaklarına bu kadar ağır yük yüklerken, inceliklerinden hiçbir şey feda etmeden kadın kalmayı becerdiler." Sevimli küçültme sıfatıyla bizzat *munitionnette* sözcüğünün kaçınılmaz bir kadınsı tınısı vardır.

Hükümet propagandasının yurtseverlik abartısı sık sık betimlenmiştir; fakat kamuoyunun erkek ve dişi roller algılaması üzerinde propagandanın muğlak etkisini çok az tarihçi derinliğine araştırmaya çalıştı. Fransız Silahlanma Bakanlığı kamuoyuna açıklamalarında, kadınları cephedeki *poilu*'lerin hayatını kurtarmak için fabrikalarda çalışmaya teşvik ederek aile dayanışmasına dikkat çekti; fakat bakanlığın resmi dergisi *Le Bulletin des usines de guerre* teknolojiyi, makineleri ve kadınların teknik yeteneklerini tartışıyordu. İngiliz hükümeti kadınlardan "geçici işçi" olarak çalışmalarını istedi: "Size düşeni yapın. Cepheye giden bir erkeğin yerine geçin." Fakat Savaş Bakanlığı'nın isteği üzerine çekilen ve işverenleri kadın çalıştırmaya ikna etmek için bütün ülkeye dağıtılan çalışan kadın fotoğrafları yeni ve sıra dışı olanı vurgulamakta, makinelerle çalışmaya uygun kıvrak vücutlu, gülümseyen, gururlu kadınları betimlemekteydi.[37] Kanal'ın her iki yakasında fedakârlık retoriği yeterlilik reklamını pek gizleyemedi. Bununla birlikte genel olarak basın ve edebiyat kadınların fabrikalarda çalışmasından çok, geleneksel savaş zamanı rollerine –hemşire, yardımcı işçi, cephedeki askerlerin mektup arkadaşı olarak– yer verdi. Önde gelen beş Fransız günlük gazetenin karikatürlerinde kadınlar, Cumhuriyet'in simgesi Marianne ya da erkeği cephede savaşırken eve göz kulak olan "karı" dışında, hemen hemen hiç yer almazlar.

Savaş kadının yeterliliğini kanıtlamaktan çok, kurtuluşun ya da tesellinin aracısı olarak kadın simgeciliğini canlandırdı. Bununla birlikte feministler kadın işçilerin verimliliğini vurguladılar ve askeri bir söz dağarcığı benimseyerek erkek ve kadın hizmeti arasında bir paralellik kurmaya çalıştılar. 1916'da Friedrich Naumann ile Gertrud Bäumer dergilerini kılıç ve buğday başağı çifte simgesi altında yayımladılar; *Kriegschronik* (savaş günlüğü) *Die Hilfe*'de boy gösterirken; *Heimatchronik* (iç cephe günlüğü), "kadınların anayurda hizmeti"ne duygusal borcunu ödeyen aylık dergi *Die Frau*'da boy

gösterdi. 6 Mart 1915 tarihli *La Française*'de Jane Misme, "cephe gerisi askerleri"nin "ulusun çağrısı"na yanıt verdiklerini ve "kadınların yüzyıllardır kapatıldıkları kafesin bir çubuğunu daha" kırmaya yardım etmek için "ikinci cephe"yi tuttuklarını yazdı. 15 Nisan 1917 tarihli *La Vie féminine*'in kapağı, fabrika bacalarından oluşan bir arka plan üzerinde uzun, güçlü *munitionnette*'in karşısında duran küçültme sıfatlı bir *midinette*'i, savaş öncesi dönemin çalışan kadın tipi kadın terzisini canlandırmaktaydı. BDF'li Alman feministler kadınları özel yeterlilik tipleri geliştirerek entegrasyonu başarmış gibi gördükleri halde, Fransız feministler savaş zamanı deneyimlerini işyerinde eşitlik için ya da her durumda daha fazla fırsata ve kadın işçiler için daha yüksek bir beceri düzeyine doğru bir sıçrama tahtası olarak kullanmayı umut ettiler. Mesleki eğitim talebinde bulundular, yeni okullar açtılar, var olanları geliştirdiler ve kadınların yararlanabileceği eğitim ve meslek olanaklarıyla ilgili kapsamlı bir araştırmayı üstlenerek daha fazla ilerlemenin temelini attılar.

Yine de kadınların seferberliği erkeklerinkinden farklıydı. Çalışan her kadına karşılık bir erkek daha cepheye gönderilebilirdi. Teresa Noce'a göre, Torino'da siyasal bakımdan bilinçli işçi sınıfı aileleri Fiat'taki kadın işçilere zor anlar yaşattılar: İddia edildiğine göre, çalışmakla erkekleri ölüme gönderiyorlardı.[38] İşçi sınıfı erkeklerinin kadın emeğine süregelen düşmanlığı, rekabet korkusunun beslediği düşmanlık, süregelen lonca bağları ve anne ve ev kadını olarak geleneksel kadın rolüne bağlılık şimdi ölüm korkusuyla birleşti. Fabrika işinde çalışan kadınlar bazen vurguncu ve mezar kazıcı (Almancada *Totengräber*) olmakla suçlandılar. CGT ve SFIO'da (İşçi Enternasyonali'nin Fransa Seksiyonu) azınlığı oluşturan Fransız anarşistler ve pasifistler kadın istihdamına, belki düş kırıklığından ötürü, yine de acımasızca tepki gösterdiler. İnşaat İşçileri Sendikası'ndan Raymond Péricat ve Metal İşçileri Sendikası'ndan Alphonse Merrheim, kadınları hayvanlardan daha aşağı olmakla suçladı: Dişi kurt bile gençlerini korur; fakat Fransız kadınlar erkeklerini 1914'te cepheye gitmekten alıkoymak için hiçbir şey yapmamış ve yirmi beş sou'ya (ayrılık ödeneğinin miktarı) satmıştı. Erkekler savaşta ölürken, kadınlar evde keyif çatıyordu.

Kadınların Çağı?

Kadınların savaş sırasındaki deneyimi olumlu bir deneyim miydi? Daha kışkırtıcı bir biçimde ifade edersek, savaş kadınlar için mutlu bir zaman mıydı? Fransız ve İngiliz kadınların sözlü tarihleri ve Imperi-

al War Museum'un derlediği fotoğraflar da dahil, çeşitli kaynaklar şu ya da bu ölçüde öyle olduğunu gösteriyor. Southampton Müzesi'nin, çeşitli sektörlerden, özellikle ulaşım sektöründen kadınların iş kıyafetleriyle resim çektirmeye gittikleri bir stüdyodan alınma bir fotoğraf koleksiyonu vardır: İşlerinden (ve olasılıkla üniformalarından da) gurur duyan kadınlar görüyoruz.[39] Fransa'da, mühimmat sanayiindeki kadınların "fantastik" ücretleri ve "çılgınca" harcamaları çağdaş gözlemcilerin gözünden kaçmadı: Bazıları kazançlarıyla bot ve ipek çorap satın alırken, bazıları portakal ve tavuğu tercih etti. Dönemin tüm feminist yazıları hizmet etme, cesaretini kanıtlama ve kadınların kurtuluşunu hızlandırma arzusunu vurgularken, bazı İngiliz ve Amerikalı yazarlar diğer kadınlarla birlikte olmanın hazzından da söz ettiler. Harriot Stanton Blatch 1918'de İngiltere'yi "kadınların dünyası" olarak tarif etti. Alçakgönüllü, evde kalmış kız gitmiş, yerini "açıkgözlü, mutlu, yetenekli kadın" almıştı. Bazıları o yılları "iyi bir zaman", "güzel bir zaman" olarak anımsadı.[40] Kadın edebiyatı –savaş zamanının şiirlerinden ve romanlarından daha sonraki anılara ve denemelere, İngiliz propagandacı Jessie Pope'tan Amerikalı romancı Willa Cather'a kadar– cinsiyet rollerinin tersine dönüşünden zevk aldı: "Tüm dünya tepetaklaktır." Kadınlar sonunda arzularını açıkça ifade edebilmekten memnundu.[41] Amy Lowell ve Gertrude Stein gibi lezbiyenler en erotik eserlerini (örneğin *Lifting Belly*) savaş sırasında ürettiler ve Charlotte Perkins Gilman, erkeksiz bir dünyayla ilgili ütopik bir roman olan *Herland*'ı 1915'te yayımladı.

Bir kadın ilahlaşması mı? D.H. Lawrence, T.S. Eliot, Wilfred Owen, Siegfried Sassoon ve Ernest Hemingway gibi şairler ve romancılar savaşı cinsiyetler arası mücadelede apokaliptik bir dönüm noktası, genç erkeklerin babalara ve kadınlara kurbanı ve Sandra Gilbert'in ifadesiyle "bir kadın düzensizliği festivali" olarak betimlemekle bunu ima ettiler. Bu felç olmuş, kısır ya da sakat anti-kahramanlar edebiyatında gerçek ya da imgesel erilleşme saplantılı temadır. Paul Fussell ile Eric Leed savaşın savaşanlar üzerindeki travmatik etkilerinin edebi kanıtlarına dikkat çekti.[42]

Savaşın askeri birlikler için gerçekten de uzun bir travma olduğu inkâr edilemez: Kitlesel katliam, savaş ve zafer erkek imgelerini, aslında bizzat Batı uygarlığının değerlerini anlamsızlaştırdı. Siperlerin kanına ve çamuruna gömülü, öldürücü bir saldırıyı ya da bir topçu salvosunu beklemekten başka bir şey yapamayan bazı askerler o eski kadın hastalığına, İngiliz doktorların şimdi adını değiştirip "savaş şoku" dedikleri histeriye teslim oldular.[43] Askeri birlikler ilkel toptan çaresizlik durumuna geri döndüklerini hissettiler. Geçmişte erkekler düşmanla savaşmaya gittiklerinde, kadınlar sofuca ev-

de beklemişti. Ne var ki, şimdi erkekler bırakıyor, kadınlar devralıyordu, kamusal sorumlulukları omuzluyor ve savaş makinesini işler durumda tutuyorlardı ve cephedeki birlikler, boynuzlu, beş parasız olarak eve dönmekten korkuyorlardı.

Savaş zamanının Fransız edebiyatı, *poilu*'nün cephe gerisine kırgınlığını ifade etmesine ve erkekçe değerleri vurgulama gereği duymasına rağmen, sanırım genel olarak daha az saldırgan ve daha az kadın düşmanıydı. "Size iki ülke vardır, diyorum iki yabancı ülkeye bölündük. Orada, cephede çok fazla mutsuz insan vardır. Ve burada, cephe gerisinde çok fazla mutlu insan var" diyor Henri Barbusse'ün popüler romanı *Feu*'nün (1916) erkek kahramanlarından biri. Stéphane Audoin-Rouzeau'nun asker gazeteleriyle ilgili çalışması da birliklerin cephe gerisi ve kadınlarla ilgili duygularının ikircikliliğini gösterir.[44] Bir yanda kadın "savaşın karşıtı"nı simgelemekteydi. Askerin yardımcısı, çocuklarının annesiydi, şu anın dehşetinden ve kaosundan uzak bir gelecek tasarlamayı olanaklı kılan başmelekti. Askerin yoldaşlarına sürekli anlattığı sevgiliydi, düşlerinin kadınıydı. Diğer yakın akrabalarla birlikte, birliklerin çektiği acıları anlayamayan ve "kafa ütüleyen" basının sunduğu propagandaya inanan siviller kuralının istisnasıydı. Fakat askerin kâbusuydu da, sürekli sadakatsizliğinden kuşkulanılmaktaydı. Erkekler eve döndüklerinde karılarını tanıyamayacaklarından korkuyorlardı; zira cephenin gerisinde yaşamın önceki gibi devam ettiğini biliyorlardı. Yanlış anlamalar bazen sancılı kopuşlara yol açtı. Yazar Roland Dorgelès cesetlerin ortasında süründüğü sırada, metresi dans ederken ayak bileğini burktu.

Bir Özgürlük Deneyimi

Savaş kadınlara eşi görülmemiş bir özgürlük ve sorumluluk sundu. Daha önce ulaşılmaz olan uğraş alanlarında ülkelerine hizmet eden birçok kadın, yeni aletlerle ve teknolojilerle çalışmayı keyifli buldu. Savaş kadim duvarları yıktı ve birçok itibarlı mesleğin kapısını kadınlara açtı. 1914'te bütün Fransa'da sadece birkaç yüz kadın doktor ve birkaç düzine kadın avukat vardı. Fakat Maria Vérone ile Jeanne Chauvin'e askeri mahkemelerde savunma avukatlığı yapma izni verildi ve ilk kadın öğrencilerini 1918'de kabul eden itibarlı Ecole Centrale de dahil, işletme ve mühendislik okullarına genç kadınlar kabul edildi. Kadın öğretmenler erkek okullarında öğretmen olarak açık kollarla karşılandılar ve cömertçe övüldüler. Öğretmenlik giderek kadın mesleği haline geldi ve bu durum kovulacaklarından korkan erkek öğretmenleri endişelendirdi. Birçok köyde kadın öğretmen, ora-

da bulunmayan muhtarın yerini alarak topluluğun sözcüsü haline geldi. Kızlar, Oxford'dan Sorbonne'a kadar tüm yüksek eğitim kalelerine girdiler. Kafelerde, otellerde, ticari kuruluşlarda, bankalarda ve devlet dairelerinde çalışan kadınlar kadınlara kamusal bir varlık kazandırdılar. Birkaçı tatsızdıysa da, çoğu dürüstlüklerinden ve basiretlerinden ötürü takdir edildi.

Pek çok çalışan kadın kendi becerilerini tanıdı ve yeni mali bağımsızlığına değer verdi. Savaş zamanı işine iyi ücret verildi; özellikle kadınların geleneksel kadın mesleklerinde kazandıklarının iki katını kazanabildikleri mühimmat fabrikalarında. Fransa'da ve Britanya'da ev hizmetçileri düşük ücretlere ve tiran efendilere sırt çevirme fırsatı buldular ve bu durum, *Fraulein*'ların ayrılmasıyla birlikte, savaştan önce başlamış olan "hizmetçi krizi"ni derinleştirdi. Bazı alanlarda rekabet tekstil sektöründeki işverenleri ücret tarifelerini artırmaya zorladı ve sevimsiz "izin belgesi", kadınların bir silah fabrikasını terk edip başka bir fabrikada daha yüksek ücretle iş aramalarını önlemek için düşünülmüştü. Kadınlar artık "cep harçlığı" (*salaire d'appoint* ya da *Zuverdienst*) karşılığında çalışmıyorlardı: Woolwich'te kalifiye bir mühimmat işçisi haftada birkaç pound (bir kaynakçı altı pound kadar), orduya çalışan bir sürücü beş pound kadar kazanabiliyordu; bu da iyi bir orta sınıf ücretiydi.

Hayır işlerine alışık orta ve üst sınıf kadınlar ve kızlar için savaş, sosyal engellerin ve katı burjuva normların yıkılmasına yardım eden hummalı bir hizmet dönemiydi. Fransa'da belli günlerde konuk kabul etme göreneği, eski ev sahibeleri zamanlarının çoğunu hayır işlerine ve balolara ayırınca ikinci plana düştü. Korsenin ölümü, daha kısa etekler ve basit takımlarla (özellikle de Gabrielle Chanel'in jarse bluz kreasyonu) birlikte, vücudu özgürleştirdi ve hareketi kolaylaştırdı. Şaperonlarını yitirmeleri genç kadınları yeni bulunan özgürlüklerinden ürkmüş ve şaşırmış durumda bıraktı; yabancı düşmanı önyargıya karşı ailesini savunma yiğitliğini gösteren genç Clara Goldschmidt (daha sonra yazar André Malraux'nun karısı) de bunların arasındaydı.[45]

Büyük kızlar anneleri gibi Kızıl Haç'a ve diğer yardım örgütlerine girdiler. Hemşireler ve hemşire yardımcıları olarak yaşamın gerçeklikleriyle çabucak tanıştılar: Erkekleri, seksi, işçi sınıfını, hatta renkli insanları keşfettiler. Savaşın başlangıcında "üniformalı züppelik" kınanmasına rağmen, zor koşullarda çalışmakla ve acıyla her gün karşılaşmakla geçen uzun günlere dayanamazdı. Çok sayıda yaralının bunalttığı askeri hastaneler binlerce gönüllü işçi aldılar (Fransa'da 30.000 ücretli personele karşılık, 70.000'den fazla). Bazıları tali hastanelerde görevlendirilirken, bazıları ambulans sürdü;

hatta birkaçı cepheye bile gönderildi (Fransızlar bu konuda İngilizlerden daha gönülsüz davrandı). Flandre'da, Selanik'te ve Sırbistan'da sadakatleriyle sadece cesaretleri boy ölçüşüyordu. Birçoğu öldü, birçoğu madalyalarla ve anlatacak inanılmaz öykülerle geri döndü. Marie Curie ile kızı savaş sırasında cerrahlarına röntgen hizmeti sunmak için bir radyolojik ambulans filosu örgütlerken, İngiliz basını iki İskoç kadını, Mairi Chisholm (d. 1896) ile Mrs. Knocker'ı (geleceğin T'Serclaes baronesi), "Pervyse kahramanı" ilan etti. Belçika'da bir ambulans filosunun mensubu olan bu iki kadın, siperlere yakın harap bir köyde bir sahra dispanseri kurmuştu ve düşman topçusunun sürekli ateşine rağmen, bir gaz saldırısında ciddi bir biçimde yaralandıkları 1918'e kadar görevlerinin başında kaldılar. Basın Elsie Inglis'in Kasım 1917'de Sırbistan'da ölümü üzerine Constanza valisinin yorumunu da haber yaptı: "Kadınlar böyle olunca, İngiltere'nin büyük bir ülke olmasında şaşılacak bir şey yok."[46]

Hemşire adanmışlığın cisimleşmesiydi; hem merhamet meleği, hem anneydi. Başka hiçbir kadın grubu, çağdaş sanatçıların gözde bir konusu haline gelen hemşireler kadar savaş sırasındaki hizmetlerinden ötürü övgü almadı. Bir Kızıl Haç afişi "Dünyadaki En Yüce Anne"yi konu almaktaydı. Bu tasvir –bir sedyeye uzanmış minyatür bir erkeği kucaklayan devasa bir hemşire– cinsiyetler arasında yeni bir ilişkiyi ima etmekteydi. Birçoğu aşağı sınıflardan gelen askerler hastane sükûnetinin değerini bildiği halde, onlara çocuk gibi bakan, zayıflıklarını gören ve sonunda onları cepheye geri gönderen oldukça soğuk kadınlar tarafından aşağılandıklarını ve çocuk yerine konulduklarını hissediyorlardı. Bu annelik klişesine takan çağdaşlar, hemşireyi bir iktidar figürü olarak hayal etmiş gibi görünüyorlar; hemşirenin sözde olağanüstü cinsel iştahına sürekli göndermelerden de kaynaklanan bir fantezi.

Savaş sonrası söylem cephedeki erkeklerin çileci varoluşunu ve evde karılarının sadakatini vurgulamasına rağmen, anılardan, mektuplardan ve savaş sırasında evlilik dışı çocukların sayısında ve birlikler geri döndüğünde boşanma sayısındaki keskin artış gibi dolaylı kanıtlardan elde edilebilenin ötesinde, savaşın daha mahrem yanları hakkında çok az şey biliyoruz. Bazı ilişkiler sadece aşk acılarını keskinleştirmekle kalmayıp, aşk düşüncesinin aptalca görünmesini de sağlayan yaygın ölüm saplantısına yenildi. Uzun süreli bağlanmalar geçmişe ait bir şey haline geldi. Savaş, Michelle Perrot'nun öne sürdüğü gibi, "özü miras alınan servetten çok kendini gerçekleştirmek olan modern çiftin ortaya çıkışı"na bile katkıda bulunmuş olabilir.[47] Zorunlu ayrılık ve "yaygın bir partner değişikliği" (asker-yazar Jean Norton Cru'nün buna *chassé-croisé des ménages* dedi) erotik kart-

postallara, dergilere ve teatral yapımlara, yanı sıra bir zina ve geleneksel olmayan ilişki patlamasına yansıyan yeni arzuları tutuşturdu. Fakat yirmi bir yaşında kışkırtıcı şair Raymond Radiguet'nin romanının adının dediği gibi bu, bir *Diable au corps* (sözcük anlamı, "vücudun içinde bir şeytan", cinsel bir kaşıntı) anlamına mı geliyordu? Radiguet'nin 1923'te yayımlanan romanı, duygusal eğitimini bir *poilu*'nün zina yapan karısının yanında alan bir delikanlının öyküsüydü. *La Garçonne* gibi bir *succès de scandale* elde etti; fakat savaş sırasında yalnız kadın imgesine atfedilen korkularla orantılı bir kuşku ve burukluk da uyandırdı. Yeni ve can alıcı olan kesinlikle kadınların tek başına yaşama, tek başına dışarı çıkma, tek başına aile sorumluluklarını üstlenme fırsatıydı: Daha önce bütün bu şeyler olanaksız ya da tehlikeli gibi görünürdü. Bazı kadınlar ciddi bir durumu anmak için yurtseverlik metaforlarını bileyerek ya da bir dergide savaş yıllarının sefaletini ve zor işini anlatarak yazmaya bile kalkıştı. Yayıncı bulan birkaçına rağmen, acaba ne kadarı kayboldu ve ne kadarı tavan aralarında keşfedilip yayımlanmayı (İtalya'da, Trento'da Halk Yazını Arşivi'nin birkaç yıldır yaptığı gibi) bekliyor?[48]

İtalya'da kadınların savaş yıllarındaki deneyiminin devrimci bir yanı vardı; çünkü İtalya'nın 1915'te Müttefiklerin safında katıldığı savaş, Akdeniz'e özgü onur geleneğini ve Katolik ahlak ve eğitim ideallerini sindirmiş, kadınların tecrit edilmesini tıbbi gerekçelerle haklı gösteren Cesare Lombrosso ve izleyicilerinden derinden etkilenen bir ülkede kadın kimliğinin geleneksel öğelerini –özel yaşam, ev, üreme– parçalamıştı. Paola di Cori bu değişiklikleri, kadınları halka ilk kez, başlangıçta muhtaçlara yardım ederken, fakat daha sonra üretim alanında da gösteren fotoğraflarla yorumladı. Bu kadınlar etraflarına özgüven, yeterlilik ve gururlu, eril bir hava yayarlar. Fakat İtalyan haberciler, kadınların kendi alanlarının sınırları içinde kaldıklarını ve insan ırkını temsil etmeye pek yetenekli olmadıklarını göstermek için bu fotoğrafik kanıtları manipüle ettiler. İngiliz gazete *Illustrated War News* ev işleriyle meşgul olan ya da ironik bir biçimde kadın kılığına giren askerleri göstermekte sakınca görmediği halde, İtalyan gazeteler sadece erkekçe işler yapan erkeklerin fotoğraflarını yayımladılar. Dahası İtalyan gazetecilerin yorumları gelecekte cinsiyetler arasında eşitlik olasılığını değil, bazen çalışan kadınları fahişelerle bir tutarak rol tersimesinin patolojik niteliğini vurguladılar.[49]

Geleneğin Ağırlığı ve Modernliğin Muğlaklıkları

Başlamadan biten bir devrim? Koşullu bir özgürlük? Aslında savaşın neden olduğu değişiklikler, geleneksel cinsiyet rollerinin korun-

ması ve hatta güçlendirilmesiyle ve cephedeki askerlere ekonomik, sosyal ve kültürel öncelik veren karmaşık bir simgesel sistemle sınırlandı. Sosyal grup, yaş, aile durumu, milliyet ve bireysel geçmiş gibi faktörler de elbette önemliydi. Belki savaşın ilk birkaç ayı dışında, kadınların bir keder ve hizmet topluluğu biçiminde birleştikleri bir mittir. "Seferberlik" ve "savaş işi" terimleri geniş bir bireysel deneyimler çeşitliliğini, dayanışmayı engelleyen bir çeşitliliği kapsar. Özgürlük havasının tadını çıkaranlar esas olarak genç kadınlardı. Ebeveyn gözetiminden kurtulan işçi kızlar çalışma saatlerinden sonra arkadaşlık ederlerdi. Genç orta sınıf kadınlar sosyal ve entelektüel maceralarıyla daha da fazla "biçim değiştirdi"ler. Elbette bunlar, nispeten yakın zamanda ve gecikmiş olarak sözlü tarihlerini bir araya getirme girişimlerinde bir iyimserlik havası yansıtan kadınlardır. Özellikle kıtlığın kendisini hızla hissettirdiği Orta Avrupa'da savaş zamanında en çok sıkıntı çekenler aile sahibi işçi sınıfı kadınlardı.

Birleşik Devletler, savaşa geç girdiği (Nisan 1917) ve nüfusu heterojen olduğu için özel ilgiyi hak eder. Burada kadınlar, yeni üretim yöntemlerine geçiş sayesinde savaştan önce işgücüne zaten girmişti. Göçü durduran ve ihracatı artıran Avrupa savaşı, 2 milyon erkek silah altına alınmadan önce işverenleri kadın çalıştırmaya teşvik eden bir emek kıtlığına yol açtı. Birleşik Devletler'de I. Dünya Savaşı sırasında çalışan kadın sayısında anlamlı bir artış olmadı (II. Dünya Savaşı'nın aksine). Bununla birlikte, istihdam modelinde ırksal, cinsel ve coğrafi çizgilere göre bir değişim oldu. Ağır sanayide, bürolarda ve ulaşım sektöründe beyaz kadınlar beyaz erkeklerin yerini aldı. Daha önce çiftlik işçisi ya da ev hizmetçisi olarak çalıştırılan siyah kadınlar, ücretin düşük ve işin zor olduğu geleneksel kadın sektörlerinde beyaz kadınların ve siyah erkeklerin yerini aldılar.[50] Irksal huzursuzluğun ayrımcılığın kapsamını açığa vurduğu Güney'de siyah kadınlar federal hükümetin yardımıyla örgütlenip, yurtseverliklerini gösterme ve sosyal reform davasını geliştirme fırsatı buldular. Fakat savaş anlamlı bir sosyal değişime izin vermeyecek kadar erken bitti ve daha sonra hoşgörüsüzlüğün ve muhafazakârlığın yükselişi, Başkan Wilson'ın simgelediği ilerleme düşlerinden birçoğunu sona erdirdi.[51]

Kadın örgütlerinden gelen hizmet tekliflerine yanıt olarak 21 Nisan 1916'da kurulan Women's Committee (Kadın Komitesi) kötü bir şakadan, orta sınıf kadınları gıda israfına karşı kampanya ya da Özgürlük Bonoları'nın satışı gibi zararsız faaliyetlere yönlendirmek için bir çareden başka bir şey değil miydi? Feminist Ida Clarke 1925'te öyle olduğunu öne sürdü; savaş yıllarındaki coşkusuna, savaş uzakta olduğu ve erkekler uzun bir süre eğitim halinde kaldığı için 1917-18'de

yaygın bir biçimde paylaşılan bir coşkuya rağmen.[52] Komitenin başkanı Anna Howard Shaw'un otoritesine rağmen, yetkiden ve paradan yoksundu ve birliklere yardım etme rolünden, Kızıl Haç'ın ve YMCA'nın tekelinde olan bir görevden dışlandı. Bazı Amerikalılar yurtdışında yardım hizmetleri örgütledi. Örneğin Anne Morgan, Mrs. Murray Dike ile birlikte American Committee for Devastated Regions'ın (Harap Bölgeler İçin Amerikan Komitesi) kurucusuydu ve adı, Soissonnais'de bir tıbbi yardım örgütünü hâlâ süsler.[53] Bu yardımseverler kendilerini saçlarını kısa kesen ve hijyene yönelik militan bir tutum takınan "modern kadın" olarak sundular. Fakat Amerikalı kadınların seferberliği genel olarak sınırlı ve cansız kaldı. Bununla birlikte oy hakkı hareketi, yöneticilerine birçok üstün hizmet madalyası kazandıran American Women's Hospitals'ı (Amerikan Kadın Hastaneleri) finanse etti. Fakat hastaneler, eski Kıta'nın savaşan uluslarıyla dayanışma için değil, doktorları Amerikan ordusu tarafından geri çevrildiği için Avrupa'ya yerleşmek zorunda kaldılar.

Feminist grupların baskısı ancak 1918'den sonra sanayide kadın istihdamını kolaylaştırmakla görevli federal kurumların yaratılmasına yol açtı. Mary Van Kleeck ve kadınları sadece iş için eğitmeye değil, sömürüye karşı korumaya da çalışan sendikacı Mary Anderson gibi reformcuların yönettiği yeni kurumlar, yeni sosyal koruma önlemlerini desteklediler; fakat çalışma koşullarını iyileştirmek ya da kadın işçilere erkek meslektaşları kadar ücret ödemek istemeyen işverenlerin direnişiyle karşılaştılar. Sendikaların, iş dünyasının ve hükümetin temsilcilerini kapsayan National War Labor Board (NWLB – Ulusal Savaş Çalışma Kurulu) stratejik sanayilerde çatışmalara hakemlik yapması için Nisan 1918'de kuruldu. Eşit işe eşit ücret ile erkeklere ve kadınlara "sağlıklı ve makul rahatlık" içinde yaşamaya yetecek kadar ücret verme ilkelerine sadık kalarak devrimci bir adım attı. Fakat işyerinde cinsel eşitliğe kuşkuyla bakan hukuka ve geleneğe karşı tutunamadı: Ateşkesten hemen sonra kurulan Cleveland ve Detroit demiryolu olaylarındaki kararları ve aynı şekilde kadın üye kabul etmemesi buna tanıktır.[54]

Hem Avrupa'da, hem Birleşik Devletler'de çarpıcı olan şey kadınları ikame bir rolle sınırlama kararlılığıydı: İngilizler "sadece savaş devam ettiği sürece" diyordu. Savaş zamanında yardımlarına ihtiyaç duyuldu; fakat savaştan sonra karşı konulmaz "doğa"ları kendisini dayattı. Sadece belli uğraşların kadınlara uygun olduğu ve bunun doğal sonucu olarak avukat, demiryolu mühendisi ve tıp bilimcisi de aralarında olmak üzere belli mesleklerin sadece erkeklere özgü olduğu düşüncesi yeniden güç kazandı. Fransız bir hekim "yaraları doktorlara, yaralıları hemşirelere bırakın" diyordu. Doğrusu sa-

vaş Fransa'da ve Almanya'da hemşirelik mesleğine yeni bir parıltı ekledi. Hemşirelere artık diploma verilmekteydi ve hemşirelik mesleği orta sınıftan genç bir kadına uygun görülmekteydi. Fakat doktorlar tıbbi hiyerarşinin tepesindeydi ve Hanna Hamilton'ın hemşirelerin statüsünü iyileştirme ve hemşire bakımının merkezi işlevini vurgulama çabalarına rağmen, sadakat ve basiret hemşireler için öncelikli koşul sayıldı.[55] Savaş boyunca yardım atölyeleri ve kuruluşları kadın faaliyetinin odağı olmaya devam ederken, gönüllüler cephe için örme malzeme, bandaj ve ilkyardım paketleri hazırladılar.

Savaşın kırsal Fransa ve İtalya üzerindeki etkileri acımasız oldu. Köylü kadınlar sadece erkeklerin değil, cephe için el konulan hayvanların da yerini aldılar. Koşullar bölgeye ve çiftlik büyüklüğüne göre değişiyordu ve hâlâ bilinmeyen çok şey var. Eski cinslere göre sorumluluk bölüşümü parçalandı. Kadınlar çift sürdüler, tohum ektiler, tırpan çektiler ve bağları bakır sülfatla ilaçladılar. Komşulara yardım ettiler, bürokratlarla kavga ettiler ve hatta firar edenleri sakladılar (Piedmont'da birkaç örneği biliniyor). Askerler siperlerde yoldaşlarından aldıkları yeni moda düşüncelerle eve döndüler ve para ekonomisine daha fazla ulaşma, çiftçi kadınların birkaç mütevazı fanteziye kapılmalarına olanak verdi. Fakat iş, en gencinden en yaşlısına kadar herkes için bel bükücüydü ve bir gün kırsal emek sıkı rejiminden kaçma düşleri bir tarafa bırakılmalıydı. Tarımcı ideologlar kadınlara kırsal görenekleri koruma ve toprağı işleme rolünü verdiler ve uygun davranış bütün toplulukça dayatıldı. Başka herhangi bir yerden çok burada yaşlı kadınların gençleri ve erkek kardeşleri kız kardeşleri üzerinde otorite kurmakla eleştirmeleri olasıydı. Bir erkek askere alındığında, genellikle ebeveynleri, kayınları ya da diğer akrabaları çiftliği işletme sorumluluğunu üstlenirdi. Durumdan en çok yararlananlar kadınlar değil, genç erkeklerdi.[56]

Fabrikalarda homurtuyla işe alınan kadın işçiler erkek iş arkadaşlarının ve işverenlerin kuşkusuyla karşılaştılar. Genel hava kadınları potansiyellerini geliştirmeye teşvik etmek için fazla bir şey yapmadı. Britanya'da kadın emeğinin niteliği savaş boyunca sorgulandı. Eril dayanışma çoğunlukla sınıf dayanışmasının önüne geçti. Daha 1915'te terhis hazırlıklarına başlayan Almanya'da Reichstag'tan BDF'ye kadar herkes askerlerin ve ulusun iyiliği için *status quo ante*'ye bir geri dönüş çağrısında bulundu. Almanya'da mesleki eğitim, hükümetin işçi eğitim programları oluşturmada büyük firmalarla işbirliği yaptığı Fransa ya da İngiltere'dekinden daha enderdi. Deneyimsiz işçilerden yararlanmak için iş süreci yeniden düzenlendi, otomatik makinelere geçildi ve kadın işçilere, bazen kendilerini hanımların erkeği sanan ustabaşıların gözetimi altında özel, sı-

nırlı görevler verildi. Bu değişikliklerin kalıcı olduğu, dolayısıyla kalifiye işçiler ile kadınlar arasında bir çekişme konusu daha yarattığı anlaşıldı. Her yerde sanayiciler kadınların yeteneklerini "keşfetti"ler: Çalışkanlık, ayrıntılara dikkat ve tekdüze işlere yatkınlık. Örneğin bazı kadınlar havan topu imal eden montaj bantlarında çalıştırılırken, bazıları hatasız çalışmayı gerektiren küçük parçaların üretiminde görevlendirildi. Bunlar, kadın işçilerin en fazla verimli oldukları anlaşılan alanlardı.

Savaş zamanının inanılmaz ücretleri herkes için geçerli değildi ve daha az ücret verilen işlerde çalışan kadınlar, başka yerlerde verilen yüksek ücretlerin bedelini ödediler. Geleneksel kadın uğraşlarına hâlâ düşük ücret verilmekteydi; özellikle asgari ücret yasalarını (Britanya'da 1909'da ve Fransa'da 1915'te yürürlüğe konan) uygulamanın zor olduğu –Jeanne Bouvier ve Sylvia Pankhurst gibi kadınların aktivizmine rağmen– evde çalışanlara.[57] Almanya'da erkek ve kadın ücretleri arasındaki uçurum azaldı; fakat fiyatlar karaborsada fırladığı için, gerçek ücretler düştü. Buna karşın Britanya'da savaşın ikinci yarısında gerçek ücretler arttı ve Fransa'da artan fiyatlara rağmen sabit kaldı. Fakat birçok işçiye parça başı ücret ödendi; "eşit işe eşit ücret" ilkesini boşa çıkaran bir uygulama. İngilizler 1915 baharında sendikaların "seyreltme"ye desteğini almak için parça başı ücreti benimsediler. Sanayiciler kadınların erkeklerle aynı işi yapmadıklarını ve her durumda başka gelir kaynaklarına sahip olduklarını ileri sürerek, genelde haftada bir pound'luk bir asgari ücret ödediler. Yalıtık örnekler ve sert mücadelelerden sonra kazanılan zaferler dışında, ücretler cinsiyete bağlı kaldı ve kadınların ücreti erkeklerinkinden daha düşüktü (ortalama yarısı). Genel olarak erkek sendikalar, kadınların savaştan sonra hemen işten atılmalarını sağlama almak için eşit işe eşit ücret ilkesini kabul ettiler ve kadın üye kabul etmediler. Ne var ki, kadın işçiler sendikalaştı: Savaş sona erdiğinde kadın işçilerin yaklaşık dörtte biri National Federation of Women Workers'ın (Kadın İşçiler Ulusal Federasyonu) üyesiydi ve sınai savaş silahlarını kullanmayı öğrendiler. Fakat sendikaları, askerler geri döndüğünde "seyreltilmişler"in işten atılması gerektiği ilkesine bağlı kalmaya söz vermişti: İngiliz sendikacılığına kabul edilmenin bedeli buydu.

Görünüşe bakılırsa kadınların işgücünün üyeleri olarak en tam kabul edildiği ve cinsiyetler arasındaki ücret uçurumunun en az olduğu yer Fransa'ydı; Albert Thomas'ın Ocak 1917'de yürürlüğe koyduğu ücret tarifesinin bir sonucu.[58] Yine de, Jean-Louis Robert Fransa'da bile kadınlar ile işçi hareketinin, 1917 baharında *midinette*'lerin ve *munitionnette*'lerin grevleri savaşkan ve sadık sendikacı olarak kadın imgesini yerleştirdikten sonra kimi iyileşmelerine rağ-

men, ilişki kuramadığına dikkat çeker. Fakat savaş 1914'te açılan çatlakları genişletemedi.[59] Aksine, kadın emeğine düşmanlıkla ilgili geleneksel tutumların pekişmesine, çalışan kadınların sözde uysallığının küçümsenmesine ve idealleştirilmiş işçi sınıfı ailesi nostaljisine yol açtı. Gençler arasında bazı huzursuzluklar hoş görüldüyse de, artan çeşitliliğiyle başa çıkmakta zorlanan bir işçi sınıfı kadınları ve de göçmenleri marjinalleştirdi. İşçiler savunmacı bir tutum benimserken, liderlerinin resmi açıklamaları bu oldukça karmaşık sorundan sakındı. Militan ahlakçılığın ve güçlü bir şirket ruhunun bir arada tutuğu işçi erkekler, işyerinde kadın varlığının işyeri ilişkilerinde bir iyileşmeye yol açabileceğini ve herkesin yararına yeni sosyal yasalarla sonuçlanabileceğini kavrayamadılar. İşçi grupları bunun yerine özel koruma önlemleri istediler; bu tür önlemlerin kadınları erkek egemen birçok işin dışında tutma tehlikesi pahasına.

Deborah Thom'un bulgusuna göre, savaş, kadınları genellikle zayıf cins olarak gören ve bir kadının öncelikli rolünün "insan ırkına anne olarak" hizmet etmek olduğunu savunan savaş öncesi sosyal teorisyenlerin düşüncesini güçlendirme eğilimindeydi. Elbette savaş sosyal yasaların askıya alınmasına ve çalışma ve yaşam koşullarında bir kötüleşmeye (kalabalıklaşan banliyöler, yetersiz ulaşım) de yol açtı ve belli sanayilerde, özellikle silah sanayiinde çalışan kadınları zor, tehlikeli işlere maruz bıraktı. Çok sayıda tanık işe genç ve sağlıklı başlayıp, gece ve gündüz vardiyalarında on bir ila on iki saat çalışmayı gerektiren işlerde sağlıklarını, hatta yaşamlarını yitiren kadınları anlatır.[60] İlk önce Britanya'da (1915), daha sonra Fransa'da ve Almanya'da bürokratlardan, sanayicilerden, sendikacılardan, hekimlerden ve feministlerden oluşan özel komiteler, özel olarak savaş sanayiinde çalışan kadın işçileri korumayı amaçlayan sosyal politikaların benimsenmesini istediler: Daha esnek çalışma saatleri, fabrika kantinlerinde yemek servisi ve işyerinde dispanser ve çocuk yuvası kurulması.[61] İşçi cenneti sayılan İngiltere'de bile çocuk yuvaları enderdi; 1917'de sadece 108 fabrika çocuk yuvası hizmeti sunmaktaydı; küçük fabrikalarda sosyal hizmet ve çocuk bakımı yok denecek kadar azdı. Dahası, en ciddisi TNT zehirlenmesi olan meslek hastalıkları hiç hesapta yoktu.

Almanya'da üretimi artırmak bir numaralı öncelik olarak kaldı ve dolayısıyla, İmparatoriçe Augusta Victoria hemcinslerinin sağlığına kişisel ilgi göstermesine rağmen, sosyal politikanın sadece sınırlı bir etkisi oldu. Büyük firmalar görevleri hem iş dışında, hem işte kadın çalışanların durumunu iyileştirmek olan ve *Fabrikpflegerinnen* denilen orta sınıf kadınları (bazıları feminist) çalıştırdı. Bu kadınlar, daha sonra yeni bir profesyoneller kategorisince, personel mü-

dürleri ve sosyal hizmet uzmanlarınca uygulanacak teknikleri kusursuzlaştırdılar. Sonuç etkili bir sosyal kontrol sistemi oldu: Kadın dayanışmasıyla diğer kadınlara yardım eden kadınlar orta sınıf davranış standartlarına uyarlar. Buna denk İngiliz önleminin, Lady Welfare Supervisors Program'ın sağladığı yararlara rağmen tutmamasının nedeni belki de buydu. Fransa'da *surintendantes d'usine* nispeten geç bir gelişmeydi ve çabaları epeyce bir direnişle karşılaştı. Bununla birlikte savaştan sonra işlerine devam ettiler ve hükümetin doğumcu politikalarını geliştirmeye yardımcı oldular.[62] Daha fazla bebeğe ve daha fazla havan topuna ihtiyaç duyan Fransa sınai çalışma ile anneliği uzlaştırmaya çalıştı. Ağustos 1917 tarihli Engerand Yasası, işverenlerden emziren annelere özel emzirme odaları hazırlamalarını istedi. Bir yıl sonra "yeniden nüfus artışı" Fransız politikasının parolası oldu ve kadınlara üreme görevleri hatırlatıldı.

Aile Çekirdeği

Fahişe ya da anne: Kadınlar için cinsel seçenekler eskiden neyse öyle kaldı; köklü bir biçimde karşıt seçenekler arasında kesin bir tercih. Aile her zamankinden daha fazla toplumun temel hücresi sayıldı. Seksin tehlikeleri Birleşik Devletler'de eşi görülmemiş bir ilgi çekerken, çifte standart –feministlerin cinsel özgürlükten çok lekesizlik adına şiddetle yerdikleri– Avrupa'da yurtsever bir renk aldı. Kadın ahlaksızlığı devlete ihanet etmeye eşit bir suç olarak yerilirken, fahişelik askerin adil olmasa da zorunlu tavizi olarak resmen onaylandı. Vefasız karılar, özellikle savaş esirleriyle ilişkiye girenler (kırsal alanlarda sayıları daha fazlaydı) yurtsever olmamakla damgalandılar; Alman basınında rezil edildiler, para ve hapis cezalarına çarptırıldılar. Fransa'da mahkemelerin zina yapan kadınlara karşı acımasızlığı ile ahlaksız karılarını öldürmekle suçlanan askerlere karşı yumuşaklığı birbirine denkti. İngiliz kadınlar çocuklar gibi denetlendiler ve "ahlaksızlık" durumunda ayrılık ödeneğinden mahrum kalmakla tehdit edildiler. Ordu üslerine yakın bazı kasabalarda kadınların birahanelere gitmeleri ya da gece dışarı çıkmaları bile yasaklandı.

Josephine Butler'ın ülkesindeki askeri yetkililer fahişelik üzerindeki acımasız kontrolüyle ünlü Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'nı diriltmeyi bile ima etti; fakat bu önerinden bir şey çıkmadı. Diğer yerlerde savaş, Alain Corbin'in Fransa örneğinde betimlediği sürece son verdi: Fahişeler tekrar ruhsatlı fahişe evlerine ve askeri genelevlere (İtalya'da *casini del soldato* denilen) kapanmaya zorlandılar. Fahişeliğin yasayla düzenlenmesini savunanlar, tutumlarının güç kazandığını gördüler.[63] Fahişelere kart çıkarıldı, düzenli tıbbi muayeneye tabi tutul-

dular ve zorla hastanelere yatırıldılar. İşi gizli yürütenler kovuşturuldu, bazılarının casusluk yaptığından ya da biyolojik savaş yürüttüğünden kuşkulanıldı. Orduların gücünü zayıflatabilen ve bütün bir ırkın ahlakını bozabilen zührevi hastalıklardan, tüberkülozdan bile daha fazla korkuluyordu. Askerlere korunma yöntemleri öğretildi. Yine de kim bilir kaç kadın izne gelen kocalardan hastalık kaptı?

Yazar Colette cephedeki askerlerin bir âşık değil, bir anne bulma umuduyla evlenmelerine neden olan bir "yetim kompleksi"ne yakalandıklarını öne sürdüğünde haklı mıydı? Tarihçiler bir cinsiyetin diğerine yönelik değişen beklentilerini yazmakta hâlâ zorlanıyorlar. Zamanın gazetelerinde, oyunlarında ve mektuplarında o kadar yaygın olan aşağılayıcı cinsel dil olasılıkla bir kadın devalüasyonunu yansıtmaktaydı.[64]

Kuşkusuz, çatışmanın diyalektik ve çelişkili niteliğini en iyi açığa vuran aile tarihidir: Askeri ve sınai seferberlik aile yaşamını parçaladı, fakat aynı zamanda geleneksel aile yapısını geri getirmeye muktedir siyasal ve sosyal güçleri de serbest bıraktı. Erkekler cepheye gidince devlet, hem disiplin, hem geçim sağlayan olarak babanın rolünü üstlendi. Örneğin, evli kadınların hâlâ yasal olarak reşit sayılmadığı Fransa'da 3 Temmuz 1915 tarihli bir yasa, bir mahkemenin işin acil olduğuna ve silah altındaki eşin sorumluluklarını yerine getirebilir durumda olmadığına karar vermesi koşuluyla, annelere ebeveyn yetkilerini kullanma ve kocalardan izin almadan yasal işlem yürütme yetkisi verdi. Dahası, çok sayıda erkeğin ölümü ve doğum oranlarındaki gerileme, dikkatin daha önce önemsiz olan siyasal hareketlere odaklanmasına neden oldu: Doğumcular, aileciler ve hijyenciler. Bu odak değişiminden, soruna havuç-ve-sopa yöntemiyle yaklaşan yeni bir demografik politika çıktı. Annelerin ve çocukların ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanan yeni bir tıbbi ve sosyal politika, büyük aileleri teşvik etmek için sunulan teşvikler arasındaydı. Diğer ülkeler, önemsiz zamanlama ve gerekçe farklılıklarıyla benzer politikalar benimsediler.[65]

Malthusçu tutumların uzun süredir egemen ve sosyal yasaların çok geri olduğu Fransa'da aşk, çocuk ve aile teması üzerine sonsuz çeşitliliğiyle savaş zamanı kartpostalları kültürde çocukların merkezi önemini yansıtmakta, doğumcu ideolojinin gerçekten de toplumun aşağı tabakalarına kadar sızdığını göstermekteydi. Savaş sırasındaki sert tartışmalar sonunda gebelik önleyicilerin tanıtımını ya da kürtaj yapmayı yasaklayan yasaların çıkarılmasına (1920'de ve 1923'te) yol açtı. Britanya'da on yıldır süren anneleri ve çocukları koruma kampanyası sonunda ürün verdi: Anne ve çocuk bakımı merkezlerinin sayısı ikiye katlandı, 1918'de Anne ve Çocuk Sağlığı Yasası çıkarıldı ve

1919'da Sağlık Bakanlığı kuruldu. Ne var ki, bu kampanyanın retoriği kadının çalışmasına düşmandı ve 1917'nin ve 1918'in Ulusal Bebek Haftası Kampanyalarında olduğu gibi, niyet çalışan annelerin kendilerini suçlu hissetmelerini sağlamaktı. Erkek ve kadın nüfusun orantısızlığı (savaşın bir sonucu) saplantı haline geldi: Erkekleri kurtarmak için bir şeyler yapılmalıydı. Doğum oranındaki keskin düşüşün, savaşın ve son zamanlarda değişen demografik davranışın etkilerini ikiye katladığı Almanya'da hükümet, çelişkili baskılara yanıt olarak, doğum kontrolüne ve kürtaja daha sert cezalarla birlikte muhteşem bir kamu sağlığı programı benimsedi (programın pratiğe aktarılması için fazla bir şey yapılmasa da). Bu politika *Volksgemeinschaft*, halk topluluğu adına benimsendi: Organizmacı bir ideoloji, ailenin daha büyük bir organizmanın, *Volk*'un, halkın temel hücresi olduğunu, doğum kontrolünün bozucu bir hastalığın belirtisi olduğunu ve anneliğin bireysel karara bırakılamayacak kadar yaşamsal bir işlev olduğunu savundu. Sosyal demokratlar ve BDF'nin feministleri insanların özel yaşamlarına hükümetin bu şekilde müdahale etmesini protesto ettiler; fakat onlar da anneliği kadının doğal görevi ve nihai kıvancı, yanı sıra anayurda bir hizmet olarak tarif ettiler. En aşırı Fransız doğumcu çocuk doğurmayı cinsiyetler arasında bir tür tatsız adalet kuran bir "kan vergisi" olarak tarif etti.

Yine de doğumcu hareket insanların davranışını değiştiremedi. Çiftler dışarı boşalma ya da kürtaj yoluyla korunmayı becerdiler. Kürtaj aşağı sınıflar arasında yaygındı ve gebelik önleyicilerin yasaklanması, kürtajın popülerliğini artırmaktan başka bir şeye yaramadı. Kadınların savaş koşullarında doğurmaya ne yürekleri ne güçleri vardı.

Kan Vergisi

Karşı yamaçta beliren ölümle yüzleştiklerinde kadınların çektiği acıdan söz etmek yersiz midir? İngiliz şair Cicely Hamilton *Non-Combatant* adlı şiirinde, diğer kadınlar hayatta kalma suçundan, erkekleri öldükten sonra yaramazlık yapma utancından söz ederken "boşboğaz" olmanın açmazını betimledi.[66]

Erkeklerin Ölümü ve Kadınların Acısı

İç savaşın ve Rusya'ya müdahalenin kayıplarını bir tarafa bıraksak bile, I. Dünya Savaşı'ndaki askeri kayıplar inanılmazdı: Yaklaşık 9 milyon ölü. Savaşın ilk günlerinin heyecanı çok geçmeden yerini ina-

nılmaz bir katliam dehşetine bıraktı. Sırbistan gibi küçük bir ülke birliklerinin dörtte birini kaybederken, Fransa 1,3 milyon erkeğini ya da aktif erkek nüfusunun yüzde 10'unu ve toplam nüfusunun yüzde 3'ünden fazlasını kaybetti. Almanya 1,8 milyon erkek, nüfusunun yaklaşık yüzde 3'ünü kaybederken, İtalya ve Birleşik Krallık çoğu genç 750.000'er asker feda etti.

Askeri operasyonlar birlikleri kırımdan geçirdi, fakat cephenin hızla durağanlaştığı Batı'da sivilleri korudu. Cephenin gerisinde savaş kendisini pek hissettirmedi; mühimmat fabrikalarında rutin bir biçimde tekrarlanan kazalardan biraz daha fazla tahribat yaratan birkaç bombardıman hariç. Sivil kayıpların sayısı gizli tutuldu: Olasılıkla İngiltere'de 1.500, Paris'te, özellikle Alman saldırılarını ünlü Büyük Berthas bombardımanının izlediği 1918'de 600 kayıp vardı. Birçok Parisli Alman birliklerinin ilerleyişinden korkup, 1914'te yaptıkları gibi kenti terk etti.

Sayıların ötesinde, milyonlarca kez tekrarlanan gözü yaşlı vedalaşmalar, sonsuz yalnızlık, zorunlu bekârlık, fiziksel zorluk ve kocanın, bir oğlun ya da bir âşığın yaralandığına, esir düştüğüne ya da "görev başında öldüğüne" dair haberleri kaygıyla bekleme düşünülmelidir. Siyah giysili ve uzun peçeli kadınların sayısı o kadar fazlaydı ki, kamusal toplanma yerleri cenaze yeri gibi görünüyordu. Tarihten, edebiyattan ve hatta dinden alınan imgelerle kadınlar "cesaret tohumu" olmaya, oğulları ve kocaları cesurca uğurlamaya ve ölümlerini metanetle kabul etmeye teşvik edildiler. Ne var ki, bütün kadınlar gerektiği gibi yanıt vermedi. Bunu sadece o kadınların yazılarından değil, daha dolaylı bir biçimde polis raporlarından ve bu kadınların yurtseverliğinden kuşkulanan şovenistlerin üfürmelerinden biliyoruz. Savaş uzadıkça ve ölümler hem sıradanlaştıkça, hem katlanılmaz hale geldikçe ruhlar da güçsüzleşti. İddia edildiğine göre, kadınlar gerektiğinde oğulları üzerinde ebeveyn otoritesi kuramadılar ve onları terbiye edemediler. Kederli anneler eleştiriden muaftı; fakat dul kadınlar (Fransa'da ve Almanya'da 600.000 kadar, Büyük Britanya'da 200.000'den fazla) değildi: Merhum kocasının anısı için yeterince fedakârlık yapmadığından kuşkulanılanlara kara çalındı. Fransız yazar Maurice Barrès, görev bilir dul kadınların düşenlerin yerine oy kullanma hakkıyla onurlandırılmalarını önerdi; bu "ölünün oy hakkı"nın Fransa'yı "kaçkınların yönetimi"nden kurtarma erdemi de vardı. Feministlerin hükümeti annelere ücret ödemeye ikna edemediği Almanya'da dul kadınlar, "düşen kahramanların çocukları"na yardım için ödenek aldılar. Ulusun yaşamlarını feda edenlere borcunu taksitle ödeme karşılığında hükümet, yardımı alanların özel faaliyetlerine sıkı kontroller dayattı. Fransa (1919'da)

ve Almanya (1920'de) birçok askerin dul karısının içinde bulunduğu feci durumu iyileştirme amacıyla gecikmiş yasalar çıkarmasına rağmen, bu kadınlar, Karin Hausen'in işaret ettiği gibi, savaşın ihmal edilen kurbanları arasında kaldılar.[67]

Savaşın kurban seçiminde adalet yoktu. Savaşta ölüm riski bakımından eşitsizlik sosyal sınır tanımadı: Madencilerin, demiryolu mühendislerinin ve temel becerilere sahip işçilerin karıları erkeklerinin cepheden uzak olduklarını bilme, hatta bazen evde yanı başlarında görme imrenilecek ayrıcalığına sahiptiler. Fransa'da savaşa en açık gruplar bir yanda piyadelerin ana gövdesini oluşturan köylüler, diğer yanda orduda gönüllü subaylık yapan üniversite öğrencileri ve serbest meslek sahipleriydi. İngiltere'de Charles Darwin'in küçük oğlunun başkanlığını yaptığı Eugenics Education Society (Soy Islahı Eğitim Derneği) ulusun "en" üretken soyunun (orta ve üst sınıflardan genç erkekler) tükenmesinden endişe etti ve savaşla bağlantılı yetersizliklerin kalıtsal olmadığına kamuoyunu ikna etmeye çalıştı.[68] Ve nişanlıları kolu ya da bacağı eksik dönen talihsiz genç hanımefendiler ya da aniden baş gösteren uygun genç erkek kıtlığı yüzünden evde kalmaya mahkûm kızlar vardı. "Bakire dullar"a bir kardeşin çocuklarına adanmış teyzelik yaparak ya da genel olarak anneler ve çocuklar adına hayır işleri yaparak vekil annelik yapmaya çalışmaları önerildi.

Çok sayıda yaşamı damgalayan bu özel çileler önemsiz diye dikkate alınmayabilir. Başka çileler sırada bekliyor. Saldırı ve işgalden sonrası hakkında ya da Rusya'nın ve komşu ülkelerin başına gelen korkunç açlık hakkında çok az şey biliniyor.

Kadınların Çileleri

Fransızların zihninde Nazi işgalinin sıkıntıları, I. Dünya Savaşı sırasında işgal edilen Kuzeydoğu Fransa'daki yaşamın anılarını gölgede bırakmış gibi. Fakat ilk Alman istilası da Orchies ve Gerbéviller köylerinin yerle bir edilmesi, tecavüzler, esirlerin idamı ve mülteci akınını kapsayan kendi zalimliklerini getirdi. Savaşın seyri içinde cephe bir ileri bir geri kayarken toplam 3 milyon kadar insan yerinden oldu. Almanların beslemek zorunda kalmamak için işgal bölgesinden ayrılmalarına izin verdiği ve esas olarak kadınlardan, çocuklardan ve yaşlılardan oluşan 500.000 Fransız bu sayıya dahil değil. Cepheye yakınlığından ötürü bir "şehit kenti" olan Reims'te 20.000 kişi, ağır bombardımanın yeniden başladığı 1917 Paskalya Yortusu'nda zorla boşaltılıncaya kadar şarap mahzenlerinde yaşadı. Almanlar işgal edilen Belçika'yı bir genel valinin yönetimine verdi-

ği halde, işgal ordusu Fransa'da tüm yetkilere sahipti ve bu yetkileri bürokratik terör uygulamak, levazıma el koymak, erkekleri ve kadınları Almanlara çalışmaya zorlamak için kullandı.

Aç kent nüfusu ancak Amerikan yardımı sayesinde hayatta kalabildi ve ağır bir hastalık ve ölüm bu bedeli ödedi. İşgal bölgesinde yaşayan 2 milyon insan arasında dört yıl içinde 190.000 ölüme karşılık sadece 19.000 evlilik ve 93.000 doğum oldu. 1915 yazında Hollanda-Belçika sınırına elektrik yüklü bir tel çit çekildi; Almanlar, yurtseverlerin kurduğu kaçış ve istihbarat şebekesini yok etti. Brüksel'de bir hastaneyi yöneten İngiliz hemşire Edith Cavell 11 Ekim'de idam edildi. Diğer kadın direnişçiler Siegburg Kalesi'ne hapsedildi; İngiliz İstihbarat Servisi'ne çalışan Lille'li genç kadın Louise de Bettignies 1918'de burada öldü. 1916'nın kitlesel sürgüne (kasabalar boşaltılıp uzak köylere gönderildi) Fransa'da ve yurtdışında yükselen feryatların ardından son verildi, fakat Alman savaş suçunun kusursuz örneği olarak kaldı; özellikle, Barış Konferansı'nı uyarmak ve tüm barbarca hareketlerin, özellikle kadınlara karşı edepsizce hareketlerin cezalandırılmasını istemek için müttefik ülkelerdeki kadın gruplarını harekete geçiren Fransız kadın örgütlerinin gözünde.

Jay Winter, demografik istatistiklerle ilgili karşılaştırmalı bir incelemeden çıkan savaşın bir paradoksuna dikkat çekti: İngilizlerin ortalama yaşam süresi fiilen arttı. İyileşmenin nedeni hükümetin sağlık politikasından çok, özellikle işçi sınıfının durumunda açıkça belli olduğu gibi, yaşam standardının yükselmesiydi. Bu başarı (onsuz zafer olanaksız olurdu) kısmen İngiliz yönetiminin etkinliğiyle, kısmen Britanya'nın denizleri kontrolüyle açıklanabilir. Lloyd George hükümetinin 1918'de karne sistemiyle sonuçlanan müdahaleci politikaları ciddi kıtlıkların yaşanmasını önleyebildi.[69] İngilizler, uzun kış aylarında kömür sıkıntısı çeken Fransızlardan daha fazla dayanmaya hazırdılar. Kanal'ın her iki yakasında sıkıntılar aynıydı: Uzun kuyruklar, yetersiz ekmek, et, alkol ya da tütün yokluğu. İnsanlar daha az yemeye, sağlık nedenleriyle değil, yurtseverlik nedeniyle yeme alışkanlıklarını değiştirmeye teşvik edildi. Enerji tasarrufu için sivillerden aile rutinlerini değiştirmeleri istendi. Herkesin kıtlıkların farkında olmasına ve çalışan annelerin yükünün ağırlaşmasına (Fransa'da bebek ölüm oranındaki artışın gösterdiği gibi) rağmen, savaş bazen o kadar uzak görünüyordu ki, insanlar savaşı neredeyse unutmuş gibiydi ve bazıları barış zamanının eğlencelerine ve çılgınlıklarına geri döndü. Paris'te ilk birkaç ayın yurtseverce ciddiyeti yerini canlı müzikhollere ve Fransız sinemasını tahttan indiren Amerikan filmlerine bıraktı.

Bu arada, büyük ölçüde abluka altında olan Orta Avrupalı iktidarlar ne yiyecek arzını ne ekonomiyi hem birlikleri, hem cephe gerisini beslemeye yetecek kadar iyi yönetebildiler. Sivil nüfus bu başarısızlığın bedelini ağır ödedi: Ute Daniel sadece Almanya'da 700.000 kişinin kötü beslenmeden öldüğünü tahmin ediyor. En savunmasız olanlar sabit gelirli ve çok çocuklu kentli ailelerdi. Okul çağındaki çocuklar küçük kardeşlerinden daha fazla risk altındaydı. On beş ila otuz yaş arası kadınlarda ölüm oranı 1913 ile 1918 arasında üç kat arttı. Karne uygulamasına Ocak 1915'te geçildi ve ertesi yıl bu uygulama meşe palamutunu ve kestaneyi de kapsayacak şekilde genişletildi. Et tüketimi 1800'den beri en düşük düzeye indi. En kötüsü 1917'de, sarı şalgamın baş sivil yiyeceği olarak patatesin yerini aldığı Sarı Şalgam Kışı'nda, *Kohlrübenwinter* yılında geldi. Ev kadınları uzun kuyruklarda beklemek ve geçimlik bir ekonomiye geri dönmek zorunda kaldılar; bu durum, tamamen modern savaş ekonomisiyle keskin bir karşıtlık sunuyordu. Batı Avrupa'da yoksulların protestosuna öncülük eden yıkıcı kadın isyanı geleneği son kez tezahür etti. Polis kayıtlarına göre, aşağı sınıflardan kadınlar savaşı ve savaş vurguncularını eleştiren ve hükümetin ihtiyaç maddelerini karneye bağlama girişimlerini bozan hayatta kalma stratejilerine başvuran ilkler arasındaydı: Kadınlar karne ticareti yaptılar, dükkânlardan ve tarlalardan yiyecek çaldılar, karaborsadan ya da köylülerden yasadışı alımlar yaptılar. Pazar "sıçanları", aç gençlik çetelerinin yaptığı gibi, yiyecek bir şey aramak için çiftlikten çiftliğe dolaştılar. Sayıları arttıkça, yasalara ve yasal kontrollere aldırmazlıkları ve şiddetleri de arttı. 1916'da kadınlar, Alman kentlerini iç savaş alanlarına çeviren yiyecek ayaklanmalarına önayak oldular; bu arada erkekler disiplinli gösteriler yapmaya devam ettiler ve işçi sınıfı liderleri, protestocu kadınların "içgüdüsel" davranışı dedikleri şeyi mahkûm ettiler. Bu kadın eylemleri *Burgfrieden*'i, iç barışı yok etti ve emperyal devletin otoritesini ve meşruiyetini zayıflatıp çöküşüne zemin hazırladı.

Savaşın sonuna doğru Avrupa'nın zayıflayan nüfusu başka bir eziyete, hiç kimsenin nasıl durdurulacağını bilmediği İspanyol gribi salgınına maruz kaldı. 1918 baharından 1919 baharına kadar üç dalga halinde gelen grip, özellikle genç erkekler ve kadınlar olmak üzere milyonlarca kurban aldı ve ateşkese kasvetli bir hava kattı. Ekim 1918'in sonunda Paris'te her gün ölen üç yüz kişiye yetecek tabut ya da cenaze arabası yoktu.[70]

Batı'da savaşanlar savaşmayanlara yönelik sert duygular beslediler; fakat Almanya'da savaş sırasında ailelerini geçindirmek zorunda kalan kadınlar savaş vurguncularına daha da büyük öfke duy-

dular. Bununla birlikte savaş zamanı deneyiminin gerçek dokusunu anlamak için bireysel deneyime biraz daha yakından bakmalıyız; zira tarih büyük ölçüde sayısız bireyin ve ailenin tarihiyle örülüdür. Sahip olduğumuz en olağanüstü belgelerden biri, sadece savaşın ne kadar yıkıcı olduğunu değil, bir kadının kendi deneyiminin bir sonucu olarak nasıl feminist ve pasifist olduğunu da gösteren Vera Brittain'in (1893-1970) tanıklığıdır. Savaş sırasındaki mektupları ve günlüğü idealleştirilmiş yurtseverlik ile bir hastanede çalışırken öğrendiği savaş gerçekliklerinin dehşeti arasında kalan bir kadını bize göstermesine rağmen, daha sonraki otobiyografisi, kadınların barışçı doğasına dayanan Hıristiyan bir pasifizme döndüğünü ilan eden savaş karşıtı bir manifestodur.[71]

Erkeklerin Savaşı, Kadınların Barışı?

1915 baharında *Au-dessus de la mêlée*'nin (Savaşın Üstünde) çok sövülen yazarı Romain Rolland Avrupalı kadınları "savaşın ortasında barışın canlı abideleri, nefrete teslim olmayı reddeden ve acı çekerken savaşan kardeşler arasında artık ayrım yapamayan ebedi Antigone'ler" olmaya çağırdı.[72] Kadınlar doğaları gereği mi pasifisttir yoksa anne oldukları için mi? Ayrı bir kadın ahlakı var mıdır? Feminizm ile pasifizm birbirinden ayrılamaz mı? Bu sorular 1914'ten beri gündemdeydi ve yanıtları çoğunlukla ayrı feminizm kavrayışlarıyla bağlantılı oldu.[73] İlgili çağrışımları hesaba katmadan bu yanıtları yorumlamak her zaman kolay değildir. Yine de milliyetçi duygunun erkekler arasında olduğu kadar kadınlar arasında da pasifist duygudan daha güçlü olduğu ve 1914'te savaşı savuşturmaya yönelik tüm çabaların başarısız kaldığı gerçeğinden kaçılamaz. Feministlerin bir bütün olarak pasifist hareket içinde hangi rolü oynadıklarını söylemeye yetecek kadar araştırma yapılmamış olmasına rağmen, feminist pasifizmin başarısızlığını anlamak olanaklıdır.

1914'te feminizm ortak bir dava (kadınlara oy hakkı kazandırma), annelik sorunlarına artan bir ilgi ve farklı uluslardan feminist aktivistlerin sık temasıyla birbirine bağlanan uluslararası bir hareketti. Hareket barışa bağlılığını çok önce ilan etmişti: 1899'da ve 1907'de büyük barış yürüyüşleri oldu. Kadınların oy kullanmaları durumunda, savaşı ortadan kaldıracakları sıkça öne sürüldü. Fakat fiili çatışma durumunda nasıl bir tutum alınacağı hiç tartışılmamıştı. 1888'de Amerikalı kadınların isteği üzerine kurulan ve İngiltere'den Lady Aberdeen'in başkanlık ettiği International Council of Women'ın (ICW – Uluslararası Kadın Konseyi) kendisine bağlı yir-

mi beş ulusal konsey ve 15 milyon üyesi vardı; daha radikal International Woman Suffrage Alliance (IWSA – Uluslararası Kadınlara Oy Hakkı İttifakı), 1914 sonbaharında Birleşik Devletler'den Mrs. Chapman Catt'in başkanlığında bir kongre planlamıştı. Bu uluslararası çevrelerde BDF, Organization of Evangelical Women'ı (Evangelik Kadınlar Örgütü) içine aldıktan ve Gertrud Bäumer 1910'da başkan olarak Marie Stritt'in yerini aldıktan sonra daha da belirginleşen muhafazakârlığından ötürü eleştirildi. Bu arada, her şeyden çok sınıf dayanışmasına önem veren ve "burjuva kadınlar"ı hedeflerinden biri haline getiren uluslararası sosyalist kadınlar hareketine Almanlar (SDP, Alman Sosyal Demokrat Parti 175.000 kadın üyesiyle övünüyordu; SFIO'da sadece 1.500 kadın vardı) ve Clara Zetkin'in güçlü kişiliği egemendi.[74]

Savaş İşçi Enternasyonali'ni yok ettiği gibi, enternasyonalist kadın gruplarını da yok etti. Jane Misme 19 Kasım 1914 tarihli *La Française*'de, "Savaş devam ettiği sürece, düşmanın kadınları da düşmandır" diye yazıyordu. Feministler taleplerini ulusal birlik uğruna bir tarafa bıraktıkları gibi, kadınları ulusa hizmet etmeye teşvik eden "ulusal feminizm" lehine uluslararası ittifaklarından da vazgeçtiler. Aynı zamanda tarafsız ülkeleri haklının yanında savaşa katılmaya ikna etmeye ve görüşmeler yoluyla bir çözüme ya da zafersiz bir barışa yönelik her girişime karşı çıkmaya da kalkıştılar. Yurtsever feministler cesaret aşılamaya, adalet ve uygarlıkla özdeşleştirdikleri ulusal davayı desteklemeye çalıştılar. Pasifist ideallerine tutunmaya devam eden, yurtseverlerin kör diye kınadığı eski yoldaşlarına karşı şiddetli bir düşmanlık sergilediler. Milliyetçi feministler savaş boyunca, ulusal birlik parçalanmaya başladığında ve savaşı bitirme sabırsızlığının işaretleri hem birlikler arasında, hem cephe gerisinde belirmeye başladığında bile, uzlaşmaz tutumlarını sürdürdüler.

Feminist Pasifizmin Başarısızlığı

Feministler, özellikle savaşın ilk yıllarında çeşitli pasifist girişimlerde rol oynadılar. Çatışmaya son vermeye yönelik bu girişimler savaşan ülkelerde radikal ve yalıtık bir azınlığın eseriydi; onlara, ilericilerin uygarlığın ilerlemesiyle savaşın olanaksızlaşacağına inandıkları Birleşik Devletler, İskandinavya ülkeleri ve Hollanda gibi tarafsız ülkelerden daha büyük kadın grupları katıldı. Women's Peace Party (WPP – Kadınların Barış Partisi) Ocak 1915'te Washington'da, iki muhalif Avrupalının ziyaretinden sonra Jane Addams'ın örgütlediği bir barış toplantısında doğdu. Bir yıl içinde toplumun her ke-

siminden 25.000 üyesi oldu. Bir Amerikalı pasifist gruplar federasyonu örgütleme, ülkede savaş yanlısı duyguların yükselişiyle savaşma ve tarafsız ülkelerin çatışmaya aracılık etmesini ayarlama girişiminde bulunuldu. Parti, her şeyden önce, kadın topluluğunun savaşa karşı birliğini koruduğu düşüncesini temsil etti.

WPP, Fransız ve İngiliz hükümetleri IWSA'ya bir Hollanda örgütünün davetine katılma izni vermedikten sonra Hollanda'dan Dr. Aletta Jacobs ve Birleşik Devletler'den Jane Addams da aralarında olmak üzere bir avuç radikal feministin Lahey'de örgütlediği Gelecekte Barış İçin Uluslararası Kongre'ye temsilci gönderdi. 28 Nisan 1915'ten 1 Mayıs 1915'e kadar 800 Hollandalı kadın, Anita Augspurg grubundan 28 Alman, 47 Amerikalı, 16 İsveçli, 12 Norveçli, 2 Kanadalı, 1 İtalyan, 3 Belçikalı ve 3 İngiliz kadın savaşı protesto etti ve Wilson On Dört İlke'sini yayınlamadan çok önce, kalıcı bir barış sağlamak için gerekli koşulları tartıştılar: Önerilen önlemler arasında zorunlu hakemlik, milliyetlere saygı, çocukların pasifist eğitimi ve kadınlara oy hakkı vardı. Kongre, 1919'da adını International Women's League for Peace and Freedom (Barış ve Özgürlük İçin Uluslararası Kadın Birliği) olarak değiştiren International Women's Committee for the Permanent Peace'i (Kalıcı Barış İçin Uluslararası Kadın Komitesi) kurdu. Bu grup diğer feminist gruplarla görüşmek ve tarafsız hükümetleri olası barış koşulları konusunda nabız yoklamaya teşvik etmek için dünyanın her tarafına temsilciler gönderdi. Gabrielle Duchêne, örgütün Comité de la rue Fondary olarak bilinen Fransa şubesinin başına geçti. Çok geçmeden, Kaiser "Wilhelm'in hizmetinde bir feminist" olduğu gerekçesiyle Conseil National des Femmes Françaises'den (CNFF) atıldı.[75]

Richard Evans, Lahey pasifistlerinin kadınların bağımlılığı ile militarizmin zaferi arasında yakın bir bağlantı gördüklerine dikkat çekti. Bu, kadınlara oy hakkı vermenin uygarlık davasını ilerleteceği savına radikal bir yön kazandırdı ve bir erkek macerası olarak savaşa karşı saldırılara yol açtı. Fakat pasifistlerin "besleyen anne" kavramı kadın klişelerini aşamamanın bir işareti miydi ve bu yeteneksizlik, Barbara Steinson'ın WPP örneğinde öne sürdüğü gibi, başarısızlıklarının olası bir nedeni miydi? Yoksa feminist pasifizm hümanizmin bir çeşidi, sadece toplumsal cinsiyet eşitliğini kurmakla kalmayıp, kadınların ahlaki değerlerini de bütünleştirecek "iki cinslikli" bir toplum düşünü yansıtan bir çeşidi miydi? Birçok militan bu değerleri –yaşama saygı, yaşam standartlarını iyileştirme kararlılığı, çatışmaları çözmenin bir yolu olarak şiddetin reddi– kadınların üreme işlevinden çok, sosyal deneyimlerinden kaynaklanan değerler olarak gördüler.[76]

Ne olursa olsun, pasifist başarısızlığın birçok nedeni vardı. Ocak 1916'da Stockholm'de tarafsız ülkelerin bir konvansiyonu toplandı, fakat kısa sürede hiçbir sonuç alınmadan dağıldı ve savaş devam ederken başka pasifist toplantılar yapmanın olanaksızlığını kanıtladı. Feminist pasifistler, savaş ile erillik arasında herhangi bir bağlantıyı yadsıyan diğer pasifist gruplardan da kuşkulandılar. Devlet müdahalesi ve baskısı da vardı (İngiliz hükümeti görece yumuşak olmasına rağmen). Pasifistler büyük feminist örgütlerden uzaklaştırıldılar. Avrupalı barış aktivistleri bu nedenle, ya edilgen bir biçimde kaderlerine razı olan ya da ülkelerinin davasını coşkuyla destekleyen kadın kitlesini harekete geçiremediler. Ve "yurtsever" kadınlar yardım işlerine katkıda bulunmak ve yurtsever toplantılara katılmaktan fazlasını yaptılar: Bazıları gerçek "artçı süvari"ydi; kaçkınlara dikkat çekmekte (İngiltere'de beyaz bir tüyle), savaş bonoları satın almakta ya da başkalarını satın almaya ikna etmekte ve görünüşte zararsız dil yapıntılarında bile düşmanın varlığının en küçük işaretlerini fark etmekte gecikmediler: "Alman" çoban köpeği, "Viyana" ekmeği ve "kolonya", bütün bunlar düşmanın varlığının işaretleriydi. Bazı kadınlar daha da ileri gitti: Eski başkan Taft'ın yeğeni Helen Taft, 5.000 dolarlık özgürlük bonosu satın alma karşılığında bir itfaiye merdiveninin tepesine çıkıp, bir fileye atlamayı teklif etti.

Birleşik Devletler'de birçok kadın 1915'in başında savaşa "hazırlık hareketleri"ne katıldı. Women's Section of Navy League (Donanma Birliği'nin Kadın Kolu) 1916'da 100.000'den fazla üyesiyle övünüyordu. Bu grup eğitim programı askeri olmaktan çok ev işleriyle ilgili olan eğitim kampları kurdu. Kadınlar, annelerin çocuklarını korumak zorunda olduklarını ısrarla belirtiler: Daha gerçekçi olduğunu düşündükleri bir bakış, Avrupa'ya Amerikan müdahalesini savunan erkek örgütleriyle ortak hareket etmeyi zorunlu kılan bir bakış lehine pasifist duygusallığı kınadılar. Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve bunun ardından 6 Nisan 1917'de savaş ilan edilmesi (Kongre'ye seçilen ilk kadın Jeannette Rankin karşı oy kullandı) pasifizme ölümcül bir darbe indirdi ve WPP'nin çöküşüne yol açtı. WPP üyelerinin çoğunluğu Jane Addams'ı izleyerek orta bir yol benimsedi: Ulusal sivil yardımı desteklemek, aynı zamanda savaş sonrası ortamda enternasyonalizmi geliştirmeye çalışmak. Diğer feminist örgütlerin çoğu Başkan Wilson'a destek verdi, fakat yurtseverlikleri ılımlı kaldı: Çok azı şovenist ya da cadı avcısı oldu. William O'Neill'in işaret ettiği gibi, Amerikalı feminist grupların uluslararası düzeyde ılımlılaştırıcı bir etkisi oldu.

Sosyalist kadınlar da savaşı önleyemediler ya da durduramadılar. Büyük çoğunluğu kendi partilerini izleyerek ulusal birlik poli-

tikalarını kabul etti. Azınlık kesim görüşlerini duyurmakta muazzam güçlüklerle karşılaştı; açlık grevleriyle ve isyanlarla kendini gösteren popüler hoşnutsuzluğu savaş zamanı politikasına etkili bir meydan okumaya dönüştürmek için fazla bir şey yapılamadı. SDP'nin sol kanadını harekete geçirmeye çalışan Clara Zetkin sosyalist kadınlara 26-28 Mart 1915'te Bern'de uluslararası bir konferans toplama çağrısında bulundu. Sekiz Avrupa ülkesinden yetmiş kadının katıldığı konferans, eğilim olarak ne feminist, ne bozguncu olan bir karar aldı. Savaşı kapitalist bir savaş olarak mahkûm etti ve proletaryanın kadınlarını –anneler, karılar, ölülerin ya da yaralıların kız arkadaşları– dilleri artık özgür olmayan erkeklerin yerine konuşarak insanlığı kurtarmaya çağırdı. Fakat 1915'te 23 Temmuz'dan 12 Ekim'e kadar hapiste kalan ve kalp rahatsızlığı çeken Clara Zetkin, barış hareketinde artık aktif bir rol oynayamazdı. Onun yerini alacak konumda olan tek kadın Luise Zietz bir süre partisine sadık kalmak ile savaşa karşı çıkmak arasında bocaladı. 1916'da konuşması yasaklanan (geçmişte kıtlıkları çok samimi tartıştığı için) Ziets sonunda SDP'den atıldı; bunun üzerine Clara Zetkin'e ve Nisan 1917'den beri SDP çizgisine karşı çıkan kadınlara bir alternatif sunan USPD'den 20.000 kadına katıldı. Bu bölünmenin, özerkliğinin son izleriyle birlikte desteğinin çoğunu da yitiren kadın hareketi için uğursuz olduğu anlaşıldı.

Fransa'da sosyalist feministlerin sayısı azdı. Sosyalist Parti'de ve pasifist Comité pour la Reprise des Relations Internationales'de iki sosyalist feminist simgesel bir rol oynadı: öğretmen ve sendikacı, fakat her şeyden önce bir feminist olan Hélène Brion ve sınıflar arası ittifakın her biçimine ölümüne karşı olan terzi Louise Saumoneau. Uzun süreden beri kadınların davasını kabul etmeleri için işçi sınıfı örgütlerini ikna etmeye çalışan Brion bozgunculukla suçlandı ve askeri mahkemede yargılandı. Fakat duruşmasını bir feminizm savunmasına dönüştürdü ve 29 Mart 1918'de şunu duyurdu: "Ben bir feminist olduğum için savaşın düşmanıyım. Savaş kaba gücün zaferidir. Feminizm ancak manevi güç ve entelektüel cesaretle zafer kazanabilir." Bu çizgi, Richard Evans'ın haklı olarak "ordusuz general" dediği Louise Saumoneau'nun tarikatçılığından çok, Lahey pasifistlerinin ideolojisine yakındı. Savaşın başlangıcında Groupe des Femmes Socialistes'te azınlıkta kalınca, iki Rus öğrenciyle birlikte Sosyalist Kadınların Barıştan Yana ve Şovenizme Karşı Eylem Komitesi'ni kurdu. Bern konferansına da katıldı ve 1915'te ham ve sonu gelmez gibi görünen broşürlerin, proletarya kadınlarına burjuvazinin kötülüklerinin kölece, örümcek kafalı, duygusuz taklitçileri diye saldıran gerçek hicivlerin yanı sıra *La Femme socialiste*'in birkaç sa-

yısını yayımladı. Aslında Fransız işçi kadınlar savaş süresince pasif kalmadılar. 1917 baharında ve sonbaharında greve giden işçilerin, mühimmat işçileri de dahil, çoğunluğunu oluşturdular. Fakat bu grevler, can alıcı Mayıs-Haziran 1917 döneminde bile, öncelikle ücretlerle ilgiliydi ve yükselen fiyatlar kışkırtmıştı. Jean-Louis Robert, Parisli terzilerin pasifist bir ayaklanma başlattıklarına dair fikrin bir mit olduğunu açığa çıkardı. Aslında Mayıs'ta ve Haziran'da iki grev dalgası oldu: Mayıs'taki yalnızca daha yüksek ücret konusunda ve büyük ölçüde başarılı olan *midinette*'lerin greviydi; diğeri Haziran'daki ise *munitionnette*'lerin greviydi ve bu daha karmaşık bir işti, cephede askerler arasında patlak veren isyana paralel bir grev faaliyetiydi. Bu son grevler barış değilse de, birliklerin geri dönüşüyle ilgili muğlak bir arzuyu ifade ettiler.[77]

Feminizm, Milliyetçilik ve Oy Hakkı

Hem feminizmin, hem de sosyalizmin savaşa direnme yükümlülüğünü yerine getiremediği inkâr edilemez. Yine de yakın zamanda sosyalist davranışla ilgili yürütülen bilimsel çalışmalar İkinci Enternasyonal'in "ihaneti"nden çok, farklı ülkelerde işçi sınıfının sosyal ve ideolojik entegrasyonu düzeyine odaklandı.[78] Benzer biçimde tarihçilerin bu dönemin feministlerini "yabancılaşmış" ya da "sahici olmayan" ve dolayısıyla savaşmak için yanlış muharebeler seçen feministler olarak nitelemekten uzak durmakla en iyisini yaptıklarını düşünüyorum. Richard Evans yüzyılın başında Avrupa feminizmi ile milliyetçi ideoloji arasıdaki tarihsel bağlantıya, sınıfın gücüne ve ulusal sınırlamalara işaret etmekte haklıdır. Feminist yurtseverlik bir bütünleşme arzusunun –hareketin amaçlarıyla tutarlı ve o zamanın dilini deşifre etme zahmetine katlanılırsa oldukça açık bir arzunun– ifadesi olarak da görülebilir. Örneğin, sözlerinin aşırılığı ve aniden başkalaşıp "militan feminist"lerden Macarlara ve Bolşeviklere şiddetle karşı çıkan "süper yurtsever"lere dönüşmeleri nedeniyle tarihçilerin acımasızca yargılama eğiliminde oldukları Pankhurstleri ele alalım. Sandra Gilbert, Pankhurstlerin gazeteleri *The Suffragette*'in adını *Britannia* olarak değiştirmelerini ve gazetenin yeni yönelimini Pankhurstlerin şovenizminin değil, savaşın kadınsallaşmış bir devlette kadınların kurtuluşuna yol açabileceğine dair sezgilerinin kanıtı olarak ele alır.[79] Yurtsever feministler konuşmalarını toplumsal cinsiyet retoriğiyle doldurdular (Fransa'da "yürek ve vicdan"; Almanya'da "kadın ruhunun ve erkek bedenlerin seferberliği") ve bu da, kadınların onyıllardır süren oy hakkı savaşını kazanabilme umudunun ifadesi olarak yorumlanabilir.

1914'ten önce kadınlar, çeşitli sosyal kötülüklere karşı savaşa katılıp anneliğe sosyal bir boyut kazandırarak annelik rolünü genişletmenin ve eşitliği geliştirmenin bir yolu olarak oy hakkı için kampanya yürüttüler. Savaş sırasında sorun başlangıçta pasifizmle bütünleştirildi; fakat sadakatlerini yeterince gösterdiklerini düşünen yurtsever feministler oy hakkı ajitasyonunu yeniden başlattılar. Kasım 1915'te, hastane gemisi *Anglia* battıktan sonra kadınların oy hakkını savunan bir İngiliz, bir gazetenin manşetinde "erkek kahramanlar kadar kadın kahramanlara da oy hakkı" çağrısında bulundu. O halde, Arthur Marwick kadınlara oy hakkının savaş sırasındaki sadakatlerine karşılık bir ödül olarak verildiğini ileri sürdüğünde ve böylece uzun oy hakkı mücadelesinin önemini küçümsediğinde haklı mıdır? Ya da Richard Evans hem yapısal faktörleri, hem savaşla bağlantılı siyasal faktörleri, özellikle de savaş sonrasında birçok ülkeyi etkileyen devrim korkusunu vurgulamakta haklı mıdır? Son olarak, WSPU'dan İngiliz militanların ya da National Woman's Party'li (NWP – Ulusal Kadın Partisi) Amerikalıların ve National American Woman Suffrage Association (NAWSA – Amerikalı Kadınlara Oy Hakkı Ulusal Birliği), Britanya'da NUWSS ve Fransa'da UFSF gibi daha ılımlı grupların yürüttüğü çoğunlukla muzaffer mücadelelere hangi önemi atfetmeliyiz? Üstelik protesto bulaşıcıydı; Finlandiya'yı (1906) izleyen Danimarka, İzlanda ve Hollanda'dan sonra savaşan ülkeleri de etkiledi.[80]

Savaşa geç katılan Birleşik Devletler'de, savaş çabaları ve içeride demokrasiyi geliştirme bakımından kadın oyunun zorunlu olduğu savı bir rol oynamasına rağmen, oy hakkı taraftarlarının nihai muharebesinde savaş fazla önemli olmadı. Kadınların oy hakkından yana olanlar sosyal devrim şantajını ve tehdidini haykırırken ve bir cinsel kimlik kaybı uyarısında bulunurken, NAWSA Carrie Chapman Catt'in dinamik liderliğinde eyalet yönetimlerinin ve federal kuruluşların desteğini almaya çalıştı. Küçük bir grup olan genç NWP bir anayasa değişikliğiyle oy hakkı elde etmeye kararlıydı ve İngiliz stratejisini, iktidardaki partiyi cezalandırma stratejisini benimsedi. Kadınların zaten oy hakkına sahip olduğu on iki eyalette Demokratlara karşı kampanya yürüttüğü 1916 seçimlerinde bir sonuç elde edemeyen NWP, Beyaz Saray'ın kapısında aylarca nöbet tuttu; bazıları kendini parmaklıklara zincirledi ya da kaldırıma yattı. Bu aktivistler, savaş konusunda hiçbir tutum almazken, Alman karşıtı çılgınlığın zirvede olduğu bir sırada başkana "Kaiser Wilson" demekte tereddüt etmediler. NAWSA'dan atılan bu kadınlar savaş zamanının ilk kurbanları, fakat davanın şehitleri de oldular. Ne var ki, zafer üç yıl daha gecikti; sonunda 9 Ocak 1918'de, yıllarca süren bas-

kıdan sonra Wilson, ertesi gün Temsilciler Meclisi'nce onaylanan On Dokuzuncu Ek'e desteğini resmen ilan etti. Senato'nun Haziran'da kabul ettiği değişiklik, sonraki on dört ayda otuz altı eyalet tarafından yürürlüğe kondu. Kuşkusuz, bu oy hakkı zaferi içki yasağıyla ve bir siyasal gericilik dönemiyle çakıştı. Fakat kadınlara oy hakkı vermenin püriten, Beyaz Amerika adına savunmacı bir tepki olduğunu, orta sınıf WASP'ın siyahları, göçmenleri ve kentlerin nüfusunu kontrol etme girişiminden başka bir şey olmadığını söylemek doğru mudur? Böyle bir sav feminizmin özünde muhafazakârlaştığını ima eder ve oy hakkı yandaşlarının New York'lu Yahudiler gibi göçmen topluluklardan aldıkları desteği görmezlikten gelir.[81]

Orta Avrupa'da ve Rusya'da ise reformist liberaller ve sosyalistler kadınların oy hakkı sorununa, eski emperyal rejimlerin çöküşünden sonra proleter bir sosyal devrimi önlemenin ve demokrasiyi istikrara kavuşturmanın bir yolu olarak sarıldılar. Örneğin Almanya'da SDP ile Spartakistler (kurucu meclis seçimlerine karşı çıkan) arasındaki mesafenin genişlediği bir zamanda Halk Temsilcileri Konseyi'nin bir kararnamesiyle 30 Kasım 1918'de kadınlara siyasal haklar verildi. Savaş sırasında Alman kadınlara çalışmalarından ötürü teşekkür edilmişti; bir saygı günüyle (Haziran 1915 *Frauensonntag*) ve 17 Eylül 1917'de Hindenburg'dan Gertrud Bäumer'e bir kutlama telgrafıyla. Kaiser 1917 Paskalya mesajında tebaasına siyasette daha fazla rol vermeye söz verdi ve Riechtag, bir kadının yerinin evi olduğuna dair inancını iki kez ilan etti.

Büyük Britanya'da Başbakan Asquith'in görkemli dönüşüne rağmen, savaş oy hakkı sorununu dolaylı bir biçimde, genel siyasal durumu etkilediği ölçüde etkiledi. Kapsamlı seçim reformu ihtiyacı, ikamet ve mülkiyetle ilgili koşulları, yanı sıra kadınları dışlaması nedeniyle demokratik görünmeyen İngiliz sisteminin başlıca sorunu haline geldi. Ne var ki, can alıcı faktör oy hakkı savunucularının savunma konumuna çekilmeleriydi: Savaş öncesi vaatlerinden vazgeçip, tüm erkeklere ve otuz yaş üzeri kadınlara oy hakkı veren 6 Şubat 1918'in eşitlikçi olmayan yasasını kabul ettiler. Bu ödün hem kısmi zafer, hem kısmi yenilgi olarak tarif edilebilirdi. Savaşta kaybedilen çok sayıda erkeği "telafi" etmek için 12 milyon yetişkin kadından 5 milyonunu oy hakkından yoksun bıraktı. Fransa'da Evrensel Oy Hakkı Komitesi de, epeyce tereddütten sonra Dussaussoy reform tasarısını Mayıs 1919'da Temsilciler Meclisi'ne sunduğunda asgari oy verme yaşı olarak otuzu seçti. Aile oyu ya da dul karıları veya anneleri tarafından kullanılacak "ölü oyu" gibi diğer öneriler Fransız hukuk geleneğine çok yabancı sayıldı ve reddedildi. Fakat feminist aktivistlerin iyimserliği birçok sorunu gizlemekteydi: Sa-

vaş zamanının anlaşmazlıklarının, Rus Devrimi'nin ve feminist liderlerin kişisel güçlüklerinin ardından hareket bölününce, 1914'ün mücadele ruhu zayıflamıştı.

Meclis kadınlara siyasal eşitlik veren Andrieux değişikliğini büyük bir çoğunlukla kabul etmesine rağmen, Senato tasarıyı görüşmeyi bile reddetti ve sonunda eylemlerini en geleneksel cinsiyet ayrımcı savlarla haklı gösteren senatörlerin marifetiyle Kasım 1922'de ölüme terk etti. Kadınların siyasal alanda yeri yoktu ve sol (özellikle Parti Radical) kadın oyunun muhafazakâr olmasından korktu.

O günün birçok acil sorunu göz önüne alındığında, kadın sorunu birçok erkek politikacıya artık acil görünmüyordu ve nüfussuzlaşma sorunu, kadın hakları sorununu gölgede bırakmış gibiydi. Çok büyük bir çoğunlukla kabul edilen ve sadece birkaç feministin kınadığı 1920 tarihli doğum kontrolü karşıtı yasaya daha önce değinmiştim. Bu yasa, amacı kadınları vatandaş yapmak değil, üremelerini kontrol etmek olmasına rağmen, Fransız kadınlarını doğrudan ilgilendiren bir sorundu. Fransa bu alanda Avrupa'nın diğer ülkelerinden daha fazla baskıcıydı; bu, Fransa'nın doğumcu saplantısını açığa vuran ve kadın hakları bakımından bir geri adım olduğu anlaşılan bir gösterge ve hükümetin toplumsal cinsiyet ilişkilerinde savaş öncesi statükoya geri dönme kararlılığının bir işaretidir.[82]

Savaş ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri

Savaş erkekler ile kadınlar arasındaki ilişkileri gerçekten de değiştirdi mi? Toplumdaki fiili ya da simgesel yerlerini değiştirdi mi? Kuşkusuz, savaştan hemen sonraki dönem bazı alanlarda bir yeniden mevzilenmeye ve bazı alanlarda bir dizi kargaşaya tanık oldu; fakat bunun ötesinde bütünsel bir değerlendirmeye varmak kolay değildir. Bu kitaptaki diğer denemelerin de açığa çıkaracağı gibi, ulusal farklılıklar önemliydi.

Savaş Sonrası Yeniden Mevzilenme

11 Kasım 1918'de ateşkes çanları çalınca, savaş Avrupa'yı bitkin, Amerika'yı muzaffer kıldı. Mağlup Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları hemen parçalanırken, galip Fransa, Büyük Britanya ve İtalya zafere rağmen travma yaşadılar. Sivil kurbanların toplam sayısı bilinmiyor, fakat Orta ve Doğu Avrupa'da bu bedel çok yüksekti. Çatışmada 9 milyon asker ölmüştü ve hayatta kalan milyonlarca askerin sivil yaşamla bütünleştirilmesi gerekiyordu. Tok ses-

le ifade edilen daha parlak bir yarın vaatlerine ya da her durumda savaş sonrası yeniden yapılanma çabasına katkı fırsatına rağmen, kadınlar için zor elde edilen kazanımlardan vazgeçme zamanı gelmişti. Bazıları savaş vurguncusu, bazıları yetersiz olarak damgalandı; fakat hepsinden, gazilerin, ulusun ve ırkın hatırına eve geri dönmeleri ve geleneksel kadın uğraşlarını yeniden üstlenmeleri istendi. Bazıları reddetti, fakat bazıları –yılların eziyetinden ve yalnızlığından bıkan ya da sevilen biriyle yeniden birleşmekten fazlasıyla memnun olanlar– isteyerek gitti. Çatışmanın sona ermesi eşi görülmemiş sayıda evliliklere tanık oldu: Özel yaşama, bir zamanlar daha radikal Fransız feministler arasında olan Marcelle Capy'nin şimdi "Mesih, büyük umut" olarak gördüğü çocuk ve aile merkezli bir varoluşa gerçek bir geri dönüş akını vardı.[83]

Sav şöyle devam ediyordu: Kadınlar zorunlu bir savaş zamanı hizmeti sunmuştu ve savaşın sona ermesi daha fazla fedakârlığı gereksizleştirdi. Bu nedenle, özellikle ilk önce kadınların işten atıldığı silah sanayiinde kadın işçilerin terhisi her yerde hızlı ve acımasız oldu. Savaşan güçlerden Fransa en az cömert, fakat en fazla pragmatik olanıydı: Bir kadının yerinin evi olduğu konusunda yaygın bir görüş birliği bulunmasına rağmen, kadınlara işyerinde, hatta sanayide ihtiyaç olduğunu birçok kişi savundu. Diğer yanda Almanya'da ve Britanya'da terhis politikası toplumsal cinsiyete göre farklılaşmış emek pazarını olabildiğince çabuk yeniden kurmayı ve babanın çalıştığı, annenin evde kaldığı geleneksel aileye geri dönüşü amaçladı. Almanya'da işleri savaş çabasıyla sıkı sıkıya bağlantılı olan kadınlar işsizlik tazminatı almadılar. Britanya'da azalan bir ödenek aldılar; fakat kadınları işsizlik parasıyla geçinmekle ve erkeklerine ihanet etmekle suçlayan bir basın kampanyası başladı. Her iki ülkede de koruyucu yasalar kadınlara karşı kullanıldı; ev hizmetçiliğini ya da diğer geleneksel kadın işlerini alternatif olarak kabul etmeyen kadınlara işsizlik tazminatı verilmedi. Erkeklerin burun kıvırdığı sekreterlik işleri bile, malul gazilere ayrıldı.[84] Yoğunlaşan toplumsal cinsiyet savaşı atmosferinde Weimar'ın Kurucu Meclisine 37 kadın seçildi; fakat Aralık 1918 parlamento seçimlerinde aday olan 15 İngiliz kadından hiçbiri Avam Kamarası'na seçilmedi. Parlamentoya seçilen tek kadın, 1916 Paskalya ayaklanmasındaki rolünden ötürü hapse atılan (ve sırf kadın olduğu için ölüm cezasından kurtulan) İrlandalı bir asi ve feminizmi her zaman İrlanda ulusal sorunuyla yakından bağlantılı bir feminist olan Kontes Constance Markievicz'di.[85]

Kadınlara yönelik, geri dönen gazileri çalışmaya ve aile yaşamına olabildiğince çabuk alıştırmayı amaçlayan bu acımasız tutum, ekonomik bir işlevin yanı sıra psikolojik bir işlev de görmüş gibi görü-

nüyor. Bu tutum sadece dört yıl süren anonim bir savaşın hırpaladığı erkek kimliğine destek olmakla kalmadı, savaşı da bütünüyle sildi. Bir sosyal mayalanma ve siyasal tepki döneminde, eski askerlerin derinden hissettikleri savaş öncesi dünyaya geri dönüş ihtiyacına bir yanıttı. İngiliz sendikacı Mary Macarthur 1918'de erkeklerin kadınlara bakış tarzının değiştiğini öne sürdüğünde yanılıyordu. Kalıcı bir şeye tutunma ihtiyacından ve temel adalet olarak gördükleri şeye duyulan bir arzudan ötürü, erkekler kadınlarını bıraktıkları gibi görmek istiyorlardı. Cephe gazeteleri muharip birliklerin sadece köklü bir tanınma ihtiyacı değil, eve dönüşte yerlerini kaybetme korkusu da hissettiklerini açığa vurur; cephe gerisinin savaş çabalarına ne tür katkılarda bulunduğu konusunda fazla bilgileri yoktu; patron ve efendi olarak geri dönmeyi ve her şeyden önce kadınlarını doğru yola sokmayı özlüyorlardı. Daha trajik olanı, o zamanki ve daha sonraki erkek edebiyatı erkek iktidarına karşı bir kadın komplosundan duyulan kuşkuyu dillendirmekte, kadınlara ve çocuklara egemen olmaya dayanan yeni bir erkeklik umutsuz arayışını açığa vurmaktaydı. Paul Géraldy'nin bir öyküsünde madalyalı bir binbaşı, "Karımı tekrar gördüğümde, gözlerini tanımadım" der.[86] Ne var ki, özel yaşamda nelerin olup bittiğini kestirmek zordur ve kanıtlar çelişkilidir. Söyleşi yapılan bir kadın şunları diyordu: "Ben onlara bir kuzu verdim, onların bana geri verdiğiyse bir aslandı."[87] Ev içi şiddetin arttığına dair göstergeler vardır; polis ve mahkeme kayıtlarının sistematik bir incelenmesi bunu açığa çıkarabilir.

Yenilen ülkelerde restorasyon olanaksızdı ve bu durum yenilgiden sorumlu tutulan sivillere yönelik sertliğe yol açtı, şiddetli cinsel fantezileri kışkırttı ve erkek arkadaşlığına ya da *Männerbund*'a geri çekilmeyi teşvik etti: Lider kültünün ve kadınlara disiplin dayatmanın ulusal toparlanmaya yol açacağı umuluyordu. Sonunda Nazi örgütlerini ve Hitler rejimini biçimlendirecek bu ruh ilk cisimleşmesini, genç Weimar Cumhuriyeti'ni yıldıran Freikorps'ta buldu.[88] Avusturya'da savaşın gerçeklikleri ve imparatorluğun dağılması savaştan önce entelektüel Viyana'yı zaten vurmuş olan bir kimlik krizini şiddetlendirdi. Karl Kraus'un *Dre Letzten Tage der Menschheit*'ı [İnsanlığın Son Günleri] (1918-19), sadece savaş üzerine bir taşlama değil, toplumsal cinsiyet karışmasında örtük olarak var olan çağdaş bozulma ve cinsiyetlerin birbirine karışmasıyla ilgili bir uyarıydı da.[89]

Bu arada kadınların terhisine şiddetli bir özgürleşmiş kadın ve feminizm eleştirisi eşlik etti: Fransız romancı Colette Yver daha önceki romanları *Les Cervelines* (1903) ve *Princesses de science*'ta

(1970) söylediklerini *Les Jardins du féminisme*'de (1920) tekrarladı: Kadınlar kendilerini ve toplumu riske atmadan "özerk birey" olamazlar. Terhis döneminde, erotikleşmiş ve tüketimci bir birimin yeni taç giyen kraliçesi ev kadınına (Avrupa'da Birleşik Devletler'dekinden daha az) ve her şeyden önce anneye de övgüler yağdı: Birleşik Devletler 1912'de bir anneler günü tayin eden ilk ülkeydi, Kanada ve Britanya çok geçmeden modaya uydu. Fransa bu düşünceyi 1918'de doğumcu nedenlerle benimsedi; hükümet zaman zaman, Vichy'nin daha sonra sistematik bir biçimde yapacağı gibi, kadınların onuruna devlet törenleri düzenledi. Beş ya da daha fazla çocuğa sahip anneler aile madalyasıyla ödüllendirildi; bu, 1920'de doğum primleriyle birlikte uygulamaya konan bir ödüldü. Bereketli babalara, "modern dünyanın bu büyük serüvencileri"ne de ödüller vardı. Annelik taraftarı söylem, kadınların haklarından çok görevlerini dile getirdi.[90] Diğer yerlerde, 1918 tarihli İngiliz Anne ve Çocuk Sağlığı Yasası ve Birleşik Devletler'de 1921 tarihli Sheppard-Towner Yasası gibi yeni korumacı yasalar, kuşkusuz bu alandaki ilerlemenin işaretleriydi; fakat çalışan annelerin özgül sorunlarını ele alamadılar.

Savaş kadınlar için bir "mola" mıydı? Margaret ve Patrice Higonnet'nin moleküler biyolojiden ödünç alıp cinsiyetler arası ilişkilere uyguladıkları ikili sarmal imgesi, daha iyi bir imgedir: Kadınların yaşamındaki değişiklikler aynı anda hem geçici, hem yüzeyseldir (sarmal önce bir yöne, sonra diğer yöne döner), fakat kadınların rolünün erkeklerinkine bağımlı kalması (ister gerçeklikte, ister dille dolayımlandığı şekliyle olsun) anlamında da sabittir.[91]

Savaş ve Cinsel Farklılık

Bu ilk sonuçlar kısa vade için geçerlidir, uzun vade için yeniden incelenmeleri gerekir. Kadınların durumundaki gelişim bakımından savaş, Belle Epoque'ta başlayan değişimleri bazı durumlarda engelledi, bazılarında hızlandırdı. Kadınlara yeni olanaklar doğdu ve güçler dengesi biraz değişti. Değişikliklerin kapsamı ülkeye, yaşa ve sosyal sınıfa göre değişikti, fakat değişikliklerin olduğu kuşku götürmez.

Önce çalışmayı ele alalım. Doğrusu, savaş cinsiyete göre işbölümünü yumuşatmak için fazla bir şey yapmadı. İşverenleri her zamankinden daha fazla kadın işçi çalıştırmaya isteksizleştirdi ve ekonominin zayıfladığı her seferinde kadın işçiler eleştirildi. Fransa'da ne hikmetse 1921'de tarım kesiminde erkek işçi kıtlığı ve dolayısıyla kadın istihdamında bir artış oldu; fakat o zamandan 1968'e kadar kadın istihdamı ve kadınların işgücü içindeki oranı 1946 hariç

her yıl azaldı. Demek ki savaş, on dokuzuncu yüzyılı karakterize eden iki göstergenin yukarı doğru eğiliminin sonunun işaretiydi.[92] Yine de, bu bütünsel gerileme Fransa'da ve Avrupalı komşularındaki birçok değişikliği gizler. Ev hizmetçiliği artık kölelik olarak görülmekteydi ve bu alanda istihdam keskin bir düşüşe geçti. Ne var ki, Büyük Britanya'da sürekli işsizlik iki dünya savaşı arasında bu eğilimi sergiledi ve ev hizmetçilerinin çalışma koşulları iyileşti. Tekstil sanayiinde atölye işinin ve aile emeğinin çöküşü, Taylor'ın bilimsel yönetim ilkelerinin uygulandığı hafif metal ve elektrik sanayilerinde kadın işçilerin oranını artırdı. Fransa'da ve Britanya'da yeni seri üretim stratejileri, sendikaların muhalefetine rağmen fabrika işinde kadın istihdamının artmasına yol açtı. Savaşta öğrenilen bir dersi uygulayan imalatçılar kadınlara çok az beceri isteyen ve tekrar gerektiren görevleri verdiler. Kadınlar modernleşmenin aracıları haline geldiler: Yüzyılın yeniliklerini, değişimin hızı karşısında afallamış gibi görünen yaşlı erkek işçilerden daha iyi kabul edebildiklerini kanıtladılar. Bu durum bazen avantajlarına oldu, bazen olmadı. Sorunun daha derinliğine incelenmesi gerekir.[93]

Üçüncü bir değişiklik belki de hepsinden önemliydi: Üçüncü sektörde (ticaret, bankacılık, kamu hizmetleri ve serbest meslekler) iş artışı, kadınların öncelikli işvereni olmaya son verdi. Britanya'da Virginia Woolf *Three Guineas*'ta 1919'un Cinsiyet Uygunsuzluğunu Kaldırma Yasaları'nı "kültürlü erkeklerin kızları" için yeni bir dünyanın şafağı olarak selamladı. Fransa'da kadınlar yüzyıllık bir feminist talebi gerçekleştirerek orta ve yüksek eğitime eşit girme hakkını kazandılar: Mühendislik ve işletme okulları savaş sırasında kadınlara açıldı; 1919'da kadınların üniversitelere girmelerine olanak veren bir mezuniyet diploması verildi ve 1924'te kızlar ve oğlanlar için ortaöğretim programlarındaki farklılıklar kaldırıldı. Üçüncü sektörün bu kadınsallaşması, orta sınıfın evde kalma korkusuyla ve aile servetinin gerilemesiyle birleşince, burjuvazinin genç kadınları için mesleki kariyer peşinde koşmayı olanaklı kıldı. Bu nedenle savaştan en çok yararlananlar onlar oldu ve birçoğu, yaşamlarının artık annelerininkine benzemediğinin farkındaydı. Fransa'da rol modelleri olarak Suzanne Lenglen, Marie Curie ve Colette gibi aktif ve bağımsız kadınları seçtiler; daha mütevazı bir düzeyde hem laik, hem Katolik profesyonel sosyal hizmet uzmanlarının ve aktivistlerin, hem Yvonne Knibiehler'in, hem Sylvie Fayet-Scribe'in muhafazakâr olmaktan çok yenilikçi ve dinamik gördüğü bir grubun çalışmalarına hayrandılar.[94]

Savaşın kadın hakları üzerindeki etkileri ülkeden ülkeye büyük ölçüde değişir. Doğum kontrolünü yasaklayan, kadınlara oy hakkı

vermeyen ve evli kadınlara dayatılan sivil yetkisizlikleri kaldırmak için 1938'e kadar bekleyen Fransa, Büyük Britanya ve Almanya ile karşılaştırıldığında geri görünüyor. Weimar Cumhuriyeti'nin anayasası cinsiyetlerin eşitliğini ilke olarak ilan etti; fakat bu ilkeyi somut yasalara tercüme edemedi. Bazı davranış tipleri farklı ülkelerde yakınlaşma eğilimindeydi: Çiftlerin daha az çocuğu vardı ve biraz daha eşitlikçi oldular. Bu arada genel oy hakkını savunan gruplar kendilerini siyasal eğitim derneklerine dönüştürdüler: NAWSA, National League of Women Voters (Kadın Seçmenlerin Ulusal Birliği); NUWSS, National Union of Societies for Equal Citizenship (Eşit Vatandaşlık Derneklerinin Ulusal Birliği) oldu. Yine de kadınların oy hakkına sahip olmaları olgusu, siyasal katılıma ya da iktidara tercüme edilmedi. Son olarak ayrılık ödeneği ve dul kadınlara emekli maaşı gibi savaş zamanı politikaları aileyi korumayı refah devletinin temel amacı olarak saptamıştı: Devlet yardımı, hizmetleriyle bunu hak edenlere verilecekti. Böylece kadınlar ikinci sınıf vatandaş oldular; zira devlet yardımı almalarının gerekçesi, ailenin erkeğinin hizmetiydi. Bu ilke, daha sonra refah devleti yasalarının hazırlanmasında cinsiyet ayrımcı bir bakışı teşvik etti.[95]

En aleni ve en yaygın ilerleme herhalde başka bir cephedeydi: Uzun yalnızlık ve sorumluluk yıllarında kadınlar yeni bir davranış ve hareket özgürlüğünü keşfetmişti. Korselerin, uzun takım elbiselerin, ayrıntılı şapkaların ve perukların prangasından kurtulan kadınlar sonunda hareket özgürlüğüne kavuştular. Jacques-Henri Lartigue'in Kükreyen Yirmiler'deki kadın fotoğraflarını Belle Epoque fotoğraflarıyla karşılaştırın. Clara Malraux ve diğerlerinin anılarını okuyun. Hepsi günlük yaşamda bir devrimden, vücutla ve benlikle yeni bir ilişkiden söz eder. Kadınlar artık sporlara katılabiliyor, yeni Amerikan ritimleriyle dans edebiliyor, kendi başlarına dışarı çıkabiliyor, cinselliklerini araştırabiliyor ve bazı durumlarda ne tür bir yaşam sürmek istediklerine karar verebiliyorlardı.[96] Bu değişikliklerden en çok genç kuşak yararlandı. Devlet okullarında ortak eğitim norm haline gelmeden çok önce kadınlar ve erkekler boş saatlerinde buluştular. Erkekler gibi kadınlar da mutluluğun kırılgan bir şey olduğunu biliyorlardı. Cinsel perhizden ve ölçülülükten vazgeçen kadınlar günün keyfini çıkardılar. Bu müsamahaya rağmen, iş kadın homoseksüelliğine gelince çizgi çekildi. Yüzyılın başında başına buyruk safoizm kendini açıkça ilan etmesine rağmen, şimdi lezbiyenler kendilerini gizlemeye ve erkek hegemonyasından sapmalarından suçluluk duymaya mahkûm edilmekteydi. Radclyffe Hall'ün 1928'de müstehcenlikten ötürü yasaklanan ve sonraki kuşaklar için başlıca lezbiyen roman haline gelen *The Well of Loneliness*'i bu konuda örnektir.[97]

Ne var ki, savaşın neden olduğu değişiklikleri anlamak için, her durumda sınırlı kalan bir ilerlemeler kataloğunun ötesine geçmeliyiz. Savaşın kadınların ve erkeklerin psikolojisi üzerindeki ve daha önemlisi toplumsal cinsiyetle ilgili sosyal algılama üzerindeki etkileri nelerdi? Savaş cinsiyetleri zorla ayırmış ve cephe ile cephe gerisi arasında bazen nefrete varan bir yanlış anlama engeli yaratmıştı. Bu durum iki gerçekliğin karşıtlığıyla ilgili keskin bir farkındalığa yol açtı: Paul Fussell'in ifadesiyle "moderne karşı alışkanlık".[98] Erkek alanı ile kadın alanı arasına sağlam ve dayanıklı bir çizgi çekildi. Eski erkek mitler yeni bir yaşam gücü kazandı: Erkekler savaşmak ve fethetmek için, kadınlar çocuk doğurmak ve büyütmek için yaratılmıştır. Bozuk gibi görünen bir dünyaya barış ve güvenlik geri getirilecekse, cinsiyetlerin böyle bir tamamlayıcılığı zorunlu gibi görünüyordu. VII. Edward döneminin cinsel kimlikle ilgili eşitlikçi özlemleri ve kuşkuları unutuldu ve cinsel çatal sosyal ve siyasal düşüncede tekrar norm haline geldi. Bunun kanıtı, Gina Lombroso'nun savının İtalya sınırlarının çok ötesine taşan başarısında bulunabilir: Kadınlar özünde "öteki-merkezli"dir, yani kendilerini vermeden, aileci ve doğumcu ideolojileri kabul etmeden mutluluk bulamazlar. İşçi sınıfı kültüründe (1920'ler komünizminin dikkate değer istisnası bir tarafa bırakılırsa) kadınlar 1914'tekinden daha fazla evle, erkekler ise kalifiye emekle özdeşleştirildi. Örneğin, imparatorun düşüşü ve imparatorluğun parçalanmasıyla birlikte rejimin yeni "baba figürler"i olan Avusturyalı sosyal demokratlar, Viyana sistemi denilen ve Reinhard Sieder'in ataerkil düzenin restorasyonu olarak gördüğü yeni bir sağlık sigortası sistemi kurdular; bu, diğer tarihçilerin de işaret ettiği gibi, feminist faaliyetlerin marjinalleşmesiyle el ele gitti.[99] Sosyal-Katolik ideolojisiyle Hıristiyan sendikacılığın yükselişi, işçi sınıfının aile yanlısı tutumunu güçlendirdi.[100] Yüzyılın fatihleri devrimciler arasında aktivizm belli bir militan boyut kazandı ve "kadın sorunu"nun çözümü zorunlu olarak daha iyi bir güne ertelendi. Savaşın ölülerini övme pratiği erkekliği pohpohladı ve kadınların savaşkan olmayan rolünü öne çıkardı. Fransa'da pasifist ve mağlup ülkelerde daha militarist olma eğiliminde olan savaş malulü dernekleri ve gazi grupları eril sosyal yaşamın merkezi haline geldiler ve iki savaş arası dönemi adamakıllı etkilediler. 1920'lerin sonuna gelindiğinde sadece Fransa'da bu tür grupların 3 milyondan fazla üyesi vardı. Siyasal bakımdan bölünmüş olmalarına rağmen, ortak anılar ve hükümeti manevi bakımdan etkileme kararlılığı onları birleştirmekteydi.[101]

Kadınlar kendilerine verilen rolleri isteyerek mi kabul ettiler? Soru hem can alıcıdır, hem hassastır. Savaş zamanı deneyimi kadınla-

rın bilincinin kalıcı demirbaşıydı; fakat bütün kadınların deneyimi aynı değildi ve bütün kadınlar deneyimlerini aynı şekilde yorumlamadılar. Kadınlar milliyete, yaşa ve sosyal sınıfa bağlı olarak bağımsızlığa, acıya ve bitkinliğe farklı nispi önem atfetme eğilimindeydiler. Savaş sırasında sınıf dayanışması toplumsal cinsiyet dayanışmasından daha belirgin olmasa da, sosyal duvarların hâlâ yüksek olduğu toplumlarda sınıf kavramı üstün kaldı. Savaş zamanı sıkıntılarının savaş sona erdikten birkaç yıl sonra da devam ettiği Almanya'da Christiane Eifert burjuva feminist örgütlerin sosyal kabul uğruna işçi sınıfı kadınlarını feda etmede gösterdikleri canlılığı acımasızca eleştirdi.[102] Savaş sırasında bazı kadınlar yeni bir bireyselliği ve gücü keşfetmelerine rağmen, birçoğu aile yaşamının huzuruna ve sükûnetine geri dönmek istedi; özellikle savaş sonrası iklim başka tercihler yapanları yıprattığı ve özgürleşmeye doğru her çekişi önleme eğiliminde olduğu için. Kuşkusuz, birçok kadın iki savaş arası yıllarda bağımsız davrandı, müsamahakâr ahlaki iklim, "erkek kıtlığı" ve belli servet hesapları bunu teşvik etti; fakat bireylerin bağımsızlığı hiçbir zaman bir hareket biçimini almadı. Böyle bir harekete yönelik her eğilim, anneliğin bir kadının yaşamının kıvancı olduğuna dair geniş bir konsensusla hemen susturuldu. Dönemin feministleri bile yerinde saymış ya da her durumda çoğunluğu "farklılık feminizmi"ne yönelmiş gibi görünüyorlar.

1977'de Richard Evans, "1920 feminist dönemin sonuydu" görüşünü ifade etti: Oy hakkının kazanılması (bazı ülkelerde) hareketin gerilemesinin hem bir belirtisi, hem bir nedeniydi. Evans çok kategorik olabilir ve kronolojisinin, "iki feminizm arası" dönemle (1920-1960) ilgili devam eden araştırmalar ışığında gözden geçirilmesi gerekebilir. Nancy Cott Birleşik Devletler'de 1910 ile 1930 arası yılların bir feminist gerileme dönemi değil, on dokuzuncu yüzyıl feminist hareketi, *kadın* –genel olarak kadın– hakları uğruna bir hareket ile çeşitliliği hesaba katarak eşitlik ile farklılığı, bireysel özgürlük ile grup dayanışmasını uzlaştırmaya çalışan modern feminizm arasında bir geçiş dönemi olduğuna dikkat çekti.[103] Hem pasifist grupları, hem kadınların durumunu iyileştirmeye çalışan grupları kapsayan feminizmin uluslararası boyutları konusunda da daha fazla çalışma yapmaya gerek var.

Çeşitlilikten güç alan yürüyüş halindeki bir hareket olan savaş öncesi feminizm, taleplerini bireysel eşitlik ve toplumsal cinsiyet özgüllüğü adına öne sürmüştü. İki savaş arasının feminizmi sıradan kadın ve erkek görüşünü doğal yapılar olarak kabul etmiş gibi görünüyor. Bu durum harekette hizipleşmelere yol açtı; çünkü cinsel özgürlük ya da işyerinde eşitlik için savaşan radikal azınlıklar kendi

yollarına gittiler: Bu azınlıklar Fransız Yeni-Malthusçuları (örneğin Madeleine Pelletier ve Jeanne Humbert) ve onların Amerikalı taydaşlarını; Almanya'da Açık Kapı Konseyi'nin tutumunu destekleyen *Die Frau im Staat* dergisiyle bütünleşen grubu ve Birleşik Devletler'de eşit anayasal hak için savaşan NWP'yi kapsar.[104] Feministlerin büyük çoğunluğu toplumsal cinsiyet farklılığında ve tamamlayıcılığında ısrar etti. Anneliği ahlaki gerekçelerle yücelttiler ve çalışan kadınlar için özel koruma taleplerinde kadınların haklarını değil, annelerin ihtiyaçlarını dile getirdiler. BDF'nin 1919 programının kadınların ulusal topluluğa karşı görevlerini tanımladığı Almanya'da bu özellikle doğruydu; "eşitlikçi" azınlığın, anneci "yeni feminizm"ini ve erkek şiddeti saplantısını protesto ederek NUSEC'ten koptuğu Büyük Britanya'da da doğruydu.[105] Bununla birlikte "sosyal bir işlev" olarak annelik temasının, Fransa'da olduğu gibi kadınlara özgüven aşılayabildiği ve onları siyasal eyleme çekebildiği de unutulmamalıdır.[106]

Özetlersek, 1920'leri (iddia edildiğine göre bir özgürleşme dönemi) 1930'larla (iddia edildiğine göre bir tepki dönemi) karşılaştırmanın anlamlı olduğunu düşünmüyorum. Toplumsal cinsiyet savaş zamanı toplumunda anahtar bir rol oynadı ve savaş, sonraki yılların toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinde köklü bir muhafazakâr etki yarattı. Bu sadece I. Dünya Savaşı ve sonrası için değil, savaş, savaş sonrası ve "savaş arası" dönemleri oluşturan bütün yüzyıl için geçerlidir. Bu yüzden savaşın muhafazakâr etkileri, kadın-erkek ilişkilerinde 1960'lara kadar hiçbir sahici altüst oluşun neden gerçekleşmediğini açıklamaya yardım eder.

2

1920'lerin Modern Kadını, Amerikan Tarzı

Nancy F. Cott

BİRLEŞİK DEVLETLER'İN YİRMİNCİ YÜZYILIN başında dünya liderliğine yöneltti̇ği rekabetçi meydan okuma sadece Amerika'nın Büyük Savaş'a müdahalesinden değil, sonraki onyıllarda denizaşırı Amerikan teknolojisinden, ürünlerinden ve görsel medyasından da kaynaklandı. Aynı şekilde, modern Amerikalı kadın modelinin eski ataerkil ya da yeni kolektivist yaşam tarzına yöneltti̇ği meydan okuma da bayraktan çok, bu modelin mallarda, tarzda, haberlerde ve sinemada temsil edilmesiyle bağlantılıydı. Değişik cisimleşmeleriyle modern kadınlar daha önceki siyasal, ekonomik ve cinsel özgürlük mücadelelerinden ortaya çıktı. Yüzyılın ilk onyılları Birleşik Devletler'de o zamana kadar görülen en etkili feminist, işçi ve sosyalist hareketleri üretmişti. 1910'lar profesyonel ve beyaz yakalı işlerde kadınların öylesine eşi görülmemiş kazanımlarına tanık oldu ki, "kurtulmuş kadınlık" dili bilinir oldu. 1920'lere gelindiğinde modernliğin aracıları özgürlüğün ve bireyselliğin gerçekliği ve simgeleri bakımından kadınların arzularını hesaba katmak zorundaydılar.

Kültürel bakımdan çeşitli Amerikan nüfusu 1920'lerde eşi görülmemiş kültürel birörneklik güçlerine maruz kaldı ve aynı güçler Amerikan imajını yurtdışına taşımada da etkili oldu. Amerikan nüfusundaki karşıtlıklar ve denksizlikler, her zamankinden daha fazla 1880 ile 1920 yılları arasında gerçekleşen muazzam göçün bir sonucuydu. Yine de yirminci yüzyılda sadece benzersiz bir "Amerikan yaşam tarzı" iddiasında bulunmak değil, bu tarzı tanıtmak ve yaymak da olanaklı oldu. Seri üretim ve pazarlama teknikleri ülkeyi baştan başa zaten kaplayan eski medya (gazeteler ve dergiler) ve yeni medyayla (radyo ve sinema) birleşince bir Amerikan kitle kültürü olanaklı oldu. ABD'de tüm evlerin yüzde 40'ı 1920'lerde radyo edindi ve her hafta sinemaya gidenlerin sayısı ikiye katlandı. Onyılın sonunda 100 ila 115 milyona ulaştı. Kamuoyu araştırmaları, film yıldızlarının gençliğin en çok hayran olduğu kişiler olarak siyasette-

ki, iş dünyasındaki ve sanattaki liderlerin yerini aldıklarını göstermekteydi. Yeni iletişim biçimleri ortak bilgi ve değerleri biçimlendirdi.

Seri Üretim ve Tüketim

1920'de ilk kez Amerikan nüfusunun yarısından fazlası kentli oldu (ABD nüfus sayımına göre 2.500'den fazla merkezde yaşayan). Kentsel bir sınai seri üretim ekonomisi, bireysel ücretli çalışma ve para tanımlı norm haline geldi. Sadece kentler değil, büyük metropol alanlar da 1920'lerde kısmen, popüler ulaşım tarzı haline gelen otomobil sayesinde genişleyen ABD nüfusunun neredeyse dörtte üçünden sorumluydu. 1910'da Birleşik Devletler'de her 265 kişiye bir otomobil düşüyordu; 1928'de her 6 kişiye bir. Modern üretim, tüketim ve eğlence alışkanlıkları Güney ile Kuzey, kent ile kır arasında süregelen farklılıkları homojenleştirmeye başladı. Fabrika ve Ford, yeni ulusal mağazalar "zinciri", ulusal marka yeniliği, seri üretim malları pazarlayan ürün katalogları: Hepsi günlük yaşamın standartlaşmasında ve birörnekleşmesinde yeni bir düzeyin işaretiydi.[1]

Cumhuriyetçi başkanların dile getirmekten hoşlandıkları gibi ekonomik büyüme Yeniçağ'ın şiarıydı. İmalat üretkenliği, kişi başına gelir ve tüketim harcamalarının safi milli hasılaya oranıyla ölçülebilen ekonomik büyüme ve bunun maddi meyveleri kuşkusuz çok eşitsiz bir biçimde bölüşüldü. Örneğin parlak renkli dergilerin "elektrikli hizmetçiler"le yavan işlerden kurtulan ev kadınlarını sergilediği 1920'lerde ve 1930'larda, Durham'da tütün işçisi siyah kadınlar çamaşırlarını avluda leğende yıkıyor, evin dışındaki helaları kullanıyor, yemeklerini odun ya da gaz sobalarında pişiriyorlardı. (Burada satın alma gücü kadar yerleşim yeri de önemliydi: Kentli ailelerin büyük çoğunluğu elektrikten, ev içi su tesisatından ve belediyenin gaz hizmetinden yararlanabildiği halde, kırsal alanlara çok daha düzensiz elektrik hizmeti sunulmaktaydı.) Sınai ilerlemenin yüksek hacimli satın almaya bağlı olduğuna inanan imalatçılar piyasa araştırmaları, reklam ve yeni perakende satış teknikleriyle talebi teşvik etmeye koyuldular. Konserve ve paket yiyecek ve hazır giyim gibi tüketim mallarının üretimi arttı. Kırsal ve metropoliten aileler postayla alışveriş yoluyla ütü, soba, elektrikli süpürge, çamaşır makinesi ve buzdolabı alımlarında büyük ve kalıcı bir artışa katkıda bulundular.

"Taksitli alışveriş" yeniliği 1920'lerde ABD ekonomisinin büyümesinde önemli bir özel faktör ve tüketime yeni vurgunun bir simgesiydi: Taksitli alışveriş insanları tüketim alışkanlıklarını güçlerini aşa-

cak ölçüde şişirmeye teşvik etti, ilgi odaklarını tasarruftan harcamaya kaydırdı. 1925'te tüketiciler satılan ev eşyalarının ve gaz sobalarının üçte ikisinden fazlasını ve yolcu arabalarının, piyanoların, çamaşır makinelerinin, dikiş makinelerinin, mekanik buzdolaplarının, gramofonların, elektrikli süpürgelerin ve radyoların en az dörtte üçünü taksitle satın aldılar. İmalatçılar ve reklamcılar bu tür alımları bir ailenin "yaşam standardı"nın iyileşmesi biçiminde tercüme ettiler.[2]

Hane Halkı ve Aileler

Yeniçağ'ın kentliliği ve seri üretilen maddi ihtişamıyla birlikte modern Amerikalı kadın da satıldı. Amerikan tarzı modern bir kadının portresi, ailesinin büyüklüğüyle başlayabilirdi. Doğurganlık düştüğü ve yatılılar, kiracılar ve aile ile birlikte yaşayan hizmetçiler giderek azaldığı için ortalama hane halkı sayısı azdı. Elbette daha az çocuk eğilimi uzun erimli bir eğilimdi. Doğum oranı yüz yıldan beri gerilemekteydi. 1800 ile 1900 arasında beyaz bir kadının doğurduğu ortalama çocuk sayısı yarı yarıya, 7'den 3,5'e düştü. Cinsel perhiz, geri çekme yöntemi (*coitus interruptus*), kürtaj, sperm temizleme, prezervatif ve takvim yöntemi, yeterli motivasyonla birlikte kullanılan araçlardı; hiçbiri (cinsel perhiz hariç) güvenilir değildi.

Yirminci yüzyılın başında gebelik önleyici araçlar hâlâ oldukça tartışmalı olmasına rağmen, doğurganlığı sınırlama kabul gören bir düşünce haline geldi. 1910'larda Margaret Sanger kadının kontrol ettiği diyafram yöntemini geliştirdi; doğum kontrolünde önemli bir ilerleme. Ne var ki, Sanger ve bazı müttefiklerinin kurduğu doğum kontrol klinikleri çok dar yasal sınırlar içinde, sadece bazı eyaletlerde ve sadece tıbbi ruhsatla faaliyet gösterdiler; talebin sadece çok küçük bir kısmını karşılayabildiler. Ancak 1936'da ABD Yüksek Mahkemesi doğum kontrol aygıtlarını müstehcenlik karşıtı federal yasanın kapsam alanı dışına çıkardı. Amerikan Tıp Birliği doktorların doğum kontrol gereçleri vermelerine ertesi yıla kadar onay vermedi. 1920'lerde ve 1930'larda diyaframların başlıca kullanıcıları hekimlerinden özel olarak reçete ve tarif alan eğitimli, zengin evli kadınlardı. Ne var ki, kadınların doğum kontrol arzusu bu sınıfın çok ötesine yayıldı. 1920'lerin başında beş yıl içinde Sanger, doğum kontrol yöntemlerini öğrenmek isteyen annelerden 1 milyon mektup aldı. Ne olursa olsun, yabancı uyruklu kadınlar (önceki göçmenlerden daha geç ve daha seyrek evlenen) ve olasılıkla çiftlik depresyonundan ötürü kırsal kesim kadınları arasında doğurganlığın azalması nedeniyle doğum oranı 1920'lerde ve 1930'larda özellikle hızlı düştü.[3]

Cinsel İdeoloji ve Davranış

Gerileyen bir doğum oranı bağlamında üreme dışında evlilikte sekse yeni bir değer verildi; aslında tamamen sekse odaklanan yeni bir değer ve ilgiydi bu. 1920'lerde ergenlik yaşına ulaşan kuşak, cinsel ideolojide ve pratikte yüzyıl başlamadan önce tohumu ekilen ve 1910'larda olgunlaşmaya başlayan değişikliklerin meyvesini devşirdi. Daha sonra seksolog Alfred Kinsey'in araştırmalarıyla ortaya çıktığı gibi, kadınların "oynaşma", evlilik öncesi ve evlilik dışı cinsel ilişki ve karıkoca seksinde orgazma ulaşma oranı yirminci yüzyılın başında yukarı doğru bir eğri çizdi; en keskin farklılık 1900'den önceki onyılda doğanlar ile sonraki onyılda doğanlar arasında vardı. Kolej eğitimli kadınlar arasında sarkaç en geniş kavisi çizmekteydi. Kinsey'in gösterdiği gibi 1900'den önce doğan kolej eğitimlilerin evlilik öncesi seks yapmaları daha az eğitimli akranlarından daha az olasıydı; fakat daha sonra doğanların olasılığı daha fazlaydı.[4]

1920'lerde gençlik için kadın cinselliğini kabul etmek bir isyan sorunundan çok, kalabalıkla birlikte yürüme olayıydı. Popüler, entelektüel ve sosya-bilimsel yazarlardan, tekdüze baskıcı ve ikiyüzlü olduğu düşünülen "Victoria dönemi" cinsel ahlakı küçümseme dalgası yükseldi. Sinema filmleri, bayağı dergiler ve reklam metinleri seks "gerilim"ini gündemleri haline getirdiler. Örneğin 1920'lerin ortasında tipik bir Orta Batı kasabasında sinemaya giden biri, bir haftalık zaman zarfında *The Daring Years* (Cüretkâr Yıllar), *Sinners in Silk* (İpekli Günahkârlar), *Women Who Give* (Veren Kadınlar) ve *Price She Paid* (Kadının Ödediği Bedel); ertesi hafta *Name the Man* (Adamın Adını Söyle), *Rouged Lips* (Rujlu Dudaklar) ve *The Queen of Sin* (Günah Kraliçesi) arasında bir seçim yapabilirdi. *Flaming Youth* (Tutuşan Gençlik), "imzasını atmaya cesaret edemeyen bir yazarla, okşayıcılar, beyaz öpücükler, kırmızı öpücükler, haz delisi kızlar, heyecana can atan anneler" vaat etmekteydi. Cinsel ifadenin yaşamsallığın ve kişiliğin bir kaynağı olduğu –on dokuzuncu yüzyıl ahlakçılarının uyardıkları gibi enerjiyi kurutan bir şey değil– ve kadın cinsel arzusunun yararlanılmayı ve tatmin edilmeyi beklediğine dair vahiy etrafında yeni bir kültürel mekanizma biçimlendi.[5]

Deneme Evlilik

Yine de cinsel ifade yeni bir evlilik modeliyle evcilleştirildi. Yükselen bir sosyal bilimciler, sosyal hizmet uzmanları, gazeteciler ve

hukukçular korosu, küçük ailenin ve aile yaşamının duygusal mahremiyet ile kişisel ve cinsel ifadenin özel bir alanı haline geldiğine dair fikrin savunuculuğunu yaptı. Muhafazakârların ağlayıp sızlamasına rağmen, değişik niyetli sosyal bilimciler yeni bir evlilik ideali –gençlerle yaptığı çalışmalar sonucunda gençlerin ciddi evlilik işlerine soyunmadan önce arkadaş, hatta âşık olmaları gerektiğine ikna olan Colorado'lu yargıç Ben Lindsay'in bir kitabının adından hareketle "deneme evlilik" denilen bir ideal– konusunda birleştiler. 1920'lerde ve 1930'larda profesyonel evlilik danışmanları geriye bakıp, Victoria dönemi evlilik anlayışının egemenliğe ve bağımlılığa dayandığını, hiyerarşik ve duygusal olarak yavan olduğunu gördüler. Onun yerine kadın cinselliğinin varsayıldığı, partnerlerin bireyselliğini ortaya çıkardığı ve ikisini birleştirdiği için evliliğin değerli olduğu ideal bir mahrem cinsel ortaklık geçirmeye çalıştılar. Evlilik kitapları seksi evliliğin köşe taşı haline getirdiler; her iki partnerin cinsel uyumu ve doyumu evlilik uyumunun temel ölçüsü ve daha geniş bir sosyal düzene doğru bir araç haline geldi.[6]

Tam da ücretli çalışma kadınlar için ekonomik zorunluluktan ötürü evlenmekten kurtulmayı her zamankinden daha fazla olanaklı kıldığı sırada, heteroseksüel kadın arzularına yapılan vurgu evliliğin "normal" doyum için cinsel bir zorunluluk gibi görünmesini sağladı. Hem profesyonel, hem popüler edebiyat ve kurgu bir erkek bulamayan kadını sosyal bakımdan tehlikeli –irrasyonel, sağlıksız, erkeksi ya da frijit– kadın olarak resmetti. Deneme modeli evliliği gerçekten simetrik resmettiğinden, evlilikten sakınmak için kadınlara çok az gerekçe kalmaktaydı; önceki kuşak feministlerin, evliliğin bir egemenlik sistemi olduğuna dair itirazları ortadan kaldırıldı.

Kadının cinsel arzuları kabul edildi mi, kadınlar arası ilişkiler de kaçınılmaz olarak yeniden değerlendirildi. Kadınların ahlaki etkisi ve muhteşem anneliğiyle ilgili on dokuzuncu yüzyıl ideolojisi kadın erotizmini örterek kadınlar arasındaki mahremiyetlerin masum görünmesini sağladı. Fakat hekimler, seks reformcuları ve etikçiler arasında seksle ilgili Victoria dönemi ketumluğunu geri iten aynı ilgi yeni "normallik" ve "anormallik" etiketlerini heteroseksüelden homoseksüele kadar uzanan davranış yelpazesine yapıştırdı. Sadece klinikçiler ve sosyal bilimciler değil, 1920'lerde ve 1930'larda psikolojiye ilgi duymaya başlayan tüm popüler medya da kadınların erotik doğasına ilgiyi kadınlarda homoseksüelliğin tanınması ve suçlanmasıyla eşleştirdi.

Kendi başlarına, birbirleriyle tatmin olan kadınlar hayaleti sosyo-bilimsel çalışmalarda kol gezdi. Kadınların erkeklerin kont-

rolünden kurtulma potansiyeliyle ilgili kültürel kaygı, bekâr kadınların sanat, eğlence, spor ve serbest meslek alanlarındaki –ve de sivil ve genel oycu örgütlerde– yiğitlikleriyle ilgili haber değeri taşıyan kanıtlarla inanılırlık kazandı. Erotik dürtülerin erkeklerin doğası için olduğu kadar kadınların doğası için de önemli–ve üreme dışında da değerli– olduğu artık kabul edildiği için, kadınların birbirleriyle ilişkileri heteroseksüel eşleşmeyle rekabet eder gibi görünüyordu ve var olan cinsel ve sosyal düzene tehdit oluşturduğundan kuşkulanılmaya başlandı. Bu ilgi kayması, bağımsız kadınlar düşüncesine ve pratiğine karşı bir tepki oluşturacak kadar empatikti.

Lezbiyen cinsel davranışın değişen sosyal normların bir sonucu olarak daha fazla mı bastırıldığını, yoksa ifade mi edildiğini ölçmek herhalde olanaksızdır. Kinsey'in araştırmaları her türlü heteroseksüel davranışta artışa karşın, homoseksüel davranışta herhangi bir artışa rastlamadı. Yine de, kadınların kadın cinselliğinin meşruluğuyla ilgili yeni kabulü çeşitli biçimlerde etkilediklerini farz etmek makuldür. Heteroseksüel kadınların yaptığı gibi, lezbiyenler de modern çağda kadın cinsel girişkenliği için daha fazla hareket özgürlüğü edinmiş olabilirler. 1920'lerde küçük bir yazarlar ve sanatçılar grubu arasında lezbiyenlik önceki dönemde olduğundan daha açıktı ve daha fazla itiraf edilmekteydi; 1920 kuşağından bazı ünlü kadınların yaşamları, her iki cinsten bireylerle cinsel ilişkilerin sürdürüldüğünü gösterir. Tıbbi ve sosyo-bilimsel araştırmalar bazı kadınların birbirlerinde cinsel ve duygusal doyum bulduklarını doğrulamaktaydı, bu tercihi sapma olarak betimlerken bile.[7]

Evliliğin popülerliğinin deneme evlilik savunucularına ne kadar borçlu olduğunu söylemek olanaksızdır; fakat iki savaş arası yıllarda, kurum her zamankinden daha fazla benimsendi. 1865 ile 1885 yılları arasında doğan kuşağın yaklaşık yüzde 10'u hiç evlenmedi; bu oran, 1895 ile 1915 yılları arasında doğan erkeklerde ve kadınlarda yüzde 6'ya yaklaşmaktaydı. Ortalama ilk evlilik yaşı geç on dokuzuncu yüzyıl kuşağından erkekler için 26, kadınlar için yaklaşık 24'tü; 1920'lerde ve 1930'larda olgunlaşan erkekler için yaklaşık 25'e, kadınlar için 22,5'e geriledi.[8] Evlilik modası özellikle kolej mezunları arasında belirgindi. Koleje giden on dokuzuncu yüzyıl kadınları evlenmeyen ya da geç evlenen çağdaşlarından daha sık bekâr kalmıştı. Fakat koleje giden on sekiz ila yirmi iki yaş arası Amerikalıların oranı 1890 ile 1930 arasında dört katından fazla artınca –yaş grubunun yüzde 20'sine ulaşan– daha fazla ve daha genç yaşta kadın kolej mezunu evlendi. Koleje devam deneyimi daha yaygınlaştıkça, kadın öğrencilerin evlilik modeli de orta sınıf normlarına benzedi.[9]

Kadın İstihdamı

Daha genç evlenen ve evleneceğinden daha fazla emin olan kadın kuşağı orta ve yüksek eğitime ve iş piyasasına da akıyordu. Zorunlu okul yasalarının baskısıyla ve beyaz yakalı işler için eğitim teşvikiyle liseye gidenlerin sayısı 1920'lerde ve 1950'lerde artarak gençlerin yüzde 50 ila 60'ına ulaştı; bunların arasında kızlar çoğunluktaydı. Geç on dokuzuncu yüzyıla kadar kapıları kadınlara kapalı olan kolejlerde ve üniversitelerde bile, kadınlar 1920'lerde öğrencilerin neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. İşgücünde kadın oranı 1910'dan 1940'a kadar aşağı yukarı dörtte birde tutundu; fakat kadın işçiler ortalama olarak daha yaşlandı (gençler okulda kaldıkları için) ve giderek daha fazla sekreterlik, yöneticilik, satış ve profesyonel alanlarda yoğunlaştılar; ev hizmetçiliğinde, tarımda ve imalat sanayiinde çalışan kadınlardan daha fazla sosyal yorumcuların gözüne battılar. Felaket tellalları, kadınların ücretli çalışmasının evliliğin geleceğini mahvedeceğinden yakınmalarına rağmen, tersi doğru gibi görünüyordu; çünkü nişanlı bir çiftin her iki üyesi, bir aileye yönelik tasarrufa katkıda bulunabilirdi. Çalışan evli kadınların oranı, bekâr kadınların oranından altı kat daha hızlı arttı.[10]

İşgücünde kadın varlığının kaçınılmaz bir gerçeklik haline gelmesi, evlenme yaşının düşmesi ve evliliğin önceki kuşaklarda olduğundan daha fazla evrenselleşmesiyle birlikte, kadınlar için evlilik ve istihdam sorunları kaçınılmaz olarak birleşti. Kolejli kadınlar bunu çoğunlukla kendi sorunları, "modern" sorun olarak adlandırdılar. 1919'un sonunda Smith College'in dergisi *Weekly*'de bir başyazı şunu ilan etti: "Bir erkek ikisine birden sahip olurken, bir kadının ev ile işi arasında bir tercih yapmak zorunda olmasının doğal olduğuna inanmıyoruz. Bir çıkış yolu olmalı ve bu yolu bulmak kuşağımızın sorunudur." Bu konu, "Bir Kadın Bir Evi ve Bir İşi İdare Edebilir mi?", "Karı, Ev, İş", "Çalışan Kolejli Karılar", "Bebek Arabasından Büroya", "Evli Kadınlar Neden Çalışır?", "Ev - artı - İş Kadını", "Bebekler artı İş" ve "İki İşli Karı" gibi başlıklar taşıyan sayısız makalede ve araştırmada ele alındı.[11]

Beyaz yakalı sektörde evli kadın istihdamı, diğer mesleki alanlarda olduğundan daha hızlı arttığı için göze çarpmaktaydı. Yine de 1930'da, oranın iki katına çıktığı bir onyıldan sonra, ABD nüfus sayımına göre evli kadınların hâlâ yüzde 12'sinden azı ev dışında ücretli çalışmaktaydı. Ne var ki, çalışan kadınların neredeyse yarısı evli, boşanmış, dul ya da ayrılmıştı ve dolayısıyla, ücretli işlerinin dışında ailenin ve çocukların sorumluluğunu da taşımaları olasıydı. Büyük çoğunluk ev içi ya da kişisel hizmet, tarım ya da imalat alanla-

rında çalışan sıradan işçilerdiler. En iyi durumda, ülkedeki evli kadınların yüzde 4'ünün bile "evlilik ile meslek yaşamı"nı birleştirdiği söylenemezdi.[12]

Sosyal Bilimcilerin Müdahalesi

Kadınların aşk ve iş arzularını dengeleme kaygısı ön sırada kaldıysa, bunun tek nedeni yüzyılın başından itibaren feminislerin her ikisinde ısrarlı olmaları değil, aynı zamanda sosyal bilimcilerin dikkatlerini bu "soruna" yöneltmeleriydi. Halk bilgeliğini ve dini bir tarafa iten, kadınların rolü konusunda her zamankinden daha fazla söyleyecek şeyi olan sosyal bilimler 1920'lerde yeni bir yetkinlik sergiledi. Nesnel ampirik gözlemle ve yöntembilimsel çözümlemeyle insan davranışının doğasını ve kaynaklarını açıklama vaadinin muazzam bir popüler ve akademik çekiciliği vardı. Yarım yüzyıllık bir gelişmeden sonra, 1920'lerde kurumlarda ayrı ayrı sosyoloji, iktisat, siyasetbilim, psikoloji ve antropoloji disiplinleri kuruldu. Binlerce sosyal bilimci araştırmalar yaptı ve yüzlerce Amerikan kolejinde ve üniversitesinde ders verdi. Araştırmaları yazılı ve görsel-işitsel medyada popülerleştirildi. Bulguları ve yorumları sanayi ve ticaret dünyasında personel yönetimi pratiğinde ve pazarlama stratejilerinde, gazetecilikte ve –belki de kamusal tüketim bakımından en etkili biçimde– reklamcılıkta yankı buldu.[13]

Sosyal bilim hiçbir şekilde monolitik olmamasına rağmen, 1920'lerde modern, gerçekçi, etkili ve demokratik bir sosyal düzen kurmada uzmanlığının can alıcı olduğu konusunda birleşik bir cephe ortaya çıkardı. Özellikle psikoloji "insan unsuru"nu öngörmeyi ve kontrol etmeyi –hatta bir önceki onyılda su yüzüne çıkan "sosyal mühendislik" kavramlarını gerçekleştirmeyi– olanaklı kılan bir alet olarak görüldü. John B. Watson ve Floyd Allport gibi dönemin en nüfuzlu erkek psikologları, psikolojinin önde gelen vaadinin bireylerin olumlu sosyal normlara psikolojik "uyumu"nu sağlamak olduğuna inandılar. Freudcu düşünceler yüzyılın ilk onyılından beri "ileri" düşünürler tarafından yayılmasına ve bazı Freudcu terimler yüzeysel aşinalıkla kullanılmasına rağmen, 1920'lerde egemen olan psikanaliz değil, zihinsel hijyen ve davranış psikolojileriydi. Ne var ki, bütün bunlar insan davranışının irrasyonel kaynaklarına odaklanmayı, aleni eylemlerin altında derine gömülü cinsel motivasyonların yattığı varsayımını ve insanların kendi tinlerinde farkında olmadıkları mekanizmalar tarafından motive edildikleri ifşasını paylaştılar. Örneğin kadın bir gazeteci, kolej eğitimli kadının bir ka-

riyer peşinde koşmasının "Diğer arzuların bastırılması" olup olmadığını sorgularken ve "Bireysel başarısızlığın en büyük nedeni... kesinlikle çarpık ve bozuk yaşamlardan sorumlu olan psişik uyumsuzluk, çatışmalar, çekingenlikler, kaygılar, korkular ve diğer duygusal rahatsızlıklardır" derken, tipik popüler psikolojileştirmeyi sergilemekteydi.[14]

Sosyal bilimle uğraşanlar, kendi disiplinlerinin modern kadının sorunlarını –özellikle kadınların aşk, iş ve bireysellik taleplerini uzlaştırma sorununu– hem açıklayabileceğine, hem çözümlerinde yol gösterebileceğine dair duygularını ifade ettiler. 1890'ların kadın sosyal bilimcileri zihinsel işlevlerde cinsel farklılıklarla ilgili Victoria dönemi inançları tahtından indirmek için put kırıcı ampirik araştırmalara giriştikten bir kuşak sonra, 1920'lerde psikologlar bu farklılıkları yeniden kavramsallaştırdılar. Cinsel farklılıkları dar idrak dünyasından çok mizaç dünyasına konumlandırdılar. Lewis Terman ve arkadaşları, normallikten sapkınlığa kadar uzanan bir yelpazede saptanabilir gerçek ve bilimsel olarak doğrulanabilir nitelikler olduğunu iddia ettikleri, "erilliğin" ve "dişilliğin" nicelikleştirilebilir ölçülerini inşa etmede başı çektiler. Onların mutluluk modeli biyolojik cinsiyeti psikolojik bağıntılarla eşleştirmekteydi; fakat erillik ve dişillik kategorileriyle ilgili sözde ampirik verileri geleneksel varsayımlardan hareketle yapılandırılmıştı.[15] Psikologların dişilliği yeniden keşfi disipliner sınırları aşıp, kadınların meslek yaşamlarının artıları ve eksileriyle ilgili sosyolojik değerlendirmelere kaydı. Ücretli iş alanı geleneksel olarak "eril"di; bir erkeğin eşini ve çocuklarını mali olarak geçindirme yeteneği geleneksel olarak anlaşıldığı şekliyle "erilliğin" önemli bir bileşeniydi. Feminist niyetlere görünüşte en fazla sempatik bakan erkek sosyologlar bile iş yaşamının "kabalaştırdığı ve katılaştırdığı" kadının "erkekleri iğrendireceği" uyarısında bulundular.[16]

Bu tür yorumlar sosyal bilimin –ampirizm böbürlenmelerine rağmen– kadınların "ayar"ının erkeklerin ihtiyaçlarına ve hazlarına hizmetten ibaret olduğuna dair süregelen önyargıyı ne denli içerdiğini açığa vurmaktaydı. Çağdaş sosyal bilimciler uygun değerlerin bizzat ampirik çalışmadan çıkacağını varsaydılar ve egemen değerlerin bilimsel kılavuzlarını ne kadar yapılandırdığını kabul edemediler. Metafizik ya da felsefi iddialardan uzak durma ve deneysel ve ampirik bulgulara sıkı sıkıya yapışma konusundaki ısrarları eleştirel bir bakış açısına yer bırakmadı. Gözlemlenebilire dayandığı ölçüde –ve bütünüyle gözlemlenebilire dayandığını iddia etti– sosyal bilim zaten var olan toplumsal cinsiyet düzeniyle sınırlı kalma, onu onaylama ve alternatif görüşleri yasaklama eğiliminde oldu. Genişleyen sos-

yal bilimlerde kariyer sahibi kadınların oranı tıp, doğa bilimleri ya da diğer eş profesyonel alanlardakinden çok daha yüksekti; fakat modern sosyal bilimin diliyle konuşmaya çalışan feminist ses, tanımı gereği boğuktu.

Yeni Ev İdaresi

1920'lerde aile sosyal bilim için cinsel ilişkiler ve evlilik ilişkileri kadar meşru bir hedef haline geldi. Profesyonel ev ekonomicileri ev işinin statüsünü ve koşullarını iyileştirmeyi kendi görevleri saydılar. Bilimsel yönetim düşüncelerinin etkisi altında, ev işinde harcanan zamanla ilgili karşılaştırmalı araştırmalara başladılar ve kırsal kesimden ev kadınları kadar kentli ev kadınları için de ev idaresinin tam zamanlı bir iş olduğunu gösterdiler. Kentli ev kadınlarının sadece yüzde 10'unun modern avantajlara rağmen ev işlerine harcadığı zaman haftada 35 saatten azdı ve büyük çoğunluğunun kırsal kesim ev kadınlarınınkine denk iş haftaları vardı, 50 saatten fazla. İngiliz yazar Vera Brittain, 1926'da yaptığı bir ziyaret sırasında aceleyle Amerikalıların "erkeklerin tüm ev işi biçimlerinden kutsal bağışıklığını ortadan kaldırmayı başardı"kları sonucuna vardı; fakat bizzat Amerikalı kadınların, özellikle de ev dışında ücretli iş yapmaya çalışan ve tüm ev işlerini becermelerini bekleyen kocalarla karşılaşan kadınların tanıklığı çok daha az iyimserdi.[17]

Ev ekonomicileri eve uygulanan teknolojik ilerlemenin başlıca sonucunun yükselen bir ev bakım standardı olduğu konusunda hemfikirdi. "Emek tasarrufu sağlayan" ev aletleri ev işine harcanan saatleri kısaltmaktan çok, temizlik ve düzen standartlarının yükseltilmesinde –ve ev kadınlarını bu standartları karşılamaya teşvik etmede– etkiliydi. 1920'lerde en yaygın kullanılan malzemelerden olan gaz sobası ya da elektrikli aydınlatma gereçleri ve ütüler bir kadının ev içi emeğinin rahatlığını ve verimliliğini iyileştirdi; fakat onun aile sorumluluklarını daha az tam zamanlı bir iş haline getirmedi. Ev kadınları aletleri ya da ambalajlı metaları kullanarak zamandan tasarruf ettilerse, o zamanı çocuk bakımına, alışverişe, ev idaresi konularına, çalışma ortamlarını ve işlerinin sonucunu iyileştirmeye harcadılar. Maddi refah beklentileri önceki kuşakların beklentilerinin ötesine sıçramıştı. Her zaman yanı başlarında olan ev ekonomicileri ve reklamcılar bir kadının ailesine göstereceği doğru ve yerinde ilginin sevdiklerine verimlilik, rahatlık ve uyum getireceğini ilan ettikleri için, ev kadınları ailelerinin sağlığını ve güvenliğini iyileştirme fırsatını ciddiye aldılar. Dahası, 1920'lerde imalatçıların bazı ev aletlerini –ör-

neğin çamaşır makineleri– saldırganca pazarlamaları, bir önceki kentli aile kuşağının evin dışında parayla yaptırdığı bazı işleri eve geri getirdi.[18]

Yeni Çocuk Büyütme

Ev idaresi sorumlulukları gibi, çocuk büyütmekle ilgili görevler de hiçbir zaman bu kadar çeşitli biçimlerde tanımlanmamıştı. Yeni uzman bilgi hazineleri ebeveynlerin yararlanabileceği kaynakları ve öğütleri artırdı. Kamu sağlığı ve sosyal hizmet kuruluşlarından, okullardan, kadın kulüplerinden, dergilerden, gazetelerden, vaiz kürsülerinden ve federal hükümetten gelen bilimsel yönelimli talimatlar annelerin isteklerini karşılamaya akın etti. ABD Çocuk Bürosu'nun hesaplarına göre, 1929'da doğan bebeklerin yarısına hükümet kaynaklı çocuk büyütme öğüdü dokundu. Bir araştırmanın da gösterdiği gibi, ev dışında çok daha fazla kuruluş "çocuk kültürü sorumluluğunu yerine getirmede" annelere yardım etmek' için birden ortaya çıkmıştı; fakat bu aynı kuruluşlar "anneye daha yüksek standartlar dayatarak onun işini bir bakıma fazlalaştırıyor"du.[19]

Çocuk büyütme gönüllü ve planlanabilir olduysa –en azından orta sınıf kadınlar giderek daha fazla öyle olduğunu sanıyordu– sorumlulukları da hem daha ağır, hem daha bilinçli kabul edilmiş gibi görünüyordu. Şimdi bilim beslenme, sağlık ve çocuk büyütme pratiği hakkında yeni uzmanlıklar ve ebeveynlerin başarısını ya da başarısızlığının ölçmenin yeni yollarını sunmaktaydı. Erken yirminci yüzyıl zihinsel hijyen alanı, modern sanayi toplumunda ailenin başlıca görevinin artık ekonomik üretim değil, çocuk sağlığı ve normal uyum için doğru ortamı inşa etmek olduğu konusunda sosyal bilim konsensüsünü besledi. Zihinsel hijyenciler standartlaşmış testlerle ölçülebilir olduğuna inanılan bir "normallik" kavramını kamuoyuna tanıttılar. Ebeveynler "anormallik", yani büyümekte olan çocuklarında "çocuksu" ya da "nevrotik" davranış konusunda alarma geçirildi.[20]

Tüketim Toplumunda Reklam

Anlaşılması güç "modern kadın" beklentileri, kadınlara dostlarının ve düşmanlarının üzerinde psikolojik savaş yürütebildikleri geniş bir alan sağladı. İmdada yetişen reklamcılık sosyal bilimlerin sağladığı stoklardan bilimsel inanılırlık mühimmatını ele geçirerek, yeni stan-

dartların neden olduğu kaygıları yatıştırdı. Ev ve çocuk büyütme ürünleri imalatçıları ve perakendecileri reklam aracılığıyla modern kadınlığı ayrıntılarıyla açıkladılar. Satın alma yoluyla, yuva yapan "yeni ev idaresi"yle ve anne bilimsel çocuk büyütmeyle ilişkilendirildi. 1920'lerde modern reklam sanayii ayakları üzerinde durmaya başladı. Yirminci yüzyıl reklamcılığı bilimi modern otorite biçimi olarak –sanayinin ilerlemesinin standardı ve tüketici avantajı olarak–benimsedi. Yüzyılın başına gelindiğinde uzmanlaşmış reklam ajansı ortaya çıkmaya başlamıştı ve resimle temsil bu alana girdi. Sosyal bilimin verimlilik ve uygunluk normlarını satış amaçlı kullanan reklamcılar kendilerini tüketicilere eğitici, müşterilerine insan davranışı manipülatörleri olarak sundular. Ulusal bir pazarı hedefleyen büyük şirketler ulusal çapta tanıtımı yapılan "marka adları"yla doğrudan tüketiciye seslenerek yerel perakendecileri atlamanın avantajını gördüler. 1920'lerde reklamcılar sanatlarının ilerleyip bilgi arzının ötesine, "ihtiyaç" yaratmaya geçtiğini veri kabul ettiler. Reklam teknikleri satışlarda tüketici duygularını harekete geçirmek için davranışın irrasyonel nedenleriyle ilgili psikolojik ifşalardan giderek daha fazla yararlandılar, simgeciliği ve zihinsel çağrışımı resimsel olarak kullandılar.[21]

Reklamcılar ve pazarlamacılar alışkanlık halinde tüketiciyi "kadın" olarak adlandırdılar. 1920'lerin sayısız yayını, tüketici alımlarının yüzde 80'ini kadınların yaptığına dair istatistiklere değinmekteydi. Ev ekonomicileri ilişkiyi selamladı ve tüketimi yuva yapıcının görevlerinin kraliçesi olarak duyurdular. "Onun en önemli işi" diyordu biri, "aile ilişkilerinin ve aile tüketiminin müdürlüğüdür". İnsan algılaması ve davranışı bakımından reklamın çok yönlü sonuçları kesin ölçümlere dirense de, pek çok reklamın sunulanları erkeklerden daha çok içlerine çeken kadınlara gülümsedikleri açıktır. 1930'larda yaklaşık 15.000 tüketicinin reklama tepkisiyle ilgili bir araştırmada, tüm meslek grupları içinde reklama en az eleştirel bakanlar ev kadınlarıydı. Ev kadınlarının sadece yüzde 31'inin reklamlarla ilgili yorumları yakınmaydı. Öğrencilerden alınan yorumların ise yüzde 85'i yakınmaydı. Kazançlı iş, kadınların, özellikle de evden çok uzakta çalışanların toleransını azaltmış gibi görünüyor; zira ev hizmetçiliğinde çalışanların yüzde 45'inin yanıtı, büro işçilerinin yüzde 66'sının değerlendirmesi yakınmaydı.[22]

Reklamcılar bireyselliğin ve modernliğin kadınlar için meta biçiminde paketlenmesini hızlandırdılar. Yeni grafik ve fotoğraf teknikleri reklamın daha önce olmadığı kadar bilinçaltını etkileyen, kadınlara sadece tezgâhtar ağzıyla ürün değil, kadın imajları da satan bir araç haline gelmesini olanaklı kıldı. Bu tür modern kadın imge-

lerinin arkasındaki ekonomik güç, herhangi bir rakip modelin arkasındakinden birkaç kat daha büyüktü. Reklamcılar kadınların geleneksel önceliklerinin üzerine modern amblemler bindirmeyi başardılar. Artık çekingen, hassas ve uysal olmayan ideal modern kadın kuvvetli ve topluluksever olarak betimlenmekteydi. Eğlenmekten hoşlanıyordu, erkeklerden hoşlanıyordu ve erkeklere çekici geliyordu. Elbette, cinsel çekicilik büyük işti. 1929'a gelindiğinde kozmetik sanayii, on yedi kat daha büyük olan gıda sanayii kadar reklam harcaması yapıyordu. Fakat *basitçe* çekici olmakla yetinmeyen modern kadın kocaya, çocuklara ve eve bakmanın en iyi yöntemlerinin bilimsel olarak farkındaydı ve onların refahından da sorumluydu.[23]

Kadınların geleneksel aile statüsü ve heteroseksüel hizmeti artık kadınların tercihi, özgürlüğü ve rasyonelliği bakımından tanımlanmaktaydı; hatta saldırganca pazarlanmaktaydı. Reklamlar, satın almanın kadınların rasyonelliği uygulayabildikleri ve değerleri ifade edebildikleri bir tercih ve kontrol alanı olduğu temasını sürekli işlediler. Bu, farklı amaçlarla da olsa ev ekonomicilerinin de desteklediği bir savunuydu. Modern tacirlik kadınların kendi yaşamlarının kontrolünü ellerine almaları gerektiğine dair feminist öneriyi kabul etti ve onu tüketimci tercih nosyonuna tercüme etti. General Electric "kadınların oy hakkı ile [elektrik] düğmesi"ni ilişkilendirdi. 1930'da *Chicago Tribune*'deki bir ev ürünleri reklamı övünerek şunları söylüyordu: "Bugünün kadını istediğini elde eder: Oy. Kocaman iç eteklikler yerine vücuda oturan zarif ipekli. Safir mavisi ya da kızıl amber renginde cam eşya. Kariyer hakkı. Banyosunun rengine uygun sabun."[24]

Birkaç öfkeli birey, kadınlara erkekler karşısında geleneksel yerleriyle ilgili düzeltilmiş ve olduğundan iyi gösterilen bir imaj satıldığını yüksek sesle bağırmasına rağmen, kadınlık modellerini tarif etmede popüler medya ve reklamcılık baskın çıktı. Feminist niyetler ve retorik görmezlikten gelinmedi, sahiplenildi. Reklamcılık kadınların erimine ve tercihine feminist vurguyu çökertip bireysel tüketimciliğe dönüştürdü; sosyo-psikolojik meslekler feministlerin cinsel özgürlük ve evlilik alanında söz hakkı iddialarını evcilleştirdi; cinsel işbölümüne feminist meydan okuma örtbas edildi. Hollywood filmleri özel mahremiyetin özgürlüğe eşit olduğu ve pahalı bir otomobilin rahatlığının iyi bir yaşam arayışına bedel olduğu mesajıyla birlikte, binlerce sözcüğe değer selüloit bir imajı taşıdı.[25] Bu adaptasyonlar feminizmin meydan okumalarını, onları uygulamaya sokma kisvesi altında silahsızlandırdı.

Nasıl ki I. Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası kadın hareketi zirvedeyken feminizm ulusal sınırlara aldırmadıysa, pazarlama ve medya güçleri de bu sınırları tanımadı. 1920'lerde Avrupa sinemasını kendi ürünleriyle dolduran Amerikan film sanayii aracılığıyla, Amerikan tarzı modern kadının kurtuluşuyla ilgili tikel bir model, Avrupalı izleyiciye taşındı.[26] Avrupalı tüketiciler idealleştirilmiş modern Amerikalı kadın resmini Amerikalılardan daha katışıksız bir biçimde kabul ettiler.

Modernlik ve kentlilik kültürü feminizmin meydan okumalarını soğurup, modern Amerikalı kadın biçiminde yeniden sundu. Vatandaş ve işçi olarak kadınların olanaklarında, sosyal davranış özgürlüklerinde, evlilik pratiklerinde ve ideallerindeki esaslı değişimleri, toplumsal cinsiyet hiyerarşisini değiştirmeye yönelik amaçlı mücadelenin sonucu yerine teknolojik ilerleme ile ekonomik genişlemenin ürünü olarak iletmek Amerikan reklamcılığının özel dehasıydı. Elbette, kadınlıkla ilgili egemen bir kültürel model ile kadınların bir zaman ve mekân içindeki fiili, çeşitli ve değişik deneyimleri arasındaki ilişki dolaysız değil, dinamik ve etkileşimliydi: Amerikan modern kadınlık modelinin anlamı, kimin nerede ve nasıl duyduğuna ve gördüğüne bağlıydı. 1920'leri sona erdiren ekonomik kriz, sözde modern kalıpların kadınların bağımlılığı ve evcimenliğiyle ilgili uzun ömürlü beklentilere kök saldığını da açığa çıkardı. 1920'ler modelinin özgürleştirici bir anlamı vardıysa, bu süreklileştirilen tüketici talebi yoluyla sürekli ekonomik genişlemeye dayanmaktaydı. Büyük Buhran sırasında, kadınların eve geri dönmesini isteyen gerici çağrılar, modern kadının belirlenmiş rolünü gizleyen özgürlük ve bireysellik havasının ne kadar zayıf olduğunu gösterdi.

3

Fransa ve İngiltere'de İki Savaş Arası Dönem

Ann-Marie Sohn

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI dönemle ilgili kitapların sayısı, Victoria dönemi İngiltere'si üzerine ya da Fransa'nın muzaffer Üçüncü Cumhuriyet'i üzerine kitapların sayısından çok azdır. Genel olarak tarih 1920 ile 1940 arası yirmi yılı ihmal etme eğiliminde olduysa, sahneye geç çıkan kadınların tarihi bu dönemi daha da ihmal etti. Zar zor tanımlanan, "ataerkil" on dokuzuncu yüzyıl ile 1960'ların "hap" ve "cinsel devrim" çağı arasına sıkıştırılmış bu yıllarının niteliği neydi? Kadınların hâlâ yeni olan sınai işgücüne girişi ile tüm hazlarıyla, refah devletinin nispi güvenliğiyle desteklenen tüketim toplumunun gelişi arasında ne oldu? 1920'lerde kadınların özgürleşmesinin göstergeleri vardı: Kadınlar saçlarını kısa kestirdiler, daha önce evli olmayan erkeklerle sınırlı olan kimi özgürlüklere sahip oldular ve İngiltere'de oy hakkını elde ettiler. Yine de günlük yaşamları fazla değişmedi. Bir kadının ideal yerinin evi olduğu fikrine ve bunun doğal sonucu işbölümüne meydan okunmadı. Fransa ve İngiltere demokratik ülke olduğundan, kadınlar totaliter rejimlerin sıkı denetiminden uzak kaldılar. Yine de tüm benzerliklerine ve eşdeğer gelişme düzeylerine rağmen, iki ülke farklıydı ve farklılıklar kadınların her birindeki yerini büyük ölçüde belirledi. Bir kere, Protestan ve Katolik mezhepler doğum kontrolü konusunda farklı tutumlar aldı. İkincisi, çiftçi karısı İngiltere'de hemen hemen ortadan kalktı; oysa Fransa'da kadın işgücünün yüzde 40'ı tarımda çalışmaktaydı ve dolayısıyla kırsal çevrenin benzersiz kısıtlamalarına maruzdu. Bu nedenle aşağıda her ulusal tipin benzerliklerinden çok, ayrı özelliklerine değineceğim.

Anneden "Bekâr Kız"a

Kısa etek, kısa saç ve *La Garçonne* (Bekâr Kız) romanında çizildiği şekliyle yeni kadının portresi: Bunlar yeni tip bir kadın dav-

ranışının, özgürleşmiş kadının simgeleri olarak görüldüler. Ne var ki, görüntüye rağmen, geleneksel normlar hüküm sürmeye devam etti.

Bekâr Kız ve Serbest Kız: Kükreyen Yirmiler'in Klişeleri

Fransa'da, Jules Ferry ve Camille Sée gibi on dokuzuncu yüzyıl cumhuriyetçileri evliliğin zihinsel benzerliğe dayanması gerektiğini savundular. Eğitimin, evlilik uyumsuzluğuna yol açtığına inandıkları "ruhsal mesafe"nin (*fossé des âmes*) daralmasına yardım edeceğini umuyorlardı. Yine de erkeklerin ve kadınların yaşamda benzer roller oynayabileceklerini yadsıdılar: Bir kadının görevi kendisini ailesine adamaktı. Bu arada romancılar metres-karı figürünü geliştirmişti: Erotizmi evcilleştirmekle çifte standardı ve erkek zinasının alışılmış gerekçelerini zayıflattılar, fakat aynı zamanda karılara kocalarının duyusal ihtiyaçlarını her zaman karşılama görevini de dayattılar. İngiltere'de George Bernard Shaw ve George Wells gibi yazarlar, bazıları kendi deneyimlerine dayanarak, cinsel ve sosyal olarak özgürleşmiş kadın portrelerinde daha da ileri gittiler. Bunu yapmakla hem o zamanın aptallaştırıcı ahlakına karşı çıktılar, hem cinsel eşitlikten yana tutum aldılar. "Yeni kadın" kendi kimliğini ve özerkliğini ararken geleneğe meydan okudu. Bu arada, Léon Blum gibi sosyalist ve anarşist düşüncelerden etkilenen ve Victoria dönemi ahlakını devirmeye kararlı birkaç marjinal düşünür özgür aşkı ve deneme evliliğini savundu.[1]

I. Dünya Savaşı'ndan sonra "yeni kadın" haberlere girdi. İngiltere'de "serbest kız" özgürleşmiş kadının imajıydı: Kısa etek giyer ve dans etmeye bayılırdı. Fransa'da Victor Margueritte, romanı *La Garçonne*'a adını veren kadın kahraman "bekâr kız" tipiyle o günün ruh halini kristalleştirdi.[2] Siperlerden geri dönen erkekler yaşamın neşesini yeniden keşfettiler ve insanların hayal bile edemediği her biçimde kurtuluşu vaat eden Rus Devrimi her yerde insanların kanını dondurdu. Bekâr kız bu iklimde popüler imgelemi ele geçirdi: Margueritte'in kadın kahramanı bir kariyer peşinde koşarak mali bağımsızlığına ulaşmayı umuyordu ve cinsel özgürlüğü, erkek bir "arkadaş"la istikrarlı, eşitlikçi bir ilişkiye karar kılmadan önce biseksüelliği deneme noktasına kadar taşıdı.[3] Yaratıcısı "o bir erkek gibi düşünür ve hareket eder" dedi. Kısa saçları yetenek, mantık, para kullanma ve şiddetli bağımsızlık ("Ben kendimden başka hiç kimseye ait değilim") gibi "erkekçe" nitelikleri yansıtan eril bir karakteri simgelemekteydi. Kısaca, özgürleşmiş kadın artık bir kadın değildi; başka bir şeydi, yeni bir türdü, bir erkek Fatma'ydı. Roma-

nı Fransız halkının yüzde 12 ila 25'i okudu; on iki dilde 1 milyon adet satıldı ki bu yazarın Légion d'Honneur'den çıkarılmasına yol açan kitabın yarattığı skandala eş bir başarıydı. 1923'te İngiliz hükümeti gemi postasıyla Britanya'ya gönderilen kopyalara el koydu; yazarın bedava reklamını yapma korkusuyla bu gerçeği hiçbir zaman açıklamamasına ya da kitabı resmen yasaklamamasına rağmen. Sadece kamuoyunda –her şeyden önce basında– değil, ailelerin içinde de tartışıldı. Gazeteciler, politikacılar ve geleneksel romancılar "kendi hayatını yaşayan kadınlar"ı "sürtük"lükle suçladılar ve kitabı en ateşli terimlerle eleştirdiler. Pek çok feminist kitabın "pornografik" yanını şok edici buldu. Sol bu konuda bölündü: İfade özgürlüğünü savundu, fakat kitabın içeriğiyle ilgili kuşkularını da ifade etti. Kadınların kurtuluşunu devrimden sonra ele alınacak bir konu olarak gören komünistler "cumhuriyetçi bir burjuva"nın "sözde talepleri"nden duyulan tiksintiyi dillendirdiler. Sadece devrimci feministler, en başta da CGTU'ya bağlı öğretmenler, bekâr kızı cinsel eşitliğin örneği olarak onayladılar. O nedenle *La Garçonne*'un yararı, hâlâ geleneksel kadın imajını –ev kadını imajı– savunan bir dizi resmi sözcünün görüşlerini irdelememize olanak vermesidir.

Ev Kadını ya da Kadının Gerçek İşi

"Aile ocağının din görevlisi" ve "ailenin meleği" olarak kadın klişesi sadece edebiyatın ve sanatın değil, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bilimsel metinlerin de bir demirbaşı haline geldi. Kadın "doğası"nın ve "kutsal kadınlık"ın yüceltilmesi, kadınların aşağı bir statüye havale edilmelerine yaradı. Erkekler kadınları korumanın ve gereksiz yorgunluktan kurtarmanın nedeni olarak onların fiziksel zayıflığına işaret ettiler. Annelik, aleni biyolojik nedenlerle bir görevdi. Elit erkekler de bu "bilimsel" anlatıma denk bir manevi kadın portresi çizdiler: İddia edildiğine göre, duyarlılık kadın karakterinin zekâdan daha önde gelen bir özelliğiydi. Uysallık ve itaatkârlık kadının yüce erdemleriydi; tutku ya da teorik kurgulamalar peşinde koşmak onu kolayca yorabilir ya da kadınlığını tehdit edebilirdi. Kamusal alan erkekler içindi; kadının yeri ise "ev, şirin ev"di. Raphael öncesi kadın, o süs çiçeği, İngiliz üst sınıf kadınların taklit edeceği bir ideal sayıldı.

Aynı zamanda çocuk yetiştirme üzerine yeni bir tıp edebiyatı kadınlar üzerindeki evde kalma baskısını artırdı. Tıp otoriteleri, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kadınları bebek ölümlerine karşı savaşta hekimlere yardımcı olmaya teşvik etmeye başladı. Pasteurcü dev-

rim süt çocuklarını mikroplardan korumak için katı önlemlere duyulan ihtiyacı vurguladı. "Irk"ı ve ulusu korumak için gerekli olan her şeyi yapmak annenin göreviydi. Özellikle Fransa'da doğum oranında görülen erken bir gerileme ve bundan kaynaklanan nüfussuzlaşma hayaleti hijyen için, doğumcu hareketle güçlerini birleştiren haçlı seferine ek bir aciliyet kazandırdı. İngiltere'de gerileyen doğum oranı tehlikesinden ve bunun "İngiliz İmparatorluğu'nun devamı" ve refahı bakımından sonuçlarından ilk kez 1937'de Avam Kamarası'nda söz edildi. 1930'ların "mutfağa geri dönüş" hareketi de benzer savları sıraladı. Doktorlar süt çocuklarını 1890'larda muayene etmeye başlamalarına rağmen, çocuk büyütme pratiklerinin tıbbi denetimi I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaştı. İngiltere anne ve çocuk merkezlerini 1918'de kurdu; Fransa'da sağlam çocuk kliniklerinin sayısı ise iki dünya savaşı arasında 400'den 5.000'e çıktı. Amerikan yöntemini izleyen gezici hemşireler anneleri evlerinde kontrol ettiler. Hekimler annelere o kadar çok yeni sorumluluk yüklediler ki, evin dışında çalışmak zorlaştı. Böylece çocukları korumayı amaçlayan önlemler, birçok evli kadının meslek sahibi olduğu Fransa'da kadın emeğine yönelik önce örtük, daha sonra açık kısıtlamalara yol açtı. "Doğanın bir iğrençliği" damgası yemek istemeyen her kadına, çocuğunu ona hastalık geçirebilecek ücretli bir sütannenin ellerine bırakmaması öğütlenmekteydi. Emzirme kadınların evde kalması demekti. Gazeteler, romanlar ve politikacılar anneliği mesleklerin en soylusu olarak resmettiler. Fransa'da 1935'te ev işine ücret talep etmek amacıyla kurulan Syndicat Professionnel de la Femme au Foyer anneliği "ailede uyumu, çocuklarda sağlığı, bireylerde mutluluğu ve dolayısıyla ülkede refahı sağlayan sosyal bir işlev" olarak yüceltti.[4] 1939'da yayına başlayan *Housewife* dergisi şunları söylüyordu: "Karısı eviyle onur duyan . . . kendisinden ve çocuklarından onur duymasını sağlayacak iyi şeyler yapmayı seven erkek mutludur." Fransız ev kadını imgesi aşağı yukarı bu dönemde değişti; aile çiftliğini ya da işletmesini özenle yöneten "aile idarecisi" ya da işçi sınıfı durumunda "çalışan erkeğin maliye bakanı"[5] imgesinden kendisini yalnızca –ve yalnızca François Mauriac'ın *Genitrix*'indeki gibi aşırı ölçüde– çocuklarına adayan anne imgesine. Ev kadını propagandası o kadar evrensel ve karşı konulmazdı ki, birçok çift yeni ideali içselleştirdi. İngiltere'de 1900'den sonra hemen hemen hiç karşı çıkılmadı. Ne var ki, Fransa'da itirazlar ve sorular vardı.

Anne, Karı ve İşçi

Kiliselerin laik öğretilerinin, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kadınlığın önemine artan vurgunun ve daha da tıbbileşen bir toplumda kadınlara dayatılan yeni görevlerin buluşması iki savaş arası dönemde anneliği, karılığı ve "meslek" reddini vurgulayan bir söylemin zaferine yol açtı. Ev işleriyle sınırlandırılan ve eve kapatılan ev kadını, 30'lara gelindiğinde neredeyse sahnede kaybolan bekâr kızın karşıtıydı. Fakat kadınlar bu yeni, erkek dayatması modele, epeyce özgürlüğe olanak verecek şekilde uyarlandılar.

Kadın Emeğine Direniş

Kadınlar genel olarak işsizmiş gibi resmedilmelerine rağmen, özellikle birçoğu çalışmaktaydı. 1906 ile 1946 arasında kadınlar Fransa'da işgücünün yüzde 36,6 ila 37,9'unu, Büyük Britanya'da yüzde 28,5'ini oluşturdular. Her iki ülkede toplumun üst kesiminden olmayan genç kadınların evlenmeden önce çalışmaları yaygın olduğu halde, İngiltere'de nispeten daha az evli kadın çalışmaktaydı (işgücünün yüzde 14 ila 16'sı); oysa Fransa'da evli kadınların çalışması yaygındı. Fransız kadın işçilerin yarısı 1920'de evliydi ve oran 1936'da yüzde 55'e çıktı. Dahası, çocuklu dul kadınlar kadın işgücünün yüzde 13,5 ila 14,5'ini oluşturmaktaydı. Fransa'da iki savaş arası dönemde çalışan kadınların üçte ikisi aile geçindirmekteydi. Üst ve orta-üst sınıflar dışında Fransız kadınlar o sırada zirvede olan aile yanlısı propagandaya aldırmadılar ve hem evde, hem işyerinde kendi amaçları peşinde koştular.

Tarihçiler I. Dünya Savaşı'ndan sonra hem İngiltere'de, hem Fransa'da kadın emeğinin gerilediğine işaret ederler, fakat toplamlar yanıltıcıdır. Fransa'da 1906'da 1 milyon olan fabrikalarda çalışan kadınların sayısı 1921'de 1,22 milyona ve 1926'da 1,47 milyona çıktı. Tarihçilerin nitelendirmesi (hatta istatistikleri kullanımları) ile gerçeklik arasındaki dengesizlik çarpıcıdır. Fransız işgücünün yapısı tarımda çalışan kadınların yüksek oranı nedeniyle kendine özgüydü: 1921'de kadın işgücünün yüzde 46'sı ve 1936'nın sonunda yüzde 40; buna karşı Büyük Britanya'da sadece yüzde 1 ila 2'si. Çiftçilikte kadınların rolü, tarımsal üretimde artan uzmanlaşma ve kırsal kesimden toplu göç nedeniyle oluşan bir emek kıtlığından ötürü iki savaş arası dönemde fiilen arttı. 1929 tarihli bir araştırmaya göre "emek kıtlığından ötürü, kadınlar tarımda fiilen erkek işçilerin yerini aldılar".[6] Çiftlik hayvanı yetiştirilen ve hayvanlara bakmanın geleneksel olarak kadınlara emanet edildiği bölgelerde, çiftçiler

üretimi artırmaya koyuldukça kadınların faaliyet alanı genişledi. Örneğin Normandiya'da aile gelirlerinin üçte ikisi süt ürünlerinden gelmekteydi. Benzer değişiklikler bağcılık ve sebzecilik yapılan bölgelerde de gerçekleşti. Kadınlar öteden beri iklim ve mevsim değişimlerine uyum sağlayabilen esnek işçilerdi. Minot'ya, Burgonya'da "bir kadın her şeyden biraz yapmalıdır" deniyordu.[7] Bazıları bağlarda ya da tarlalarda çalışmayı mutfakta çalışmaya yeğledi. Aude'dan bir kadının nostaljik bir biçimde anımsadığı gibi: "Bağda günümü gün ederdim."[8] Tarımda çalışan kadınlar ailenin ya da evin acil ihtiyaçlarını gidermek için kısa süreliğine çalışmaya ara verebilirlerdi. Küçük çocuk sahibi anneler işi bir süre bırakabilir ya da yarım gün çalışabilirlerdi. Bedava çocuk bakımı için komşulara ve büyükanne-babalara da güvenebilirlerdi. Yine de aile işleri ile çiftlik işlerinin bileşik yükü epeyce ağırdı.

Kentsel alanlarda her üç anneden ikisi, kocaları aileyi geçindirecek kadar para kazanamadığı için çalışmak zorundaydı.[9] Fransa ekonomisinde küçük işletmelerin yaygınlığı ve güçlü bir göç akınına rağmen düşük doğum oranının yarattığı emek kıtlığı nedeniyle kadınlar kolayca iş bulabiliyorlardı. Bu faktörler geçen yüzyıldan beri etkiliydi; o nedenle işyerlerinde kadınlara rastlamak artık sıradanlaşmıştı: İdeoloji kadınların evde kalmalarında ısrar etmiş olabilir, fakat gerçeklik tersini dayattı. Annie Fourcaut'nun derlediği fabrika denetçilerinin raporları kadınların kişisel nedenlerle de işlerine bağlandıklarını gösterir. İki maaş ailelerin mütevazı bir rahatlık düzeyine ulaşmalarına olanak sağlamaktaydı ve işyeri diğer insanlarla karşılaşılan bir şenlik yeriydi: "Fabrika yaşamı, dedikodusuyla, kazalarıyla ve arkadaşlıklarıyla onları eğlendirmekteydi." Bir özgürlük kaynağıydı da: "İş onlara kocalarından bir ölçüde bağımsız olma olanağı vermekteydi."[10] Tekstil fabrikalarındaki işlerin anneden kıza geçtiği Nord'da kadınlar evlendiklerinde işten ayrılmayı reddettiler: "İşlerini tercih ederler."[11]

Yaygın sanayilerin (madencilik ve çelik gibi) nispeten az kadın işçi çalıştırdığı alanlarda kadınlar taverna işletti, eve pansiyoner aldı ya da evde çamaşırcılık yaptılar. Bu tür işleri yapan kadınlar bile, bunu bir çalışma saymadılar. Saint-Etienne'den bir giyim işçisine annesinin evlendikten sonra çalışıp çalışmadığı sorulduğunda şu yanıtı verdi: "Hayır, asla. Evde durdu ve isteyenlere yama işi yaptı. Bir dakika bile boş durmadı."[12] Koşullar olduğu gibi kaldıkça, kadınların çocuk olunca işten ayrılmaları gittikçe daha da azaldı. Paris'te çalışan kadınların yarısı bir çocuk doğduğunda uzun süreli izin aldı, sadece yüzde 10'u –genelde büyük aileli ya da tatsız işlerde çalışan kadınlar– işten dönmemek üzere ayrıldı.

Büyük Britanya ise, sürekli ve zaman zaman patlama noktasına gelen işsizlikten ötürü kadınlara daha sınırlı olanaklar sundu. Gerçekten de 1921 ile 1931 arasında işler o kadar berbattı ki, 200.000 mavi yakalı kadın işçi sanayide iş bulamadığı için ev hizmetçisi olarak çalışmayı kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca olası işyerlerinden çok uzak banliyölerin hızla çoğalması birçok kadın için çalışmayı zorlaştırdı. Ortalama kadının kendi sosyal rolüyle ilgili görüşü de bir faktördü. 1913'te işçi sınıfı kadınlarıyla yapılan bir anket, ev dışında çalışmaya giderek artan bir isteksizliği ortaya çıkardı. Kadınlar çalışma zorunluluğunu bir felaket olarak görmeye başladılar. "Çalışan anne" ifadesi, artık evdeki kadınlar için kullanılıyordu. Çalışmaya yönelik bu olumsuz tutumlar iki savaş arası dönemde sertleşti. Margery Spring Rice 1939'da işçi sınıfı kadınlarıyla bir anket çalışması yaptığında, ücretli işleri sormadı ve konuştuğu kadınlardan çok azı konuyu gündeme getirdi.

İşgücünün bileşimi, kadın istihdamı geleneği ve egemen ideoloji faktörlerini karşılaştırırsak, İngiliz ve Fransız kadın emeği modellerinin oldukça farklı olduğunu görürüz. Fakat kadınların çalışabildiği işler ve onlardan istenen beceriler az çok benzerdi. Her iki ülkede de diğerlerinden daha fazla kadın çalıştıran –toplamın yaklaşık üçte biri– sanayi kolu tekstil imalatıydı. Ne var ki, iki savaş arası dönemde giysi imalatı sanayileşip birçok kadın terziyi kapı dışarı edince, bu sektördeki istihdam keskin bir biçimde geriledi. Fransa'da 1906'da 1,471 milyon olan tekstil işçilerinin sayısı 1931'de 887.500'e geriledi; kendi hesabına çalışan kadınlar daha şiddetli etkilendiler (sayıları aynı dönemde 907.500'den 429.500'e düştü). Diğer yanda kadınlar, makine, kimya ve gıda sanayileri gibi daha önce erkeklere özgü sayılan sektörlerde iş bulmaya başladılar. İngiltere'de metal sanayiinde kadınların oranı yüzde 8,8'den 16,4'e yükseldi ve yeni makine sanayilerinin yuvası Midlands ve Güneydoğu İngiltere'de daha fazla iş olanağı doğdukça kadın istihdamı sürekli arttı. Büyüyen bu sektörlerde kadınlar basitçe erkeklerin yerini doldurmadılar. Ekonomik gerileme dönemlerinde erkekler sepetlenirken, kadınların çoğunlukla işlerini koruması; kadın çalıştırmanın belli bir ekonomik mantığı yansıttığının kanıtıdır. Gerçekten de, montaj hattının gelişimi ve kaba gücün yerini makinelerin alması beceri gerektirmeyen işlerde çalışan ve erkeklerden daha az ücret alan kadınların çalıştırılmasını teşvik etti. Bu rollerinde, kabul edilmese de geleneksel kadın becerilerinin değerli olduğu anlaşıldı.

Birçok kadın, emek maliyetlerini azaltmak için yeni montaj hatlarında yarı kalifiye işçi olarak işe alındı. Aynı zamanda hizmet sektörünün büyümesi de kadın istihdamını kolaylaştırdı. İngiltere'de

1911'de yüzde 2 olan beyaz yakalı işlerde çalışan kadınların oranı 1931'de yüzde 10'a çıktı. Çalışan kadınlar arasında beyaz yakalı işçilerin oranı 1906 ile 1921 arasında iki katına çıktı ve 1931'e gelindiğinde yaklaşık 1 milyon kadın, kadın işgücünün yüzde 22,6'sı, büro işlerinde çalışmaktaydı. Kadınlar perakende satışlarda, postanelerde ve sosyal hizmet ve hemşirelik gibi yeni mesleklerde iş buldular. Yeni fırsatlardan en fazla yararlananlar evli kadınlardı. Yeni hizmet sektörü kadınların daha uzun süre devam ettikleri devlet okullarında ve özel kurslarda edindikleri becerileri gerektirmekteydi. Fakat erkek ve kadın çalışanlara farklı davranılmaktaydı: Örneğin kadınlar nadiren terfi ederdi.

Hem Fransa'da, hem Büyük Britanya'da çok az insan özel gelir lüksüne sahipti ve bu, hizmetçi sayısında bir gerileme ve ev hizmetçiliğinin doğasında nitel bir dönüşüm demekti. Bu değişim, her üç kadından birinin ev hizmetçisi olarak çalışmaya devam ettiği İngiltere'de daha az belirgindi. Çalışan kadınların yüzde 15 ila 18'inin ev hizmetçisi olarak çalıştığı Fransa'da, yatılı hizmetçilerin yerini gündelik temizlikçi kadınlar aldı. Bu kadınların çoğu evliydi ve işverenleriyle aynı çatı altında yaşamadıkları için, özel yaşamlarında yerlerini aldıkları yatılı hizmetçilerden daha fazla özgürlüğe sahiptiler.

Özetlersek, on dokuzuncu yüzyılda İngiliz ve Fransız kadınlar esas olarak yardımcı ve ucuz emek olarak kullanılsalar da, şimdi daha iyi ücretli, daha itibarlı işler buluyorlardı. Fransa'da çalışan kadınların, özellikle de çalışan evli kadınların sayısı arttı. Çalışma kadınlara bir kişisel doyum duygusu verdi ve kendilerini "modern" hissetmelerini sağladı; sanayi de becerilerindeki gelişmeyi kabul etmeye başladı.

Çalışan Anne ya da Ev Kadını

Ev işinin doğası yavaş yavaş değişti ve "bilimsel yönetilen" (Taylorlaştırılmış) bir aileyle ilgili Amerikan düşü büyük ölçüde bir mit olarak kaldı. Ev kadınının yapmak zorunda olduğu işleri ve bu işlere harcanan zamanı konutun niteliği ve musluk suyu, gaz ve elektrik kullanımı belirlemekteydi. Bu alanlarda ilerlemeler her iki ülkede de yavaş oldu. İngiliz yetkililer bir milyon gecekonduyu yıkıp, monoton da olsa sağlıklı banliyöler inşa ettiler; bu, kuşkusuz bir ilerlemeydi, fakat ihtiyaç duyulandan hâlâ çok uzaktı. Yeni "belediye evleri" öncelikle beyaz yakalı işçilere gitti. Mavi yakalıların evleri en iyi durumda sıradan kalmaya (ve pek çok durumda kabul edilemez ölçüde kötüleşmeye) devam etti. Londralı ailelerin yüzde 50'sinin musluk suyu yoktu ve evler aşırı kalabalıktı: Örneğin Bethnal Green'de bir oda-

da ortalama 5 kişi yaşamaktaydı. Kadın Sağlığı Araştırma Komitesi'nin 1.250 işçi kadınla yaptığı bir anket, yüzde 6,9'unun sıcak ve soğuk musluk suyu bulunan sağlıklı, ferah, fakat kent merkezinden çok uzak apartmanlarda; yüzde 61,4'ünün kötü, aşırı kalabalık evlerde ve yüzde 31'inin "hiçbir uygar toplumun katlanmaması gereken" konutlarda yaşadığını ortaya çıkardı.[13] Bu arada Fransa'da savaştan sonra kiraların dondurulmasıyla ağırlaşan bir konut kıtlığı aşırı yığılmaya yol açtı. Büyük Britanya'da olduğu gibi, çok az işçi sınıfı ailesinin bir ya da ikiden fazla odası vardı. Bununla birlikte Fransızların 1930'lara kadar konuta fazla para harcamaya istekli olmadıklarını da belirtmek gerekir: "Kiralarda pintiydik."[14] Daha 1954'te Fransız ailelerin yüzde 42'sinin musluk suyu yoktu. Yine de on dokuzuncu yüzyıldan beri kırsal konutlarda hatırı sayılır ilerleme olmuştu: Birçok çiftçi toprak evlerin yerine kiremitli ve taş yapılı evler yaptı, üst katlara yatak odaları ekledi ve evin ana odasını boyadı. Doğu Fransa'da savaşın yıktığı birçok çiftlik evinin yerine, bazıları merkezi ısıtmalı modern konutlar yapıldı. Fakat Brittany ve Fransa'nın daha dağlık kesimleri ülke genelini geriden izledi. Haute-Loire, Yukarı Champsaur, Queyras ve Briançonnais gibi bölgelerde köylü aileler en azından gündüzleri ve kış boyunca bir odayı hayvanlarıyla paylaşıyorlardı. Yollar bakımsızdı ve çiftlik avluları gübreyle doluydu. Lorraine'de hayvan gübresi açık tepeler halinde saklanırdı ve Oisans'ın dağ köylerinde patikalar "gübre ve pislik tepeleriyle kaplıydı".[15] Her yerde çamur ve hayvan pisliği varken, evleri temiz tutmak hemen hemen olanaksızdı. Kadınların ev işlerine yönelik tutumları değişmeden önce, çiftliklerde ve köylerdeki egemen koşullarla ilgili bir şeyler yapılmalıydı.

Kentlerde de aşırı yığılma ve su yokluğu aynı moral bozucu sonucu yaratmaktaydı. Yukarıda sözü edilen İngilizce araştırma, "Kötü konutlar ancak muazzam bir çabayla düzeltilebilir" der.[16] Pislikle ilgili üzüntü ifadeleri bile başa çıkılamaz sefalet imalarını barındırır. Croydon'da tek odalı bir dairede yaşayan yatalak bir denizcinin karısı şunları yazıyordu: "Odada o kadar çok yatak var ki, değiştiremiyorum ve çamaşırları aynı yerde kurutuyorum."[17]

Kadınların yarısından fazlası anneleriyle aynı ev işlerini yapmaya devam etmekteydi: Çok az şey değişmişti. Musluk suyuna sahip olacak kadar şanslı olanlar, günde 45 dakikalık bir zaman tüketen su taşıma işinden kurtuldu. Dahası 1938'e gelindiğinde İngiliz kadınların yüzde 65'inin ve bir o kadar da Fransız kadının evi elektrikle aydınlanıyordu ve bu da, gaz lambalarını temizlemeye ve hazırlamaya ayrılan haftada iki buçuk saati ortadan kaldırdı. Gazla ya da elektrikle ısınma haftada dokuz saatlik bir ek tasarruf da sağlaya-

bilirdi, fakat İngiliz kadınların yüzde 20'sinden azı bu lükse sahipti. Çoğunluğu hâlâ şömineye ya da sobaya bakmak zorundaydı. Ve her iki ülkede de kadınlar ev aletlerinden yararlanma keyfinden çok uzaktı; daha fazla kentleşmiş Britanya, aileler elektrikten daha fazla yararlandıkları için bu konuda Fransa'nın önündeydi.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Birleşik Devletler'de ortaya çıkan "ev bilimi hareketi", Frederick Taylor'ın katı bilimsel yönetim ilkelerini ev işine uygulayarak sağlık standartlarını iyileştirmeye koyuldu. (Taylor [1856-1915] *The Principles of Scientific Management*'ın [Bilimsel Yönetimin İlkeleri] yazarıydı.) Taylor'ın Fransız çevirmeni mühendis Henri Le Chatelier Amerika'nın düşüncelerini Kıta'ya getirdi; fakat 1923'te Paris'te başlamak üzere bir dizi ev sergisi düzenleyerek bu ilkeleri popülerleştiren, Institut d'Organisation Ménagère'in kurucusu Paulette Bernège'di. İngiltere'de Electrical Association for Women, elektrikli aletlerin evde kullanımını, ev işini haftada on beş saat kadar azaltmayı vaat eden bir nimeti tanıtarak benzer bir rol oynadı. Ne yazık ki, yeni aletler ortalama tüketicinin menzili dışında kalmış gibi görünüyor. 1929'da bir çamaşır makinesinin maliyeti 700 franktı –ya da Parisli bir işçinin aylık ücretinin üçte ikisi– ve bir buzdolabı 7.000 franktı; buna karşılık bir hizmetçinin yıllık ücreti 4.500 franktı. 1938'de İngiliz ailelerin sadece yüzde 4'ünün bir çamaşır makinesi, sadece yüzde 2'sinin bir buzdolabı vardı. Fransa'da elektrikli ütü gibi yenilikler sadece temizliğiyle ünlü kuzey ve doğu bölgelerinde rağbet gördü. Unutmayın ki, çamaşır kaynatmak için kullanılan basit *lessiveuse* ancak iki savaş arası dönemde yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Büyük Britanya sonunda modernliği kucaklamaya başladı: 1948'e gelindiğinde İngiliz ailelerin yüzde 86'sının bir elektrikli ütüsü, yüzde 40'ının bir elektrikli süpürgesi ve yüzde 75'inin bir gaz ya da elektrik sobası vardı. Yine de 1939'a kadar her iki ülkede de, düşen fiyatların yeni ürünlerin kullanımını teşvik etmesine rağmen, kadınlar önceki yüzyılda yaptıkları gibi çamaşır yıkamaya, yemek pişirmeye ve temizlik yapmaya devam ettiler.

Yemek pişirmek kadınların başlıca işiydi ve mutfağı etkileyen değişimlerin çelişkili sonuçları oldu. Kırsal Fransa'da bile evde ekmek pişirmek son derece ender hale geldi. Bu, haftada bir ila yarım günlük bir zaman demekti. İngiltere'de yaygın konserve yiyecek ve süttozu kullanımı yemek hazırlamayı kolaylaştırdı. Mütevazı evlerde akşam yemeği nadiren ikram edilirdi; ekmek ve tereyağı, yahni, puding, biraz salata, sebzeler, bazen balıktan oluşan yemekler hızla hazırlanmaktaydı. Fransa'da evin erkeği yemeklerinden birini şirket kafeteryasından almamışsa, iki ağır yemek ikram edilirdi. Kır-

sal kesimde, özellikle hasat mevsiminde okkalı bir öğle yemeği ve bir hafif yemek ikram edilirdi. Standart orta sınıf mönüsü –meze, et ve sebze, salata ve tatlı– diğer sınıflara da yayıldı ve ev kadınları ayak uydurmak için yeni yemek tariflerini öğrenmek zorunda kaldılar. Geleneksel köylü yemekleri yok olmadı; fakat modern yemeklerden daha fazla zaman ve dikkat gerektiriyordu. Güneybatı Fransa'da yenilen bir tür mısır lapası olan *milhas* yapmak, birkaç komşunun işbirliğini gerektirmekteydi. Fransızların yaşam standardı yükseldikçe yemek çeşidi de iyileşti ve her yemekte ikram edilen tabakların sayısı arttı: Anneler yahnilerini karıştırmayı bırakıp, mutfakta daha fazla zaman geçirmeyi gerektiren daha leziz yemekler pişirmeye başladılar.

Hazır giyim de kadınlara, özellikle işçi sınıfı kadınlarına, aileye giysi yapmaya harcanan saatleri azaltma olanağı verdi. Ev kadınları hâlâ çorap yamamaktaydı, fakat İngiliz işçilerin karıları fazla dikiş dikmeyi reddettiler. Birçok Fransız kadın, sadece ailelere giysiye harcanan paradan tasarruf etme olanağı vermekle kalmayıp, kadınlara yapacak bir şeyler veren ve kadınsal ideali simgelemeye devam eden iğne işlerini yapmaya devam etti. On dokuzuncu yüzyıl burjuvazisinin süsleme teknikleri artık işçi sınıfına ve köylülüğe de yayıldı.

Güvenilir verilerin yokluğunda, kadınların ev işlerine kaç saat harcadıklarını kestirmek zordur. Electrical Association for Women haftada kırk dokuz saatlik bir tahmin vermekteydi; fakat bu rakam, en son elektrikli aletlere sahip aileler için geçerliydi. 1950'de Fransız bir tahmin haftada seksen iki saatlik bir ortalama saptadı ve bu oldukça yüksek görünüyor. 1947'de başka bir tahmin, kentsel Fransa'da çalışan kadınların, ev işlerine ayrılan zaman da dahil, evde kalan kadınlardan haftada sadece ortalama dokuz saat fazla çalıştıklarını gösterir: Çalışan kadınlar ev işlerine daha az zaman harcamaktaydılar. Fabrikada çalışmaya devam eden birçok evli kadın "evde yapacak fazla şeyleri olmadığını" iddia etti.[18] Başka bir ifadeyle, çalışan kadınlar ev işlerini azalttılar; çamaşır teknesi, konserve yiyecek ve elektrikli aletler gibi yeniliklerden en çok onlar yararlandılar. Fakat sağlık haçlı seferinin ve mutfakla ilgili gelişmelerin bir sonucu olarak, Fransız ev kadınları aile işlerine olasılıkla öncellerinden daha fazla zaman harcadılar. Daha zahmetli işlerden bazılarının (çamaşır dışında) ortadan kalkmış olmasına memnun olmalarına rağmen, kendilerine zaman ayırma konusunda hâlâ huzursuzluk hissediyorlardı. Ve çocuk bakımına daha fazla zaman ayrılmaktaydı.

Kadınların genç kızlarından ve yaşlı annelerinden yardım aldık-

larını da unutmayalım. İngiliz işçi sınıfı kadınları hastalık ya da doğum zamanlarında kızlarının evine gidip yardım ettiler; torunlarına okul sonrası yemek hazırladılar ve çocuk bakımı yükünü paylaştılar. Komşular da değerli yardımlarda bulunmaktaydı; fakat bunun karşılığında topluluğun manevi standardının korunmasında ısrar ettiler.[19] Fransa'da mavi yakalı kocalar ev işlerine el atmaktan korkmazdı. Parisli bir kadın kocası işsizken eve dönüşünü anlatır: "İçeri girdiğimde her şeyi hazır bulurdum: Ev, yemek. Yapmam gereken tek şey, ayağımı masanın altına kaydırmaktı."[20] Paris'te Panhard oto fabrikasında çalışan kadınların da kocaları için söyleyecek hoş sözleri vardı: "İyi geçinirdik ve ev işlerini paylaşırdık. Eve ilk gelen yemeği yapar ve sofrayı hazırlardı."[21] Ne var ki, İngiltere'de erkekler ve Fransa'da köylüler bu tür sorumluluk paylaşımlarını kabul etmeye istekli değildi.

Muzaffer Anneler?

Kadınlar için ideal sadece evde kalmak değil, anne olarak evde kalmaktı. Çocuk büyütmek giderek daha fazla kadınlığın bir ayrıcalığı olarak resmedildi. Çocuklukla ilgili söylemde babaların yeri ikinci sıradaydı. Ne var ki, gerçeklik daha karmaşıktı. Çocuk besleme ile yetiştirme arasına bir ayrım konulmalıydı. Bebekleri ve küçük çocukları beslemek, her zaman bir annelik işlevi olmuştu. Emzirme fiziksel bir bağımlılık yaratmakta ve babalar, bebeklerinin fiziksel ihtiyaçlarını gidermede hiçbir rol almamaktaydılar. Küçük çocuklarına özenle bakmak Fransız ve İngiliz babaların aklına gelmezdi.[22] İki savaş arasında çocuk bakım uzmanları pek çok anneyi bebek sağlığına zararlı sayılan geleneksel yöntemlerden vazgeçmeye ikna ettiler. Hijyencilerin kampanyası o kadar güçlüydü ki, Yvonne Knibiehler ve Françoise Thébaud gibi kimi tarihçiler, bunu bir annelik öğretisi olarak tanımlayacak kadar ileri gittiler. Ve yirmi yıl içinde tüm sınıfların modern standartları kucakladığı kuşkusuz doğrudur. Tipik anne çocuklarının fiziksel bakımına her zamankinden daha fazla zaman ayırmaktaydı. Fransa'da her öğrenciyi kontrol eden ve kirli görünenleri evlerine geri gönderebilen öğretmenlerin eleştirisinden sakınmak için de olsa, çocuklar daha temizdi ya da her durumda görünen kısımları –elleri ve yüzleri– daha temizdi. Bununla birlikte bebeklere her gün banyo yaptırılmazdı ve büyük çocuklar haftada bir yıkanırdı. Çocuklar türlü türlü giyinirdi ve elbiselerine çok dikkat ederlerdi. Elbisesini kirleten ya da yırtan çocuğu sert bir ceza beklerdi. Çocukların beslenmeleri de iyileşti. Fransız doktorlar tüm akıllı anneleri emzirmeye ikna edemeseler de (emzirme sü-

resi iki savaş arası dönemde fiilen azaldı), taze süt ve temiz biberon kullanma önerilerine uyuldu (İngiltere'de de bu geçerliydi). 1925'te ticari olarak piyasaya çıkan pastörize süt ve süttozu ebeveynlerin bulaşıksız bebek mamasını hızlı ve kolay hazırlamalarına olanak verdi. Bebekler daha geç sütten kesildiler ve hazır bebek mamalarıyla beslendiler. Özellikle kırsal alanlarda yaygın olan zararlı aşırı besleme pratiği (ölümcül ishale yol açabilen) ortadan kalktı. Doktorların önerdiği bazı pratikler zaman alıcı olmasına rağmen, anneler kabul etti. Doğum oranı gerilediği için, anneler daha az sayıda çocuğun bakımına daha fazla zaman ayırmaya istekliydiler. Fransa'da, tıp otoritelerinin itirazlarına rağmen savaştan önce tüm sosyal sınıflarda yaygın olan sütanne kullanımı 1918'den sonra, sadece sütanne arzı kıt ve dolayısıyla pahalı olduğu için değil, anneler çocuklarını her gün görmek istedikleri için de belirgin bir biçimde geriledi (çalışma saatlerinde çocuklarını komşulara ya da akrabalara bırakmalarına rağmen).

İngiltere'de anneler çok küçük çocukların bakımı için sadece akrabaların cömert yardımlarına yaslandılar; oysa Fransa'da *écoles maternelles* (anaokulları) kentsel alanlarda çalışan annelerin yerine yeterli ve vazgeçilmez gündüz bakımı sağlayarak 400.000 kadar çocuğa hizmet sunmaktaydı. Fischer Yasası (1918) İngiltere'de yerel himaye altında benzer okulların yaratılmasını öngürmüştü; fakat Annelik Yasası sorumluluğu konuya fazla ilgi göstermeyen Sağlık Bakanlığı'na devretti: 1932'de Büyük Britanya'da sadece 52 anaokulu vardı ve 1938'e gelindiğinde sayı 112'ye çıkmıştı. Gündüz bakımının, anaokullarının ve kreşlerin yokluğu, aile yardımının eksikliğiyle birlikte, İngiliz bir kadının ilk çocuğu doğduğunda ev dışında çalışmaktan vazgeçmek zorunda kalması demekti.

İngiliz anneler resmi eğitimin tüm sorumluluğunu da üstlendiler. Çocukların okuldaki ilerlemelerini izliyor ve dini öğretim ayarlıyorlardı. Fransa'da ise babalar daha önemli bir rol oynamaktaydı. Elizabeth Roberts ile Richard Hoggart'ın 1930'lar ve 1940'lar, Young ile Wilmott'un 1950'ler için belgelediği gibi, İngiliz işçi sınıfı ailelerinde annelerin rolü merkeziydi. Roberts kadınlara ebeveynlerinin katı olup olmadıklarını sorduğunda, büyük çoğunluğu annelerinin üstünlüğünü vurguladı: "Evet, annemdi. Ailede pantolon giyen tek kişi oydu. Sadece aileyi çekip çevirmekle kalmıyor, yönetiyordu. Ailede egemen figürdü."[23] Anne, çocuklar büyüdükten sonra aileyi bir arada tutardı. Çocukları konusunda kızlarına yardım eder, onlara tavsiyelerde bulunurdu. Bethnal Green'de tipik evli kadın annesini haftada dört kez görürdü. Kadınlar kız çocuklarını, onlara arkadaşlık edecekleri ve yalnızlıklarını giderecekleri

için oğlan çocuklarına tercih ettiklerini ifade ettiler. Fransa'da kız evlatlar bazı bakımlardan annelerine daha yakındılar (evde daha fazla yardım ediyorlardı ve mahrem konularda annelerine güvenmeleri daha olasıydı); fakat kız evlatların bu ilişkilere özel önem atfettikleri Armentières'dekiler hariç, İngiliz kızlar kadar annelerine yakın olmaları daha az olasıydı. Babalar çocuklarının eğitim ve meslek yaşamlarıyla anneler kadar ilgiliydiler. Sosyal ilerleme stratejileri oluştururlardı. Çocuklarının arkadaşlarına ve faaliyetlerine de göz kulak olur, ödül ve ceza verirlerdi. İş çocukların sevgisine gelince, anneler ile babalar rakipti ve insanlar, katı yürekli ve otoriter görünen babaları mahkûm etmede gecikmezdi. Elbette çağdaşlar, çocuklarının ahlaki eğitiminden ve her şeyden önce kızlarının iffetliliğinden öncelikle annenin sorumlu olduğuna inanmaktaydılar. Bu nedenle, özellikle cinsel konulardaki davranışı kusursuz olmalıdır. Boşandıktan sonra tekrar evlenmek, çocukların vasiliğini kadına vermemenin gerekçesi olarak anılırdı.

Bu yüzden, benzer sosyal çevrelerde bile Fransız ve İngiliz annelerin davranışında iş, ebeveyn otoritesinin temsili ve bizzat aile kavrayışı konusunda açık farklılıklar vardı. Yine de, aileye karşı bireyin nispi önemini ya da evlilikte karının rolünü değerlendirmeye sıra gelince, bu farklılıkların imalarını yorumlamak hassas bir meseledir.

Evlilik ve Kadınsal Özgürlük

İki savaş arasında hem erkeklerin hem kadınların evlenmek istedikleri kişiyi seçmeleri yaygınlaştı. Çok az ebeveyn –miras konularının çok önemli olduğu kırsal Fransa'da bile– ayarlanmış evliliklerde ısrar etmeye cüret etmekteydi. Bununla birlikte ebeveynlere danışılırdı; zira çocuklar, genellikle ebeveynlerine rağmen evlenmek istemezlerdi. Erkekler sadece karı değil, "ruh arkadaşı" da aramaya başladılar ve bu yüzden karşı cinsin üyeleriyle karşılaşılacak yer ve onlara nasıl yaklaşmak gerektiği sorunu can alıcı olmaya başladı. "Modern" adımların pek rağbette olduğu dans salonları hem Fransa'da, hem İngiltere'de popülerleşti. Daha 1900'de Fransa'nın kimi yerlerinde olduğu gibi, çiftçinin oğlu çobanın kızına artık derede kur yapmıyordu. Şimdi bisikletiyle kasabaya inip yerel dans salonunda kızla buluşması ve dans pistinde hünerlerini sergileyerek kızı etkilemesi daha olasıydı. Kur yapma ritüelleri değişti ve Pierre Bourdieu'nün Béarn incelemesinde gösterdiği gibi,[24] daha deneyimli kasaba gençleri, kentten ve kentin hoşluklarından büyülenen kırsal kesim kızlarını tavlamakta zorluk çekmiyorlardı. Fakat çiftlik kızla-

rı, kısmen zayıflayan bir ebeveyn otoritesinin bir sonucu olarak yeni bulunan özgürlükleri araştırma rekabetinden yararlandılar. Ne var ki, genç kadınların bu özgürleşmesi kırsal alanlarda birçok genç erkeğin evlenme olanağını yok etti. Bu arada, İngiltere'de savaş genç kadınların şaperonsuz dışarıya çıkmalarını daha da kolaylaştırdı ve birçok işçi kız eşi görülmemiş bir cinsel özgürlüğe sahip oldu. Bir araştırmaya göre 1904'ten önce doğan kadınların yüzde 7'si evlenmeden önce flört etmiş ve yüzde 19'u cinsel ilişkiye girmişti; 1904 ile 1914 yılları arasında doğan kuşak için bulunan rakamlar yüzde 22 ve yüzde 36'ydı. Yine de erkekler geleneksel evlilik görüşlerine dört elle sarıldılar. İşçi sınıfı ailelerinde katı bir işbölümü varlığını sürdürdü: Koca ekmek parası kazanır, karı aileyi "idare" ederdi. Erkeğin ekonomik rolü dile yansıdı: Bir kadın kocasına "efendi" diye hitap ediyor ve "o patrondur" diyordu. Kocası ona sık sık, "çeneni kapat" diyor ve dövmekten çekinmiyordu. Bu davranış eleştiri almasına rağmen, karısı onun "gerçek bir erkek" olduğu söylüyordu.[25] Fransız erkekler ve kadınlar iyi partnerin nitelikleri konusunda benzer görüşleri paylaştılar: İdeal eş sıkı bir işçi, iyi bir ebeveyn ve frijit ya da histerik olmayan, fiziksel olarak çekici (görünüş her iki cins için giderek daha önemli bir rol oynamaya başladı), alkolik ya da sapık olmayan sadık bir eşti.[26] Eski klişeler solmaya başlamıştı: Kadınlardan artık kibar ve zarif olmaları beklenmiyordu ve "zayıf" ya da "çok iyi" olan erkek kötü bir evlilik malzemesi sayılmasına rağmen, erkeklerin tahakkümcü ve azgın olmaları istenmiyordu. Dahası, Fransa'da bir kocanın karısına kötü davranmasını bağışlamaya istekli birini bulmak son derece enderdi. Bu yüzden aileye yönelik İngiliz ve Fransız tutumlar belirgin bir biçimde farklıymış gibi görünüyor.

İşçi sınıfı kadınlarının evlilikteki bağımlı konumlarını kısmen telafi eden mali bir iktidara sahip oldukları genellikle kabul edilir. On dokuzuncu yüzyılın çalışan erkekleri ücretlerini karılarına devrederdi. İngiltere'de bu görenek Büyük Savaş'a kadar sürdü: Her iki işçiden biri bütün kazancını zarfını bile açmadan karısına devretmekteydi. Diğerleri ücretlerinin bir kısmını verirdi. Bunun karşılığında karı, işsizlik dönemlerinde bile kocasına cep harçlığı ayırırdı. Karı yetkili mercilerle tüm ilişkilere de bakardı. Fransız kadınlar kocalarının en azından evin masraflarını karşılamaya yetecek bir meblağı kendilerine vermesinde ısrar ettiler; fakat bazı erkekler ücretin tamamından vazgeçti. Birçok çift, hem karının hem kocanın ihtiyaç duyduğunda kullanabildiği bir "aile sandığı" kurdu. Alkolik bir koca aile bütçesinin tamamını kolayca içkiye yatırabilir ve böylece karısını, çocukları ve kendisini geçindirmek için çalışmak zorunda bı-

rakabilirdi. Bütçeyi kocanın idare etmesi alışılmadık değildi; Lorraine'li bir işçinin karısının yakındığı gibi: "Hep para sıkıntısı çektim, çünkü maliyeyi L. yönetiyordu."[27] Aile maliyesini idare eden çalışan karılar ortak mülkiyete hakları olduğunu hissettiler ve bir kadın kocasından ayrılırsa, aile servetine katkısı oranında mobilya ve başka eşya alabilirdi. Bu yüzden maliyenin kontrolü bir iktidar kaynağıydı ve bu iktidar bazen dostça paylaşıldığı halde, anlaşmazlıklara da yol açabilirdi.

Birçok üst sınıf kadın, kocalar mal satın alma, satma ya da kiralama gibi kararları karılarıyla çoğunlukla tartışmalarına rağmen, mali konularda cahil kaldı. Köylü çiftler de önemli konularda görüş alışverişinde bulunurdu. Folklorda evin erkeği geleneksel olarak neyin ekileceğine, çiftlikte kimin ne yapacağına, hasadın nerede satılacağına ve nereden erzak alınacağına, neye yatırım yapılacağına ve notere ne denileceğine karar veren kişiydi. Fakat kısmen gerileyen doğum oranı ve kırsal göç karı ve kocaları baş başa bıraktığı ve günlük işlerde işbirliği yapmak zorunluluğu doğurduğu için, bu ataerkil tarz iki savaş arası dönemde kayboldu. Kuşkusuz, hububat ve hayvan satışını hâlâ erkekler yaparken, bahçe ve süt ürünlerini (epeyce gelir getiren) pazarlama işini karıları yapmaktaydı; fakat yatırımlar ve noterle görüşmeler, çiftin ortak karar vereceği konulardı. Bazı kadınlar pazarda kazandıklarını elinde tutup, genellikle kendilerine ve çocuklarına olmak üzere istedikleri gibi harcadıkları için gerçek mali bağımsızlığa sahipti. Bir karının nüfuzu evlilikle birlikte getirdiği toprak miktarına da bağlıydı ve bu hatırı sayılır miktarda olabiliyordu: Béarn'da kadın bir "vâris" genç bir oğulla evlendiğinde, "ailenin reisi" olurdu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sologne ve Limousin'de kadınların, aynı masada oturmalarına izin verilmedikçe (aile yemek yerken karının ayakta durması âdetti) kocalarına hizmet etmeyi reddetmeleri değişen davranış kurallarının bir simgesiydi.

Yatak odasının sırlarını anlamak daha zordur. Kadının pasifliği, hatta cinsel soğukluğu –tenin hazlarını yeren bir yetişme tarzının ürünü– bazen bir anket sorusuna yanıt verirken ya da bir aile krizi normalde mahrem olan cinsel konuların açıklanmasına yol açtığında ortaya çıkar. Kadınların ihtiyaçlarının ne ölçüde karşılandığını saptamak zordur. Kaç çocuğa sahip olunacağına ya da hangi doğum kontrol yönteminin kullanılacağına kimin karar verdiğini belirlemek de zordur. Dahası İngilizlerin ve Fransızların demografik politikaları kökten farklıydı. Bir süredir doğum oranında bir gerilemenin acısını çeken Fransa gebelik önleme pratiklerini ortadan kaldırmaya çalışırken, uzun süredir doğurgan İngiltere yirmi yıllık bir za-

man içinde devlet müdahalesine başvurmadan kendi demografik devrimini tamamladı. 1896'larda binde 30 gibi yüksek bir düzeyde duran doğum oranı 1921'de binde 20'ye ve 1933'te Fransa ile aynı düzeye, binde 15'e düştü. Bir kuşaklık süre içinde anne başına ortalama çocuk sayısı beş ila altıdan iki ila üçe düştü. Bu ani ters eğilime, hiç olmazsa çiftleri kendi üreme kararları konusunda suçlu olmaktan kurtaran doğum kontrolü lehine yoğun ajitasyon eşlik etti.

Stella Browne ve Georges Ives gibi feministler ve sosyalistler tarafından kurulan ve George Bernard Shaw ve Bertrand Russell gibi entelektüellerce desteklenen British Society for the Study of Sex Psychology (İngiliz Seks Psikolojisini Araştırma Derneği) ve Malthusian League (Maltusçu Birlik) 1918'den önce doğum kontrolünü ekonomik ve siyasal nedenlerle savundu. Society for Constructive Birth-Control and Racial Progress (Yapıcı Doğum Kontrolü ve Irksal İlerleme Derneği) 1921'de Stella Browne gibi Yeni-Malthusçuların desteğiyle Dr. Mary Stopes tarafından kuruldu. Dernek, Amerikalı hemşire Margaret Sanger'ın öne sürdüğü ilkeleri benimsedi: Nüfusu istikrara kavuşturmak, kürtajı önlemek ve geleneksel bir çerçevede evlilik uyumunu geliştirmek. Bu öncüler seminerlerle, Mary Stopes'un *Married Love*'ı (1918) gibi kitaplarla ve ilki yine Mary Stopes tarafından Halloway kasabasında kurulan kliniklerle doğum kontrolünden yana güçlü bir hareketi yönettiler. 1939'a gelindiğinde, bütün İngiltere'de doğum kontrolüyle ilgili bilgi veren yüzden fazla merkez vardı. İşçi Partisi'nin kadınları ve Women's Cooperative Guild (Kadın Kooperatifi Loncası) gibi "yeni feministler" de hareketi desteklediler. Bu klinikleri devralmak isteyen belediye meclislerinin sayısı az değildi ve 1939'a gelindiğinde üçte ikisi kamusal fonlardan alınan yardımla çalışıyordu. 1930'da İşçi Partisi'nin kontrolünde olan Sağlık Bakanlığı anne ve çocuk sağlığı merkezlerinin doğum kontrolü konusunda tavsiyede bulunmalarını önleyen yasağı kaldırdı. Son olarak, aynı yıl İngiliz Tıp Birliği ve Anglikan Kilise'nin Lambeth Konferansı, annenin sağlığı söz konusu olduğunda doğum kontrolüne onay verdi. Doğum kontrolü hem yasal, hem ahlaki meşruiyet kazanınca, çeşitli araştırmaların gösterdiği gibi kullanımı yaygınlaştı. 1900'de işçi sınıfı ailelerin sadece yüzde 18'i gebelik önleyici kullandığı halde, 1935-39'a gelindiğinde oran yüzde 68'e çıkmıştı. Kalifiye olmayan işçiler için rakam yüzde 5'ten yüzde 54'e, beyaz yakalı işçiler için yüzde 26'dan yüzde 73'e yükselmişti. Derin fakat gizli bir ihtiyacı yansıtan bu başarıda kadınlar büyük rol oynadılar; 1923 İşçi Kadınlar Konferansı'nda Dora Russel'ın şaşkınlıkla keşfettiği gibi: "Ben ve diğer katılımcılar, gebelik düşüncesine yöneltilen küfürler karşısın-

da şaşkına döndük. . . . Bu kadınlar bize kadının en soylu işi olduğu öğretilen şeye şiddetle saldırıyorlardı."[28]

Diana Gittins'in bulgularına göre, işçi sınıfı içinde doğum kontrolüyle ilgili en tam bilgiye sahip olanlar ve bunu ilk benimseyenler en özgür (işyerinde aktif olma ya da eşitlikçi evlilik ilişkilerine sahip olma anlamında özgür) karılardı. Fakat kadınlar kontrolü kocalara bırakan yöntemlere güvenmeye devam ettiler: *Coitus interruptus* ve prezervatif, rahim fitilinden çok daha fazla popülerdi. Doğum kontrolü uğruna savaş kazanılır kazanılmaz, kürtajın suç olmaktan çıkarılması uğruna mücadele başladı. 1861 tarihli Şahıslara Karşı Cürümler Yasası ve 1929 tarihli Bebekleri Koruma Yasası, annenin sağlığının tehlikede olduğu durumlar hariç, kürtajı resmen yasaklamıştı. 1936'da Kürtaj Yasası Reformu Birliği, Stella Browne gibi doğum kontrolünü savunan aktivistlerin desteğiyle kuruldu. Ve 1938'de büyük bir yasal adım atıldı: Mahkemeler, "fiziksel ya da zihinsel sıkıntı" durumlarında kürtajın yasallığını kabul etti. Yirmi yıl içinde İngiliz kadınlar uygun gördükleri gibi çocuk doğurma özgürlüğünü neredeyse kazanmıştı.

Bu arada Fransa'da 3 Temmuz 1920 tarihli yasayla doğum kontrolünden yana her türlü propaganda yasaklandı. Kürtaj jüri tarafından yargılanmaya tabi ağır bir suçtu; fakat müsamahalı jüriler, mahkeme önüne çıkarılan kadınların yüzde 80'ini aklamayı alışkanlık haline getirdiler. 23 Mart 1923 tarihli yasa kürtajı, sadece bir yargıç tarafından yargılanmaya tabi bir kabahat durumuna düşürdü; yasa koyucular profesyonel yargıçların halktan oluşan jürilerden daha sert olacaklarını umdular. Gerçekten de, 1925 ile 1935 yılları arasında, aklanma oranı yüzde 19'a düştü. Fakat 1920 ile 1930 arasında kovuşturmaların sayısı azdı, 1920 Anti-propaganda Yasası'na göre 978 dava açıldı ve kürtajı yasaklayan yasaya göre yılda ortalama 400 ila 500 kadın yargılandı. Groupes Féministes de l'Enseignement Laïque için "bilinçli annelik" üzerine bir rapor yazan öğretmen Henriette Alquier 1927'de mahkeme karşısına çıkarıldığında, halkın öfkesi o kadar şiddetli oldu ki aklandı. Tutuklananların sayısı, yılda 100.000'i aşan fiili kürtaj sayısıyla karşılaştırıldığında denizde bir damlaydı. Dahası, baskıcı, ahlakçı, nüfusçu iklim, ölüm oranının bazı yıllarda doğum oranını geride bıraktığı 1930'larda doğum oranındaki gerilemeyi durdurmaya yetmedi. Bu istatistikler pek şaşırtıcı değildir; çünkü en yaygın kullanılan doğum kontrol yöntemlerine –dışarıya boşalma; zührevi hastalıkları önleme bakımından kullanımı yasal olan prezervatif ve Dr. Ogino ve Dr. Knauss'un savunduğu "doğal" yöntemler– yasalar izin vermekteydi. Sadece diyaframlar yasaktı. Ancak gizli yapılabilen kürtaja gelince, en yaygın tek-

nik rahim içi enjeksiyon olmak üzere operasyonların sayısı artmış gibi görünüyor. *Lois scélérates*'ın (iğrenç yasalar, yani doğum kontrolüne ve kürtaja karşı yasalar) arkasında duran Bloc National'in muhafazakârlığı ve ismen laik bir ülkede Katolik Kilise'nin nüfuzu politikacıların üzerinde ağırlık oluşturmuş olabilir; öyle ki Radikaller ve Sosyalistler söz konusu yasalara düşmanlıklarını sürekli tekrarlamalarına rağmen, Halk Cephesi yıllarında bu yasaları yürürlükten kaldırmaya cesaret edemediler. Fakat devlet görevlilerinin fiili oybirliği bile halkın tutumunun doğum kontrolü için ortak sorumluluktan yana evrilmesini durduramadı. Bununla birlikte kürtaj kadın işi olarak kaldı. Kürtaj olmaya çalışan kadınlar, çoğunlukla kocalarının haberi olmadan *faiseuse d'ange*'lara (melek-yapıcılar ya da gizli kürtaj yapan kadınlar) ulaşmak için diğer kadınlara güvendiler. Angus MacLaren bu tür gayri resmi şebekelerin günlük yaşamda örtük bir feminizmi yansıttığını öne sürdü. Böyle bir sonuç kanıta muhtaç olsa da, kadınların siyasal, tıbbi ve sosyal baskılara direndikleri açıktır. Burada resmi söylem ile özel kanılar ve hukuk ile pratik arasındaki eşitsizlik çarpıcıdır. Fransızların ve İngilizlerin kamu politikasındaki farklılıklara rağmen, denilebilir ki, henüz açıkça itiraf edilmese de, kadınların kendi vücutlarını kontrol hakkına sahip olduklarına dair inanç iki savaş arası dönemde her iki ülkede de vardı.

Boşanma kadınların özgürlüğünü daha da genişletti, fakat Fransa'da ve İngiltere'de farklı zaman çizelgelerine göre. Fransa'da 1884 tarihli yasa, zina yapan koca sadece bir kapatmayı karısıyla aynı çatı altında tutarsa hapis cezasına çarptırılabildiği için eşitlikçi olmasa da, kadınların yararınaydı. Yeni yasaya göre açılan davaların yarısından fazlasında boşanma davası açan karıydı.[29] Ve davaların sayısı sürekli arttı, 1880'lerde 8.000'den 1914'te 15.000'e ve 1935'te 25.000'e. Tipik boşanma davası, dinsel pratikte keskin bir gerilemenin olduğu bölgelerde bir kentte yaşayan çalışan bir kadın (mavi ya da beyaz yakalı) tarafından açılmaktaydı. Bu kadın doğum kontrolünü biliyordu: Boşanmaya çalışanların yarısı çocuksuzdu ve genel ortalama çocuk sayısı 0,84'tü. İngiltere'de boşanma, ayrılmanın kesin gerekçelerini tanımlayan ve pahalı yasal prosedürleri gerektiren yasalarla sınırlandı; dahası, ülkedeki tek boşanma mahkemesi Londra'daydı. Yüzyılın dönümünde yıllık boşanma sayısı sadece 200'dü. Ne var ki, 1923'te Londra'nın dışında da boşanma mahkemeleri kuruldu ve bir kocanın zinası boşanma gerekçesi haline geldi. Bu yüzden yasal yardım olmadan da, ki bu sadece zenginlerin boşanma davası açabilmesi demekti, 1920-1930 döneminde yılda 4.000'den fazla ve 1940'ta 7.500 boşanmaya karar verildi. 1937 ta-

rihli Karıkoca Davaları Yasası ayrılma ve evliliğin feshi gerekçelerini daha da genişletti; fakat sonuçları uzun süre hissedilmedi. Dahası, kamuoyu boşanmaya hâlâ kötü gözle bakıyordu: Kral VII. Edward'ın boşanmış biriyle evliliği, sadece en ünlü örnekti. Fransa'da boşanma II. Dünya Savaşı arifesinde hâlâ yaygın değildi; fakat özgürleşmiş kadınlar boşanmanın katlanılmaz bir evlilikten daha iyi olduğunu kabul etmişti.

Böylece evlilik yavaş, fakat kesin bir biçimde daha eşitlikçi bir ortaklığa doğru evrildi. Üstünkörü kürtajların hâlâ yüksek bedelleri olsa da, pek çok kadın istenmeyen gebelik korkusundan kurtulmuş oldu. Fakat küçük bir azınlık, "aşağı sınıf"tan ya da bazen denildiği şekliyle "dördüncü dünya"dan kadınlar eğitim yoksunluğu, istikrarsız aile durumları ve düşük gelir nedeniyle biyolojinin esiri kaldılar. Bazı kadınlar Kutsal Kitap'ın, "Verimli olun ve çoğalın" buyruğuna hâlâ uymaktaydı, fakat sayıları azalıyordu. Son olarak, hiç evlenmeyen kadınlar vardı: Savaş genç erkekleri kırdıktan sonra bekâr kadınların sayısı arttı ve bir süre –"bekâr kız"ın hükümranlığı– haber konusu oldular, fakat manşetler silinince tekrar karanlığa gömüldüler. Bu tür kadınlar için, enflasyonun giderek güçleştirdiği özel gelirle yaşamayı beceremedikleri sürece bir iş bulmak önemliydi. Birçok orta sınıf kadın hizmet sektöründe yeni ve nispeten saygın işlere doluştu, fakat yalnız yaşamları hakkında ya da yalnızlığı teskin edici önlemleri hakkında çok az şey biliniyor. Bazı yazarlar kamusal alandaki militanlığı bir oyalanma ya da kendini gerçekleştirmenin alternatif bir biçimi olarak görmelerine rağmen, annelerin ve karıların tarihi onların tarihini gölgede bırakmıştır.

Bağımlılığın Sonu?

Fransız Medeni Kanunu'nu yorumlayanlar geleneksel olarak cinsiyet ayrımcı niteliğine işaret etmektedirler: Evli kadınlar reşit sayılmaz ve genel olarak kadınlar ya bir babaya ya da bir kocaya bağımlılık bakımından tanımlanırlar. 1914'ten önce hukuku temizlemeye yönelik girişimlere rağmen, Fransa İngiltere'nin gerisinde kalmaya devam etti. Örneğin Fransız kadınlar 1907'den sonra kendi kazançlarını kontrol etme yasal hakkını elde etti; oysa İngiltere'de benzer bir yasa 1870'te kabul edilmişti. İki savaş arası dönemde kadınların sivil statüsü her iki ülkede benzer biçimde değişti, halkın davranışlarına zaten girmiş bir özgürleşmeye yasal onay verdiler.

Hukuksal Ayrımcılığın Azalması

Fransa'da kadınlara kocalarının izni olmadan sendikalara girme hakkı 1920'de verildi ve 1927'den sonra bir yabancıyla evlenmeleri durumunda milliyetlerini korumalarına izin verildi. Dul bir kadının kocasından miras alma hakkı kocanın ailesine karşı güçlendirildi; bu, çiftin erkek soyuna göre artan öneminin bir göstergesiydi. Hepsinden önemlisi, 18 Şubat 1938 tarihli yasa, Medeni Kanun'un kocanın vesayetiyle ilgili 215. maddesini fiilen yürürlükten kaldırarak, evli kadınların sivil yetkisizliğine son verdi. Evli kadınlar ondan sonra mahkemede tanıklık etme, sözleşme imzalama, banka hesabı açma, diploma alma, sınavlara katılma ve kocalarının izni olmadan pasaport başvurusunda bulunma hakkına sahip oldular. Yine de koca ailenin reisi olarak kaldı; ikametgâhı ailenin yasal ikametgâhıydı ve karısının bir meslekte çalışmasını yasaklayabiliyordu. Bununla birlikte karı kocasının kararlarını mahkemeye götürebilirdi. Son olarak baba tek ebeveyn yetkisine sahipti; terk etmesi (1924) ya da nafaka ödememesi durumunda bu yetkiden yoksun bırakılmasına rağmen. Bu yasal değişiklikler esas olarak orta ve üst sınıfları etkiledi; Medeni Kanun'un ince noktaları mütevazı insanları fazla etkilemiyordu.

Benzer değişiklikler Büyük Britanya'da da oldu. Evli kadınlar kazançlarının ve mallarının kontrolünü 1882'de ele geçirdiler. 23 Aralık 1919 tarihli Cinsiyet Uygunsuzluğunu Kaldırma Yasası daha önce tamamen erkeklere ait olan meslekleri ve özellikle hukuk mesleğini kadınlara açtı. 1922 tarihli Mülkiyet Yasası, kocası vasiyet bırakmadan ölmüşse karıyı vâris olarak ve bir çocuk vasiyet bırakmadan ölmüşse karıkocayı ortak vâris olarak tayin etti. 1923 tarihli Karıkoca Davaları Yasası, zina ve boşanma davalarında karıkoca arasında eşitliği geri getirdi. 1925 tarihli Velayet Yasası ayrılık durumunda anneyi çocuklarının vasisi yaptı; daha önce çocuklarından uzak kalma tehlikesi vardı. Son olarak 1925 tarihli Ceza Adaleti Yasası, kocasının huzurunda bir suç işleyen kadının zor altında hareket ettiğini varsayan hukuksal uydurmayı ortadan kaldırdı ve böylece kadının kendi eylemlerinden hukuken sorumlu tutulmamasına son verdi. Yine de kadınlar teyakkuzda kalmalıydılar; zira hukuka yeni eşitsizlikleri kaçamaklı yollarla sokmaya yönelik girişimlerde bulunuldu. Örneğin 1935'te, işsizlik ödeneği için başvuran evli kadınlara özel koşullar dayatıldı; koşullar o kadar ağırdı ki, kadınlar işsizlik vergilerini düzenli olarak ödemiş olsalar bile, tazminattan yoksun bırakılabilirlerdi.

Aktif ya da Pasif Vatandaşlar

İngiliz kadınlar ile Fransız kadınlar arasındaki en dikkate değer farklılık, oy hakkındaydı. 1914 öncesi İngiliz feminizminin, Emmeline Pankhurst'ün Women's Social and Political Union'ının (Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği) düzenlediği büyük gösterilerde kendini gösteren gücü, İngiliz kadınlara oy hakkı veren Halk Tasarısı'nın 6 Şubat 1918'de kabul edilmesinde önemli bir rol oynadı. Kuşkusuz, reform eksikti; çünkü sadece otuz yaşından büyük kadınlara oy kullanma izni verilmekteydi. Tam yurttaş eşitliğine 1928'e kadar ulaşılmadı; fakat 1918'e kadar erkeklerin üçte birinin de oy hakkından yoksun olduğu söylenmelidir (yoksullar, ev hizmetçileri ve diğerleri oy sandıklarından uzak tutuldular): Evrensel oy hakkı Büyük Britanya'ya aşamalı geldi. 6 Kasım 1918 tarihli Parlamento Yasası kadınlara Avam Kamarası seçimlerine girme izni verdi. 1924'te İşçi Partisi milletvekili Margaret Bonfield İngiliz tarihinde ilk kadın bakan olarak MacDonald hükümetine girdi.

Büyük Savaş sona erdikten sonra, Fransa'da ulusun zaferine katkılarından ötürü ödül olarak en azından bazı kadınlara oy hakkı verilmesini öneren çeşitli yasa tasarıları hazırlandı. Sonra, 8 Mayıs 1919'da bir cömertlik patlamasıyla Temsilciler Meclisi kadınlara koşulsuz oy hakkı veren bir tasarıyı kabul ederek Aristide Briand'ın çağrısına yanıt verdi. Ne var ki, bu tasarının yasallaşması için Senato tarafından onaylanması gerekiyordu ve Senato'daki tartışmalar, teklif sonunda 7 Kasım 1922'de reddedilene kadar sürüp gitti. Birçok politikacı, kadın oyunun Katolik Kilise'nin esrarengiz bir siyasal nüfuz sahibi olmasına olanak vereceğinden korkuyordu; kadın dindarların sayısı, erkek dindarlardan fazlaydı. Senatörlerin köklü muhafazakârlığı ve gizli kadın düşmanlığıyla birleşen bu korku bir açmaza yol açtı ve Meclis tarafından kabul edilen tasarılar aynı şekilde 1925, 1932 ve 1935'te Senato tarafından reddedildi. Feministler, oybirliğiyle kadınların oy hakkından yana olmalarına rağmen, Union Nationale pour le Vote des Femmes'a (1925) mensup Katolik kadınların desteğine ve *La Femme Nouvelle*'in (1934) kurucusu ve 1935'te Montrouge'da belediye başkanı adayı olan Louise Weiss'in görkemli çabalarına rağmen, etkili bir baskı grubu oluşturmaya yetecek sayıda değillerdi. Birçok kadın, bizzat Louise Weiss'i düş kırıklığına uğratarak bu reforma fazla ilgi göstermedi: "Köylü kadınlara oy hakkından söz ettiğimde, aval aval baktılar. İşçi kadınlar güldü, satıcı kadınlar omuz silkti ve üst sınıftan hanımefendiler dehşete kapılıp uzaklaştılar."[30]

Oy hakkına sahip olunduğunda bile, kadınların kamusal yaşa-

ma katılımı zordu. Büyük Britanya'da seçimle gelinen görevlere 1918'de sadece 1, 1923'te 8 ve 1929'da 14 kadın geldi. Kadınlar Liberal ve Muhafazakâr partilerde çok küçük bir rol oynadılar. Bir kadın kolu bulunan İşçi Partisi'nde biraz daha fazla etkiye sahiptiler, fakat grubun yürüttüğü mücadeleler sosyalist ya da feminist olmaktan çok kadınsaldı; o kadar ki, "evli kadınlar kolu" olarak anılır oldu. İşçi Partili kadınlar okullarda kafeterya ve bedava süt isteyerek çocuk ölüm oranını düşürmek için savaştılar. On altı yaşına kadar zorunlu eğitimi savunarak kendi haklarını değil, çocuklarının haklarını savundular. Partinin birçok üyesi sosyal yardımı ücretleri düşük tutmanın bir bahanesi olarak görmesine rağmen, muhtaç ailelere sosyal yardım çağrısında bulundular. Partinin aktif kadın üyelerinin sayısı küçük kaldı ve erkek çoğunluğunu kadınların görüşlerini kabul etmeye ikna etmek zordu. Fransa'da yeniden yapılanan SFIO'daki (Sosyalist Parti) kadınlar benzer bir durumla karşılaştılar. Kadın üye sayısı sürekli yüzde 3 civarında kaldı. Mayıs 1922'de yeniden canlandırılan Groupe des Femmes Socialistes'in üye sayısı, SFIO'nun toplam üye sayısının 125.000'e yükseldiği 1930'lar boyunca 1.000'in üzerine çıkamadı (1914'tekiyle aynı sayıda kaldı). Groupe des Femmes tam bir başarısızlıktı; çünkü grup üyeleri arasında tartışılan tutumlardan hiçbiri, partinin diğer unsurlarından en ufak bir destek görmedi. Bu yüzden Halk Cephesi hükümetinin kadınlara oy hakkını verememesi şaşırtıcı gelmemelidir; Başbakan Léon Blum üç kadını müsteşar atama simgesel hareketiyle yetindi. Komünist Parti'deki kadınların (üyelerin yaklaşık onda biri) kaderi de pek imrenilecek gibi değildi. Parti hem kadın, hem proleter olarak sömürülen kadın işçilerin davasını savundu; fakat hem işçiler, hem işverenler arasında var olan erkek şovenizminden çok kapitalizmin bir ürünü olarak gördüğü cinsel eşitsizlikleri ortan kaldırmayı gelecek devrime havale etti. Yine de kadın komünistler kadınların doğumları düzenleme hakkını destekleyerek ve *lois scélérates*'ın iptalini isteyerek diğer kadınların yanında yer aldılar. Ne var ki, 1934'ten sonra bu tutumlarını terk etmek zorunda kaldılar; çünkü aileyle ilgili yeni Sovyet politikası her yerdeki komünistleri anneliği ve aileyi yüceltmeye, doğum kontrolünü ve kürtajı lanetlemeye mecbur etti. Bu yüzden, cinsel eşitlik düşüncesine teorik olarak en duyarlı partilerde kadınlar cesaret ve destek bulamadılar. Bununla birlikte, bu destek yoksunluğunun bir nedeni de çok az kadının parti üyesi olmasıydı.

Sendikalardaki kadın üye oranı partilerdekinden çok yüksek olmasına rağmen, aynı sorun sendikalarda da kadınların önüne dikildi. Fransa'da 1900'de 39.000 olan sendikalı kadın sayısı 1920'de

239.000'e yükseldi (erkeklerin yedide biri). Sendikaların daha fazla üyeye sahip ve daha güçlü oldukları Büyük Britanya'da 1921'de 1 milyondan fazla kadın (toplam sendika üyelerinin altıda biri) bir araya gelmişti; bu rakam, kadın işçilerin beşte birini temsil etmekteydi. Ne var ki, 1930'larda sendika üyesi kadınları sayısı 750.000'e geriledi. Birleşme, yani aynı sanayi kolunda daha önce ayrı olan erkek ve kadın sendikalarının kaynaşması sürecinde erkekler üstünlüğü ele geçirdi. Sendikalar Birliği Kongresi'nin yönetim kurulunda iki sandalye kadınlara ayrıldı ve bir noktada Margaret Bondfield gruba başkanlık bile etti. Sonuçta bir bütün olarak hareketin ihtiyaçları kadınların özgül taleplerini bastırdı ve kadın sendikalarının bir zamanlar ünlü oldukları aykırı davranış –uyarısız grev gibi– son buldu.

Fransız kadınlar görüşlerini duyurmakta ve sendika liderlerinin sorunlarını ciddiye almalarını sağlamakta zorluk çektiler. Kadın öğretmenler savaş öncesinden beri erkeklerle eşit ücret almalarına rağmen, solcu öğretmen sendikası Fédération Unitaire de l'Enseignement'ın üye sayısının sadece üçte biri kadındı; kadınlar sendikanın *départemental* kollarında da eksik temsil edildiler.[31] Kadınlar çoğunlukla politika oluşturucu görevleri üstlenmekten çok, sendika saymanlığı gibi yönetsel görevlere verildiler: Sendika sekreterlerinin sadece yüzde 7 ila 18'i kadındı. Fakat dikkatli araştırmalar kadınların sendika toplantılarında sessiz kalarak kendi kendilerini dışladıklarını gösterdi. Ketumlukları yetişme tarzlarını yansıtmaktaydı; o kadar ki, kadın ürkekliği sadece uygun değil, "doğal" da sayılmaktaydı. Kadınlar küçük gençlik ve kadın gruplarına katılarak konuşma becerisi kazanma fırsatını yakaladıktan sonra bu engelin üstesinden gelmeyi öğrendiler ve böylece politika oluşturma sorumluluğunu üstlenmeye uygun görülme şanslarını artırdılar. Bu aşamada duvarlar çatırdamaya başladı ve bir kadın, Marie Guillot, sendikanın genel sekreteri bile oldu. Aile sorumluluklarının birçok kadının toplantılara katılmasını engellediği de unutulmamalıdır. Önde gelen kadın aktivistler ya bekârdı ya da ev işlerini paylaşmaya istekli erkek sendika üyeleriyle evliydi. Kadınların ileriye hareketini önleyen engellerin kaynağı, yetiştirilme tarzları kadar aileydi de; bu, özel yaşamı kamusal yaşamdan yalıtmayı zorlaştıran bir durumdur.

Dahası, iki savaş arasında feminizm savunma konumundaydı. İngiltere'de amacına ulaşan oy hakkı hareketi dağıldı. Pankhurst gibi bazı oy hakkı savunucuları Tory'leri desteklerken, bazıları Liberallere arka çıktı. En ilerici eski oy hakkı savunucuları eleştirilerini tüm sosyal yaşamı kapsayacak şekilde genişletmeye çalıştılar; fakat azınlıkta kaldılar. Bazı feministler dikkatlerini daha somut hedeflere çe-

virdi. Örneğin eski komünist, şimdi İşçi Partili Stella Browne doğum kontrolünün ve kürtajın yasallaşması için çalıştı. Fransa'da Rus Devrimi'nin başarısı savaştan hemen sonra feminist grupların ve yayınların çoğalmasına esin kaynağı oldu, fakat hareket hızla güç kaybetti. *La Voix des femmes* yayınına son vermek zorunda kaldı. Fédération Unitaire de l'Enseignement içindeki feminist gruplar, tehlike anında kadın öğretmenler faşizme karşı mücadeleye katılmanın cinsel eşitlik uğruna savaşmaya devam etmekten daha önemli olduğunu hissedince, çözüldüler. Ligue Française pour le Droit des Femmes'ın örneklediği ılımlı feministler oy hakkını ve eşit işe eşit ücreti vurgulayan tedrici bir politikadan yana oldular. Daha muhafazakâr kadınlar bazı politikacıların doğumcu, ahlakçı görüşlerini desteklediler ve böylece kadınların geleneksel rolleri içinde hapis kalmalarına ve hükümetten hiçbir ödün koparmamalarına yardım ettiler.

Bu yüzden kadınlar kamusal yaşamda çok küçük bir rol oynamaya devam ettiler. Kadınların ücretleri birçok alanda hâlâ erkeklerin gerisinde olmasına rağmen, çalışma hakkının siyasal konularda açıkça konuşma hakkından daha az tartışmalı olduğu anlaşıldı. Kadınlar vücutlarını ve mallarını kontrol etme yönünde ilerleme kaydettiler; fakat aile rolleri cinsiyet-tanımlı olmaya devam etti. Bazı kocalar efendi gibi davranmaya devam ettiler ve bazı kadınlar hâlâ uysal ve sadık karı gibi görünüyorlardı; fakat çoğunlukla gerçeklik klasik klişeler ile skandal niteliğinde yenilikler arasında bir yerdeydi. İki savaş arası dönemin tipik kadını ne Ophelia'ydı ne bekâr kız, ne geleneksel ev kadınıydı ne bir mavi çoraplı; doğanın boyunduruğunu çıkarmaya ve kendisini anneliğe ya da modernliğe feda ederken bile evli bir kadın olarak haklarına sahip çıkmaya başlamıştı. Bu yüzden dönem bir çelişkili eğilimler dönemiydi, birçok çağdaşın kötü analiz ettiği karmaşık bir geçiş zamanıydı.

4

Mussolini İtalyan Kadınları Nasıl Yönetti?

Victoria de Grazia

MUSSOLİNİ'NİN DİKTATÖRLÜĞÜ ALTINDA kadınların durumunu açıklamak için iki sorunun ele alınması gerekir. Birincisi, iki savaş arası dönemde İtalya'da kadınların ezilmesi konusunda özel olarak faşist olan neydi? İkincisi, rejimin kadınlara yönelik tutumu daha genel olarak faşist yönetimin doğası hakkında neyi açığa vurdu? Benim buradaki savım kısaca şudur: Mussolini'nin diktatörlüğü özgül ve ayrık bir ataerkil yönetim biçimini oluşturmaktaydı. Faşist ataerkillik, kadınların ve erkeklerin doğaları gereği farklı olduklarını belit olarak kabul etti. Sonra bu farklılığı İtalyan erkeklerin yararına siyasallaştırdı ve kadın vatandaşlığını tanımlayan ve kadınların cinselliğini, ücretli emeğini ve sosyal katılımını düzenleyen eşi görülmemiş, özellikle baskıcı ve kapsayıcı bir sistemin değişmez parçası haline getirdi. Sonuçta bu sistem diktatörlüğün devlet kurma stratejilerinin, korporatist emek düzenlemesinin, otarşik ekonomik politikalarının ve savaş vurgunculuğunun ayrılmaz bir parçasıydı. Feminizm karşıtı bakışlar faşist inançların karşıtı olduğu kadar şiddetli liberalizm karşıtlığının, ırkçılığın ve militarizmin de bir parçasıydı.

Dolayısıyla faşizmin toplumsal cinsiyet ilişkileri sistemini "liberal ataerkillik" düzeninden, on dokuzuncu yüzyıl Batı toplumlarında egemen olan ve eşitlikçi olmayan düzenden ayırt etmeye çalıştım. Aynı şekilde, II. Dünya Savaşı sonrasında 1930'lar İsveç sosyal demokrasisinin başlıca yaratıcısı olduğu refah devletinde kadınların ikinci sınıf vatandaş statüsünü vurgulamak için uydurulan bir terim olan sosyal ataerkillikten de ayırt edilmelidir.[1] Aynı nedenle, kadınlara yönelik faşist pratikler Nazi diktatörlüğündeki pratiklerle, ikisini ortak bir açıdan çözümlemeyi haklı gösterecek kadar benzerlikler taşır. Kadınların durumunu tikel bir zamanda tikel bir ulusal tarih bağlamında incelemek yararlı olmasına rağmen, benim burada önerdiğim sistematik yaklaşım, toplumsal cinsiyet ilişkilerinde belli değişimlerin –hem iyi yönde, daha fazla eğitim olanağı ya da arkadaşlık ilişkileri gibi, hem daha kötü yönde, istihdam ön-

yargıları, aileci bakışlar ve cinselliğin devlet tarafından düzenlenmesi gibi– yalnızca tikel rejim politikalarına ya da eylemlerine bağlanmaması gerektiği öncülünden hareket eder; etkili olan süreçler gerçeklikte çok daha karmaşık, yaygın ve dayanıklıdırlar. Faşist toplumsal cinsiyet siyasetini diktatörlüğün yaptığını iddia ettikleriyle açıklamaya çalışırsak, faşizmin aynı anda hem aileden yana, hem aileye karşı nasıl olabildiğini, kadınları "aileye ve ocağa" geri göndermeyi iddia ederken kadın rollerini nasıl modernleştirdiğini ya da doğumları teşvik ederken aynı zamanda nasıl engellediğini kavrayamayız. Bununla birlikte, Mussolini yönetimi altındaki kadınlarla ilgili incelemeyi, iki savaş arası dönemde Avrupa'nın genel devlet krizi ortasında değişen devlet kurma stratejileri bağlamına yerleştirirsek, yeni bir toplumsal cinsiyet tabanlı sömürü sisteminin paradokslarını ve İtalyan kadınlar arasında yarattığı çelişkili tepkileri daha iyi açıklayabiliriz.[2]

Toplumsal Cinsiyet İlişkilerini Yeniden Biçimlendirme

Faşist cinsel siyaset birçok bakımdan, Büyük Savaş sırasında ve sonrasında İngiliz siyasal iktisatçı John Maynard Keynes'in 1919'da kapitalist birikimin Victoria dönemi modeli olarak nitelediği şeyin çöküşüne İtalya'ya özgü tepkiydi.[3] Tüketimi en aza indirme ve vatandaşlık haklarının kullanımını sınırlandırma siyasetine dayanan ve bir kıtlık ideolojisiyle güçlendirilen I. Dünya Savaşı öncesi Avrupa liberalizmi, uyruklarından katı bir sosyal disiplin ve püriten davranış kuralları isteyerek ilerlemişti. On dokuzuncu yüzyıl ortasının demografik devriminde ve liberal düşüncelerin yayılmasında yatan derin kaynaklarıyla Avrupalı kadınların büyük kurtuluş hareketi (savaş öncesi oy hakkı hareketlerinde zaten belli olan), savaş ekonomilerinde milyonlarca kadın seferber edildikten sonra geri dönülmez hale geldi. Ondan sonra birçok çalışan kadın beyaz yakalı işlere girdi ve pek çok kent sakini kitle kültürüyle bağlantılı daha özgür cinsel ve sosyal alışkanlıkları paylaştı. Hükümetler bu özgürleşme baskılarıyla uğraşırken, aynı zamanda politikacıların "nüfus sorunu" başlığıyla ele aldıkları karmaşık kaygılarla da karşı karşıya kaldılar.[4] Bu kaygılar doğurganlığın gerilemesinden ve sosyal hizmet uzmanlarının şimdi "problem aileler" dedikleri şeyden kadın-erkek iş rekabetine ve öngörülemez tüketici davranışlarına kadar uzanmaktaydı. Pratik olarak bütün bu sorunlar çağdaş toplumda kadınların –anne, karı, vatandaş, işçi, tüketici ve devlet sosyal yardım hizmetlerinin müşterisi olarak– oynadığı bazen çelişkili rollerin çokkatlılığıyla iliş-

kiliydi. Önerilen çözümler politika oluşturanları İsveçli sosyolog ve sosyal reformcu Alva Myrdal'ın keskin ifadesinde, yani "Bir cinsiyet sosyal bir sorundur" ifadesinde özetlenen bir muammayla karşı karşıya getirdi.[5]

İki savaş arası yıllarda tüm Batılı hükümetler ikili bir meydan okumayla karşı karşıyaydılar: Bir yanda demokratikleşme, diğer yanda "nüfus sorunu". İlk önce kadınların oy hakkını onaylayarak, ardından kadınlarla ilgili yine kamusal söylemler geliştirerek, emek pazarındaki yerleriyle ilgili yasalar çıkararak ve aile politikalarını yeniden kodlayarak yanıt verdiler. Bu yüzden toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden yapılandırılması, Charles Maier'in ekonomik belirsizlik ve kamusal yaşamın demokratikleşmesi karşısında muhafazakâr çıkarları güvenceye almak için ekonomik ve siyasal kurumları "yeniden biçimlendirme" olarak nitelediği şeyle el ele gitti.[6] Bu yeniden yapılanmanın otoriter ya da demokratik bir biçim alma, emeği bastırma ya da destekleme, kadınların ilerlemesine izin verme ya da düpedüz feminizm karşıtı olma derecesi iktidardaki sınıf koalisyonlarının niteliğine ve sosyal refah ve ekonomik yeniden bölüşüm konularında sergiledikleri tutumlara göre değişmekteydi. Yeniden yapılandırmanın nihai sonucu, 1930'larda ortaya çıkan devlet-müdahaleci kapitalizmle ilgili ilk kadın deneyimlerinin önemli yanlarını belirledi.

Faşist İtalya'da hükümet süregelen merkantilist düşünce geleneklerinden yararlanarak kadınların kurtuluşu ve nüfus siyaseti sorununu ele aldı. Bu gelenekler, şiddetlenen uluslararası rekabete ve artan sınıf çatışmalarına tepki gösteren Avrupalı elitlerin iç pazarları yabancı mallara karşı korumaya ve ihracat kapasitesini artırmaya çalıştıkları 1870'lerden itibaren yeniden geçerlilik kazanmıştı. Yeni-merkantilistler bir "zahmetli yoksullar çokluğu"na duyulan ihtiyacı teorileştiren on sekizinci yüzyıldaki ataları gibi, ucuz emek tedarik etmek, askeri ihtiyaçları karşılamak ve iç talebi yüksek tutmak için optimum nüfus büyüklüğüne ulaşma konusunda kaygılandılar.[7] Yirminci yüzyılın başında gerileyen doğurganlık oranları, ırksal karakteristikleri ve milliyetçi çabalarıyla ulus/devlet kimliğini sözde zayıflatan etnik azınlıklar ve sözde en az uygun olanlar çoğalırken elitlerin azalmasına neden olan iç doğurganlık farklılıkları bu kaygıları daha da ağırlaştırdı. Büyük Savaş arifesine gelindiğinde, nüfus sorunuyla bağlantılı yeni biyolojik siyasetler ortaya çıkıyordu. Yaşamı ölümüne bir varoluş mücadelesi olarak yorumlayan sosyal Darwinci düşüncelerle dolu politikacılar soy ıslahçı ve sosyal yardım programlarını devlet politikasının amaçlarına uygun biçimlendirmeyi önerdiler. Bu amaçlar temelde iki katlıydı: Uluslararası

alanda gerileyen gücü desteklemek ve ülke nüfusunu kontrol etmek. Etnik çeşitlilik ve kadının özgürleşmesi engel olarak saptandığı için, biyolojik siyaset feminizm karşıtlığıyla ve anti-Semitizmle kolayca kaynaştı.

Nüfus sorununda İtalyan faşizminin tamamen otoriter ve feminizm karşıtı diye nitelenebilecek tutumları, çağdaş gözlemcilerin karşıt tutum diye gördükleri İsveç nüfus politikasıyla karşılaştırılarak anlaşılır kılınabilir. İsveç politikası, sosyal demokratlar 1932 seçimlerini kazanıp 1935'te İsveç Nüfus Sorunu Üzerine Kraliyet Komisyonu'nun kurduktan, 1936'da parlamentonun her iki kanadında çoğunluğunu pekiştirdikten ve böylece ertesi yıl ulusal yasama organının "anne ve bebek oturumu"nun yolunu açtıktan sonra 1937'de formüle edildi. İsveç sosyal demokrasisi devlet iktidarını sürdürmek için nüfusun taşıdığı önemin en az faşist elit kadar bilincindeydi; zira İsveç'in nüfusu 1933'te sadece 6,2 milyondu. İsveç devleti gerileyen doğurganlık oranının neden olduğu "kriz"in üstesinden gelmek için, on dokuzuncu yüzyılda liberal siyaset kavrayışlarına ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine yol gösteren kamusal iktidar ve özel iktidar, aile otoritesi ve devlet otoritesi, bireysel çıkar ve devlet çıkarı ayrımlarını ortadan kaldırmaya İtalya kadar istekliydi.

Bunun ötesinde çok az benzerlik vardı. İşçilerin yanı sıra çiftçileri ve feministleri de kapsayan geniş tabanlı liberal bir koalisyon tarafından desteklenen İsveçli sosyal demokratlar zinde nüfus hedefini geniş bir sosyal ve ekonomik reform programına bağladılar. İsveç nüfus siyasetinin öncelikli amacı, bu politikanın baş mimarları Gunnar ve Alva Myrdal'ın nitelediği gibi, uygun, istikrarlı bir nüfustu. Bunun anlamı, "bir kişinin üremekten uzak durmamasını sağlama"nın zorlayıcı olmayan yollarını bulmaktı.[8] Politika "milliyetçiliğin yumuşak bir biçimi"ni varsaydı ve İsveç'in uluslararası ekonomiye açıklığıyla tutarlıydı. Ne var ki, reformlar İsveçlileri kamu refahı amaçlanırken bile özel çıkarların korunduğuna ikna etmenin temel yoluydu. Yüksek ücretlere ve çiftçilerin korunmasına esin kaynağı olan aynı yeniden bölüşüm ruhuyla hükümet, çocuk yetiştirmenin yükünü dengelemek için tüketimin kimi önemli yanlarını sosyalleştirdi. Başlıca ödenekler, düşük maliyetli konuttan okullarda bedava öğle yemeğine kadar uzanan ayni hizmetlerdi. Devlet ataerkil aile yapılarını, karı, anne, işçi ve vatandaş olarak ağır ve bazen bağdaşmaz yükleri dengelemede kadınlara yardım etmenin daha rasyonel, etkin ve adil araçlarıyla değiştirmeye ilgisini de teyit etti. Bu yüzden sosyal politika, çocuk doğurma ve büyütmenin ana yükünü yine kadınların taşıdığını ima etmekteydi. Amaç çocuk doğurma tercihini daha az keyfi ve çocuk büyütmeyi daha az zahmetli yap-

maktı. Bu yüzden kadınlar çocuk sahibi olmanın yanı sıra çalışmaya da teşvik edildiler; kürtaj yasallaştı ve doğumların ne "istenmeyen" ne "istenir" olması gerektiği gerekçesiyle doğum kontrolü ve seks eğitimi geliştirildi.[9]

Faşist İtalya ise nüfus sorununu yeni-merkantilist bir kalıba soktu ve diktatörlük kendi doğumcu "savaşlar"ını ulusal kurtuluş bakımından haklı gösterdi. Bu bakışın kadınlar için dolaysız sonuçları vardı. Devlet zindeliğin tek hakemi olduğunu ilan etti. İlke olarak, çocuk doğurmayla ilgili kararlarda kadınların söz hakkı yoktu. Gerçekten de kadın uyruklar devletin düşmanları sayıldı: Aile büyüklüğünü sınırlama kararını bizzat kendileri alsınlar ya da almasınlar, aile çıkarlarına uygun hareket etmekten sorumlu tutuldular. İthalatı kısmak ve ihracatı teşvik etmek için tüketimi sınırlama amacıyla tasarlanan ekonomik politika, sosyal eşitsizlikleri ağırlaştırmanın ötesinde, çocuk doğurmanın ekonomik caydırıcılarını artırmış ve kentsel alan ile kırsal alan arasındaki doğurganlık farkını yükseltmiş olabilir. Bu tür caydırıcıları azaltacak reformları reddeden faşizm kürtajı, gebelik önleyicilerin satışını ve cinsel eğitimi yasaklayarak çocuk doğurmayı dayatmaya çalıştı. Aynı zamanda faşist devlet aile yapısında, emek pazarında, siyasal sistemde ve genel olarak toplumda kadınlara karşı erkekleri kayırdı. Bu, ekonomik büyümenin yükünü toplumun en az avantajlı üyelerine yıkmayı ilk elde olanaklı kılan siyasal ve sosyal kontrol makinesi kullanılarak başarıldı.

Liberal Ataerkilliğin Mirası

İsveç sosyal demokrasisinin ilerici tutumları güçlü liberal feminizm gelenekleriyle, bütünleşmiş bir tarım sektörü, nispeten homojen bir sivil kültür ve cinsel görenekle bağlantılı olduğu halde, faşist ataerkilciliğin kökleri yeni birleşen İtalya'nın liberalizminin zayıflığında, gecikmiş ve eşitsiz bir biçimde sanayileşen bir toplumun kararsız kamuoyunda yatmaktaydı. İtalyan kadın hareketi yüzyıl dönümünde ortaya çıktı; fakat kamusal pastadan uzak duran, kendilerini yoksul kadınlar ve çocuklar yararına iyi işler yapmaya adayan orta sınıf ve Katolik bileşenleriyle küçük ve bölünmüş kaldı. Yine de "kadın sorunu" kaygı verici görünüyordu. Bunun nedeni kısmen, İtalya'nın 1859'da yamalı bohça gibi birleşmesinden sonra liberal elitlerin İtalyan erkeklerini ulusal bir toplum biçiminde gelişigüzel bütünleştirmeye koyulmalarıydı. Yüzyıl dönümünde sınıfsal, bölgesel ve sivik-kültürel bölünmeler, yarım yüzyıl önce olduğundan daha büyüktü, sadece güneyin topallayan gelişimiyle değil, aleni ver-

gi eşitsizliği, hantal bir kamusal eğitim sistemi ve anlamlı bir seçim reformunun 1912'ye kadar ertelenmesiyle de ağırlaşmıştı. "Kadın sorunu", "sosyal sorun"la üst üste binmesiyle daha da karmaşıklaştı; geniş tabanlı ve militan İtalyan sosyalizmi çalışan kadınlar arasında büyük bir taraftar kitlesi topladı ve orta sınıf reformcuları rahatsız etti. Dahası İtalyan Katolikliği 1904'e kadar liberal sisteme açıkça düşmandı. Modernizm karşıtı kültürü, genel olarak bireyci felsefelere hoşgörüsüzlüğü kadınların özgürleşmesine düşmandı. Yine de kilise kadınları babacanca korudu ve aile değerlerinin baş muhafızı olduğunu savundu.

Daha özel olarak, liberal devletin kadınlara yönelik tutumu, faşist hükümetin daha sonra yararlanacağı belli bozukluklar sundu. Liberal hükümet alışılmamış ölçüde bırakınız yapsınlarcıydı; Mussolini'nin propagandacılarının daha sonra faşizmin bir reform gücü olma iddiasını meşrulaştırmak için yerdikleri bir özellik. 1865 Pisanelli Yasası, Avusturya İtalya'sını yöneten aile yasalarına göre geri bir adımdı. Napoleonik esinli diğer aile yasaları gibi, bu yasa da ailenin erkek reislerinin otoritesini güçlendirerek devletin aileye ilgisini onayladı. Kadınların kocalarının izni olmadan ticari ve yasal edimlerde bulunmaları engellendi, çocuklarının vasisi olmaları önlendi, hatta 1942'ye kadar kocanın ölümü ya da ehliyetsizleşmesi durumunda kolektif aile mülklerini, mirasını ve drahomaları kullanmaya yasal olarak yetkili olan "aile meclisleri"nden bile dışlandılar. Diğer aile yasaları da İtalyan liberalizminin gelişigüzel politikasını sergilemekteydi. Aile mülkiyetini olduğu gibi koruma adına devlet zina ve ensest birlikteliklerin çocuklarını mirastan mahrum bıraktı, zinayı sadece kadınlar için suç haline getirdi ve babalık davalarının tüm biçimlerini yasakladı. Aynı zamanda, her yıl binlerce İtalyan dini nikâhla ya da hiçbir resmi onay olmadan evlenmesine rağmen, liberal İtalya sadece resmi nikâhlı evlilikleri tanıdı. Resmi nikâhlı olmayan evliliklerden doğan çocuklar hükümetin gözünde meşru değildi.[10]

1900'e gelindiğinde başka yerlerdeki hükümetler de aynı şekilde sırf erkek ücretlerini ve ırksal zindeliği güvenceye almak için kadınları ve çocukları koruyan reformlar yaparak daha fazla ataerkilleşiyordu. O sırada İtalya'da sınai işgücünün yüzde 30 kadarı kadındı. Yine de, 1902'de kadınlar ve çocuklar için azami on iki saatlik bir işgünü saptayan ve kadınların doğumdan sonra bir ay süreyle çalışmasını yasaklayan Carcano Yasası çıkarılana kadar, hiçbir fabrika yasası kadınların çalışma sorunundan söz etmiyordu. Bekleneceği gibi, bu yasa da istisnalarla doluydu ve takibi zordu.

Bu ihmal mirası ışığında yeni doğan İtalyan kadın hareketi –ve belki de genel olarak kadınlar– liberal ideolojiyle ve kurumlarla düş-

manca olmasa da, ikircikli bir ilişki geliştirdiler. Radikal demokrat Anna Maria Mozzoni'nin eşitlikçiliğinden etkilenen en eski gruplar, devasa sosyalist harekete sempati beslediler ve işçi sınıfı kadınlarıyla bağ kurdular. 1908'den sonra iç yapışkanlıkları daha da artan bazı gruplar Katolik Kilise'ye bağlıydı; kadınların kamusal bir varlık olarak örgütlenme hakkıyla birlikte aile değerlerini ve diğer muhafazakâr değerleri savundular. 1900'den sonra artan sayıda orta sınıf kadın, sözde pratik feminizme bulaştı.[11] Ana örgütsel referans noktaları, 1903'te kurulan İtalyan Kadınların Ulusal Konseyi'ydi (Consiglio Nazionale delle Donne Italiane). Eşit hakları vurgulayan Anglo-Amerikan feministlerden farklı olarak İtalyan burjuva feministler piyasa güçlerinin ya da genel oy hakkının özgürlük getireceğine fazla güvenmediler. İtalya'nın orta sınıflarına özgü yurtseverlik şevkleri ve aileci bakışlarıyla, hayır işlerinde fedakârlığı, vatandaşlık haklarının verilmesine bir hazırlık olarak gördüler. Kitlesel siyasetten uzak durup, kadınların modern toplumdaki özel annelik misyonunun sosyal bakımdan ve devlet tarafından tanınmasını sağlamaya çalıştılar. Kaçınılmaz olarak birçoğu, Mussolini'nin faşist dönemde buna ulaşıldığına dair iddialarından etkilendi.

Bu küçük, parçalanmış ve pek militan olmayan feminist hareketin yaygın bir düşmanlık uyandırmış olması, liberal İtalya'nın zayıf ulusal sivik kültürü konusunda birkaç gözlem daha yapmadan açıklanamaz. Milano ya da Torino gibi modern sanayi ve ticaret merkezlerine ek olarak nüfusun yüzde 50'sinden fazlasının tarımla geçindiği bu yarı-sınai, yarı-kırsal toplumda özgürleşmiş kadın davranışları göze batmaktaydı. Bizzat liberal elitler en azından kadınlardan oy hakkını esirgeyerek feminizm karşıtı tutumlara arka çıktılar. Ayrıca, "siyasal düzeni yumuşatmak ve tamamlamak" için "anne duyarlılığı"nın vazgeçilmez olduğu inancıyla yola çıkıp, hayır işleriyle sosyal hastalıkları sağaltmaya ve işçi sınıfı huzursuzluğunu sakinleştirmeye çalışan kadınların sunduğu sosyal hizmetleri fazla takdir etmediler. Bu alanda kendileri harekete geçemeyen liberal elitler, kadınların gönüllü işini tanıma fırsatını kaçırdılar ve işçi sınıfı mütekabiliyetçiliği ile Katolik hayırseverliği merkezi hükümetin otoritesine tabi kılma vizyonları yoktu. Ve bu, faşistler için bulunmaz bir fırsattı. "Ulusal yeniden yapılanma" adına liberal "ihmal"i şiddetle eleştirdiler, yerel birliklere "disiplin" dayattılar ve faşist derneklerdeki on binlerce orta sınıf kadın gönüllüyü harekete geçirdiler.

Faşizm İtalyan erkeklerin öfkeli erilciliğini de okşayabildi. Yüzyıl dönümünden sonra İtalyan entelektüellerin erkekçi duruşlarının sosyo-psikolojik kökenlerine ve bunun sayısız tezahürüne –dekadan yazar Gabriele d'Annunzio'nun erotik duyarlılığından ve Floransa'nın

etkili edebiyat dergisi *La Voce*'nin feminizm karşıtı metaforundan, fütürist şair Filippo Marinetti'nin "kadınları aşağılama"yla (*disprezzo per la donna*) ilgili ünlü açıklamalarına kadar– bütünlüklü bir inceleme ayrılabilir. İtalya'da, dar tabanlı liberal "jerontokrasi"nin (yaşlılar yönetimi) dışında bırakılmaya duyulan erkek öfkesi ve erkek onurunun emperyalist yiğitliklerin sonucuna bağlı olduğu bir zamanda İtalya'nın mütevazı uluslararası statüsünden duyulan can sıkıntısı, "Latin" cinsiyet ayrımcılığını ağırlaştırdı. İtalya'nın binde 30'luk doğurganlık oranı İspanya ve Romanya'dan sonra Avrupa'daki en yüksek oran olmasına rağmen, demografik tükenme korkuları da başka bir öğeydi. Görünüşe bakılırsa, cinsel düzensizlik ve ırksal gerileme kaygıları başka faktörlerce de ağırlaştırıldı: Göç nedeniyle İtalyan erkekliğinin kuruması (Büyük Savaş'ın arifesinde yılda 500.000 kişi göç etti); kıt sermayeli ekonomik bir ortamda el sayısına verilen önem; böylesine eşitsiz gelişen bir toplumda şaşırtıcı cinsel davranış çeşitliliği ve son olarak, doğurganlıkla ilgili konularda Katolik öğretilerin ve pozitivist bilimsel hipotezlerin yaygın etkisi.[12]

Savaş arifesine gelindiğinde İtalya'da yeni-ataerkilci diyebileceğimiz siyaset ortaya çıkıyordu. 1910 civarında başlamak üzere, ahlak bağnazları aile yaşamının bozulmasına karşı kampanyalar başlattılar, Katolik birliklerle güç birliği yapıp gerileyen doğum oranının suçunu kentleşmeye, kadınların özgürleşmesine ve radikal esinli Yeni-Malthusçu pratiklere yüklediler. Liberal elitler, sosyal politikaya karışmak istemeseler de, önsezili liberal sosyal teorisyen Vilfredo Pareto'nun ahlak reformcularının "erdemci" mitleri diye yerdiği şeyi kabul etme ve dolayısıyla cinsel normları yasalaştırmak için *laissez-faire* ve ruhban karşıtı ilkelerden vazgeçme eğiliminde oldular.[13] Marinetti'nin 1909 Fütürist Manifesto'suyla modernist kültür de saflara katıldı: "Ahlakçılığa, feminizme ve korkaklığın tüm oportünist ve yararcı biçimlerine karşı savaşmak için müzeleri ve kütüphaneleri yerle bir etmek istiyoruz."[14]

Ne var ki, bu yeni ataerkilci tutum yeni bir kadın yönetme programı anlamına gelmiyordu. Nüfus sorununda, 1920'lerin ortasından itibaren feminizm karşıtı bir programı kavramsallaştırıp uygulamak için gerekli entelektüel ve siyasal çerçeveyi sağlayacak açık bir tutumun ana hatlarını da çizmiyordu. Aksine burada vurgulanması gereken şudur: Faşist rejim "kadın sorunu"yla bağlantılı bakışların ve kurumların mirasını devraldı. Bazı konumlar, kiliseninkiler gibi, rejimi hem destekleyecek, hem tamamlayacaktı. Demografik mühendislik ve ırksal tutumlar gibi bazılarını, faşizm kendi devlet-inşa stratejilerinde özgürce kullandı. Her şeyden önce rejim öncü bir güç iddiasında bulunmak için liberalizmin aile, çocuklar ve annelikle ilgi-

li "düşmanlığı"nı yerebildi. Duçe, sayısız eski feminist de dahil birçok orta sınıf kadının tanınma arzusundan, özveri ruhundan ve yurtsever heyecanından yararlandı.

Faşist Cinsel Siyasetin Ana Kaynakları

Mussolini diktatörlüğünün kadınları yönetmek için ayrı bir sistem geliştirdiğini ileri sürmek, Duçe 1922'de Roma'ya yürüdüğünde hazır bir programı vardı demek değildir. İtalyan faşizmi potansiyel müttefiklere ve savaş sonrası ilk yılların değişen siyasal toprağına göre renk değiştiren bukalemun gibi bir hareketti. Bu yüzden 1919'da yeni doğan hareket, boşanmayı destekleyerek ve burjuva aileyi bastırarak geleneksel ahlaka karşı koymaya hazır fütürist entelektüellerin tutumunu bağrına basmıştı. Aynı yıl, oportünist popülist sesi, kadınlara oy hakkı verilmesinden yana çıkmıştı. Ne var ki, kadınların oy hakkına karşı çıkan gaziler hareketi, faşizmin kendi sendikalist birliklerinin çalışan kadınlara yönelik antipatisi ve 1920-21'de sosyalist birliklere ve kooperatiflere kara gömlekli *squadristi* saldırılarını destekleyen toprak sahiplerinin katı Katolik-kırsal anti-feminizmi karşısında bu tutumlar hızla terk edildi. 1923'ten sonra, Mussolini'nin Milliyetçi Parti'deki müttefiklerinin sert yüzlü otoriterliği faşizmin kadın düşmanlığını güçlendirdi. Tüm tikelciliklerin tabi kılınacağı ulusal çıkar nirengisini tutanlar bunlardı; güçlü ve uzman bir devlet vizyonları suç antropologlarını, sosyal hijyencileri, tıp doktorlarını, çocukları koruma savunucularını ve liberal eylemsizliğin uzun süredir engellediği İtalyan "soyu"nu (*stirpe*) iyileştirme projelerine hayat vermeyi uman diğer reformcuları topladı. 1929'da Vatikan'la yapılan antlaşmadan sonra, kilise kurumları ve Katolik personel ile dinsel gelenekler faşist feminizm karşıtlığının güçlenmesine destek verdiler.

Mussolini diktatörlüğü, faşizmin öğretisel eklektisizmi sayesinde eşitsiz gelişen bir toplumda kadınlara yönelik bildiğini okuyan bir siyaset geliştirebildi. Duçe'nin kendisi, "kadının daha iyi mi, yoksa daha kötü mü olduğu" tartışmasına karşı, "Sadece farklı olduğunu söyleyelim" tavsiyesinde bulunduğunda bir klişeyi dillendirmekteydi; bu akıl yürütme her tutumu, bu durumda kadınlara oy hakkı hem vermeyi, hem vermemeyi pratik olarak haklılaştırabilirdi.[15] Bu yüzden kadınlarla ilgili faşist görüşler bir uçtan diğerine uzanıyordu: Mussolini'nin kırkökenli kadın düşmanlığından (kadınlar "evi derleyip toplamak, çocuk doğurmak ve boynuzlamak için doğmuş" melek ya da şeytandır)[16] felsefeci Gentile'nin rafine Yeni-Hegelci tamamlayıcı özler öğretisine (küçük ayrıntılara takılan kadınlar –"bitimli do-

ğa", "ezeli ilke"– aşkınlığa yetenekli değildi) kadar.[17] Ham pozitivist polemik kadının biyolojik aşağılığını yererken, faşizmin önde gelen teknokratı Giuseppe Bottai gibi birkaç pragmatist yeni faşist elitin değerli kadın arkadaşlara ve çocukları için annelere ihtiyaç duyacağını düşünerek kadın eşitliğini savundu.[18] Bu yüzden, sözgelimi 1927'de utanç verici kadın giyimini "ahlaklılaştırmak" için ulusal bir kampanya başlatan Katolik bağnaz Amadeo Balzari'yi, iç gıcıklayıcı masallarıyla, örneğin *La donna tipo tre* (1928) (ne "sosyete orospusu" ne "anne-karı"), İtalya'nın "yeni kadın"ını hem alaya alan, hem teşvik eden ünlü Milano'lu gazeteci ve editör, eski fütürist Umberto Notari'den büyük bir uçurum ayırmaktaydı.[19] Aynı şekilde, parlak Teresa Labriola –faşizm ile feminizmi uzlaştırmak için ideolojik taklalar atan– gibi sözde "Latin feministler", kadın karşıtı nükteleri Roma salonlarında dolaşan kendinden hoşnut memurlardan çok uzaktılar. Ne var ki, siyasal ve ekonomik sorunların yanı sıra, özel ve etik sorunları da kararlı bir şekilde halletmek için devlet gücünün kullanılması gerektiği inancını paylaşmaktaydılar. Bir ulusal büyüklük siyaseti uğruna kadın farklılığıyla ilgili değişik hesaplarını ve bunların politika dünyasındaki imalarını görmezlikten geldiler.

Ne var ki, sonunda faşist rejimin iktidarını pekiştirmek için aldığı önlemler iki savaş arası İtalyan toplumunda kadınlara yönelik bütünsel tutumu belirledi. Siyasette faşizm 1920'lerin ortasında muhalefette bir hareket olmaktan tek partili bir hükümet olmaya ve 1930'larda sivil toplumda sığ köklere sahip otoriter bir rejim olmaktan kitle tabanlı bir devlet oluşturmaya geçti. Ekonomik politikada diktatörlük 1920'lerin ikinci yarısında *laissez-faire*'den korumacı politikalara geçti. Buhranın ve 1936'daki Etiyopya Savaşı'nın ardından dört başı mamur bir otarşi politikası geldi. Bu evrim, diktatörlüğün muhafazakâr İtalya'yla, yani büyük işadamları ve büyük toprak sahipleri, monarşi, ordu ve Katolik Kilise'yle sosyal ittifakının onaylanmasına eşlik etti ve buna dayandı. Karşılığında rejim faşist partiyi (PNF) devlet bürokrasisine tabi kıldı. Sonra PNF'yi, ekonomik alanda çıkarları ya görmezlikten gelinen ya sistematik olarak ihlal edilen, yüzeysel de olsa geniş bir siyasal konsensusla bütünleştirilen sosyal gruplara –işçiler, köylüler ve küçük mülk sahipleri– ulaşmak için basamak olarak kullandı.[20]

Diktatörlük bu muhafazakâr ittifakı sağlama almak için, ücretlere ve tüketime aralıksız bir baskı uyguladı. 1930'larda gelişme kaydedilince, İtalya'nın düalist niteliği de belirginleşti. Bir uçta verimsiz tarımı ve sallantılı statüsü resmi makamlarca kır yanlısı ideolojilere bağlanan geniş bir küçük işletmeler tabakası; diğer uçta, devlet yardımıyla batmaktan kurtarılan ve 1933'ten sonra silahlanmayla can-

lanan oldukça yoğunlaşmış bir sanayi sektörü vardı. 1930'ların ortasında ulusal gelirin yüzden 10'undan biraz fazlası ve devlet gelirlerinin üçte bir kadarı silahlı kuvvetlere harcandı. Bu arada ulusal gelirde emeğin payı azalmaya devam etti. 1938'de sanayi işçilerinin gerçek gelirinin 1929'daki düzeyin yüzde 3 gerisinde ve 1921'deki savaş sonrası zirveden yüzde 26 düşük olması faşizmin "düşük ücret" ekonomisinin bir göstergesiydi. 1938'in sonunda ortalama aile gelirinin yarısında fazlası gıdaya harcanmaktaydı (Birleşik Devletler'de yüzde 25'i). İtalya, ücretlerin 1920'lerin başından II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar düşme eğilimini sürdürdüğü tek sanayileşmiş ülkeydi. Gıda bütçelerine, dayanıklı tüketim mallarının satışına ve yararlanılan kamu hizmetlerine göre ölçülen yaşam standardı, İtalya'yı diğer sanayileşmiş ülkelerin epeyce gerisine koymaktaydı.

Bu politikaların İtalyan kadınlar, özellikle işçi ve köylü çoğunluk için kapsamlı sonuçları vardı. Faşizm nüfus siyasetini sürdürmek için kadınların vücudunu, özellikle üreme işlevlerini daha fazla kontrol etmeye çalıştı. Aynı zamanda, eski ataerkil aile ve baba otoritesi nosyonlarını muhafaza etmeye çalıştı. Diktatörlük ücretler ve tüketim üzerindeki baskıyı sürdürmek için, ekonomik aile kaynaklarını bilinçli bir biçimde ve sanayileşme yolunda epeyce ilerlemiş bir ülke için alışılmamış ölçüde kullandı. Sonuç olarak, kadınların aile gelirlerine katkı sağlamak için *part-time* ve çoğunlukla gizli ücretli işçi olmanın yanı sıra, dikkatli tüketici, etkili aile yöneticisi ve cimri bir sosyal yardım sisteminden hizmet sızdıran zeki müşteri gibi davranmalarını istedi. Rejim İtalyan sanayiinin düşük maliyetli işgücü rezervini korurken yüksek erkek işsizliği karşısında ucuz kadın emeği kullanımını frenlemek için, kadın emeğinin sömürülmesi etrafında ayrıntılı bir koruma ve yasak sistemi geliştirdi. Son olarak, haklarındaki iddialara kadınları duyarlı hale getirmek, ulusal toplulukla özdeşleşme ve ona hizmet etme arzularından yararlanmak için rejim modernlik ile özgürleşme arasındaki ince çizgide yürüdü. 1930'ların sonuna gelindiğinde, kadınların, özellikle burjuva ve genç kadınların sosyal katılım arzularına yanıt veren kitle örgütleri geliştirmişti; fakat liberal dönemin kurtuluşçu şebekeleriyle gelişen özerklik duygusuna, bireyci değerlere ve kadın dayanışmasına engel oldu.

Üreme Siyaseti

Faşizmin üreme özgürlüklerine saldırısı, herhalde cinsel siyasetinin en bilinen yanıdır. 26 Mayıs 1927 tarihli ünlü İsa'nın Göğe Yükseliş Günü konuşmasında Mussolini "ırkı savunma" politikaları-

nı faşist iç siyaset hedeflerinin merkezine yerleştirdi; Duçe'nin hedefi, o sırada 40 milyon olan ülke nüfusunu yüzyılın ortasında 60 milyona çıkarmaktı. Mussolini bu tutkuyu haklı göstermek için iki akıl yürütme yoluna başvurdu – ve en azından bir o kadar önemli üçüncüsünü de çıkarsayabiliriz, yani savaşın tersyüz ettiği kadın-erkek ilişkilerini yeniden kurmak ya da "normalleştirmek". Birincisi, ucuz emek olarak fazla insana duyulan ihtiyacı vurguladığı için merkantilistti. Diğer mantık daha tipik olarak emperyalist yayılmaya soyunan bir ülkeye aitti; İtalya'nın gerileyen nüfus artışı, 1920'lerde hızlanan ve hükümet nüfus araştırma tekniklerini geliştirdikçe daha da belirginleşen bir eğilim, ülke liderlerinin yayılmacı tutkularını engellemekteydi. Duçe'nin sürekli tekrarlamayı sevdiği gibi, İtalya bir imparatorluk olmasaydı, kesinlikle bir sömürge olacaktı.

"Doğum, daha fazla doğum" arayışında diktatörlük reform ile baskı, bireysel inisiyatifi teşvik ile somut devlet teşvikleri arasında gidip geldi. ONMI (anne ve çocuk sağlığı için ulusal hizmet) reformist yanı temsil eder. Katoliklerin, milliyetçilerin ve liberallerin coşkulu desteğiyle 10 Aralık 1925'te kurulan ONMI'nin ana odağı normal aile yapısının dışına düşen kadınlar ve çocuklardı. Diğer reformist önlemler büyük aile babalarına vergi muafiyetleri, devletin sağladığı annelik izinleri ve sigortaları, doğum ve evlilik kredileri, ücretli ve maaşlı çalışanlara aile ödeneklerini kapsamaktaydı. Baskıcı önlemler kürtajın devlete karşı bir suç sayılması, doğum kontrolünün yasaklanması, seks eğitiminin sansür edilmesi ve bekârlara özel vergiyi kapsamaktaydı. Bunlara büyük aile babalarına mesleki terfiyi de ekleyebiliriz; yüksek işsizlik oranı dikkate alındığında, "anormal derecede egoist" bekârların ve çocuksuz evli erkeklerin yanı sıra kadınları da cezalandıran bir önlem.

Nazi Almanya'sından farklı olarak faşist İtalya olumsuz soy ıslahı önlemlerinden uzak durdu. Bu, ideolojinin soy ıslahçı olmadığı anlamına gelmez. Fakat faşist nüfus mühendisliği çok farklı bir ırk kavrayışından kaynaklandı ve farklı bir ırksal eleme mekanizmasını savundu. Almanya'dan farklı olarak İtalya'nın sözü edilecek bir azınlık sorunu hiçbir zaman olmadı; en azından Duçe 1936'da Etiyopya'yı fethedip İtalya'nın Afrika imparatorluğunu kurana kadar (bu fetihten hemen sonra, ırk karışımına karşı ilk yasalarını çıkardı). İtalyan ırk teorisyenleri aşağı katmanların aşırı üremesinden de korkmadılar. Tam tersine "eşitsiz doğurganlık"ı övdüler ve Anglo-Amerikan ve daha sonra Nazi biyolojik ayıklanma önlemlerinin sözde bilimselliğine kuşkuyla baktılar. İtalya'nın önde gelen nüfus istatistikçisi Corrado Gini'nin teorileştirdiği şekliyle faşizmin "genç-

lik devrimi" "tek yaşamsal enerji rezervuarı"ndan, yani "ulusun canlanmasının değişen iç bileşimine ve karışımına bağlı olduğu aşağı ve doğurgan sınıflar"ıyla kırsal kesimden yararlanmayı vaat ediyordu.[21] Katolik Kilise'nin "zootekniğin insan türüne uygulanması"na karşı sert uyarıları bu tutumları güçlendirdi.[22] Kısmen Malthusçu *laissez-faire* kötümserliği (nüfus, kaynaklardan fazla olacaktı), kısmen Darwinci iyimserlik (en uygun olan hayatta kalacaktı) olarak nitelenebilecek bir bakıştan esinlenen rejim, gayretkeş demograflarının kalabalık aileler ile yoksulluk, aşırı yığılma, kötü beslenme ve cehalet arasında buldukları aleni bağıntıları çoğunlukla görmezlikten geldi, hatta bazen açıkça alkışladı.

Faşist politikanın Nazi soy ıslahçılığından fiziksel olarak daha az mütecaviz olduğunu söylemek, kadınlara, özellikle yoksul kadınlara daha az yük olduğunu ileri sürmek değildir. Faşist nüfus siyaseti ikili bir yüz geliştirdi. Bir yanda güçlü bir biçimde normatifti. Uzmanlar kadınları annelik misyonlarına "hazırlıksız", "üreme aygıtları bakımından zayıf ve kusurlu" ve dolayısıyla "anormal" evlat doğurmaya yatkın gördüler.[23] Bu yüzden devlet politikasının itici gücü, çocuk doğurmanın ve bebek bakımının modernleşmiş modellerini yaymaktı. Faşist soy ıslahçılar aynı zamanda, en azından en yoksul vatandaşlar karşısında bir karışmama politikasını da haklı gördüler. Her şeyden önce reformlar sadece pahalı değil, amaç daha fazla doğumsa karşı-üretkendi de. Doğrusu, daha yüksek bir yaşam standardı memur ailesini ikinci bir çocuk sahibi olmaya özendirebilirdi; diktatörlüğün maaşlı orta sınıfa yardımsever ilgisini haklı gösteren bir düşünce. Aynı iyileşmeler, köylü ailelerde aşırı beklentileri teşvik eder, kentli ailelerin doğumları sınırlamasına yol açan hesaplı bakışları benimsemelerine neden olurdu.

Bu Janus-yüzlü politikanın sonuçları korkunçtu. İtalyan kadınlar, özellikle kentli işçi sınıfı kadınları daha az çocuk istemekteydi. Çok sayıda Torino'lu kadının pediatrist Dr. Maccone'ye söylediği gibi, "Tek çocuk, profesör, tek çocuk istiyoruz."[24] Bu amaca ulaşmak için ellerinden geldiğince, çoğunlukla kürtajla aile planlaması yaptılar. Korkunç yasaklara rağmen, 1930'ların sonunda kürtaj en yaygın aile planlaması biçimi haline geldi.[25] İster tıp uzmanları, ister komşu *comare*'lerce yapılsın kürtajlar gizli kapaklı yapıldığı için, kadınlar sakatlayıcı enfeksiyon, kalıcı fiziksel hasar ve ölüm tehlikesini göze almaktaydılar. Dahası, tam da birkaç yüzyıl süren Karşı-Reformasyon sansüründen sonra bilginin yeniden yaygınlaştığı anda gelen doğum kontrolü yasağının zamanlaması, faşizmin anti-Malthusçu kampanyalarını daha da zorlayıcı hale getirdi. Özellikle kırsal alanlarda üreme süreçlerini kontrol etmekle ilgili dinsel onaylı kaderciliği

güçlendirdi. Fakat kuzeyli işçi sınıfı kızları bile yaşamın gerçekleri konusunda "hayvanlar" gibi (*come le bestie*) cahil bırakıldıklarını "neredeyse nefretle" (*quasi con rancore*) anımsatıyorlardı. Yeni devlet, meslek ve piyasa modelleri çocuk doğurmanın ve büyütmenin daha yüksek sosyal standartlarını saptadı ve geleneksel doğurma ve çocuk büyütme pratiklerini fiilen ezmese de, utanç verici hale getirdi. Fakat, kadınların önemli bir kişisel özveride bulunmadan yeni standartlara yanıt vermelerini olanaklı kılacak sosyal ve ekonomik araçları sağlayamadı. 1922'de binde 128 olan bebek ölümleri yüzde 20'lik bir düşüşle, 1940'ta binde 102'ye geriledi; fakat bu, bir önceki yirmi yılın hızına eşitti ve İtalya'daki bebek ölümleri Almanya ya da Fransa'dakinden yüzde 25 fazlaydı.[26] Genel olarak faşist annelik özellikle emek-yoğundu. 1930'larda doğum ve annelikle ilgili kadın anlatımlarında *özveri* ve *sıkıntı* sözcüklerinin bir laytmotif gibi yer alması tesadüf değildi.

Devletin Kalesi Olarak Aile

Faşist aile politikalarını da aynı şekilde diktatörlüğün bireysel aile kaynakları üzerindeki hak talepleri şekillendirdi. İdeologlar İtalyan ailenin krizinden, küçülmesinden, babanın otorite kaybından, karının gevşekliğinden ve çocukların itaatsizliğinden yakındılar. Ne var ki, İtalyan ailenin büyüklüğü, 1921 nüfus sayımı ile 1936 nüfus sayımı arasında ortalama 4,7 üyeden 4,3 üyeye gerilemesine rağmen, hâlâ büyüktü; özel bir nüfus sayımı 1928'de İtalya'nın 9,3 milyon ailesinin en az 2 milyonunun 7 ya da daha fazla yaşayan çocuğa sahip olduğunu hesapladı. Tüm ailelerin yaklaşık yarısı hâlâ nüfusu 10.000'den az küçük kasabalarda yaşıyordu ve yüzde 38'i büyük ölçüde tarımla geçiniyordu. Oto-tüketim, yani aile girişimleri tarafından üretilen ve piyasadan geçmeyen mal ve hizmetlerin toplamı yüzde 30 olarak hesaplandı.[27] Ne olursa olsun, öyle görünüyor ki, diktatörlük İtalyan aile bağlarının, ücretleri kısmasının, küçük tasarrufları sınai yatırıma ve sömürge faaliyetlerine kaydırmasının, kamu hizmetleri, konut ve sosyal yardım harcamalarını kısmasının sonucunda ortaya çıkan baskıya dayanacak kadar güçlü olduğundan emindi. Diktatörlük 1930'larda ekonomik kendi kendine yeterlilik kampanyalarını başlatınca, bu baskı daha da sertleşti ve daha fazla yaygınlaştı.

Aile kaynaklarının bu programatik sömürüsü iki politikada özellikle belirgindi. Birincisi kırsallaşmaydı; ikincisi ücretleri aşağı çekmeydi. İlki, rejimin yabancı gıdaya, özellikle buğday ithalatına bağımlılığı azaltma ve köylülerin işsizliği ve sosyal yardım fatura-

larını kabarttıkları ve sosyal huzursuzluğu şiddetlendirdikleri kasabalara akınını durdurma çabaları için özellikle önemliydi. İlk kez Mussolini'nin İsa'nın Göğe Yükseliş Günü konuşmasında (kentliliğin kısırlaştırıcı etkisinden ve daha kırsal yaşam koşullarına geri dönüş ihtiyacından söz ettiği) değindiği kent karşıtı kampanya köylü ailelerin kaynaklarını zorlamaya dayanmaktaydı. 1928'de başlamak üzere işsizliği geldiği yere geri göndermek ve iç göçü dizginlemek için atılan adımlara, yarıcılık sözleşmelerine ve toprak ıslahı bölgelerinde uzun vadeli arazi kiralama olanağı sağlayarak çiftçiliği teşvik projelerine hükümet desteği eşlik etti. Net sonuç, aileleri sosyal yasaların kapsamına girmedikleri, belediye ve kilise yardımlarından yoksun oldukları düşük tüketim alanlarına itmekti. Bu yüzden kırsallaştırma, akraba dayanışmasından yararlanmanın bir yoluydu. Aile bütünlüğünü hem varsaymakta, hem dayatmaktaydı; kuşatılmış aile reisi evde, tarlada ve küçük kır sanayilerinde ücretsiz kadın ve çocuk emeğinden yararlanıyordu. *Fidecommessi*'yi geri getirme ya da mülkiyeti ilk doğan oğula devrederek aile içinde tutma –Nazi Almanya'sında olduğu gibi– girişimleri olmadı; bu önlem, faşizmin ticari tarımsal çıkar gruplarına saldırmasını gerektirecekti. Bunun yerine rejim eski kiracılık biçimini, yani yarıcılığı ya da *mezzadria*'yı canlandırmayı tercih etti. *Vergaro* ya da *capoccia* gerçek bir reisti. Çiftlik fiyatlarının gerilediği bir sırada toprak sahipleriyle pazarlık yapmak için, karısının ve çocuklarının emek hizmetleri üzerinde sıkı bir denetim kuruyordu. Yarıcı aileler her biri ortalama 7,35 üyeli en büyük aileler arasında olmaya devam ettiler ve *massaia*'nın, yani reisin karısının emeği, en elverişli çiftlik sözleşmelerinde erkek akrabalarınkinin sadece üçte biri olduğunun hesaplanmasına rağmen, genellikle reisin emeğini aşmaktaydı. Ulusal Tarım Ekonomisi Enstitüsü'nün araştırmacılarına göre, 1930'ların başında Toscana çiftliklerinde sıkı çalışan Giuseppe, Egisto ve Faustino yılda 2.926, 2.834 ve 2.487 saat emek harcarken, karıları Lucia, Virginia ve Maria sırasıyla 3.290, 3.001 ve 3.655 saat emek harcamaktaydı.[28]

Diktatörlüğün "yaşam" ya da "aile" ücreti tutumu, işçi sınıfı ailesine yönelik benzer bir sömürücü tutumu sergilemekteydi. Bir erkeğin yalnızca kendi kazancıyla karısını ve kendisine bağımlı olanları geçindirebilmesi gerektiği fikri diğer yerlerde olduğu gibi İtalya'da da, istikrarlı bir işçi sınıfı aile yaşamı kurmak için can alıcı görüldü. Mussolini'nin Roma'ya yürüyüşünden önce, burjuva reformcular bunun için çabalamıştı. Katolikler fikri desteklemeye devam ediyordu; XI. Pius'un 1931 genelgesi *Quadrigesimo Anno*, XIII. Leo'nun *De Rerum novarum*'daki (1891) savunusunu teyit etti: Sosyal adalet "çalışan erkeğe verilen ücretin kendisini ve ailesini ge-

çindirmeye yetmesi"ni gerektirir.[29] Faşist Yüksek Konsey, Duçe'nin demografik politikalarını geliştirmek için Mart 1937'de kavrama dört elle sarıldığında, nüfus sayımı verileri böyle bir amaca ulaşmak için ekonomik reformların ne kadar radikal olması gerektiğini yeterince açık ifade ediyordu: 1931'de 9,3 milyon İtalyan ailenin yüzde 45'i ya da 4,28 milyon aile iki ya da daha fazla ücretliye bağımlıydı.

Anlaşıldığı gibi, sonunda aile gelirlerine ek olsun diye tasarlanan ödenekler ücretlere fazla bir şey katmadı. Bu ödenekler, başlangıçta kitlesel işten atmaları denetim altında tutmak üzere yarım gün çalıştırılan aile sahibi işçilere yardım için 1934'te tasarlandı. 1937 yılı Temmuz ortasında, devletin, işverenlerin ve işçilerin katkılarıyla oluşan bir fondan karşılanan ve bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısına göre aile reislerine verilen ödenekler tarımda, sanayide ve ticarette özel ve devlet kuruluşlarındaki tüm personeli kapsamaktaydı. Diğer ülkelerde bu tür önlemlere sendikalar şiddetle karşı çıktılar ve genellikle tekstil ve madencilik gibi sıkıntılı sanayilerle sınırlı kaldı. Faşist İtalya'nın bunları herkesi kapsayacak şekilde uygulaması örgütlü emeğin acınacak durumunu yansıtmaktaydı. Faşist aile ödeneği sistemi, faşist sendikaların ücret pazarlığı çabalarını engellemek dışında, aile sahibi işçilerle aile sahibi olmayanları birbirine düşürdü. Aile içinde erkek aile reisi kollandı; çalışan evli kadınlar, evde yaşayan bekâr oğullar ve kızların yararlanma hakkı yoktu. En kötüsü, esas sorun, ailenin hayatta kalmasının anne de dahil birkaç aile üyesinin çalışmasına bağlı olması durumu ele alınmadı. Faşist ideolojiye rağmen, 1931'de yüzde 12 olan çalışan evli kadın sayısı 1936'da yüzde 20,7'ye yükseldi. 1930'larda İtalya'da çalışan evli kadınların oranı, İsveç hariç diğer Avrupa ülkelerinden fazlaydı (yüzde 40 civarı). Sosyal demokrat İsveç'te elbette çalışan kadınlar, nispeten geniş bir koruma ve hizmet yelpazesinden yararlanmaktaydılar.[30]

Teoride diktatörlüğün genişleyen sosyal güvence ve aile yardımı, İtalyan toplumunun daha fazla kentlileşmesinden ve ekonominin, kentsel ve kırsal zanaat topluluklarına dayanan aile dayanışmalarını zayıflatarak seri üretime kaymasından kaynaklanan güvensizlikleri hafifletti. Mussolini yönetiminde, propagandanın iddia ettiğine göre, bir anne çocuklarına düşkün olup onlara bakmaya yönelince, bütün ulus da ona yönelmekteydi. 1930'ların sonunda sıkışık ailelerin yönelebileceği devlet ve parti kuruluşlarından oluşan bir alfabe çorbası vardı: ONMI dışında birkaçını anarsak, INFPS, IPAP, INA, CRI, INFAIL, OND ve GIL. Yine de faşist sosyal yardım bürokrasisinin Bizansvari karmaşıklığı belirsizliği hafifletmekten çok

ağırlaştırdı. Sistemi siyasal aciliyetler var etti; özel ve yarı-özel Katolik ve belediyeye ait hayır kurumlarının bin yıllık mirası üzerine aşılandı. Aileler yardım almak için akraba bağlantılı patronaj sistemlerini çalıştırmalıydılar. Sonuç olarak yakın akrabalar birbirine tutundu ve hayatta kalma stratejileri, rejim propagandacılarının bazen "famigliuola"nın "sacro egoismo"su diye yerdikleri şeyi güçlendirdi. Faşist diktatörlük aileyi daha kamusal bir kurum haline getirirken, aynı zamanda, genellikle İtalyan sivik kültürle bütünleştirilen özel ve "aileci" davranışları farkında olmadan güçlendirdi.

Aynı politikalar İtalyan kadınları İtalyan toplumunda yeni rollerin içine itti. Teoride faşizm, kadınları, yaratan ve besleyen olarak özel alanın iyi işlemesine katkıda bulundukları eve geri gönderdi. Fakat diktatörlük aileye daha fazla ağırlık verdikçe ve yeni modelleri teşvik ettikçe, kadınlar kamusal sorumlulukların farkına varmak zorunda kaldılar. Çoğu çocukları okul sonrası faşist programlara hazırlayacak ve yaz aylarını partinin ve belediyenin güneş-vedeniz sömürgelerinde geçirecekti; anneler yoksulsa, devlet yardımından yararlanmak üzere "specialisti della assistenza" oluyorlardı. Dahası faşist refah devleti, programlarını uygulamada büyük ölçüde kadın gönüllülere güvenmekteydi. Bu yüzden üst sınıf kadınlar yeni aile davranışı normlarının tanımlanmasında ve aşağı sınıf kadınların bu normlara ulaşmalarına yardımcı olmada öncü bir rol oynamaya başladılar. Ev işi kurslarıyla, çocuk büyütme dersleriyle ve faşist kadın gruplarının finanse ettiği gayri resmi toplantılarla küçük burjuva ve işçi sınıfı kadınlarına, hatta kırsal *massaia*'lara aktarılan aile yönetimi tarzları, geleneksel burjuva saygınlık ve "rasyonel" ev yönetimi nosyonlarıyla kaynaştırıldı. Saplantılı planlama, daha az çocuk ve rejimin okullarından, siyasal örgütlerinden ve sosyal hizmetlerinden yararlanmakla ilgili hesaplar olmadan bunlara ulaşılamazdı. Sonuç, ailenin devlet yardımlarına bağımlılığıyla ilgili yükselen bir bilinçti. Kuşkusuz bu rejime yönelik belli bir minnettarlık duygusunu teşvik etti; hükümet propagandası Duçe'yi haddinden fazla "ilk"in yazarı olarak ilan etti. Fakat bağımlılık, aile çıkarları ile yurtseverlik görevi arasındaki çatışmaların farkına varılmasını da sağladı. Rejimin demografik kampanyalarından yakınan Torino'lu bir işçi kadın Luigi Maccone'ye şöyle diyordu: "Siz söyleyin profesör, biz halktan kadınların büyüdüklerinde savaşa gitsinler diye fazla çocuğa sahip olmamız adil ya da insani midir? Asla! Çocuklarımızı seviyoruz, onları kıt kaynaklarımızla anayurt için değil, kendimiz için, daha iyi bir gelecek için elimizden geldiğince iyi büyütüyoruz."[31]

Çalışan Kadınlar

Kendi nüfus siyasetinin yararına kadınların çalışma ihtiyacını anne olarak yükleriyle uzlaştırmaya çalışan İsveç sosyal demokrasisinden farklı olarak faşizm, katı bir işbölümünü teorileştirdi: Erkekler üreten ve aileyi geçindirenlerdi; kadınlar ürediler ve aileye baktılar. Yine de faşist memurlar, kadınların çalıştığını kabul edecek kadar gerçekçiydiler de; 1936 nüfus sayımı verilerine göre, tüm işgücünün yüzde 27'si kadındı ve çalışabilir yaşta tüm kadınların yaklaşık yüzde 25'i çalışmaktaydı. Dahası cinsiyet tiplemesi beyaz yakalı işin kadınsallaşmasına uygundu ve 1919 tarihli Sacchi Yasası'nın bir sonucu olarak kadınlar, silahlı kuvvetler, yargı ve diplomatik görevler hariç, pek çok devlet işine uygun görüldüler. Sonunda diktatörlük kadınları iş için erkeklerle rekabet etmekten caydırmak ve çalışan anneleri korumak için yasalar geliştirdi. Bunun gizli bir amacı da vardı: Kadınların, ücretli emeği özgürleşmeye doğru bir atlama taşı olarak görmelerini önlemek. Çalışmak güçlü bir erkek kimliğin inşası için vazgeçilmez olduğu halde, kadın istihdamı, Mussolini'nin ifade ettiği gibi, "üremeye doğrudan engel olmasa da, üremeden uzaklaştırır, bağımsızlığı ve dolayısıyla doğurmaya aykırı fiziksel ahlaki tarzları körükler".[32] Sonuçta, kronik işsizlik yaratan bir ekonomide etkili olan ve son çare işveren olarak devlete yaslanan göreneksel sınırlamalar ile devlet müdahalesinin birleşmesi, herhangi bir sanayi ülkesindekinden daha kötü koşullarda çalışan kadınların istihdamını hoş gören bir iklim yarattı.

1930'ların ortasına gelindiğinde bir sürü ayrımcı önlem vardı. Normalde farkına varılmayan ilki, emeğin korporatist kurumlarda yeniden örgütlenmesinde aslen vardı. Faşist iş yasası grevleri yasaklamakla ve pazarlık süreçlerini merkezileştirmekle genel olarak işçilerin ve özel olarak kadınların çıkarlarına zarar verdi. Erkek ücretlerini kadınlarla ve çocuklarla rekabet edebilecek düzeylere indirdi, ücret düzeylerini savunamayan ya da işyeri koşullarını kontrol edemeyen sendikaları, kadın istihdamının sınırlanması gibi parasal olmayan ödünler için pazarlık yapmaya itti ve en iyi durumda olan, yani kalifiye, kıdemli işçileri ve stratejik olarak önemli sektörlerde çalışanları kolladı. Stratejik sektörlerde çalışanların çoğu erkekti. Regina Terruzzi, Ester Lombardo, Adele Pertici Pontecorvo ve diğer sadık faşistlerin savunmalarına rağmen, kadınlar tüzel hiyerarşide temsil edilmediler. Olsa olsa yarım düzine kadın danışman vardı; zira Korporasyonlar Bakanlığı'nın bürokrasisinde çalışmak için gerekli hukuk ya da siyasetbilim diplomasına sahip İtalyan kadınların sayısı kırktan azdı.

Anlaşılacağı üzere, Faşist Parti'nin kadın kuruluşları tüzel emek

örgütlerine bir alternatif sunmaktaydı. 1934'te köylü kadınlar için kurulan *massaie rurali* ve 1938'de fabrika ve kadın ev işçileri için kurulan parti seksiyonu (*Sezione Operaie e Lavoratrici a Domicilo*, SOLD), iş becerilerini geliştirme kursları ve sosyal yardımlardan yararlanma konusunda rehberlik gibi faşist sendikaların erkeklere sunduğu kimi hizmetleri sağladılar. Ne var ki, bunları, faşist "dayanışma"nın erkekler ve kadınlar için farklı anlamlara geldiğine dair açık bir mesajla birlikte verdiler. Erkek işçiler sendikalist gruplara mensuptu ve toplu pazarlığa giriyorlardı; oysa kadınlar partinin yönettiği grupların yararlanıcılarıydı ve devlet yardımlarına razıydılar. Erkekler seçmendi, sözleşmelere tabiydi ve fabrika kayyumları (*fiduciari*) tarafından temsil edilmekteydiler; kadınlar müşteriydi, sosyal hizmetin nesneleriydi ve esas muhatapları parti eğitimli sosyal hizmet uzmanlarıydı (*visitatrici fasciste*).

Diktatörlüğün korumacı yasalar alanında yaptığı yenilikler ayrımcılığın ikinci biçimini oluşturdu. 1938'de kadın çalışanların iki aylık zorunlu doğum iznine, iki aylık ortalama ücrete eşit bir doğum ikramiyesine, yedi ay sonra işe geri dönme hakkıyla ücretsiz izin almaya ve çocuk bir yaşına gelinceye kadar günde iki kez emzirme iznine hakkı vardı. Diktatörlük tüm kadınlar için gece çalışmayı, on beş ila yirmi yaş arası kadınların ve on beş yaşından küçük erkeklerin tehlikeli ve sağlıksız işlerde çalışmasını yasaklayan kuralları da sıkılaştırdı. On iki yaşından küçük çocukların çalışmasına izin verilmedi.

Bu önlemler en etkili olmasa da en ünlü ayrımcı önlemle, yani dışlayıcı tüzüklerle birlikte düzenlendiler. Başlıca göç kaynağı olan Birleşik Devletler, 1920'lerin başında kapandığı için, kronik erkek işsiz oranları daha da kötüleşti. Büyük Buhran sırasında daha da ağırlaştı. O yıllarda diğer ülkelerin soyunduğu devlet işi projelerine yatırım yapmak yerine ve olasılıkla silahlanmanın kamçıladığı sınai istihdamın kadınlara yarayacağı korkusuyla hükümet, 1934'te bazı sektörlerde kadın istihdamına sınırlamalar getirdi. Devlette ve özel bürolarda kadın personel istihdamına yüzde 10'luk bir sınır getiren 5 Eylül 1938 tarihli kanun hükmünde kararname en dehşetli önlemdi. Kadın büro işçilerinin kaygılı protestolarına neden oldu ve durumun değiştiği, savaş seferberliğini kolaylaştırmak için kadın istihdamı üzerideki pek çok sınırlamanın kaldırıldığı 1940 baharında uygulanmaya başlandı.

Özetlersek, faşist emek politikası bir dizi paradoksu cisimleştirdi. Rejim sanayinin ucuz emek açlığını (erkeklerin yanı sıra kadınlarla da yatıştırılabilen) doyurmaya çalıştı. Fakat erkek aile reisleri için pazarı güvenceye almak da istedi. Aksi takdirde, ırksal uygunluk ve nüfus artışı nedenleri bir yana, işsiz erkeklerin özsaygısı teh-

likedeydi. Faşist yasa koyucular kadınları işgücünün dışında istediklerini iddia ettiler. Fakat bunun olmayacağını bildikleri için, ırkın çıkarına çalışanları korumaya koyuldular. Emek pazarında süregelen cinsel önyargılara ve İtalyan işçiler tüzel düzende *inquadramento*'ya tabi olunca ortaya çıkan toplumsal cinsiyet eşitliklerine dayanan diktatörlük koruyucu yasalar çıkardı, ayrımcı tutumları yaydı ve dışlama tüzüklerini yürürlüğe koydu. Bunlar İtalya'nın işgücüne kendine özgü bir toplumsal cinsiyet profili kazandıran emek pazarı eğilimleriyle etkileşti. İlk sonuç, en azından merkezi yönetim organlarında büro işinin kadınsallaşmasına yönelik eğilimi tersine çevirerek, yüksek itibarlı ve yüksek ücretli bürokratik görevleri erkeklere saklamak oldu. Devlet politikası, siyasal bakımdan hassas ve korkunç derecede sağlıksız sentetik tekstil sanayii hariç, diğer şeyler eşit olmak üzere kadınlardan daha fazla erkeğin işe alındığını gösteren çok az kanıt bulunmasına rağmen, hükümetin erkek işsizlik sorunuyla uğraştığına faşist sendikaları da inandırdı. Dahası devlet politikası yarım gün, aralıklı ve kayıt dışı olan bir kadın işgücünün oluşumunu kolaylaştırdı; hizmetçi sayısındaki anlamlı artış bunu kanıtlar. İtalya'da 1921'de 445.631 olan sayıları 1936'da 660.725'e çıktı; oysa sanayileşmiş Avrupa'nın diğer yerlerinde sayıları gerilemişti. Küçük burjuva aileler bile hizmetçilerden yararlanıyorlardı.

Cinsel eşitlik temelinde çalışma haklarını savunamayan kadın işçiler özlemlerini ve iddialarını ayarladılar. Didinme ihtiyaçlarını haklı göstermek için "aile zorunluluğu"nu gerekçe gösterdiler ve çalışmalarının geçici bir çare olduğunu ya da yaptıkları işlerin erkeklere uygun olmayacak kadar düşük ya da tipik kadın işi olduğunu iddia ettiler. Bir zamanlar çıkarlarını işçi sınıfı kadınlarınınkiyle birleştiren ve şimdi ANFAL (Kadın Sanatçılar ve Diplomalılar Ulusal Birliği) gibi tamamen ayrı faşist kurumlarda örgütlenen profesyonel kadınlar bu savları güçlendirdi. Kadının meslek hakkını savundular, –aile görevleriyle çatışmamak koşuluyla– kadınların sosyal hizmet, hemşirelik ve öğretmenlik, kadın yeteneklerine özellikle uygun olmaları dışında ulusun ilerlemesine de en uygun olan meslekler için eğitilmelerini savundular. Mesleki ayrımcılıktan söz ettiklerinde de, faşist sistemden çok kıskanç erkekleri suçladılar.[33]

Siyasal Örgütlenme

Diktatörlüğün kadınları çeşitli parti örgütlerinde toplaması ilk bakışta rejimin kadınları kamusal alandan dışlama çabasıyla çelişir gibi görünür. Yine de faşizm, muhafazakâr rejimlerden farklı olarak,

karmaşık toplumların sosyal ve toplumsal cinsiyet ayrımlı politikalarının ulusun erkek uyruklarının yanı sıra kadın uyrukların da rızası olmadan uygulanamayacağını anladı. Gerçekten de, diktatörlük İtalyan toplumundaki keskin sosyal ve cinsel bölünmeleri ağırlaştırdığı ölçüde, çeşitli kadın örgütlerine önayak olmak da PNF'ye farz oldu. 1930'ların sonuna gelindiğinde partinin tam bir kadrosu vardı: *Piccole italiane*, GUF'un ve *giovane fasciste*'nin kız seksiyonları dışında, esas olarak kentli orta sınıflar için temeli 1920'de atılan *fasci femminili*, köylü kadınlar için *massaie rurali* (1934) ve işçi sınıfı için SOLD (1938) vardı. II. Dünya Savaşı arifesinde şu ya da bu parti grubuna üye 3,18 milyon civarında kadın vardı.

Yine de faşist parti kadın özgürlüğü hareketlerinden başlangıçta o kadar çekindi ki, partinin kadın örgütlerini onaylamayı uzun süre erteledi. PNF ilk kadın taraftarlarının destek taleplerine içtenlikle düşman olmuş ve çoğunluğu üst tabakadan, eğitimli, kuzeyli kadınlardan oluşan kurucu liderleri tersleyerek, umursamayarak ve bazı durumlarda kovarak ilk kadın faşistlerin kurtuluşçu umutlarını acımasızca yok etmişti.[34] 1930'ların başına kadar Katolik kadın gruplarının üye sayısı *fasci femminili*'ninkinden fazlaydı. PNF, Orvieto Akademisi'nin kurduğu 1931'e kadar sınırlı ölçüde de olsa kadın kadro eğitimi için hiçbir plan yapmadı, 1936'ya kadar da bu yönde anlamlı bir adım atılmadı. Ancak 1937'den sonra PNF, taşra federasyonlarının kadın seksiyonlarının mutemetleri için Fiat 1.100 siparişi verdi. Bundan önce kadın örgütçüler toplu taşıma araçlarıyla gezmiş olmalı. Birçoğunun kibar statüsü dikkate alındığında, özel şoför kullanmış olmaları daha olasıdır.

Kitlesel ölçekte kadın seferberliği ancak 1930'ların başında başladı. *Fasci femminili*'ye kaydolma çağrıları buhranın başlangıcında geldi; üst sınıftan gönüllüler, muhtaçları beslemek ve onlara başka yardımlarda bulunmak için kurulan partinin çorba mutfaklarında ve sosyal yardım bürolarında görev alarak "halka ulaşacaktı". Etiyopya Savaşı sırasında yapılan ikinci çağrı "İtalya'nın kadınları"nı, Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya yaptırımlarına karşı "her aileyi bir direniş kalesi" haline getirmeye çağırmaktaydı.[35] 1935-37'de faşist kadın gruplarının üye sayısı sıçrama kaydetti. Üçüncü çağrı kadınların *amore di patria*'sını daha şiddetli ve aktivist bir *sensibilità nazionale*'ye çevirmek için yapıldı. Bu, kadınları topyekûn savaşa hazırlayacaktı ve özel görev ile kamu hizmeti arasındaki, kişisel özveri, aile çıkarı ve sosyal fedakârlık arasındaki tüm ayrımları ortadan kaldırdı.

Yine de, faşizmin kadınları seferber edişi Nazilerinkiyle karşılaştırıldığında solda sıfırdı. Nazilerin, NSDAP'nin kadın bürosu ara-

cılığıyla etkili olan, en azından Nazi hiyerarşisine alınan ve Hitler'le düzenli görüşmekle övünen Gertrud Scholtz-Klink gibi bir "bayan Führer über alles" İtalya'da yoktu. *Fasci femminili*, PNF sekreterine bağlı bir komite tarafından yönetilmekteydi. Sayılarının çokluğu ve Roma'daki bürokratik otoriteyle bağlantıları nedeniyle seçmenleri adına ses çıkartmayı beceren erkek örgütlerinden farklı olarak, kadın grupları kadın sorunlarını temsil edemeyecek kadar güçsüzdü. Liderleri biraz konuştuysa da, bunun nedeni yüksek mevkilerde eşleri olan ya da zengin ve ünlü kadınlar olmalarıydı. Aslında rejim, başlangıçta verdiği görevleri, yani sosyal hizmet görevlerini kadın gruplarından geri alma eğilimindeydi. Totaliter devletin teorisyenleri devlet yardımı bağışını, kapsamlı bir sosyal yardım devletini kusursuzlaştırma yolunda geçici bir adım olarak gördüler. Bunun duyguyla değil, istatistik bilimleriyle yönetileceği, kadınların değil erkeklerin görevli olacağı varsayıldı. Sonuçta çoğu eskiden pratik feminist olan kadın sosyal hizmet liderleri bu önemli kamusal işlevde görevli olma haklarını savundular. Yalnızca kadınlar "diğer ruhların sırlarına nüfuz edip gerçek duygularını kavrama" duyarlılığına sahipti. Üstelik, kadınların topluma karşı "aile çemberinin dar sınırları" dışında aktif olma görevleri vardı. Son olarak yalnızca onlar "devlet eylemindeki kaçınılmaz boşluğa" işaret edebilirdi.[36]

Eninde sonunda diktatörlüğün İtalyan kadınları örgütleme sistemine bir paradoks musallat oldu. Kadınların görevi annelikti. *Custodi del focolare* olarak öncelikli işleri üremek, beslemek ve ailesel işlevleri devlet yararına yerine getirmekti. Sosyal beklentilerin farkında olmadan bu görevleri yerine getiremezlerdi. Ailenin dışına çıkmadıkça, bireysel çıkarları kolektif çıkarlarla birleştiremezlerdi. Duçe yönetiminde ilke olarak aile dışı yol özgürleşmeye değil, devlete ve aileye karşı yeni görevlere; özerkliğe değil, yeni efendilere itaate yol açtı. Kadının siyasal katılımını idare etmek, kaçınılmaz olarak karışık bir işti. Kadın liderler, kendilerine bağlı olan genç kadınların "en soylu gelenekler"i "modern zaman"la birleştirmelerini istediler; onlar "aynı anda hem erkek cüretine, hem kadın inceliğine sahip yaratıklar"dı.[37] Siyasal örgütlenme kadınların özgürlükçü özlemlerini besleme riskini kaçınılmaz olarak taşımaktaydı. En azından, onları "öncülerin ve askerlerin anneleri" olarak öncelikli görevlerinden uzaklaştırmaktaydı.

Sonuç olarak, faşist kadın yönetimi nüfus politikasının ulusal güçle özdeşleştirildiği bir dönemin ürünüydü. Faşizm muhafazakâr bir sosyal koalisyon bakış açısıyla ve emeğe ve aile kaynaklarına ağır yük bindiren ekonomik stratejiler bağlamında sorunla yüzleşti. Rejim emek pazarı ve aile birimi içindeki otorite hiyerarşileri aracılı-

ğıyla, yükün olabildiğince çoğunu kadınlara kaydırdı. Mussolini diktatörlüğü, aynı zamanda, liberal öncellerinin *laissez-faire* politikalarına da öylesine bir yanıt verdi. Genel siyasette olduğu gibi, cinsel siyaset alanında da diktatörlük, liberal dönemin bozucu toplumsal cinsiyet siyasetini reddederken yeni bir "moral" düzen kurmak için olağanüstü durum yetkilerini kullandı. Özgürleştirici herhangi bir anlam vermese de, kadın vatandaşlığını kabul etti. Birçok kadının –ve erkeklerin– denetimsiz piyasa güçlerinden, değişen doğurganlık ve aile modellerinden ve liberal devletçe sağlanan sosyal korumaların olmamasından duyduğu huzursuzluktan yararlanan diktatörlük, kendisini aile çıkarlarını üst ulusal kimlikle uzlaştırırken koruyan yönetim olarak sundu.

Bu yüzden faşizmin kadın yönetimini ataerkil korumacılık ile müşfik ihmalin, olumlu teşvikler ile vasat kısıtlamaların karmaşık bir karması karakterize etti. Tesadüf değil, faşist İtalya'nın en totaliter aile politikası vizyonunun –kibirli, fakat parlak genç Katolik sosyal bilimci Ferdinando Loffredo'nun formüle ettiği– rejimin daha reformist *ve* daha baskıcı olmasını istemesi tesadüf değildi. Loffredo, sık alıntı yapılan *Politica della famiglia*'sında (1938), yeni ataerkil aile denilebilecek şeyin oluşturulması çağrısında bulundu. Baba-egemen ve anne-merkezli bu ailenin sadakati bir tek rejimden çok ırka olacaktı. İtalyan faşizmi bunu desteklemek için, bireyci mantığa seslenen "Manchester'lılara özgü" sadakalarına, doğum primlerine ve demografik ödüllerine tövbe etmeliydi. Parti destekli *dopolavoro* merkezleri, gençlik grupları ya da toplu çocuk ziyareti törenleri gibi aile dayanışmasını zayıflatan siyasal teşviklere de tövbe etmeliydi. Gerçek reform, çağdaş İsveç'te beklenebilecek kadar aile ücretine yatırım, aile yükleriyle orantılı vergi ve aileye yönelik hizmetlere ayni yardım demekti. Yine de bu reformlar kadınların neden olduğu "sosyal sorun"u çözmemekle kalmayıp, ağırlaştırmakla da tehdit etmekteydi. Aile yaşamında kadınların, ırkın ve ulusun varlığını sürdürmesinde ailenin merkeziliğini saptayan bu siyasetin, kadınlar tarafından yıkılma tehlikesi vardı. Kadınlar doğaları gereği bireyci felsefelere çok açıktılar ve bu felsefeleri aileci ideolojilerle birleştirmeye çok yatkındılar. Bu yüzden reformlarla birlikte devlet ilk önce "ulusun manevi otarşisini" kurmak ve böylece dışarıdan bireyci ideolojilerin yozlaştırıcı akışını durdurmak ve ardından kadınları işgücünden ve kamusal alandan sürmek üzere kamuoyu oluşturmak için mutlak iktidara sahip olmalıydı. Reformların etkili olması için baskıyla el ele gitmeliydi: Loffredo'nun vardığı sonucu göre, "kadınlar tekrar erkeğe –baba ya da kocaya– mutlak bağımlı; bağımlı ve dolayısıyla manevi, kültürel ve ekonomik madun olmalıdırlar".[38]

Bizzat faşist ataerkilliğin çelişkileri kaçınılmaz olarak anlaşmazlığa kapı açtı. Beyaz yakalı işçiler, 5 Eylül 1938 tarihli kanun hükmünde kararnamenin ardından, Etiyopya Savaşı'nda fedakârlık talebine "şevk"le yanıt veren "İtalyan kadınlar"a faşizmin sırt çevirmesine izin vermemesi için Mussolini'ye başvurdular.[39] Kadın hukukçular faşist devrimin onuncu yılını kutladılar; fakat faşist aile yasasına sürdükleri cila, göreneklerin yeni yasaların kabul ettiğinden daha fazla ilerlemiş olduğunu açığa vurmaktaydı.[40] İtalyan toplumunun 1925'ten sonra kadın düşmanlığına yönelişi karşısında sarsılan kadın romancılar romanlarını itaatkâr kadın kahramanlarla doldurdular; mazoşist bir şevkle, bahtları konusunda kaderci gibi görünürken dünyadan öçlerini aldılar.[41] İşçi sınıfı kadınları rejimin çoğalma emrini açıkça ihlal ederek "doğum grevleri"ne gittiler. 1930'ların sonuna gelindiğinde, yaşlı rejimi meşru kariyer tutkularının gerçekleşmesi önünde bir engel olarak gören artan sayıda kadın üniversite öğrencisi, "faşist kıyı şeridi kuşağı"nın genç erkekleri gibi, Marksist ve sosyal Katolik ideolojileri desteklemeye başladılar.

Bu kadar değişik dava dosyasını birleştiren şey, ortak bir kadın duyarlılığından çok, hepsinin ortak bir yönetim sistemine yanıt vermeleriydi. Yirmi yılda diktatörlük yeni kadın vatandaş fikirlerini dile getirdi; fakat gerçekleşmelerini de engelledi. Faşizm kadınları bir tek kesim olarak ele almaya, "ırkın anneleri" olarak ortak biyolojik kaderlerini ulusal devlet iktidarı amacı için kullanmaya başından itibaren kararlıydı. Ne var ki, faşist devlet servet ve ayrıcalık farklılıklarını artırmakla kadınları kasta ve işleve göre böldü de. Yasalar, sosyal hizmetler ve propaganda anneliğin yüce önemini onayladı. Fakat yoksulluk, cimri bir sosyal yardım sistemi ve savaş, anneliği son derece zahmetli bir iş haline getirdi. Faşizm aileye devletin direği dedi; fakat aileyi sürdürme stratejileri İtalyan toplumundaki devletçilik karşıtı eğilimleri güçlendirdi. Kitle siyaseti kadınların siyasal yaşama katılımını emretti. Fakat aile talepleri, görenekler ve faşist liderlerin kamusal alana kadının bulaşmasıyla ilgili ikircikliliği pek çok kadının faşist kitle siyasetinin ritüelleşmiş coşkularıyla bütünleşmesini önledi.

Faşist sistem kadınların –ve erkeklerin– kaderlerini düşünme, kızgınlıklarını ifade etme ve protestolarının sonuçlarını görme şeklini de belirledi. İtalyan kadınlar direnişte dikkat çeker ölçüde aktif oldular. 1943 yazının sonunda, Büyük Konsey Kral II. Victor Emmanuel'in desteğiyle 25 Temmuz'da bir saray darbesiyle Mussolini'yi def ettikten sonra, hareket Napoli'den yükseldi. Sonra, Marshal Badoglio'nun korkak geçici hükümeti Müttefiklerle bir ateşkes imzaladıktan sonra 9 Eylül'de ülkeyi Alman işgaline terk edip kaçınca,

kuzeye yayıldı. 1945'in başında direnişin 250.000 kadar aktivisti vardı. Kadın Savunma Gruplarında 70.000, savaş alanındaki birliklerde 35.000 kadın vardı. Ayrıca on binlerce kadın, direniş savaşçılarını sakladı ve baktı, dağılmış İtalyan ve yabancı askerlerin imdadına yetişti, Nazi-faşist polisten kaçan Yahudilere yardım etti ve İtalyan erkekleri Almanya'daki çalışma kamplarına gönderilmekten kurtardı. 4.600 kadın tutuklandı, işkence gördü ve yargılandı; 2.750'si Alman toplama kamplarına gönderildi ve 623'ü idam edildi ya da savaşta öldürüldü.[42] Pek çoğu komünist direnişe yakın işçi sınıfı ve köylü kadınlardı. Fakat orta sınıf Katolik kadınlar ve en azından bir miktar ünlü aristokrat kadın vardı; Kral III. Victor Emmanuel'in Belçika doğumlu ve sosyalist eğilimli gelini Maria José bunlardan biriydi.

Kuşkusuz, 1943'ten sonra acımasız Alman işgalinin eşlik ettiği savaş, direnişe katılmanın başlıca nedeniydi. Kadınların daireyi dörtgen yapamadıklarını açığa çıkardı: Yani, masaya ekmek koyarken, oğullarını ve kocalarını aptalca bir savaşa göndermekten ibaret olan yurtseverlik görevlerini yerine getiremediklerini. Temma Kaplan'ın terimini kullanırsak, 1943'ten sonra "kadın bilinci", yani kökleri kadınların cinsiyete göre sosyal işbölümünü kabul etmelerinde yatan kolektif yükümlülükler duygusu, İtalya'yı Nazi-faşistlerden kurtarma mücadelesinde erkekleri ve kadınları birleştiren "komünal bilinç"e eklendi.[43] Kadın katılımının arkasında özellikle feminist bir esinin izini sürmek zordur. Savaşın sonunda İtalya'yı yeniden inşa etmek için etkili konumları fethetmeye niyetli siyasal partilerin başını çektiği, özgürlük ve sosyal adalet uğruna siyasal ve sosyal bir hareket olarak direniş, erkek üstünlüğü eleştirilerini teşvik etmedi. Faşist yönetim altında yirmi yıllık ulusal gelişimin meşum koşullanmasına meydan okumak için gerekli özkimlik ve toplumsal cinsiyetin yeniden yapılandırılması sorunlarıyla yüzleşmeye de çalışmadı. Direnişin zaferlerini kutlama zamanı gelince, kadınların katkısı genel olarak "susturuldu". Yeni Cumhuriyet emek pazarında biçimsel eşitliği kabul etmesine ve kadınlara oy hakkı vermesine rağmen, faşist dönemden kalan ceza ve aile yasalarını, binlerce sosyal töreyi ve kültürel davranışı sürdürdü.

5

Nazi Toplumsal Cinsiyet Politikaları ve Kadınların Tarihi

Gisela Bock

NASYONAL SOSYALİST HAREKET, parti Kasım 1932 seçimlerinde oyların yüzde 33'ünü aldıktan sonra (bu oran, Temmuz 1932 seçimlerinde alınandan yüzde 4 düşüktü) Reich cumhurbaşkanının Hitler'i şansölye atadığı Ocak 1933'te iktidara geldi. "Hitler hareketi" (oy sandığındaki adı buydu) Alman ulusunu 1919'da Versailles Antlaşması'yla dayatılan aşağılayıcı koşullardan kurtaracağını, 1920'ler sonunun ve 1930'lar başının şiddetli ekonomik krizini tersine çevireceğini ilan etmişti. Bu hedeflere ulaşmak için Weimar cumhuriyetçiliğinden kurtulmak ve gerçek bir *Volksgemeinschaft* (halk ya da etnik topluluk) kurmak zorunluydu. Bu, sınıf çatışmasının ortadan kaldırılmasını ve ulusal birlik, özgüven ve gücün yenilenmesini gerektiren ikili bir süreçti. Başından itibaren ve seçimler boyunca bu iki amaç sadece geleneksel milliyetçilik ve sınıf işbirliği diliyle değil, ırkçı terimlerle de sunuldu. Almanya, özellikle Yahudiler (kapitalist, Marksist ve Bolşevik diye yerilen) olmak üzere, *Volkskörper*'in (halkın ya da ırkın bünyesi) gücünü, sağlığını ve üstünlüğünü tehlikeye sokan Çingenelerin, Slavların, siyahların ve diğer azınlıkların neden olduğu "ırksal bozulma" tehdidi altındaydı.

Bu imgelemde toplumsal cinsiyet sorunları önemli bir rol oynadı. Nasyonal sosyalist hareketin ve rejimin kendini algılaması açıkça eril bir algılamaydı. Propagandası Yahudi erkekleri tecavüzcü ve pezevenk olarak tanımladı; daha genel olarak, ekonomik ve siyasal anti-Semitizm "cinsel anti-Semitizm"le eşleştirildi.[1] Kadınların özgürleşmesi, Yahudi nüfuzunun bir ürünü olarak yerildi. (Bu doğru olmasa da, Yahudi kadınlar "kadın alanı"nın, özellikle fiziksel, manevi ve sosyal anneliğin sosyal bakımdan tanınmasını ve kadınların serbest mesleklere ulaşmalarını savunarak Alman kadın hareketinde önemli bir rol oynadılar.) Irksal bölünmenin "değerli" tarafında bulunan kadınlar "*Volk*'un anneleri", diğer tarafta bulunanlar "bozuk" ve "aşağı" görüldüler. "Uygun" kadınlar anne olarak

çok çocuk doğurmakla ulusal canlanmaya katkıda bulunmalıydılar; zira uzun süredir gerilemekte olan doğum oranında bir artış istenmekteydi. "Uygunsuz" kadınlar çocuk doğurmaya elverişsiz sayıldılar. 1930'da, Hitler'in *Mein Kampf*'ta Yahudi kadınları karalamasından ve milyonlarca aşağı insanın kısırlaştırılmasını savunmasından altı yıl sonra, "kan ve toprak" ideologlarından biri dişi cinsi dört alt kategoriye ayırdı: Çocuk doğurmaya teşvik edilecek kadınlar; çocukları sakıncalı olmayan kadınlar; çocuk sahibi olmaması gereken kadınlar ve kısırlaştırma yoluyla çocuk sahibi olmaları önlenmesi gereken kadınlar. 1933'ten önce bu tür ırk ıslahçı ya da ırk-hijyenik ayrımlar önerenler sadece nasyonal sosyalistler değildi. Örneğin nüfuzlu bir sosyal demokrat, Alman nüfusunun üçte birinin "aşağı" ve çocuk sahibi olmaya layık olmadığına inanmıştı; hareketin radikal kanadından birkaç feminist de aralarında olmak üzere bazı kadınlar da, zorunlu kısırlaştırma da dahil soy ıslahçı reformları savundular.[2] Fakat yalnızca nasyonal sosyalizm bu tür düşünceleri ve tutumları, birkaç yıl içinde "aşağı" insanların eşi görülmemiş kıyımına yol açan karmaşık, tutarlı ve sistematik bir ırk politikasına dönüştürecekti.

Weimar Cumhuriyeti'nin son yıllarında ve Nazi rejiminin ilk yıllarında Nazi seçmenler de dahil birçok kişi buna yeterince inanmasa da, ırkçılık –özellikle Yahudi karşıtı ırkçılık– nasyonal sosyalist politikaların merkezindeydi. Dolayısıyla ırkçılık nasyonal sosyalist toplumsal cinsiyet politikalarının da merkezindeydi. Nazi Almanya'sında kadınlarla ilgili incelemelerin çoğu ırkçılığı ele almadığı ve Nazi ırkçılığıyla ilgili incelemelerin çoğu da kadınları ele almadığı için, Nazi ırkçılığının toplumsal cinsiyetçi ve Nazi toplumsal cinsiyet politikalarının ırkçı olduğunu vurgulamak yararlıdır. Ve tüm kadınların aynı tarihe sahip olmadıkları anlaşılır olduğu halde, Nazi rejimi altında kadınların tarihindeki farklılıklar ölüm ile yaşam arasındakiler kadar belirgindi. Elbette nasyonal sosyalizmin ırkçılık dışında başka özellikleri de vardı. Yine de, merkezinde ırkçılık vardı, ve toplumun tüm boyutlarına sızması teşvik edildi. Diğer birçok bakımdan rejimin oldukça esnek ve uyarlanabilir olduğu anlaşıldı. "Değerli" kadınlara yönelik politikası da dahil, uygun görüldüğünde temel ilkelerini gözden geçirmekte tereddüt etmedi. Fakat "aşağı" kadınlara yönelik politikaları ve toplumsal cinsiyet boyutları da dahil, ırkçı ilkelerinden hiçbirini gözden geçirmedi.

Doğumculuk Karşıtlığından Soykırıma: Nasyonal Sosyalist Irkçılığın Toplumsal Cinsiyet Boyutları

Nazi ırkçılığının kurbanlarının yaklaşık yarısı kadındı. 7 ve 25 Nisan 1933 tarihli yasalar siyasal muhaliflerle birlikte Yahudi erkekleri ve kadınları kamu görevlerinden (birçok kadın öğretmen de dahil; Yahudi olmayan erkekler, Yahudi kadınlarla evlenmişlerse atılabiliyorlardı) ve Yahudi kadın öğrenci sayısının Yahudi olmayanlardan çok daha fazla olduğu üniversitelerden uzaklaştırdı. Yahudi erkekler ve kadınlar, Yahudileri tecrit edip siyasal, mesleki, ekonomik ve kültürel yaşamdan uzaklaştırmaya çalışan ilk Yahudi karşıtı önlemlerin kurbanları oldular. Irk politikası siyasal, ekonomik ve kültürel ayrımcılıktan vücuda ve yaşama saldırıya kayınca, her iki cinsiyetten Yahudiler eşit ölçüde ırk politikasının da kurbanı oldular. 1938'de Kasım katliamında ("Kristal Gece") öldürülen 90 Yahudinin yaklaşık yarısı kadındı.[3] Her iki cinsiyetten Yahudiler devletin yürüttüğü doğum kontrol politikasının ya da "ırkın yenilenmesi" amacıyla "ırksal olarak aşağı" insanların zorunlu kısırlaştırılmasını isteyen doğumculuk karşıtlığının da kurbanları arasında yer aldılar.

Haziran 1933'te içişleri bakanı ırk ve nüfus politikası üzerine programatik bir konuşma yaptı. "Yabancı ırkların", özellikle Yahudilerin neden olduğu bir "kültürel ve etnik gerileme" senaryosu tasarladı. Ulus, ırksal karışımın, "kalıtsal fiziksel ve zihinsel hastalık"lı 1 milyondan fazla insanın, özellikle "ortalamanın üzerinde ürediklerі" yerlerde "soylarının devamı artık istenmeyen", "budala ve aşağı" insanların tehdidi altındaydı. Almanya'da nüfusun yüzde 20'sinin, yani 12 milyon kişinin anneliğe ve babalığa uygun olmadığını hesapladı; "sağlıklı Alman"ların doğum oranı yüzde 30 artmalıydı (yılda yaklaşık 300.000). "Kalıtsal olarak sağlıklı neslin sayısını artırmak için, kalıtsal olarak uygun olmayanların üremesini önlemek birinci görevimizdir."[4] İki hafta sonra, bu programın doğumculuk karşıtı kısmı nüfus politikasıyla ilgili ilk nasyonal sosyalist yasa haline geldi. Yasa, gerektiğinde zorla ve polisin yardımıyla uygulanacak soy ıslahçı kısırlaştırmayı emretmekteydi. Hükümet özellikle "kontrolsüz üreyen" "sayısız aşağı" insan arasında "biyolojik olarak aşağı kalıtsal malzeme"nin "kökünün kurutulması" gerektiğini vurguladı. Kısırlaştırma 400.000 acil vakayla başlamak ve sonunda 1,5 milyon kişiyi kapsamak üzere "etnik bünyenin kademeli bir biçimde temizlenmesini sağlamalıydı". Sonraki onyılda fiilen kısırlaştırılan 400.000 kişinin (ve bu yasanın dışında sayısız insanın) yarısı kadındı ve erkeklerle birlikte, çocuk doğurabilecek ve doğurtabilecek yaşta olanların yüzde 1'ini oluşturmaktaydılar. Bu amaçla,

hukukçuları, psikiyatrları, genetikçileri, antropologları ve tıp doktorlarını bir araya getiren yaklaşık 250 özel kısırlaştırma mahkemesi kuruldu. Nazileştirilen tıp kurumuna, yasayla ve devlet denetimi altında kısırlaştırma adaylarını arama emri verildi. Başarısı sınırlı da olsa, Almanları doğumculuk karşıtlığının zorunluluğuna ve yararına inandırmak için büyük bir propaganda kampanyası başlatıldı. Tarihte hiçbir devlet doğumculuk karşıtı bir politika izlemek üzere teoriyi, propagandayı ve siyasal-kurumsal pratiği bu oranda birleştirmemişti; "kitlesel cinayetin habercisi".[5] Kadınlara yönelik nasyonal sosyalist politikayı yanlış bir biçimde bir "annelik kültü" olarak nitelendiren feminist tarihyazım ırkçı doğumculuk karşıtlığı boyutunu ve bunun kurbanı olan kadınları yakın zamana kadar nadiren ele aldı.

Kısırlaştırmaların çoğu duygusal ya da entelektüel kusurlardan ötürü gerçekleştirildi: Bu kusurlar gerçek ya da sözde eblehlik, şizofreni, epilepsi ve manik-depresif hastalıkları kapsamaktaydı. Kısırlaştırma yasası sadece Yahudilere, Çingenelere, siyahlara ve diğer "yabancı" ırklara uygulanmadı, fakat onları da kapsadı (Hitler kısırlaştırma yoluyla "ırksal yükselme"ye yabancı ırkların layık olmadıklarını bir süre düşünmesine rağmen). Kısırlaştırma politikası, Nazi liderlerin sık sık işaret ettikleri gibi, nasyonal sosyalist ırk politikasının ayrılmaz bir bileşeniydi. Nazilerin yabancı ırkları ya da halkları reddetmenin yanı sıra, kendi halkı içinde "aşağı" soydan olanlara ayrımcılık yaparak Alman Volk'unu "yenileme"ye çalışmasının nedeni buydu. Henüz var olmayan ve üretilmesi gereken "efendi ırk"ı yaratmak için böyle bir yenileme zorunluydu. Hukuk dahilinde ve dışında Çingeneleri ve siyah Almanları kısırlaştırmak için özel hükümler konuldu. Alman Yahudilerin şizofreniye, Doğu Avrupalı Yahudilerin eblehliğe özellikle yatkın oldukları düşünüldü. Berlin'de Alman-Yahudi bir kadının durumu öğreticidir. 1941'de "depresyon" ve intihar girişimiyle kanıtlanan şizofreni gerekçesiyle kısırlaştırıldı. Zihin durumu olasılıkla şaşırtıcı değildi: Zaten sefalete mahkûm edilen Yahudiler o yıl sarı yıldız takmak zorunda bırakıldılar; Yahudiler arasında intihar sayısı dramatik bir biçimde yükseliyordu ve ölüm kamplarına sürgün başlıyordu. Buna uygun olarak Mart 1942'de Yahudiler yasal kısırlaştırma prosedürünün dışında tutuldular. Fakat bazı kamplarda Himmler'in komutası altında, özellikle Yahudi ve Çingene kadınlar üzerinde yeni kitlesel kısırlaştırma yöntemleri (uterusa enjeksiyon yoluyla) denendi. Umulan Nazi zaferinden sonra bu tür uterin enjeksiyonları bütün Avrupa'da soy ıslahı ya da etnik bakımdan istenmeyen kadınlar üzerinde kullanılacaktı.[6]

Başlangıçta bazı uzmanlar kısırlaştırılmaları riskli operasyonları gerektirdiği ve bu genel bir direnişi kışkırtabileceği için kadınları muaf tutmak istemelerine rağmen, kısırlaştırma yasası her iki cinsiyete uygulandı. Anlaşıldığı gibi kısırlaştırma politikası nötr toplumsal cinsiyetli olmaktan çok uzaktı. Kadınlar kısırlaştırma kurbanlarının yarısını oluşturdukları halde, bu operasyondan ölen binlerce kişinin –çoğunlukla son ana kadar direnmeye çalıştıkları için– yaklaşık yüzde 90'ını oluşturdular ve bu ölümler, bazen savaşta asker olarak vatanları için yaşamlarını feda eden erkeklerin sayısına denkti. Daha genel olarak kısırlaştırma politikası "devletin yaşam, evlilik ve aile alanından üstünlüğü" ve "siyasal olmayan"ın "siyasallaştığı" alanlardan biri –açıkça çocuk doğurma, doğurtma ve büyütmeyle ilgili tüm konularla birlikte özellikle kadınları ilgilendiren bir alan– olarak resmen ilan edildi.[7] Birçok kadın, özellikle genç kadınlar, operasyondan hemen önce gebe kalmaya çalıştılar ve direnişin bu tipi, özel bir ad verilecek kadar önemliydi: "Protesto gebelikleri" (*Trotzschwangerschaften*). 1935'te kısırlaştırma yasasına kürtaj da eklenince, bunlar da önlendi; altı aya kadar olan gebeliklere soy ıslahı nedeniyle son verilebiliyordu ve bu kürtajlar zorunlu kısırlaştırılmayla birleştirildi.

"İstenmeyenler" arasında nicelik ve stratejik olarak en önemli grup "eblehler" grubuydu. Kısırlaştırılanların yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktaydılar ve yaklaşık üçte ikisi kadındı. Bu dengesizliğin iki nedeni vardı: Birincisi kadınlar, heteroseksüel olarak aktif olmayanların bile tecavüz nedeniyle istemeden gebe kalabilecekleri gerekçesiyle kısırlaştırılmak üzere ayrıldılar; ikincisi, düzensiz heteroseksüel davranış, iş performansları, düzenli ev işi ve çocuklarla uğraşmaları da dahil, kadın "aşağılığı"nı sınamanın nedenleri vardı. Erkekler çoğunlukla işteki davranışları temelinde sınandılar. Örneğin bir kadın "bilgisi mekanik olarak kazanılan bilgiyle sınırlı" olduğu; "puding, ekmek çorbası ya da pirinç çorbası gibi çeşitli yiyecekleri evde alışıldığı gibi hazırlayabildiği" için kısırlaştırılmaya mahkûmdu. Berlin'de bir Yahudi hastanesinde temizlikçi olarak çalışan Doğu Avrupalı Yahudi bir kız, işi "mekanik nitelikli" olduğu için "eblehlik" gerekçesiyle kısırlaştırılmaya mahkûm edildi.[8]

Kısırlaştırma ve genel olarak ırkçılıkla ilgili Nazi propagandası, kadınlar buna daha fazla direndikleri varsayıldığı için, çoğunlukla özel olarak kadınları hedef aldı; gizli polis raporları da bunu doğrulamaktaydı. Toplumsal cinsiyete özgü propaganda, Nazi dişi cins imgesinin daha önceki kadın hareketlerinin bakışına taban tabana zıt olduğunu doğrular. Kadınlara şimdi çocuk doğurmak yerine "yenilenme"nin "devletin amacı haline geldi"ği anlatıldı. Dişi "annecilik"

ırkçı polemiğin hedefiydi; Hıristiyan hayırseverlik ve Marksizmle birlikte "duygusal insanseverlik" olarak mahkûm edildi. "Kadınlara özgü yardıma muhtaç herkese bakma içgüdüsü"nün yanı sıra, "kadınların anneciliğinden kaynaklanan tehlike" vardı; çünkü annecilik "her egoizm gibi, ırka aykırı hareket eder". "Fiziksel ve zihinsel karakteristikleri nedeniyle kadın"ın "tüm canlı varlıklara yönelik özel bir eğilim"e sahip olduğu fikrinde, "doğaya karşı daha kötü bir günah pek" bulunmadığı söylendi. Kızların ders kitaplarında Alman anneliğinin şanı konusunda üç sayfa, Yahudilerle, Çingenelerle ve "aşağı" kalıtsal yapıya sahip diğer insanlarla evlenme yasağının ayrıntılarıyla birlikte "sevgili çocuğunu" kısırlaştırma olasılığı üzerine on iki sayfa vardı. 1935'te evlilik yasakları, istenmeyen evlatları önlemenin başka bir yolu olarak doğumculuk karşıtı politikayı güçlendirdi. Eylül'deki Nüremberg yasaları Alman Yahudilerin, Çingenelerin ve siyahların diğer Almanlarla evlenmelerini ve cinsel ilişkiye girmelerini yasakladı. Yahudi erkekler ve kadınlar ihlal durumunda ağır cezalarla tehdit edildi.[9] Ekim'de başka bir yasa kısırlaştırılanlar ile kısırlaştırılmayanların evliliğini yasakladı.

"Değersiz yaşamı önleme" de denilen nasyonal sosyalist kısırlaştırma politikası, "değersiz yaşamı imha"ya yönelik bir adımdı (ötenazi, ya da "eylem T4"). Bu adım 1939'da atıldı ve sonunda çoğunluğu psikiyatri kliniklerinde yatan 200.000 kadar hasta, yaşlı ve engelli, "iyileşmez" diye seçildikten sonra öldürüldü. Yahudi hastaların tümü seçime tabi tutulmadan öldürüldü; bu yüzden ötenazi programı sistematik Yahudi imhasının ilk evresiydi de. "T4" programı ilk kez özel bir öldürme gazı kullandı; fakat bu katliam politikasının kökleri nasyonal sosyalist doğumculuk karşıtlığındaydı. İlk önce, kısırlaştırmayı özel ve özgür bir tercih olarak değil, *Volkskörper* uğruna öldürmeyi "insani" bir alternatif olarak tasarlayan bir zihniyetin ürünüydü. "Katliamsız bir ortadan kaldırma" olarak[10] kısırlaştırma, "doğal bir şekilde" (yani, hayırseverliğin ve tıbbın müdahalesi olmadan) "uygunsuzlar"ın hayatta kalmasını önleyen "doğa"nın yerine geçen siyasal bir ikame işlevi görmekteydi. İkincisi, kısırlaştırma politikasının uygulanması tıp ve psikiyatri uzmanlarını bu türden bedensel müdahalelerle ve sonuçta çoğunluğu kadın ölülerle uğraşmaya alıştırdı. Üçüncüsü, bilinçli katliamın ilk kurbanları (1939-40), kürtajdan ve kısırlaştırmadan sorumlu bürokrasinin ebeveynlerini saptayamadığı üç yaşında ve daha küçük 5.000 engelli çocuktu. Son olarak, 1939'dan sonra "ötenazi" ölümlerde aktif olanların çoğu daha önce kısırlaştırma politikalarını savunmuş ya da katılmıştı ve daha sonra Yahudi katliamında önemli bir rol oynadılar.

1941'in sonunda T4 gaz odaları ve bu odaların erkek personeli, işgal edilen Doğu topraklarında yeni inşa edilen ölüm kamplarına aktarıldı; bu kamplarda milyonlarca Yahudinin ve Çingenenin sistematik ve sınai ölçekle öldürülmesi için kullanıldı. Bu transfer teknoloji, zihniyet ve strateji bakımından anlamlıydı. Henüz yeterince araştırılmayan önemli toplumsal cinsiyet boyutları da vardı. Gaz kullanılmadan önce, yüz binlerce Yahudi, çoğunluğu toplu kurşuna dizilerek, zaten öldürülmüştü. Bunu yapan SS'ler, özellikle kadınlar ve çocuklar kurşuna dizilirken epeyce "psikolojik güçlük" çekmiş görünüyorlar. Himmler ve Eichmann'ın bile, aralarında kadınların ve çocukların da bulunduğu idamları izlerken mideleri bulandı. 1941'in sonunda sadece kitlesel katliamı hızlandırmanın bir yolu olarak değil, SS'leri büyük ölçüde toplumsal cinsiyete özgü kuruntularından kurtarmak için "'uygun' bir yöntem", kan dökmeye "insani" bir alternatif gerekli olduğu için de gaz teknolojisine geçildi.[11] Bu yüzden ilk seyyar gaz arabaları (Rusya'da ve Sibirya'da) esas olarak kadınları ve çocukları öldürmek için kullanıldı ve kaynaklar genellikle daha sonraki kurbanları "kadın, erkek ve çocuk" olarak tarif ederler. Polonya'da yeni kurulan gettolordaki Yahudiler ülke dışına çıkarılıp öldürüldüğünde, kurbanların büyük çoğunluğu kadındı.[12] Auschwitz'deki sabit gaz odaları 1941'in sonunda faaliyete başladığında, gelir gelmez ölüme gönderilenlerin büyük çoğunluğu Yahudi kadınlardı, özellikle çocuklu kadınlardı –"her Yahudi çocuk, annesi için otomatik olarak ölüm demekti"– oysa Yahudi erkeklerin çalışma kamplarına gönderilmeleri daha olasıydı. Ölüm kamplarına gönderilen ve orada öldürülen Alman Yahudilerin yaklaşık üçte ikisi ve Auschwitz gaz odalarına gönderilen Çingenelerin yüzde 56'sı kadındı;[13] diğer milyonlarca ölü arasında kadınların oranı ebediyen bilinmeden kalacak. Ölüm kamplarındaki Nazi doktorlarla ilgili yakın zamanda yapılan bir araştırma, katillere dönüşen bu erkek tabiplerin büyük ölçüde erkek bağlılığı, aşırı içki ve "bütünsel Nazi erkek ideali"ne inanç sayesinde çalışabildiklerini ortaya çıkardı.[14]

Önde gelen katliam uzmanları soykırımın toplumsal cinsiyet boyutlarının farkındaydılar; Himmler'in 1943'teki bir konuşmasında açıkladığı gibi: "İşte soru: Kadınlara ve çocuklara ne olacak? Bu konuda da açık bir çözüm bulmaya karar verdim. Aslında, erkekleri imha ederken –öldürürken ya da öldürtürken diyelim– çocuk biçiminde intikamcıların büyümesine izin verme hakkını kendimde görmedim." Bu yüzden Yahudi kadınlar kadın olarak, yani çocuk doğuranlar ve bir sonraki kuşağın anneleri olarak öldürüldüler. Fakat Himmler, kadın kurbanları kendi soykırım tanımının merke-

zine oturtarak daha da ileri gitti: "Bir köyde partizanlara ve Yahudi komiserlere karşı harekete geçmek zorunda kaldığımda . . . o zaman ilke olarak bu partizanların ve komiserlerin kadınlarını ve çocuklarını da öldürme emrini verdim. . . . İnanın bana, bu emrin verilmesi ya da uygulanması mantıksal olarak düşünüldüğü kadar kolay ve basit değildi. . . . Fakat ilkel, ezeli, doğal bir ırk mücadelesine giriştiğimizi kabul etmeliyiz."[15] Burada en aşırı biçimini alan nasyonal sosyalist *Rassenkampf* (ırk mücadelesi), erkeklerin kadınlara ve çocuklara karşı yürüttüğü ölümüne bir mücadele olarak tanımlanmaktaydı. Bu kadın-merkezli ırk mücadelesi tanımının önemi bazı tarihçiler tarafından, Yahudi halkına karşı nasyonal sosyalist soykırımın tuhaf bir öğesi olarak kabul edilmektedir.[16]

Nazi ırk politikalarının kadın aktivistleri uygulayıcılar ve genel olarak kadınlar arasında azınlıktaydılar; dikkate değer ölçüde sert ve etkili bir azınlık olmalarına rağmen. En aktif olanları genellikle bekâr ve çocuksuzdu; en üst sınıflar hariç, tüm sosyal sınıflardan gelmekteydiler; birçok erkek gibi, ırkçı politikalara katılımları çoğunlukla işlerinin ya da mesleklerinin bir uzantısıydı. Kısırlaştırma politikası tamamen erkekler tarafından yönetildiği halde, bazı kadın sosyal hizmet uzmanları ve tıp doktorları adayların seçimine yardım ettiler. Altı "ötenazi" merkezinde hemşireler, seçme ve öldürme işinde doktorlara yardım ettiler. Bazı kadın akademisyenler Çingene incelemelerinde erkek üstleriyle birlikte çalıştılar ve Çingenelerin seçiminin ve imhasının temelini attılar; bu amaçla, kadın olarak Çingenelere ve Çingene kültürüne kolay ulaşma olanaklarından yararlandılar. Toplama kamplarında kadınları denetleyen kadın kamp muhafızlarının çoğunluğu alt sınıflardan gelmekteydi ve yukarı doğru tırmanma olanağı sunduğu için işe gönüllü oldular. Tüm kadın Nazi aktivistlerden ölüm merkezlerine ve bunları çalıştırma sorumluluğuna en yakın olanlar bunlardı; "Nazi devletinin işleyişini etkilemedi"klerine inanmak yanlış olur.[17] Ayrıca birçok kadın karmaşık soykırım bürokrasisinde erkeklerle birlikte çalıştılar; devlet ve parti bürolarında Yahudileri tanımlama, tecrit etme, mallarına el koyma ve sürme işlemini hamaratça kaydettiler. Nasyonal sosyalist ırkçılık sadece bir devlet politikası olarak kurumsallaştırılmadı, meslekleştirildi de.

Bazı tarihçiler Alman kadınların Nazi kötülüğündeki suçluluk ve sorumluluk payının, anne ve karı olmaktan başka bir şey olmamaya razı olmalarında yattığını ileri sürdüler; bu görüş uzun bir süre yaygın oldu ve "kovuşturmaya uğrayıp hapsedilenlerin büyük çoğunluğunun erkek" olduğuna dair yanlış varsayımı da kapsamaktaydı.[18] Fakat anne ve karı olarak kadın imgesi ne Nazilerin dişi cins

görüşünün merkeziydi, ne de nasyonal sosyalizme özgüydü. Nasyonal sosyalizm başlangıcından itibaren birçok bakımdan, en çok da ırk politikasının tüm boyutlarında bu imgeden kopmuştu; nasyonal sosyalizmin çekirdeğinde yatan bu politika, onun yeniliğini ve özgüllüğünü oluşturdu. Bu politikaya katılan ve ondan sorumlu olan kadınlardan anne olanlar enderdi ve anne ve karı olarak hareket etmediler; aksine, ırkçı politikaları yürüten erkek-egemen mesleki ve iş stratejilerine boyun eğdiler.

Kadın İstihdamı

Nasyonal sosyalist rejim kadınları istihdamdan dışlamadı. 1930'lardan itibaren bu durum sık sık gösterilmesine rağmen, Nazizm sırasında kadınların kitle halinde, zorla ve annelik uğruna işten atıldıkları miti varlığını sürdürür.[19] Aslında 1933'te 11,5 milyon –tüm çalışanların yüzde 36'sı ve on beş ila altmış yaş arası tüm kadınların yüzde 48'i– olan resmi kayıtlı kadın çalışan sayısı 1939'da 12,8 milyona –tüm çalışanların yüzde 37'si ve tüm kadınların yüzde 50'si– çıktı (1937'nin Alman toprakları içinde; fakat ilhak edilen topraklar da dahil edilirse, rakam 14,6 milyon olur). 1944'te 14,9 milyon Alman kadın istihdam edilmekteydi (Avusturya dahil) ve bu rakam Alman sivil işgücünün yüzde 53'ünü oluşturmakta ve on beş ila altmış yaş arası tüm Alman kadınların yarısından fazlasını kapsamaktaydı. Düşük istihdam yerini tam istihdama ve daha sonra, büyük ölçüde savaş sanayiinin genişlemesi nedeniyle emek kıtlığına yol açınca, sanayideki kadın işçi sayısı 1933 (1,2 milyon) ile 1936 (1,55 milyon) arasında yüzde 28,5, ertesi iki yılda yüzde 19,2 arttı. Sadece çalışan bekâr kadınların sayısı değil, çalışan evli kadınların ve annelerin sayısı da arttı. Weimar dönemi ile 1939 arasında işgücü içinde evli kadınların sayısı ve tüm çalışan kadınlar içindeki oranları dramatik bir biçimde yükseldi ve sanayideki evli kadın işçilerin sayısı neredeyse ikiye katlandı (1925'te yüzde 21,4, 1933'te yüzde 28,2, 1939'da yüzde 41,3; tüm çalışan evli kadınlar: 1925'te yüzde 31, 1933'te yüzde 37, 1939'da yüzde 46). 1939'da tüm çalışan kadınların yüzde 24'ünden fazlasının çocukları vardı ve bunlardan evli olanlar, tüm evli çalışan kadınların yüzde 51'ini oluşturmaktaydı. Her zaman olduğu gibi, bilinmeyen fakat hatırı sayılır miktarda kişi kayıt dışı çalışmış olmalı.

II. Dünya Savaşı sırasında, Alman sanayiinde ve tarımında çalışmak üzere yaklaşık 2,5 milyon yabancı kadın çok daha fazla sayıda erkekle birlikte Almanya'ya getirildi; bunların çoğu Doğu Av-

rupalıydı ve zorla çalıştırıldılar. "Irksal değer"leri ne kadar düşükse –en düşüğü Ruslardı, onları Polonyalılar izlemekteydi– özellikle ağır mühimmat sanayiinde o ulusal grup içinde kadınların oranı o kadar yüksekti. Yaklaşık 2 milyon yabancı kadının Almanya'da çalışmakta olduğu 1944'te, Rus sivil işçilerin yüzde 51'i (mühimmat sanayiinde daha fazla), Polonyalıların yüzde 34'ü kadındı; birlikte toplam yabancı kadın işçilerin yüzde 85'ini oluşturmaktaydılar. O sırada sanayide çalışan tüm kadınların yüzde 23'ü yabancıydı; yabancı kadınların geri kalanları tarımda ve ev işlerinde çalışmaktaydı.

Geç on dokuzuncu yüzyıldan beri özellikle sanayide kadın istihdamındaki artış Nazi döneminde kesintiye uğramadı ve kadınlar ile erkekler arasındaki ücret farkı, bazı önemli sektörlerde kadınların ücreti erkeklerin düzeyine yükselmesine rağmen, pek değişmedi. Kadın çalışanların önemli bir bölümü "modern olmayan" sektörlerdeydi (1939'da kadınların yüzde 35'i tarımda ve yüzde 10'u ev hizmetlerinde çalışmaktaydı); fakat toplam rakamlar diğer ülkelere oranla yüksek bir kadın istihdamı düzeyini gösterir. Kadınları üniversitelerden ve birçok meslekten dışlama politikası bile –1933'ten 1935'e kadar egemen olan ve kadınların akademik durumunu ekonomik krizden ve emek pazarından daha az etkileyen– kısa sürede tersine döndü; bu politikanın gerçek ve kalıcı etkisi, Yahudi erkeklerin ve kadınların dışlanmasıydı.[20] Özellikle anne ve aile-merkezli kadının genellikle resmi Nazi ideali olarak görüldüğü dikkate alındığında, bu olgular bir açıklamayı gerektirir gibi görünüyorlar; 1930'dan 1934'e kadar olan yüksek işsizlik döneminde "çift kazançlılar"a (düzenli işlerine ek olarak yasadışı çalışan erkekler ve genellikle erkek olan bir aile üyesi tarafından "geçimi sağlanan" kadınlar) karşı sık sık dillendirilen bir Nazi polemiğiyle de çelişir.

Bir açıklama şudur: Ekonomik modernleşme süreci rejimin durduramayacağı ya da tersine çeviremeyeceği kadar güçlüydü; bu yüzden Naziler buna uyarlandılar ve kadınların çalıştırılmadığı daha iyi bir gelecek umdular. Bu açıklama annelik kültünün genel olarak Nazi politikasının ya da özel olarak Nazi toplumsal cinsiyet politikasının öncelikli hedefi olmaktan çok uzak olduğunu ima eder. Başka bir açıklama, kadınların çalışma yoluyla "özgürleşme" sürecinin Alman kadınlar için 1933'ten sonra da devam etmiş olmasıdır. Bu varsayım kadınların öncelikli hedefinin çalışma olduğunu ima eder. Fakat birçok kaynak, savaştan önce ve daha da fazlası savaş sırasında pek çok kadının özgürleşme ya da kendini gerçekleştirme uğruna değil, yalnızca mali ihtiyaçtan ötürü çalışmaya başladığını gösterir. Gerçekten de, savaş sırasında bazı kadın işçiler, 1939'dan beri yürütülen res-

mi propagandaya ve 1943'te kadınlar için zorunlu çalışmaya aldırmayarak mühimmat ve diğer askeri sanayilerde çalışmayı reddedebilen "hanımefendiler"i şiddetle protesto ettiler.[21] 1930'ların sonunda ve savaş boyunca iş arayan hiçbir kadın geri çevrilmediği halde, özellikle 1939'dan sonra alt sınıftan kadınlar güçleri yeter yetmez işten ayrılmaya çalıştılar. Üçüncü bir açıklama ya rejimin başlangıcından itibaren (1933) ya tam istihdam zamanında (1936) ya da savaşın başlangıcında ideolojik bir annelik kültünden kadın emeği ihtiyacına uyarlanmaya bir kayışı varsayar. Ne var ki, bu varsayım, nadiren derinliğine araştırılan Nazi dişi cins görüşünün tamamen yeniden yapılandırılmasını gerektirir.

1932 seçim kampanyaları sırasında Naziler kadınların oyuna önem vermeye başlamıştı. Bu nedenle, herkese, hatta karşıt çıkar gruplarına bile her şeyi vaat eden bir propaganda stratejisi bağlamında konuşarak, bir Nazi rejiminin kadınları işlerinden atacağına dair muhalif iddiaları çürütmeye büyük önem verdiler. Vaatlerinden biri kadınların, özellikle bekâr ya da bakacak kimsesi olmayan kadınların istihdam düzeyini yükseltmek ve kocalarına iş vererek, çalışmak istemedikleri halde ekonomik zorunluluktan ötürü çalışan annelerin işlerinden ayrılmalarına olanak sağlamaktı. Tam da 1932 seçimlerinde Nazi Partisi'ne kadınların desteği önemli ölçüde artmış (fakat kadın seçmenlerin çok küçük bir kısmıyla ilgili rakamlar elde bulunuyor), daha önceki açık toplumsal cinsiyet mesafesini neredeyse kapatmış –erkeklerden daha az sayıda kadın radikal sağa ve sola oy verdi– ve erkek oy verme kalıplarına yaklaşmış (Katolik bölgeler hariç) gibi görünüyor. Bu oy davranışının özgül nedenleri bilinmiyor (iktidara gelinceye kadar 56.386 kadını Parti'ye katılmaya mecbur eden ve iyi bilinen nedenlerden farklı olarak). Bu nedenler erkeklerinkiyle aynı olabilir ya da olmayabilir; nötr toplumsal cinsiyetli olmuş olabilirler ya da Nazi karşıtı partilerin özellikle vurguladıkları ve yerdikleri bir Nazi "anne kültü" kavrayışıyla harekete geçmiş olabilirler; kadın istihdamının devamıyla ilgili Nazi güvencelerinin sonucu da olabilirler.[22] 1933'ten itibaren fiili ekonomik gelişmeler bu güvenceleri doğruladı; annelerin, özellikle işçi sınıfı annelerinin ekonomik zorunluluktan ötürü çalışmaya devam etmeleri hariç.

Kadın istihdamıyla ilgili Nazi duyuruları herkesçe benimsenmedi. Fakat "çift kazançlı" karşıtı kampanya hem Naziler, hem Nazi olmayanlar, hem kadınlar hem erkekler tarafından desteklendi ve derin ekonomik krizin vurduğu tüm ülkelerde, özellikle Birleşik Devletler'de de durum aynıydı. Almanya'da olduğu gibi Birleşik Devletler'de de azalan işsizlikle birlikte hafifledi ve her iki ülkede de çokça mahkûm edilen anne istihdamı bile artmaya devam etti. Her iki

ülkede geçimi başka bir aile üyesince sağlananlara karşı kampanyayı popüler bir manevi görüş kamçıladı; bu görüşe göre, sınırlı istihdam olanaklarının bulunduğu bir durumda bireyci bir "çalışma hakkı" ekonomik felakete yol açan aynı dizginsiz kapitalist piyasa güçlerinin başka bir ifadesinden başka bir şey değildi. İşler soyut bireysel "hak"ka göre değil, aile bağlarına itibar eden ihtiyaçları göre bölüşülmeliydi.[23]

Nasyonal sosyalizm, gördüğümüz gibi, anneliği tüm kadınların özel görevi olarak tanımlamaktan çok uzaktı. Aynı şekilde istihdam konusunda da annelik hiçbir zaman istihdama bir sınır olarak görülmedi, en azından 1933'ten önce olduğundan ya da diğer Batılı ülkelerden daha fazla öyle görülmedi. Savaştan önce ve savaş sırasında Nazi kadın görüşünü sistematik bir biçimde araştıran ve Birleşik Devletler'deki kamusal kadın imgesiyle karşılaştıran bir inceleme, Nazi imgesinin tutarlı olmadığını, birçok farklı özelliğin karışımı olduğunu gösterir. Victoria dönemine ait eski moda gerçek kadınlık kültünden çok uzaktı, kadınların "biyolojik rolü"yle sınırlı değildi ve Nazi ideologları kuşkusuz evde duran kadın olasılığını hoş karşıladıkları halde, bunun olanaksız bir düş olduğunu başından itibaren kabul ettiler. Gerçek dünyada ideal Nazi kadını işte ya da ailede, savaşta ya da barışta her şeyden önce devlete hizmet borçluydu. Eski "manevi annelik" metaforu, yani evin dışında "kadınca" iş, "halk" uğruna olduğu sürece fabrikalarda ve çiftliklerde bile her türlü ağır işi kapsayacak şekilde genişletildi. 1930'larda Birleşik Devletler'deki kamusal kadın imgesi ise çok daha fazla "uğraşı: Ev kadını" klişesiyle sınırlıydı. 1941'den itibaren Amerikan propagandası kadınları savaşla bağlantılı işlerde çalışmaya ikna etmeye çalıştığında, Almanlardan daha fazla geleneksel yerleşik kadın imgesinden kopmak zorunda kaldı. Almanya'da "bir kadının yeri yuvasıdır" sloganı özel haneyle ve aileyle sınırlı değildi; savaşta ya da barışta bir bütün olarak Almanya demek olan bir "yuva"yı kapsamaktaydı.[24]

Kadınlara yönelik Nazi politikasının önemli bir kısmı kadınların piyasa ya da savaşın yanı sıra aile için de çalışmalarına olanak sağlamayı amaçladı. Birleşik Devletler'de ve diğer yerlerde kreş hâlâ büyük ölçüde reddedildiği halde, Almanya'da savaştan önce ve savaş sırasında kadınların çifte iş yükünü birleştirmelerine yardım etmek için kreş savunuldu ve çok sayıda kreş kuruldu. Fakat 1942'den sonra, başlangıcından on yıl sonra, nasyonal sosyalist rejim yine kadınları çalışma ile anneliği birleştirmeye teşvik etmek için 1927 tarihli Gebe Kadınları ve Ev Dışında Çalışan Genç Anneleri Koruma Yasası'nı hatırı sayılır ölçüde iyileştirdi. İlk kez 1942 tarihli yasa devleti çocuk bakımı olanakları sağlamakla yükümlü kıldı. Doğum

öncesi ve sonrası doğum izni on iki haftada kaldı ve doğum yardımı tam ücret düzeyine yükseldi; kadının gebelik sırasında ve doğumdan sonra dört ay işten çıkarılması yasaklandı. Ne var ki, doğum yardımları sadece çalışan annelere sağlandı. Alman Emek Cephesi'nin (yedek Nazi sendikası) lideri Robert Ley 1942'de annelik yardımlarının çalışmayan anneleri, özellikle çok çalışan işçi sınıfı annelerini de kapsamasını önerdiğinde, Hitler devlet bütçesinin gelecek yılların "zor görevler"i, yani savaşın ve askeri olmayan katliamların maliyeti için gerekli olduğu gerekçesiyle bu öneriyi reddetti.[25]

Anneliği koruma yasası Yahudi kadınları ve Almanya'da çalışan Rus ve Polonyalı kadınlar gibi "ırksal olarak aşağı" yabancı kadın işçileri kapsamamaktaydı. Bunlardan kaçının gebe ya da anne olduğunu gösteren rakamlar yoktur. Savaşın ilk yıllarında Polonyalı kadınlar gebelik durumunda doğuya geri gönderildiler ve öyle görünüyor ki, birçok kişi angaryadan kurtulmak için bu yöntemden bilinçli olarak yararlanmış. 1941'den itibaren Polonyalı ve Rus kadınlar gebelik durumunda da yerlerinde kalmak zorunda kaldılar. Himmler'in ırk uzmanları, çalışma subayları, işverenler ve tıp uzmanları arasında karmaşık bir oyunla kürtaj olmaya teşvik edildiler ve çoğunlukla zorlandılar. Özellikle Rus kadınlar düşük yapmaya neden olacak işlere verildi. Böylece çalışma, doğumculuk karşıtı bir politikanın aracı haline geldi. Fethedilen doğu toprakları için yapılan planlar (özellikle *Generalplan Ost*), yerli çocuk doğum oranını azaltmak için özenle hazırlanmış, neredeyse sadece anneleri ve potansiyel anneleri amaçlayan çok sayıda yöntemi kapsamaktaydı. Nazi rejiminin başlangıcında büyük ölçekli doğumculuk karşıtlığının hedefi bir azınlıktı, fakat bir Nazi zaferinden sonra çoğunluk haline gelecekti.[26]

Aile Politikası, Sosyal Reform ve Nasyonal Sosyalist Devlet Yardımı

Başından itibaren ve özellikle 1930'ların başındaki seçim kampanyalarında nasyonal sosyalizm tam istihdam (en azından ekmek kazanan erkekler için) ve genel refah vaadiyle birlikte ailenin restorasyonu ve istikrarını vurgulamıştı. Ekonomik kriz, genel yoksullaşma, aile yaşamının dağılması ve büyük ölçüde salgınların ve yoksulluğun neden olduğu son derece yüksek kürtaj oranı karşısında bu vaatler ses getirdi. "Kalıtsal olarak sağlıklı Almanlar" arasında daha yüksek bir doğum oranı çağrısı da dahil, ulusal ve ırksal diriliş sözcükleriyle ifade edildiler. Propaganda ve siyasal pratik sosyal yar-

dım politikasını, aile politikasını, doğumculuk yanlısı politikayı ve toplumsal cinsiyet politikalarını birleştirdi. Bu politikalar farklı yoğunlukta ve etkililikte, farklı yatırımlarla ve sonuçlarla izlendi.

Ailenin restorasyonuna yönelik Nazi çağrıları kadınların yanı sıra erkekleri de amaçladı. Propaganda Bakanı Goebbels'in 1933-34 "nüfus politikası kampanyası" hem kısırlaştırma politikasını, hem "anne eski Germanik zamanlarda olduğu gibi kamusal yaşamdaki ve ailedeki konumuna uygun yere sahip olur"ken "doğum oranımız artmalıdır" düşüncesini popülerleştirmeye çalıştı. İçişleri bakanı bedava kürtaja saldırdı (1933 konuşmasında) ve "doğmamış yaşama yönelik tutumun sadece Alman kadın ve anne ideolojisine değil, bir aile kurma görevine ikna edilmesi gereken koca ideolojisine de bağlı" olduğunu vurguladı. Gerçekten de, eski Ceza Yasası'nın 218. bölümünün çok ötesine geçen ve kürtajın devlete ve ırka karşı bir suç olduğun görüşünü temel alan dehşetli bir kürtaj karşıtı yasa planlandı. Fakat bu, daha önemli planların geriye ittiği planlardan biriydi. Yoğun tartışmalardan sonra yetkililer böyle bir yasanın aleyhine karar verdiler; bunu yerine, 1935'te tıbbi ve soy ıslahçı gerekçelerle (doktorlar tarafından belirlenecek) kürtaja yasal olarak izin verildi. Nazi döneminde yaklaşık 30.000 soy ıslahçı kürtaj yapıldı; bunların çoğu zorunlu kürtajdı ve hepsi zorunlu kısırlaştırmayla birleştirildi. Yetkilileri çok fazla meşgul eden yasadışı kürtaj sayısının, Weimar'ın son yıllarına göre birazcık gerilediği hesaplandı. 1933-42'de yasadışı kürtajdan mahkûm olanların sayısı, 1923-32'ye oranla altıda bir geriledi (39.902'si, yani yüzde 70'i kadındı). Genel olarak öyle görünüyor ki, pratikte zorunlu olmayan kürtajlarla ilgili politikalar Nazi döneminden önceki ve sonraki yıllara oranla dramatik bir biçimde değişmedi. Ancak 1943'te "Alman halkının yaşamını sürekli yaralayan" kürtajcılara (bizzat kadına değil) ölüm cezası öngörüldü; görünüşe bakılırsa, sadece Alman kadınlara kürtaj yapan Doğu Avrupalı doktorlara uygulandı.[27]

Aileyi geri getirmeyi amaçlayan baskıcı önlemlerden biri sokak fahişelerine (Hitler onlara "duygusal yaşamımızın mammonlaşması"nın ve "Yahudileşmesi"nin simgeleri demişti) karşı yürütülen şiddetli kampanyaydı. 28 Şubat 1933 tarihli "halkın ve devletin korunması" hakkında yasaya başvuran ceza polisi on binlerce fahişeyi tutukladı. Fakat 1939'dan itibaren fahişelik teşvik edildi; fakat özgür versiyonuyla değil, silahlı kuvvetler için bordello'larda, bazı ayrıcalıklı erkek tutsak-işçiler için toplama kamplarında (kadınların çoğu diğer toplama kamplarından) ve erkek yabancı işçiler için çalışma kamplarında, aynı ulustan kadınlarla.[28]

Baskıcı önlemlerin dışında, aile istikrarını teşvik için olumlu

adımlar da atıldı. Ekonomik desteğin çocuk tercih etmelerine yardımcı olacağı inancıyla –o sırada diğer ülkelerde de paylaşılan bir inanç– çocuk sahibi olmak isteyenlere yardım etmek için yeni devlet yardımı önlemleri kabul edildi. Bu amaçla üç önemli sosyal reform yürürlüğe kondu. 1933'te karıları çalışan, fakat evlenince işinden ayrılan (1936'dan itibaren tam istihdamla birlikte evli kadınlar çalışmaya devam edebildiler ve devam etmeye zorlandılar) kocalara düşük faizle geri ödemeli ve her doğumda dörtte bir oranında azalan, yani dört çocuk doğduğunda geri ödemesiz evlilik kredileri verildi. Bu kredinin ana amaçlarından biri erkeklerin evlilik yaşını düşürmek ve böylece fahişe ihtiyacını azaltmaktı. İkincisi, aile reisi eşinden ve çocuklarından ötürü gelir ve miras vergisi indirimlerinden yararlandı. Bu indirimlere 1934'te başlandı ve 1939'da, çocuksuzlara bir vergi artışıyla birlikte artırıldı. Üçüncüsü, 1936'da, beşinci çocukla birlikte başlamak üzere devletçe ödenen aylık çocuk ödenekleri başlatıldı; iki yıl sonra ebeveynler üçüncü çocuktan itibaren yardım almaya başladılar. Bu tür önlemler Almanya'ya özgü değildi; 1930'larda İtalya, İsveç, Fransa ve İspanya'da da evlilik kredilerine geçildi ve benzer vergi reformları ve devletin ödediği çocuk ödenekleri 1930'larda ve 1940'larda Avrupa'nın pek çok ülkesinde kabul edildi.[29]

Yine de Alman devlet önlemleri birkaç bakımdan benzersizdi. Diğer pek çok ülkede çocuk ödenekleri ilk ya da ikinci çocuktan itibaren ödenmesine rağmen, devletin çocuk doğurma ve büyütmenin maliyetlerini karşılamamış olması çok önemli değildir (çocuk doğurma ve büyütme "kârlı bir iş haline gelmemeli"ydi). Nazi Almanya'sında çocuk dünyaya getirmek kamusal bir konu olarak görüldü; fakat gerektirdiği maliyetler özel bir sorun olmaya devam etti (doğumların önlenmesi için yapılan muazzam devlet harcamalarının aksine). Daha da ayırt edici bir özellik, tüm aile yardımlarının karılara ya da annelere değil, kocalara ya da babalara ödenmesiydi. Nazi bir bakanın ifadesiyle "babalık ebedi doğal hukuktan kaynaklanan bir kavramdır" ve "'baba' kavramı muğlak değildir ve mali önlemlerin merkezine konulmalıdır". Yardımların amacı annelerin babalarla ilişkide statülerini yükseltmek değil, Maliye Bakanlığı'nın vurguladığı gibi babaların bekârlar karşısındaki statüsünü yükseltmekti. Babalık "doğal" diye algılanmaktaydı ve bu nedenle, önemli vergi reformlarıyla sosyal olarak ödüllendirilmeliydi; evli olmayan anneler, ancak çocuklarının babası belli ve yetkililer için kabul edilebilir ise çocuk ödeneği aldılar. En önemli ve en karakteristik özellik bu önlemlerden hiçbirinin evrensel uygulanmamasıydı: Soy ıslahı ya da etnik bakımdan "uygunsuz" sayılan ebeveynler ya da ço-

cuklar dışlandı.[30] Aslında çocuk ödenekleri, istenir çocuk kategorileri saptanana ve ilgili yasalar çıkarılana kadar beklemeliydi: 1933 Kısırlaştırma Yasası, 1935 tarihli Nüremberg yasaları ve 1935 tarihli İkinci Evliliği Yasaklama Yasası. Evlilik kredisi bürokrasisi kısırlaştırma adaylarını saptamanın başlıca kurumu haline geldi.[31] Daha geniş Nazi ırkçılığı bağlamında bakıldığında, aile yardımına yönelik devlet önlemleri sadece bir aileye destek politikası değil, kesin anlamında bir nüfus politikasının parçasıydı: "İstenmeyenler"e sosyal yardım yok, "kalıtsal olarak sağlıklı Alman aile"ye yardım.

Nasyonal sosyalist devlet babalara destek vermeye odaklandığı halde, Nasyonal Sosyalist Parti annelere de bazı olanaklar sundu; her ikisi de her iki cinsten "aşağı" olanları dışladı. Partinin bir yan kuruluşu olan Alman Emek Cephesi ve bireysel işverenler çalışan annelere özel bir destek verdiler. Partinin sosyal yardım örgütünün (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV) bir "anne ve çocuk" seksiyonu vardı. Seksiyonun başkanı Erich Hilgenfeldt iyi annenin "ücret güdüsü" olmadan ve sevgiden ötürü çocuklarına hizmet ettiği konusunda ısrarlıydı: "Hizmetleri karşılığında ödül talep ettiği anda, iyi anne olmaktan çıkar." NSV çok çocuklu "değerli" annelere, gebe kadınlara ve dul, boşanmış ve evli olmayan annelere yardım sundu; iş bulmalarına yardım etti, çocuk yuvaları kurdu, doğum ve gıda maliyetlerini üstlendi. Para kaynağı vergiler değil, üye aidatları (birçok Alman Parti yerine sosyal yardım-yönelimli NSV'yi tercih ettiği için 15 milyon üyesi vardı), bağışlar ve kaynak oluşturmaya yönelik diğer faaliyetlerdi.[32] NSV'nin annelik yardımı "değerli" yoksullara odaklandığı için, 1936'da Himmler ırksal elite, yani SS erkeklerine mensup olduğu düşünülen erkeklerden çocuk sahibi olan annelere yardım etmek ve böylece kadınların kürtaja başvurmalarını önlemek için başka bir örgüt kurdu. Lebensborn bir zorunlu üreme kurumu ya da bir SS bordello'su değildi. Dayalı döşeli doğum hastaneleri kurdu (Almanya'da yedi, daha sonra Norveç'te altı, Belçika ve Fransa'da birer tane). Almanya'da 1936'dan itibaren 2.000 kadar kadın bu evlerde doğum yaptı (ayrıca savaş sırasında işgal edilen Norveç'te 6.000 kadın) ve bunların üçte ikisi evli değildi. Doğumevine kabul edilmeden önce kadınlar kendilerinin ve bebeklerin babalarının etnisite ve soyları açısından incelemeye tabi tutuldular. 1939'da başlamak üzere Almanya'daki doğumevleri, doğuda fethedilen topraklarda ebeveynleri öldürülen ya da kaçırılan "değerli" çocukları barındırmak için kullanıldı.[33]

Annelerin ezici çoğunluğu pahalı yardımlardan çok paye ve propaganda aldı. Başlangıçta 1918-19 devriminin seyri içinde büyük ve yoksul ailelere sosyal yardım için lobi faaliyeti yürütmek üze-

re kurulan Büyük Aileler Birliği 1935'te partinin Irk Politikası Bürosu'yla birleştirildi; burada Nazi ırk politikaları için propaganda dağıtabilirdi, fakat yoksul ailelere verecek parası yoktu. "Ari, kalıtsal olarak sağlıklı ve düzenli aileler"in elit örgütü olarak görüldü ve Irk Politikası Bürosu'nun lideri şunu iddia etti: "Salt sayıların yüceltilmesiyle ilişkimizi kestik ve kendileri ve halk için bir servet olan büyük aileler ile ulusun yaşamına bir yük olan büyük asosyal aileleri birbirinden ayırt ediyoruz."[34] 1937'de Birlik'in çoğunluğu erkek 200 üyesi özel aile yardımlarından yararlanma hakkı sağlayan "onur belgesi" aldı. 1939'da dört ya da daha fazla çocuklu annelere yardım alma hakkı tanımayan onur belgelerine (bir "anne haçı" madalyası) geçildi; dışlayıcı hükümler, maddi yardımlar için uygulananlardan biraz daha gevşekti ve bu yüzden 1944'e kadar 5 milyon anneye verildi.

Doğumcu propagandanın ve doğumcu amaçları desteklemek için tasarlanan sosyal yardım önlemlerinin etkisi sınırlıydı. 1933'te dünyada en düşük oranlar arasında bulunan doğum oranı, 1920'lerin sonundaki düzeye ulaştığı 1936'ya kadar yaklaşık üçte bir arttı (binde 14,7'den 19'a, net üreme oranı 0,7'den 0,9'a çıktı); sonra hemen hemen durgun kaldı ve II. Dünya Savaşı sırasında tekrar düştü. Artışın büyük bölümünün nedeni, ekonomik krizden ötürü evlenemeyen ve istedikleri çocuklara sahip olamayan ve istihdam koşulları iyileşince isteklerini gerçekleştiren çiftlerdi. Evlenenlerin sadece dörtte biri evlilik kredisi başvurusunda bulundu; başvuruda bulunanlar genellikle çocuk sahibi olmayı amaçlayan ve kadının evlenince işten ayrıldığı çiftlerdi. Zorunlu tıbbi muayenenin kredi yerine kısırlaştırmaya yol açabilecek bir kusur bulmasından korkmaları için hiçbir neden yoktu. Kredi alanlar sadece ilk çocuk için borç indiriminden yararlandılar ve borcun geri kalan kısmını nakit olarak ödemeyi tercih ettiler. Çocuk ödenekleri de doğumlarda ek bir artışa yol açmadı. Tüm evli kadınlar arasında dört ya da daha fazla çocuklu evli kadınların oranı 1933'te yüzde 25'e ve 1939'da yüzde 21'e geriledi. 1933'te evlenen çiftlerin yüzde 31'i 1938'de hâlâ çocuksuzdu.[35] 1933'ten sonra evlenen ve çocuk sahibi olanlar çocuk sayısını bir, iki ya da üçle sınırladılar ve bu yüzden, Nazi rejimi iktidara gelmeden önce Almanya'yı ve diğer sanayileşmiş ülkeleri karakterize eden demografik eğilimi sürdürdüler.

İki tikel grubun davranışı Nazi tipi doğumculuğun sınırlarını ve özgüllüğünü açıklar. Parti görevlileri, yani doğumculuğun gerçek hedefleri ve nasyonal sosyalizmin destekçileri olan "değerli" Almanlar, doğumcu amaçlara kendileri için değil, başkaları için inandıklarını gösterdiler. Nazi demograflar 1933 ile 1937 arasında evlenen

partililerin yüzde 18'inin 1939'da hâlâ çocuksuz, yüzde 42'sinin bir ve yüzde 29'unun iki çocuk sahibi olmasına üzülüyorlardı. Tüm erkek ss üyelerinin yüzde 61'i 1942'de evli değildi ve evli olanların ortalama 1,1 çocuğu vardı; Partide ve ss'te üye sayısı en fazla olan meslek grubu tıp doktorları için de durum aynıydı. Açıkça, elitler arasında nasyonal sosyalizme bağlılık ile sahip oldukları çocuk sayısı arasında ters bir ilişki vardı. Aksine, bir istatistik grubunun ortalamadan fazla çocuğu vardı: Evlilik kredisi ve çocuk ödeneği isteyenler "düzensiz" davranışlarından ve "büyük asosyal aile" olarak sınıflandırılmalarından ötürü geri çevrildiler. Nasyonal sosyalist demograflar, ortalamadan fazla sayıda çocuk sahibi olan ailelerin yarısının istenmeyenler arasında olduğuna sık sık işaret ettiler.[36]

Ortalama rakamların gerilediği II. Dünya Savaşı sırasında çağdaşların fark edip açıkladıkları iki küçük, fakat bariz bebek patlaması oldu. 1939'da çalışan kadınlara, özellikle işçi sınıfından kadınlara savaş ekonomisi acilen ihtiyaç duyduğu için, gebe olmadıkları sürece işten ayrılmaları yasaklandı. Gebe anneler ve genç anneler 1943'te başlanan zorunlu çalışmadan da muaf tutuldular. Çok sayıda Alman kadın savaş için çalışmak yerine çocuk sahibi olmayı tercih etti (1939 ile 1941 arasında çalışan kadınları sayısı 500.000 azaldı, fakat 1944'e gelindiğinde tekrar 800.000 artmıştı). Açıkça kişisel stratejileri –savaş için çalışmaya karşı bebek– Doğu Avrupalı "aşağı" kadınlar için tasarlanan resmi siyasal stratejinin –bebeklere karşı savaş için çalışma– tersiydi.

Ailenin restorasyonuna ve "anneler"in kamusal yaşamda ve ailedeki yerine yönelik Nazi propagandası, 1932'de annelerin ve genel olarak kadınların statüsünü yükseltmenin bir aracı olarak doğumculuğa inanıp –diğer ülkelerdeki birçok kadın gibi– Nasyonal Sosyalist Parti'ye oy veren kadınların önemli bir bölümü de dahil, o zamanın birçok Alman kadınını aldatmıştı. Irk politikası gibi diğer Nazi propaganda hedeflerini ciddiye almayan erkekleri ve kadınları da aldattı. Pratik siyasette olduğu gibi propagandada da, devlet yardımı önlemleri babaları desteklemeye odaklanırken, doğumculuk karşıtlığı doğumculuğa ağır basmıştı; seçilmiş annelere yardım partiye ve elitlere bırakıldı. Alışılmış etnik ve soy bakımından "aşağı" kategorilerini dışlamayan aile ya da çocuk yanlısı önlemler yoktu. Bir bütün olarak, Nazi nüfus propagandasının ve politikasının merkezinde doğumculuk ve annelik kültü değil, doğumculuk karşıtlığı ile babalık ve erillik kültü vardı.

Nazi aile politikası doğumlarda bir artışa katkıda bulunmasa da, en azından savaştan önce, genel kamuoyunda Nazi rejiminin ekonomik krizin üstesinden gelme kapasitesine inancın artmasına ne-

den oldu. Pek çok kişi çocuk-yönelimli devlet yardımını ailelerin düşük gelirini telafi eden ve istedikleri çocuklarla birlikte yaşamalarına yardım eden bir sosyal reform olarak algıladı. Doğumculuk karşıtı kısırlaştırma politikası popüler olmasa da, bu politikanın kurbanlarına ya da "kalıtsal olarak sağlıklı ve Alman" aileye sunulan yardımların dışında tutulanlara çok az kişi aldırdı. Bu haliyle aileye devlet desteği nasyonal sosyalizme özgü değildi ve nasyonal sosyalist ırkçılığın bir parçası da değildi; modern Avrupa'ya özgü refah devletine doğru büyük bir eğilimin parçasıydı. Yine de, Nazi rejimi bu eğilimi, ırksal olarak aşağı diye kategorileştirdiklerine yardımda bulunmayarak kendi ırkçı politikalarıyla birleştirdi. Bu anlamda nasyonal sosyalist "ırksal yenilenme" politikası aile refahı ve anneliği yüceltme politikası değil, özünde geleneksel aile değerlerini yok etmeyi amaçlayan bir politikaydı.

Nazi nüfus politikasının diğer yanları da geleneksel aile yaşamına aykırıydı. Örneğin 1938'de yeni bir yasa taraflardan birinin "kalıtsal hastalığı", kısırlık ya da kısırlaştırma durumunda istek üzerine boşanmaya izin verdi; bunun karılar, özellikle yaşlı karılar için ciddi sonuçları vardı ve dolayısıyla kadınların protestosuyla karşılaştı. Çağdaşlar, Alman nüfusu aynı cins ve aynı yaş örgütlerinde toplamaya yönelik Nazi girişimini aileye bir saldırı olarak algıladılar. Zamanın popüler şakalarından biri aşırı örgütlü aileyi ima etmekteydi: "Babam bir SA üyesidir, büyük kardeşim SS'te, küçük kardeşim Hitler Gençliği'nde, annem nasyonal sosyalist Kadınlar Birliği'ndedir ve ben Alman Kızlar Birliği'nin üyesiyim." "Peki birbirinizi ne zaman görüyorsunuz?" "Ha evet, her yıl Nüremberg'de Nasyonal Parti Kongresi'nde buluşuruz."[37]

Siyaset, İktidar ve Nasyonal Sosyalist Kadın Örgütleri

İlk yıllarda Nazi Partisi'ndeki kadın üyelerin oranı, diğer partilerdekinden düşüktü; 1934'te bile yüzde 5,5'ti. 1935'te Parti, erkek üyelerinin yaklaşık yüzde 40'ını ve kadın üyelerinin yüzde 70'ini "hareketsiz" sayıyordu. Nasyonal Sosyalist Kadınlar Birliği'ne (Nationalsozialistische Frauenschaft, NSF) daha fazla kadın katıldı. NSF 1931'de, ya ulusal canlanmayı ya da nasyonal sosyalizmi savunan yerel ve oldukça özerk kadın gruplarının kaynaşmasıyla kuruldu; 1935'te partinin yan kuruluşu statüsüne yükseldi ve 1932'nin sonunda 110.000 olan üye sayısı 1935'te 2 milyona yaklaştı. 1934'ten itibaren "Reich Kadınlarının Lideri" Gertrud Scholtz-Klink'in yöne-

timinde bir Nazi kadın eliti olmayı amaçladı ve bu nedenle 1936'dan sonra çok az aday kabul edildi. Bu elitin amacı Alman kadınları örgütlemek ve onları ulusal ve siyasal görevleri konusunda eğitmekti. Alman kadınlar kitlesinin (yirmi yaşından büyük yaklaşık 24 milyon ve 1938 ilhaklarından sonra 30 milyon kadın vardı) Alman Kadınlar Örgütü'ne (Deutsches Frauenwerk, DFW) girmesi beklendi. Bu örgütü de Scholtz-Klink yönetmekteydi, fakat Parti'nin resmi yan kuruluşu değildi. Başlangıçta bireysel üyelerle değil, Weimar döneminden kalma kadın örgütleri gibi çeşitli grupların birleştirilmesiyle oluşturuldu; bu gruplar, elbette 1938'de dağıtılan Yahudi Kadınlar Birliği hariç, "koordine" edildi (her şeyden önce Yahudi kadınların dışlanmasını ima eden bir prosedür olan *gleichgeschaltet*). O sırada DFW'nin yaklaşık 4 milyon tüzel üyesi ve yoğun üye kayıt çalışmalarına rağmen, yaklaşık yarısı ilhak edilen Avusturya ve Çekoslovakya'dan olmak üzere 2 milyondan az bireysel üyesi vardı.[38]

Az sayıda NSF üyesi (1935'te yüzde 10) ve daha az sayıda DFW üyesi erkek-egemen Parti'ye katıldı; fakat her iki örgütün liderlerinin yaklaşık üçte ikisi Parti'ye üye oldu. 1938'de yaklaşık 320.000 kadın lider vardı. Nasyonal sosyalist kadın örgütlerinin başlıca tarihçisi bu rakamları, özellikle erkeklerin bağlılığıyla ve 1934'te Scholtz-Klink'in "tüm Alman kadınları bir tek liderlik altında" örgütleme iddiasıyla karşılaştırıldığında, kadınların nasyonal sosyalizme çok mütevazı bağlılığının bir göstergesi sayar. Bu bilgin bu örgütlerin siyasal güçten yoksunluğunu, bu örgütlerin içinde ve dışında pek çok kadının pasifliğini ve gönülsüzlüğünü ve Nazizmin çılgınlıklarına katılmamalarını vurgular.[39] Yine de rakamlar, kadınların ve toplumsal cinsiyetin tarihi bağlamında ilgiye layıktırlar.

İlk Nazi kadın liderleri, hareketteki erkekler gibi, daha sonraki Nazi kadın elitinin savunduğundan daha radikal görüşleri savundular. İlk önce bu kadınların çoğu hareketin yalnızca erkek bağına başkaldırmış ve yeni devlette kadınlara önemli bir rol talebinde bulunmuşlardı. Aynı zamanda, yaşlı orta ve üst sınıf kadınlardan oluşan bir azınlığın haklarına odaklandığı için eski kadın hareketine da saldırdılar ve "nasyonal sosyalizm" düşüncesini ciddiye alarak, annelik de dahil tüm sınıflardan kadınların sosyal katkısının kabul edilmesini istediler. Bazıları çocuk ödeneklerinin annelere ödenmesini savundu, erkek hareketinin bir "annelik kültü"ne yüzeysel ilgi göstermesine içerlediler ve hazırlanmakta olan aile yardımı planlarını, yalnızca babaları amaçladığı için eleştirdiler.[40] 1934'ten sonra bu tür sesler kayboldu. Scholtz-Klink'in örgütü, özellikle iki büyük seksiyonu (Volkswirtschaft/Hauswirtschaft ve Reichsmütterdienst, RMD)

kadınların ev işleri ve annelik konusunda eğitimine odaklandı; 1937'den itibaren, biraz da ürkekçe, akademik mesleklerde kadınların yükselmesiyle de uğraştı ve kadın üniversite öğrencilerini "sosyalist" görevlere, yani işçi sınıfı kadınlarına işlerinde ve aileleri konusunda yardım etmeye yönlendirdi.

Hareketin ilk evresinde Nazi kadın grupları ve liderleri erkek egemenliğine karşı çoğunlukla sözlerini sakınmadılar; fakat hem ilk, hem daha sonraki evrelerde çoğunlukla Yahudi karşıtı polemikle ifade edilen ulusal ve etnik canlanmaya birinci önceliği verdiler. Scholtz "kadın sorunu"nun etnik "bozulma"ya karşı mücadelenin ve "halkımız için" fedakârlığın arkasında ikinci sırada geldiği, bu mücadelenin ve fedakârlığın erkeklerle işbirliği halinde yürütülmesi gerektiği konusunda ısrarlıydı. Ona göre eski kadın hareketi "kadınları halkın içinde özel bir grup olarak vurguladı"ğında yanılıyordu ve toplumsal cinsiyet işbirliği, "kadın sorunları"ndan önce gelmekteydi. Kadınların siyaset işini erkeklere bırakmaları icap etmesine rağmen, "siyasal düşünme"yi öğrenmeliydiler; yani kadınlar "Nasyonal sosyalizmin kendileri için ne yapabileceğini değil, nasyonal sosyalizm için ne yapabileceklerini sormalı"dırlar. Önce Alman, sonra kadın olmalıdırlar. Bu bakışa göre toplumsal cinsiyet farklılığı bir amaç, kimlik ya da çıkar farklılığı –ne genel olarak, ne Nazi hareketi bakımından– değil, bir ve aynı amaca yönelik bir işbölümü olarak görülmekteydi; erkek hareketinin mevcut bir sloganına işaret eden Scholtz-Klink kadınların erkekler gibi "ruhen ve bedenen dikdörtgen" olmaları gerektiğini savundu. Nazi kadın liderler Alman ile Alman olmayan, nasyonal sosyalist ve Nazi olmayan bilim, bilimsel çalışma ve tarih arasında sözde bir farkı hararetle vurguladılar; fakat "bilimsel yaklaşımda hiçbir toplumsal cinsiyet farklılığı", "özel olarak 'kadınca' bir bilgi arzusu" ve bilimsel çalışma bakımından "özel olarak 'kadınca' bir yöntem" bulunmadığını iddia ettiler. En önemlisi, tüm sınıflardan kadınların ortak paydası annelik ve evlilik, anneleri ve anne olmayanları "halk"ın kaderine bağlayan yeni ırk ve kısırlaştırma yasalarına uyarlanmalıydı.[41]

NSF/DFW tam-zamanlı ev kadınlığı ve annelik yapanları örgütlemeye ve eğitmeye çalıştı; kısmen kiliseyle özdeşleştikleri için, Nazi davasına katılmaya pek istekli olmamışlardı.[42] Örgüt, RMD annelik kurslarıyla dolaysız üyeliğin çok ötesine ulaşabildi. Sağlık, ev işleri (Almanya'nın kendi kendine yetmeye olan ihtiyacı göz önünde tutularak Alman yemekleri pişirme başta olmak üzere), dikiş, bebek bakımı, çocuk eğitimi ve Alman folkloru konularında kadınlara dersler verildi. Öğretmenler tam ya da yarım gün ücretli ya da gönüllü işçilerdi (kısmen hükümet tarafından, kısmen bağışlarla finanse

edilen ücretli personel 3.500 kadından ibaretti). Savaş sırasında DFW kadınlar arasında komşuluk yardımlaşmasını örgütledi. RMD'nin kurulduğu 1934 ile 1944 yılları arasında 5 milyon kadın annelik kurslarına katıldı. Her sınıfta 20 civarında kadın 10 güne yaydırılan 24 saat öğretim gördü. Daha önce bu tür öğretimler sadece kentli kadınlara ulaşmıştı; fakat RMD kırsal kesimdeki kadınlara da öğretmen gönderdi. Evli ve evli olmayan kadınlar neredeyse eşit oranda katılım gösterdi. 1937'de kazançlı işlerde çalışan kurs katılımcılarının yüzde 37'si mavi yakalı ve yüzde 45'i beyaz yakalı işçiydi; evli katılımcıların yüzde 34'ü mavi yakalı ve yüzde 17'si beyaz yakalı işçilerle evliydi. En az uğranan folklor kurslarıydı ve kalımcıların yarısından fazlası aile ve çocuk sağlığı kurslarını tercih etti. Bu dönemde bebek ölüm oranındaki anlamlı düşüşten bu kursların sorumlu olması olası görünüyor.[43]

Sağlık kursları aynı zamanda "ırk ve nüfus politikası"nı geliştirmek için de kullanıldı. Irk politikası, başlangıçtaki kısırlaştırmadan daha sonraki katliamlara kadar, büyük ölçüde "sağlık" otoritelerine ve şifacılara emanet edildi: Doktorlara, psikiyatrlara ve genetikçilere. Scholtz-Klink kendi örgütünün müşterilerinin "manevi oluşum"unda "ırk ve nüfus politikası"nın merkeziliği konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmadı. Bazen kadınların kısırlaştırma politikasına sempati duymamalarına üzüldü ve Katolik işçi sınıfı kadınlarına kısırlaşmayı kabul ettirmek için özel çaba harcanması gerektiğini ileri sürdü (Katolik kadınlar kısırlaştırmaya en şiddetli direnenlerdi ve dolayısıyla RMD'ye karşıydılar; sonuç olarak, Katolik anneler örgütü 1935'te yasadışı ilan edildi). Başlangıçtan itibaren annelerin eğitim programına "kalıtsal hijyen" de eklendi. 1935'te Scholtz-Klink, bu alanda önde gelen danışma kurulu olan İçişleri Bakanlığı'nın Nüfus ve Irk Politikası Üzerine Uzman Komite'sinin bir üyesi oldu ve 1936'da DFW'de bir "ırk politikası" seksiyonu kurdu. 1935'ten itibaren Nazi Partisi'nin Irk Politikası Bürosu'nun başkanı gibi uzmanlar (genellikle erkek) NSF liderlerine Berlin Siyaset Bilim Üniversitesi'nde konuyla ilgili ders verdiler. Yahudi kadınlar, "iyileşmez hasta"lar ve zihinsel ya da duygusal olarak rahatsız kadınlar NSF/DFW üyesi olamazlardı.[44]

İyi örgütlenmiş merkezi ve bölgesel öğretmen-yetiştirme kursları elit NSF örgütünde en etkili kurslardı ve 1938'e kadar özel olarak eğitilen yaklaşık 380.000 kadın DFW üyeleri arasında ve olasılıkla genel kamuoyunda Nazi ideolojisinin önemli propagandacıları olarak çalıştı. Fakat yerel düzeyde annelik kurslarına katılan milyonlarca kadının büyük bir bölümü "ırk ve kalıtım bakımı"nı fazla ciddiye almamış gibi görünüyor. NSF öğretmen eğitiminin üst düzeyinde bile

ırka, kalıtıma ve soy ıslahına ilgi sınırlıydı. Özel "ırksal-siyasal" kurs teklifi NSF liderlerinin onda birinden azının ilgisini çekti ve diğerleri ev kadınlığı, hemşirelik, sosyal yardım, hayır işleri ve komşuluk yardımlaşması kurslarını tercih ettiler; yerel düzeyde kurslara katılanlar için de aynı durum geçerliydi. NSF/DFW propagandasında ve öğretim malzemelerinde "ırk ve nüfus politikası"na göndermeler bol olmasına rağmen, kısırlaştırmadan ve anti-Semitizmden nadiren açıkça söz etmekteydiler. Bu konuda, örneğin kızlar için hazırlanan devlet denetimli okul kitaplarından farklıydılar (elbette sınıfta nelerin anlatıldığını bilmiyoruz). NSF/DFW yayınlarında, önde gelen erkek Nazi yayınlarında yaygın olan türden pornografik anti-Semitizm yoktu.[45] NSF ve DFW liderlerinin Nazi ırk politikasına erkek meslektaşlarından daha az inandıklarını söylemiyorum; kadın müşterilerinin daha pragmatik ve daha insani ihtiyaçlarına uyarlanmış gibi görünüyorlar. En sert kadın ırk sağlıkçıları NSF/DFW dışında erkeklerle birlikte aktif olmayı ve tanıtımı tercih ettiler.

NSF/DFW'nin Nazi rejiminde kadınlar konusunda bile çok az yetkisi vardı. Liderleri bazen 12 milyon kadını –bazen "tüm Alman kadınlar"ı– kadınların görevleri temelinde ve kadın liderliği altında ayrı örgütlediklerini iddia ettiler. Bu doğru değildi. Nazi örgütlerin pek çok kadın üyesi, sık sık NSF/DFW liderlerini tedirgin edecek ölçüde kendisini erkek liderliğin yönetimi altında buldu. NSF/DFW'nin on ila yirmi yaş arası kızları örgütlemesi yasaklandı. Geriye sadece on yaşından küçük kızlar ve yirmi bir ila otuz yaş arası genç kadınlar kalmaktaydı. Bu yüzden liderler, Weimar kadın hareketinde çok sert bir biçimde eleştirdikleri aynı kuşak sorunuyla yüzleşmek zorunda kaldılar. Alman Kızlar Birliği (Bund Deutscher Mädel), erkek liderliğin yönetiminde olan Hitler Gençliği'nin parçasıydı ve 1936'dan itibaren üyelik zorunlu oldu. Scholtz-Klink'in yönettiğini iddia ettiği 12 milyon kadının büyük çoğunluğu sadece ismen onun tarafından yönetilmekteydi ve aslında karma ve erkek yönetimli örgütlerde toplanmıştı. Kırsal kesimdeki ev kadınlarına Reich Gıda Yurtluğu sahip çıktı. 4 milyon kadın işçi Robert Ley'in Emek Cephesi'nin üyesiydi ve daha yüksek kadın ücretleri ve anneliğin korunması için zaman zaman kampanya yürüten NSF/DFW değil, bu örgüttü. Kadın öğretmenler, öğrenciler, doktorlar, Emek Cephesi'ndeki kızlar kendi karma örgütlerine mensuptular. Bölgesel NSF aktivistleri bile merkezi kadın liderlikten çok, Parti'nin bölgesel erkek liderlerine bağlıydılar.[46] NSF/DFW annelere çok ihtiyaç duyulan desteği bile veremedi; kurduğu çok sayıda çocuk yuvası dışında, sadece "manevi formasyon" sundu. Liderleri 1935-36'da baba odaklı çocuk ödeneğiyle ilgili yasaya müdahale etmeye çalışmadılar (1942 tarihli Çalışan An-

nelerin Korunması İçin Yasa'yla övünmelerine rağmen). Anneler devletten ve kadın örgütlerinden değil, diğer yardımların yanı sıra muhtaç annelere yardım ve çalışan annelere kreş sağlayan erkek-egemen Nazi Partisi'nin sosyal yardım örgütünden maddi destek aldılar. Nazi rejiminde, daha önceki kadın hareketinin kadınlar tarafından yönetilmesi gereken "kadın alanı" olduğunu iddia ettikleri annelik ve hayır işleri bile erkek liderliğin yönetimi altına girdi.

II. Dünya Savaşı'nda NSF bir örgüt olarak katliamlarda ve soykırımda hiçbir rol oynamadı. O sırada başlıca rollerinden biri hava akınlarının ve boşaltmaların zor koşulları altında kadınların hayatta kalmasına yardım etmekti. Fakat amaçlarından biri de Alman kadınları milyonlarca Doğu Avrupalı kadın ve erkek işçiyle iç içe geçmeye karşı aşılamaktı (ve onlarla cinsel ilişkiden uzak tutmaktı); bazen katı yasakları ihlal eden kadınları yerdiler. Bu çabanın işe yaramadığı anlaşıldı ve savaşın sonuna kadar Nazi yetkililer kadınların bu konudaki genel "ırksal bilinç" yoksunluğuna üzülmeye devam ettiler ve bu bilinci yüksek cezalarla yükseltmeye çalıştılar.[47] Yine de NSF'nin telkinleri pek çok Alman kadının nasyonal sosyalizme ve onun ırk politikalarına aktif bir biçimde direnmemesine katkıda bulunmuş olabilir. Anneliğe, mahremiyete ve aile değerlerine bağlılıkları rejimin bu değerlerden yoksun bıraktığı erkekleri ve kadınları kapsamadı. Kadınların direnişi, hâlâ büyük ölçüde araştırılmamış bir alandır. Erkek-egemen direniş örgütlerinde önemli ve eksik hesaplanan bir rol oynamış gibi görünüyorlar. Tekil kadın direnişi vakaları, kadın direnişinin erkeklerinkinden farklı, daha az ve örgütlü olduğunu gösteriyor. Örneğin kadın direnişi zulüm kurbanlarını saklayarak ve koruyarak desteklemeyi kapsamaktaydı. Tam da en etkili oldukları zamanlarda bu faaliyetler gizli polisin ve diğer Nazi yetkililerin dikkatini çekmedi ve erkek-egemen direniş örgütlerinden daha az yazılı kaynak bıraktılar.[48] Fakat daha ileri araştırmalar tersini göstermedikçe, kadınlar arasında direniş Alman erkekler arasındakinden daha az yaygınmış gibi görünür.

6

Cumhuriyet'ten Franco'ya İspanya'nın Kadınları

Danièle Bussy Genevois

12 Nisan 1931 yerel seçimleri cumhuriyetçi-sosyalist koalisyona, Kral XIII. Alfonso'yu monarşinin bittiğine ve ülkeden ayrılmaktan başka şansı olmadığına ikna etmeye yetecek bir çoğunluk kazandırdı. 14 Nisan'da gürültülü neşe çığlıklarıyla cumhuriyet ilan edildi; bu, İspanyol kadınların yaşamında köklü etkiler yaratacak bir olaydı. Kadınlar için Bourbon monarşisi boyun eğme demekti. 1876 Anayasası taht ile altarın ittifakını geri getirmiş ve Katolikliği yeniden resmi din yapmıştı. Napoleonik Yasa'yı temel alan İspanyol hukuk sistemi özellikle katıydı. Böylece İspanyol kadınlar kilisenin ve hukukun ikili otoritesine tabi oldular. Siyasal haklar yoktu ve eğitimdeki ilerlemelere rağmen, 1930'da kadınların yüzde 44,4'ü hâlâ okuryazar değildi (1900'de yüzde 60). 1923'te bizzat kralın el altından teşvik ettiği bir darbeden sonra kurulan General Miguel Primo de Rivera diktatörlüğü 1924'te, aile yöneten kadınlara yerel seçimlerde oy hakkı veren bir kararname çıkarmıştı (Mussolini'nin İtalya'sından esinlenen bir önlem); general çok sayıda kadının Kurucu Meclis'te oturmasına da izin verdi. Fakat Primo de Rivera diktatörlüğü 1930'da düşünce, eski duruma geri dönüldü.

İspanya Cumhuriyeti kadınlara haklarını vermede Avrupa'nın parlamenter demokrasilerinin ön safında yer aldı. İspanyol kadınlar çok önemli oy hakkını 1931'de elde ettiler, İspanya Büyük Savaş'ta tarafsız kalmasına rağmen; oysa Fransa Senatosu Fransız kadınlara oy hakkını veren yasayı, ülke kadınlarının savaş çabalarına katkılarını onurlandırmak için Temsilciler Meclisi'nin özel olarak çıkardığı yasayı onaylamayı defalarca reddetmişti. Fakat bu tür ilerlemelerden sonra generallerin meşru cumhuriyetçi hükümete karşı 1936 darbesi, diğer şeylerin yanı sıra, kadınları "biricik uygun yerlerine, çocuk bakıcılığı"na (1938 İş Yasası'nın belirttiği gibi) geri göndermeye çalıştı.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının *femme fatale*'i Carmen'den, aşk ile din arasında bocalayan kadın "la Regenta"ya (İspanyol ya-

zar Clarín'in [Leopoldo Alas] bir romanının baş kahramanı) kadar, İspanyol kadınlar ilginç, fakat yanıltıcı biçimlerde resmedildiler. Halk arasında La Pasionaria olarak bilinen ve ayaktakımını ayaklandıran komünist Dolores Ibárruri'den, anarşist sağlık bakanı Federica Montseny'ye kadar, gerçek İspanyol kadınlar şu ya da bu ideolojinin hizmetinde mit konuları haline geldiler. Bu tür imgeleri bir tarafa bırakarak, kurtuluştan ulusallaşmaya giden, başlangıçta heyecan verici, daha sonra ürkütücü yolu izleyen gerçek İspanyol kadınların yaşamlarının izini sürmeye çalışalım.

Cumhuriyetçi İlerleme

Cumhuriyet'in gelişiyle birlikte iktidar yazarlardan, hekimlerden, öğretmenlerden ve hukukçulardan oluşan entelektüel bir elite ve uzun baskı yıllarında, ilk önce Primo de Rivera diktatörlüğünün ve Aralık 1930'dan sonra monarşinin yönetimi altında popülerliği artan Sosyalist Parti'ye geçti. 18 Ağustos 1930 tarihli San Sebastián Paktı köklü bir yapısal reform programı ve "eski rejim" ile kilisenin sosyal ayrıcalıklarının kaldırılmasını önerdi.

Kadınların Talepleri

İspanya'da demokrat düşünürler uzun süreden beri kadınlar lehine çeşitli reformlar önermekteydi. Evlilik ve cinsiyetlerle ilgili mevcut düzenlemeler genel olarak yerildi. Çeşitli yazarlar kadınların kültürel ve yasal olarak aşağı görülmesinden yakındılar. Olağanüstü yüksek doğum oranı, Avrupa'da en yüksek bebek ölüm oranına yol açtı. Erkek zinası hoş görülmekteydi. Gayri meşru doğumların oranı yüksekti. Fahişelik ve zührevi hastalıklar yaygındı. Monarşi karşıtı hukukçular hukuksal reform, aynı görüşü paylaşan hekimler evlilik öncesi sağlık kontrolü ve çocuklu annelere tıbbi yardım çağrısında bulundular. Hatırı sayılır miktarda ilerici erkek İspanyol görenekleri olduğu gibi dururken boşanmanın erkeklerin karılarını Doğulu hükümdarlar gibi istedikleri zaman kapı dışarı etmelerine olanak sağlamasından korkmasına rağmen, birçok reformcu boşanmadan yanaydı. Çalışma hayatının düzenlenmesi, boşanmanın yasallaşması ve fahişeliğin kaldırılması Sosyalist Parti'nin öncelikleri arasındaydı. Anarşizm İspanya'da önemli bir siyasal güç olmasına rağmen, tanımı gereği devlete karşı olan anarşistler Cumhuriyet'in temellerini atan harekette fazla rol oynamadılar. Bununla birlikte özgür aşk ve doğum kontrolü uğruna savaştılar ve sayısız sendikalist savaşa katıldılar.

Kadınlar kendi statülerini iyileştirmek için harekette aktif oldular mı? Birçoğu sendikalıydı, fakat çok azı liderdi. Margarita Nelken 1919'da kadınların çalışma koşullarıyla ilgili sert bir değerlendirme yaptı: Kadınlar iş başında doğum yapmaktaydı, evdeki iş kölelikle eşdeğerdi ve yasalara büyük ölçüde aldırılmıyordu (1920'den sonra OIT kararlarında olduğu gibi).[1] Cumhuriyetçi entelektüellere en yakın olan kadınlar devlet memurlarıydı, az sayıda gazeteciyle birlikte esas olarak öğretmenlerdi (1918 tarihli bir yasa kadınlara bazı mesleklere girme olanağı vermişti).

Kadın grupları İspanya'da ilk kez yirminci yüzyılın ikinci onyılında ortaya çıktılar. 1915'te Barış ve Özgürlük İçin Kadınlar Birliği'yle bağlantıya geçildi ve 1918'de Ulusal Kadın Birliği (ANME) kuruldu. Savaş sonrasında başka feminist gruplar oluştu ve gazete yayımladılar. Kadın grupları öncelikle oy hakkı, fahişeliğin kaldırılması, yeni eğitim olanakları ve hukuksal reformla ilgilendiler. Diğer yanda işçi hareketinin temsilcileri burjuva bir talep olarak gördükleri oy hakkı konusunda kuşkularını ifade ederken, feministler ve bazı erkek yorumcular da boşanmanın yerindeliği konusunda kuşkuluymuş gibi görünüyorlar.

Önerilen Reformlar

Yeni hükümet iktidarı alır almaz devletin yapısını yeniden biçimlendirmeye başladı: Bölgesel özerklik teşvik edildi, kilise ile devlet birbirinden ayrıldı, tarım reformu başlatıldı ve ordu gözden geçirilmeye başlandı. Kadınları ve aileyi etkileyen önlemler bu bağlamda görülmelidir. Geriye dönüp bakıldığında şaşırtıcı üç özellik öne çıkar: İlk önlemlerin aciliyeti, kadınların oy hakkının yasallaşması ve aile hukukunda değişiklikler. İki yıl içinde hükümet İspanya halkının tutumlarını değiştirme umuduyla İspanyol hukukunu yepyeni bir yapıya kavuşturmuştu.

Yeni yöneticilerin monarşinin adaletsizliklerini düzeltme kararlılığı 1931'de 8 Mayıs ile 26 Mayıs arasında çıkarılan ve geçici hükümetin kadınların ve köylülerin "durumunu incelediği" bir dizi kararnamede görülebilir.[2] Kadınlara seçilme hakkı verildi; bu, çok az gerekli niteliklere sahip olduğu için yeterince zararsız bir karardı. Çalışan kadınlar annelik sigortasına kavuştular, böylece sosyalistlerin uzun süredir düşündükleri bir önlem gerçekleşmişti. Nisan ve Mayıs yeni Cumhuriyet'i kutlama aylarıydı: İnsanlar Frigya boneleri taktı, yeni rejimin renkleri her yeri süsledi, müzikhollerde gösteriler düzenlendi ve bir Cumhuriyet güzeli seçildi. Hükümetin ilk önlemlerinin cömertliği, anın keyifli ruhunu yansıtır.

Kadınlar acilen ihtiyaç duyulduğu söylenen oy hakkı lehine coşkulu konferanslar ve toplantılar düzenlediler. Ne var ki, anayasanın 34. maddesinin ateşli tartışmalardan sonra 1 Ekim'de onaylanmasına kadar beklemeliydiler. Oy hakkı verilmesi durumunda İspanyol kadınlar seçmenlerin yarısından fazlasını oluşturacaklardı ve bu durum berraklaştıkça cömertlik yerini kaygıya bıraktı. Pek çok radikal "kadınlar[ın] papazların denetiminde" olduklarına inanmaktaydı ve birçok sosyalist de bu görüşü paylaşıyordu. Kadın düşmanı tutumları olan Cumhuriyetçilerin sayısı az değildi; birisi kadınlar "doğaları gereği histerik"tirler diyordu; başka birine göre, âdet kanaması bir kadının aklını bozduğu için hiçbir kadın menopoz sonrasına kadar rasyonel oy kullanamazdı. Milletvekilliği yapan iki kadın arasında tarihsel bir karşılaşma sonucu belirledi: Radikal-sosyalist avukat Victoria Kent ve radikal avukat Clara Campoamor, ikisi de Madrid barosuna kabul edilen ilk kadınlar. Kent, Aralık 1930 ayaklanmasına karışan Cumhuriyetçileri savunmuş olma itibarına sahipti. Campoamor İspanya'nın Milletler Cemiyeti'ndeki temsilcisiydi. İkisi de belagatli, etkili savunma yaptı; Kent "ideal"in uygulanmasının ertelenmesi gerektiğini ileri sürerken, Campoamor eşitliği savundu. Campoamor sosyalistleri yasa tasarısına olumlu oy vermeye ikna ederek mücadeleyi kazandı ve dolayısıyla feministlerin yüreğine su serpti. (Sosyalist Margarita Nelken o sırada yasama organına seçilmemişti; kadınların oy hakkına karşı çıktı.)

İspanya'yı Avrupalılaştırmayı ve modernleştirmeyi arzulayan yeni parlamento kadınları "selamete kavuşturma"yı (İspanya'da solcu söz dağarcığı bile dinsel sözcüklerle doluydu) amaçlayan bir aile reformu politikası izledi. Resmi nikâhla evlilik kabul edildi ve sert tartışmalardan sonra boşanma yasallaştırıldı (Aralık 1931 Anayasası'nın 41. maddesi, 2 Mart 1932 tarihli yasa). İspanyol hukukçular dışarıda model aramaya eğilimliydi. Ne var ki, belli kesimlerde savunulan Sovyet örneğini reddettiler ve içeride anarşistlerin (örneğin genç Hildegart gibi bazıları özgürlükçü ilkeler ve doğum kontrolü için kampanya yürüttüler) önerdiği çözümleri görmezlikten geldiler.[3] Bunun yerine Weimar Anayasası'na baktılar ve evliliğin ailenin temeli ve erkekleri ile kadınların eşit olduğunu ilan ettiler. Fransız boşanma hukukundan da epeyce ödünç aldılar. Bununla birlikte yeni İspanyol yasaları bazı bakımlardan özgündü. Gayri meşru çocuklar meşru çocuklarla aynı haklara sahipti. Karşılıklı rızayla boşanmaya izin verildi. Hukuk baba otoritesinden çok ebeveyn otoritesine işaret etmekteydi. Ataerkilliğin hâlâ egemen olduğu bir ülkede bu değişiklikler gerçekten de cesurcaydı.

Değişimin Yankıları

İspanyol yasa koyucular nesnel bir göze göre birbiriyle çatışan eğilimler arasında kalmış gibi görünürler. Doğum kontrolüyle ilgili konferanslarından ötürü Primo de Rivera'nın sürgün ettiği sosyalist Jiménez de Asúa kürtaj sorununun "İspanya'da bir sorun olmadı"ğını savundu. Cumhuriyet'in devlet başkanı fiilen Katolik Alcalá Zamora, boşanmaya karşı çıkacak bir şey yapmadı. İspanyol kadınların konumuyla ilgili hiçbir çözümlemenin olmaması belirsizliğin bir kaynağıydı: Çalışan birçok kadın prim ödemek istemediği için ya da annelik sigortasını yararsız, daha kötüsü "onur"larına bir saldırı olarak gördüğü için annelik sigortası poliçelerine karşı çıktığında, sosyalist Largo Caballero şaşırdı ve hayal kırıklığına uğradı. Sadece diğer Avrupa ülkelerindeki işçilerin taleplerinin çok iyi farkında olan bakan İspanya'nın farklı olduğunu kabul edemezdi. Tepkisi bir anlama yoksunluğunu yansıtır: "Olup bitenler gösteriyor ki, İspanyol kadın hâlâ köledir."[4] Yasa yine de uygulandı, fakat kademeli olarak.

Boşanma istatistikleri etkisinin düşünülenden daha az olduğunu gösterir. Yeni yasanın etkisi esas olarak büyük kentlerde ve sola oy veren bölgelerde hissedildi; fakat Madrid'de bile her bin evlilikten sadece sekizi boşanmayla sonuçlandı.[5] Yine de yeni yasa sağ üzerinde fiili rakamları çok aşan hareketlendirici bir etki yarattı: Diktatörün oğlu, Falange'ın kurucusu José Antonio Primo de Rivera "duyusallığın" hükümranlığını kınadı. Ona göre evliliğin muhteşemliği "mutluluk ya da trajediden başka bir sonucu"nun olmamasından kaynaklanmaktaydı: "Karaya ayak bastığında gemilerini yakamayan erkek, imparatorluklar kuramaz."[6]

Aileyi yeniden biçimlendirme çabalarının gerçek etkisi ulusal bilinç üzerinde olmuş olabilir. Çağdaş gazete anlatımlarından ve otobiyografilerden bu seziliyor. Yeni yasaları ya destekleme ya da karşı çıkma tutkusu insanları pençesine almıştı. Bir monarşist, kızı boşanmak zorunda kalmasın diye bir piskoposa kızının evliliğini iptal ettirmek için kiliseye bir servet ödemeye hazırdı. Bir sulh yargıcı boşanmış bir çifti evlendirmek zorunda kalmasın diye bir evlilik töreninin tam orta yerinde kaçtı. Resmi nikâhla evlilik duyuruları "kilisenin boyunduruğunu fırlatıp atan yoldaşlar"ı kutlamaktaydı. Özgürlük, Yaşam, Germinal ve Floréal gibi adları olan çocukların "laik vaftizleri" vardı. Bu tür görüngüler –acı çelişkiler, coşkun ve ağırbaşlı yenilikler– İspanyolların eşi görülmemiş bir zamanda yaşadıklarına dair duygularıyla ilgili sahip olduğumuz belki de en iyi kanıtlardır.

Artan Gerilimler

Reform çabası iki yıl sürmesine rağmen, Cumhuriyet'in kısa bir ömrü oldu. XIII. Alfonso'yu destekleyen monarşistler, Carlistler, Cumhuriyet'e katlanmaya istekli muhafazakârlar, faşistler ve diğerleri arasındaki iç anlaşmazlıklara rağmen, yeni rejim ilan edildiği andan itibaren sağcı hizipler rejimi devirme planları yapmaya başladılar. İspanyol Kilisesi reformları kınayan sayısız pastoral mektup yayımlarken, resmi olarak basireti vaaz eden Vatikan, yakın zamanda açılan Vatikan arşivlerinin kanıtladığı gibi, komployu gizlice teşvik etti.[7] 10 Ağustos 1932'de gerçekleştirilen ilk önemli darbe girişimi rejimin tüm muhaliflerini birleştirdi: Ordu, kilise, monarşistler, muhafazakârlar ve Guardia Civil'in eski başkanı General Sanjurjo'yu liderleri seçen büyük toprak sahipleri.

Sağcı Kadınlar

Başkaldırı başarısızlıkla sonuçlanmasına ve kışkırtıcıları sürgün ya da hapis edilmesine rağmen, bu olay sağın kadınlar için düşündüğü role dikkat çekti. 1932 Ocak ve Mayıs'ında çıkarılan yeni yayınların hedefi kadınlardı, onları hapsedilen sağcılara ve ailelerine yardım etmeye çağırdılar. Ne var ki, misyonları sadece onlar için dua etmek ve İspanya'nın her tarafından akan hediyeler göndermek değildi. Sözde yeni kültürel yayınlar, hükümetin yasakladığı daha açık siyasal organların yerini aldılar. Şifreli mesajlar içerir gibiydi ve dağıtımları kuşku uyandırıyordu.

Aslında kadınlar öncelikle devletin ve devlet okullarının laikleştirilmesine karşı adamakıllı siyasal faaliyete girişmeye ve seçim alanına girmeye davet ediliyorlardı. Sağcı kadın seferberliğinin erkek liderliğine itaatin mi, yoksa kendi inisiyatiflerinin mi kanıtı olduğu hâlâ belli değildir. Oy hakkını ele alalım: Kadın oyundan siyasal olarak yararlanma düşüncesi liderlikten geldi. Monarşistler kadınların oy hakkının evrensel oy hakkı ("herkesin dans etmek zorunda olduğu hödük bir balo"[8]) kadar yersiz olduğunu ilan ettikten sonra, İspanyol Özerk Sağcılar Konfederasyonu'nun (CEDA) gelecekteki lideri ve bir süre Nazizmle flört eden J.M. Gil Robles'in savlarıyla ikna olmaktan geri durmadılar. Ona göre kadınların oyu "devletten gelen" umulmadık bir "hediye"ydi ve ilk işi bu oyu "örgütlemek"ti. Bu amaçla, Katolik Eylem gibi geçici olarak dağıtılan gruplar yeniden canlandırılmalıydı. Bu tür gruplar diktatörlük yönetiminde gerekli örgütsel becerileri kazanmıştı. Aslında General Primo de Rivera kendi destekçilerinin bile sabrını tükettikten ve özünde faşist ken-

di Yurtsever Birliği'nin başarısızlığını gördükten sonra, 1929'da kadınlar ondan yana gösteriler örgütleyince ve *Mujeres españolas* gibi gazeteler onları teşvik edince memnun olmuştu. Fakat 1932'de sorun artık yaşlı bir generale destek mektupları ya da çiçek gönderme sorunu değildi; yeniden canlandırılan ya da yeni kurulan örgütlere olabildiğince hızlı kadın kaydetmek sorunuydu. Katolik Eylem'e yaklaşık 38.000 kadın katıldı; aynı adlı dergi tarafından kurulan Aspiraciones grubuna yalnızca Madrid'de 5.000 kadın katıldı; Galicia'daki bir toplantıya 12.000, Salamanca'dakine 4.000 kadın katıldı. Bu kadar ayrıntı yeter: Hükümete karşı çıkan bir harekete birkaç ay içinde çok sayıda kadın katıldı. Bu kadınlardan bazıları geniş bir alanı dolaştı: Monarşist Rosa Urraca Pastor dört ayda elli toplantı düzenledi. Bazıları Katolik Eylem atölyelerinin çalışanlarını ve eve iş alan kadınları telkin etti ve gizli sempatizan listeleri hazırladı. Bir sosyete köşe yazarı kuaförünün desteğini almaya söz verdi. Kadınlar davaya yardım için "hayrat çayları" düzenlemeye teşvik edildi.

İlk girişim liderlikten gelse de, çok geçmeden kadınlar kendi başlarına hareket etmeye başladılar. Mücevher yerine monarşist simgeler –haç ve zambak– taktılar ve bu tür hareketlere verilen 500 pesata para cezasını ödemeyip cezaevine gittiler ve dava şehidi oldular. Ziyaretçiler bu kadın kahramanları hücrelerinde görmeye akın etti ve aslında oldukça hafif olan cezalarının hafifletilmesini istediler. Valencia piskoposu, kentte hapiste tutulan aristokrat bir genç hanımefendiye gümüş-abanoz oyma bir İsa'lı haç verecek kadar ileri gitti. Gerçekten de kadınların özellikle aktif oldukları bir alan da din sorunuydu. Laik bir devlet kuran, ruhban sınıfın ders vermesini önleyen ve İsa'nın Dostları'nı dağıtan anayasayı ve daha sonraki yasaları birçok kadın protesto etti. Protesto birçok biçim aldı: Kadınlar ellerinde İsa'lı haç sallayarak yürüyüş yaptılar ve çocuklarını büyük haçlarla okula gönderdiler; ruhban sınıfın mensuplarını evlerine aldılar, dilekçe imzaladılar, özel okulları finanse etmek için bağış topladılar ve cumhuriyetçi dükkânları boykot ettiler. Kadın basını burada rol oynadı: *Aspiraciones* dergisi (yakın zamanda keşfedilen), şiddetli bir antikomünist, anti-Semitik din savaşının merkeziydi. 1932'de ve 1933'te Kutsal Ocak Yortusu, matem giysisi giyen kadınların yönettiği büyük gösterilere vesile oldu.

Birçok kişinin ileri sürdüğü gibi, Kasım 1933 seçimlerinde oy kayışından sağcı kadınların sorumlu olduğu doğru mudur? Seçim sonuçlarıyla ilgili dikkatli bir araştırma bu hipoteze çok az destek sunar.[9] Sağın iyi örgütlendiği kuşkusuz doğrudur, fakat başka faktörler de hesaba katılmalıdır. Ilımlı cumhuriyetçilerin hükümetin ruh-

ban karşıtı önlemlerinden duyduğu memnuniyetsizlik, sosyalistlerin hükümetten ayrılması, anarşistlerin çekimserliği ve son olarak çoğunluğu kollamak için tasarlanan bir seçim yasası (çoğunluk parti oyların yüzde 80'ini kazandı) da rol oynadı.

Üstelik sağcı kadınlar çabalarının karşılığında fazla ödül de almadılar. 1933'te parlamentoya seçilen tek kadın, 1920'lerde geniş bir cumhuriyetçi elitin umudu olan öğretmen Francisca Bohigas'tı.

Cumhuriyetçi Kadınlar Arasında Değişimler

İster muhafazakâr, ister demokrat olsun kadınlar siyasal kampanyaların asıl yükünü taşımıştı. Muhalefet, "Kadın, sağın yenilgisinin vicdanlarınızı rahatsız etmemesine dikkat et" diyordu. Sosyalistler ülkenin her tarafında konuşmalar yaptılar: Erkeklerle birlikte kadınlara da oy hakkı veren sosyalistler, ülkenin bu türden anıtsal değişikliklere ne kadar hazırlıksız olduğunu görünce paniğe kapıldılar. Sosyalist basın politikacıların korkularını yansıtmaktaydı: 2 Ekim 1931'de *El Socialista* şunu ilan etti: "Kazanmakla kaybettik. Gerçek budur. . . . Partimizin bir ilkesine uygun hareket etmiş olsak da, siyasal duyudan yoksun olduğumuzu içtenlikle kabul edelim." Onların kampanyası da şantaja yaklaştı: "Anneler, oğullarınız olgunlaştığında anneleri kendilerini özgürleştiremediği için özgür olmadıklarını düşünmesinler."

Bu nedenle 1933'ten itibaren iç savaşa yol açan sürecin çözümlenmesi özellikle ilginçtir. Sol harekette büyüyen radikal eğilimler 1934 Asturias Devrimi'yle sonuçlandı. Feministler ve ılımlı cumhuriyetçi kadınlar seçimlerde bir tutum almayı reddetmişti. Oy hakkı kendi başına bir zafer sayıldı. Bu kadınlar uzun erimli hedefler uğruna günlük siyasetten uzak durdular: Sağlık, eğitim, uluslararası barış. Nazileri ve toplama kamplarını ilk kınayanlar onlardı.[10] Çoğunlukta bir kaymadan sonra ANME daha muhafazakâr feministlerin eline geçti; bunlardan bazıları 1934'ün başında yeni bir Bağımsız Kadın Siyasal Eylem Grubu yaratmaya çalıştı. Grubun tüzüğü, genel olarak parti siyasetini reddettiğini açıkça ortaya koymaktaydı.[11]

Bazı devrimci eğilimler de kendilerini 1933'te duyurdular. İspanyol solu Hitler'in iktidara gelişiyle sarsıldı. Bu arada Komüntern daha önce oldukça zayıf olan İspanya Komünist Partisi'ni başında José Díaz ve onun yanında Dolores Ibárruri'nin güçlü kişiliğiyle yeniden örgütledi. İspanyalı komünist kadınlar Ağustos 1933'te Paris'te toplanan antifaşist kongreye katıldılar ve Eylül'de İspanya'da ilk antifaşist gösterileri örgütlediler.

1934 yazının ve sonbaharının olaylarının can alıcı olduğu an-

laşıldı. Sosyalistlerin ve anarşistlerin bir grevi kırsal alanlarda kargaşaya neden oldu. Endülüslü ve Basklı kadınlar eskinin ekmek isyanlarını hatırlatan gösteriler yaptılar; zira korkunç buhran yıllarında hayatta kalmak bir sorundu. Nihayet, Ekim başında, bir dizi hükümet krizinden sonra Cumhuriyet'in devlet başkanı "özerk sağ"dan, CEDA, üç bakanın da içinde yer aldığı bir kabine oluşturma hatasını yaptı. Sol, Hindenburg'un Hitler'i şansölyeliğe atamasıyla karşılaştırılan bu kararı protesto için bir genel grev çağrısında bulundu. Genel grev ülkenin çoğu yerinde kısa sürede başarısız olmasına rağmen, Katalonya'da birkaç gün ve Asturias'ta üç haftadan fazla sürdü; Asturias'ta bazı bölgelerde sosyalistlerin, bazılarında anarşistlerin yönettiği devrimci bir hareket yönetim sorumluluğunu üstlenen ve orduya direnişi örgütleyen komiteler oluşturmaya başladı. Ne var ki, sonunda Asturias "komünü" ordunun kara, deniz ve hava saldırısıyla ezildi.

Asturias'lı kadınlar, madencilerin karıları ve kızlarıyla omuz omuza çalışan kadınlar hem silahlı mücadeleye, hem devrimci komitelere katıldılar. Silah kuşanan birkaç kadının anıları mitleştirildi: Elinde makineli tüfekle ölen genç komünist Aida Lafuente bunlardan biriydi. İspanya'nın diğer yerlerinde devrim çeşitli tepkilerle karşılaştı. Bu konuda cumhuriyetçiler bölündü. Tüm sol gruplar baskıyı ve olayların resmi versiyonunu kınadı; kamuoyunu zehirlemeye yönelik bilinçli bir girişimin ilk örneği. Fransa'da sürgünde olan Margarita Nelken toplantılar örgütledi. Victoria Kent, Clara Campoamor ve Dolores Ibárruri, Asturias'ın çocuklarını kurtarmak için Pro Infancia Obrera'yı kurdu. Fakat bazı feministler kendilerine özgü tutumlar sergilediler: Feminist bir gazete devrimcilerle uğraşmak için ölüm cezasının geri getirilmesi çağrısında bulundu. Bazıları "etekli fanatikler"in savaşmasına ve madencilerin karılarının "erkeklerini zapt edememe"sine üzüntülerini ifade etti.[12]

Baskı partiler arasında birliği sağladı. Muhalif anarşistler de dahil, tüm partiler bir "halk cephesi" anlaşması imzaladı. Şubat 1936 seçimlerinden sonra göreve gelen cumhuriyetçi hükümet solun tüm partilerinin desteğine sahip olacaktı. Seçim propagandası Asturias'lı kadınların felaketini bir simge haline getirdi ve La Pasionaria (kendisi de Basklı ve bir madencinin karısı olan Dolores Ibárruri) kesintisiz bir devrimci ayaklanmalar zinciri –Paris Komünü, Ekim 1917 Bolşevik Devrimi ve Ekim 1934 Asturias Devrimi– hayaletini hatırlatarak konuşmalarını Marksist bir bakış açısıyla yaptı.

1 Mayıs 1936'da yapılan büyük bir birlik yürüyüşünde çok sayıda kadın yer aldı. La Pasionaria'nın editörlüğünü yaptığı ve birçok ülkeden kadınların yazı yazdığı yeni bir Marksist dergi, *Muje-*

res çıkarıldı. Dergi, SSCB'ye sığınan Margarita Nelken'den övgülerle birlikte parlak bir Sovyet cenneti imgesi sundu. Birkaç hafta sonra bir grup anarşist kadın doktor anarşist harekette kadınların yerini irdelemek için *Mujeres libres*'i yayımlamaya başladı; dediklerine göre, çok sayıda erkek devrimci düşünceleri terk edip evine geri dönmüştü. Sağ için 1 Mayıs bir şoktu. José Antonio Primo de Rivera bunu 4 Mayıs'ta, "Askerlere Mektup"u için bir bahane olarak kullandı. Hapishanedeki hücresinden orduya isyan çağrısında bulundu. Şu soruyu soruyordu: Kadınlardan "Çocuklar evet! Kocalar, hayır!" gibi sloganları duymak "ayıp" ve "onursuzluk" değil miydi?[13]

İspanya İç Savaşı

Orduya isyan çağrısının gereksiz olmadığı anlaşıldı. Daha 17 Şubat'ta General Francisco Franco geçici başbakana iktidarı ele geçirme önerisinde bulunmuştu ve o zamandan beri komplo kesintisiz devem etmişti. Hükümetin uyarısına rağmen isyan Temmuz 1936'da patladı. Navarre dışında halkın isyancılara karşı çıktığı açıktır. Hitler'in ve Mussolini'nin yardımı ve Müdahaleye Hayır Komitesi'nin muğlak tutumu olmasaydı olay, ciddi bir askeri *pronunciamento*'nun çok ötesine geçmezdi.

Elbette iç savaş aileleri böldü ve tarihte ilk sivil ahali bombardımanına yol açtı. Fotoğraflar, Madrid'e ve Guernica'ya bombalar düşerken çocuklarıyla kaçan ya da sokaklarda ölü yatan siyah giysili kadınları göstermekteydi; dünyanın her tarafından protestolar yükseldi ve görgü tanıkları sahneyi doldurdu. Aynı anda hem faşizme karşı bir savaş, hem bir devrim olan bu savaşta herkes acı çekti. Peki özel olarak kadınların kaderi ne oldu?

Paradoksal bir biçimde savaş kadınların davasına yardımcı oldu. Cumhuriyetçi tarafta kültürel ve yasal değişikliklere devam etme ısrarı vardı. Kadınlara mesleki eğitim sunan programlar ve okuma yazma kursları 1936'da onaylandı. Ertesi yıl milislerin dul karıları da dahil evli olmayan kadınların birlikte yaşamasına izin veren yasalar kabul edildi ve kadınların savaş sanayilerinde çalışmasına da izin verildi. 1938'de pilot yetiştirme kurslarına katılma hakkını elde ettiler. Ayrıca anarşist sağlık bakanı Federica Montseny Ekim 1936'da barış döneminin bir ihmalini düzelterek kürtajın yasallaşmasını sağladı. Şu anda yürütülen hastane kayıtlarıyla ilgili bir inceleme aydınlatıcı olacaktır.[14]

Tarihsel sosyologların daha önce Franco'nun tarihi yeniden inşasının gizlediği kanıtlarla gösterdikleri gibi, iç savaş birçok kadın için köklü bir bakış değişikliğine yol açtı.[15] Ve kadınların müca-

deleye ve direnişe katılımlarından etkilenmemek mümkün mü? Tarihçiler kadınların tamı tamına ne rol oynadıklarını belirlemeye çalışıyorlar. Kanılar değişikti: Bazı yazarlar kadın rolünü yüceltirken, bazıları da birliklere sadece aşçı ya da fahişe olarak hizmet eden kadınları gördüler. Çok geçmeden savaş alanında ölen ilk işçi kadınların adlarının ötesinde bilgi sahibi olacağız. Birkaç kişinin –POUM (anarşistler) için Mika Etchebère ve PCE (komünistler) için Lina Odena gibi, birliklere komuta eden kadınlar da dahil– kahramanlıklarından fazlasını öğreneceğiz. İspanya iç savaşının cephe hatlarında kadınlar vardı ve direnişin başarılarının ancak bugün gün ışığına çıkarılabildiği Navarre gibi, Franco'nun güçlerine başlangıçtan beri boyun eğen bölgelerde cephe gerisinde direnişi örgütleyen kadınlar da vardı.[16]

Gerçek şu ki, partiler ve birlikler kadınların cephede ya da cephe gerisinde kullanılması konusunda bölündüler. İki faktör hesaba katılmalıdır: Kronoloji ve elbette siyaset. 1936 yazında egemen olan genel kaos ortamında büyük bir telaşla milis grupları oluşturuldu ve kadın ya da erkek tüm gönüllüler kabul edildi. Ne var ki, sonbahara gelindiğinde düzenli bir ordu örgütleniyordu ve sonraki hükümetlerde Stalinistlerin artan etkisi diğer hiziplerin ezilmesine yol açtı: Önce Troçkistler, sonra anarşistler. Sonunda tüm kadın savaşçılar cephe gerisine gönderildi. Ondan sonra belli örgütlerin rolü öne çıktı: Üç yıllık Madrid kuşatması sırasında Unión de Muchachas kentin savunmasına yardım etti ve kadınların kurtuluşu için çalıştı; Katalonya'da anarşist grup Mujeres Libres cephe gerisini örgütledi ve fahişelikle savaştı. Ve son olarak, La Pasionaria'nın yönettiği Antifaşist Kadınlar Birliği (AMA) fabrikalarda hem komünist, hem komünist olmayan kadınları örgütledi ve uluslararası yardım almaya çalıştı: "Erkekler savaşmaya, kadınlar çalışmaya." Her yerde kadınlar kamusal ile özelin birbirinden ayrılmaz olduğunu anlattılar. Devrimci hareketler ayakta kaldığı sürece, kadınlar siyasal düşmanlarının üstesinde geldiler ve birlikte çalıştılar. İkinci Cumhuriyet'te parlamento üyesi olan kadınlar AMA'ya katıldılar ve bunların arasında Dolores Ibárruri'nin asaletini ve cesaretini selamlayanlar sadece komünistler değildi.

Francoculuğun Gelişi

Kadınların tarihi söz konusu olduğu kadarıyla, Francoculuğun kökeni 18 Temmuz 1936 darbesinden bir süre öncesinde bulunmalı. Kadınlar için 1934 yılını her şeyden önce "Ekim devrimi" ve yarat-

tığı korku ve nefret damgaladı. Aynı yılın Aralık ayında Kadın Falange'ı kuruldu. Dahası, Katolik Kilise'nin önde gelen papazları ahlaki düzenin restorasyonu çağrısında bulundular. Kilise çeşitli yayınlar ve kamusal gösteriler üzerindeki otoritesini yeniden kurdu; bazı sporlara, plajlarda "çıplaklık"a ve bazı kadınların "uçarılığı"na karşı bir kampanya başlattı. Bütün bunlar 1939'da değil, 1934'te başladı.

Haçlı Seferi Üzerine Mücadele

Kadın Falange'ının kuruluşu ile kilisenin otoritesini geri getirme girişiminin ortak bir yanı vardır: İkisi de sağın kadınlarını bağımlı yerlerine geri göndermeyi amaçladı. Cumhuriyet'in ilk günlerinde kadınlar kendi başlarına birçok girişimde bulunmuştu; şimdi siyasal ve dinsel otoriteye yeniden teslim olmaları isteniyordu. Kadınlar, propaganda ve örgütleme çabalarına yardımcı olarak "büyük bir emperyal İspanya inşa etme"de Falange'a yardım etmeye teşvik edildiler. Kadın Falange'ının tüzüğünün beşinci maddesi, "Eylem artık sizin işiniz değil; erkekleri hareket etmeye teşvik edin" der. İç savaş bu eğilimi güçlendirdi. Tarihçiler şimdi Kadın Falange'ının paradoksuna kafa yoruyorlar: Falange'ın eski liderlerinin (José Antonio Primo de Rivera ve O. Redondo) ölümüyle, José Antonio'nun kız kardeşi Pilar Primo de Rivera ve Redondo'nun kız kardeşi Mercedes Sanz Bachiller yeni bir hareketin, sonraki liderliğin (Franco ve kilise) yavaş yavaş yeniden şekillendireceği bir hareketin başına geçtiler. Falange için kilise ile devletin ayrılığı, "büyük mülkiyet"e karşı mücadele, faşist bir toplum ve imparatorluk kavrayışı ön sırada yer almaktaydı. Franco, iç savaş hâlâ sürerken farklı bir öncelikler kümesini ikame etmeye başladı. II. Dünya Savaşı sırasında, Mussolini'nin ölümünden ve bir Müttefik zaferinin olası görünmesinden sonra Francoculukta açıkça faşist eğilimler kaybolacaktı. Franco'ya karşı Falangist bir komplo 1937'de ezildi. Bu noktada José Antonio'nın küllerini Escorial'a taşımak ve kitleleri faşist bir yönelimden çok "ulusal-Katolik" bir yönde aşılamaya devam etmek güvenli oldu.[17]

İç savaş Franco'nun kadınları Auxilio Social (Sosyal Yardım, başlangıçtaki adı Kış Yardımı'ydı ve Alman Winterhilfe'yi temel almıştı) olarak bilinen bir örgütte çalıştırmasına olanak verdi. Franco, "Tanrı buyruğu" bu "merhem ve lütuf" pınarını 1937'de Kadın Falange'ıyla birleştirdi. Üyeler askeri birliklere yiyecek hazırladılar, üniforma yaptılar, cephede ve cephe gerisinde yaralılara baktılar. İspanya'nın her tarafında propaganda ve "ulusal eğitim" faaliyeti de

yürüttüler. Örgütün kendi rakamlarına göre, 580.000 üyesinin 58'i savaş sırasında öldürüldü; bu, üstlenilen misyonlardan bazılarının tehlikeli olduğunun bir göstergesiydi. Yeni Falange, Katolik kraliçe Isabelle'i ve Avila'lı Azize Theresa'yı yüceltmek için kadınları ve çocukları amaçlayan yayınları kullandı.

Yasal Düzeltmeler

Savaş zamanı Francoculuğunda Tanrıya hizmet dışında kadın kahramanlara ve annelik hizmeti dışında genel olarak kadınlara yer yoktu. Kadın Falange'ının 10.000 üyesinin huzurunda Pilar Primo de Rivera Mayıs 1939'da "zafer kutlaması"nda El Caudilo'ya seslendi. "Anayurdun kadınlara verdiği tek misyon, evde olmaktır" diyordu.[18] Kardinal Gomá kadın yayınlarının başyazılarında aynı şeyi 1934 yazından beri söylüyordu. 1937'de bütün dünya piskoposlarına mektubu kilisenin isyanı desteklediğini kanıtladı. 1939'da El Caudilo ile başpiskopos karşılıklı çıkarlarını kabul ettiler ve karşılıklı mektuplarla birbirlerine destek güvencesi verdiler.

1936 Eylül'ünde kızlar ile erkeklerin ortak eğitim gördüğü okullara son veren bir kararnameyle "ahlak geri getirildi". 1938 Mart'ında hükümet "evli kadınları fabrikalardan ve çalışmadan kurtardı". Bu "kurtuluş"la birlikte annelik primleri ve kadınların mesleklere girmesinin yasaklanması geldi. 1938'de resmi evlilikle ilgili yasa iptal edildi ve boşanma yasası geriye dönük olarak yürürlükten kaldırıldı. 1941 ile 1946 arasında kürtaj, zina ve metreslikle ilgili sayısız yasa kabul edildi. Metres olarak yaşayan bir kadının cezası uzun süreli hapis ve ağır para cezasıydı. Fakat aldatan karısını ve âşığını öldüren bir erkeğin cezası ise sadece sürgündü; kimseyi öldürmemiş sadece yaralamışsa, otomatik olarak aklanmaktaydı. Bununla birlikte fahişelik yasal olmaya devam etti.

Kilise okulların kontrolünü yeniden ele geçirdi. Yeniden örgütlenen Falange ve zorunlu öğretmenler birliği bu girişime yardım etti. Öğretmen atamaları cinsiyete göre yapılacaktı ve sadece "Katolik dogmaya ve ahlaka uygun" konular öğretilebilirdi.[19] Reşitlik yaşı yirmi beşe yükseltildi ve kadınlar evlenene ya da bir kadın manastırına girene kadar babalarının evinde kalmak zorundaydılar.

Susturulan Kadınlar

Cumhuriyet'i destekleyen kadınlara duyulan nefret güçlü bir güdüydü. 1939'dan sonra sağda en aktif olan kadınların bile –parlamento üyeleri, mühendisler ve öğretmenler– anneliği "bir kadına layık

tek meslek" olarak nasıl yüceltiklerini anlamamıza yardım edebilir mi? Özellikle Francocu bir zaferin olası göründüğü Ocak 1938'den sonra Franco yanlısı medyanın solcu kadınları "şirret, kaltak, ucube, kan emici" olarak yermeye başladıkları inkâr edilemez. İddia edildiğine göre felaketin sorumluları onlardı; çünkü Hıristiyan aileyi yıkan ve İspanyol kadınların iffetini lekeleyenler onlardı. Darbe neredeyse unutuldu. Kadın Falange'ı bir ideal kadın imgesinin oluşturulmasına yardım etti. "Kızıl" kadınların ve onların çocuklarının yeniden eğitilmesi faaliyetine katıldı ve kadınlar için, erkekler için uygulanan zorunlu askerliğe benzer bir "sosyal hizmet" saptadı; hizmetini yerine getirmeyen kadının pasaportu elinden alınabilirdi.

Franco yönetiminde kadınlara uygulanan baskının tarihi birçok bakımdan erkeklerinkine benzer: Sürgün, idam, hapis, çocuklarının yeniden eğitimi, karalama, kara listeye alınma ve kitap yakma tüm cumhuriyetçileri etkileyen önlemlerdi. Fakat kadınlar tecavüze, hintyağına, kafa tıraşına ve kilise hapishanelerine de katlandılar. Birçoğu yaşamını yitirdi. Kesin rakamlar bilinmiyor; fakat Mussolini'nin büyükelçisi Kont Ciano'nun bildirdiği rakamlara göre, 1939'da Madrid hapishanelerinde ayda 6.000 kişi idam ediliyordu. Ve elbette kadınlar sadece kadınların işleyebileceği bir suçun, "haklanan" bir cumhuriyetçinin karısı ya da annesi olma suçunun cezasını da çektiler.

İspanyol kadınlar, diğer Avrupa ülkelerindeki kadınların birkaç kuşak boyunca edindikleri deneyimleri on yıllık bir zaman dilimine sıkıştırdılar. Başka herhangi bir parlamenter demokrasinin kabul ettiğinden daha ilerici yasalardan yararlandılar. Birçoğu devrime katıldı ya da sonuçlarına tanık oldu. Tümü savaşın, bazıları Franco'nun ulusal-Katolik rejiminin acısını yaşadı; bazıları sürgün edildi.

Olayların hızı inkâr edilemez; o kadar hızlı ki, bizzat kadınların oynadığı fiili rolü ya da İspanyol toplumunu değiştirmeye yönelik ilk cumhuriyetçi çabaların etkisini değerlendirmek zordur. Tarihçiler zorbela toplanan dağınık kaynaklardan hareketle, anarşizm, sosyalizm, Francoculuk ve muhalefetiyle ilgili daha kapsamlı görüşler oluşturmaya başlıyorlar, kadın bakış açısıyla. Boşanma ve annelik, eğitim, basın ve savaş son yıllarda yeni incelemelerin konusu oldular. Bununla birlikte hâlâ yapılması gereken çok şey var: Örneğin kırsal alanlar, emek, örgütler, kadınların diğer Avrupa ülkeleriyle bağlantıları hakkında çok az şey biliniyor.

Yönetim beceriksizliği, belgelerin gizlenmesi ve imhası, Franco döneminin tarihsel çarpıtmaları araştırmaları daha güçleştiriyor.

Fakat gerçeği açığa çıkarmanın önündeki siyasal ve diğer engeller ne olursa olsun, hiçbir şey bu dönemde İspanyol kadınların onurlu başarılarını azaltamaz.

"Siyasal olgunluk"la (İspanyolcada oy hakkına çoğunlukla böyle denir) birlikte kadınlar sadece vatandaş olmadılar, kendi değerlerini anladılar, birey olarak kendilerinin farkına da vardılar. Bunlardan siyasal ve kültürel elitin çok dışında olan kadınlar da yararlandı. 1936'dan çok sonra da ders unutulmadı: Savaş sırasında cumhuriyetçi gazeteler, mektuplar ve gözlemciler kadınların kendi vücutlarını kontrol hakkı da dahil kendi hakları uğruna savaştıklarını sık sık ifade ettiler.

Fazlasıyla gerçek siyasal farklılıkları örtbas etmek kabul edilemez olsa da, Cumhuriyet'in solcu ve sağcı kadınlar arasında çok önemli bir ortak zemin yarattığına işaret etmeye değer: Kadınlar ilk kez görüşlerini açıkça dillendirdiler. 1935 ile 1937 arasında sağcı kadın yayınlarının daha sonra sıkı denetim altında yeniden yayına başlamak üzere kaybolması tesadüf değildir.

General Franco'nun uzun ömürlü rejimi asla monolitik değildi. Bütün kadınların yaşamı aynı değildi. Sessizlik, gizlilik, geçmişin kimi "yanlışlar"ıyla "yüzleşme" ve bütün bir kuşağa dayatılan uysallık yıllarından sonra,[20] çok sayıda faktörün birleşimi çok sayıda kadına siyasal ve sosyal ezilmişliklerini hatırlattı: Çeşitli biçimler alan Franco'ya ısrarlı muhalefet; 1950'ler sonunun grevleri; birçok kadını ya göç etmek ya çalışmaya geri dönmek zorunda bırakan 1960-64'ün ekonomik krizi ve 1960'tan sonra, kadınların dünyanın başka yerlerinde insanların nasıl yaşadıklarını ve düşündüklerini fark etmelerini sağlayan dış turizm. Yeni feminist uyanışta ilk adım bir sosyal vicdan krizi oldu. Burada birçok şey etkili oldu: Birkaçını anmak gerekirse, öğrenci birlikleri, mahalle grupları, Komünist Parti'nin gizli eylemi ve sosyal konuların tartışılabildiği kiliseler. Feministler, siyasal partilerce tasarlanan sınırların çok ötesine giden 1975 ve 1976'nın siyasal gösterilerinde de açıkça konuştular.[21]

1975 ile yeni bir anayasanın yürürlüğe girdiği 1978 yılları arasında tarihçiler, politikacılar ve feministler kırk yıldır unutulan deneyimlerin anılarını canlandırdılar. Demokrasi ve kadın hakları uğuruna mücadele henüz kazanılmamış olmasına rağmen, İspanya son yıllarda epeyce ilerleme kaydetti.

7

Vichy Yönetiminde Fransız Kadınlar

Hélène Eck

SON YİRMİ YILDA VICHY rejimiyle ilgili tarihsel incelemeler Nazi Almanya'sıyla işbirliği politikasının daha önce doğduğunu ve kesintisiz sürdürüldüğünü hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde gösterdi. Dahası, rejimin belli yanlarının tamamen Fransız bir ideolojik geleneğe ait olduğu da gösterildi; laik ve cumhuriyetçi biçimiyle demokrasiyi kucaklayan ve solun hatırı sayılır bir rol oynadığı bir ülkede böyle bir gelenek ne kadar tuhaf görünürse görünsün. Açıkçası Vichy rejimi totaliter değildi. Ne var ki, ilk önce yasal olarak ve ardından fiziksel olarak "istenmeyenler"i dışlayarak Fransız halkını tanımlayan otoriter ve baskıcı bir rejimdi. Nihai çözümün uygulanmasında Fransız hükümetinin sorumluluğu iyi biliniyor. Yine de, rejimi meydana getiren değişik ideolojik ve siyasal bileşenler, bunları birbirleriyle çatıştıran iktidar mücadeleleri ve dört yıl içinde rejimi özgürlükçülük karşıtlığından "totaliterliğin eşiği"ne götüren rejimin iç evrimi Vichy'yi bir geçmiş imgesini korumayı aklına koymuş gerici bir rejim olarak kategorileştirmemizi önler. En çarpıcı biçimde merkezi ekonomik yönetiminde kendini gösteren bir yenilik kapasitesiyle birlikte, ülkenin işlevsel örgütlenmesini iyileştirme kararlılığı da Vichy'de örtük olarak vardı; rejimin bu özellikleri katı muhafazakâr ideallerle her zaman bağdaşmadı.[1]

Kendi çelişkilerini aşmaya çalışan "çoğulcu bir diktatörlük" olan Vichy karmaşıklığı kolay betimlemeye meydan okuyan bir toplumu yeniden düzenlemeye soyundu. Fransa özünde bir çiftçiler ve küçük işadamları ulusu da olsa, kendine göre büyük işletmeleri ve işçi sınıfının yoğunlaştığı alanları da vardı. Vatandaşları aziz tutmalarına rağmen, Mayıs-Haziran 1940 Alman işgaliyle ve sonuçta Fransız kuvvetlerin yenilgisiyle kargaşaya gömülmüşlerdi. Ateşkesin rahatlığı kısa sürede yerini işgalci güce karşı düşmanlığa bıraktı. Rejimin Fransız toplumu üzerindeki gerçek etkisini saptamak, "etkin gücünü", Cumhuriyet'ten miras alınan sosyal gerçeklikleri ve siyasal tutumları değiştirme kapasitesini ölçmek için, maddi gerçeklik-

leri didiklemek ve Fransızların o yıllarda bazen Vichy hükümetiyle, bazen ona karşı nasıl yaşadıklarını keşfetmek için tasarlanan ek araştırmalarla birlikte yeni bir senteze ihtiyaç vardır.[2] Bu dönemle ilgili mevcut araştırmaların çoğu kadınların rolünü ve yerini hesaba katar, fakat kapsamlı bilgi iddiasını haklı göstermeye yetmez.[3] İşgal yıllarını ele alan çok sayıda eser dikkate alındığında böyle bir yargı paradoks gibi görünebilir. Bir an durup düşünüldüğünde, en üst düzeylerde sadece erkeklerin yer aldığı hükümetin işleyişine ve Vichy'nin siyasal karmaşıklığına ilgi odaklandığı sürece, toplumsal cinsiyetli tarihin bir toplumun önemli karakteristiklerini açığa vurma yeteneğinin uygun değilmiş gibi görünmesi daha az şaşırtıcıdır. Ne var ki, Miranda Pollard'ın eseri bu aynı siyasal tarihe, Vichy'nin kadınlarla ilgili söyleminin nasıl rejimin asli ideolojisinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu çözümlenerek yaklaşılabileceğini gösterdi.[4]

Rejimin kendinden menkul ulusal devrim hedefi kadınlara simgesel bir annelik, aile ve yuva idealí sundu. Bu arada devlet fiili, günlük operasyonlarında çok farklı gerçekliklerle uğraştı: Kıtlıklar, sosyal hizmetler, Almanya'ya insan gücü. Ulusal devrim asla tüm yanlarıyla bir başarısızlık değildi. Uygulaması kadınları otomatik olarak kamusal alandan dışlamadı ve rejimin politikaları kadın beklentilerini ya da değerlerini bozduğu her seferinde kadınlar tetikte oldular. Elbette harekete geçenler genel olarak "kadınlar" değil, belli kadın gruplarıydı.

Vichy hükümetinin "İş, Aile, Ülke" sloganına somut anlam verme çabaları, koşulların çoğunlukla kısa vadeli bir yönetim yaklaşımı benimsemek zorunda bıraktığı bir rejimin çelişkilerini açıkça göstermekteydi. Fakat tek başına koşullar ve kaynak yoksunluğu, Vichy'nin düşleri ile işgalin gerçeklikleri arasındaki tutarsızlığı açıklamaya yetmez. Bizzat toplumun yapıları, yeni devletin kendi iradesini dayatma çabalarına direndiler. Birçok aile, tutumları kesin anlamda siyasal ya da aktif direnişle herhangi bir biçimde bağlantılı olmasa da, hükümetin emirlerine uymayı reddetti. Burada kadınlar elbette önemli bir rol oynadılar: Tek başlarına ya da aileleriyle birlikte, kocalarıyla ve başkalarıyla ortaklaşa hayatta kalma stratejileri geliştirdiler. Onları harekete geçiren tutumlar ve değerler çoğunlukla hükümetin amentülerinden çok uzaktı. Bunda elbette yeni bir şey yoktu; fakat aile değerlerinin sınandığı ve en rutin görevleri bile yerine getirmenin önünde bir sürü engelin bulunduğu bir zamanda. Vatandaşların davranışı ile hükümetin istekleri arasındaki tutarsızlık özellikle açıktı. İşbirliği yapmama, kurnazlık ve direniş: Kadınların davranışı, bu yıllardaki Fransız sosyal ve siyasal tarihinin önemli bir damarını oluşturur.

İşgalin tarihi, kişinin bakış açısına bağlı olarak çeşitli biçimler-

de dönemselleştirilebilen daha geniş bir tarihin parçasıdır. Örneğin ailenin tarihi siyasal, askeri ya da diplomatik tarihten farklı bir tarifeye uyar. İşgal altındaki yaşam koşulları, zaten iki savaş arası dönemin bir özelliği olan aile yaşamına ve aile ilişkilerine yeni vurguyu ne ölçüde güçlendirdi? Kadınların işgücündeki rolünün 1920'ler ile 1960'lar arasında genel olarak gerilediğini bilmemize rağmen, işgalin bu bütünsel modele ne kadar uyduğu konusunda çok az fikrimiz var. Dahası, savaş sona erdikten sonra en azından oy hakkına kavuşmaları anlamında Fransız kadınları nihayet vatandaş haline getiren de II. Dünya Savaşı felaketiydi. Fakat işgalin başka bir anlamda kadınların siyasallaşmasını hızlandırdığını da söyleyebiliriz: Siyasetin önemini ve günlük yaşam bakımından sonuçlarını kafalara kazıyan o yıllarda yaşananlar değil miydi? İşbirliği ve işgal yıllarının, cephe ile cephe gerisi, savaşanlar ile siviller, ülke ile düşman arasında keskin bir çizginin bulunduğu 1914-1918 dönemine hiçbir şekilde benzemediğini unutmayalım. 1940'tan 1944'e kadar "savaş", böylesine olağanüstü bir durumdan kaynaklanan tüm muğlaklıklarıyla her yerdeydi ve hiçbir yerdeydi.

Önce Aile

État français [Fransız devleti, Vichy rejiminin *la République française*'den (Fransız Cumhuriyeti) biçimsel ayrılığını gösteren resmi adı] ani ve ezici Mayıs-Haziran 1940 yenilgisinde doğdu. Otoriter ve gerici yeni rejim, ateşkes ve işgalci güçle ilişkiler sorununun ötesinde, Fransa'nın kendisini içinde bulduğu askeri, manevi ve siyasal krize kapsamlı bir yanıt vermeye çalıştı. 1940 yazının aşırı karışıklığı içinde Vichy rejimi basitlikleriyle dikkat çeken çözümler önerdi: Hükümetin dediğine göre Fransızlar, 1918'den beri ülkede hüküm süren ve ölümcül olduğu anlaşılan ahlaki bozulmaya neden olan "haz peşinde koşma ruhu"nun bedelini yenilgiyle ödemişti. Her Fransız vatandaşı için bu kolektif suçu azaltmanın tek yolu, ilkeleri ve amaçları Vichy'nin "İş, Aile, Ülke" sloganıyla aynı kapıya çıkan ulusal yeniden yapılanma çabalarına katkıda bulunmaktı. Ulusal devrim, kendisini ulusa bir baba olarak, kabahatlerinden ötürü çocuklarını azarlayacak kadar basiretli ve acılarını hafifletmek isteyecek kadar da müşfik gerçek bir baba olarak takdim eden Mareşal Pétain'in liderliğinde gerçekleşecekti. Sorumsuzlar oy hakkından yoksun bırakılarak cezalandırılacaktı. Eski Cumhuriyet'in yerine temelde bir aile ilişkisi olan yeni bir siyasal sözleşme biçimi sunuldu: Babalarının koruması karşılığında mutlak itaat ve sadakat sözü vermeliydiler.

Vichy'nin organikçiliği, bireyciliği ve onun doğal sonuçlarını, girişkenliği ve özgürlük arayışını mahkûm etti. Toplumda bireye bir yer garanti ederken aynı zamanda disiplin de dayatan sosyal kurumları ve doğal grupları övdü. Soyut entelektüelciliği yaşamsal ulusal geleneklerle hiçbir bağlantısı olmayan boş bir hayal olarak nitelendirip reddetti. Bir hizmet ve çaba, görev ve dayanışma etosunu savundu ve genel çıkara uygun somut projeleri gerçekleştirme çağrısında bulundu. Ulusal devrim tamamlandığında, Fransa yabancı ve ulusal olmayan öğelerden arınacaktı. Ülke hiyerarşik ve birleşik bir tek büyük aile olacaktı.

Vichy rejimi her kişinin toplumdaki yerini ait olduğu gruba göre tanımladı. İdeolojisi Fransız vatandaşları haklarını ve yeteneklerini özgürce kullanmaktan yoksun bıraktı ve böylece toplumu hareketsizliğe, bireyi neredeyse kalıtsal bir kadere mahkûm etti.

Cinsel Farklılık ve Tamamlayıcılık

Vichy kadınların toplumdaki rolünü tanımlarken cinsel farklılığa ve aile içindeki tamamlayıcılığa işaret etti. Kadınların görevleri cinsel farklılık ilkesinde örtük olarak vardı: Kadınların kaderi "doğa ve eğilim gereği" annelikti. Cinsel farklılık kızlardan uymaları beklenen kuralların ve edinmeleri beklenen becerilerin temeliydi de. Hangi faaliyet tiplerinin ve hangi yerlerin kadınlara uygun olduğunu da belirlemekteydi. Yine de, Vichy'nin, kadın düşmanlığından ötürü kadınları eve kapatmak ve sosyal yaşama katılımın bütün biçimlerinden dışlamak istediğini söylemek abartı olur.

Daha geniş bir anlamda rejimin hedefi, işleyen bir toplumun organik bir birimi olarak gördüğü aileyi güçlendirmekti. Ailenin çıkarları, bireysel aile üyelerinin çıkarlarından önce gelmekteydi. Ailenin düzgün işlemesi için kesin bir fiziksel iş, rol ve psikolojik tutum ayrımı gerekliydi: Ailenin reisi olarak babadan çalışması ve otorite kurması beklenirdi; anne sevimli bir yuva kurmaktan sorumluydu. Koca ile karı farklı, fakat birbirlerini tamamlayıcı oldukları için, her birinin kendi sınırları içinde kalması ve kendi cinsiyetine uygun erdemleri sergilemesi koşuluyla, birlikte istikrarlı bir aile ortamı yaratabilirlerdi. Rejim görev ve farklılık kavramlarını bu şekilde yücelterek ve iç içe geçirerek bir aile ideali saptadı ve bu ideali, kadınlar için tek olası kader olarak anneliği onurlandırmak için kullandı. Maddi ya da psikolojik olarak kadınları bu kaderden uzaklaştırma eğiliminde olan her şey doğadışı, ahlakdışı ve ulusal çıkarlara düşman sayıldı. Kötü anne diye bir şey yoktu; sadece anne olmayı reddeden kötü kadınlar vardı. Çocuk sahibi olmama kararı bir ka-

dının özgür tercihinin bir sonucu sayılmadı; aksine, kadınların varlık nedenlerini unutmasına neden olan ve onları ayartıp iki uçtan birine, erkeklerle eşitlik arayışı biçimini alan (ve hırsın, kibrin ve entelektüalizmin kaynağı olan) kadınlığın inkârına ve bir baştan çıkarma saplantısıyla kadınlığın saptırılmasına (uçarılığın, flörtçülüğün ve sadakatsizliğin kaynağı olan), hatta her ikisine yönelten sahte bir imge yaratan feci sosyal değişimlerin sonucu olarak görüldü.

Kadınlar anne olarak kaderlerini özgürce ve aktif bir biçimde kucaklamakla gerçek kadınlığın erdemlerini yeniden keşfedeceklerdi. Kişisel mutluluk ile sosyal yararlılığı, rejimin ulusal devrim ve sosyal yenilenme hedefiyle bağdaşır bir biçimde uzlaştırmanın tek yolu buydu. Anne olarak kadın, Vichy'nin sosyal rol modelleri Panteon'unda köylülerle ve zanaatçılarla birlikte yerini aldı; üçü de, özveri, sabır ve iyi yapılan işe saygıyla tanımlanan bir geleneğin koruyucusu olarak görüldü. Bunun karşılığında, bir bütün olarak toplum ve aile annelere saygı ve takdir borçluydu: 1926'dan beri resmi olarak kutlanan Anneler Günü, Vichy yönetiminde kamusal bir tatil günü oldu.

Hukukta Süreklilik ve Değişim

"Ailenin sağlığını ve istikrarını geri getirme kaygısı güden" (23 Temmuz 1942 tarihli yasa) Vichy rejimi aile kurumunu, Üçüncü Cumhuriyet'in son yıllarında yaptığından daha kuvvetli bir biçimde güçlendirdi. Ne var ki, Vichy politikalarının hangi boyutlarının öncellerinin politikalarını sürdürdüğünü ve hangilerinin, bu manevi düzen rejiminin bireysel davranışı düzenleme arzusundan dolaysızca kaynaklandığını belirlemeye çalışmak önemlidir.[5] Cumhuriyetçi hükümetler, iki savaş arası dönemin demografik gerilemesine yanıt olarak, aileyi güçlendirmek için adımlar atmıştı. İlk doğumcu önlemler katışıksız baskıcı olmalarına rağmen, demografik ve sosyal politikalar gecikmiş olduğu ve yetersiz bir biçimde uyumlulaştırıldığı için hükümetin bu alandaki çabaları tedricen genişledi. Temmuz 1939'da Daladier hükümeti yönetiminde yasallaştırılan Aile Yasası'nı miras alan Vichy, yasanın uygulama alanını genişletti. 29 Aralık 1942 tarihli Gounot Yasası (aile düzenlemeleri ile hükümet arasında ilişki kuran) gibi yasaların korporatist ilhamının, bazı hükümlerin kurtuluştan sonra kitaplarda tutulmasına engel olmadığı anlaşıldı. Böylece yeni bir devlet müdahalesi biçimi gelişti: Aile, kamusal çıkarın sosyal bir görüngüsü haline geldi.

1938'de evli kadınlara ek haklar verilmişti ve kendi inisiyatifleriyle hareket etme kapasiteleri genişletilmişti. Vichy kendisini bi-

reylerin çıkarının üzerinde ve ötesinde aile çıkarlarının savunucusu olarak gördü. Amacı aile birliğini ve istikrarını sağlamaktı ve bu, kocasının yokluğunda ya da yetersizliği durumunda bir kadının kocasının yerini almasını zorunlu hale getirdi. Dolayısıyla Vichy'nin, özellikle erkeklerin çoğu hâlâ Almanya'da savaş esiri ya da işçiyken, kadınların yeni kazanılan aile adına hareket etme kapasitelerini sınırlamak için hiçbir nedeni yoktu. Ne var ki, evlilikte eşitliğe doğru bu ürkek evrimin sınırları vardı ve bu sınırların etkileri 1945'ten sonra da uzun süre hissedilmeye devam edildi. 1938 yasasına göre aile yaşamı üzerinde önemli etkisi olan kararlardan koca sorumlu kalmaya devam etti. Koca "ailenin reisi" olarak bu ayrıcalığa sahipti (22 Eylül 1942 tarihli yasa). Geri getirilen Cumhuriyet'in yenilikçi ruhunu göstermenin yollarını aradığı 1945'te hukukçular kocanın karısının çalışma arzusunu veto etme hakkının "genel olarak ailenin çıkarı"ndan ilham alan "bir kamusal düzen yasası" olduğunu savundular[6] ve bu haliyle, 1965'e kadar yürürlükte kalacaktı. Dahası, koca 1970'e kadar yasal "aile reisi" olmaya devam edecekti. Vichy rejiminin otoriter ve gerici niteliği, evli çiftlerin özgürlüğünü sınırlayan ve anneliği ulusa karşı bir görev sayan yasalarda çok açık bir biçimde ortaya çıkar.

Kürtaj 1920'den 1975'e kadar Fransa'da yasadışıydı; fakat Vichy, kürtaj yapanları "Fransız ulusuna zarar veren hareketler"den suçlu, idari gözaltına ve devlet yargıçlarınca yargılanmaya tabi "tehlikeli bireyler" olarak niteleyerek suçun doğasını değiştirdi. Teoride, 15 Şubat 1942 tarihli yasa kürtaj olmaya çalışan kadınları kurtardı, fakat onlara yardım edenleri şiddetle kovuşturdu. 1942 ile 1944 yılları arasında yılda ortalama 4.000 kişi bu yasanın hükümlerine göre suçlu bulundu. Daha da çarpıcısı, kürtajcı bir kadın 1943'te idam edildi. Bu olayda Vichy ibret olsun diye, kadınları ölüm cezasından muaf tutan yazılı olmayan hukuku görmezlikten geldi.

1930'ların daha basit boşanma prosedürlerine doğru eğilimi tersine çeviren 2 Nisan 1941 tarihli yasanın bir sonucu olarak boşanma uzun ve zor bir işlem haline geldi. Ailenin geçimini sağlamak artık "manevi bir yükümlülük"tü ve 23 Temmuz 1942 tarihli yasaya göre "terk etme" bir suç haline geldi. Ne var ki, bu, Vichy'nin aile görevlerini koca ile karı arasında eşit dağıttığı anlamına gelmez. Özellikle iş evlilik sadakatine gelince, yine en fazla yükü kadınlar taşıdı. Çok sayıda çift ayrıldığı için, hükümet kadınları ağılda tutma önlemleri aldı: "Yuvanın asaletini korumayı amaçlayan" 23 Aralık 1942 tarihli yasa, savaş esiri bir erkeğin karısının zinasını özel bir vaka olarak ele aldı. Böyle bir zina artık özel bir suç değil, "sosyal düzene karşı, kamu yararı için kovuşturmaya tabi bir suç"tu.[7] Yargıçlar ko-

vuşturmayı "dile düşmüş metreslik" vakalarıyla sınırlayan yasa hükmünü oldukça geniş yorumlayarak POW haklarını korumada oldukça uyanık olduklarını kanıtladılar.

Bu yasa genel ve kolayca yanıtlanmayan bir soruyu gündeme getirir: Fransa halkı, hükümetin aileyi destekleyen önlemlerini, sadece aile için değil, aile adına da yürürlüğe konan ve özel ahlak ile sosyal düzeni birleştirme eğiliminde olan önlemleri onayladı mı? Fransız toplumu ev içi mutluluk, cinsiyet rolleri ve işyerinde kadın gibi konularda nasıl bir tutum almak gerektiği konusunda çok açık değildi; değerleri de birörnek ve ortaya çıkarılması kolay değildi. Yine de, 1930'larda yeni bir konsensusun geliştiğini söylemek güvenlidir: Çiftlerin aşk için evlenmeleri gerektiği, çocukların ve aile yaşamının önemli olduğu konusunda insanlar hemfikirdi. Yeni bir şeye, aile mahremiyeti denilebilecek bir şeye, yani iş ve topluluk sınırlamalarından muaf bir ev yaşamı da istiyorlardı.[8] Çeşitli Hıristiyan gruplar 1930'larda evli çift ve evliliğin doğası üzerine düşünmeye başlamıştı ve bu konulara kafa yorma savaş sırasında da sürdü ve savaştan sonra yoğunlaştı. Büyük bir okur kitlesini hedefleyen yeni kadın dergilerinin (1937'de çıkarılmaya başlanan *Marie-Claire* ve ilk kez 1938'de yayımlanan *Confidences* gibi) okurları da başarılı bir evlilik yapmanın neyi gerektirdiğini kendilerine sordular. Bu dergiler aşkı mülkiyetle ve romansı günlük gerçekliklerle uzlaştıran ideal bir "inşa edilmiş mutluluk"u savundular.[9] Bu ideal evrensel olarak paylaşılmadı, çok az yaşandı. Kırsal alanların çoğunda evliliğin öncelikli amacı hâlâ aile çiftliğini korumak ya da güçlendirmekti. Ve yeni ideal ulusal devrimin gerici, otoriter ideolojisiyle de zorunlu olarak çakışmadı. Vichy görev, itaat ve hiyerarşiden yanaydı; oysa yeni düşünüş bir aşk ve karşılıklı saygı ortamında mutluluğu görevle ve ahlakı özgürlükle uzlaştırmaya çalıştı. Bu düşünceyi savunanlar, çiftlere kendi kararlarını kendileri almalarına izin verilmesi gerektiği gerekçesiyle, aile konularına devlet müdahalesine karşı çıkacaklardı.

Kadınlar çalışmalı mı? Françoise Thébaud anne, karı ve yuva yapıcı olarak kadın idealinin yaygın bir biçimde, solda bile savunulduğunu gösterdi. 1930'ların hastalık önleme ve sosyal hijyen politikaları ve "bilimsel" çocuk yetiştirmeye yapılan yeni vurgu annelerin üzerindeki yükü artırdı ve evde çocuklarla birlikte kalmanın sözde yararlarını ivedileştirdi.[10] Ekonomik kriz ve işsizlik tehdidi birçok işçi kadını, daha az kalifiye kadın işçilerin bulabileceği zahmetli, yorucu ve birçok durumda sallantılı işlerde çalışmaktansa evde kalmanın daha iyi olacağını düşünmeye yöneltmiş olabilir. Berthie Albrecht, 1936'da Galeries Lafayette'te depo sorumlusu olarak çalışırken hazırlanan bir raporda belirttiğine göre, kendisinin emrin-

de çalışan kadınlar "zengin kadınları giysilerinden ya da lüks eşyalarından ötürü kıskanmazlar. Sadece bir tek şeyden ötürü onlara gıpta ederler: Evde kalma olanağı." Jeunesse Agricole Catholique'in (Hıristiyan Çiftçi Gençlik) üyeleri kırsal kesim kadınlarına "evde durma hakkı" verme ve onları en zahmetli tarla işlerinden muaf tutma çağrısında bulundu.[11] Aile değerlerine yapılan bu yeni vurgu, devlet yardımı beklentileriyle birlikte, hatırı sayılır miktarda kadının Vichy'nin aile politikalarını onaylamış ve uygulanmasına katılmış olmasının nedenini açıklayabilir.

Kadınların Yurttaş Eylemi

Vichy'nin ulusal devrimini savunanların selamladığı erdemli hanımefendiler aynı zamanda modern kadınlardı: Zeki, etkili ve çalışmak zorunda olmamaktan memnun olan bu kadınlar, yine de, aileleri için etrafında olup bitenleri yakından izlediler. Sadece kusursuz bir ev kadını ve anne olmak, aile mutluluğunu sağlamaya yetmiyordu.

Kadınların Eğitiminde Hıristiyanlığın Rolü

Bilim insanları, özellikle kilise bağlantılı bir grup ya da örgütle ilişki içinde çeşitli sosyal ve hayır çalışmalarına katılmanın kadının evdeki rolünün doğal bir uzantısı olduğunu kabul etmektedirler. İki savaş arası yıllar "kadınlar tarafından yönetilen ve sadece kadınları amaçlayan eğitim girişimleri"nin gelişmesine tanık oldu. Bu gruplar hem "işçi sınıfını eğitmedeki rollerini", hem "özel kadınsal misyonları"nı vurguladılar.[12] Tutkuları kadınları ve kızları eğitmek, erkek taydaşlarından bağımsız çalışabilen yeni gençlik hareketi liderleri yetiştirmekti.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra orta ve üst sınıf aileler, evlilik hâlâ bir ideal de olsa, kızların en azından bir süre kendi başlarının çaresine bakma ve yalnız yaşama zorunda kalma olasılığına hazırlıklı olmaları gerektiğini kavradılar. 1930'larda bir genç kız kuşağı (hâlâ "yaşamın baharında" oldukları, fakat artık masum ya da ürkek olmadıkları söylenen) grup faaliyetleriyle, danslarla, sinemayla ve beyaz yakalı işlerde erkeklerle yan yana çalışarak dünyayı keşfetti. 1930'ların sonunda şortlu genç kadınlar bisiklet sürerken ya da doğayı ve varsayılan nimetlerini aramak için sırt çantalarıyla pansiyonları dolaşırken görülebilirdi. Bazı papazlar hâlâ "fiziksel eğitim kadınlara uygun değildir" kanısında olmalarına rağmen, beden eğiti-

mi öğretmenleri ve kız izci liderleri bu tür eski moda düşüncelere artık aldırmıyorlardı. Aslında fiziksel faaliyet varsayılan hijyenik ve ahlaki yararlarından ötürü teşvik edildi. Pek çok insan artık şuna inanmaktaydı: İdeal kadın sağlıklı (ince, fakat dinç) bir vücuda, dürüstlüğü ve cesareti çağrıştıran içten, doğal bir ifadeye sahip olmalıydı. Kadın basını ve moda sanayii geçmiş bir çağın "özentili, aşırı ayrıntılı güzellik ideali"ni reddedip, doğallıktan ve yalınlıktan yana tutum takınarak yeni imajı tanıttı.[13] Modern ideal bireysel kadının önemini vurguladı ve kızlara inisiyatif göstermeleri ve geçmiştekinden daha fazla sorumluluk üstlenmeleri öğretildi. Elbette yeni kadın bu dersleri öğreten Hıristiyan grupların özel malı değildi; fakat Katolik militanlar (1928'de JOCF'i kuran Jeanne Aubert de dahil) 1940 ile 1943 yılları arasında Secrétariat Générale à la Jeunesse'te (Gençlik Bakanlığı) önemli bir rol oynadıkları için, modern ideal ulusal devrim sırasında da güç kazandı.

Vichy hükümetinin genç kadınlar lehine eylemleri "siyasette kadınların rolü"nü açığa kavuşturma amacındaydı. Ekim 1940'ta Ecully'de Ecole Nationale des Cadres Féminins'in kurulması bunun bir örneğiydi. Okulun amacı "sorumlu liderler" yetiştirmekti. Okula kabul edilen genç kadınların büyük çoğunluğu "gençlik gruplarından ve sosyal hizmet verenlerden seçildi". Aldıkları teorik ve pratik eğitim, on dört ile yirmi bir yaş arası çalışan kadın işçiler için Eylül 1940'ta kurulan merkezlerde hemen çalışmaya yönelikti. Bu merkezler zaten var olan devlet ve özel mesleki eğitim okullarını tamamlamak için düşünülmüştü. 1944'te 345 mesleki eğitim merkezi yaklaşık 20.000 genç kadına hizmet sunmaktaydı.[14]

Böylece kadınlar bu gençlik çevresine hizmet ederken yeterliliklerini ve verimliliklerini sergilediler. Ne var ki, eğitim yöntemleri entelektüalizm ve bireycilik karşıtlığıyla doluydu ve kadınlara yönelik cumhuriyetçi eğitim geleneğinin didiklendiği bir sırada mesleki eğitim kavramında kuşkulu bir şey vardı. İki savaş arasında bir dizi reform kız ortaöğretimini erkeklerinkiyle aşağı yukarı aynı düzeye getirmişti; Association des Parents de l'Ecole Libre gibi grupların yanı sıra, bazı ebeveynlerden ve öğretmenlerden de şiddetli eleştiri alan bir değişim. Eleştirenler, toplumsal cinsiyet farklılıklarına yeterince dikkat etmediğini düşündükleri bir eşitçiliği yermek için kadın "kişiliği"ne, kadın uğraşına ve dişi cinsin sözde ayrı "kültür"üne başvurdular. Kızlara "farklı konuların farklı bir biçimde" nasıl öğretilmesi gerektiği konusunda araştırma yapılmasına istediler.[15]

Yine de Vichy rejimi her iki cinsiyet için eşit eğitim ilkesine köklü bir biçimde meydan okumadı; "ev ekonomisi" kurslarını tüm kızlar için zorunlu yapmasına rağmen (18 Mart 1942 tarihli yasa). Ne

var ki, kısmen maddi sıkıntılar nedeniyle, olasılıkla hükümetin emirlerine kadın öğretmenlerin sessiz direnişi nedeniyle de bu yasa çok yaygın bir biçimde uygulanmadı. Vichy hükümeti yerleşik bir hakkı yürürlükten kaldırıp, artık muhterem bir eşit eğitim geleneği olan şeyi bir kenara atabildi mi? Ya da, 1941'de emredilen ortaöğretim reformundan sonra seçme sürecinin sıkılaştırılması, ortaöğretime kabul edilen kızların sayısını sınırlamaya yetti mi? (1938'de bütün Fransa'da *lysce*'lerde ve *collège*'lerde 55.000 kız öğrenci ve *école primaire supérieure*'lerde ya da ortaokullarda, 50.000 kadar kız vardı.)

Sosyal Hizmetin Muğlaklıkları

Savaş zamanının kıtlıkları ve diğer sıkıntılar hükümetin karşılıklı dayanışma ve destek çağrılarını haklı gösterdi. Anın acil ihtiyaçlarıyla başa çıkmak için hükümet ve bağlı kuruluşları, aniden kocasız kalan kadınlara ve ailelere yardım etmek üzere önemli bir sosyal hizmetler ağı geliştirdi. Dönem, merkezi devletin sağlık ve sosyal hizmetlere müdahalesinde keskin bir artışa tanık oldu. Bu alanlarda çalışanlar daha profesyonelleştiler ve faaliyetleri, aile ve sağlık hizmetlerinden sorumlu yeni bir bakanlık tarafından denetlendi. Bazı özel gruplar hükümete yardım etti; Mouvement Populaire des Familles (MPF) bunların arasındaydı. Aslında Ligue Ouvrière Chrétienne'in bir parçası olan MPF 1941'de ayrı bir örgüt oldu. Bu özel gruplar zaman zaman devlet organlarıyla ve özel yardım hizmetlerinin faaliyetlerini koordine etmekten sorumlu şemsiye örgüt Secours National'le çatışma içine girdiler.

"Bak, karar ver, yap" sloganıyla özetlenen MPF ruhu savaş zamanı iklimine ideal bir biçimde uygundu. Hareket esirlerin karılarını "kendi sorunlarıyla uğraşma"ya ve kamusal yardım çabalarına katılmaya teşvik etti. Aynı kendi sorunlarını çözme ruhuyla esirlerin karıları kendilerini ilgilendiren konuları doğrudan etkilemek için Fédération des Associations de Femmes de Prisonniers'yi kurdular.[16]

Savaş bir anlamda bir dönemin sona erdiğinin işareti oldu: Sosyal hizmet mesleği bir daha asla bu kadar apolitik, özerk ya da kadınlara özgü olmayacaktı. Savaş yılları bu sosyal hizmet modelinin yetersizliğini açıkça ortaya koydu. Bir kere, sosyal hizmet çalışanları siyasal bakımdan her zaman masum değildi: Bazıları Fransız işçileri Almanya'da çalışmaya ikna etme propagandasına katıldılar. 1943'te Paris Radyosu Almanya'dan yeni dönen sosyal hizmet çalışanlarından güven verici haberler yayınlıyordu. Siyasal yelpazenin diğer ucunda işgal bölgesindeki direniş hareketi Combat, Eco-

le des Surintendantes d'Usine'deki (Fabrika Denetçileri Okulu) kadın öğrencilerden yardım almaktaydı.

Geri dönüp faaliyetlerine bakan birçok eski MPF aktivisti işleriyle ilgili sorular sordu: Yardım ihtiyacı acil ve sahici olmasına rağmen, grup farklı bir amaç kümesi tercih edebilirdi. 1945'te bazı üyeler direnişe katkıda bulunamamalarını "çok acı bir biçimde anımsadı"lar. Bazı sosyal hizmet çalışanları kurtuluş zamanında kendilerini benzer bir hassas durumda buldular.[17]

O halde Vichy yönetiminde kadınların kamusal rolü toptan özgürleşme ile otoriter ataerkiliğe mutlak boyun eğme arasında bir yerdeydi. Rejim kadınların kamusal yaşama katılımını mahkûm etmedi ve bir ölçüde onayladı. Kadınların belediye yönetimlerinde yer almalarına izin verildi. Sanayide Ekim 1941 tarihli İş Yasası, 100'den fazla işçi çalıştıran tüm firmalarda fabrika komitelerinin kurulmasını sağladı. Çok azı fiilen katılsa da, kadınlar dışlanmadı. Örneğin 1942'de Berliet'nin (bir kamyon imalatçısı) fabrika komitesinde 3 kadın vardı. Son olarak Vichy'nin ulusal konseyi gözden geçirilmiş bir anayasayla kadınlara oy hakkı vermeyi düşündü.[18] Kadınların rolünün bu şekilde kabul edilmesi, en azından teoride, ulusal devrime desteklerini almaya yardımcı olabilirdi. Bununla birlikte, totaliter rejimlerden farklı olarak Vichy hiçbir zaman kadınlara zorunlu hizmet dayatmadı ya da doğrudan devletin kontrolü altına almadı. Resmi gençlik ya da kadın örgütleri kurmadı. Gerçi 1943'ten sonra rejimin yöntemlerini faşist bir polis devletinin yöntemlerinden ayırt etmek giderek daha fazla zorlaştı ve hem devlet memurları, hem birçok Hıristiyan grubun üyeleri, aileye daha az ve bir Alman zaferine yardım etmeye daha fazla işaret eden bir retoriğe cesurca tepki gösterdiler.

Her gün bin bir türlü kıtlık ve sıkıntıyla yüzleşmek zorunda kalan milyonlarca kadın için aile ve yurttaş hizmeti ne demekti? İşgalin gerçeklikleri, erdemli annelerin yorulmak bilmez adanmışlığıyla sürdürülen huzurlu, düzenli bir kırsal toplum düşünün foyasını kısa sürede açığa çıkarınca, hükümet ne tür bir destek bekleyebilirdi?

Savaş ve Aile Değerleri

Almanlar 1940'ta 1,6 milyon Fransızı esir aldı. Esirlerin yarısından fazlası evli erkeklerdi ve dörtte biri babaydı. Yaklaşık 1 milyon erkek beş yıl boyunca savaş esiri kaldı. Yenilgiden sonra kocaları, nişanlıları ve oğulları evde karşılayacak kadar şanslı olan kadınlar için dinlenme kısa ömürlü oldu. 1942 ile 1944 yılları arasında 600.000

ila 700.000 Fransız işçi Zorunlu Çalışma Hizmeti (Service du Travail Obligatoire, STO) kapsamında Almanya'ya gitti. Bu seferki ayrılık deneyimi I. Dünya Savaşı'ndakinden farklıydı. Siperlerdeki askerler kısa süreli izinlerle eve dönebilmişlerdi; fakat esirlik köklü ayrılık demekti. STO işçileri teorik olarak izin hakkına sahip olmalarına rağmen, Almanlar çok geçmeden bu ayrıcalığı askıya aldılar. Evle tek bağlantı posta yoluylaydı. 1914-1918'de olduğu gibi kadınlar ismen aile reisi oldular ve "kendi başlarına epeyce iyi idare" edebildiklerini gördüler; yine de koşullar tarafından buna zorlanmaya öfkelendiler. Sarah Fishman, kocanın yokluğunun geleneksel cinsiyet-rol ayrımlarını sorgulamaya tek başına yeterli olmadığını gösterdi. Kadınlar kocaların yerini geçici olarak doldurduklarını düşündüler. Bir POW'un karısı şunları anımsıyordu: "Direniş her şeyden önce eve bakmak, umudu canlı tutmak ve onun eve dönüşü için işleri yoluna koymaktı."[19]

Bu yüzden kadınlar kocaları uzaktayken "muhafız" gibi davrandılar. Erkekler daha azını beklemedi. I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, birçoğu terk edilme ya da boynuzlanma düşüncesine saplandı. Bu korkulara birçok faktör katkıda bulundu: Savaş esirlerinin çoğu genç ve yeni evliydi; esir kampları, boşanma başvurularının çoğaldığına dair söylentilerle kaynıyordu; 1914-1918'in aksine Fransa yabancı bir ordunun işgali altındaydı. Hükümet daha önce sözü edilen Aralık 1942 tarihli "Yuvanın Asaletini Koruma" Yasası'nı benimseyerek bu kaygılara yanıt verdi. Komşuların, iş arkadaşlarının ve aile üyelerinin denetimine de güvendi. Fédération des Femmes de Prisonniers'in üyeleri, yalnız bir kadının zayıf olmaya mahkûm olduğuna inanan arkadaşların ve komşuların kuşkuculuğundan epeyce çektiklerini anımsatıyor. Bazı kadınlar artan titizliği katlanılmaz ve sapıkça buldu. İki küçük kızı olan genç bir anne, Laure, kayınlarıyla birlikte yaşıyordu. Günlüğüne bir gün kocasıyla birlikte bağımsız bir ailede sorumlulukları paylaşabilme umudunu yazmış: "Doğrusu, sana ihtiyacım var. Aile dediğin bir baba, bir anne ve çocuklardır. Üç çocuklu, en büyüğü ben, hükümran bir büyükanne ve büyükbaba çifti değildir." Kendisine gıpta ettiğini itiraf eder: Bazı esirler yabancı işçilerle, hatta Alman yüksek komutasının sürekli uyarılarına ve cezalarına rağmen Alman kadınlarla ilişkiye girdiler.[20] Savaş sona erince, bazı erkekler normal aile yaşamına yeniden başlamakta güçlük çekti. Esirlik deneyimi bazı evlilikleri sona erdirdi. Savaş ve Vichy'nin olağanüstü kısıtlayıcı boşanma yasası nedeniyle ertelenmiş boşanmaları hesaba katmak gerekse de, 1945-1947'de anormal sayıda erkeğin boşanma davası açması savaş esirlerinin geri dönüşüyle ilişkiliydi.[21]

İşgal sıradan insani bağları da kopardı, bazı sosyal kısıtlamaları gevşetti ve daha önce bastırılan duyguların dışa vurulmasına olarak verdi. Örneğin çiftlerden birinin diğerini ihbar etmesi alışılmadık değildi. Yenilginin manevi şoku, günlük yaşamın sıkıntıları, yasadışı işlerle kolay para kazanmanın çekiciliği ve çok sayıda genç insanın evden ayrılma ihtiyacı (ya STO'ya katılmak ya da hizmetten kaçmaya çalışmak için); bütün bunlar ebeveyn otoritesine ve yerleşik değerlere saygıyı azaltma eğilimindeydi. Kurtuluştan sonra siyasal liderler, sosyal eleştirmenler ve psikologlar J3'lerin (kırılgan, demoralize ve suça eğilimli oldukları varsayılan genç kategorisini ifade etmek için levazım bürosunun kullandığı şifre) geleceğinden endişe ettiler. O sırada öğrenci olan ve katı bir Katolik olarak yetiştirilen Brigitte Friang şunları anımsar: "Zaman o kadar çılgıncaydı ki, ebeveynimi her şeye inandırmak kolaydı." Sokağa çıkma yasağından ötürü gece boyunca dışarıda kalacağını ya da hiçbir özel neden olmadan dışarı çıkacağını söylediğinde itiraz etmediklerini keyifle anımsar: "Savaş onların kolektif başarısızlığıydı. . . . Değerli ilkelerinden birçoğunu itiraza açık hale getirmişti. Artık kendilerini mutlak bir standart olarak sunamazlardı."[22]

Aynı zamanda, felaket ve günden güne hayatta kalma ihtiyacı bazı evlilikleri ve aileleri güçlendirdi. Bazı çiftçi ve tüccar çiftler zorunlu teslimatlar konusunda yetkilileri atlatıp karaborsada mal sattılar, zaman zaman umulmadık kazançlar elde ettiler. Bazı aileler aile üyelerinden birinin Almanya'da çalışmaktan kaçmasına yardım etmek için birleştiler. Yetkililerce aranan bir aile üyesini korumak için tehlikeleri göze alanların cesaretini ve cüretini de belirtmeliyim. Ailenin gücü kendini gösterdi: 1943'te meşru doğum oranında şaşırtıcı bir artış oldu (1939'da binde 14,7 olan oran, 1943'te binde 15,8'e yükseldi); bu artış, savaştan sonraki bebek patlamasının bir habercisiydi. Bunun nedenleri hakkında spekülasyon yapmakta insan tereddüt eder. Hükümetin aile politikasının başarılı olduğunu mu gösterir? Yoksa dış dünya tehlikeli göründüğü bir zamanda özel yaşama geri çekilme eğilimini mi yansıtır?

İş ve Geçim

I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi kadınlar, aileleri hayatta kalabilsin diye çalışmaya davet edildiler; fakat bu kez savaş çabalarına katkıda bulunmaları istenmedi. Dahası, kendi kaderini kontrol edemeyen, işgalci gücün taleplerine bağlı olan bir hükümetin yönettiği ekonominin sonuçlarına katlandılar.

Vichy ve Kadın Emeği

Ekim 1940'ta hükümet devlet dairelerinin kadın istihdam etmesine ya da etmeye devam etmesine katı sınırlamalar getirdi. Bu önlemler, sanayinin kesintiye uğramasıyla ve işleri sahte savaş sırasında kadınlar tarafından üstlenilen birçok askerin geri dönüşüyle ağırlaşan işsizlik sırasında geldiler. Ne var ki, yeni kısıtlamalar özel sektör için geçerli değildi. Yine de yasa hiç sevilmedi ve hükümet, var olan işleri eşit bir biçimde bölüştürmek için tasarlanan geçici bir önlem olduğunu açıklamak zorunda kaldı. Çalışma Bakanlığı'ndan René Guerdan bir radyo konuşmasında "hükümetin, bazı bilgisiz gözlemcilerin inandığı gibi, evli kadınların eve ait olduklarına dair bir ilkeyi yürürlüğe koyma niyetinde olmadı"ğını ısrarla belirtti. Ne var ki, kısıtlamaların bir ilke, koşullar ya da hem ilke, hem koşullar sorunu olup olmamasının kadınlar için fazla önemi yoktu. Uzayan esaret, 1942-1943'te STO'nun erkek işçileri sepetlemesi ve karı ile kocanın yeniden birleşmesinden sonra bile birçok ailenin düşük geliri kadın emeğini ekonomik ve sosyal bir gerçeklik haline getirdi: Kadınlar çalışmak zorundaydılar, hem ülke istediği için (erkek emeği kıtlığı vardı), hem aileler iki yakayı bir araya getirmek zorunda oldukları için. Eylül 1942'te, 1940 tarihli yasa askıya alındı ve daha önce de hükümet kadınları öğretmen, posta memuru ve demiryolu çalışanı olarak işe almaya başlamıştı.

Vichy, on beş ila kırk beş yaş arası tüm kadınların (toplam 9 milyon kadar) zorunlu çalışma kapsamına alınmasına yönelik Alman taleplerini kabul ederek ulusal devrim ilkelerinden daha da uzaklaştı. Rejim Almanya'ya erkek işçi sağlamayı kabul etmesine rağmen, kadın işçiler konusunda hiçbir zaman fiilen pes etmedi. "Emek tahsisatı ve kullanımıyla ilgili" yasalar (4 Eylül 1942, 26 Ağustos 1943 ve 1 Şubat 1944 tarihli) ilk önce yirmi ila otuz beş yaş arası bekâr erkeklere, sonra on sekiz ila kırk beş yaş arası evli ve bekâr, fakat anne olmayan kadınlara uygulandı; işçi olarak görevlendirilen kadınların sadece Fransa'daki işlere verileceklerini de saptamaktaydı.

Öyle görünüyor ki, Vichy hükümeti işgalci gücün kadınları *a priori* hariç tutmayan taleplerine sınırlamalar koymak istedi. 1941 başında Alman propagandası erkeklerle birlikte kadınları da Almanya'da gönüllü çalışmaya çağırdı ve bazıları fiilen gitti. 1943 başında, Almanya'nın yabancı işçi alımından sorumlu olan Fritz Sauckel, metal sanayilerinde deneyimli 150.000 işçilik bir kontenjana ek olarak, kadınlardan ve erkeklerden oluşan 100.000 Fransız işçinin Almanya'ya gönderilmesini öngören bir anlaşma yaptı. Nisan 1943'te be-

kâr kadınların gerçekten de Almanya'ya gönderileceği kaygısı çeşitli Hıristiyan grupları Mareşal Pétain'e başvurmaya itti. Muhterem Boegner, devlet başkanından STO'nun kadınları kurtaracağına dair söz almak amacıyla Vichy'ye gitti.[23] Ocak 1944'te Almanlar kadınları da kapsayan yeni işçi talebinde bulundular; fakat Sauckel'in görüşmelerle ilgili Hitler'e sunduğu bir raporda belirttiğine göre, "Mareşal kadın işçilerin Almanya'da istihdamına razı olmadı, sadece Fransa'da çalışmalarını kabul etti."[24] Muhalefet yükseldi: Kardinaller ve başpiskoposlar meclisi Şubat 1944'te bir protesto yayınlarken, Saint-Etienne'de MPF 1 Şubat yasasının neden olduğu yaygın korkulardan valiyi haberdar etti. Direniş, "Reich'a bir tek Fransız kadın yok!" diyen broşürler dağıttı. Yukarıda sözü edilen yasalardaki kısıtlayıcı maddeler işgalci gücün güçlü yerel baskılar yapmasını önlemedi ve bazı kadınlar götürüldü. Haziran 1944'te Almanya'da 44.835 Fransız kadın çalışmaktaydı. Toplam yabancı kadın işçilerin yaklaşık yüzde 2'sini oluşturmaktaydılar; Sovyet ve Polonyalı kadınlar toplamın yüzde 85'ydi.[25] Çok sayıda Fransız kadın Almanya'ya gitmese de, işgalci yetkililerin istediği gibi Fransız fabrikalarında Reich için çalışan kaç kişi vardı?

Savaş Zamanında Kadın İstihdamı

1936 ile 1946 yılları arasında iş sahibi kadınların oranı çağdaş verilere göre yüzde 3,4 ya da ham rakamlar düzeltildiğinde yüzde 1 ila 1,5 arttı.[26] Artış yirmi beş - otuz dört yaşındakiler hariç tüm yaş gruplarını etkiledi; özellikle on beş - yirmi dört yaşındakiler arasındaki artış anlamlıydı. Bu yüzden iş sahibi kadınların oranında iki savaş arası dönemde gerçekleşen gerileme geçici olarak durdu. 1921'de tarım dışı işlerde çalışan kadınların yüzde 53'ünü, fakat 1936'da sadece yüzde 44'ünü istihdam eden sınai sektörde bu özellikle doğruydu ve değişim, kadın istihdamında birçok kadının "tekstilden yayıncılığa" geçişine tanık olan bir kaymaya rağmen gerçekleşti.[27] Yine de onyılın toplam rakamları aradaki dalgalanmaları karartır: 1936-1938'deki işsizlik ve istikrarsızlık, sahte savaş sırasında artan istihdam ve 1940-1944'ün belirsiz rakamları (bu dönemle ilgili kapsamlı incelemeler genel olarak kadın emeğini ayırt etmezler).[28] Bu nedenle ne zaman, sanayinin hangi kolunda, hangi oranda ve hangi işlerde olduğu konusunda emin olmadan kadınların erkek işçilerin yerini aldıklarını ya da onları tamamladıklarını iddia etmek risklidir. Bunu söyledikten sonra, kadınların işe alınmasını etkileyen koşulları anımsamamız iyi olur. Genel olarak Fransız sanayi üretimi boğuluyordu: Alfred Sauvy'nin hesaplamalarına göre "pek çok sana-

yi kolu bir yüzyıl geriye düşmüştü".[29] Kadınlar bu zor zamanlarda zaten çalışmakta oldukları işlerini ellerinde tutabildiler mi? Yanıt bölgeye, işverenin tipine ve tutumuna bağlıdır.

1941'den sonra Alman tüketimi için Fransız üretimi "bütün ülkede bir dizi işi kapsayacak şekilde" genişledi.[30] Bu üretim, 1943'ten sonra, Albert Speer'in Bichelonne Bakanlığı'yla yaptığı bir anlaşmanın ardından daha sistematik bir biçimde örgütlendi. Bu anlaşmanın koşullarına göre Reich için çalışan firmalara işçi alımında ve hammadde tahsisatında öncelik verilecekti. İşgalci güç kullanılabilir insan kaynaklarını değerlendirme sürecindeydi. Örneğin Vienne bölgesinde emek talebi kadınların yüzde 15'ini kapsamaktaydı. Almanlar doğal olarak ekonominin madencilik gibi savaş çabalarına en yararlı sektörlerini kolladılar; ara mallar ya da tüketim malları üretimiyle fazla ilgilenmediler. Örneğin sentetik tekstil, yün ve pamuk kaybını telafi edemedi ve tekstil sanayiinde zaten gerilemekte olan istihdam özellikle Nord'da gerilemeye devam etti. Çok sayıda kalifiye işçinin Almanya'ya gönderilmesiyle metal firmalarının zor duruma düştüğü Saint-Etienne'de ise aksine kadınlara talep arttı. Paris bölgesinde metal ve elektrik sanayilerinde, savaştan önce zaten istikrara kavuşmaya başlayan kadın istihdamı en azından en kalifiye işçiler için istikrarlı kaldı. Marsilya'da gıda sanayiinde ve ticari sektörde bir durgunluk, 1943'te zirveye çıkan kadınların işsizlik oranını artırdı; diğer sektörler (kimya ve metal sanayileri gibi) aynı kaldı.

Bu koşullar altında işadamlarının tutumunun can alıcı olduğu anlaşıldı. Hammadde kıtlığına rağmen bazı işverenler kadın işçilerini elde tuttular. Paris'in büyük modaevleri öyle yaptılar, Batı Fransa'daki küçük tekstil firmaları da. Saint-Etienne'de aile şirketi Casino Company belayla her zaman yaptığı gibi başa çıktı: Satışlar geriledikçe işgücü azaldı; fakat çalışanlar, toptan işsizlikten ve açlıktan kurtulmak için firmadan yardım aldılar.[31] Fabrika işi bulamayan kadınlar, ücretlerin düşük ve birçok erkeğin işten ayrıldığı kamu sektörüne özendirildi. Postanede çoğunluğu kadın ve hatta çok genç kızlardan oluşan 25.000 kadar geçici işçi çalışmaktaydı. Aralık 1941 ile Aralık 1943 arasında Fransız ulusal demiryolları 20.000 kadını işe aldı.[32] 1946-47'de kamu kuruluşlarının büyüklüklerini ve bütçelerini küçültmek için komiteler atanırken bu işlere ne oldu?

Daha önce tartışılan nedenlerden ötürü, sanayi dışı, tarım dışı kadın istihdamındaki artışın çoğu bu döneme yoğunlaştığı için makul gibi görünmesine rağmen, kategorik olarak kadınların fabrika işinden çok büro işine girdiklerini iddia etmek akıllıca olmaz. Savaştan hemen sonra tarım dışı işlerde, serbest mesleklerde ve kamu sektöründe çalışan kadınların 1936'da yüzde 13,8 olan oranının yüz-

de 21'in üzerine çıktığı hesaplandı.[33] Vichy hükümetinin kadınları evde tutma çabalarına rağmen, kadın istihdamının artması şaşırtıcı gelmemelidir: O zor yıllarda hayatta kalmaya yönelik gündelik savaşı kazanmanın bir yolunu bulmak zorundaydılar.

Günlük Yük

Kadınlar kocaları yokken, hatta kocaları evdeyken bile, fiyatlar yükselmeye devam ederken dondurulan ücretlerle nasıl hayatta kalacaklardı? Ve resmi fiyatlar yükseldiyse, karaborsa fiyatları inanılmaz fırladı ve özellikle 1941'de hükümetin verdiği ücret artışlarının çoğunu yalayıp yuttu. Ortalama Parisli ayda 2.500 frank kazanıyordu; fakat daha az kalifiye işçiler 1.200 ila 1.800 frank, bazen daha da az kazanmaktaydı. Diğer bölgelerde eşitsizlik daha da büyüktü. Şubat 1944'te ulusal radyoda yayınlanan bir program, Normandiya'da parça başı ücret alan ve çoğunlukla kusurlu hammaddeyle çalışmak zorunda olan kadın tekstil işçilerinin ayda 1.000 franktan az kazandıklarını söylüyordu. Aynı yıl 1 kilo tereyağının karaborsa fiyatı 400 ila 600 franktı, o da bulunabilirse. Ağustos 1943'te bir POW'un karısı haftada 140 franklık bir hükümet ödeneği almaktaydı, bir bluzun fiyatından biraz fazla.

Hükümet ulusun ıstırabına duyarsız değildi. Çeşitli devlet ödeneklerini artırdı. 1941'de tek-ücretli aileler için yaratılan özel ödenek 1943'te evli olmayan anneleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Aralık 1943'te özel tazminatlar ve aile ödenekleri eklendi. Fakat bu tür yardımlar, toplam aile gelirinin en az üçte ikisini tutan yiyecek maliyetleriyle karşı karşıya kalan işçi sınıfı aileleri için vazgeçilmez olan ikinci bir gelirin yerini tutamazdı. Giderek daha da şiddetlenen kıtlıklar nedeniyle, ilk kez 1940'ta uygulanan ve 1941'de neredeyse tüm gıda kategorilerini kapsayacak şekilde genişletilen karneyle verilen yiyecek miktarı sürekli azaldı: 1940'ta haftada 360 gram olan et istihkakı Nisan 1943'te 120 grama; Ağustos 1941'de 650 gram olan yağ Ağustos 1944'te 150 grama düştü. Rejimin kendi ideolojisi sınıf mücadelesine son vermek amacıyla sosyal adaleti savunduğu için, *Unité: Bulletin des Ouvriers de la Révolution Nationale* (Birlik: "Ulusal Devrim İşçileri"nin Bülteni) gibi bir yayın 1943'te, gerçeklik daha "can sıkıcı bir kadın zahmeti tablosu"yken, "yaşamı bir zevk haline getiren çocuklarla çevrili mutlu kadınları betimleyen basit klişeler"e iğneleyici bir saldırı yayımladı. Bülten "çalışan kadınlara adalet" istiyordu.

Bu noktaya gelindiğinde ulusal devrim neredeyse unutulmuştu. Kadınları birinci önceliği ailelerini korumaya ve idare etmeye ver-

mek zorunda bırakan şey hükümetin fedakârlık çağrıları değil, günlük gerçekliklerdi. Savaş her kadını, devlet memurlarının okullarda kızlara öğretmek istedikleri ev ekonomisi derslerini öğrenmeye mecbur etti. Gazeteler, afişler ve radyo programları kadınlara tutumlu davranmayı ve en önemsiz şeyleri bile saklayıp yeniden kullanmayı hatırlatmaktaydı. Sözde kadınsal erdemlere, göreve bağlılık ve sağlam sağduyuya daha önce hiç olmadığı kadar değer verildi. Kadınlar uzun kuyruklarda beklediler, ilk önce belediye sarayının önünde karne kuyruğunda; karne olmadan yiyecek ya da giyecek satın olmak olanaksızdı. Sonra, arz durumu öngörülemez olduğu için alınacak bir şey kalıp kalmadığından emin olmadan dükkânların önünde kuyruğa giriyorlardı. Bazı kargolar geç geliyordu ve hükümet mal stoklarını serbest bırakmaya her an karar verebilirdi; bu yüzen kadınlar her zaman uyanık olmalıydılar. Aileler takasa, "gri piyasa" işlemlerine ve yiyecek elde etmenin kentlerdekinden daha kolay olduğu kırsal kesimdeki arkadaşlara ve akrabalara dayanarak kendi özel tedarik şebekelerini örgütlediler.

Ailenin beslenmesini takviye etmenin de yolları vardı: Aile üyelerinden gelen hediye paketleriyle, işletmelerin ya da örgütlerin örgütlediği yiyecek satışları ya da dağıtımıyla, çocukların öğlen yemeği programları ya da kırsal alana gezilerle ya da arka bahçede yiyecek yetiştirerek.[34] Sosyal hizmet çalışanları okul çocuklarında uyuz ve çakmak hastalığına rastladılar; kötü beslenmenin işaretleri. Genç anneler kötü beslenmenin sonuçlarını en aza indirme ve ısınma sorunuyla başa çıkma konusunda verilen tıbbi öğütlere minnettardı.

Kıtlıklar, dişini sıkma ve sürekli tetikte olma, karne uygulamasının nihayet son bulduğu 1949'a kadar pek çok kadının günlük yaşantısının bir parçası olmaya devam etti. Birçok kişinin umduğu gibi kurtuluştan sonra bolluk hemen gelmedi. 1940'ların deneyimleri sonraki yıllarda kadınların tutumlarını kuşkusuz şekillendirdi. İşgal sırasında öğrenilen beceriler, konutların kalabalık (bebek patlaması nedeniyle) ve emek tasarrufu sağlayan ev gereçlerinin hâlâ kıt olduğu 1950'lerde ve 1960'ların başında birçok kadının işine yaradı.

Günlük yaşamın sıkıntılarının birçok sosyal ve siyasal sonucu vardı. İnsanların hükümete yönelik tutumlarını etkiledi. İnsanların bencil davranışa karşın topluluk yönelimli davranış yargılarını, siyasal imaları olabilen yargıları etkiledi. Bu dönemde kadınların eve ve ocağa stratejik geri çekilmeleri ve "ihtiyatlı beklenti" ile "kendini koruma" tutumlarını benimsemeleri için birçok neden vardı.[35] Fransızlar askeri yönü başka yerde açılan bir çatışmaya karışmamaya karar verebilirlerdi; fakat kendi hükümetlerinin eylemleri ve iş-

galci bir gücün Fransız toprağındaki varlığı (Kasım 1942'de metropoliten Fransa'nın tamamını kapsayan) nedeniyle günlük yaşamlarının siyasallaşmasından kaçınamazlardı. Miğfer güçler ile Müttefik güçler arasında bir tercih yapmaktan uzak durabilirlerdi, fakat bir tercih yapmanın zorunlu olduğunu ısrarla belirten her iki tarafın çağrılarını görmezlikten gelemezlerdi. Kadınlar bu savaşın dışında tutulmadı. Sadakatleri, erkeklerinki gibi kazanılması gereken bir ödüldü ve bu nedenle erkeklerle birlikte, ideolojilerine ve stratejilerine tüm nüfusun desteğini almaya çalışan karşıt tarafların propaganda hedefiydiler. Fransa'nın içinde bu dünya savaşı askersiz ya da cephesiz bir savaştı; dolayısıyla kadınlar başından beri kendilerini bu savaşın içinde buldular.

Yurtseverlik

Londra'dan yayın yapan Özgür Fransa radyosunun tanıttığı kurgusal karakter Cunégonde, Fransa'nın kafa karıştırıcı siyasal durumunu çok az anlayan ya da hiç anlamayan bir kadın olarak resmedildi. Eski çizgi roman karakteri Bécassine gibi Cunégonde da etrafında olup bitenlere biraz şaşırmaktaydı; yine de ülkesinin çıkarlarına uygun hareket etmeye kararlı iyi kalpli bir kadındı. Radyo yayınları onun günlük faaliyetlerinde ne kadar "canlı" olabildiğini açıklamakta ve ona sürekli, "Almanlar düşmanımızdır"ı hatırlatmaktaydı. Londra'dan verilen ders şuydu: Almanlar kazanırsa, Fransa'da hiç kimse bir şey kazanmaz. İşgal, bütün nüfusu Almanya'nın esiri haline getiren kolektif bir kölelikti. Bunda Vichy –"anti-Fransa"– bazı Fransız erkeklerin sanabileceği gibi, Fransızların kalkanı ve desteği değil, Hitler'in yardakçısıydı.

"Fransa'da Herkes Bir Şey Yapabilir"

"Vichy'nin sizi savunacağına güvenmeyin." Londra başlangıçta Fransızları yenilgiye razı olmayarak, Vichy'ye teslim olmayarak, yalnızca kendi özel çıkarları peşinde koşmayarak moral bakımdan direnmeye teşvik etti. Kadınlar doğrudan bu stratejinin içindeydiler. Fransa'dan yeni gelen direniş mensuplarının isteği üzerine Londra'nın özellikle beslenme ve sağlık konularında Fransız vatandaşların günlük kaygılarına daha fazla vurgu yapmaya başladığı 1942 baharından sonra, kadınlar daha da fazla işin içine girdiler. Özgür Fransa radyosunun yayınları, kendilerini "teslim olmaz ve yılmaz" ilan eden ve kıtlıklara rağmen "dayanma"ya devam eden isimsiz Fransız ka-

dınların öfkeli mektuplarını da kapsamaktaydı.[36] Bu çağrılar yaşamsal bir rol oynadı; çünkü kamuoyunun büyük bir çoğunluğu işgalci güçten nefret ile Vichy rejimini reddetme arasında dolaysız bir bağlantı görmüyordu. Ancak 1942'den sonra "iki siyaset arasındaki bağlantı" alenileşti. Fakat Vichy'den sonra bile, polisi ve paramiliter güçleri (*milice*) Hitler rejimine hizmet ettiğini açıkça göstermesine rağmen, "sahici bir direniş ve mücadele ruhunun ulusal çapta ifadesine rastlanmaz".[37] Bu konuda kadınların tutumu erkeklerinkinden farklı değildi. Üçüncü Cumhuriyet'te sadece erkeklerin sahip olduğu vatandaşlık hakları erkeklere özel bir içgörü kazandırmamış ve onları özgürlüğü ve ülkeyi savunmaya kadınlardan daha kararlı yapmamıştı. Bununla birlikte, tüm nüfusun korkaklık düzeyinde pasif kaldığını öne sürmek yanıltıcı olur. Tevekkül, günlük sorunları saplantı haline getirme, bitkinlik ve korku, kovuşturmaya uğrayan Yahudilere ve avlanan direnişçilere (*résistants*) yönelik dayanışma duygularıyla, hatta hareketleriyle bir arada var olabilirdi; yine de bu duygular kolektif bir seferberliğe dönüşemedi.

Kadınlar da, sıkıntı içindeki insanlara yardım etmekten direniş davasına toptan bağlılığa kadar uzanan tercihlerle karşı karşıya kaldılar. Örgütlü herhangi bir kadın grubunun ya da ideolojinin rehberliği olmadan birey olarak kararlarını verdiler. Bazıları Almanlara düşmanlıktan ötürü, bazıları bir akrabaya ya da komşuya yardım eli uzatmak için, bazıları iş arkadaşlarıyla dayanışma nedeniyle harekete geçti. Bir hemşire insanların işe gitmemesi için rapor ayarlayabilirdi. Bir belediye memuru sahte yiyecek karnesi ya da kimlik belgesi çıkarabilirdi. Posta idaresinde çalışan kadınlar örnek hizmetlerde bulundular; o kadar ki, bugün "Posta Direnişi şebekesinin bir ekseni" olarak görülürler. Bu türden anonim, yaygın, bulanık ve elbette her iki cinse açık direnişi nicelikleştirmek zordur. Yine de iftiralara karşı koymak ve yalıtılmışlıkla savaşmak için bu "sessiz altyapı" önemliydi ve örgütlü direniş büyük ölçüde bu "bireysel edimler toplamı"na yaslandı.[38] İlk önce kovuşturmaya uğrayan ve daha sonra 1942 yazında başlamak üzere sistematik olarak kovalanan Yahudiler de bu sessiz direnişten yararlandılar.

Elbette, 1940'ta Vichy'nin ayrımcı ırk yasalarını yürürlüğe koymasına ve Yahudi cemaatinin dörtte birini Almanlara teslim etmesine seyirci kalıp izin veren bir ulus adına bu tepkinin gecikmiş bir duygu değişiminin ifadesi olduğu da söylenmelidir. Yine de, gecikmiş olsun ya da olmasın duygu değişimi başladı ve Fransız erkekleri ve kadınları, yöntemleri sadece otoriter değil, insanlık dışı da olan bir hükümete itaat etmemeye yöneltti: Aileyi kutsayan bir rejim, Yahudi çocukları Almanlara teslim ediyordu. François Bédarida şunu

belirtir: "Bireysel ve komünal, kendiliğinden ve örgütlü bir sürü kanal, Nazi liderlerin emrettiği ve uyguladığı 'nihai çözüm'ün Fransa'da amacına büyük ölçüde ulaşamamasını sağlamaya yardımcı oldu."[39] Madeleine Barot ve Protestan yardım örgütü CIMADE'ın diğer liderleri Yahudi çocukları kurtarma çalışmalarının seyri içinde yeraltı direnişine katılmaya karar verdiler. Vichy'nin sosyal kurumlarını örtü olarak kullanmak da olanaklı oldu: Roanne'da Corporation Paysanne'ın iki kadın görevlisi Yahudi çocukları düzenli olarak kırsal evlere yerleştirdiler.[40]

Çoğunu Komünist Parti militanlarının, özellikle 1939'a kadar Union des Jeunes Filles de France'ın genel sekreterliğini yapan Danielle Casanova'nın yönettiği kadınların protesto gösterileri de vardı. Partinin genel stratejisine uygun olan bu eylemler yaygın popüler hoşnutsuzluğu hükümete karşı harekete geçirmeye çalıştı. Kuzey bölgesinde kadınların eylemlerinden sorumlu parti görevlilerinden biri olan Yvonne Dumont şunları anımsar: "Sayıları ve kaygıları dikkate alındığında, [kadınlar] eninde sonunda bir eylem potansiyelini ya da en azından direnişe destek potansiyelini temsil etmekteydiler. . . . Onları eyleme ve protestoya katmaya başlamalıydık."[41]

Kadınlar, ev kadınlarını yiyecek stoklarını açtırmak, kömür kuponları ya da patates istihkakı almak için kasaba meclisinin ya da vilayet binasının önünde gösteri yapmaya çağıran halk komiteleri kurdular. Özel olarak kadınları hedefleyen yerel ve bölgesel yeraltı gazeteleri bu gösterilerin duyurularını yayımladılar ve nedenlerini açıkladılar. 1942 baharında protestolar çoğaldı ve Özgür Fransa radyosu bunları haber olarak verdi. Paris'te konuşmacılar rue de Buci ve rue Daguerre pazarlarında, Francs-Tireurs Partisans'dan (FTP) silahlı muhafızların koruması altında protestocu kalabalıklara seslendiler. Alışılmış "Kahrolsun açlık vurguncuları! Halka ekmek!" çığlıklarına ek olarak, protestocular, "Kahrolsun Almanlar!" ve Marsilya"da, "Kahrolsun Milis!" diye de bağırdılar. Protesto liderleri salt maddi talepleri kullanıp, rejim ile işgalci güçler arasındaki danışıklı dövüşü sergilemeyi umut ettiler.

Komitelerin fiili etkisini ya da kadın kamuoyunu etkilemedeki rollerini değerlendirmek zordur. Komünist Parti'ye mensup kadınlar için direnişe katılmak savaş öncesi bağlılıklarının normal, mantıksal bir sonucuydu. Madeleine Braun gibi antifaşist hareketlerde işe başlayan kadınlar için de aynı şey geçerliydi. Amsterdam-Pleyel Hareketi'nin tertip komitesinin bir üyesiydi ve 1941'de Ulusal Cephe'nin örgütlenmesine yardım etti ve daha sonra Komünist Parti'ye katıldı. Sosyalist Kadınlar Ulusal Komitesi'nin sekreteri Suzanne Buisson 1943 yazında sürgün edildi ve sonradan ortadan kayboldu.

Onun kurban edilmesi de savaş öncesi faaliyetlerinin ve bağlantılarının doğrudan bir sonucuydu. Fakat mücadeleye yeni katılan diğer kadınlardan çoğunun daha önce siyasal eylem deneyimi yoktu.

Direniş: Cinsiyetler Arasında Kardeşlik ve Eşitlik?

Aktif direnişe katılanların çoğu ya Vichy rejimini, ya ateşkesi ya da her ikisini reddettiler. Taraftar toplayan arkadaşlar ve tanıdıklarla şebekeler büyüdü.[42] Direniş doğası gereği gizli, sessiz ve bölmeliydi. Üyeleri normal günlük rutinlerini sürdürmekte, düzenli işlerine devam etmekte ve görünüşte sakin bir yaşam sürdürmekteydiler. Birçok durumda direniş aile ocağı etrafında doğdu ve sürdürüldü. Birçok biçim aldı. İlk misyonlar ve atamalar görünürde ne erildi, ne dişildi. Özel konutların kullanılmasını gerektiren bazı misyonlar açıkça hem erkeklerin, hem kadınların katılımını gerektirmekteydi. Barınak sağlamak, rehberlik etmek, istihbarat toplamak, erzak nakletmek: Bu tür görevler kendi başlarına ikincil ya da kadınlara özgü değildi. Tehlikeliydiler de; zira işgalin belirgin özelliklerinden biri de, kolektif sorumluluk öğretisiydi: Her bireyin fiili sorumluluğu ve cezanın suçla orantılı olması gerektiğine dair hukuk ilkesi hiçe sayılarak, bir sanığın bütün ailesi cezaya çarptırılabilirdi. Örneğin, Kasım 1943'te iki çocuk annesi Jeanne Kahn, sırf kocası direnişin bir üyesi olarak tutuklandığı için Lyon'da Montluc'te hapse atıldı ve daha sonra sürgün edildi.[43]

Olağan savaşta bir kadın basitçe yaşamını tehlikeye atarak (teoride sadece erkeklerin yapmak zorunda olduğu bir şey) kahraman olurdu. Yeraltında ve yasadışı olan direnişte erkekler ve kadınlar basit ölüm korkusunun ötesinde bir dizi duyguya hâkim olmak zorundaydılar: Sürekli güvensizlik kaygısı, fiziksel işkence ve psikolojik baskı korkusu, insanın ailesini ve dostlarını tehlikelere maruz bırakma endişesi. Rütbe ya da işleve, gerekli basirete, cesarete ve sağduyuya bakılmaksızın herkes işin içindeydi; zira düşmanın kiminle uğraştığına dair bir fikri yoktu ve anlamanın bir yolu olarak sorguyu kullanıyordu.

Yine de, risk ve misilleme bakımından bu eşitlik ne bir sorumluluk eşitliği, ne de kabul edilen bir meziyet eşitliği yerleştirmiş gibi görünüyor. Kolektif direniş belleği, kadınların da özgürlüğün bedelini ödediklerini adlarıyla anımsatan baskının kurbanı birkaç önemli kadın figürü onurlandırır: Henri Frenay'le birlikte Combat hareketinin lideri, iki kez tutuklanan ve Fresnes'de ikinci tutuklanması sırasında ortadan kaybolan Berthie Albrecht; 1942'de tutuklanan ve Auschwitz'de ölen Danielle Casanova; Posta ve Telekomü-

nikasyon Servisi'nde bir direniş şebekesinin örgütlenmesindeki çalışmalarından ötürü ölümünden sonra Compagnon de la Libération nişanı verilen (sadece altı kadın bu unvanla onurlandırıldı), işkence gören, Ravenbrück'e sürgün edilen ve sonunda bir sabotajdan ötürü idam edilen Simone Michel-Lévy bunlardan bazılarıydı. Fakat tarih ve tarihyazım bu türden her kadına karşılık, diğer kadınlardan kaçını unuttu? "Gölgeler ordusu sessizdir."[44] Ve en sessiz olanları, kendilerini siyasal bir davadan çok ulusa hizmet eden kişi olarak görenlerdi.

İktidardan ve siyasetten erkeklerden daha fazla yabancılaşmış olan kadınlar edindikleri deneyimden yararlanamadılar. Yararlanmak istediler mi? Kurtuluş geldiğinde, Francs-Tireurs Partisans hareketine katılanların çoğu direniş gönüllüleri belgesi başvurusunda bulunma zahmetine bile katlanmadı.[45] Direniş çalışmaları o kadar çok günlük yaşamın bir parçası gibi görünüyordu ki, aldıkları riskleri unuttular: Kocalarıyla birlikte yeraltı mensuplarına "ev sahibeliği" yapan kadınlar katkılarını "rutin" gibi gördüler. Belki de örgütlü gruplarda kadınların sayısı erkeklerden az olduğu ve çok azı bir yeraltı örgütünde komuta düzeyinde olduğu için rolleri ihmal edildi. Komuta düzeyinde olanlar arasında, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan emir alan Françoise şebekesinden Marie-Louise Dissart; İngiliz İstihbarat Servisi için çalışan Müttefik istihbarat şebekesini (3.000 kadar ajanı kapsayan) yöneten Marie-Madeleine Méric-Fourcade ve Dordogne'da Combat'nın gizli ordusunu örgütlemekten sorumlu olan ve sonunda Güneybatı Fransa'nın yedi *département*'ında tüm partizan birimlerin komutasını üstlenen Claude Gérard vardı.

Tarihçiler başlangıçta öncelikle direnişin örgütlenmesine ve sabotaj ve gerilla saldırıları gibi silahlı askeri eylemlere odaklandılar. Kadınlar pek çok direniş grubunun örgütsel hiyerarşisinde öne çıkmadılar ve çok azı silahlı çatışmaya katıldı. Katkıları başka alanlardaydı, sekreter, irtibat subayı ve istihbarat ajanı (Müttefik ajanlarının dörtte biri kadındı) olarak çalışmaktı. Kaçış güzergâhları örgütlediler. 1941 sonbaharında Kuzey Fransa'da faaliyet yürüten İngiliz Garrow şebekesi açığa çıkarıldı. Çoğu otuz ila elli yaş arası kadınlardan oluşan 50'den fazla kişi tutuklandı, sürgün ve idam edildi. "Kadınların direnişi" ya da direnişin ayrı bir kadın kanadı diye bir şey var mıydı? Hiç kuşku yok ki, direniş kadınların masum, kırılgan ve cahil olduklarına dair varsayıma, düşmanın da paylaştığı bir varsayıma dayanarak kadınlığı bir örtü olarak kullandı. Henüz yirmisinde bile olmayan Jeanie Rousseau, Almanlarla ilişkiyi sürdüren ekonomik bir ajans için çevirmen olarak çalışmaktaydı. Aynı zamanda Müttefik şebekesinde Amniatrix kod adlı bir ajandı. "Önem-

li risklere girmeden çalışabiliyordum. Orada Almanlara çelme takan, saçları örgülü ve sevimli, basit küçük bir kızdım."[46] Lucie Aubrac sadece bir Alman subayına rüşvet vermekle kalmadı, onu âşığı tarafından baştan çıkarılıp terk edilen geçmişi iyi genç bir kız olduğuna da ikna etti (aslında o sırada gebeydi). Bir yolunu bulup görüştüğü "baştan çıkarıcı", aslında Gestapo'nun Lyon'da tuttuğu ve kaçışını planladığı kocası Raymond Aubrac'tı.

Direnişin kadınları gizli faaliyetlerinde kadın hilelerini ya da teçhizatlarını kullandıklarını sıkça anlatırlar: Bir kadın bir binanın etrafındaki alanı incelemek için durup jartiyerini düzeltebilir ya da makyajını tazeleyebilirdi. Gerçek ya da sahte bir gebelik, belgeleri ve başka malzemeleri saklamaya uygun bol giysilerin nedeni olabilirdi. El ilanları bir bebek arabasına saklanabilirdi. O kıtlık zamanlarının vazgeçilmez aksesuvarı olan geleneksel alışveriş sepeti, *cabas*, her türlü malzeme taşımaya uygundu. Manouchian grubu olarak bilinen mülteci direniş savaşçıları takımının tek kadın üyesi Olga Banciv silahları saklamak için böyle bir alışveriş sepeti kullandı. Bütün bunlardan direnişin kadınları sadece bir örtü olarak kullandığı ve kadınları salt yedek kuvvet, kuşkusuz değerli ve yararlı fakat yine de yedek bir kuvvet olarak gördüğü sonucu çıkar mı? Birçok kadın direnişteki deneyimlerinin bir eşitlik ve kardeşlik, işin içine giren herkese erkek üstünlüğü dogmasını unutturan ortak riskler karşısında bir dayanışma deneyimi olduğunu söyler. Brigitte Friang'a göre eşitlikçi atmosfer, "acemisi olduğumuz geleneksel olmayan bir savaş"ın sonucuydu. "Bir süreliğine herkesin tam insan onuruna sahip olduğu ve herkesin eşit olduğu bir toplum oluşturduk. İşçi ile zengin eşitti ve daha çarpıcısı kadın ile erkek eşitti."[47]

Dahası, kadınların tutumunun bir sonucu olarak erkeklerin kadınlarla ilgili yargıları da çok büyük olasılıkla değişti. Örneğin Uriage'daki Ecole des Cadres'da, bir zamanlar okulun öğretmenleri tarafından önemsenmeyen ya görmezlikten gelinen "küçük sekreterler"in, yeraltı faaliyetlerinin zamanı gelince çok etkili yoldaşlar oldukları anlaşıldı. Fakat Paula Schwartz'ın gerilla savaşına ve sabotaj eylemlerine karışan komünist partizan kadınlarla (Paris'te Madeleine Riffaud ve Marsilya'da Madeleine Baudoin gibi) ilgili bir incelemesinde gösterdiği gibi, askeri eylemin söz konusu olduğu yerlerde eşitliğin sınırları vardı. Çok az kadın bu tür faaliyetlere katıldı ve çoğu genç ve bekârdı. Kadınlar operasyonların planlanmasına ve gerçekleştirilmesine, silahların toplanmasına ve taşınmasına karıştılar; fakat çok azı bu silahları düzenli olarak kullandı. Kadınların silahlı direnişe katıldığı Yugoslavya gibi ülkelerin aksine, bir kadının silahlı çatışmalara girmesi enderdi. Üstelik, direniş "normal-

leştikçe" kadınların muharip gruplardaki rolü de giderek sınırlandı. Bazılarının protestolarına rağmen kurtuluş sırasında kadınlar Forces Françaises de l'Intérieur'ün (FFI) muharip birimlerinden dışlandılar. Londra'daki Özgür Fransa Merkezi İstihbarat ve Operasyonlar Dairesi'yle bağlantılı sabotaj öğretmeni ve patlayıcı uzmanı Jeanne Bohec hizmet teklifi reddedilen kadınlardan biriydi.[48] Gizlilik ve yasadışılık cinsiyet-rol sınırlarının ihlalini teşvik etmişti; fakat savaşın yükü, düşmanla açıkça karşı karşıya gelen "gerçek" askerlerden oluşan resmi bir orduya geçince, bu katlanılır olmaktan çıktı.

Beş Yıllık Eziyetin Sonrası

16 Aralık 1943'te Maurice Schumann Özgür Fransa radyosunda vatandaşlarına seslendi: "Kadınlar bu savaşta özgürlük davasına yüzlerce kadın kahraman katkısında bulundularsa, şimdi ilk kez yüz binlerce savaşan asker katkısında da bulunuyorlar." Özgür Fransa sadece kadınların rolünü övmüyor, Yveline ile kocası arasında, Arlette ile nişanlısı arasında siyasal, ekonomik ve sosyal eşitlik sağlayarak" onurlandırmayı da vaat ediyordu. Kuşkusuz, adalet ile liyakati ve eşitlik ile farklılığı birbirine karıştırmayı sürdüren Özgür Fransa'nın söyleminde muğlaklıklar vardı. İleri sürüldüğüne göre, kadınlar özel olarak kadınsal kimi erdemlerle, kadın doğalarıyla ve annelik işlevleriyle yakından bağlantılı erdemler aracılığıyla Fransa'nın yenilenmesine katkıda bulundular: Örneğin "gerçek sorunları kavrar" ve "aşkın tecellisini anlarlar". Yine de, aleni bir vaatte bulunulmuştu ve Lucie Aubrac'ın Cezayir'deki danışma meclisine delege seçilmesiyle doğrulanan gerçek bir umut vardı. "Ulusun kurtuluşu kadınların özgürleşmesine yol açacaktır."[49] Haziran 1942'de General de Gaulle Fransız kadınlara oy hakkı verileceğini duyurdu; 23 Mart 1944'te Cezayir'de meclisin onayladığı bir önlem. Bu, Fransa'yı yenileme, Üçüncü Cumhuriyet'in ayak sürümesine ve tereddüdüne son verme kararlılığının en çarpıcı göstergesi olarak kalır. Fakat bizzat bu kararlılık hem iki savaş arası dönemde kadınların oy hakkına doğru ilerleme, hem kadınların kendi başlarına yürüttükleri savaşı karartma eğilimindeydi. Feminizm ile sol arasındaki bazen karmaşık ilişki bellekten silindi.

Ne var ki, "kan vergisi" eşitlik getirmeye yeterli değildi. Direnişte olgunlaşan yeni bir politikacılar kuşağı iktidara gelmesine rağmen, beş yıllık eziyetin bile yok etmeye yetmediği bazı değerler ve imgeler kadın haklarının ve yeteneklerinin kabulünü önledi. Haziran

1945'te milletvekili Marianne Verger, Ecole Nationale d'Administration'a girmek isteyen kadınlardan istenilen "özel koşullar"ın "son derece çağdışı ve adaletsiz" olduğunu erkek meslektaşlarına açıklamak için kürsüye çıkmak zorunda kaldı. Yine yasa koyucular kadınların aşağı oldukları anlayışıyla değil, farklı oldukları anlayışıyla hareket ediyorlardı. Verger farklılığı kabul ediyordu, fakat "haklarımızı değil, görevimizi yapma hakkı istiyoruz" gerekçesiyle değişiklik teklifinin kabul edilmesini istiyordu.[50] Bütün dönemin (1930-1970) bağlamı içinde bakıldığında, işgal yıllarının görünür ve dolaysız sonuçları sınırlı gibi görünür: Savaşı yaşayan kadınlar ve kızlar önemli hukuksal reformlara ulaşamadı, haklarını kabul ettiremedi ya da eşit muameleye ulaşamadılar. Oy hakkını yeni kazanan vatandaşlar şu ya da bu Katolik ya da komünist dernekte yerlerini buldular; fakat kadınların geleneksel siyasal tartışma biçimlerine katılımından ürkmeye devam ettiler.[51]

1942'te romancı Vercors (Jean Bruller), düşmanla her gün bir arada olmanın gerektirdiği onurun ve ketumluğun simgesel bir canlandırılışı olan yeraltı klasiği *Le Silence de la mer*'i yayımladı. Kurtuluş, işgal koşullarının kamusal ve özel yaşamın sınırlarını ne ölçüde birbirine karıştırdığını açığa çıkardı. Kişisel nedenlerle Almanların varlığından yararlanmaya çalışan herkes, nedenleri açıkça siyasal ya da ideolojik olmasa da mahkemelere ya da *commissions d'épuration*'a (arınma komiteleri) davranışının hesabını vermeliydi. İşgal günlük yaşamı siyasallaştırdığı için, çok sayıda kadın çeşitli nedenlerle kendisini mahkemelerde buldu. Kadınlar "davaların yüzde 40'ından biraz azında" kara çalmak, Almanlara çalışmak ya da işbirliği yapmakla suçlandı ve 1944-45'te Orléans mahkemesinde yargılandılar.[52] Bazıları Alman askerlerle cinsel ilişkiye girmekten ötürü fiziksel aşağılanmaya (tıraşlı kafalar, çıplak teşhir) zaten maruz kalmıştı. İşgalci birliklerin yoğunlaştığı bölgelerde birçok kadın düşmanla dost olmaktan ötürü yargılandı.[53]

1945 baharında kamplarda hayatta kalanlar "cehennemi bir dünya, ucube, son derece çılgın bir [dünya] ve her şeyden önce öteki dünya, o Öteki Dünya"dan geri döndü.[54] Kadınların şehitliğinin erkeklerinkinden nasıl farklı olduğunu incelemek olanaksız olmasa da zordur. İnsanlık erkeklerden ve kadınlardan ibaretse, gayri insanilik ayrımı sürdürür mü? Nazi gözaltı sistemi erkekler için olduğu kadar kadınlar için de keyfi ve acımasızdı. Koşullar eşit ölçüde berbattı: Angarya, dayak, işkence ve her türden aşağılanma. Yaşlılar, zayıflar, fiziksel ve zihinsel hastalar sistematik bir biçimde imha edildi ve kadınlara özel bir merhamet gösterilmedi.[55] Aksine Nazi ideolojisi ilkeleri ve amaçlarıyla "alt-insan" saydıkları ile di-

ğerleri arasında ayrım yaptı. Bütün etnik gruplar için sömürülenler ve ölüm noktasına kadar kötü muamele görenler bireyler değil, ailelerin tamamıydı; erkekler, kadınlar ve çocuklar, ırklarını yeryüzünden silmek amacıyla imha edildi. Bu hakir ırkların nesli devam etmesin ve bir daha insan olma iddiasında bulunamasınlar diye, imhanın eksiksiz olması amaçlandı.

Ravensbrück'teki kadın kampı Mayıs 1939'dan Nisan 1945'e kadar 110.000 ila 123.000 tutuklu kabul etti; bunlardan en az 90.000'i öldü. "Fakat bütün ölümlerin aynı olduğu söylenebilir. Küçük bir miktarını, sözgelimi on tipik vakayı betimlemek ve ardından bunu on bin olarak çoğaltmak yeterlidir. Fakat bu yanlıştır. . . . Her kederin bireysel olduğunu biliyoruz, bireysel bir kadının acı kaderi. Yüz bin kat."[56] Biliyoruz: Hayatta kalma mucizesinden sonra normal dünyaya yeniden uyarlanmayı bu kadar zor yapan bu bilgiydi. Geri dönenler kamp anılarını ve özellikle ölüm anılarını akıllarından atamadılar: "Biz yaşıyoruz. Bizim için çok kötü" diye yazıyordu Germaine Tillion 1947'de. Bazı kadınlar kişiliklerinde derin değişiklikler olduğunu hissettiler: Micheline Maurel, "Elbette resmi olarak geri geldim. Fakat gerçekte geri gelen kimdi?" diye soruyordu.[57] Eve dönünce sevdiklerinin öldüğünü ya da yalnız bırakıldıklarını öğrenip yıkılanlar, "duygusal ölüm"den söz ettiler. Bireylerin kişisel kaderlerinin ötesinde, geri dönenlerin hepsi "normal" dünyanın anlamadığını, anlayamadığını ve anlamak istemediğini keşfedince şaşırdı, kafası karıştı, hatta dehşete kapıldı: "Hepsi nasıl eskisi gibi yaşamaya devam, dönemi yaşamaya devam edebiliyorlar ve çoğumuz? Belki de bizi ayıran budur. Ya da sorun tamamen değişmiş bir değer ölçüsüdür."[58]

Zaman bu anıları unutturmadı; unutturmaktan çok uzak. 1988'de Germaine Tillion, Ravensbrück üzerine, yine "açıkça uygarlığımızın tüm muhafızlarınca korunan" sıradan insanların "gözlerinin önünde milyonlarca insanın gece gündüz soğukkanlılıkla" katledilmesine neden olmaya ya da onlara işkence etmeye, onları katletmeye yöneltenin ne olduğunu soran üçüncü kitabını yayımladı. Kitabını herhangi bir ulusa özel bir nefretle yazmadı: "1939'dan 1945'e kadar, diğer birçokları gibi ben de farklılıkları formüle etmenin, bazılarını diğerlerinden ayrı tutmanın cazibesine teslim oldum: 'Onlar' bunu yaptılar, 'biz' öyle bir şey yapmazdık. Bugün artık bunun bir kelimesine inanmıyorum ve gerçekten de, yeryüzünde hiçbir ulusun kolektif bir manevi felakete karşı korunmuş olmadığı kanısındayım."[59]

8

Sovyet Modeli

Françoise Navailh

LENİN, "HİÇBİR DEVLET, DEMOKRATİK olarak çıkarılan hiçbir yasa Sovyet hükümetinin birkaç ay içinde kadınlar için yaptığının yarısını yapmamıştır" iddiasında bulundu.[1] 1917'den 1944'e kadar Sovyetler Birliği büyük bir sosyal deney laboratuvarıydı ve Sovyet kadının durumu örnekti. Kadınların durumunu araştırırken, tekrarlanan kimi ortak yanlışlardan ve bazı önemli görüngüleri küçümsemekten kaçınmak için bunu akılda tutmalıyız.

Eski Sovyetler Birliği Avrupa ve Asya'da geniş bir toprağa yayılmıştı ve sınırları içinde yüzden fazla farklı etnik grubu ve geniş bir kültür ve din çeşitliliğini barındırmaktaydı. Burada kendimi bu geniş toprağın bir parçasıyla, yani Rusya ile sınırlayacağım. İktidar merkezi Moskova, Sovyetler Birliği'nin geri kalan kısmına Rus bir model dayatmaya çalıştı; hükümet tüm yerel etnik, kültürel ve ulusal bağlılıkların kökünü kazıma niyetindeydi. Merkez bir tek ideal önerdi ve bu ideal çeperdeki cumhuriyetlerce en azından yüzeysel olarak kabul edildi.

Sovyetler Birliği'nden önceki Rus İmparatorluğu bir otokrasiydi. Serflik 1861'e kadar kaldırılmamasına ve ilk seçimler 1906'ya kadar yapılmamasına rağmen, muhalefet hızla radikalleşti ve "kadın sorunu" geniş bir devrimci programa dahil edildi. Başından itibaren çok sayıda kadın devrimci harekete katıldı ve devrimci partilerin aktif üyelerinin yüzde 15 ila 20'sini oluşturdular.[2] Kentsel alanlarda bağımsız bir feminist hareket 1905 ile 1908 arasında özellikle aktifti. Çabalarını esas olarak oy hakkı elde etmeye yoğunlaştırdı, fakat boşuna. I. Dünya Savaşı arifesinde Rus toplumu kültürlü ve Batılılaşmış çok küçük bir elit, hâlâ embriyon halinde bir burjuvazi ve nüfusun yüzde 80'ini oluşturan geri bir köylülükten ibaretti. Toplumun bu farklı tabakalarına mensup insanlar genel olarak içekapanıktı ve diğer gruplar hakkında çok az şey biliyorlardı. Bu cehaletin önemli bir engel olduğu daha sonra anlaşılacaktı.

I. Dünya Savaşı 1 Ağustos 1914'te patlak verdi. 1914 ile 1917

yılları arasında, çoğu köylü 10 milyondan fazla erkek silah altına alındı. Kırsal alanda zaten berbat olan koşullar daha da kötüleşti. Birçok kadın tarımda çalışmak zorunda kaldı; öyle ki kadınlar sonunda kırsal işgücünün yüzde 72'sine ulaştı.[3] Sınai işlerde de erkeklerin yerini aldılar: İşgücü içinde kadınların oranı 1914'te yüzde 33'ken, 1917'de yaklaşık yüzde 50'ye çıktı.[4] 1915'ten itibaren kadınlar yeni sanayi dallarında iş buldular ve kalabalık halde devlet bürokrasisine girdiler. Ne var ki, fiyatların anormal yükseldiği bir zamanda ücretleri erkeklerinkinden düşüktü. 1916'dan sonra, kentlere ve askeri birliklere yiyecek akışını sürdürme çabaları boşa çıktı. Hiçbir zaman sevilmeyen savaş bitecek gibi görünmüyordu. Ülke bir yıldan fazla bir süredir kadınların öncü rol oynadığı ekmek isyanları ve açlık grevleriyle çalkalanmaktaydı. Gerilim arttı. Rejim çatırdamaya başladı. Devrimi başlatma onuru kadınlara düştü.

23 Şubat 1917 günü (Julian takvimine göre, bizim takvimimize göre 8 Mart) çalışan kadınlar çocuklarıyla birlikte Petrograd sokaklarına inip bir gösteri yaptılar. Sosyalistler gösterinin teması konusunda anlaşamadıkları için, kadınlar kendiliğinden barış ve ekmek çağrısında bulundular. Ertesi gün bir erkek gösterici akınıyla safları kabardı ve kargaşanın kapsamı hızla genişledi. 2 Mart'ta Çar tahtını terk etti. Geçici bir hükümet kuruldu ve 20 Temmuz'da kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildi (İngiltere'de 1918'e kadar, Birleşik Devletler'de 1920'ye kadar verilmeyen haklar). Hedeflerine ulaşan feministler özerk bir güç olarak ortadan kayboldular. Liberal kadınlar olayların kontrolünü kaybetti. 25-26 Ekim gecesi Kışlık Saray Bolşeviklerce ele geçirildiğinde, burjuvaziden, aristokrasiden ve işçi sınıfından kadınlarla birlikte entelektüellerden oluşan bir kadın birliği tarafından savunuluyordu. Devrim, sonucu uzun bir süre belli olmayan kanlı bir iç savaşa dönüştü.

Bir Çelişki Dönemi

Beyazlar, Müttefik kuvvetler ve milliyetçiler tarafında kuşatılmalarına rağmen Bolşevikler Moskova ve Petrograd'dan çıkıp, eski Rus İmparatorluğu'nu oluşturan toprakların neredeyse tümünün kontrolünü ele geçiriler. Hiç zaman kaybetmeden kadınlarla ilgili bir sürü yeni yasa çıkardılar. 19 Aralık 1917 tarihli bir kararname karşılıklı rıza durumunda mahkemelerin ya da sicil bürolarının (ZAGS) otomatik olarak boşanmaya karar vermesini emretti; bir tarafın kusurlu bulunması ilkesi kaldırıldı ve boşanma kararının duyurulması artık zorunlu değildi. Rusya dünyada böylesine liberal bir boşan-

ma politikası benimseyen ilk ülkeydi. 20 Aralık 1917 tarihli bir kararname dini nikâhı kaldırdı ve resmi evlilik işlemlerini standartlaştırıp basitleştirdi. Meşru ya da gayri meşru bütün çocuklar aynı yasal haklara sahip oldu. Bu iki önlem, 16 Aralık 1918 tarihli Aile Yasası'yla –o sırada Avrupa'daki en liberal yasa– genişletildi. ZAGS aile sorunlarını ele alan başlıca kuruluş haline geldi. Bir erkek karısını kendi adını, ikametgâhını ya da milliyetini benimsemeye artık zorlayamıyordu. Karıkoca çocuklar konusunda bile mutlak eşitliğe sahiptiler. Doğum izni ve işyeri koruması güvenceye alındı. Aile Yasası dar bir aile tanımı benimsedi: Erkek ve kız kardeşlerle birlikte doğrudan atalar ve torunlar. Bir eş özel hiçbir ayrıcalığı ya da imtiyazı olmaksızın akrabalarla ve hısımlarla aynı statüye sahipti. Yeni ailenin eskisinden daha az istikrarlı olduğu anlaşıldı. Bireyler arasındaki bağlar gevşedi: Nisan 1918'de miras yasaklandı (1923'te kısmen geri dönüldü). 20 Aralık 1920'de kısıtlamasız kürtaj yasallaştırıldı.

19 Kasım 1926 tarihli yasa bu ilk değişiklikleri onayladı ve bir adım daha atarak ZAGS'ın tescil ettiği evlilikler ile *de facto* (göreneksel) evlilikler arasındaki tüm farkları kaldırdı. Artık taraflardan birinin yazılı isteği üzerine boşanmak olanaklıydı: "Kartpostal boşanma" artık yasaldı. Aşk daha özgürdü; fakat yeni nafaka ve çocuk bakma koşulları nedeniyle karşılıklı yükümlülükler daha ağırdı.[5] Yeni Aile Yasası erkekleri, kadınları ve çocukları başka bir dönemin zorlayıcı yönetmeliklerinden kurtarmak niyetindeydi. Geçmiş tamamen silinecekti. İnsanlar Mart 1918'de soyadlarını ve 1924'te ilk adlarını değiştirmeye teşvik edildi: Yeni ad önerileri arasında Marlen (Marksizm-Leninizmin kısaltılmışı), Engelsine ve Octobrine de vardı. Yeni yasa, bir kurtuluş aracı olması amaçlanmasına rağmen, toplumun muhafazakâr kesimlerine, özellikle köylülere ve Müslümanlara vurmak için kullanılabilen bir zor aracıydı da. Aslında, bir avuç kentli entelektüelden oluşan Komünist Parti, daha iyi bir yarın yolunda koşturduğu insanların görüşlerini bilerek görmezlikten geldi. Yasa koyucular zaman zaman kendileriyle çelişmelerine rağmen, eylemlerini her zaman iki ilke yönlendirdi: Çarlığın yok edilmesi ve sosyalizmin inşası.

Marksistler, Kadınlar ve Aile

Kadınlar ve aileyle ilgili Marksist tutumun özsel noktaları *Komünist Manifesto*'da (1848) bulunabilir. Daha sonra Friedrich Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde (1884) bu tutumu daha da geliştirdi. Marksistlere göre aile ve dolayısıyla ailenin bir

parçası olarak kadın ekonomik yapı ve devletin doğası tarafından belirlenir. Kârı temel alan burjuva aile yalnızca bir (üreme) üretim işlevine hizmet eder. Kapitalizm proletaryayı sömürür ve proleter aileyi yıkar. Burjuvazi evli kadınları zina yoluyla, işçi kadınları fahişelik yoluyla paylaşır. Bu çözümlemede ahlaksızlık kapitalizm ve burjuvaziyle özdeştir. Kapitalizmin ekonomik yapısı bastırılsaydı, burjuva aile ve fahişelik *ipso facto* yok olacaktı. O zaman kadınlar tüm uygar haklara sahip olacaklardı. Ev işleri topluluk tarafından üstlenilecekti ve çocuk büyütmenin ve eğitmenin sorumluluğunu devlet alacaktı ve böylece kadınların çalışma ve ekonomik olarak bağımsız olmaları olanaklı olacaktı. Bu koşullarda aileye ne olacaktı? "Tekeşlilik ekonomik nedenlerden ötürü var olduğuna göre, nedenleri ortadan kalksaydı tekeşlilik de ortadan kalkar mıydı? Hayır, çok iyi bir nedenden ötürü: Tekeşlilik, ortadan kalkması bir yana, tam o andan itibaren sözcüğün tam anlamında var olmaya başlardı."[6] Bundan böyle evlilik maddi kısıtlamaların çarpıtmadığı doğal tercihe dayanacaktır. O zaman mantıken, duygu emrettiğinde evlilik sona ermelidir; fakat Marksizmin kurucu babalarının gözünde, esas olarak ima yoluyla ele aldıkları boşanma kuraldan çok istisna olarak kalmalıdır.

August Bebel'in önemli Marksist eseri *Kadın ve Sosyalizm* (1879) kadınların ekonomik ve cinsel durumunu Marx'ın *Kapital*'i ışığında çözümledi. Bebel eşitsizlikten sadece burjuva sistemin değil, erkeklerin de sorumlu olabileceğini kabul eder. Yine de kadının yabancılaşması sorununun yalnızca kadınlara hakları verilerek çözülemeyeceğinde ısrar eder. Ona göre, kadınları erkeklerin egemenliğinden kurtarmanın tek yolu ekonomik bağımlılık bağlarını çözmektir. Bu yüzden kadınlar devrim yapmak için proletaryayla omuz omuza savaşmalıdırlar. Evlilikle ilgili söylediği tek şey, ciddiye alınması gerektiğidir: Çiftler evlilik görevlerini ihmal etmemeli ve evliliklerini korumaya çalışmalıdırlar.

Kapitalizmin iç işleyişini tarif ederken kesin konuşan Marx, Engels ve Bebel, iş geleceği tarif etmeye gelince kaçamaklı konuşurlar. Onlara göre devrim cinsiyetler arasında yeni ilişkiler –yeni ekonomik ilişkiler ve dolayısıyla yeni sosyal ve insani ilişkileri de– yaratmadan edemez. Meselenin özü "dolayısıyla" sözcüğünde yatar. Bize anlatıldığına göre, devrimden sonra eski aile sönümlenecek ve aile yapısı kendisini yenileyecektir. Genel olarak devrimciler için olduğu gibi, Marksistler için de saf feminist bir hareket birliği engelleyen ve devrimi geciktiren burjuva bir sapmaydı. Bu yüzden solun içinde gerçek bir kadın sorunu tartışması olmadı. Bir anekdot Marksistlerin bu konudaki körlüğünü özetlemeye yardım eder.

1915'te Bolşevik Ines Armand, ahlak, cinsellik ve komünizmi uzlaştıracağını umduğu bir broşürde evlilikle ilgili görüşlerini ortaya koydu. Lenin çalışmasını bir "sol sapma" diye eleştirdi ve onu tutumundan vazgeçmeye ikna etti.[7] Aleksandra Kollontay kadının yaratıcı ruhu ile erkek inatçılığı arasındaki bu tür çatışmaları "ejderha ile kaz" arasındaki mücadele olarak adlandırdı.

Kollontay: Gönülsüz Bir Feminist

Aleksandra Kollontay (1872-1952) ilk Sovyet onyılında kadınlar ve aileyle ilgili tartışmalarda oldukça önemli bir figürdü. Dönemin tüm çelişkilerinin örneğidir. Biyografisi onun kuşağının tipiğidir. Doğuştan aristokrat olan Kollontay lüks dolu, rüya gibi bir çocukluk geçirdi. Ailesinden ve çevresinden kaçmak için on dokuz yaşında evlendikten sonra, yirmi altı yaşında kocasını terk etti ve o sırada Rus entelektüellerin Kâbe'si olan Zürih'te okumaya gitti; orada siyasete bulaştı, giderek daha radikal tutumlar benimsedi ve sonunda profesyonel bir devrimci oldu. Sicili parlaktı: 1917'de Merkez Komite'ye seçilen ilk kadın olarak Ekim ayaklanması lehine oy kullandı. Sonra sağlıktan sorumlu halk komiseri olarak hükümette görev alan ilk kadın oldu ve 1918 tarihli Aile Yasası'nın hazırlanmasında aktif bir rol oynadı. 1920-21'de İşçi Muhalefeti'nin aktif bir üyesi olarak Komünist Parti'nin geniş yetkilerini sınırlamaya çalıştı. 1922'de dünyada ilk kadın büyükelçi oldu. Diplomatik kariyeri onu 1945'e kadar Moskova'dan uzak tuttu; yine de onun adı, yaygın bir biçimde eleştirilen, çarpıtılan ve hatta karikatürleştirilen sayısız makale, broşür ve kitapçıkla tutkularını ateşlediği 1920'lerin tartışmalarından ayrı tutulamaz. Tümü 1923'te yayımlanan altı kurgusal eserin yanı sıra, teorik kitaplar da yazdı (*The Social Base of the Woman Question* [Kadın Sorununun Sosyal Temeli], 1909; *The Family and the Communist State* [Aile ve Komünist Devlet], 1918; *The New Morality and the Working Class* [Yeni Ahlak ve İşçi Sınıfı], 1918). Çalışmalarının bazı yanları şimdi zamanı geçmiş gibi görünmesine rağmen, çoğu dikkate değer bir biçimde güncelliğini koruyor.

Kollontay hiçbir zaman kabul etmediği (aslında her zaman savaştığı) feminizmle Marksizmin bir sentezini önerdi. Bir tutam Fourierci ütopyacılıkla birleştirilen Marksizm, feminist hedeflerin gerçekleşmesini kolaylaştıracaktı. Marx ve Engels gibi Kollontay da burjuva ailenin parçalandığına ve devrimin aile yaşamının yenilenmesine yol açacağına inanıyordu. Bebel'in eserinden, özellikle baskının kadınlar arasında birlik yaratma eğiliminde olduğu düşüncesinden de yararlandı, fakat bu genel savların ötesine geçmeye çalıştı. Dev-

rimin sadece bir başlangıç noktası olduğunun farkında olan Kollontay, evliliğin özünü değiştirmenin insanların tutumlarını ve davranışlarını değiştirmeyi gerektirdiğini ileri sürdü. Onun özgünlüğü de burada yatar. Eril iradenin şeyleştirici eğilimini vurguladı ve herhangi bir evlilik türünü yalnızlığa tercih eden ve bu yüzden her şeyi aşka bağlamaya itilen kadınların yabancılaşmasına dikkat çekti.[8] Bu yüzden Kollontay aşkın bir tür spor olabileceğini öğretti: Sevecen erotik ilişki karşılıklı saygıya dayansaydı, kıskançlık ve sahip olma içgüdüsü yok olabilirdi.[9] Sürekli tekrarladığı konulardan biri olan "yeni kadın" enerjik ve girişkendi. Ne istediğini erkeklere bildirdi; hem maddi, hem duygusal olarak bağımlı olmayı reddetti; sosyoekonomik engellere, ikiyüzlü ahlaka ve "aşk esareti"ne başkaldırdı. Özerk ve aktif olarak "seri tekeşliliği" araştırma özgürlüğüne sahipti.[10] 1923'te yayımlanan makale "Kanatlı Eros'a Yer Açmak"ta Kollontay aşkın birçok yüzünü çözümledi: Dostluk, tutku, anne şefkati, ruhsal yakınlık, alışkanlık vb. "Kanatsız Eros" ya da salt fiziksel çekicilik "kanatlı Eros"a yer açacaktı; orada fiziksel kıvanç kolektif görev duygusuyla, sosyalizme geçiş döneminin vazgeçilmez yüklemiyle birleşmekteydi. Nihayet, sosyalist toplum kuruldu mu, orada "yücelen Eros"a ya da sağlıklı, özgür ve doğal cinsel çekiciliğe dayanan evliliğe yer olacaktı.[11] Çiftlerin gelişmesine olanak sağlamak için "mutfak evden ayrılmalıdır": Başka bir ifadeyle kadınları bazı geleneksel sorumluluklarından kurtarmak için toplum kafeteryalar, gündüz çocuk bakım merkezleri ve dispanserler kurmalıdır.[12] Annelik yeni bir biçim alıyordu: "Artık özel bir sorun değil, sosyal bir görevdi."[13] Kadınlar topluluk için çocuk sahibi olmalıdırlar. Kollontay kürtajı, sadece işçi kadınların bilinci kürtajı gereksiz görecek noktaya yükselinceye kadar katlanılması gereken geçici bir kötülük olarak gördü. Çocuk doğurmamayı küçük burjuva bencillik diye yerdi. Yine de, çocuk büyütmenin kolektifleştirilmesini savunmadı: Çocukların bir anaokulunda mı, yoksa evde mi büyümeleri gerektiğine ebeveyn karar vermelidir.

Bununla birlikte genel olarak aşk –ve seks– ruhsal bir değer olarak annelik içgüdüsünden önce gelmelidir: "İşçi devletinin cinsiyetler arasında yeni tip bir ilişkiye ihtiyacı vardır. Bir annenin çocuğuna yönelik dar, dışlayıcı sevgisi genişleyip, büyük proleter ailenin tüm çocuklarını kucaklamalıdır. Kadının köleliğine dayanan bozulmaz evlilik yerine, özgür evliliğin, emek kardeşliğinin yükümlülüklerde ve haklarda eşit iki üyesinin karşılıklı aşkı ve saygısıyla güçlenen bir kurumun doğuşunu bekliyoruz. Bireyci, egoist ailenin yerine, herkesin, erkeklerin ve kadınların her şeyden önce kardeş ve yoldaş olacakları büyük evrensel çalışanlar ailesi yükselecektir."[14] Kollontay ka-

dınları kendi başına insan olarak değerli oldukları düşüncesini savunmaya, yaymaya ve içselleştirmeye çağırdı.

Kuşkusuz, Kollontay savını, ekonomiyi öncelikli gören klasik Marksizm gereğince biçimlendirdi; fakat kişiler arası ilişkilerin nitel yanını da vurguladı: Kadınlar ve erkekler birbirlerinin ihtiyaçlarına duyarlı ve birbirlerine karşı neşeli olmalıdırlar. Ona göre etik siyaset kadar önemliydi. Wilhelm Reich'tan epey önce, cinselliği sınıf mücadelesiyle ilişkilendiren ilk kişiler arasındaydı: "İşçi sınıfının özsel görevlerinden birine bu kadar affedilmez bir biçimde duyarsız olmamızın nedeni nedir? Cinsel sorunun kolektif çabayı gerektirmeyen 'aile işi' alanına ikiyüzlüce havale edilmesini nasıl açıklayacağız? Sanki cinsel ilişkiler ve bu ilişkileri yöneten ahlak kuralları tarih boyunca sosyal mücadelede sürekli bir faktör değilmiş gibi."[15]

1920'lerin Sovyetler Birliği'nde Kollontay'ın görüşlerini çok az kişi paylaştı. Yoldaşları onun düşüncelerini uçarı ve zamansız buldular. Görüşleri henüz ulaşılmamış bir ekonomik ve sosyal altyapıyı gerektirmekteydi ve 1920'da Merkez Komite Sekreterliği Kadın Departmanı'nda (*Zhenotdel*) Kollontay ile birlikte çalışan Bolşevik P. Vinogradskaya'nın 1923 tarihli bir makalesinde şiddetli bir eleştiriye uğradı. Vinogradskaya hasmını öncelikleri birbirine karıştırmak, sınıf mücadelesini ihmal etmek ve özel yaşamda düzensizlik karşı devrimci ajitasyona yol açabileceği için, cinsel anarşiyi sorumsuzca teşvik etmekle suçladı. O anın görevi karıları ve çocukları korumak ve kadınların davasını erkeklere saldırmadan savunmaktı. Marx ve Engels konuyla ilgili söylenmesi gereken her şeyi zaten söylemişti ve "George-Sandcılık"a dalmanın âlemi yoktu.

Lenin kendi payına her şeyi ekonomiye bağladı ve Nadezhda Krupskaya ile sakin birlikteliği gibi eşitlikçi, ciddi ve davaya sadık tekeşli evlilikten yanaydı. Ines Armand özgür aşkta şiirsellik görünce, Lenin onun şiirsellik sandığı şeyin burjuva ahlaksızlığından başka bir şey olmadığını söyledi. Lenin idealini, kendisinin de dediği gibi "onu şaşkına çeviren" Nikolay Çernişevski'nin ağır romanı *Ne Yapmalı?*'dan (1863) ödünç aldı.[16] Gerçekten de, bu kitabı o kadar kafaya taktı ki, 1902'deki teorik eserine aynı adı verdi. 1920'de gerçekleşen, fakat Lenin'in ölümünden sonra, 1925'e kadar yayımlanmayan Clara Zetkin'le konuşmaları, aşkta ve cinsel konularda disiplin yoksunluğunu reddettiğini doğru bir biçimde yansıtır. Lenin böyle bir disiplin yoksunluğunu yozlaşmanın bir göstergesi ve gençlerin sağlığı, dolayısıyla bizzat devrim için bir tehlike olarak gördü. "Komünist toplumda cinsel arzuların tatmini bir bardak su içmek kadar basit ve pürüzsüzdür" diyen "anti-Marksist" teoriye saldırdı. Lenin'in kafasında özel bir kişi yoktu. Kollontay'a saldırmıyor-

du, zira saptamaları 1923 polemiğinden önceydi; fakat daha sonra Kollontay'ın hasımları bunu ona karşı kullandılar: "Elbette susuzluk giderilmelidir! Normal bir insan, normal koşullar altında sokakta yere yatıp pis bir gölcükten su içer mi? Hatta daha önce düzinelerce dudağın kirlettiği bir bardaktan su içer mi?" Burada arılık mutlak bir değer olarak geri getirilir ve temelde yatan düşünce şudur: Birden fazla cinsel partnere sahip olmak kendi başına ahlaksızlıktır. Lenin'in amentüsü olumsuz bir amentüydü: "Keşişe hayır, Don Juan'a hayır ve o sözde mutlu medyuma, Alman magandaya hayır."[17] Kuşkusuz ev işi köleliğini yerdi: "Kadını mutfağa ve bebek odasına zincirleyen ve çalışma gücünü akla gelebilecek kadar verimsiz, zor ve tüketici işlerde tüketen ev içi yaşamın ufak tefek uğraşıları kadını soluksuz bırakır, boğar, aptallaştırır ve aşağılar."[18] Fakat yeni aile hakkında hiçbir şey söylemedi.

Ortodoks Marksistlere göre çocuklar karıkocayla ilgili şemaya dahil değildi. Çocuklara ya saptanmış belli kadınlar ya da topluluğun tüm kadınları tarafından kolektif olarak bakılacaktı – başlangıçta tercih açık değildir. Yeni çocuk büyütme sisteminde babalar kesinlikle bir rol oynamazlar. Topluluk, erkek ile kadının kesin eşit olduğu sadeleştirilmiş çifti destekler, sarar, kuşatır ve aşar. Kadın kocası gibi bir işçidir; geleneksel kadınlık eski burjuva sosyal ilişkilerin bir ürünü olarak küçümsenir. Eşitlik aslında cinsiyetlerin özdeşliği anlamına gelir. Yeni çalışkan insanlık ikisi işçi olduğu sürece özdeş, erkek ve kadın ikizlerden oluşur. Marksist psikonörolog Aaron Zalkind 1924'te şunları yazıyordu: "Ekonomik ve siyasal olarak, ki bu psikolojik olarak anlamına da gelir, modern proleter kadın giderek modern proleter erkek gibi olabilir ve olmalıdır."[19] Bize anlatıldığına göre, cinsel ilişkiler bu tür ayırt edilemez ikizler için büyük önemi olan bir sorun olmaz. Bu iddia iki şekilde yorumlanabilir. Seks sadece psikolojik bir ihtiyaçsa, o zaman partnerlerin sayısı önemsizdir: Kollantay'ın kısa öyküsü "Aşkın Üç Kuşağı"ndaki genç Zhenya'nın tutumu budur. Diğer yorum Leninist çileciliğe götürür. Her iki durumda da aşk dizginlenmelidir; yıkıcı bir güçtür. Ne var ki, bütün bunlar salt spekülasyondu. 1920'lerde özel alana dokunulmadı ve çeşitli cinsel davranış normları bir arada var oldu.

Yeni Bir Rusya

Yasaları uygulamak, ekonomik eşitliğe ulaşmak, çeşitlilik barındıran bir ülkeye birörneklik getirmek ve kadınların topluma entegrasyonunu hızlandırmak için Parti 1919'da hiyerarşinin her kademesinde eşdeğeri bulunan Zhenotdel'i ya da Merkez Komite Sekreter-

liği Kadın Departmanı'nı yarattı. Var olduğu sürece bu departmanı peş peşe beş kadın yönetti; 1919-20'de Ines Armand, 1920'den 1922'ye kadar Aleksandra Kollontay. Zhenotdel tavsiye ve yardım sundu, çalışma ve ev içiyle ilgili çatışmaları halletti, yasa önerilerinde bulundu ve Merkez Komite buyruklarında değişiklikler önerdi, cehaletin kökünü kazıma ve fahişeliğe son verme kampanyaları gibi eylemlere katıldı, çeşitli kurumların çalışmalarını koordine etti, işçi alımında ve sovyetlere kabulde kadınlardan yana kotaların uygulanmasını denetledi, erzak temini, konut ve sağlık gibi sorunlarla uğraştı, okulları ve yetimhaneleri denetledi. Zhenotdel dışında bir kadın delegeler sistemi de vardı: Bir yıllık mesleki ve ideolojik eğitime katılmak için meslektaşlarınca seçilen kadın işçiler ve köylüler; bu kurstan sonra, işlerine geri dönmeden önce sovyetlerde ve mahkemelerde iki ay çalışıyorlardı. Bu sistem kadınları "Sovyet vatandaşı" olmaları için eğitmekteydi. 1920'lerde 10 milyondan fazla kadın bu kurslara kaydoldu. Fedor Gladkov'un romanı *Çimento*'nun (1925) kadın kahramanı Daşa özgürleşmiş kadının kusursuz bir örneğidir. Militan bir delege olan Daşa evliliğini, evini, hatta bir yetimhanede ölen küçük kızını feda edecek kadar eski bağlardan kurtulmuştu. Zhenotdel'in, delege sistemiyle birlikte kadınların bilincini etkilediğine kuşku yok. Ne var ki, siyasal etkisi önemsiz kaldı ve çoğunlukla hiyerarşinin isteklerinin tabana iletilmesi işlevini gördü. 1923'te, ölümcül bir günah olarak görülen, "feminist sapma"yla suçlandı.

Yeni Rusya tökezledi. Gerçeklik (ütopik düşlerden çok uzak olan) hükümeti planlarını değiştirmek ya da 1930'ların ortasına kadar itaatsizlere baskı yapmak zorunda bıraktı ve bu durum daha fazla tepkilere ve daha fazla değişikliğe neden oldu. İlk önce, tüm alanlarda, askeri, siyasal ve tıbbi alanlarda kadınların aktif rol oynadığı iç savaş vardı. Savaş büyük sosyal ve ekonomik değişikliklere neden oldu, fakat ağır bir bedelle: 5 milyon ölü, korkunç yoksulluk ve kısa sürede kronikleşecek insan kıtlığının başlangıcı. Geleneksel dağıtım kanalları kurudu. Ticaret ve takas yasaklandı. Hükümet malların aracısız dağıtılmasını istedi. İşçilere ücret karşılığı eşya kuponları verildi; fakat kuponlar paraya çevrilemiyordu. Sınai çıktı savaş öncesi düzeyin yüzde 15'ine, tarımsal çıktı yüzde 60'ına düştü. Karne uygulaması sıkılaştırıldı. Kentlerde karneyle verilen ekmek günde 25 grama kadar düştü. Et, ayakkabı, giysi, kömür ve odun kıtlığı vardı. Köylüler bitmek bilmeyen isteklere isyan ettiler; tifüs ve kolera salgınları başladı; 1920-21'deki korkunç açlık yamyamlık olaylarına tanık oldu ve 2 milyondan fazla can aldı. Sonuç felaketti; siyasal, ekonomik ve insan felaketi. Soğuğun ve açlığın pençesin-

de kıvranan insanlar çaresizce yaşama sarıldılar. Toplumun toptan çöküşüyle birlikte, *besprizorniki* ya da çocuk çeteleri kırsal alanlarda avarece dolaşıyor, kullanılmayan binaları işgal ediyor, dileniyor ya da yiyecek çalıyor, öldürüyor ve fahişelik yapıyorlardı. 1921'de bu durumda olan yaklaşık 7 milyon çocuk vardı. Bu görüngü her yeni rejim değişikliğiyle birlikte kendini tekrarladı ve 1950'lerin başına kadar hırpani giyimli çocuklar görüntüsü alışılmış bir görüntüydü. 1918'de kaldırılan evlatlık alma, bu çocukları sosyalleştirme umuduyla 1923'te geri getirildi.

Şubat 1921'de Kronstadt denizcileri yeni rejimin bizzat meşruiyetine meydan okudular. Bu büyük krizle başa çıkmak için Lenin Mart 1921'de parti kongresini, yeni ekonomik politikayı (NEP) benimsemeye ikna etti. Ekonomiyi olabildiğince çabuk onarmak ve rejimi kurtarmak için küçük tüccarların ve zanaatçıların işyerlerini yeniden açmalarına izin verildi. 1922 ve 1924'te parayı yeniden canlandırmak için köklü adımlar atıldı. Fakat ekonominin temel sektörleri kamusal kaldı: Ağır sanayi, ulaştırma, dış ticaret, iç ticaretin belli kalemleri, eğitim, basın, sağlık. Teslimatların belirsiz kalmasına ve mal çeşitliliğinin çok az olmasına rağmen, kentlere yiyecek arzı hızla arttı. Tüketim malları, en zorunlu kalemler bile, kıt, pahalı ve vasat kaldı. Enflasyon yüksekti: Perakende fiyatları 1923'te yüzde 60 arttı. Yaşam standardı, 1927'ye kadar 1913 düzeyine ulaşmayarak yavaş yükseldi. Ücretler yeniden saptandı ve tazminatlar beceriye ve iş tarifine göre değişti; 1917'nin eşitlikçi vaatlerini zayıflatarak. Ödün vermek istemeyen bazı hakiki komünistlere göre NEP ihanete yakın bir şeydi. Yine de Rusya'nın nefes alıp yeniden örgütlenmesine olanak verdi. Aynı zamanda, parti üyeleri için paralel bir ekonomi gelişti: Özel mağazalar ve restoranlar, özel daireler ve villalar, torpillilerin mütevazı gelirlerini gizlice takviye etmelerine olanak veren ve içine para konan zarflar vardı. Yönetenler ile yönetilenler arasındaki mesafe yavaş yavaş genişledi ve insan ilişkilerinde maddi çıkarların gücü kendisini yeniden hissettirdi.[20]

Bu yüzden ekonomi iki eşitsiz sektörden ibaretti: Küçük, özel ticari girişimler ve geri kalan her şey, ulusallaştırılmış olarak. Bu çatallaşma hükümetin iki dürtüsünü doğru bir biçimde yansıtmaktaydı: Bir yanda toplumun ihtiyaçlarını ve arzularını karşılama isteği, diğer yanda halkının ihtiyaçlarına ve arzularına aldırmadan toplumu önceden belirlenmiş bir şemaya uygun şekillendirme arzusu. İradeci yasama ve sanat ütopik ideali sürdürdü. Sanatçılar devrimi coşkuyla desteklediler ve saflarına katıldılar. Bazıları propaganda sloganlarını kaleme alırken, şair Vladimir Mayakovski'nin de aralarında bulunduğu bazıları gazeteci olarak çalıştı. Sinema devrimi epik

bir serüven olarak resmetti. Yazarlar yeni yaşamı yakalamaya çalıştılar ve bazı mimarlar, Fourierci komün kampuslarını model alan aile komünleriyle ve işçi kulüpleriyle geleceğin ışıltılı kentini tasarlıyorlardı.

NEP'in yavan gerçekliği böylesine büyük düşleri bir komedi haline getirdi. Örneğin resmi konut tahsisi kişi başına 9 metrekareydi. Bazı yerlerde kişi başına, hatta aile başına 6 metrekareye kadar iniyordu. Yaygın konut yıkımı ve iç savaş kargaşası nedeniyle birçok kişi yatakhanelerde barınıyordu ya da küçük, kötü donanımlı dairelere yığılıyordu. Sözde yoğunlaştırma politikasına uygun olarak apartmanlara el konuldu ve banyo ve mutfak ortak kullanılmak üzere ailelere ya da evli olmayan bireylere bir tek oda verildi. Çok yakın olma günlük yaşamı zehirleyen küçük kavgalara yol açtı. Uzun kuyruklar alışılmış bir görüntü haline geldi. Güzel akşam yemekleri ve şık modalar, sinema perdeleri ve dar yönetici elit çevresi dışında geçmişe ait bir şey haline geldi.

Komünist Parti'nin kontrolü ve nüfuzu bölgeden bölgeye değişiyordu. Bazı alanlarda görkemli başarılara rağmen, diğer yerlerdeki aleni başarısızlıklar ülkeyi sosyalizme ulaşma hedefinin çok uzağında bırakmaktaydı. 1914'te işgücünün yüzde 40 kadarını oluşturan kadınlar beceri yoksunluğundan ve daha önce askerde olan erkeklerin evlerine dönmesi nedeniyle 1928'de işgücünün sadece yüzde 24'ünü oluşturmaktaydılar.[21] Kadınlar işgücüne girmekte acele etmediler ve siyasete de fazla ilgi göstermediler. 1926 seçimlerinde kentli kadınların yüzde 42,9'u oy kullanırken, kırsal kadınların sadece yüzde 28'i bu ayrıcalıktan yararlandı. Ne var ki, 1934'e gelindiğinde seçimlere katılım kentli kadınlarda yüzde 89,7'ye, kırsal kadınlarda yüzde 80,3'e yükselmişti.[22] Köylerdeki parti delegeleri çoğunlukla köylülerden çok kentten gelen okul öğretmenleri ya da hemşirelerdi. Köylü kadınların hükümetle olabildiğince az ilişkisi vardı. 1926'da kent sovyetlerine üye olanların yüzde 18,2'si kadındı, kırsal sovyetlerde bu oran sadece yüzde 9,9'du.[23]

Özgürlük ve Kargaşa

Sovyet toplumu henüz istikrara kavuşmamıştı. Savaş ve kıtlık nüfusun büyük bir bölümünün göçüne yol açtı. İnsanlar yiyecek ve daha iyi bir yaşam arayışıyla kentlere üşüştüler ve kentlerden kırsal alanlara kaçtılar. "Göçerler" hayatta kalmak için hukuku hiçe saydı. Birbiriyle çelişen sayısız öncelikle karşı karşıya olan hükümet ekonomiyi yeniden yapılandırmaya azami çaba harcamayı tercih ettiği için kreş, yatakhane, kafeterya, çamaşırhane ve dispanser gibi sosyal hiz-

metler kısıldı. İdeoloji komutadaydı: Burjuva görgü küçümsendiği için, birçok insan plebiyen davranmaktaydı. Acımasızlık erdem, dil ve davranış kabalığı norm haline geldi. Panteleimon Romanov'un romanı *Without Cherry Blossoms* (Kiraz Çiçekleri Olmadan, 1926) genç bir kadının, sevdiği erkekle pis bir odada ilk cinsel ilişkiye girdiğinde maruz kaldığı kalıcı hasarın öyküsünü anlattı. Fahişelik ve zührevi hastalıklar yeniden baş gösterdi. Hazır bir yeni fahişe arzı vardı: Yetkililerin "yeniden eğitim"e tabi tuttukları ve köklerinden kopan köylü kadınlarla birlikte, devrimde sahip oldukları her şeyi kaybeden kadınlar. Bunlar "antisosyal unsurlar" mıydı, yoksa kurban mı? Hükümet kararsız gibi görünüyordu.

Bir anlamda kadınlara almayı umdukları tüm haklar bir mücadele olmadan verildi. Fakat işin en zor kısmı duruyordu: Yeni bir yaşam tarzı biçimlendirmek için yeni kazanılan hakları nasıl kullanacaklarını öğrenmek zorundaydılar. Fakat sosyo-tarihsel bağlam ve 1918 yasaları ile 1926 yasaları arasındaki uçurumlar nedeniyle, yeni özgürlükler niyet edilmeyen sonuçlara yol açtı.

Evlilik istikrarsızlığı ve çocuk sahibi olmama isteği o zamanın iki göstergesiydi. Kürtajların sayısı arttı, doğum oranı keskin bir biçimde geriledi ve yeni doğan bebekler çoğunlukla terk edilmekteydi. Bunalan yetimhaneler gerçek ölü mahzenleri haline geldiler. Bebek ve karı öldürme olayları arttı. Yeni düzenin ilk kurbanları çocuklar ve kadınlardı. Kadınların durumu özellikle kentlerde daha da korkunçlaştı. Erkekler karılarını beş parasız bırakarak ailelerini terk ettiler. Taraflardan birinin başvurusuyla boşanmanın olanaklı olması sinik suiistimallere yol açtı. Hükümet kadınları baştan çıkarılmaya ve terk edilmeye karşı korumak (ve kısa süreli ilişkilerden doğabilecek çocukları korumak) için göreneksel evliliğe izin verdi; erkeklerin geride bıraktıkları kadınların geçimini sağlamaları ve dolayısıyla hükümetin taşıyamadığı bir yükü üstlenmeleri emredildi. Fakat kadınlar bir ilişkinin olduğunu kanıtlamak zorundaydılar ve yasa neyin kanıt sayılacağını saptamıyordu. Mahkemeler duruma göre hareket ettiler. Uzun ve çoğunlukla sonuçsuz babalık davaları cinsiyetler arası ilişkileri zehirledi ve çağdaş kurgusal edebiyatın sürekli tekrarlanan bir teması haline geldi. Nafakayla ilgili yasalar da bir o kadar muğlaktı ve mahkemeler nafaka miktarını davaya göre belirlemek zorundaydılar. Çoğunlukla aylık ücretin üçte ya da dörtte biri olarak saptandı ve bu durum bazen başa çıkılmaz güçlükler yaratmaktaydı. Bir erkeğin 40 rublelik maaşından 10 ruble kesilirse nasıl hayatta kalacaktı? Zaten bakmak zorunda olduğu dört "meşru" çocuğu varken, evlilik dışı doğan bir çocuğa nasıl bakacaktı? Çok az erkek nafakayı karşılayacak kadar kazanıyor-

du ve birçoğu nafaka ödemeyi reddetti. Davaların yarısından fazlasında mahkeme kararları uygulanmadı.

Pratik sorunlar da vardı. Konut tahsisi devlet tekelindeydi ve bekleme listeleri son derece uzundu. Bu nedenle boşanan çiftler bazı durumlarda birlikte yaşamaya devam etmek zorundaydılar. Abram Room'un filmi *Bed and Sofa* (Yatak ve Sedir, 1927) NEP döneminin koşullarıyla ilgili mükemmel bir betimlemedir. Bir tek odayı paylaşmak zorunda kalan bir kocayı, karıyı ve âşığı resmederken, ezeli üçgen üzerine yeni bir bakış açısı sunar. Dahası günahtan sonra iki erkek umursamaz bir tutum takınır ve birinin karısı, diğerinin metresi olan kadına karşı maço bir ittifak kurarlar.

Çocuk isteyen birçok kadın, konut sıkıntısı, düşük ücretler, erzak azlığı ve/veya erkek yokluğu nedeniyle kürtaja başvurmak zorunda kaldı. 1927'de Moskova'da yapılan bir araştırmada kürtaj olmaya çalışan kadınların yüzde 71'i "yaşam koşulları"nı ve yüzde 22'si "istikrarsız aşk yaşamı"nı neden gösterdi. Sadece yüzde 6'sı ilke olarak anneliği reddetmekteydi.[24]

Kentlerdeki entelektüeller ve yarı-entelektüeller bohem yaşam sürmeye devam etmelerine rağmen, nüfusun bazı kesimleri geleneksel ahlak kurallarında herhangi bir değişikliğe direndi. 1928'de nüfusun yüzde 77,8'i hâlâ köylülerden ibaretti; buna karşın sadece yüzde 17,6'sı beyaz ve mavi yakalı işçiydi.[25] 1926 tarihli yasa, köylülüğün devam eden nüfuzunu gösteren büyük bir tartışmaya neden oldu. Yayımlanan sayısız makaleye, broşüre ve toplantılara rağmen doğru haber almak zor olduğu için, köylüler asılsız söylentilerden etkilenmeye uygundu ve birçoğu yeni yasanın kadınları paylaşmayı zorunlu hale getireceği kanısındaydı. Yasanın en tartışmalı maddesi *de facto* evliliğin yasal evlilikle tamamen eşit sayılmasıyla ilgiliydi. 1922 tarihli Tarım Yasası komünal köy örgütlenmesi *mir*'i yeniden yürürlüğe soktu ve bölünmemiş aile mülkiyeti *dvor*'u korudu. *Dvor*'a ortak olan bir çiftin boşanması ve nafaka ödemesinin mülkiyetin bölünmesine yol açması durumunda, çiftlik varlığını sürdüremeyebilirdi. Yıllarca süren aralıksız savaştan (1914-1921) bıkan ve yenilikten korkan köylülük geri çekilip geleneksel değerlere sarıldı.

Zamanın makalelerinden, broşürlerinden, kitapçıklarından, araştırmalarından, konuşmalarından, romanlarından ve filmlerinden ortaya çıkan muğlak bir kadın imgesiydi: Bazen işçi sınıfının ciddi görüntü veren, iş elbisesi giyen ve kırmızı bir fular takan öncü bir üyesi olarak resmedildi; bazen gözlerini kapatan beyaz başörtüsüyle geri köylü kadındı ya da davranışlarında şaşırtıcı ölçüde özgür, erkeksi Komsomol (Genç Komünistler) kızıydı ya da hoppa, oynak

daktilocuydu. Kadın aynı zamanda hem geçmişi, hem geleceği cisimleştirmekteydi. 1920'lerin sonunda yazılan romanlar huzursuz, kafası karışık, mutsuz kadın kahramanlarla doludur. Kent ahlaksızlığı ile kır muhafazakârlığı hem yönetenleri, hem yönetilenleri kaygılandıran sorunlardı. Kadınlar istikrar istiyordu, erkekler sorumluluktan kaçıyordu ve parti programını yürütmek istiyordu. 1926'ya gelindiğinde, hoşlanılsın ya da hoşlanılmasın ailenin varlığını sürdüreceği anlaşıldı. Hafif sanayinin bazı sektörleri ekonomik ilerleme adına feda edildi. Ev ve çocuklar yine kadınların derdi haline geldi. Kadın sorununun kesin olarak çözüldüğü savunuldu ve Zhenotdel 1929'da feshedildi.

"Doğu'nun Kadınları, Peçelerinizi Kaldırın!"

Ne var ki, Zhenotdel Orta Asya'da varlığını 1950'lerin ortasına kadar sürdürdü. Elbette Sovyetler Birliği'nin bu kısmında hükümetin kendi otoritesini kurması kolay olmadı. Aslında bölge 1936'ya kadar yatıştırılmadı. Uzun süredir Basmachi denilen asi haydutların elde tuttuğu kırsal alanlar güvenli değildi. Bu yüzden "kadınları özgürleştirme" politikası yerel ekonomik ve sosyal yapının parçalanmasına da yaradı.

Devrimden önce Müslüman kadınların durumu birörnek değildi. Kazanlı Tatarlar sosyalizmden önce reformlara başlamıştı: Daha 1900'de her 12 Tatar kadından 1'i okula gitmekteydi, Ruslarda ise bu oran 55'te 1'di. 1 Mayıs 1917'de Moskova'da başlayan Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde 200'ü kadın 1.000 delege, bütün dünya için bir örnek oluşturarak Müslüman erkeklerin ve kadınların eşit haklara sahip olduklarını ilan etti.[26] Ne var ki, bu ilerlemeye rağmen bütünsel durum olumsuzdu. 19 Ocak 1918'de bir Müslüman İşleri Merkez Komiserliği yaratıldı. Kızların ergenlik yaşından önce evlenmesi, belirli koşullarda bir erkeği kardeşinin dul kalan karısıyla evlenmeye mecbur eden görenek, başlık parası ve çokeşlilik yasaklandı. Eğitim zorunlu hale getirildi ve bütün meslekler kadınlara açıldı. En çarpıcı ve simgesel önlem, peçenin kaldırılmasıydı. Böylesine temel tabuları kurcalamanın gerektirdiği riskler vardı: Peçelerini kaldıran ilk kadınlardan bazıları tecavüze uğradı ya da kardeşleri ve kocaları tarafından öldürüldü. 1928'de 300'den fazla kadın öldü. 1930'da bu tür suçlar karşı devrimci ilan edildi; yine de eski görenekler inatla varlığını sürdürdü. 1950'lerde yönetici elitte bile peçeli kadınlara, ayarlanmış çocuk evliliklerine ve çokeşliliğe rastlamak olanaklıydı. Başlık parası varlığını hâlâ sürdürüyordu. Okuryazarlık rakamlarının kanıtladığı gibi, kadınlar için

ilerleme fark edilir ölçüde yavaştı. 1927'de Orta Asyalı kadınların yüzde 95'inden fazlası cahildi; buna karşın ulusal ortalama kabaca yüzde 60'tı. 1959'da Rusya'da okula giden her 1.000 erkek çocuğa karşılık 921 kız çocuk vardı; oysa Müslümanlar için eş rakam 613'tü.[27] Kadınların işgücüne katılmasına da direnç vardı. Kadınların çoğu tarımda çalışmaktaydı, sadece küçük bir azınlık sanayide ve büro işlerinde çalışıyordu. Bugün bile Orta Asya'nın beş cumhuriyetinde kadınların yüzde 25,6'sı çalışır; oysa Slav cumhuriyetlerinde bu oran yüzde 43,6'dır.[28] Müslüman kadınlar siyasal katılım bakımından da ortalamanın altındadırlar.

Sovyet Orta Asya'sında sahici bir kadın özgürlüğü de oldu. 1933 ile 1979 yılları arasında ortaöğretimden yararlanan kadınların sayısı otuz üç kat arttı. Kadınlar kapalılıktan kurtulup eğitim ve beceri edindiler. Ne var ki, Müslüman toplumlar yüksek oranda iç evlilikçi olmaya devam ediyorlar. Ulus düşüncesi çoğunlukla gelenek ve dinde cisimleşir ve kadınlar ulusal bir kimliğin yapılanmasında temel bir rol oynarlar. Kadınlar için ilerlemeye karşı çıkmak ya da engel olmak Ruslaştırmaya direnmektir de. Orta Asya cumhuriyetlerine Avrupai bir model dayatma girişimi sayısız başarısızlıkla karşılaştı ve ulaşılan başarı yüzeysel kalıyor.

Muhafazakâr Devrim

NEP kalıcı bir ekonomik iyileşme sağlayamadı. Ekonomi kırılgan ve düzensiz kaldı. 1924'te 700.000 olan işsiz sayısı 1927'de 2 milyona çıktı. Hükümet sanayiye moral güç vermek için özel sektörü kapattı ve 1928'de sürekli ekonomik büyümeyi öngören, dolayısıyla peş peşe iyi hasada ve istikrarlı dış ticarete ihtiyacı olan ilk Beş Yıllık Plan'ı başlattı. Mart 1928'de bir tahıl toplama krizi kentlere yiyecek arzını sekteye uğrattı. Tekrar karne uygulamasına geçildi. Yine ekmek, şeker, süt, sabun ve bez kıtlığı baş gösterdi. Hükümet köylüyle, 1921'de sakındığı bilek güreşine girişti. Çekişmenin can alıcı bir dönüm noktası olduğu anlaşıldı. Parti iç tüketim ve ihracat için düzenli tahıl akışını güvenceye almak amacıyla telaşla tarımı kolektifleştirmeye karar verdi. Köylülerin pasif ve aleni direnişi karşısında hükümet tutuklamalara ve el koymalara hız verdi. Bazı köylü kadınlar şiddete başvurmakta bir sakınca görmediler: El koymalara müdahale ettiler, hükümet temsilcilerine hakaret edip taciz ettiler. Fakat bu tür başkaldırılar örgütsüzdü ve işlerin yine bir iç savaş noktasına yaklaştığı Orta Asya hariç, sonuçları sınırlı oldu.[29]

"Normalleşme" 1935'e kadar sürdü. 1932-33'ün korkunç kıt-

lığı 6 milyon kadar can aldı ve 2,5 milyon kişi de hükümet baskısının kurbanı oldu.[30] Yaşam standardı yine çöktü. Ücretler sabit tutuldu ya da düşürüldü. Enflasyon, kısa soluklanma dönemleri hariç 1945'e kadar sürdü.[31] Dağıtım sistemi kaos içindeydi ve nüfusun çoğu yoksulluk içinde yaşıyordu. 1932'den 1976'ya kadar köylülere, onları kolektif çiftliklere bağlayan ve ikinci sınıf vatandaş haline getiren özel bir statü verildi. İşçi sınıfının durumu da kötüleşti. 1932'de parça başı ücrete geçildi ve 1938'den itibaren işçilerden çalışma belgeleri taşımaları istendi. Fabrikalarda disiplin sıkılaştırıldı ve işçi devingenliği sınırlandırıldı; merkezileşmiş otoritenin, katı hiyerarşinin ve terfi ve/veya ayıklama yoluyla hızlı personel değişiminin karakterize ettiği bir tür "kışla sosyalizmi" yaratıldı.

Sanayileşme ve Ahlak: Ailenin Geri Dönüşü

1929 krizi SSCB'yi otarşiyi tercih etmek zorunda bıraktı. Sovyet Rusya 1960'a kadar uluslararası ekonominin dışında durdu. Sektör B (hafif sanayi) yerine Sektör A'ya (ağır sanayi) öncelik verildi. Yine şimdi, geleceğe feda edildi. Barajlar, dev fabrikalar ve kanallar gibi büyük projeleri ve Moskova metrosu gibi itibarlı projeleri inşa etmek için ulus seferber edildi. Sözde "hegemonik sınıf" barakalarda sefalet içinde yaşarken, Beş Yıllık Plan yeni bir gizem kazandı.[32] Şair Osip Mandelstam hayıflanıyordu: "Utanç verici olabilir, fakat iyi bak: / Emeğin fuhuşu vardır ve bu kanımızda var."[33]

Enerjiyi aşka ve sekse harcamak devrime ihanet etmekti. Bohemlik ve cinsel özgürlük mahkûm edilirken, Aaron Zalkind'in 1924'teki "on iki emir"inde duyurduğu "devrimci yüceltme" bir dogma olarak yüceltilmekteydi.[34] Toplum neyin normal olduğuna karar verdi: Homoseksüellik 1934'te suç haline getirildi ve fahişeliğin de suç olduğu ilan edildi.

1920'lerin bohem atmosferi soldu ve eğitsel, sosyal ve sanatsal deneyler sona erdi. Gazeteler ve sinema perdeleri çelik makinelere, parıldayan traktörlere ve yiğit Stakhonvite'lere şükran şarkılarıyla doluydu. 1934'ten sonra entelektüeller hipnotize olmuşçasına boyun eğip, parti liderlerinin kuyruğuna takıldılar: Yazar Valentin Katayev ile Lidya Seifullina ve filmci Sergey Eisenstein bunların arasındaydı. Tümü, hiçbir gerçekliği olmayan başarıların görkemini gerçekçi bir tarzda betimleyen "sosyalist gerçekçilik" kalıbına uyum gösterdi. Fakat Beş Yılık Plan'ın kolladığı fabrikalar her yerde işçi alıyordu.

1928'de yüzde 28,8 olan sınai işgücü içinde kadınların oranı 1940'ta yüzde 43'e çıktı.[35] Kadınlar madencilik, metalurji ve kimya

sanayii gibi yeni sektörlerde iş buldu. Bununla birlikte işkollarının kadınlar için çok tehlikeli ve sağlıksız olduğu söylendi. Yasalar gebe kadınları korumaktaydı; fakat hızlı sanayileşmenin ve savaşın baskıları yöneticileri yasaları delip, doğum izinlerini kısaltmaya teşvik etti. Kadınlar erkeklerle birlikte zorunlu çalışmaya tabi tutuldular: Ayrımcılık yapılmayan başka bir alan. Fakat çoğu kalifiye olmayan ya da yarı kalifiye işlerde çalıştı.

Sosyalizmin inşası güçlü ve birleşik bir aile birimiyle istikrarlı bir toplumu gerektirmekteydi. Savaşa ve baskıya kaptırılan nüfusun yeri doldurulmalıydı. Ekonomik ve ideolojik zorunluluklar bir araya gelip aileye yeni bir yaşam gücü verdiler. Aile eleştirisi artık "burjuva" ya da "sol sapma" olarak görülüyordu. Yüceltilmiş iki-eşeylilikten çık, geniş zamana uydurulmuş *materfamilias*'a gir. *Pravda*, çevik parmaklarıyla doğurganlığın simgesi süt pınarları elde eden şampiyon sütçü kadını onurlandırdı. Ağustos 1935'te *İzvestia* şunları yazdı: "Kadınlarımız, dünyanın en özgür ülkesinin tam vatandaşları olarak doğadan anne olma hediyesini almıştır. Sovyet kahramanları dünyaya getirmek için bu değerli hediyeye sahip çıksınlar!" Nisan 1936'da *Trud* gazetesinde yazan Stalin şu gözlemde bulundu: "Yaşamı yok eden kürtaj ülkemizde kabul edilemez. Sovyet kadını Sovyet erkekle aynı haklara sahiptir; fakat eşitlik, onu doğanın ona bahşettiği yüce ve soylu görevden muaf tutmaz: O annedir, yaşam verir."

1935'te basın kürtaja ve boşanmaya bir saldırı başlattı. 1928'de kürtajların sayısı doğumların 1,5 katıydı; 1934'e gelindiğinde Moskova'da her doğuma karşılık 3 kürtaj vardı.[36] Mayıs 1935'te kentlerdeki boşanma oranı yüzde 44,3'e çıkmıştı.[37] Sonuç olarak, basına gönderilen çok sayıda mektubun da kanıtladığı gibi kadınların muhalefetine rağmen kürtaj (tıbbi nedenler hariç) Haziran 1936'da yasal olmaktan çıkarıldı. Bunu telafi etmek için bir aile ödeneği sistemi kuruldu ve nafaka ödemeleri artırıldı. Ayrıca boşanma işlemleri daha fazla karmaşıklaştı: Her iki taraf mahkemede hazır bulunmalıydı, nüfus kâğıtlarına boşanma ibaresi eklendi, kararlar yayınlandı ve maliyetler artırıldı. Fakat göreneksel evlilik hâlâ kabul edilmekteydi.

Bu reformlar annelik, kalıcı evlilik ve güçlü bir çekirdek aile arasında dayanıklı ilişkiler kurdu. 1935'te baba otoritesi bile geri getirildi. İlk sonuçlar görkemliydi. Bir yıl içinde boşanma oranı yüzde 61,3 düştü. Moskova'da kürtajlar Ekim 1935 ile Ekim 1936 arasında on beş kat azaldı. Doğumlar biraz arttı. Fakat doğum oranında gerileme önlenemedi: 1925'te binde 44,7, 1930'da 39,2, 1940'ta 31.[38] Kürtaja katkıda bulunan nesnel faktörler değişmediği için, kadınlar kürtaj olmaya devam ettiler. Taşıdığı tüm riskleriyle gizli yaptılar.

Stalin toplumu denetimde ve devlet aygıtını sadık tutmak için teröre başvurdu. 1935'te on iki yaşında çocuklara ölüm cezası verilebiliyordu. İşkence 1937'de yasallaştırıldı. Keyfi, büyük ölçekli tutuklamalar yaygındı ve Moskova'da yapılan göstermelik duruşmalar "karşı devrimciler"i gösteriyordu. Ocak 1937 ile Aralık 1938 arasında 7 milyon kişi tutuklandı ve 3 milyon kişi idam mangalarının elinde ya da hapishane kamplarında telef oldu.[39] Tutuklanan komünistlerin yüzde 12 ila 18 kadındı.[40] Suçlamalar hep aynıydı: Sabotaj, Troçkizm ve casusluk. Ağustos 1934'te "bir vatan haininin akrabası" olmak suç oldu: Esas olarak suçlanan erkeklerin karılarına ve kızlarına karşı kullanılan bir yasa. Bir kocayı ya da kardeşi "halk düşmanı" diye ihbar etmeyen bir kadın iki ila beş yıl hapis cezasına çarptırılabilirdi. Sırf erkeğin faaliyetlerini bilmediği için beş yıl sürgüne gönderilebilirdi.[41] Hapsedilen kadınların çocukları yetimhanelere gönderildi. Yetkililerin teşvik ettiği ihbarcılık aileleri ve dostlukları parçalarken, gülen yüzleri gösteren posterler her yerde duvarları kaplamaktaydı.

Yine de bazıları rejimden yararlandı. Temizlikten sonra, II. Dünya Savaşı arifesinde gerçek bir *küçük burjuvazi* ortaya çıktı. Dönemin edebi klişelerine inanmak gerekirse, dantel perdelerin ve sardunyaların arkasına kurulup güvenli bir mesafeden izlediği yeni rejimin ritüellerine, simgelerine ve normlarına bağlı oldukça konformist bir gruptu. Devrim burjuvalaştı: Fötr şapka ve kravat tekrar norm oldu. Aslında Stalinist tepki, tüm olumsuz yanlarına rağmen, sahici sosyal ilerleme olanakları sunduğu için bir tür konsensusa sahipti. Besleyen Rusya Ana'yla özdeşleştirilen anne imgesi, dinç köylü kadın imgesiyle birleşti. Sovyet değerlerin aleni bir kırsallaşması söz konusuydu. Sanayileşme kırdan göçü hızlandırmıştı: 1928 ile 1940 yılları arasında kentli nüfus iki katına çıktı.[42] Köylüler artık aile reisi ve aile çiftliğinin (*khozyain*) patronu statüsüne sahip olmasalar da, köy tercihleri ve önyargıları kentsel tutumlar üzerinde köklü bir iz bıraktı. Kolektif çiftliklerdeki kadınlar erkeklerden fazla kazanabiliyor ve bir ölçüde ekonomik bağımsızlık elde edebiliyorlardı. Statüden yoksun kalan erkekler kendi özsaygılarını ve başkalarına saygıyı kaybettiler. Kadınların yeni yerinin iyi bir izahı Heifız ile Zarkhi'nin filmi *Member of the Government*'ta (Hükümet Üyesi, 1939) bulunabilir; film, partinin desteğiyle kolektif bir çiftliğin yöneticisi ve sonunda Yüksek Sovyet'te milletvekili olan cahil, hırpalanmış bir köylü kadının kariyerinin izini sürer. Onun başarısı karşısında aşağılanan kocası onu terk eder, fakat daha sonra geri döner. Mesaj açıktır: Kadınlar vatandaş olarak görevlerini yerine getirmekle her şeye sahip olabilirlerdi; eğitim, aile, iktidar. Gö-

revlerini yerine getirenlerin ödülü mutluluktu. Film partinin erkekler ile kadınlar arasındaki çekişmeye müdahale etmeye ve bu çekişmeden yararlanmaya hazır olduğunu göstermekteydi. Bununla birlikte, 1926'nın radikal özgürlükçü konumlarından geri çekiliş açıktır: Filmin kadın kahramanı evlidir ve kocası kendisini terk ettiğinde aşk ilişkilerine girmez.

Yine de Sovyet yasaları diğer ülkelerin çok ilerisindeydi. Sovyetler Birliği kadınlara karma eğitimli okullar, resmi evlilik, on sekiz yaşında yasal yeterlilik, seçme ve seçilme hakkı, siyasal kariyer yapma hakkı ve geniş bir mesleki fırsatlar yelpazesi sundu. İlke olarak Sovyet kadınları ekonomik bakımdan kurtulmuştu, eşit işe eşit ücret alıyorlardı. Bununla birlikte, parça başı ücretler kadınları dezavantajlı bir duruma sokmaktaydı; çünkü kadınların ürettikleri erkeklerinkinden azdı. Ayrıca, evin dışında çalışan kadınlardan hâlâ ev işi yapmaları bekleniyordu: Çift işgünü normdu. 1937'de bir romanın kadın kahramanı kendisinden bekleneni özetliyordu: "'Evli bir kadın aynı zamanda mutlu bir anne olmalı ve genel refah için çalışmayı bırakmadan dingin bir aile ortamı yaratmalıdır. Kocasının işteki performansını da göz önünde tutarken, bütün bu şeyleri birleştirmeyi bilmelidir.' 'Doğru!' diyordu Stalin."[43] Hükümetin sözlerini tutamaması bu hedefe ulaşmanın zorluğunu artırdı. 1936'da yapılan gündüz bakım merkezleri ve anaokulları inşa etme planı olmayacak bir arzu olarak kaldı. 1951'de bu tür olanakların sayısı 1934'tekinden azdı ve kırsal alanlarda hiç yoktu.[44] Yaşam zordu, fakat daha iyi bir yarın umudu fedakârlık yapan insanlara güç vermekteydi.

Bir Adım İleri, İki Adım Geri

1940'ta tarımda 16 milyon erkek istihdam edilmekteydi. 22 Haziran 1941'de savaş çıkınca bu erkeklerin 13 milyonu silah altına alındı ya da silah fabrikalarında çalışmaya ayrıldı. Kısa bir süre içinde tarımsal işgücünün yüzde 70'inden fazlası kadınlardan oluştu.[45] 1914'te olduğu gibi, ihtiyaç duyuldukça çağrıldılar. 1945'e gelindiğinde kadınlar tüm mavi ve beyaz yakalı işçilerin yüzde 56'sını oluşturuyorlardı; Sovyet tarihinde en yüksek düzey. Kadınlar emekçiden yöneticiye kadar uzanan işlerde çalıştılar. Savaş kadınların terfisini hızlandırdı, becerilerini geliştirdi, Orta Asya ve Kafkasya'daki bazı çağdışı göreneklere son verdi.

Terhis edilen askerler eski işlerine geri döndüğü için, savaşın sonu düş kırıklığı getirdi. 1950'de kadınlar işlerin sadece yüzde 47'sini ellerinde tutmaktaydılar. Kolektif çiftliklerin ve devlet sanayilerinin müdürleri gibi belli iş tiplerinde gerileme özellikle belirgindi;

buralarda 1940'ta yüzde 2,6 olan kadınların oranı 1943'te yüzde 14,2, 1961'de yüzde 2 ve 1975'te yüzde 1,5 oldu.[46] Bazı kadınlar tekrar alt kademelere dönmekte zorlandı. Eve dönen askerlerin neden olduğu ve karşılaştığı sorunlar, savaş sonrası edebiyatın sürekli bir teması haline geldi. Bazı kadınlar yalnızlığın yüküyle de karşılaştı; zira savaş milyonlarca can almış ve cinsiyetler arasındaki dengesizliği kuvvetlendirmişti: 1959'da Sovyetler Birliği'nde erkeklerden 20 milyon fazla kadın vardı. Tüm ailelerin yaklaşık yüzde 30'unu bekâr kadınlar yönetiyordu.[47] Onlar için iş bir tercih değil, bir zorunluluktu. Bu durum erkekler ile kadınlar ve anneler ile çocukları arasındaki ilişkileri bozdu. "Kıt" oldukları için erkek çocuklar şımartıldı ve erkekler onurlandırıldı.

Bu arada yasalarda değişiklikler yapıldı. 1943'te nihai zaferi duyumsayan Stalin savaş sonrası dönemin hazırlıklarına başladı. *Enternasyonal* ulusal marş olmaktan çıktı; karma eğitim veren okullar ortadan kaldırıldı. 8 Temmuz 1944'te, göreneksel hukuka göre evliliği kaldıran, aile ödeneklerini artıran kahraman anne (10 çocuktan fazla) ve annelik şerefi nişanı (7 ila 9 çocuk) unvanlarını yaratan bir kararname, tartışma izlenimi bile verilmeden çıkarıldı. Evli olmayan bireyler ve çocuksuz çiftler vergilendirildi. Evli olmayan annelerin babalık davası açmalarına ya da emekli aylığı almalarına artık izin verilmiyordu. Evlilik dışı çocukların statüsü 1917 öncesi duruma geri döndü. Evlilik dışı bir çocuğun babası her türlü sorumluluktan muaftı. Son olarak boşanma neredeyse olanaksızlaştırıldı: Boşanmak uzun bir mahkeme prosedürüne uymayı, yeterli gerekçe göstermeyi, tanık bulmayı ve fahiş mahkeme masraflarını ödemeyi gerektiriyordu. Erkekler ve kadınlar bundan böyle yaşam boyu birbirine bağlıydılar ve zina, erkek için artık olumsuz sonuçlar doğurmuyordu.

Soğuk Savaş ve harap olmuş ülkenin yavaş ilerleyen yeniden inşası zorlukları daha da ağırlaştırdı ve gerilimleri yükseltti. Terör yeniden başladı; SSCB yalıtıldı. Şubat 1947'de bir yabancıyla evlenmek yasaklandı.

Mart 1953'te Stalin'in ölümü yeni bir şiddet döngüsünü yarıda kesti. Soğuk Savaş'ta "yumuşama"yla birlikte hükümet yeniden halkı dinlemeye başladı. 23 Kasım 1955'te kürtaj yeniden hiçbir sınırlama olmaksızın yasallaştırıldı. Basında uzun bir kampanyadan sonra 1965'te boşanma işlemleri basitleştirildi ve maliyetleri azaltıldı. 1968 tarihli Aile Yasası'na göre karşılıklı rızayla basitçe ZAGS'a başvurularak boşanma sağlanabilmekteydi (çocuk yoksa). Diğer durumlarda mahkeme kararı gerekliydi, fakat formaliteler çok azdı. Fiilen bu dönemde hükümet daha önceki yasaların en iyi özellikle-

rinden bazılarını birleştirmeye çalıştıkça, Stalinist dönemin buyrukları silindi. 1968 yasası hem 1926'nın özgürlükçü aşırılıklarını, hem 1936'nın sertliğini reddetti.

Tartışılmaz Bir Başarısızlık

Bu kadar hengâmeden sonra, 70 yıllık Sovyet iktidarı hakkında nasıl bir değerlendirme yapılabilir? Bir kere, Sovyetler Birliği'nde aşağılayıcı kadın imgelerine yakın zamana kadar rastlanmadı; pornografi patlaması yakın zamana ait bir gelişmedir. Ekonomik ve sosyal yaşama katılmaya teşvik edilen ve tam eşitliklerinden emin olan kadınlar çalışmayı genel olarak doğal buldular. Topluma yararlı olduklarını hissettiler ve katkıda bulunabilmekten onur duydular.

Fakat yaşam koşulları bu görünürde ilerlemenin bir miktarının yanılsama olduğunu açığa vurur. Uzun kuyruklar, kıt ve kalitesiz tüketim malları, emek tasarrufu sağlayan gereçlerin bulunmadığı kötü donanımlı aileler ve kalabalık konutlar günlük yaşamı güçleştirdi, sinirleri kırılma noktasına kadar gerdi ve fiziksel bozulma ve bitkinlik bakımından ağır bir bedel yükledi. Bu güçlükler, cehalet ve önyargıyla birlikte cinsel ilişkileri bozdu. Aile planlamasına ya da doğum kontrolüne ulaşılamadığı için, kürtaj kural haline geldi; 30 yaşında tipik bir kadın beş ila yedi kürtaj olabiliyordu.

Azınlık Bir Çoğunluk

Bu yüzden Sovyet yaşamının özel alanı düş kırıcıydı. Kamusal alan bunu telafi etti mi? Kurtuluş eğitim ve iş demekse, o zaman Sovyet kadını kurtulmuştu. 1989'da on sekiz ila elli beş yaş arası kadınların yaklaşık yüzde 92'si ya okula gidiyordu, ya çalışıyordu. 1897'de Rus kadınların yüzde 86,3'ü okuryazar değildi (Rus erkeklerin yüzde 60,9'u). 1920'de başlatılan ve 1930'larda sistematikleştirilen cehaletin kökünü kazıma kampanyası (*likbez*), aşağıdaki oranların da gösterdiği gibi görkemli sonuçlara ulaştı.[48]

	1926	1939	1959
Cahil erkekler	%28,5	%4,9	%0,7
Cahil kadınlar	%57,3	%16,6	%2,2

1926'da yüzde 31 olan kadın öğrencilerin oranı 1937'de yüzde 43'e ve 1989'da yüzde 55,5'e çıktı.[49] 1940'ta işgücünün yüzde 38,9'unu oluşturan kadınlar 1989'da yüzde 50,6'sını oluşturmaktay-

dılar.[50] Bazı mesleklerde kadınlar aşırı fazlaydı: 1989'da hekimlerin yüzde 66'sını, öğretmenlerin yüzde 74'ünü ve satış elemanlarının yüzde 78'ini oluşturuyorlardı.[51] Kadınların çoğunlukla çocuk büyütmek için kolayca bir tarafa bırakılabilen düşük ücretli meslekleri ya da işleri vardı. Özellikle ağır bedensel işlerde kadınların makinelere tercih edilerek çalıştırılması savaşın, insan kaynaklarına özel özen göstermeyen bir yönetim tarzının mirasıdır. 1976'da kadınlar iki en az kalifiye istihdam kategorisinin yüzde 70 ila 80'ini ve en üst iki kategorinin yüzde 5 ila 10'unu oluşturuyorlardı.[52] Yönetici konumların sadece yüzde 6'sını dolduruyorlardı.[53] Kadınlar emirleri yerine getirdiler, fakat çok az yöneticilik yaptılar ve karar alma mekanizmalarında daha da az bulundular. Dolayısıyla kaderleri üzerinde fazla etkileri yoktu. Kadınlar için çalışmayı kolaylaştıracağı varsayılan sosyal hizmetlerin yetersiz olduğu anlaşıldı. Bu destek hizmetleri, kısmen tarihsel bağlam nedeniyle (1920'lerin kaosu, 1930'ların sıkıntıları, savaş, savaş sonrası yeniden yapılanma), kısmen bilinçli kararlar nedeniyle diğer önceliklere feda edildi. 1980'de Sovyet anaokulları ücretliydi ve çocukların sadece yüzde 45'ini barındırmaktaydı; oysa Fransa'da bedavaydı ve ilgili nüfusun yüzde 75'ine hizmet vermekteydi.[54] 1988'de bile Sovyet çocukların sadece yüzde 60'ı anaokullarına gidiyordu.[55]

Hiçbir zaman erkeklerden ev işlerini paylaşmaları beklenmedi. Kurtuluş, vaat edilmesine ve ulaşılmaya çalışılmasına rağmen, giderek kısıtlandı. Kadınlar fabrikalarda çalışmaya gönderildiler ve aynı zamanda mutfaklarına da gönderildiler; siyasal nüfuzları da artmadı.

Kuşkusuz kadın parti üyelerinin oranı arttı, fakat yavaş: 1920'da yüzde 7,4 olan kadın üye oranı 1946'da yüzde 18,7'ye ve 1985'te (kadınların nüfusun yüzde 53,1'ini oluşturduğu bir zamanda) yüzde 27'ye çıktı.[56] Kadınların iktidar yapısındaki temsili eşitsizdi. Esas olarak hiyerarşinin alt düzeylerinde, yerel sovyetlerde vardılar (1926'da yüzde 14, 1934'te yüzde 29,5, 1987'de yüzde 49), fakat tepede hiç yoktular.[57] 1924 ile 1939 yılları arasında sadece 4 kadın merkez komitede çalıştı. Merkez komite büyürken (1917'de 9 olan üye sayısı 1923'te 57'ye ve 1925'te 106'ya çıktı), kadın üyelerin oranı azaldı: 1917'de yüzde 9,7, 1976'da yüzde 3,3.[58] Her neyse, bu kabarık merkez komite başka yerde alınan kararlar için bir lastik mühürden başka bir şey değildi. Aynı şekilde, 1984'te yüzde 33 olan kadın oranının Mart 1989 seçimlerinden sonra yüzde 18,4'e düştüğü Yüksek Sovyet'in de gerçek bir rolü yoktu.[59] Gerçek iktidar politbüronun ve sekreterliğin elindeydi.

1956'da bir kadın ilk kez üç yıllığına politbüroya girdi. 1988'de

bir kadın daha kabul edildi. Sekreterlik özel bir erkek kulübü olarak kaldı. Hükümetteki kadınlara gelince, Aleksandra Kollontay'ın 1918'de ilk kadın bakan olmasından sonra, Sovyetler Birliği 1954'e kadar ikinci bir kadın bakan görmedi. O zamandan bu yana kadınlar kültür, sağlık ve eğitim bakanlığı yaptılar; bunlar, geleneksel olarak kadınlarla bütünleştirilen alanlardı.

Tartışmalı ve Tartışılan Bir Model

1923'e gelindiğinde zarlar atılmıştı. Tabanda ilerlemeler olmasına rağmen, tepede bir çıkmaz vardı. Kitleler mücadeleye çekildi; fakat bir zamanlar işinin ehli, savaşkan ve kültürlü olan elitin yerini renksiz evet-efendimciler aldı. Aleksandra Kollontay gibi güçlü kişilikler uzaklaştırıldı ya da tasfiye edildi.

Sonunda Kollontay'ın korkuları haklı çıktı. Cinsiyet rolleri yeniden tanımlanmadan ekonomik özgürleşmenin bir tuzak olduğu anlaşıldı; zira kadınlar kadın olarak yüklerinden kurtulmadan eril bir modele uymak zorunda kaldılar. Olasılıkla gelişmekte olan her sanayi toplumunda benzer bir tehlike vardır. Avrupa'nın bir yüzyıllık evrimi Sovyetler Birliği'nde yirmi yıla sıkıştırıldı: 1920'lerin cinsel devrimi eski aile birimini parçalarken, 1930'ların Stalinist tepkisi, geri bir köylü toplumuna çok hızlı bir sanayileşme dayatmak için aileyi yeniden şekillendirdi. İdealist sloganlar ile günlük gerçeklik arasındaki mesafe muazzamdı.

Bununla birlikte, bu gelişmelerden sadece tek partili devlet sorumlu değildi. Diğer ülkelerde olduğu gibi, kadınları rolü muğlaktı. İster hayatta kalmayı güvenceye alma içgüdüsüyle yanıt versinler, ister yabancılaşmadan ötürü harekete geçsinler, kadınlar Sovyet oyununun kurallarını erkeklerden daha fazla kabul edip içselleştirdiler ve erkeklerin canını sıkacak kadar. Ağırbaşlı, metanetli, dürüst ve disiplinli olan kadın rejimin ana direklerinden biriydi: Bulaşık yıkadı, yiyecek satın almak için kuyrukta bekledi, yemek pişirdi, çocuklara baktı, fabrikalarda, bürolarda ve kolektif çiftliklerde çalıştı ve yapması gereken her şeyi yaptı. Sonuç? Fırtınalı 20'lerin mirası ile 30'ların ve 40'ların haşinliği çelişkili bir idealdi: Kadınlardan evin dışında enerjik ve çalışkan, evin içinde müşfik, sakin ve "kadın" olmaları beklendi. Kadınlar güçlü partnerler istediler: Kendisini siyasi bakımdan önemli bularak alkolizme sığınan *homo sovieticus*'a fazla ihtiyaçları yoktu. İster kendileri istediği için olsun, ister erkekler işi onlara bıraktığı için olsun kadınlar çocuklarını büyüttüler ve bunu yaparken belli kalıpları yeniden ürettiler: L. Petruçevskaya'nın oyunlarının gösterdiği gibi, erkekler ve kadınlar ayrı yaşamlar yaşadılar.

1917'den beri Sovyet hukuku ya toplumun önünde koştu, ya onu geri tutmaya çalıştı; fakat hiçbir zaman toplumun ne istediğini hesaba katmadı. Sovyet hukuku Sovyet politikasının bir aracıydı. Gelişen tutumların ve davranışların bir yansıması olmaktan çok, devletin elinde bir aletti. NEP döneminde ahlak kuralları gevşetildiyse, toplum öyle istediği için değil, hükümet böyle bir gevşemeyi uygun gördüğü içindi. Sonuç olarak Sovyet halkı aşırı yön kaybına uğradı. Seçkin sınıfın –tüm değerleri ve erdemleri cisimleştirdiği ve tüm kusurlardan muaf olduğu varsayılan proletarya– ideolojik tercihleri, cinsel ilişkiler sorununun sınıfı aştığı kavranmadan yapıldı.

1917 devrimi esas olarak tarımsal ekonomiye sahip az gelişmiş bir ülkede gerçekleşti ve gerilikten sanayileşmeye geçmek için hızlı değişimler zorunluydu. Bu nedenle Sovyet modeli, kadınların kurtuluşu toplumun tam bir yeniden örgütlenmesi olmadan gerçekleşemediği Üçüncü Dünya için dersler içerebilir. Fransa örneğinin kanıtladığı gibi, diğer ülkelere uygunluğu daha kuşkuludur.

İlk günlerde komünist Fransız basını Aleksandra Kollontay'ın adını sıkça andı. Ne var ki, 1924'te Komünist Enternasyonal'in beşinci kongresi her yerde komünist partilerin Bolşevik çizgiyi izlemeleri gerektiğini saptadı. Bundan böyle, "komünistçe konuşursak, genel olarak kadın sorunu yoktur", en azından *L'Ouvrière* gazetesine göre (25 Eylül 1924). Doğu'nun ahlak taslayıcılığı Fransız Komünist Partisi'nin siyasal yelpazenin merkezinden seçmenlere seslenme arzusuna uygundu. Komünistler kadınlara oy hakkı, eşit ücret ve 1920 tarihli yasanın (kürtajı yasaklayan) yürürlükten kaldırılması gibi geleneksel hedefler uğruna savaşmaya devam etmelerine rağmen, 1935'te aileyi ve daha yüksek bir doğum oranını savunanlarla güç birliği yaptılar. Fransız Komünist Partisi (PCF) politbürosuna ilk ve tek kadını 1950'de aldı. 1955'te parti "Malthusçuluk"la özdeşleştirdiği "doğum kontrolü"ne bir saldırı başlattı. Jeannette Vermeersch (politbüro üyesi ve PCF sekreterinin karısı), "Ne zamandan beri işçi kadınların burjuvazinin kötülüklerini paylaşma hakkına imrenmeleri isteniyor? Asla!" diye soruyordu.[60] Mayıs 1956'ta parti kürtaja evet, doğum kontrolüne hayır dedi. Kürtajın yeniden serbest bırakıldığı Moskova örneğini mi izliyordu? Elbette, fakat polemik de-Stalinizasyon sorunundan kaçınmanın bir yoluydu da. "Âdet kanamalarını tartışırken, Kruşçev raporunu göz önüne almıyorlar."[61] Fakat komünist taban 1967 tarihli Neuwirth Yasası'ndan ve 1974 ile 1979'un Peçe Yasalarından yana oy kullanan liderliğin peşinden gitmedi.

1920'den beri PCF Fransız kadınlara sevindirici bir siyasal çıkış kapısı sunmuştu. Kadınları çalışmaya teşvik etti ve çalıştıkları için

onurlandırdı. Fakat parti katı Stalinistti ve Fransa gerçekliğine pek uymayan katı bir modele sadıktı. Bir zamanlar sosyal değişimin öncüsü olan parti muhafazakârlaştı ve tarihle randevusunu kaçırdı.

Geleceği Bulmak

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne götüren yıllarda, ağır bir siyasal ve ekonomik krizin ortasında cinsiyetler arasındaki ilişkiler gerginleşti. 1979'da ve 1980'de Leningradlı bir grup kadın entelektüel şiddetle erkek karşıtı iki broşür yayımladı. Kazanılacak daha fazla yasal hak olmadığı için, bu yeni "feminist" hareket, kadınların tüm sıkıntılarının kaynağı olarak erkekleri suçladı ve kadın-erkek ilişkilerine, karşılıklı saygı ve sevgiyi temel alan yeni bir yaklaşım çağrısında bulundu. Broşürün yazarları güvenilir partnerlerle istikrarlı evliliklere geri dönüşü savundular. Bazılarına göre hareketin dinsel tonu vardı. Eleştirinin siyasal alana da uzanabileceğinden korkan hükümet hareketin liderlerini tutuklattı. Bazıları uzun hapis cezalarına çarptırılırken, bazıları Sovyetler Birliği'nden kovuldu.

Eski Sovyetler Birliği'nin kadınları için gelecek ne vaat ediyor? Sovyet toplumu Brejnev yönetimindeki durgunluk döneminde, yaygın yozlaşmanın ruhsal ve ekonomik keyifsizlikle birleştiği bir zamanda bozulmaya başladı. Gorbaçov 1985'te iktidara geldi. Onun *perestroika* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) politikalarından çok şey beklendi. Fakat ekonomik felaketle –1989'da şeker, sabun, et ve diğer mallar yeniden karneye bağlandı– birleşen milliyetçiliğin yükselişi ve özellikle tıp alanında olmak üzere, sosyal hizmetlerde bir bozulma ülkeyi iç savaşın ve ekonomik çöküşün eşiğine getirdi. Kadınlar unutulmuş gibiydi.[62]

İmparatorluk çöktüğüne göre, durum patlamaya hazırdır. Düzeni savunanlar kazanırsa, kadınlar statükoya mahkûm olacaklar. Ülkenin ekonomik ve sosyal yapısı esaslı bir biçimde yeniden şekillendirilirse, kadın sorunlarının süresiz ertelenmesi ya da 1917'de olduğu gibi, kapsamlı bir toplumun yeniden yapılanma programına tabi kılınması tehlikesi vardır.

Devrimini yapmış olan Rusya tekrar çağın gerisine düştü. On dokuzuncu yüzyıl devrimcilerine musallat olan kadın sorunu, bugün her zamankinden daha fazla gündemdedir.

iki

Kadınlar, Yaratım ve Temsil

Sosyal imgelemin içinde geliştiği alan olarak kültüre ve simgesel olana değinen denemelere ayrı bir bölüm ayırmak bazı bakımlardan yapaydır. Yaklaşımımızın bir öncülü her sayfada sosyo-simgesel gerçekliği ele almak olduğu için (zaman zaman kendimizi tekrarlıyor gibi görünmemizin nedeni budur) özellikle yapaydır. Yine de, bazı can alıcı sorunları gündeme getirmenin başka bir yolu da yoktur. Yunanlılardan beri Batı kültürüne eziyet çektiren cinsel farklılık sorununa modern felsefeciler nasıl yaklaştı? Kültürel kadın imgelerinin ya da ikonlarının tüketim toplumu üzerindeki etkileri neydi? Kültür alanında kadınlar hangi yeri işgal ettiler?

Buraya toplanan denemeleri kuşkusuz feminizm biçimlendirir, fakat tartışmadan ve değişimden de söz ederler. Françoise Collin'in denemesi bizi Georg Simmel'den Simone de Beauvoir'a kadar uzanan uzun bir yirminci yüzyıl felsefesi turuna çıkarır, arada durup Freud'u ve Marx'ın çömezlerini de değerlendirir. Ayrı bir feminist düşünce ortaya çıkana kadar felsefe bir erkek alanıydı ve cinsel farklılık felsefenin merkezi kaygıları arasında değildi. Yüzyıl ilerledikçe felsefeciler "cinsiyet ayrımcı" bir metafiziğe, erkek üstünlüğünü verili kabul eden özcü bir düalizme bağlı kalmaya cesaret edemediler. Çeşitli biçimlerde, sınıf temelli Marksist yaklaşımın odak noktası olanı iktidar meşguliyetini bir tarafa bırakarak, kadınlığı yeniden değerlendirmeye yöneldiler. Geçmişte olup bitenlerin yenilikçi bir vârisi olarak feminizm cinsel farklılık sorununu siyasal ve paradigmatik terimlerle formüle etti. Yine de tartışmaya bir tek ses egemen olmadı.

Feminizm özellikle simgesel şiddetin ekonomik şiddet kadar temel olduğuna işaret etti. "Evrensellik" adına hareket eden erkeklerin kültürel üretimi kontrol etme istekleriyle birlikte kadınların ve kadın eserlerinin aforozculuğunu yerdi. Kuşkusuz durum biraz değişti ve –Fransa'yı örnek alırsak– kadınlar bugün

geçmişte olduğundan daha fazla yaratıcı ifade özgürlüğüne sahiptirler. Yine de edebiyatın "kadınsallaşması" gibi bir şey yoktu ve kadın yazarlar henüz sahici bir kabul görmüyorlar. Yazdıkları şeyler sadece bir cinsiyete özgü olduğuna inanıldığı için, eserleri kısa ömürlü diye önemsenmez. Bu bağlamda eşitlikçi feminizm ile farklılık feminizmi arasındaki ayrım (çeşitli yazarların değindiği bir ayrım) kadın yazılarının doğası üzerine bir tartışma biçimini aldı. Yine de, "kadın yazıları" gibi genel bir terimin kullanılmasının, kadın eserlerinin artan çeşitliliğini ve olumlu bir kadın kimliğinin yaratılmasına katkılarını maskelemesine izin verilmemelidir.

Tüketim toplumunun gelişmesiyle bağlantılı başka bir yirminci yüzyıl görüngüsü olan "kitle kültürü"nün yükselişi, kadınları doğrudan ilgilendiren kamusal ile özel arasındaki sınırın yeniden çizilmesine yol açtı. Kitle kültürünün, homojenleşme ve ezilen grupların yabancılaşma sürecinin bir sonucu diye mahkûm edildiği günlerden bugüne geldik. Bizim tutumumuz daha ikirciklidir: Kitle kültürü bazı bakımlardan, sadece davranış değişikliğini teşvik ederek değil, erkek-kadın temsilinin şekillenmesindeki rolüyle de kadınlara özgürleşmenin araçlarını verdi. Doğru tarihsel bağlamda bakıldığında, kadın dergilerinin ve Hollywood filmlerinin (çok sayıda kadının seyrettiği) fikir verici olduğu anlaşılır; reklamların da.

Anne Higonnet bir ikonografın gözüyle kitle kültürünün imgelerini bize tanıtır, bunların üretimini çevreleyen koşulları, işlevlerini ve stratejilerini çözümler. Bu imgelerin amacı görsel bir modern kadınlık tanımını yerleştirmek ve bir kimlik, kadın tüketici kimliği yaratmaktı. Fakat Higonnet'nin yazısının ana odağı kadınların sanat dünyasındaki yeridir; hem sanatçı olarak kadınların statüsü, hem yaratımlarının değeri. Kadınların eski klişelerden nasıl kurtulmaya çalıştıklarını gösterir ve temsilde siyasal olarak söz konusu olan şeyin ne olduğuna işaret eder. Geleneksel sanat tarihi kategorilerine meydan okuyan ve yeni kadın imgeleri öneren çağdaş feminist sanatın doğuşunu da değerlendirir.

Her şeyden önce, çok sayıda kadın ancak yirminci yüzyılda eğitim olanaklarından yararlanabildi ve dolayısıyla teorik, edebi ve sanatsal ifade araçlarına ulaşabildi. Kültür araçlarını sahiplenmenin son sonuçlarını henüz görmedik. Fakat geleceği sorgulamak için de erken değil. Kadınların kültürel ve teorik eserleri gelecek kuşaklara nasıl aktarılacak? Sahiden karma bir kültürün ortaya çıkışı insanların dünyaya bakışını ve dünyayı simgesel olarak ifadelendirme tarzını nasıl etkileyecek?

F.T.

9

Felsefi Farklılıklar

Françoise Collin

KADINLAR VE CİNSEL FARKLILIK sorunu yirminci yüzyılın felsefi aygıtında yerini nasıl buldu ve bu yer, yüzyıl ilerledikçe nasıl değişti? En kaba terimlerle, yüzyıl dönümünde hâlâ etkili olan metafizik bir cinsiyet görüşü kadınların erkeklerden aşağı olduğunu kanıtlamaya hizmet etti. Bu görüş azar azar yerini, her iki cinsiyet için imaları olan bir kadın savunusuna bıraktı. Burada, cinsel farklılığı bazen tesadüfen ya da ikinci bir konu olarak ele alan birçok eserden sadece birkaçıyla sınırlı kalacağım. Tartışılan eserlerin hiçbirinde kadın sorunu gerçekten merkezi değildi. Bu kitapta bize ayrılan alan içinde, ele alınan her eserin genel yapısını, hatta konumuzun bir bütün olarak eserle ilişkisini değerlendirmek elbette olanaksızdır. Bu nedenle, daha sonra 1970'lerin ve 1980'lerin feminist yazarlarının yeni bir tarzla karşı koydukları birkaç anlamlı yaklaşıma yoğunlaşacağım. Feministlere göre cinsel farklılık sorunu paradigmalaşmıştır. Feminist düşünceyi karakterize eden ve birleştiren şey, verilen yanıtların bir örnekliğinden çok, siyasal bir yaklaşımla birlikte bu sorunun paradigmatik doğasıdır.

Cinsel farklılık, üreme sorunuyla bütünleştirildiği ölçüde, eski Yunanistan'da felsefenin doğuşunda temel bir rol oynadı ve o zamandan beri felsefi düşüncede önemli bir yer işgal etmeye devam etti. Ne var ki, yirminci yüzyılın başında, bu konunun önemi azalıyor gibiydi. Geç on dokuzuncu yüzyılda bilginin yapısındaki değişimler, bunun kısmi bir açıklamasını verir. Nasıl ki pozitif bilimler on yedinci yüzyılda felsefeden türedilerse, insan bilimleri de –tarih, sosyoloji ve etnoloji (psikanaliz özel bir durumdur)– geç on dokuzuncu yüzyılda özerk disiplinler olarak oluştular. Her biri, felsefi spekülasyonun yerine ampirik çözümlemeyi geçirerek gerçekliğin bir yanının sorumluluğunu üstlendi. Bizzat felsefenin içinde görüngülere yeni bir ilgiyi temel alan bir gelişme olan görüngübilim bile, incelediği görüngülerin "özünü" yakalamaya çalıştı. Olasılıkla, çeşitli akademik disiplinlerde sayıları artan kadınların ilerlemesi de,

kaçınılmaz olarak toplumun cinsiyet ayrımcılığını yansıtan bir "cinsiyetler metafiziği"ni onaylamayı güçleştirdi. Belli bir boşluk gelişti. Bu arada siyasal felsefe tamamen Marksist sınıf sorunuyla ve patlayıcı ırk konusuyla meşgul oldu; cinsiyet sorunundan tamamen uzak durdu.

Belki de şaşırtıcı bir biçimde, ele aldığım eserlerin neredeyse tümü erkeklerindir. Felsefe, kuşkusuz hakikatle yarı kutsal bir ilişki iddiasında olduğu için, diğer disiplinlerden daha uzun süre salt eril bir kale olarak kaldı. Yirminci yüzyılın birkaç feminizm öncesi kadın felsefecisi cinsiyet sorununa dokunmadılar. Bu durum Jeanne Hersch, Suzanne Langer, Gisèle Brelet, Jeanne Delhomme, Simone Weil, Edith Stein ve hatta, Yahudi farklılığı sorunuyla fazlasıyla meşgul olan siyasal düşüncesi sorunumuz bakımından aydınlatıcı olan Hannah Arendt için geçerlidir. Burada bu kadın felsefecilerin katkılarını açıklamak benim işim değil.

Cinsiyet Metafiziği

Bazen "özcülük" olarak işaret edilen cinsiyet metafiziği, kadınlar ile erkekler arasında özsel, aslında doğal bir farklılık bulunduğunu savunan öğretidir. Her bir cinsiyetin özgül yüklemlerinin neler olduğunu betimler. Ya da daha kesin olarak, erkeğin yüklemleri evrensel sayılırken dişi cinsin özgül yüklemlerinin neler olduğunu betimler. Felsefe tarihinin tamamında bu öğretiye şu ya da bu biçimde rastlanabilir. Yirminci yüzyılın başında da hâlâ vardı; o zamandan bugüne gözlerden ıraktır ya da artık aynı dille ifade edilmez.

Alman sosyolog ve felsefeci Georg Simmel cinsel farklılıkla ilgili düşüncelerini kendi zamanının anlamlı Alman feminist hareketine yanıt olarak geliştirdi. Hareket tartışmalıydı ve Simmel, hareketin gündeme getirdiği konuları diğerlerinin yanı sıra Marianne Weber'le tartıştı. Bazen iktidar bakımından çözümlediği cinsel ilişkilerdeki asimetrinin ve hiyerarşinin farkındaydı. "Erkek cins kendini insan, genel görür" gözleminde bulunuyordu. "Erkek cins, nispi anlamda değil, tikel erkek ve tikel kadın tezahürlerini yöneten genel yasaları saptayan evrensel insanın temsilcisi olarak dişi cinsten üstün olduğu kanısındadır. Bunu yapabilmesi, bir dizi dolayımla, erkeklerin işgal ettiği *iktidar konumuna* bağlıdır."[1] Bu iktidar asimetrisinde açıkça adaletsizlik vardı; fakat Simmel adaletsizliğin, tarihsel koşullarından bağımsız olarak eril ve dişilin tanımlanma şeklinden kaynaklandığına inanmaktaydı. Ona göre, cinsiyetler arası ilişkilerde "trajik" bir şey vardı. Simmel bir anlamda, daha sonra, "Cin-

siyetler arasında ilişki yoktur" demesiyle ünlenen Fransız psikanalist Jacques Lacan'ın habercisiydi.

Simmel'in görüşüne göre, kadın kendi kadınlığına tamamen gömülüdür. Kendi cinsiyle ilişkisi merkezci ve aslidir: Erkekle ilişkisine bağlı değildir. Erillik ise, aksine, erkeğin kendisini sadece dışsal olarak, kendini nesneleştirerek tanımlaması ve sadece kadınla ilişkisi içinde kendisini toplumsal cinsiyetli göstermesi anlamında merkezkaççıdır. Bir kadın kendi başına kadındır; bir erkek, sadece bir kadınla cinsel ilişkileri içinde erkektir. Dolayısıyla kadında bireysellik ile kadınlık birbirine karışır; oysa erkekte bireysellik ile erillik ayrıdır. Bu yüzden aşk, kadın bir birey ararken, erkeğin erkekliğini kanıtlayacak kadınlığı –seks– aradığı bir yanlış anlamadır. Bu nedenle cinsel ilişkinin kendisi sorunludur ve fahişelik, erkeklerin belli kadınları kendi yararları için araç gibi kullanarak bu sorunu çözmeye kalkışma biçimidir. Simmel bu talihsiz durumdan çıkışın olası yollarını çözümledi ve uygulanabilir sadece bir tek çözüm gördü: O zamanın bazı feministlerinin talep ettikleri gibi, kadınlara cinsel özgürlük vermek. Yine de, böyle bir özgürlüğün kadınlığın zorunluluklarıyla zorunlu olarak bağdaşır olmadığının da farkındaydı. Erilliğin gerekleri "özgürleşmiş" kadını bile tanımlamaya devam etti.

Simmel'in savları kısmen gelenekseldir, kısmen kadınların konumunu eleştirir. Ona göre cinsiyetler arasında sadece bir farklılık yoktur; iki ayrı cinsel sicil, dünyayla ve toplumsal cinsiyetle ilişki kurmanın, birinin diğerinde yabancılaşması dışında uyum içine sokulması olanaksız olmasa da zor olan iki yolu vardır.

Simmel sonra, en azından potansiyel olarak iki ayrı kültürün olup olmadığını sorar. Egemen kültür tamamen erilse, kadınlar özgürleşmekle başka bir kültür geliştirebilirler mi ya da var olan "yabancı" kültür içinde yerlerini bulmalı mıdırlar?

Simmel'in kadınların olduğu haliyle dünyaya katılabileceklerinden kuşkusu yoktur. Hatta, kadın varlığının genellikle kültürün öznel öğelerini vurgulamakla yararlı bir sonucu olabileceğine bile inanır. Fakat özel bir dişil kültürün var olan eril kültürle bir arada var olabileceğini ya da onun yerini alabileceğini yadsır. Doğrusu kadınların özgül bir varoluş tarzı vardır; fakat özgüllükleri içkinliğe, kendileriyle ilişkilerine dayanır, erkeklere özgü varoluş tarzı olan nesneler yoluyla kendini gerçekleştirmeye ya da dışsallaşmaya değil. Bu yüzden dünyada, toplumsal cinsiyetli iki ayrı varlık tarzı olabilir; fakat dünyada sivrilmenin sadece bir tarzı vardır; bir dil. Simmel yakın çağdaşı Freud'a gönderme yapmamasına rağmen, cinsel ikilik benzersiz ve dışlayıcı eril bir simgeleştirme sürecine bağımlı kılındığı ölçüde konumları benzerdir. Başka bir ifadeyle, erkekte tikel olan

şey evrenselleştirilebilir; oysa kadınlarda tikel olan şey, sadece tikeldir. İki cins vardır, fakat sadece bir tek kültür, bu cinslerden birinin kültürü, ötekinin paylaştığı kültür vardır.

İspanyol felsefeci José Ortega y Gasset, Simmel'in *Eril ve Dişil*'ini İspanyolcaya çevirip editörlüğünü yaptığı *Revista de Occidente*'de yayımladı. Önsözünde şunları yazdı: "Erkek psikolojisi ile kadın psikolojisi arasındaki farklılıklarla ilgili, felsefeci Simmel'in . . . eril ile dişil arasındaki ezeli çatışmaya bu kadar çok ışık [tutan] bu denemesi kadar keskin ve nüfuz edici başka bir çözümlemenin varlığına inanmıyorum." Yine de, Ortega'nın Simmel'in düşüncesindeki aydınlatıcı gerilimleri okuması basit ve indirgemeci gibi görünür. Ne var ki, İspanyol felsefeci konudan esinlenip, tutumunun Simmel'inkinden çok daha adi cinsiyet ayrımcı olduğunu açığa vuran bir dizi makale yayımladı.

Ortega'ya göre, kadın erkekten "bünyesel olarak aşağı"ydı: "Bir kadının huzurunda biz erkekler, uygun bir biçimde insanoğluna verilen düzlemde bizden biraz aşağı yaşamsal bir seviyeyi işgal eden bir yaratık duyumsarız. Başka hiçbir varlık erkekten daha düşük bir derece dışında insan olmanın iki yüklemi iddiasında bulunamaz." Bu yüzden kadın erkekten *farklı* olmaktan çok, erkekten ***eksiktir*** ve kadının eşitlik hevesi sadece boşuna değildir, gerçekçi olmaktan da uzaktır. Kadın kendi misyonunu en iyi, yine erkeğe göre tanımlanan durumunu kabul ederek yerine getirebilir: "Kadının kaderi erkeğin görüş alanı içinde olmalıdır."[2]

Kadının yerini tanımlayan Ortega, bizzat doğası gereği muğlak olan kadının yüklemlerine dikkat çekmeye geçer: Kadın sürekli kafa karışıklığı ve kuşku içinde, "şehvetli", özel yaşama eğilimli, aşk, "yani başka birinin içinde kaybolma" kapasitesine sahip, güzel ve dolambaçlı bir varlıktı. Kadın bu nitelikler sayesinde "erkeği bütünleyen"di ve belli kadın tipleri hepsinden iyiydi, özellikle Ortega'nın lirik bir betimlemesini verdiği "melez".

Ne var ki, paradoksal bir biçimde cinsel farklılık eninde sonunda biyolojiye dayandırılmadı. Ortega'nın gözlemine göre biyoloji "embriyonun başlangıçta cinsel olarak farklılaşmadığını ve belirsiz ya da ikircikli bir biçimde evrilebileceğini öğretir"; eril kadınların ve efemine erkeklerin varlığının nedeni budur. Cinsel farklılık daha çok kültürel bir üründür; her bireye o kadar derin kök salmış bir üründür ki, feministlerin önerdiği gibi onu değiştirmeye yönelik herhangi bir girişim tehlikeli olabilir. Kadınlar özgürlüklerini bu olgulara uygun kullanmalıdırlar, onlara rağmen değil. Dahası statüko basit-

çe erkek iradesinin bir ürünü değildir: Kadınlar yaratmaya ve kalıcılaştırmaya yardım ettiler ve kimliklerini bundan alırlar. Cinsel farklılığın yerini homojenleştirici eşitlik alırsa, dünya (ve erkekler) çok şey kaybeder.

Ortega'nın düşüncesi görünüşe bakılırsa Simmel'inkinden esinlenmesine rağmen, açıkça bir adım geri gider. Ortega farklılığı çoğunlukla ötekilik yerine artı ya da eksi terimleriyle tanımlar ve kadın her zaman bütünleyen olarak hizmet ettiği standart referans olan erkekle ilişki içinde tanımlanır. Cinsel ilişkileri şekillendiren iktidar yapısından, bir cinsiyetin maruz kaldığı adaletsizlikten hiç söz edilmez.

Ortega'nın (gerçeklikte kısmen kendi dergisinde kadınları geliştirmek için epey şey yapan) aldığı tutum, yergiyi "erkeğin somut ideali, büyüsü ve yanılsaması" olarak kadın övgüsüyle birleştirdi. Ona göre kadınların katkıda bulunacak çok şeyleri vardır, fakat her zaman erkeklerin yaşamlarını ve eserlerini besleme ve süsleme yolunda.[3]

Özcülük dediğim şeye, her zaman Ortega y Gasset'te olduğu kadar açıkça ifade edilmese de, birçok eserde rastlanabilir. Örneğin Max Scheler, cinsel farklılık kavrayışını *Tevazu Üzerine*'nin banal, fakat açık bir pasajında özetledi: "Kadın yaşamın dehasıdır", oysa "erkek ruhun dehasıdır".[4]

Wesen und Formen der Sympathie'de (Duygudaşlığın Özü ve Biçimi) aynı ayrımı biraz farklı bir anlam tonuyla kullanır. Erkeklerin ve kadınların ya da daha kesini erilin ve dişilin uygarlıktaki rolünü değerlendiren Scheler, kadınların ayrı deneyimleri nedeniyle, teknolojik egemenliğin şimdi olmasa da gelecekte pekâlâ tehlikeye sokabileceği insan yaşamının özsel bir boyutunu anımsattığına ve savunduğuna işaret eder. Aslında dişil, Scheler'in savunduğu şeyin, yani üretim sistemini yöneten muazzam araçlar ve amaçlar disiplininden muaf, aşk, cinsellik ve üreme kadar değişik biçimlerde insanlar arasındaki ve insanlar ile dünya arasındaki ilişkilere neden olan "sempati"nin deposudur. Bu sempati biçimlerinin bir amaca ya da açıklamaya ihtiyaçları yoktur: Vardırlar ve gelişirler.

Scheler'in "her türlü duygusal birlikten yoksun kapitalist rejim"de asli olarak var olan kârın yıkıcı zorunluluklarından kurtarılması gereken "kozmo-yaşamsal kaynaşım" dediği şey burada yatar. Burada Scheler, daha sonra Herbert Marcuse'ün ele alacağı temaları haber verir. Dahası Scheler'e göre, kapitalizmden en çok zarar görenler ve bu nedenle kapitalizmin disiplinine en çok sorun çıkaranlar kesinlikle kadınlar ve çocuklardır. Kadınlar salt annelik iç-

güdüsünü çok aşan ve bugünlerde ekoloji dediğimiz şeyin alanına yayılan duygusal bir güce sahiptirler: "Hayvanları . . . ve bitkileri koruma . . . ormanları ve meraları . . . halkların ve ırkların fiziksel ve psişik yeteneklerini koruma . . . tümü, yalnızca serveti ve mülkiyeti artırmaya hizmet eden önlemler karşısında mutlak önceliğe sahip olması gereken önlemler."

Bu yüzden Scheler'de gördüğümüz şey, cinsel farklılık sorununu psikolojik alandan kültürel alana taşıyıp yeniden biçimlendirmektir. Süreç içinde, kadınların beslediği dişil, paylaştığımız dünyanın vazgeçilmez bir bileşeni, modernliğin araçsallaştırılmasına direnme yeteneğine sahip bir şey haline gelir.

Vladimir Jankeleviç sorunla ilgili kısa değerlendirmesinde Scheler'e gönderme yapar; fakat yaptığı tek şey bir klişeyi tekrarlamak olduğu için, böyle bir göndermeye pek gerek yoktur. "Erili dişilin, ruhun dehasını yaşamın gerçek dehasının, biyolojik *varlığın* koruyucu meleğinin" karşısına koyar. İlki inisiyatif ve risk alır; inşa etmek için yıkar. İkincisi muhafaza eder, sürdürür ve korur. Felsefeci şaşırmış numarası yapar: "Tüm işlevi korumak ve kollamak olan o [kadın] neden inşa edemesin ki. . . . Evet, birbirini tamamlayıcı uğraşıları iki cinsiyet arasında bölüştüren kuşkusuz almaşıklık yasasıydı."[5]

Traité des vertus'nün yirmi sayfası, sadakatle ilgili bölümden hemen sonra bu tamamlayıcılığa ayrılır. Dişilin –"kuvvetsiz biçim"– erile –"biçimsiz kuvvet"– ihtiyacı vardır ve tersi. Doğrusu, dişilin karakteristik nitelikleri övgü alır: Kadının süreklilik ruhu; her zaman meşruiyetten çok yasallık kaygısı taşıyan hukuka saygısı; sadakat duygusu. Ve kadın güzellik yaratamasa da, en azından cisimleştirir. Fakat böyle bir övgü, en azını söylemek gerekirse, ikirciklidir ve okur, yazarın eril niteliklere sempati duyduğunu açıkça duyumsar: "Güvensizliğe, pusuda bekleyen tehlikeye, çarpan bir yüreğe; savaş ve macera kokan bahar şarabına; erkeğin göğsünde çalan bahar davullarına ihtiyacımız var."

Jankeleviç erkekleri ve kadınları farklılaştıran, hatta birbirlerine karşı koymalarına yol açan şeyi çözümlerken, erkeklerin ve kadınların ilişkilerini düzenlediği varsayılan tamamlayıcılığı sorgular. Sonunda bir "yanlış anlama" olduğunu ilan eder: Aralarındaki ilişkiler diyalektik ya da tamamlayıcı değil, "çelişkili gerilim ve ikirciklilik" ilişkisi olduğu için, iki cinsiyetin kutupluluğu ortaya çıkar. Bunu Simmel'de olduğu gibi, kadınların ya da dişilin ötekiliğinin, sadece erkeklerin pençesinden değil, kavrama kapasitesinden de kaçan bir

ötekiliğin ürkekçe kabulü olarak okumalı mıyız? Belki. Fakat bu ötekilik hâlâ dar bir biçimde tanımlanır ve en geleneksel düalizmlerin içine kapatılır: Bir cinsiyet hâlâ diğerinden üstündür.

Kadınlar ve Dişillik: Psikanaliz

Freud'un yüzyılın dönümünde kurduğu psikanaliz, insanlar düşünmeye başladığından beri bizimle birlikte olan "cinsiyet metafiziği"nin başka bir versiyonu mudur, yoksa bu metafiziğin yıkılması mıdır? Her iki yorum da yapıldı ve her ikisi de, Freud'un ve ardıllarının ürettiği zengin literatürde geçerli neden buldu.

Psikanaliz her durumda kendisini felsefi spekülasyonun yeni bir biçimi değil, yeni bir bilim, daha önce araştırılmamış olgulara dayanan bilinçdışının bilimi olarak gösterir. Freud'un bilim kavramını, Lacan'ın daha sonra koptuğu o zamanın pozitivizminin şekillendirmesine rağmen, psikanalizin araştırmayı önerdiği özel olgular, tüm olgular gibi, kurmacaydı; bizzat olguların kendileri değişime ve yeniden formülasyona tabi bir teoride örtük olarak vardı. Bu yüzden, Freud'un da kabul ettiği gibi, spekülatif bir bileşen de yok değildi. Gerçekliğin bu yeni tabakasının keşfi, hem Freud'un yazılarıyla ilgili yorumları, hem analitik divanın arkasındaki fiili pratiği anlatan yazıları kapsayan muazzam bir metin külliyatına yol açtı. Dahası bu geniş literatür anlaşmazlıklarla doludur. Burada sadece ele aldığımız sorunla ilgili konulara yoğunlaşacağım ve psikanalizin insan deneyiminin tümünü ya da cinsellik ve toplumsal cinsiyetle bağlantılı tüm konuları aydınlatma iddiasında olmadığını okura anımsatmalıyım.

Bilinçdışının oedipal yapısı psikanalitik teorinin matriksidir. Teori babanın, annenin, kız ve erkek çocuğun konumlarını tartışır ve erkek çocuğun kendi toplumsal cinsiyetli gerçekliğine alışmayı öğrenme ve kız çocuğun kendi toplumsal cinsiyetli gerçekliğine katlanmayı öğrenme sürecini inceler. Baba yasası, arzunun ilk nesnesi olan anneye sahip olmayı yasaklar. Bu yüzden arzu, erkek söz konusuysa başka bir kadın, dişi söz konusuysa başka bir cinsiyet aramalıdır. Böylece iğdişliğin çilesi aşıldı mı, yasa olgunluğun ve simgesel yeterliliğin yolunu açar.

Her cinsin konumu morfolojisiyle bağıntılıdır. Kızlar bir şeyden, yani "kıskandıkları" ve klitorisin doyurucu olmayan bir biçimde yerini aldığı bir penisten yoksun oldukları için oğlanlardan farklıdırlar. Bu yüzden dişi cins olumsuz bir biçimde erkekle ilişkisine göre tanımlanır. Bir kadın olmak, bir erkek olmadığını kabul etmektir ve süreç, zahmetli bir süreçtir.

Biseksüel eğilimlerin varlığı bu düzeni genellikle değiştirir. Fakat fallusun yararlarına ve daha kesini yücelmeye ulaşmak kızların epeyce bedel ödemesi gereken bir şeydir; zira her zaman şu ya da bu biçimde haz ile iş arasında bir tercih yapmak zorundadırlar, oysa oğlanlar ikisini uyumlulaştırabilir. Bu yüzden, diyordu Freud, "İyi iş yaptığı her seferinde öğretmeni tarafından kucaklanan bir kız en sıradan görevi tamamlayamaz hale gelir."

Kuşkusuz Freud kadınların yerinin belirlenmesinde kültürün oynadığı rolün farkındaydı; fakat bu farkındalık, kültür ötesi olarak gördüğü oedipal yapıyı sorgulamasına yol açmadı. Dahası, "dünyanın bize sunduğu en hoş şeyin, kadınlık idealimizin yok oluşuna" yol açması olası gelişmelere nostaljiyle birlikte dikkat çekti. Bu yüzden, cinsiyetler arasında eşitlik isteyen John Stuart Mill'in feminizmini eleştirdi.

Freud'un çalışması karmaşıktı ve sürekli evriliyordu. Cinsel ikibiçimliliği ya da asimetriyi şematik ana hatlarıyla vurguladı, fallik monizm birinci ilkesi olmasına rağmen: Her libido erildir. Yine de, bilinçdışının açığa vurduğu şey toplumun ürettiği şeye şaşırtıcı ölçüde benzer görünür. Geleneksel aile bile genital, heteroseksüel normu tanımlar. Bu yüzden birçok yorumcu (Kofman, Schneider ve Marini de dahil) annelik figürünün anımsanmasına eşlik eden ölüm kaygısının Freud'un (ve Lacan da dahil olmak üzere izleyicilerinin) çalışmasında kadınlıkla ilgili köklü bir ikircikliliğe yol açtığına dikkat çekti.

Elbette psikanalizin kurucusu kendi kişisel tarihi olan bir erkekti. Temel kavramlarını kendisini çözümlerken test etti. Dahası, nişanlısına gönderdiği mektupların neredeyse karikatür derecesinde açığa vurduğu gibi, kendi zamanının cinsiyet ayrımcı önyargılarıyla doluydu. O halde, bu koşula bağlı faktörlerin yeni bilinçdışı "bilimi" üzerindeki etkisinin ne olduğu sorulabilir. Arzunun bilimi, incelmesini denetleyen (eril) arzu tarafından hasara uğratılmamış mıydı? Ne olursa olsun, psikanalitik bilginin ve pratiğin daha ileri gelişimi, Freud'un öğretisinin merkezi öğelerinin rastlantısal çarpılmalardan ayrılmasına dayandı. Freud hayattayken ve daha sonra erkeklerin yanı sıra kadınlar da bu çabaya katkıda bulundular. Birçok feminist de dahil sayısız kadının bugün analiz edilen, analiz yapan ve teorisyen olarak psikanalize yönelmiş olması, kendilerine de ait olabilen bir hakikati içerdiğini gördüklerini gösterir. Bazı kadınların Freud'a ve onun vârislerine karşı açtığı dava, analitik çerçevenin içinde gelişen ve onun varsayımlarına dayanan bir davadır.

Yaşamının sonuna doğru Freud uzun süre sessiz kaldığı kadınlık sorununa geri döndü ve bir özeleştiri anında bu "karanlık kıta"nın

doğasıyla ilgili bir şeyin elinden kaçmaya devam ettiğini kabul etmekten çekinmedi. Marie Bonaparte'a ünlü soruyu sordu: "Kadınlar ne ister?" Bir yanıt alamadı. Paul-Laurent Hassoun'a göre psikanaliz kadın arzusunu açıklayabilir, fakat tamamen başka bir şey olan kadın iradesini açıklayamaz.[6] Psikanalitik anlayış yararsız değildir, fakat kadınlığı açıklamaya yetmez.

Dişilin yerleşik yapılara uyamamasının nedeni dişilin ek karmaşıklığı mıdır, yoksa bu yapıların erillik gereğince tasarlanmaları ve geliştirilmeleri (başlangıçta kadın hastalara yakın göndermelerle de olsa) sorunu mudur? Lacan'ın ifadesiyle "cinsiyetlerin karşılıklı konumunu değerlendirmeye erkekle başlanır".

Meslek yaşamı boyunca erillik ve dişillik kavramlarını araştıran ve kullanan Freud terimleri tanımlamayı reddetti: "Erilliği ve dişilliği yaratan şey, anatomik tanımdan kaçan bilinmeyen bir karakterdir. . . . Eril ve dişil kavramlarına herhangi bir yeni içerik veremezsiniz."[7] Bu gecikmiş bir kuşku ifadesi, önceki konumlardan bir geri çekiliş miydi, yoksa tüm çalışmayı yeniden yorumlamanın anahtarı mıydı? Yeni bir alan açan Freud araştırmayı muhalif ve Ortodoks çömezlerine bıraktı.

Freud'un izleyicilerinden genellikle İngiliz Okulu olarak bilinen bir grup Freud'un çalışmasını oedipal kalıba kuşku düşürmeden önemli ölçüde düzeltti.[8] Düzeltmeler öncelikle, eleştirmenlere göre ikincil bir oluşum değil, başından beri ayrı bir yaşam biçimi olan dişilin statüsüyle ilgiliydi: Onlara göre, cinsel organ öncesi evrede ortaya çıkan ve vajinal hazdan kaynaklanan dişil bir libido vardır. Dolayısıyla penis kıskançlığı eril bir organa sahip olma arzusu, bir penise sahip olmama garezinin eşlik ettiği bir arzu değildir; aksine ya penis ya da penisi bir çocuk biçiminde birleştirme allo-erotik arzusudur. Toplumsal cinsiyet oluşumunun sosyokültürel niteliğine çok önem veren Karen Horney "penis kıskançlığı"nın, erkeklerin toplumda sahip oldukları ve duygusallığa sığınmaktan başka bir tercih bırakılmayan kadınların sistematik olarak dışlandığı avantajları ve sorumlulukları kadınların paylaşma arzusunu yansıttığını belirtti.

Bu yüzden İngiliz Okulu önemli bir cinsiyetler düalizminden yanaydı; bu düalizmle dişil boyutun zenginliği erilinkiyle eşit ele alınabilirdi. Eleştirmenlerin gördüğü şekliyle bir kadın olmak, olabilecekken olamamış bir erkek olmak değil, bir erkekten başka bir şey olmaktı. Özellikle Melanie Klein'in çalışmasında, bir kızın kimliğinin oluşumunda annesiyle ilişkisine temel bir rol atfedildi.

Psikanalizde sayısız kadının araştırdığı bu yönle Freud'un ken-

disi ve birçok ardılı savaştı. Aslında, Freud'un öğretisinin anahtar bir noktasını zayıflatmaktaydı: Sadece penisin taşıyıcısı değil, fallusun simgesi de olmak üzere (biraz sonra göreceğimiz gibi, penis/fallus ayrımı Lacan'ın daha sonra geliştireceği bir ayrımdı) baba figürünün temel önemi. Eleştirmenlere göre baba, anne gibi salt bir arzu nesnesine indirgenmekteydi. İki toplumsal cinsiyetli figürün simetrik değeri vardı. Klitorise karşı vajinal orgazm tartışmasıyla bağlantılı olan bu yeniden dengeleme, yine de Freud'un morfolojik metaforlarının bir mahkûmu olarak kaldı. Bununla birlikte, cinsel farklılık konusunda düalist olduğu için hiyerarşiden kaçınan bir düşünüş tarzını esinledi.

Fransız psikanalist Jacques Lacan, Freud'un metinlerinin doğru yorumcusu olarak kendisiyle birlikte onun metinlerine geri dönülmesini önerdi. Ne var ki, psikanalitik kavramları anatomik göndergelerinden Freud'un yaptığından daha fazla koparmaya çalıştı. Örneğin, Lacan'a göre can alıcı gönderge penis ya da erkek organı değil, fallustu, her biri kendi tarzında iğdişlik çilesine maruz kalan her iki cinsiyete ortak bir gösterendi. Bu yüzden Lacan, Freudcu yapıda erkek cinsin ilk bakışta her durumda dişiye göre sahip olduğu ayrıcalığı azaltırken, gösterinin monizmini ve cinsiyetlerin iki-biçimliliğini savundu.

Daha sonra Lacan bu konuda daha da ileri gidecekti. "Bir Daha" başlıklı seminerinde kendi kavramsal yapısını dişil sorunu ve daha kesin bir biçimde, fallus orgazmı "tamamlayıcı *jouissance* (orgazm, haz, esrime)" dediği kadın *jouissance* sorunu ışığında gözden geçirdi. Bu *jouissance*, fallik düzenden daha güçlü olmasa da, onun sınırlarını aşar. "Tümü fallik işlevin içinde olmaması hiç olmaması anlamına gelmez. Orada olmaması olmaz. Tamamen oradadır, fakat başka bir şey de vardır."[9]

Burada dişil, "eksilmiş" bir şeyden çok falliğe "eklenmiş" bir şey olarak resmedilir. Bütünün mantığı bunu bütünüyle açıklamaz. Lacan, "Kadın yoktur" demesiyle ünlüdür; birçok kadının varlıklarının inkârı olarak anladığı bir ifade. Fakat aslında kastettiği şey şudur: Genel bir kadın tanımı, bir kadın olmaya neden olan bir öz yoktur. Kadın tanımlanabilir olanlar katında değildir: Lacan'ın cebirvari kısaltmalarında bu nokta, *la femme* [kadın] sözcüğü bir bölme işareti saplanan *la* tanım edatıyla yazılarak vurgulanır. Luce Irigaray gibi bir feminist, aynı ruhla "*la/une femme*" formülasyonunu kullandı.

Dişili bu şekilde ele almak psikanaliz için ne demekti? Görünü-

şe göre Freud analitik teorinin dişili yakalayamadığını ve bunun daha ileri araştırmaları gerektirdiğini hissettiği halde, Lacan bizzat bilginin dişili yakalayamadığına inanıyordu. Dişil, sadece orgazmiğin alanında aranması gereken "eklenti" midir? Sessiz baygınlıkta, bedensel kendinden geçmede tamamen harcanır mı? Yoksa dünyayla ilişki kurmanın farklı bir yoluna, farklı bir dil biçimine, Lacan'ın başlangıçta mistisizmle bütünleştirdiği, fakat daha sonra bazı bakımlardan bilme pratiğinin tamamını kapsayacak şekilde genişlettiği "totalizasyon"a açık olmayan tuhaf bir "bilgi" biçimine mi yol açar? Ne olursa olsun, bazı erkekler her neyse dişil "eklenti"yi paylaşır: Diğer yerlerde olduğu gibi burada da Lacan, erkeklerin ve kadınların gerçekliğiyle ilişkili oldukları şekliyle "dişillik" ve "erillik" kategorilerinin üzerindeki mührü kırar.

Böylece cinsel farklılıkla ilgili düşünüşümüzde önemli bir şey değişmişti. Değişim bu aşamada hâlâ muğlak olmasına rağmen, erkeklerin hemen sahip çıktıkları bir dişil devrimin habercisiydi: Bundan böyle psikanalist eksikliliğin, "tüm olmama"nın tarafını, felsefeci "farklılığın" tarafını tutacaktı. Bir anlamda bizzat düşünce "dişilleşti" (*on assiste à un certain "devenir femme" de la pensée*), yine de bunun kadınların evrimiyle (*le devenir des femmes*) ilişkisi yoktu.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında bir dizi entelektüel disiplinde bu kayma görülebilir: Felsefe, sosyal ve siyasal teori, mantık ve feminizm. "Tümleştirici olmayan" düşünce, açık sistemler, bitimli, merkezsizlik ve sınırsız lehine, bütünlüğe, kapalı sistemlere, logosentrizme ve egemenliğe yönelik az çok genel bir eleştirisi çeşitli alanlarda ortaya çıktı. Bu anlamda Lacan'daki "bütün-bütün olmayan" ilişkisi ile Heideger'in metafizik eleştirisi arasında belli bir akrabalık görmek olanaklıdır. Karşılaştırma tesadüfi değildir: Lacan meslek yaşamının ortasına doğru Hegelci diyalektik gereğince düşünmekten uzaklaşıp Heidegerci Farklılık gereğince düşünmeye yöneldi.

Bununla birlikte bu tür karşılaştırmalar, ne kadar anlamlı olurlarsa olsunlar, sadece uyumu gösterirler. Ayrı düşünce tarzları arasında yersiz paralellikler kurmak yararsız olsa da, ayrı soruşturma biçimlerinde benzer kategorilerin kullanıldığına dikkat çekmek gerekir. Bütünün düzeni –ister fallik, ister metafizik olsun– kaçınılmazdır, fakat "her şey değil"dir. Dolayısıyla öznenin egemenliği olarak anlaşılan "modernlik" bir miktar itibar yitirir ve bunu, "erkeklik" payına bir itibar kaybı olarak görmek için neden var. Bazı feminist düşünürler, özellikle Birleşik Devletler'de, Luce Irigaray ve Hélène Cixous'nun yanı sıra Jacques Derrida gibi Fransız düşünürlerden esinlenerek, bu şekilde açılan çatlağa hücum ettiler.

Siyasal Devrim ve Libidal Devrim

Marksizmin cinsel farklılık sorununa katkısı, sorunu tarihsel ve siyasal terimlerle (elbette Marksistlere göre siyasal kaynağı ekonomiktir) ortaya koymaktı. Marksistlerin dediğine göre, kadınların statüsü alt edilebilen ve edilmesi gereken sömürünün itilim verdiği bir egemenlik sürecinin sonucudur. Bu bakış açısında cinsiyetlerin savaşı sınıf mücadelesiyle yakından bağlantılıdır. Aslında bu mücadelenin temel biçimidir. Engels'in ifadesiyle, "İlk sınıf çatışması tarihsel olarak evlilikte kadın ile erkek arasında uzlaşmazlığın gelişmesiyle çakıştı ve ilk sınıfsal baskı da cinsel baskıyla çakıştı."[10] Bu yüzden siyasal mücadelenin hedefi, burjuva iktidarın (ve her iktidar burjuvadır) iki kalesi olarak görülen kapitalizmi ve aileyi devirmektir.

Ne var ki, sınıf ile cinsiyeti kaynaştırmada sorunlar vardır. Sermayenin emeğe egemen olduğu bir tarihsel oluşumdan söz edilebilir, fakat erkeğin kadına egemen olduğu bir tarihsel oluşum tasarlamak daha sorunludur; zira en uzak zamanlara ve mekânlara uzanmak gerekir. Bu yüzden Bachofen'in ilkel bir anaerkil durum hipotezinin Marksist teorisyenler için yararlı olduğu anlaşıldı. Bachofen'in teorisini sadece çürütmek için açıklamalarına rağmen, en azından ataerkilliğe bir başlangıç ve muhtemel bir son atfetme avantajı vardı. Marksistler bu sonu anaerkilliğe bir geri dönüş olarak değil, aile hücresinin ve daha genel olarak kolektivist ideale direnen her özel örgütlenmenin dağılması olarak tahayyül ettiler.

Bu yüzden komünizmin sınıf ya da cinsiyet ayrımlarından yoksun ve dolayısıyla tamamen eşitlikçi bir topluma yol açarak sadece kapitalizmin değil, ataerkilliğin de yerini alacağı varsayıldı. Bebel'in ifadesiyle: "Erkekler gibi kadınların da güçlerini istedikleri gibi geliştirme ve kullanma hakları vardır. Kadınlar erkekler kadar insandır ve erkekler kadar kendi yaşamlarını belirleme özgürlüğüne sahiptirler. Kadın doğmuş olmak hiçbir şeyi değiştirmez."[11] Kurtuluş sayesinde kadınlar güçlerini üretim için kullanabilirler. Bunun için ev işlerinden kurtulmalıdırlar. Ne var ki, Bebel erkeklerin bu işleri üstlenmesini tasarlamaz. Bunun yerine teknolojik ilerlemeye ve kolektifleştirmeye güvenir: Tüm umutlarını "komünist mutfak"a bağlar. Ailenin yıkılması kadınların sosyal ve mesleki yaşama daha fazla katılmalarına olanak verirse, bunun doğal bir sonucu daha vardır, yani o zamana kadar sadece erkeklerin ayrıcalığı olan cinsel özgürlüğe kadınların da sahip olması. Özgür aşk, özgürce partner değiştirme ve kendi vücudunu kontrol özgürlüğü, Aleksandra Kollontay'ın doğum kontrolünün bugünkünden çok daha zor olduğu o zamanın gerçekliklerini neredeyse hiçe sayarak inatla savunduğu değerlerdi.[12] Bu tür talepler, ka-

dınların kurtuluşu bakımından can alıcı olduğu anlaşılacak yaşamın çeşitli yanlarını birleştirmekteydi: Aile, iş, libido. Daha sonra Marksist düşünce ve her şeyden önce komünist pratik aileyi kaldırma ve cinsel kurtuluşa ulaşma hedeflerinden umudunu kesti, bunun yerine üretim ilişkilerini yeniden şekillendirmeye yoğunlaştı.

Kurtuluşun üretken düzene bağlanması, sadece Marx'ın değil, Freud'un da vârisleri olan düşünürlerin eleştiri odağı haline geldi: İlk önce Wilhelm Reich ve daha sonra Herbert Marcuse, Gilles Deleuze, Felix Guattari ve François Lyotard. Bu yazarlar devrimin, ister sosyal üretkenci, ister oedipal olsun herhangi bir baskı biçimine bağlanabileceğini kabul etmeyi reddettiler.

Libidal yaşamı işe ya da üremeye yönlendiren baskının kaldırılması gerçek bir devrime ulaşmanın tek yoludur. Ekonomik egemenliğin ortadan kaldırılması, libidonun saf ve olumlu yayılmasına olanak vermek için cinsel tabuların ortadan kaldırılmasını gerektirir. Tabuların kaldırılması kadınlar için çok daha özseldir: Zira Reich'a göre kadınların annelik rolü dişilik rolleriyle uzlaşmaz olduğu için kadınların cinselliği çok daha fazla bastırılmıştır. Şu ya da bu formülasyonla bütün bu düşünürlere göre libidizasyon sadece özgürlüğün olmazsa olmaz koşulu değil, özgürlüğün kendisidir de: Marcuse'ün terimleriyle Eros yeni bir uygarlığa yol açar.

Bu çözümlemenin psikanalizden aldığı şey, insanları ve toplumu harekete geçiren arzunun önceliğidir. Reddettiği ise, libidonun sosyal bir zorunluluk olarak görülen oedipal kodlamaya indirgenmesidir. Freud'un keşfinin özgürleştirici imaları, dediğimiz gibi, tarihsel değil, yapısal ve cisimsiz görülen bir gerçekliğe uyarlanmayı kolaylaştırmayı amaç edinen psikanalitik pratik tarafından körleştirilmişti. Teoride ve pratikte, bir anlamda, libidonun çok-biçimli niteliğinde ısrar ile bir tek etkin tarza indirgenmesin arasında bir çelişki vardır. 1972'de ve 1974'te Fransa'da yayımlanan iki eserde bu eleştiri bulunabilir: Deleuze ve Guattari'nin *Anti-Oedipus*'u ve Lyotard'ın *Economie libidinale*'i. Her iki kitap da 1970'lerin, modern feminist hareketin doğuşuna tanık olan onyılın ruhunu örnekler.[13]

Her üç yazara göre, arzulayan bir kimlik anlamında "özne" yoktur. Daha çok bir "arzulayan makine" ya da "libidal yüzey", en beklenmedik yerlerde, kölelikte ve ıstırapta bile pusuda beklerken, verili ya da kurulu olanı sürekli zayıflatan, hiyerarşileri bozan ve değerleri yok eden yıkıcı, yapı bozucu bir haz vardır. Bu en saf biçimiyle arzudur, herhangi bir koda indirgenemeyen nihai yıkıcı güçtür. Kontrol edilemez ve "siyasal ekonomi, her şeyden önce libidal bir eko-

nomidir". Bu yüzden devrim militan güçlerin bilerek benimsedikleri amaçların ve stratejilerin üzerinde ve ötesinde libidodan kaynaklanır. Bu amaçlar ve güçler arzunun rasyonelleşmesinden, tam da devrimin devirmeyi amaçladığına benzeyen önceden belirlenmiş biçimlere göre kodlamadan, hatta bastırmadan başka bir şey değildir.

Fakat bu libidal aracı, *socius* onu yalnızca cinsel organlara, hatta heteroseksüelliğe indirgese de, "cinsel özgürlüğe" indirgenemez. "Çok biçimli ters" bir hareketle her taraftan fışkırır ve bitimsiz *schize*'lerle her tarafa, her yüzeye yayılır. Bu yüzden, ister gerici, ister devrimci olsun hiçbir sosyal düzene indirgenemez; zira her zaman umulmadık yerde ortaya çıkar ve hiçbir normla bağdaşmaz.

Bu türden tanımlanamaz haz ne erkektir, ne kadın, ne erildir, ne de dişil: "Freud, 'kadınlar ne ister?' diye sordu. İnsanın ne kadın, ne erkek olmasını isterler ve daha fazlasını aramak istemezler; tüm dokunun delice birbirine bağlanmasında erkeklerin ve kadınların farklı da olsa özdeş olmalarını isterler."[14] Burada öne sürülen şudur: Bu libidinal cinsiyetsizleşme özünde dişildir ya da tüm düalizmin üstesinden gelme dişil talebine yanıt verir. Deleuze daha da ileri gider: "Kadın özgürlükçüler, 'Biz iğdiş değiliz ve canınız cehenneme' demekle haklıdırlar. Ve erkeklerin, 'İşte olduklarının kanıtı' şeklinde sefilce bir hileyle yanıt vererek bundan sıyırabileceklerini sanmayın. Ya da onların üzeri örtülemeyen farklı bir maske taktıklarına sevinirken, 'Erkekler de' diyerek onları teselli edebileceğinizi. Asla. Kadın özgürlükçülerin, her kurtuluş talebinde asli olarak var olan bir şeyi az çok muğlak bir biçimde temsil ettiklerini kabul etmelisiniz: Bizzat bilinçdışının gücü, arzunun sosyal alana saldırısı ve baskıcı yapılara desteğin geri çekilmesi."[15]

O halde, bu bakış açısına göre dişilin ve onu destekleyen kadın hareketinin katkısı fallik bir eril öze karşıt dişil bir özün gelişmesi değil, bizzat fallik aracılığın ve onun baba ve anneyle, erkek ve kadınla ilgili olan parçalayıcı yasasının bozulmasıdır. Gilles Deleuze'ün ifadesiyle, "bilinçdışı bir yetimdir". *Anti-Oedipus* başlığının gösterdiği gibi, kitabın tüm hedefi libidoyu, bir "aile" hikâyesine indirgenebilirmiş gibi, oedipal tarzına indirgediği için psikanalizi eleştirmektir.

Deleuze ve Guattari kadınlar ve asli varlıkları sorununu, toplumsal cinsiyet ayrımı yapmayarak, kadınların sosyal ve siyasal yaşamdaki bağımlı konumlarını ele almadan çözüyorlar. Elbette onlara göre bu konum sadece "oedipalizasyon"un talihsiz kalıntısıdır, dolayısıyla biri ötekiyle son bulacaktır. Ele alınmayan bir konu da, bir cinsiyetle özdeşleştirilemeseler de çoğul ve dolayısıyla potansiyel olarak bağdaşmaz olan iki libido arasında uzlaşmazlık ya da yanlış

eşleşme olasılığıdır. Önceden saptanmış uyumları basitçe varsayılır: "Libidal enerji" anonim ve nötr, çok-değerlikli ve çok-biçimli, yine de iç çelişkilerden yoksun bir akışkan olarak görülür. Böylece iktidar ilişkileri sorunundan uzak durulur: "Arzu", tüm arzuları çatışmanın ve trajedinin dışlandığı olumlu birlik halinde karıştırır.

Başka iki düşünür anti-oedipal çözümlemeyle ilgili kuşkular ifade etti ve iktidar fikrini cinsel ekonomiye geri getiren ayrı ve aslında birbiriyle uzlaşmaz eleştiriler geliştirdi. *De la séduction*'da Jean Baudrillard dişilin gelişini ve sosyal dönüşümdeki rolünü libidal terimlere tercüme etme girişimini şiddetle eleştirdi. Ona göre genelleşmiş erotikleşme bir üretim ve tüketim toplumuyla asla bağdaşmazdı; aslında hazzı, hem erkeklerin hem kadınların tüketimi için bulunan diğer metalar arasında bir metaya dönüştürür. Artık herkes hazzı, bir bulaşık makinesine ya da televizyona sahip olma hakkıyla birlikte bir hak olarak isteyebilir. Ayrım yapmaksızın erkekleri ve kadınları bu tüketim cennetiyle bütünleştirilmekle, sadece erkek toplum tanımı güçlendirilmekteydi. Neden? Çünkü Baudillard'a göre dişil, ayartma görüngüsü yoluyla, özünde eril bir toplumsal cinsiyet özdeşleşmesini her zaman reddeden şeydir.

Dişillik, her iki cinsel kutbun salınmasına neden olan belirsizlik ilkesidir: "Bu erile karşıt kutup değil, tarihsel olarak eril fallokraside cisimleştiği ve yarın dişil fallokraside olasılıkla cisimleşeceği gibi, ayrık karşıtlığı ve dolayısıyla bizzat cinselliği ortadan kaldıran şeydir." Dahası, "ayartma her zaman seksten daha tekil ve daha uludur ve en çok değer verdiğimiz şeydir".[16] Bu yüzden Baudillard'a göre her cinsellik fallik ve nesneleştiricidir ve genelleşmiş erotikleşme, kadınların fallik cinsiyet ve seks ekonomisine ilhakıdır. Dişil "tam olarak bir cins değil, tüm cinsi ve tüm iktidarı kesen bir biçim, gayri cinselliğin (*insexualité*) gizli ve sert bir biçimidir" ve eril geleneksel olarak ona boyun eğdirmeye çalışır.

"Cinsel özgürlük"ün kadınları erkek cinselliğinin önceliğine bağlamanın sadece bir yolu olabileceğinin farkına varılması Baudrillard'ın kadın taleplerine kuşkuyla bakmasına yol açar. Cinsel kurtuluşu özgürlükle karıştırma gerçek tehlikesi nedeniyle, kadınların geleneksel konumunda değer görür; kadınların görünürdeki iktidar yoksunluğu, aslında kadınların ayartma yoluyla sürdürdüklerini iddia ettiği olağanüstü iktidarı gizler.

Erkeklerin sosyal iktidarını kadınların "ilkel" iktidarına (Bruno Bettelheim'ın *Symbolic Wounds*'ta gösterdiği gibi, özellikle yaşam verme iktidarı) karşı yapay bir intikama indirgemekle Baudril-

lard, tüm yeni içgörülerine rağmen, kendisini oldukça geleneksel bir erkek konumunda bulur: Kadınlar, erkeklerin sosyal iktidarla karşı koymaya çalıştıkları muazzam bir iktidara sahip olduklarına göre, neden bunu sadece fallik olabilen bir sosyal iktidarla değiştirmeye çalışsınlar? Bunu yaparlarsa kadınlar sadece kimliklerini değil, savaşı da kaybederler. Görünüşe bakılırsa Baudrillard, eğer fallik sosyal iktidar varsa, kadınların sözde ilkel üstünlüklerine rağmen, ayartmada bile bu iktidara tabi olduklarını fark edemez.

Genelleşmiş erotikleşmenin (ya da libidal siyasetin) fallus merkezli bir kültürün ve genelleşmiş tüketim sürecinin bir reddinden çok uzantısı olduğu konusunda Baudrillard haklı olabilir. Fakat bu eleştiri feminizmden çok 1970'lerin belli teorisyenlerine, tümü bir ölçüde Wilhelm Reich'ın vârisi olan teorisyenlere yöneliktir. Fallik uygarlığı eleştirir gibi görünmesine rağmen, herhangi bir dönüşüm öneremez. Kadınlara, Hegel'in ifadesiyle "topluluğun ebedi ironisi" olma rolü verirken, uzun erimli yıkıcı bir rol layık görür.

Kadınlara "ironik" bir konum vermek aslında fallik sistemin dönüşmeden işlemeye devam etmesine olanak verir; çünkü geleneksel konumu içinde kaldığı sürece dişil tarafından yıkılır. Bu yüzden her şey, tüm olası dünyaların en iyisinde en iyi içindir. Herhangi bir potansiyel değişime kazançtan çok kayıp gözüyle bakılır. Tamamen geçmişe yönelik olan Baudrillard'ın tutumunda olumlu bir siyasal bakış açısı yoktur: Sorun, şeyleri değiştirmekten çok dağıtılan kartları oynama sorunudur. Kadınların sisteme cepheden bir saldırısı "fallik dönüşün" bir göstergesi olur.

Daha sonraki bir söyleşide Baudrillard konumunu açıklayıp, Michel Foucault'yla arasına mesafe koydu. İktidarın her yerde olduğunu savunan Foucault'nun aksine Baudrillard, "İktidar yoktur . . . erillik yoktur . . . saçma sapan bir simulasyon öyküsüdür" dedi. Gerçek iktidar "cinsel farklılıkla oynayan" ayartmadadır.[17]

Bu yüzden erkeklere atfedilen iktidar, ciddiye almaktan vazgeçildiği anda yok olan bir dış görüntüdür, bir düzmecedir. Kral çıplaktır. Ayartma, bu gerçekliğe toslamak yerine, onu atlatır. Cinsiyetler arasındaki sınırları bulanıklaştıran yeni kurallar koyar. Kadınların geleneksel olarak komuta konumunda bulundukları ayartma alanı, sözde siyasal bir devrimden çok, iktidarı zayıflatmaya eğilimli bir karşı iktidardır.

Diğer yerlerin yanı sıra *Cinselliğin Tarihi*'nde ortaya konan Foucault'nun tutumu sadece daha "gerçekçi" değil, daha analitik ve daha açıklayıcıdır da. Ona göre, saf durumunda "cinsellik" yoktur:

Cinselliği çeşitli biçimlerde yapılandıran tarihsel kümelenmelere (*dispositifs*) karışmış durumdadır. Dahası, şimdiye kadar her zaman aile biçiminde çeşitli "ittifak kalıpları"yla bütünleştirilmişti. Foucault, "bizzat seksi istenilir bir şey olarak oluşturan" da dahil, bu kalıpların aldığı tarihsel ve kültürel biçimlerin örtüsünü açma görevini önüne koydu. Freudcu-Marksist libidal devrim teorisyenlerine yönelik açık bir eleştiride "bu kalıbın ironisi, bizi kurtuluşumuzun söz konusu olduğuna ikna etmek isteyen" şey konusunda fikrini açıkladı.[18] Cinsellik her zaman bir *mise en discours*'dur, teorik ve pratik söylem gereğince bir formülasyondur. Bir söylem başka bir söylemin yerini alabilir: Bu anlamda feminizm tüm söylemin ilgası değil, bir söylemin yerine başta birinin, bu zamana kadar egemen olan söylemin yerine yeni bir söylemin geçirilmesidir. Doğanın yarattığı bir sonuç değil, özgül kiplikleri çözümlenmesi gereken tarihin ve siyasetin birçok sonucundan biridir.

Foucault Marksizmin nedensel açıklamalarının yerine yapısal bir yaklaşım geçirdi ve Marksizmin sadece bir sömürü mekanizmasını, ekonomik mekanizmayı gördüğü çokkatlı iktidar tabakalarını ortaya çıkardı. Böylece toplumların çağlar boyunca pratikte çeşitli dışlama biçimlerine nasıl yaslandıklarıyla ilgili incelemeye yeni bir yaşam aşıladı. Dikkatini öncelikle delilere ve mahkûmlara odakladı. Kadın-erkek ilişkilerine gelince, indirgemecilikten kuşkuluydu ve hakikatin açığa vurulacağı bir tür ideal duruma ulaşma olasılığına inanca karşı uyarıda bulundu. Ona göre cinselliğin ya da cinsiyetler arası ilişkilerin "özü" yoktur; sadece kimlikler vardır. İktidarsız toplum yoktur; sadece iktidarların yer değiştirmesi vardır. Foucault'nun felsefesi, tüm analitik inceliklerine rağmen asla bir "kurtuluş felsefesi" değildi ve "benliğin etiği" üzerine bir tefekkürle son bulması şaşırtıcı gelmemelidir. Bununla birlikte Foucault "bio-iktidar" fikrini tanıştırmakla, Marx'ın tanımladığı ekonomik egemenlik sürecine indirgenemeyen bir egemenlik sürecini, özellikle cinselliğin ve üremenin seyri içinde kadınların vücudunun nasıl incelemeye tabi tutulduğuna ışık tutan bir süreci gün ışığına çıkardı. Feminist eleştirmenler buna sarılmakta gecikmediler.[19]

Fallogosentrizm Eleştirisi

Yirminci yüzyılın ortasında, son zürriyeti postmodernizm olan modernlik eleştirisi, Descartes'la başlayan ve Aydınlanma filozofları, Pozitivistler ve Karl Marx tarafından geliştirilen rasyonalist, bilimci iyimserliğin yerini aldı. İnsanlığın iyiliği için doğayı nesneleştirebilen her

şeye kadir bir öznenin doğaya egemen olabileceği düşüncesine kuşku düşürülmeye başlandı. Hesapçı aklın mutlak kudretine inanç sarsıldı. Değerler yeniden ve farklı değerlendirildi: Birlik, aydınlanma ve düzen dayatma iddiasında olan bütünleştirici bir egemenlik anlamında akıla akıldışı değil, bulanık, birörnek olmayanla, bizzat değişimle ittifak kuran başka bir akıl biçimi meydan okudu. Bu değişim yeni bir entelektüel alan, dünyayla ilişki kurmanın bazı feminist düşünürlerin daha sonra bağlanacakları eril içinde dişilin izini ya da "dişil" ile "eril" arasındaki karşıtlığı anımsatan yeni bir yolunu açtı.

Heidegger teknolojinin tarihi ile metafiziğin tarihinin nasıl efendiliğe dayandığını ve dolayısıyla nasıl birlikte ilerlediklerini gösterdi. Bu sürecin izi modern çağın başlangıcından çok önceye, klasik Yunanistan'a kadar geri götürülebilir. En azından bu konuda Heidegger'in vârisi olan Jacques Derrida gibi Heidegger'e göre de, oradan kaldırılamayan, sadece yapı bozuma uğratılabilen metafiziğin ve teknolojinin "ötesi"nde ya da "sonrası"nda hiçbir şey yoktur.[20]

Derrida bu gerilimi cinsel terimlere tercüme etti. Heidegger'in Batı düşüncesinin "logosentrizm"inin eleştirisi, Derrida'nın elinde bir "fallogosentrizm", yani fallosentrizmle birleşmiş logosentrizm eleştirisi haline geldi. Bilme ve yapma fallogosentrizmi alt edilemez; zira "onun ötekisi" olmayan ve gösteren saçan "öteki" tarafından şekillendikçe, merkezi sürekli değişir.

Derrida eril ve dişil sorununu doğrudan ele alınca, konuyu onun çalışmalarından yararlanan feministlerle tartışınca, geri çekilip sorunu uzlaşmaz, hatta salt düalist terimlerle çerçeveler. Eğer sosyal bir grup olarak kadınların mücadelesi cinsiyetleri karşıtlık bakımından tanımlamalarına yol açmışsa, pratikleri stratejik olmalı; hedefi kendi yücelmesi olmalı. Düalist mantığı paradoksal bir biçimde falliğin mantığından kaynaklanır. Cinsel farklılığın farklılıkları nesneleştirilemez. Cinsel farklılık görünür ya da tanımlanabilir katında değil, "okunabilir" katındadır. Başka bir ifadeyle yoruma tabidir. Kuşkusuz cinsiyetler arasında bir yarılma (*coupure*) vardır, fakat bu, "ayrılık yaratmayan ya da başka bir şekilde ifade edersek, yarattığı ayrılığı onaran bir yarılmadır" (bir keresinde Hélène Cixous ile bir tartışmada Derrida'nın ifade ettiği gibi). Aynı nedenle, nötrün, *ne* bu cins *ne* diğer cins olan şeyin "*ya/ya da*" bakımından tercüme edilemeyeceğini de söyler. "*Geschlecht*, différence sexuelle, différence ontologique" başlıklı bir makalede bu bakış açısını benimseyen Derrida, Heidegger'in *Dasein*'ını (dünyadaki varlık) iki kısa metne gönderme yaparak yorumlar; biri Heidegger'in *Sein und Zeit*'ından (*Varlık ve Zaman*) bir özet, diğeri Alman felsefecinin *Marburg Dersleri*'nden bir özet.[21]

Heidegger, adam (*Mensch*) terimi yerine *Dasein* terimini kullanır: "Biz kendimiz olan ve diğer şeylerin yanı sıra kendi varlığıyla sorgulama kudretine sahip olan varlığa (*seiend*) orada var deriz." Bu sözcük tercihini Derrida bir "tarafsızlık" arzusu olarak yorumlar. Ne konuda tarafsızlık? Herhangi bir antropolojik nitelendirme ve herhangi bir cinsel nitelendirmenin önceliği konusunda tarafsızlık: "Bu tarafsızlık *Dasein*'ın iki cinsiyetten biri olmadığını da gösterir."

Ne var ki, bu "tarafsızlaşma" cinselleşmenin bir inkârı değil, alışılmış ikili formülasyonla ilgili bir kuşkuculuktur: "Bu haliyle *Dasein* iki cinsten hiçbirine ait olmasa da, bu, onun varlığının cinsiyetten yoksun olduğu anlamına gelmez. Aksine, zorunlu olarak üniter, homojen ve farklılaşmamış anlamına gelmeyen farklılık öncesi ya da daha doğrusu ikilik öncesi cinselliğe sahip olduğu düşünülebilir." Bu yorumda *Dasein*'ın tarafsızlığı *Mensch*'in (adam) tarafsızlığına eşdeğer değildir. *Mensch*'in tarafsızlığı cinsiyet sorunun "evrensellik"te olumsuzlanması ve gizlenmesidir. *Dasein*'ın tarafsızlığı ilksel bir farklılık içinde ikilik öncesi cinselleşmeyle bir hesaplaşmadır: "Fallosentrik ayrıcalığı yeniden inşa edebilen belli bir tarafsızlaşma vardır. Fakat cinsel farklılığı değil, cinsellik alanını çok *farklı* bir cinsellik için özgürleştirerek sadece cinsel karşıtlığı etkisizleştiren başka bir tarafsızlaşma da vardır."[22] Bu nedenle *Dasein*, görünüşte aseksüel, aslında her zaman erkek, erkek insan olan "insan" anlamında adam diyen eleştiriden güya muaftır; evrensellik, fallosentrizmi gizleyen bir incir yaprağından başka bir şey değildir. *Dasein* metafizik anlamda bir özne olmadığı sürece bu doğrudur; çünkü saçılımı ya da dağılımı bizzat kendi yapısı içinde barındırır. Bu bakış açısına göre, tüm dilin ya da daha doğrusu tüm yazının cinselleşmeyle eş uzanımlı olduğu, yine de ne eril, ne dişil olduğu gerçekten de doğrudur.

İkilik öncesi cinselleşmenin bu şekilde onaylanması (düalizmin bir mahkûmu olarak kalan herhangi bir "biseksüellik" teorisiyle ilişkisiz) farklılığın ya da Derrida'nın sevdiği ifadeyle, özgül ayırt edici nitelikler gereğince kanıtlamaya indirgenemeyen zamansal bir boyutu göstermek için farklılığı ertelemeyle birleştiren *differance*'ın kusursuz ifadesidir. Bu nedenle fallogosentrizm eleştirisi *difference*'ın ya da ötekisi ya da karşıtı olarak dişilin onaylanmasına yol açmaz. Dişil varsa, bu, düalist mantığa indirgenemeyen bir dağılım ve kararlaştırılamazlık örneği olarak fallogosentrizmin yıkımından çok, yapı bozum sayesindedir. Ne var ki, bu formülasyonda bir sorun bulanık ve çözülmeden kalır: Farklılık ikisine nasıl yerleştirildi? Elbette sorun, ontolojik farklılığın onaylanmasının genelleşmiş bir

sosyal rol ikileşmesinin ampirik gerçekliğiyle çelişmesidir. "Tarafsızlık"tan cinselleşmeye, kalıcı *differance*'tan ikiliğe ya da daha kötüsü hiyerarşiye bu geçişi hangi kaza, hangi olay haklı gösterebilir ya da aydınlatabilir?

Derrida sorunun bu siyasal yanını, yani ontolojik farklılık ile ikileşme arasındaki ilişkiyi ve iki terimden birinin diğerine egemen olmasını ele almaz. Fakat yapı bozum ve dağılım, dünyadaki dişil varlığın efendilik dünyasından kaçtığı boyut olarak görülebilir.

Başkalık ve Diyalog

"Başkalık felsefeleri"yle yirminci yüzyılın ikinci yarısında Husserl'in görüngübilimini izleyerek, öznenin her zaman dünyayla şu ya da bu türden bir ilişki içinde olduğu ("her bilinç, bir şeyin bilincidir") ve dahası öznenin her zaman diğer öznelerle ilişki içinde olduğu ("özneler arasılık") düşüncesiyle yola çıkan felsefelerden herhangi birini kastediyorum. Bu yüzden terim Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty, Emmanuel Levinas (Martin Buber'le diyalog içinde) ve daha yakın zamanda, İngiliz dil felsefesinden etkilenen Francis Jacques'ın çalışmalarına uygundur.

Bir başkalık ya da ötekilik felsefesinin cinsel farklılıkla ilgili düşünüşümüze katkıda bulunacağını varsaymak mantıklı gibi görünebilir. Fakat konudan genellikle iki biçimde kaçınıldı: Özne ile öteki arasındaki ilişkileri betimlerken ve çözümlerken cinsel farklılığı unutarak ve düşünen öznenin aşkın ve dolayısıyla "aseksüel" olduğu varsayılarak, özne bir bakış açısı benimseyip bir nesneyi betimlemeye geçtiğinde çelişilen bir varsayım. Her iki prosedür felsefede yaygındır, yine de ötekiliği tefekkürlerinin merkezi teması haline getirmeyi tercih eden düşünürler de şaşırtıcıdır.

Sartre, Heidegger (o sırada ilk "varoluşçu" olarak görülen) ve diğer varoluşçu felsefecileri cinselliği hesaba katmadıkları için eleştirdi: "Öyle ki bu *Dasein*'ın cinsiyeti yokmuş gibi görünüyor." Fakat Sartre'ın ilginç bulduğu şey erkekler ile kadınlar arasındaki farklılık değil, cinsellikti (erkeklerin ve kadınların ortak yanı). "İlk bakışta arzu ve karşıtı cinsel dehşet ötekiler-için-varlığın temel yapıları gibi görünür"se ve "muazzam cinsel yaşam işinin tamamı[nın] insani durumda gereksiz bir şey" olduğu kabul edilemez ise de, "cinsel farklılık[ın] 'yapaylık' ve dolayısıyla olumsallık dünyasına ait" olduğunu "sonunda" kabul etmek olanaklıdır. Gerçek insanlar için eril

ve dişil olumsal (özsele karşıt olarak) yüklemlerdir. Aslında cinsel farklılaşma sorununun varoluşla (*Existenz*) bir ilişkisi yoktur; çünkü hem erkek, hem kadın "vardır", "ne fazla ne eksik". Özne cinsel ilişkilerinde bile cinselleşmiş konumunu aşar.

Bu yüzden Sartre (ve bu konuda Merleau-Ponty) cinsel ilişkileri ele alırken cinsel farklılıktan tamamen vazgeçer. Sartre cinsel arzuyu bu şekilde "tarafsız" ele almayı, organik bileşenini en aza indirerek haklı gösterir: "Arzu, ötekilerle ilişkinin temel bir tarzıdır. Bu anlamda ontolojiktir. Salt organik cinsel tezahürden önce gelir ve onu aşar."[23] "Arzulayan varlık, kendi eyleminin vücut haline getirdiği bilinçtir" ya da başka bir şekilde ifade edersek, "bilinç kendisi için arzuyu tercih eder".

Cinsel farklılık organik değilse, arzunun işlemesinde belirleyici bile değilse, temeli sosyal ve tarihsel midir? Sartre kendi öğretisini inşa ederken bu soruyu sormaz ve baskı ve dışlama görüngülerini çözümlerken, sınıfı ve ırkı gerektiren durumları inceler, fakat cinsiyeti gerektiren durumları hiç incelemez (Simone de Beauvoir cinsiyet üzerine çalışmasında onun yaklaşımını ödünç almasına rağmen).

Konudan bu sakınma, Sartre 1970'lerde sıkıştığında sorunun temel olduğuna inandığını iddia ettiği için, daha da şaşırtıcıdır. Belki de zamanın feminist hareketinden etkilendiği için, "Baş çelişki cinsiyetler savaşıdır ve tali çelişki sınıf mücadelesidir" diyecek ve dolayısıyla cinsiyetler arası savaşın sınıf mücadelesinin türevi değil, kendi başına bir kimliğe sahip bir şey olduğunu ifade edecek kadar ileri gitti. Sartre herhangi türden bir "dişi doğa"ya Beauvoir'dan fazla inanmıyordu ve ezilmiş bir kadın olarak Beauvoir'ın tarihçesinin ona belli bir geçici tekillik kazandırıp kazındırmadığı konusunda ondan daha ketumdu. Simone de Beauvoir'ı her zaman "bir eşit" saydığında ısrar ettiği halde, Sartre, belki de biraz fazla rahatına düşkünlükle, kendisinde "belli bir maçoluğu", çalışmalarında çeşitli imgelerde, örneklerde ve diksiyon tercihlerinde farkında olmadan ortaya çıkan bir erkek şovenizmini kabul etti.[24]

Feminizmle karşılaşacak kadar uzun yaşamayan Sartre'ın çağdaşı Maurice Merleau-Ponty, öteki, vücut, cinsellik ve algı üzerine yazdığı birçok önemli metinde cinsel farklılığı tamamen tarafsızlaştırdı. Bunu herhangi bir ön gerekçe olmadan, Sartre'ın felsefesinden daha az iradeci rasyonalizmle lekeli bir cisimleşme felsefesinin çerçevesi içinde yaptı. Marksizmle sürekli bir polemiğe girdiği siyasal yazılarında da cinsel farklılığı ele almadı. Psikiyatr Jean Hesnard'ın bir kitabına yazdığı önsözde de konuya bir imada bulunmadı. Yine de

eski öğrencileri, Sorbonne'da "kadınların psikolojisi" üzerine verdiği, öncelikle Helena Deutsch'un eserinden esinlenen bir dersi anımsarlar.

Sartre'ın pek çok eserinde olduğu gibi, ben ve öteki, aşktan ve cinsellikten söz edilirken bile gramatik olarak kasten genel eril terimlerle ele alınır (Merleau *l'amant*, âşık ve *l'aimé*, sevgiliden söz eder, ikisi de eril isim), Yunan *polis*'inin homoseksüel dünyasında olduğu gibi. Belki de Merleau felsefi dünyayı da homoseksüel düşünüyordu.

"Description de la femme. Pour une philosophie d'autrui sexué" (Kadın Betimlemesi. Cinselleşmiş Bir Öteki Felsefesi İçin) başlıklı bir gençlik makalesinde Gilles Deleuze'ün konusu buydu. Sartre'ın cinsellik ve aşk üzerine bölümüne işaret eden Deleuze, "Aşk yapan biri cinselleşir, âşıktır, fakat sevgili değildir . . . adeta alışılmış anlamda aşk özünde oğlancılıktan farklı değilmiş gibi" der. Dahası, "Sartre'ın dünyası öteki dünyadan daha fazla ruhsuzlaştırıcıdır: Nesnel olarak, hakkında aşk yapmaktan başka bir şey düşünülmeyen cinsiyetsiz varlıklardan oluşan bir dünya, oldukça ucube bir yer."

Cinsel farklılıkla ilgili "tarafsızlık"tan ya da sessizlikten kaçma girişimleri, eril klişelerden kaynaklanan bir özcülüğe dayanmış gibi görünüyor. Örneğin Deleuze'ün sonunda bir "cinselleşmiş öteki felsefesi" ve bir "kadın betimlemesi" formüle etme arzusuyla, kadını betimlemek için "şu nahif imgeye yapışması gerekir: Yumuşak, kadın düşmanı ve sinsi delikanlıya eziyet eden makyajlı kadın imgesi" dediğinde safça bu tutumu benimser. Bu kadının dünyası yoktur. İçin dıştan farklılaşması yoktur. Maddi ile maddi olmayanın, töz ile uçarılığın bir karışımıdır, beyhude bir bilinçtir, lüks bir nesnedir vb. Bu haliyle "erkek öteki"den köklü bir biçimde farklıdır. Bir kadınla dostluk "olanaksız"dır; çünkü "dostluk, erkek ötekinin bize sunduğu dış dünyanın olası gerçekleşmesidir". Bir kadın için "dışsal bir dünyayı ifade etmeye" kalkışmak ütopiktir, hatta can sıkıcıdır.

Başkalık Emmanuel Levinas'ın çalışmalarında sadece önemli bir tema değildir, merkezi armatürdür de. Levinas ontolojinin yerine etiği, yani "ego"yu kendine getiren ötekinin beni sorgulamasını geçirir. Ve öteki her zaman ötekidir, "tamamen öteki"dir, anlamanın bile kendine mal edemediği şeydir. Yüzünün görüntüsü asimetrik bir mekân açar; ondan bana. Şimdi eğer o bütünüyle farklıysa, onu yakalayamıyorsam, onun karakteristiklerinden ötürü değil, bireysel ya da kültürel farklılıklardan ötürü değil, "herhangi bir ortak payda"ya indirgenemeyen varoluşu sayesindedir. Onu yakalama girişimlerime direnişi, aslında bitimsizin bir ifşasıdır. Bu yüzden Levinas, karşılık-

lılığı varsaymakla ötekinin ötekiliğini belli bir kimlik dayatarak ehlileştiren "özneler arasılık" felsefecilerinden (Scheler ve Buber) kendisini açıkça ayırır.

Levinas'ın etik başkalık felsefesinin merkezinde "dişil" dediği, bazen bizzat başkalığın matriksi, bazen onun bir bakıma piç bir biçimi olan şey üzerine tefekkürleri vardır: Kadın olarak öteki, tamamen ötekidir ve değildir.

Levinas'in nitelemesinde dişil tüm geleneksel yüklemlere sahiptir: "Gençlik, zayıflık, bir bakıma hayvani bir yaşam, sıcak bir karşılama, cilveli bir görünüş, hayvanlık." Bununla birlikte başka koşullarda dişil bir "muhatap, ortak çalışan ve girdiği erkek uygarlığında erkeklere çoğunlukla egemen olan son derece zeki bir efendi" olabilir.[25]

Bu yüzden "tamamen farklı" ve bilinemez olarak öteki tanımı ile dişi ötekiye atfedilen bir dizi yüklem arasında bir çelişki vardır. Belki de kadın "bütünüyle öteki" değildir, öteki değildir? Levinas nesebi ve "doğurtkanlık"ı yalnızca baba ve oğul bakış açısıyla çözümlerken de aynı konum alenidir. Eserinin, nesebin başkalık olarak tarif edildiği oldukça dikkate değer pasajlarında, anneliğin rolü ikinci planda gibi görünür.[26]

Tutumu hakkında soru sorulduğunda Levinas daraltılmış bir kadın kavramına sahip olduğunu inkâr etti. Yine de çalışmaları, her türlü ampirizmi aştığını iddia etmesine rağmen felsefe yapan kişinin toplumsal cinsiyetli konumuna, diğer felsefecilerden daha görünür bir biçimde ihanet eder.

Aslında, Levinas'ın düşüncesinin tamamı daha az aleni, fakat olasılıkla daha köklü bir anlamda cinsel farklılıkla doludur. Öznenin "bütünüyle öteki"nin etkisine karşı kendisini savunarak kendi kimliğini hissettirme isteğine işaret etmek için sürekli "erkeklik" terimini kullanır. Aynı şekilde, kendine "ait", kendi "özniteliği" olduğunu iddia ettiği şeyin arkasındaki gizlenme yerinden sürülen ben'in ötekinin talebine yanıt vermeye davet edildiği etik konumu nitelemek için dişil metaforlar –tipik olarak "savunmasızlık", "edilgenlik", hatta "iç organların iniltisi" ve "tutsak" metaforları– kullanır. "Eril" ve "dişil", Levinas'ın kendi felsefesini açıklamak için kullandığı kategorilerdir. Eril eleştiriye tabi tutulur ve dişil, ötekinin çehresinin görünmesine yol açan değişimin kışkırtıcısı olarak önerilir.

Bu nedenle etiğin ve etik felsefenin bir *"devenir femme"* (bir kadın olma sürecinde olan şey) olduğunu ve Levinas'ın felsefesinin bir dişil felsefesi olduğunu söylemek anlamlıdır. Bu bakımdan Levinas, toplumsal cinsiyet bölünmesiyle bağlantılı değerleri erkeklerin ve kadınların fiili konumunu tartışma konusu yapmadan tersine çeviren felsefeciler arasına konulabilir.

Francis Jacques, Lavinas'ın felsefesini aşk ile bir kadının ilişkisini çözümlemek için kullanarak somutlaştırdığında, sonucun kadını nesneleştirmek olmasının tesadüf olmadığını ileri sürebilirdi. Jacques'a göre, "Ötekinin köklü bir biçimde heterojen niteliğini, mutlak ayrılığını onaylamak felsefi olarak cesurcadır. Ne var ki, şaşırtıcı bir biçimde bu tez, ben'in önceliğiyle yakından bağlantılıdır."[27]

Ötekini, onun beni etkileme şekli ondan çok bana (ve benim sorumluluğuma) bağlı olacak kadar bir onur konumuna yerleştirmenin bir yolu vardır. Diğer şeylerin yanı sıra iletişim teorisinden yararlanan Jacques'a göre, tüm kişiler arası ilişkiler, her mesajın "dolaysız iletişim" içine giren iki konuşkandan birine atfedildiği diyaloğa dayanır. Bu ilişkinin kuruluşunda "ben" ve "sen"in karşılıklılığı vardır. Karşılıklılık modeli, kadının her zaman erkek öznenin "öteki"si olarak öne sürüldüğü geleneksel kadın-erkek ilişkisi görüşünden kurtulmanın tek yoludur. Bu koşullarda "dişi varlık, eninde sonunda erkek varlık tarafından bastırılandan başka bir şey değildir". Öteki, özellikle dişi öteki ciddiye alınıp "bağımlılığa, hiyerarşileşmeye ya da ilhaka mahkûm" edilmeyecekse, o zaman kabul etmeliyiz ki, öteki ne benim özdeşleşme ya da asimilasyon yoluyla tanıyıp anlayabileceğim "başka bir ben", ne de benzersiz yalnızlığına, onuruna ve aşkınlığına saygı göstermem gereken bir "benden başka"sıdır. Sorun ötekiyle bir ilişki içine girmektir, yani benim onu sorguladığım gibi onun da beni sorgulamasına razı olmaktır ya da başka bir ifadeyle, bir ilişkide ötekini bir eş-özne yapmaktır.

Jacques feminist hareketi tartışırken kadınların dertlerini anlatma, "kendi cinslerini, arzularının ve dillerinin fantezisini" yeniden keşfetme umuduyla başvurdukları protestonun geçerliliğini kabul eder; fakat sadece iki olasılık görür: Kadınlar ya kendine yeterli ve dışarıya kapalı bir dişil kimlik inşa edebilirler ya da "cinsiyetler arası ilişkilerin" kadınların yanı sıra erkeklerin kurtuluşuna da yol açacağına inandığı "bir diyalog olarak yapılandırılması"nda ısrar edebilirler.[28] Bu diyalog sadece farklılıklara saygı göstermeyecek, daha da önemlisi bizzat ilişkinin öncesinde ya da dışında değil, içinde farklılaşmayı sürekli vurgulayarak farklılıklardan yararlanacaktır da.

Jean-François Lyotard'ın, cinsel farklılık sorununu özel olarak ele almamasına rağmen, *Le Différend* (Anlaşmazlık) adlı kitabında diyalog ve başkalıkla ilgili söyleyecek aydınlatıcı şeyleri vardır. Her diyalog, her başkalık biçimi bir deyiş farklılığıyla ya da anlaşmazlığıyla başa çıkmanın bir yoludur: Her zaman iki deyişin karşılaşmasıdır. Tartışma her katılımcının diğerine soru sormasını ve diğerinden

gelen sorulara yanıt vermesini gerektirir. Karşılıklı olmayış onun matriksidir. Anlaşmazlığı olmayan farklılık yoktur. Heterojenlik mekânı olarak diyalog, ötekiliği kimliğe indirgeyecek hipotetik ortak bir dilde heterojenliğin çözülmesi değildir.

Bu şemada cinsiyetler arasındaki anlaşmazlık artık cinsiyetler arasında ilişkinin önünde bir engel değil, daha çok bu ilişkinin dayanağıdır. Yine de, konuşkan konumlar izomorfik değildir. İletişimde "ilerleme" daha önce ya duyulmayan ya da egemen deyişin varyantları ya da yankıları olarak duyulan yeni deyişlere yer açmak demekti. "Kadın deyişi"nin bir türü, bu yeni iletişim tarzlarından biri midir?[29]

Diyalog felsefesi Mikhail Bakhtin, Hannah Arendt ve Jürgen Habermas'ın özgün formülasyonlarından, daha yakın zamanda Francis Jacques ve François Lyotard'ın formülasyonlarına kadar çeşitli kılıklara bürünür. Hepsi cinsel farklılık sorununu töz bakımından değil, edimsel sesletim ya da eylem bakımından ortaya koymayı olanaklı kılar. Çoğul halde konuşmak, eylemek yer değiştirmeyi platformlara kazımaktır. Özgül farklılıkları taşlaştırmadan farklılığı (cinsiyetler arasında) kabul etmektir. Hannah Arendt'in terimleriyle, "*ne*'ye karşıt olarak *kim*'in bu ifşası . . . söylenen ve yapılan her şeyde örtük olarak vardır". Dahası *ne*'yi kıpırdatmak *kim*'in bir özniteliğidir. "Verili" olan, bu durumda toplumsal cinsiyetli verilidir, kaçınılmazdır, fakat tanımlanabilir değildir.

Feminist Düşünce

Yirminci yüzyıl felsefesiyle ilgili bu kısa araştırma, bazı geleneksel düşünce alışkanlıklarının inatçılığına rağmen felsefecilerin cinsel farklılık ve kadınlarla ilgili gerçekten de yeni düşünme biçimleri ortaya attıklarını gösterir. Yüzyıl ilerledikçe, ya doğayı ya aklı temel alan bir "cinsiyet metafiziği"nin çeşitli biçimlerinin kademeli gerilemesine tanık olduk. Yakın zamanın felsefi yazılarında cinsiyet ayrımcılığı eksik değildir; fakat genellikle dolaylı bir biçimde, belli konuşma figürlerinde ve örneklerde, daha sık olarak görev yanlışlarından çok, ihmal yanlışları biçiminde ortaya çıkar: Sorunu ele alamama ya da öznenin toplumsal cinsiyetli konumunu inceleyememe.

Gördüğümüz gibi, geleneksel olarak erkeklikle bütünleştirilen şeylerin (efendilik, fallik) dişille bütünleştirilen şeylerin (kırılganlık, tanımlanamaz) yararına eleştirisi biçimini alan belli bir değerler tersinmesi bile vardı. Yine de, bu değerler tersinmesi erkeklerin ve kadınların dünyadaki fiili konumlarını etkileyemedi.

1970'lerde ortaya çıkan feminist düşünce tartışılan eğilimlerin birçoğundan yararlandı: Marksizm, psikanaliz, metafizik eleştirisi, yapısalcılık, postmodernizm ve benzeri. Feminist düşünüşün aşırı çeşitliliğine rağmen, felsefi sorunlara siyasal yaklaşımda birörnek oldu. Feministler erkek-kadın ilişkilerinin, erkeklerin kadınlara egemen olduğu iktidar yapısının bir biçimi olduğu gerçeğinden yola çıkarlar. Bu ortak başlangıç noktasından sonra, iktidar yapısının nasıl ve hangi amaçla ortadan kaldırılması gerektiği, sosyal ve tarihsel belirleyenlerinden kurtulduktan sonra cinsel farklılığa ne olacağı konusunda ayrılırlar.

Simone de Beauvoir'ın *Le Deuxième Sexe*'i (İkinci Cins) feminist felsefenin temel bir eseridir. 1949'da yayımlanmasına rağmen, etkisi 1970'lerin yeni feminist hareketi bu klasik eserin yeni okumalarına yol açana kadar saklı kaldı. Bununla birlikte, başka esin kaynaklarından da yararlanan feminist hareketten türeyecek düşüncenin tamamının önünü kesmedi. Beauvoir'ın eseri feminizmin farklılıkçı okulunu değil, eşitlikçi okulunu biçimlendirdi.

"Bir çocuk kadın doğmaz, kadın olur." Bu ünlü ifade, toplumda kadınların oynamak zorunda oldukları rollerin "ataerkil" iktidar tarafından, biyolojik zorunluluktan ötürü değil, karmaşık bir eğitsel, yasal, sosyal ve ekonomik kısıtlamalar sistemi yoluyla kadınlara dayatıldığına işaret eder. Bu yüzden kadın, erkek özne için her zaman "öteki"dir. Yine de, Beauvoir'ın eserinin önemli bir kısmı, ilk âdet kanamasından anneliğe ve menopoza kadar kadın fizyolojisinin sonuçlarına ayrılır. Bu tür konuların ayrıntılı tasviri, kadın vücudunun bir handikap olduğuna dair geleneksel algılamayı güçlendirir.

Bu yüzden insan ve bu örnekte kadın, bedenselliği kabul etmekten çok onun üstesinden gelerek bir özne haline gelir. Dönemin varoluşçu sözlüğünde "kendisi için" (bilinç) "kendinde"den (fiziksel veri) kurtulur; "aşkın", "içkin"den zorla alınır. Özgürlük, kurtulduğu durumun içinde kendini gösterir. Bu yüzden bir kişinin kendisi oluşu bir projedir, asli bir doğanın gerçekleşmesi değil.

Simone de Beauvoir kadınların ağır bedensel olumsallık yükünü vurgulamasına rağmen, bunun üstesinden gelip tam insan olabileceklerinde ısrar eder. Başlangıçta bu, her kadının kendisi için başarması gereken bireysel bir harekettir. Fakat Beauvoir 1970'lerin feminist hareketiyle karşılaşınca, kurtuluşun kolektif niteliğiyle ilgili daha açık bir fikir edindi. O zaman, diğer devrimci mücadelelerle birleşik ortak bir mücadele ihtiyacını keşfetti ve buna öncelik

verdi. Kadınların doğalarından ötürü değil, tarihsel konumlarından ötürü dünyaya benzersiz bir katkıda bulunabilecekleri hipotezini bile önerdi.[30]

Simone de Beauvoir'ın dolaysız vârisleri –onun nüfuzuna açıkça başvuranlar– sadece "cinsiyet"in ya da "toplumsal cinsiyet"in (bu terimi Amerikalı feministler tanıttı) "sosyal inşası"na değil, bizzat cinsiyet gerçekliğine de meydan okuyarak Beauvoir'ın tutumunu radikalleştirme eğilimindedirler. Onlara göre, kadınlar işçi sınıfına benzer ve işçi sınıfı gibi, egemenlik ilişkileri sönümlenince yok olması kaçınılmaz bir "sınıf" oluştururlar. Bu ilişkilerden bağımsız toplumsal cinsiyet özdeşleşmesi olmaz. Anatomi kader olmadığı gibi, artık özgürlüğü kullanmanın önkoşulu bile değildir.

Eşitlikçi feministler doğaya hiç güvenmezler; doğanın her zaman dışlama için bir bahane işlevi görmesi karşısında anlaşılır bir tutumdur bu. Doğaya bu güvensizlik bir sözcük oyununa bile yol açtı: *Nature-elle-ment* ("doğal olarak" / "doğa-o-yalan söyler").[31] Fakat bu güvensizlik bazılarını baştan çıkarıp, doğanın sonuçları ile kültürün sonuçlarını ayırt etmenin olanaksız olduğu makul gerekçesiyle her biçimiyle doğal gerçekliği inkâr etmeye götürdü. Böylece doğaya ve tarihe hiçbir şey borçlu olmayan, bunun yerine bedensiz bir kendi kaderini belirlemenin hükümran tarafsızlığıyla kendini onaylayan saf bir özne lehine, doğa ve tarih bir tarafa atıldı.

Feminizmin eşitlikçi varyantı, Marksizmin yorumladığı şekliyle Aydınlanma'nın vârisidir. Bireyleri sadece soyut ve eşdeğer tasavvur ettiği için, farklılığı egemenlikle özdeşleştirir. Fakat 1970'lerde eşitlikçilerin yanı sıra başka bir varyant gelişti; bu, kısmen psikanalizden türedi.

Bu ikinci gruba göre, kadınların aşağı konumu gerçek doğalarının inkârından kaynaklandı. Bu nedenle özgül olumlu –göreli olmaktan çok– gerçekliklerini hissettirmeleri ve kültür dünyasının yanı sıra, haz dünyasında da yerlerini belirlemeleri kadınlar için özseldi. Dahası, kadınlara dünyayla benzersiz bir ilişki kazandıran dişi morfolojiyle bağlantılı otantik bir dişil "öz" adına, erkeklerin kadınlara dayattığı tanımı yapı bozuma uğratmak önemliydi. Onlara göre iki cinsiyet azaltılamaz bir biçimde ayrıdır ve aralarındaki uzlaşmazlık bir "cinsel farklılık etiği"ne yol açmalıdır. Dahası, çoğunlukla kadınların erkeklerden üstünlüğüyle ilgili bir görüşten örtük ya da açık esinlenilerek bu ikilik onaylandı; bu üstünlük genellikle egemenlikten çok, barışçı bir arada var olma gereğince kendisini formüle etmeye çalışsa da.

Eril fallik, birlik, tümleştirme ve araçsallaştırmayla tanımlandıysa, dişil de açıklık, birlik olmama, bitimsizlik, ölçülemezlik ve sınırsızlıkla tanımlandı. Bu metaforlar açıkça her cinsiyetin morfolojisiyle bütünleştirildi. Feminizmin bu varyantının önde gelen teorisyenleri, yine de, genel olarak bir "kadın" tanımı düşüncesine meydan okudular. Lacan'ın "kadın yoktur" iddiasına, Antoinette Fouque *"des femmes"* ve Luce Irigaray *"la/une femme"* formülasyonuyla yanıt verdi.

Aslında Lacan'a göre *la "pas toute"* ("tüm olmayan") *le tout*'nun (bütün) üzerinde ve ötesinde bir şeydiyse, bu feministlere göre de ikisi karşıttı. Feminist düşüncenin içinde geliştiği polemiksel bağlam erkekler ile kadınların, eril ile dişilin ikiliklileşmesine ve böylece İngiliz Okulu psikanalistlerin tutumunun radikalleşmesine yol açtı. Bununla birlikte, tıpkı cinsiyetler ikiliklileştirilerek işe başlandığında kadınlara ikili olmayan bir mantık uygun görmek zor olduğu gibi, kadının katışıksız ve yalın bir biçimde tanımlanamaz olduğunu ileri sürmek de zordur.

Bazı feministlere göre, dişil morfolojik ya da fiziksel gerçeklikle kopmaz bir biçimde bağlantılıdır; oysa bazılarına göre dişil, şu ya da bu ölçüde gerçeklikten ayrılabilen bir kategoridir. Dişili ya da bazı durumlarda anneliği ele almanın bu ikinci yolu, düşünüş şekli bazı noktalarda Derrida'nınkiyle ortak olan Hélène Cixous gibi, her şeyden önce dil ve metin çözümlemesiyle ilgilenen feministler tarafından kullanıldı. Bir erkek toplumda erkek olmasına rağmen, metinlerinde dişili kullanmaktan geri durmayabilir. Ya da belki de tüm metinler ve tüm yazı biçimleri dişildir. Bu anlamda dişil, artık erilin karşıtı değildir; daha çok, bu tür kategorilerin kararlaştırılamazlığını anlatır.

Betimlediğim tutumlar uç ve zorunlu olarak şematik tutumlardır. Sözü edilen yazarların eserleri de dahil, feminist düşünce bu özetin gösterebileceğinden daha zengindir. Ve çok büyük ölçüde evrilen, sabit konumlardan sakınan ya da birinden diğerine hızla geçen düşüncedir.

Cinsel farklılığın saf bir biçimde baskının bir ürünü, baskı ortadan kalktığında ortadan kalkması kaçınılmaz bir ürün olduğunu kabul etmek zordur ve bir yerlerde fallik etkiden muaf otantik bir kadın alanının var olduğuna inanmak da bir o kadar zordur. Bu tür iddialar görüngübilimsel olmaktan çok programatiktir. Fiilen var olanı açıklamaktan çok, bir projeyi, hatta bir arzuyu yansıtırlar.

Cinsel farklılık kaçınılmaz bir gerçekliktir ve salt "sosyal bir in-

şa" diye bir tarafa atılamaz. Yine de, farklılığı düalist bir biçimde erkek "bir"i dişi "bir olmayan"ın karşısına koyarak tanımlamak ister istemez cinsiyet metafiziğine geri dönmeye yol açar. Dahası, dikkati tüm kararlaştırılamazlıklarıyla dişil ve eril kategorileriyle sınırlamak, erkeklerin ve kadınların sosyo-politik gerçekliğini ihmal etmektir. Bu yüzden cinsel farklılık sorununun sürekli aynı konumlara geri dönerek kısır bir döngüye yakalanma riski vardır.

Kadının ve erkeğin ne olduğuyla ilgili herhangi bir önerme elbette bir konuşma hareketi olarak görülmelidir: Hem konuşanların, hem konuşulanların konumunu etkileyen edimsel, diyalogsal bir edim. Her konuşma ister çatışmanın şiddeti içinde olsun, ister anlamının uyumu içinde, erkeklerin ve kadınların söylediklerini içerir ve canlandırır. Cinsel farklılık bir edimdir, eşzamanlı olarak siyasal, etik ve simgesel olan bir edim.

Feminizmin öncelikli hedefi erkeklerin ve kadınların sahiden paylaşabilecekleri bir mekân yaratmaktı ve yaratmaktır; bu amaçla feminizm kaçınılmaz olarak eşitlik teorilerinden yararlandı. Ne var ki, burada eşitlik kimliklerin eşitlenmesi değil, eşit haklar anlamında anlaşılmalıdır; kimliklerin eşitlenmesi her durumda var olan erkek kimliği kollayacaktır. Bu eşitlik, ne olduklarını önceden tanımlamaya kalkışmadan bireysel ve kolektif farklılıkları da kapsamalıdır. Demokratik mekân heterojen ve yaratıcıdır. Bu yüzden yirminci yüzyıl, soyut bireyler olarak vatandaş kavrayışını temel alan on sekizinci yüzyıl eşitlik tanımını değiştirdi. Cinsiyet sorunu, kültürler, ırklar ve hatta dinler sorunu gibi, demokrasinin ve vatandaşlığın yeniden tanımlanmasına yol açtı.

Cinsel farklılığın eninde sonunda ortadan mı kalkacağını, yoksa konfigürasyonunu mu değiştireceğini ne geçmiş, ne de göklere yazılı bir kader belirler. "Kadınlar ne ister?" belki de geçmişte hiç sorulmamış bir sorudur; yanıtı, her durumda, herhangi bir temsilde bulunmayacaktır. İster bireysel, ister kolektif olsun her eylem ve her konuşma edimi soruyu yeniden sorar. Yanıtı bir zekâ sorunu değildir. Kadınların istediği şey, konuşma edimlerinin sadece alıcısı değil başlatıcısı da olmak ve dolayısıyla cinsel farklılığın tanımlanmasında eş-aktör olmaktır.[32]

Kadınlar –bazı kadınlar– entelektüel alanda konuşma edimlerinin başlatıcısı olmaya başladılar. Bu bölümün ifade edilen amacı dahilinde kesin bir biçimde konuşma olmasa da, böyle bir denemeye, hatta *Kadınların Tarihi* gibi bir girişime meşruiyetini veren çalışmalardan söz etmeden bitirmek olanaksızdır. Yirminci yüzyıl feminizmi

–zaten uzun olan bir tarihte en yakın zamanın olayı– sadece sosyal ve siyasal başarılarından ötürü değil, bilgi alanındaki, sıkça gönderme yapılan ve "feminist incelemeler" (ya da kadın incelemeleri ya da toplumsal cinsiyet incelemeleri) başlığı altında kurumsallaştırılan bir külliyattaki başarılarından ötürü de öne çıkar.

Kadınların çağlar boyunca dışlanması ve aşağılanması bilgi alanını da etkiledi: Bilimin hem öznesi, hem nesnesi etkilendi. Epistemolojik özne, toplumsal cinsiyetli konumunu ele almamakla kendini kandırıp, tek taraflı bir tutumu "tarafsız" ya da evrensel bir tutum sanabilir. Nesnesini araştırırken özne, bir tek cinsin gerçekliğini genel bir durum sanabilir. Dahası bu iki çarpıtma birbirinden ayrılamaz. Bunları en aza indirmenin tek yolu cinsel farklılığın bizzat epistemolojik süreç üzerindeki etkisini hesaba katmaktır. Feministler erilin genel sayılmasında asli olarak var olan atlamaları ve çarpıtmaları eleştirmede hemfikir olmalarına rağmen, düzeltmeler konusunda hemfikir değildirler. Yerimizin sınırlılığı, bu konunun kısaca tartışılmasına izin veriyor.

Düalist bir cinsiyet "özcülüğü"ne, yani zekâlarının işleyişinde bile kadınların köklü özgüllüğüne inananlar, kadınların sadece içeriğiyle değil, yöntemleri, süreçleri ve aktarım tarzlarıyla da egemen bilimden ayrı bir dişil bilim geliştirmeleri gerektiğine inanırlar. Bu teorisyenler bir "epistemolojik kopuş" çağrısında bulunurlar. Kadınlar erkeklerinkine paralel kendilerine ait bir dünya yarattıkça, yeni bir bilim külliyatı gelişir. Bize anlatıldığına göre, yeni kadın bilimleri sadece insan bilimleri alanında değil, fen bilimleri alanında da ortaya çıkacaktır (bunun en ufak bir kanıtı olmasa da).

Feminist teorisyenler bu bakış açısını paylaşmak zorunda kalmaksızın, sosyoloji, tarih, antropoloji ve edebiyatta diğer araştırmacıların sistematik olarak "unuttukları" ya da kararttıkları konulara odaklanarak egemen disiplinlerdeki boşlukları doldurmaya çalıştılar. Bu anlamda "feminist incelemeler", nesnesi kadınlar olan ve dolayısıyla "kadın incelemeleri" olarak tanımlanabilecek araştırmadır.

Alanın tanımını daha da genişleten bazı bilginler feminist yaklaşımın sadece cinsiyetler arası ilişkilere değil, bilgi alanının tamamına da uygulanabileceğini savundu. Feminist yaklaşım elde edilmiş sonuçların önemi hakkında önyargıda bulunmadan cinsel farklılığı bir parametre ya da yorumsal ızgara olarak devreye sokmasıyla farklıdır.[33] Sonuçların dramatik, düalist özcülerin iddia ettikleri kadar kapsamlı oldukları iddia edilir. Fakat özcüler yeni bilginin dişi öznenin bu bilginin taşıyıcısı ve bulucusu olarak devreye sokulmasından kaynaklandığını iddia ettikleri halde, buradaki iddia şudur: Yeni bilgi yeni bir yorumsal anahtarın (bu anahtar genellikle ka-

dınlar tarafından yapılmasına ve kullanılmasına rağmen) kullanılmasından kaynaklanır.

Ön varsayımları ne olursa olsun (açıkça tanımlanmamış olsa bile) feminist incelemeler önemli sonuçlar zaten üretmiş ve alana yeni girenler için referans eserler işlevi gören bir metin külliyatı geliştirmiştir. Yine de diğer bilgi alanlarındaki etkisi düzensiz olan, kendi içine oldukça kapanık bir disiplin olarak duruyor. Bu talihsiz durumun birçok nedeni vardır. Feminizmin ve feminist incelemelerin stratejisi özerk gelişme stratejisiydi ve "dışarı"yla alışveriş yönünde zayıf bir çaba gösterildi. Aynı zamanda, "egemen bilimler"in dışarıdakilerin yenilikçi katkılarını kabul etme isteksizliği de küçümsenmemelidir. Diğer faktörler bu ikisinin sonuçlarını ağırlaştırdı. Bununla birlikte bugün, en azından Avrupa'da, feminist ya da toplumsal cinsiyet incelemelerini ayrı bir uzmanlık olarak değil, diğer disiplinler içinde bir alt uzmanlık alanı olarak görme eğilimi vardır. Toplumsal cinsiyet parametresi hesaba katılması gereken bir parametredir, fakat önemi ve yerindeliği incelenen nesneye göre değişir.

Feminist bilginlerin katkıda bulundukları birçok farklı araştırma alanında geçen yirmi yıllık çalışmaları burada özetlemek olanaksızdır. Başka bir şey değilse bile bu kitap, tarih alanına feminist katkı hakkında okura en azından bir fikir verir.

10

Fransa'da Kültürün Yaratıcıları

Marcelle Marini

YİRMİNCİ YÜZYIL BATI TOPLUMLARINDA kadınlar kültürel üretime eşi görülmemiş ölçüde katıldılar. Katkılarına direnişin üstesinden gelmede üç faktör etkili oldu. Birincisi, feministler on dokuzuncu yüzyılda başlayan eşit eğitim olanakları savaşında açıkça başarılı oldular. İkincisi, 1950'den itibaren teknolojik ilerlemeler, genişleyen kamu yararı ve artan boş zaman sanatın geçmişten daha fazla takdir görmesine yol açtı. Son olarak, çok sayıda personel çalıştıran yeni kültürel üretim kuruluşları kadınların daha fazla bağımsızlığa ve sosyal görünürlüğe ulaşmalarına olanak sağladı. Birçok kadın entelektüel ve sanatsal alanlarda iş buldu ve bu alanlarda çalışan kadınların sayısı yüzyılın ortasından itibaren artan bir hızla büyüdü.

1960'ların sonuna doğru –ekonomik büyüme ve kadınlar için genişleyen bir kamusal rol dönemi– yeni ve güçlü bir feminist hareket gelişti. Protesto eden ilk kadınların ayrıcalıklılar arasında (öğrenciler, sanatçılar, entelektüeller) olmaları başlangıçta tuhaf gibi görünebilir. Annelerinin ortak kültüre eşit ulaşma düşlerini gerçekleştirmemişler miydi? Bir zamanlar kadınların menzili dışında görünen meslekleri icra etmiyorlar mıydı? Tam da hedef menzilin içindeyken isyan etmek aptalca bir hareket değil miydi? Bundan böyle hiçbir sanat ya da düşünce alanı kadınlara kapalı olmayacaktı ya da bize öyle deniliyordu. Yapmamız gereken tek şey yeteneğimizi göstermekti. Fakat acı bir gerçekliği keşfetme sürecindeydik: Çığırtkanlığı yapılan bu eşitlik bir tuzaktı. Kadınlar ne kadar yeterli ya da yetenekli olurlarsa olsunlar, sırf cinsiyetlerinden ötürü azımsanmaktaydılar.

Nihayet eşit eğitim fırsatı elde edilmişti; fakat sosyal ve kültürel yaşamda eşitlik başka bir şeydi. Eşit eğitim fırsatı ideali, erkeklerin ve kadınların eşit doğal yeteneklere sahip oldukları ilkesine dayandırıldı. Yüzyılın seyri içinde kadınları yerlerinde tutmak için tasarlanan eğitim kısıtlamaları yavaş yavaş kaldırıldı. Kadın öğrencilerin başarısı ilkenin geçerliliğini gösterdi. Ne var ki, eşit eğitim

eşit iş fırsatlarının, eşit iktidar paylaşımının ya da eşit sanatsal yetenek kabulünün garantisi değildi. 1950'lerden itibaren sayıları her geçen gün artmakta olan kadınlar, kadınların erkeklerden aşağı olduğu varsayımıyla, eşit eğitimin sonunda yok edeceğini sandıkları bir önyargıyla karşı karşıya kaldılar. Ayrıcalıklı kadınlar gerçekten de ilk başkaldıranlardı; fakat paradoks onlarda değil, onların karşı karşıya kaldığı durumdaydı. Ayrımcılık sadece yer mi değiştirmişti?

Çok fazla sayıda kadının yanlış inceleme alanı seçtiği itirazı öne sürülebilir. Örneğin edebiyatı seçen çok fazla, bilimi seçen çok az kadın öğrenci vardı. Sorun genel olarak toplumla bütünleşmek olsaydı bu sav anlamlı olurdu; fakat edebiyatı seçen öğrencilerin yüzde 75'i kadın olduğu halde, yazarların sadece yüzde 25'inin kadın olmasının ya da sadece bir avuç kadının kültür hiyerarşisinde üst konumları işgal etmesinin nedenini açıklamaz. Kadınların yaratıcı konumlara ulaşmalarının daha fazla acımasızca sınırlandığı müzik, tiyatro, sinema ve resim alanlarına ne demeli? Sanatlarda kadınların yeriyle ilgili bir çözümlemenin, eşitlikçi retoriğin ayrımcı pratikleri maskelediği kültür alanındaki ikiyüzlülük hakkında bize bir şeyler anlatabileceğine inanmak için nedenler vardır. Tuhaf bir genel yasa ortaya çıkar: İster azınlıkta, ister çoğunlukta olsunlar kadınlar ekonomik ve simgesel olarak değer yitimine uğrar; oysa erkekler ekonomik ve simgesel olarak aşırı değerlenir. Bu yüzden ünlü "kadınsallaşma = değer yitimi" formülünün salt nicel bir açıklaması reddedilmelidir; kadınların değer yitiminin gerçek nedeni, sorgulanmadan geçiştirildiği için daha da esrarengiz olan cinsiyet ayrımcılığıdır.

Edebiyat ve sanat bazen kadınlara özel alanlar sayılır; fakat daha yakından incelenince bu inancın oldukça yanıltıcı olduğu ortaya çıkar. *Le Pouvoir intellectuel en France*'ta Régis Debray şu gözlemde bulunur: "Genel olarak konuşursak, kültür dişil olanla yakınlığı olan dişil bir isimse de, en yüksek kademeleri katışıksız erildir." Devam edip, "ağırlıklı olarak erkek yüksek entelijensiya" ile "bileşimi daha çok kadın olan . . . düşük entelijensiya" arasına bir ayrım koyar.[1] Bu yüzden kültür, toplumun imgelem dünyasında meşru ya da potansiyel olarak meşru saydığı şey üzerinde kontrolün ödül, temel önemde bir ödül olduğu can alıcı bir sosyal savaş alanı olarak görülür. Debray feminist "cinsiyetler piramidi" çözümlemelerini kullanır, fakat eşitsizliğin meşruluğunu kabul ederek feminist savı çarpıtır; oysa feministler, erkeklerin kültürün üretimi ve kontrolü *hakkını* kendilerine mal etmeleri olgusunu eleştirirler. Sosyoekonomik ve sosyokültürel değişimlerce kültürel alanda artan kadın varlığına

katlanmak zorunda bırakılmalarına rağmen, erkekler bu alana kendi tımarları gözüyle bakmaya devam ediyorlar. Kadınlar sıra dışı koşullarda, dar bir biçimde tanımlanmış sınırlar içinde ve doğa gereği ve/veya tarihsel miras gereği yalnızca erkeklerin sorumlu olduğu sözde ortak değerlerden herhangi birini değiştirmeden olması dışında yaratıcı olarak değil, kültürün tüketicisi ya da kültür üretiminde yardımcı olarak iyidirler. Kadınların kültür aygıtının alt kademelerinde yoğunlaşmaları, kadınları ve eserlerini dışlamanın bugünkü tezahürüdür.

On dokuzuncu yüzyılın seyri içinde evrensel kültür ile kadın alt kültürü arasındaki uçurum genişledi ve derinleşti. "İki alan" sosyal teorisini yansıtan bu uçurum konuyla ilgili yirminci yüzyıl düşüncesini sınırladı. Sonuç olarak kadınlar kendi standartlarına sahip ayrı bir kategoriye sokulurlar. Çok azı kolektif bellekte kalmaya uygun görülür ve kendi cinslerinin temsilcisi (ya da haini) olmaya uygun görülen bu birkaç kişi de kendilerine uygun yere –büyük kültür freskinin arka planına– yükseltilir.

Hem erkekler, hem kadınlar bu ikili yapıyı içselleştirmiştir. Eril-evrenselin açıkça üstün ve dişil-özgülün açıkça aşağı olduğu böyle bir şema, fiili kadın katılımının artmakta olduğu bir kültürel üretim sistemiyle nasıl uzlaştırılabilir? Sadece birkaç "istisna kadın" başarmayı umut edebildiği sürece, kültürel cinsiyet ayrımı fiilen olduğu gibi kaldı. Şimdi kültür bütün bir kuşağın ortak iyeliği haline geldiğine göre, seçkin birkaç kişi sahiden istisna olarak görülebilir mi? Bir grup olarak diğer kadınlara dayatılan sınırlara ya da birkaç kişiye verilen ödüller için ödemek zorunda oldukları bedele aldırmadan kadınlar istisna bireyler olmayı düşleyebilirler mi? 1970'lerin krizi yanıtın hayır olduğunu kanıtlar. O zamandan bu yana estetik teoride ve pratikte erkek taydaşları kadar usta kadınlar, toplumsal cinsiyetlerinden vazgeçmeden ortak kültürün gelişimine aktif katılımcı olarak kendilerini hissettirmek istediler.

İlgilendiğimiz dönem 1970'ten 1990'a kadar olan dönemdir. Böylesine yakın zamana ait olayların tarihini yazmak risklidir; kısmen bu olaylara derinliğine karıştığımız için, daha da önemlisi tarihin bu faslı henüz kapanmadığı için. Kültürel yaratımda kadınların rolü, sonucu henüz belli olmayan savaşların konusudur. Yine de iki geçici sonuç çıkarmayı haklı göstermeye yetecek kadar yol alınmıştır. 1970-1990 dönemi Batılı kadınların kültürel tarihinde önemli bir değişime tanık oldu ve bu değişim yeni bir kültürel pratiğin, sahiden *karma* bir kültürün yolunu açtı. Bu yüzden geçen yirmi yılın belirleyici bir ilerleme dönemi olduğunu öne sürmek makuldür.

1970-1990: Belirleyici Bir Dönem

Kadın hareketi tarihte ilk kez gerçek bir kültürel boyuta erişti ve kadınların kültürel alandaki talepleri gerçek bir sosyal etkiye kavuştu. Her şey, eşitlik ve özgürlük uğruna savaşla yakından bağlantılı yaratıcı bir patlamayla başladı. Kültür herkesin işi haline geldi. Sokaklardaydı. Geniş bir alana dağıtılan kitapçıklar, gazeteler, çizimler, duvar yazıları, şarkılar ve videolarla bireysel ve kolektif girişkenlik birbirini güçlendirdi. Her kadın sırayla sanatçı ve izleyiciydi. Sosyal ayrımlar ve sınırlar çatırdadı. Birçok eserin altındaki imza sadece bir ilk ad, bir takma ad ya da bir grup adıydı. Sosyal hareket bir yeni eserler taşkınını teşvik ederken, kadınlar kendilerine olumlu bir kimlik oluşturmak için yenilikçi biçimleri tercih ettiler.[2]

Özellikle çarpıcı bir örneği ele alalım. 1972'de hâlâ Salazar diktatörlüğü altında olan Portekiz'de "üç Maria" *Yeni Portekiz Mektupları*'nı yayımladı.[3] Kitap, egemen kültürün ölüm sessizliğine mahkûm ettiği üç ses halinde şiirlerden, denemelerden ve öykülerden oluşur. Yetkililer, müstehcenlik ve ahlaki yozlaşmadan ötürü basımcı aleyhine dava açtı. Ne var ki, feministler harekete geçti ve eser bir sürü ülkede yayımlandı. Salazar "karanfil devrimi"yle devrildikten sonra, basımcı masum bulundu ve halkın sevinç gösterileriyle karşılaştı. Portekizli kadınlar feminist gruplar örgütlediler. Metnin yenilikçi gücü, içinden çıktığı sosyal ve siyasal koşulları aşacak kadar büyüktü.

Sanatsal eserlerin geniş sosyal grupların özlemlerini yansıtması ender değildir. Bu tür durumlar önemli tutum ya da bakış değişimlerini yansıtırlar. Ne var ki, yakın zamana kadar bu görüngü, sadece evrensellikle özdeşleştirilen erilde tartışıldı. Bu nedenle kadın kültürünün 1970'lerdeki sosyal talepleri şaşırtıcıydı, üstelik önyargılı iki kavrama da uymuyorlardı. Sanat tarihçilerinin bir simgesel meşruiyet biçiminden diğerine geçişi açıklamakta kullandıkları (eril) kuşak şemasına uymuyorlardı. Ve bir şey daha vardı: Daha önce kadınlar kendilerini kendi iradeleriyle ayrı bir kategoriye koymamıştı. Bu konum her zaman onlara dayatılmıştı, onlara sadece boyun eğme ya da başkaldırma tercihi bırakılmıştı. En radikal kadın taleplerini anlamak ve geri, saçma ya da intihar benzeri olmadıklarını kavramak için, kadınların kurtuluşu hareketinin en radikal kanadından geldikleri kabul edilmelidir: Kendi özgür iradeleriyle ayrı yaşamayı tercih eden kadınlar; bazı durumlarda lezbiyenliği ve ayrılıkçılığı kucaklamak anlamına gelen bir tercih. Bu kadınlar için kişisel yaşam, siyasal eylem ve estetik pratik birbirinden ayrılamazdı. Kadınlar "bilinçlendikçe", homojenleşmiş bir eril kültür içinde bir azınlık, parçalı bir grup olarak yaşamaya *mahkûm edilmiş* bir gruptan, kendi

bağımsız değerlerini ve düsturlarını kurmaya ve bunları kamusal alanda savunmaya hazır, bir azınlık olarak yaşamayı *tercih eden* bir gruba dönüştüler. *Yeni Portekiz Mektupları* bu değişimi simgeler: Özgün *Portekiz Mektupları* (on yedinci yüzyıl yazarı Gabriel de Guilleragues'ın) yalnız bir rahibenin (hayali) kendisini baştan çıkaran ve terk eden erkeğe tutkulu ağıtı olduğu halde, yeni mektuplar kadınlar arasında bir mektuplaşmaydı.

Kadınların kurtuluşu hareketi tam da iki tarihsel olay dizisi bir araya geldiği anda gelişti: Hareketin dolaysız sosyo-politik bağlamını oluşturan 1968'in protesto hareketleri ve kadınların, yüzyılın büyük bir bölümünde çok ağır ilerleyen sosyal ve kültürel rollerinin evrimi. Sanki kadınlar aynı anda hem yabancılaşmalarını, hem güçlerini keşfetmiş gibiydi.

Kadınların kurtuluşu hareketinin ortaya çıkışında gençlik ayaklanması açıkça bir rol oynadı; fakat genç erkeklerin yürüttüğü savaşların gecikmiş bir yankısı değildi. Aslında kadınların kurtuluşu kısmen, saflarında çok sayıda kadın da barındıran birçok protesto grubunun sahiden demokratik bir biçimde çalışamamasına verilen cezaydı. Bu grupların fiili işleyişi o kadar egemen eril tarza özgüydü ki, kadınlar bu gruplara alınmalarının sadece bir aldatmaca değil, bir engelleme de olduğunu gördüler ve bu nedenle ayrıldılar.

Sadece ekonomik ve sosyal yapıların değil, yaşamın tüm yanlarının da –aile, cinsellik, imgelem, sanat, dil, neyiniz varsa– değişeceği "alternatif bir toplum"un kurulmasına zorluk çekmeden katılabileceklerini düşünen kadınların düş kırıklığını –"iktidar imgeleme", "herkes konuşsun", "herkes yaratsın" gibi özgürlükçü sloganların uyandırdığı umutları– insanlar çok çabuk unuttu. Kadınlar söylemek zorunda kaldıkları şeylerin cinsiyetlerinden ötürü itibar görmediğini anladılar. Ve sadece düşman tarafından değil, baskının tüm biçimlerine karşı mücadelede kendi yoldaşları tarafından da ihmal edildiler: Kadınlar karşılıklı bir diyaloğa memnuniyetle kabul edilmek yerine, sözlerine aldırılmadığını gördüler.

Kadınlardan ve erkeklerden oluşan bir grupta konuşma olanağı bulmak başlı başına bir başarıydı. Bir ifadenin taşıdığı ağırlık, bir kadın ya da bir erkek tarafından dillendirilmesine bağlı olarak değişmekteydi. Bir afişi, bir filmi ya da bir metni kadınları aşağılıyor diye eleştirmeye cüret etsek, en ufak ırkçılık iması taşıdığından kuşkulanılan her eserin yasaklanmasını önermekten geri durmayan erkekler bizim konuşma özgürlüğünü sınırlamak istediğimizi öne sürüp protesto ederdi.[4] Ortodoks olmayan, hatta yeni bir çözümlemeye kalkışsak, tepki önce huzursuzluk, ardından tartışmadan bir tarafa atma olurdu. Bazen aldırmazlıkla, bazen ıslıklarla ve yuhalar-

la karşılanırdı. Ya da her zaman duyduğumuz bir itirazla, Simone de Beauvoir'ın dalga geçmek için seçip ayırdığı bir itirazla karşılaşabilirdik: "Sırf kadın olduğumuz için öyle sanıyorsunuz."[5]

Beauvoir'ın yanıtladığı gibi yanıtlamaya çalıştık: "Sanıyorum doğru olduğu için", böylece "öznelliği[miz] ortadan kaldırılıyor". Fakat başkalarını inandığımız şeyin doğruluğuna nasıl ikna edecektik? Bu sistemde, kadın "öznel" olduğu, oysa erkek bireyin erkek olması sayesinde nesnel bir yargıç olarak sağlam bir zeminde durduğu gerekçesiyle itibarsızlaştırılan bireysel kadın değil, genel olarak kadındı. Beauvoir'ın işaret ettiği gibi, "'sırf erkek olduğunuz için öyle sanıyorsunuz'a yanıt vermek olanaksızdı". Zira bir erkek olmanın bir özgüllük olmadığı anlaşılıyordu. Bir erkek, erkek olmakla haklıydı; haksız olan kadındı. Bu şekilde yetkisizleştirilme kolektif deneyimi kadınların, putları kırarak yanıt verdikleri durumun adaletsizliğini ve şiddetini tartmalarına olanak verdi. Bu durum, sosyal sınıfa, mesleğe, siyasal bağlantıya, estetik zevke, yaşam tarzına, hatta kadınlık ve cinsiyet rolleri kavrayışına göre bölünen kadınları bir araya getirdi. Kadın hareketi cinsin öznelliğini açıkça ilan etmekle, erkeklere cinsel öznelliklerini ve dolayısıyla yargılarının ve eserlerinin otoritesinin mutlak değil, göreli olduğunu hatırlattı.

Ne var ki, iki öznellik eşdeğer değildi ve o yılların en acıklı buluşu, kendi zayıflığımızdı. Bildirilerimize rağmen, içselleştirdiğimiz kuşkulara yanıt veremediğimiz için kendimize güvenimiz yapaydı: Biz kim oluyorduk da efendilerimizi eleştirecektik? İddialarımızı hangi gerekçelerle haklı gösteriyorduk? Hangi kadın "dehalar" ifadelerimizi haklı gösteriyordu? Uygarlığa özsel bir katkıda bulunan bir tek kadın gösterebilir miydik? Zorbela birkaç kadın adı kekeleyebildik ve bunlar elin tersiyle bir tarafa atıldığında, onları nasıl savunacağımız konusunda hiçbir fikrimiz yoktu. "En iyi eğitim"e sahip birkaç kadın, bildikleri her şeyi kendilerine öğretenlerle aynı gemideydiler. Hepimiz tuhaf ölçüde kötü donanımlıydık, bir tarihçemiz ya da mirasımız yoktu. Annelerimiz, kadın atalarımız yoktu. Soylu babaların ve var olmayan (ya da açıkça ilan edilemeyen) annelerin piç kızlarıydık. Kültürün "sıfır yılının kadınları"ydık;[6] başka bağlamlarda erkeklerin işlerini, konumlarını ve iktidarlarını çalan hırsızlar olduğumuz gibi, kendimizi başkalarının sözlerini, imgelerini ve düşüncelerini çalan "hırsızlar" gibi görmeye mahkûm edilmiştik.[7]

Başka hiçbir sosyal hareket, simgesel şiddetin ekonomik şiddet kadar temel olduğunu kadınların kurtuluşu hareketinden daha fazla göstermedi. Simgesel şiddet, sadece *post hoc* bir haklılaştırmanın yansıması değil, sosyal şiddetin ayrılmaz bir parçasıydı. Kadınlar artık yüzyılın başında yaptıkları gibi bazı mesleklerde çalışma ya da

belli partilere, sendikalara ya da mesleki gruplara girme hakkı için savaşmıyorlar. Bu alanlarda önemlerini sorgulayacak kadar zafer kazanmışlardı. Şimdi sorun konuşma, temsil etme, öneride bulunma ve kadar verme yetkisini –yenilik yapma yetkisi– kazanmaktır. Ve bu yetki özgürlüğü gerektirir: Kabul edilmek için doğru parolayı fısıldamak zorunda kalmama özgürlüğü; birey olarak cinsel gerekçelerle hemen bir tarafa atılmadan ya da tüm kadınların temsilcisi olmakla suçlanmadan hata, önyargı, aptallık, eblehlik ve başarısızlık riskine girme özgürlüğü. Erkeklerin böyle bir özgürlüğü kendilerine tanıma sorunları yoktur. Bu nedenle eşitlik sorunu yeniden ortaya çıkar, fakat daha radikal bir biçimde: Kadın hareketi iradenin gücüyle kadınların erkekler kadar *doğal olarak kültürel* olduklarını ilan etti. Erkekler artık kadınlardan daha fazla doğrunun, iyinin ve güzelin ustası değildir. Her iki cinsiyet, genel olarak insanın, kültürel üretimleriyle kendisini icat eden insanın karakteristiği olduğu savunulan simge yaratma kapasitesini paylaşır.[8] 1970'lerin kadınların kurtuluşu hareketine, feminist mücadelelerin odağını yeni bir konuya kaydırdığı için "yeni feminizm" denildi; kadınlara davranışları bakımından liberal oldukları hükmüne varılan toplumlarda sosyo-simgesel iktidarı paylaşma sorununa. Bu yüzden eleştiri, kültürü, kadınların salt bir süs (kötü uyarlanmış) oldukları erkeklere özel bir alana antropolojik anlamda dönüştüren bir ittifaka yönelikti.

Kadın kimliğinde bu kolektif devrim çağdaş feminizmin, özellikle ortak imge fonumuza ve simgesel sermayemize kadınların marjinalleştirilen ya da dışlanan katkılarını geri getirmeye yönelik yenilikçi girişimlerin arkasındaki itici güçtür. Fakat sanatçılar kültürel bir tabuyu bir ölçüde ihlal ettiklerinin her zaman farkında oldular: Günlükleri, defterleri, otobiyografileri ve mektupları, yaratma arzusu, içten gelen yetenek inancı (ne kadar kırılgan olursa olsun) yanlış anlaşılmadan ve küçümsenmeden kaynaklanan kaygıyla mücadele ettiği için yaşanan derin sıkıntıyı açığa vurur. Kadınların kurtuluşu hareketinin yaptığı şey, bireysel kaderleri daha geniş ölçekte bir aktivizme ve sosyo-politik çözümlemeye bağlamaktır. Öte yandan, harekete katılan sanatçılar ve eleştirmenler harekete yeni bir boyut kazandırdılar: Bireysel ve kolektif açıklamalarda ve söyleşilerde feminizm ile yaratma arasında önemli bir bağlantıyı açığa vururlar. Hareket, herhangi bir örgütlü feminist gruba mensup olmayan kadınları da kapsayan ilerici bir kadın topluluğu yaratarak, sanatta ve edebiyatta yeni yönelimlere ve düşüncelere açık bir izleyici topluluğu şekillendirdi. Kadınların kabul görebildikleri yeni bir bölge, kadınların yaratımlarını meşrulaştırabilen ve böylece maddi ve sosyal destek sağlama dışında yaratıcılıklarını besleyebilen alternatif bir

yargı kurulu yarattı. Sonuç olarak kadın sanatçıların statüsü değişti: Hoşunuza gitsin ya da gitmesin, çağdaş kültürün düsturları dışında standartlara göre yargılanmaktadırlar.[9]

Kadınların ihtiyaç duyduğu şey, sosyo-simgesel şiddetten uzak güven içinde çalışabilecekleri ve sanatçılara ihtiyaç duydukları tanınmayı sağlama yetkisiyle genel –yani karma cinsiyetli– kamuoyuna ulaşabilecekleri serbest bölgelerdi. Sadece bu tür serbest bölgeler yaratılmadı, üretimden kabule ve aktarıma kadar sanatsal sürecin tüm yüzlerini birbirine bağlayan gerçek şebekeler de ortaya çıktı. Böylece kadınlar kendi kültürel üretimlerini *sosyalleştirmenin* tam sorumluğunu kolektif olarak alabileceklerini kanıtladılar. Birçok alanda, özellikle de işlevi sanat yaratıcıları ile sanatseverler arasında bağ kurmak olan alanlarda daha önce bilinmeyen yetenekler keşfedildi: Yayıncılıkta, kitap satıcılığında, tiyatro ve film üretiminde, sanat sergilerinin, festivallerin, konserlerin, seminerlerin, eleştirilerin, kursların ve araştırmaların vb. örgütlenmesinde çalışan insanlar. Bu şebekeler birbiriyle bağlantılı iki düzlemde etkili oldu: Yalnızca kadınların yönettiği özerk yapılar kurdular ve var olan kurumları etkilediler. Ayrıca kadın hareketi uluslararası bir boyut da sundu. Nüfuzlu bireyler ile militan ya da başka türlü feministler arasında resmi ve gayri resmi ilişkiler, bir zamanlar marjinal olan bir kültürün birçok ülkede yeniden öne çıkmasına yardımcı oldu.

Her olayda cesur kadınlar inisiyatif aldı. Stratejileri farklıydı, fakat izleyici topluluğu her zaman can alıcı itici güçtü. İlk önce, moda ve popüler sanatçılar, hatta ticari sanatçıların tedarik ettiği standart imgelere artık razı olmak istemeyen aydınlanmış kadın izleyici topluluğu vardı. Ayrıca, tek cinsiyetli bir kültürün deli gömleğinden çıkmaya can atan, sayıları az fakat giderek çoğalan erkeklerden oluşan bir erkek izleyici de vardı. Sceaux'daki Uluslararası Kadın Filmleri Festivali (1978) ve ardından Crétiel'deki festival, sanatlarda, estetik bakımdan emek gerektirdiği kadar yeniliğe de açık yeni feminist ruhun en büyük başarılarından biriydi.[10]

Kullanılan araçlar oldukça kırılgan olmasına rağmen, bir tür yeraltı tüneliyle yerleşik sanatın değerlerinin altını oydular. Kadınlar kendi asli güçlerini, özellikle sözde ortak kültürle ilişkilerini köklü bir biçimde değiştiren eğitim alanında öncellerinin yürüttüğü azimli savaşlara borçlu oldukları bir gücü kullanmaya başladıktan sonra bu gerçekleşebildi. Kadınlar daha iyi deneyim kazandıkları için, artık daha fazla eleştirel ve daha az çekingendiler; yerleşik geleneklerle daha kolay oynadılar.

Ünlü "Kadın güzeldir" sloganı yeni feminizmin çeşitli yanlarını kristalleştirdi. Alaycılar uç ya da basit diye bunun üzerine atla-

makta gecikmedi; fakat her şeyden önce, kadınların utancın kaçınılmazlığına yönelttikleri eğlenceli meydan okumanın yaşamsal zorunluluğunu vurgulamak iyi bir düşünce değil miydi? Diğer cinsiyetin standartlarını ve yargılarını kabul etmede asli olarak var olan yabancılaşma geride kalmıştı ve onun yerine nihayet olumlu bir narsisizm yükselmişti. Güvene sahip olmak için özsaygıya ve benzer insanların yardımını gerektiren yaratıcılığı ve özgürlüğü göze almak için özgüvene ihtiyaç vardır. Kadınların itibarının iadesiyle yakından bağlantılı olan dişilin, kadının yeniden değerlendirilmesi, kimliklerini arayan bireylerin tükenmez bir kaynak gibi yararlanabilecekleri ideal bir topluluğun varlığını gerektirir. Judy Chicago'nun *The Dinner Party*'si (1979) ortak bir ruhsal kadınlık ihtiyacını cisimleştirir: Otuz dokuz kişinin oturabileceği, İsa'nın son yemeğini anımsatan bir masadan ibarettir. Çeşitli kültürlerden, tarihsel olarak ünlü 999 kadının adını taşır.[11]

Bir kadın sanatı duyurusu, "Kadın güzeldir" temasının, kadınların tarihinde tikel bir anı örnekleyen bir versiyonudur. Tarihte bu evrenin başka bir kilometre taşı da, 1970'lerde patlak veren "kadın yazıları" üzerine tartışmaydı. O günden itibaren, toplumsal cinsiyet kimliği ile yaratıcılık arasındaki ilişkiyle ilgili daha karmaşık bir değerlendirme yükseldi; yine de eski tartışma tuhaf tekrarlar biçimde periyodik olarak alevleniyor. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğim; fakat burada, tartışmada sahiden söz konusu olan konulara ışık tutabilmek umuduyla gerçek sosyal, siyasal ve kültürel bağlamından söz etmek istedim. Burada başka bir noktaya da değinmek gerekir: Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cins*'inin tüm önemine rağmen, birçok sanatçı ve eleştirmen için feminizmin temel eserleri hâlâ Virginia Woolf'un *A Room of One's Own*'u (Kendine Ait Bir Oda, 1929) ve *Three Guineas*'ıdır (Üç Gineli, 1938). Dünyanın iki görüşlü simgeleştirilmesine kültürün neden izin veremez gibi göründüğü sorununa olağanüstü açıklık getirir.

Yirmi yıllık feminist araştırma ürün verdi. Florence Montreynaud'nun *Le XXe Siècle des femmes*'ı gibi yakın zamanda çıkan ansiklopedik kitaplar sayesinde, geniş araştırmalara artık acil ihtiyaç yoktur.[12] Araştırmalar daha derin düzeyde soruşturmalara geçti. Sanatsal disiplinlerin, kültürlerin, bireysel kariyerlerin ve tarihsel durumların nasıl farklı olabileceklerini daha iyi kavrıyoruz. Kadınların kültürel kimliğiyle ilgili düşüncemiz artık bir zamanlar olduğu kadar tekdüze değildir. Ve sanat tarihi bir olgular tarihi olduğu kadar bir değerler tarihi de olduğu için, feminist eleştiri, kendisininkiler de dahil, okunabilirlik ve değerlendirme ölçütlerini sorguladı. Farklı teoriler ve yöntemler üstünlük için yarışıyor.

Edebiyatın bolluğunu dikkate alarak, bu denemenin geri kalan bölümünde dikkatimi Fransa'daki edebiyatla sınırlamalıyım. Edebiyatı, kısmen geleneksel olarak kadınlara en açık (ya da en az kapalı) alan olduğu için, kısmen cinsel farklılık mecazıyla deney yapmanın öncelikli laboratuvarı olduğu için seçtim. Fransa'da kültür özellikle merkezileştiği ve çokça tartışılan "kadın yazıları" (*écriture féminine*) fikri orada doğduğu için Fransa'yı tercih ettim.

Edebiyatta Kadınlar

On dokuzuncu yüzyılın ortasından beri Fransa'da kadın yazarların sayısındaki artışa şaşkınlık ifadeleri eşlik etti. Yüzyıl dönümünde Paul Léautaud gürledi: "Bütün kadınlar yazıyor. . . . Bugünlerde bir ev kadını bulmak olanaksız." Feminizmin "altın çağı"ydı ve Anna de Noailles, Rachilde ve Séverine gibi ünlü edebiyat kadınları 1903 Prix Goncourt'un (itibarlı bir edebiyat ödülü) tümü erkek jürisini protesto ederek Prix Fémina'yı kurdular (1904). Alay edilmeyi göze alarak, edebi üretimin tümünü değerlendirmeye karar verdiler. Bugün biz kadınlar bu edebiyat savaşlarından "zaferle" çıkmış bulunuyoruz, en azından 1989'da "Edebiyat Dünyasını Yöneten 80 Kadın" başlıklı bir makale yayımlayan çok muhafazakâr edebiyat dergisi *Figaro littéraire*'e göre.[13] Metin şöyle devam ediyordu: "Sadece başarılı romancı, biyografi yazarı, tarihçi ve akademisyen olarak değil, editör olarak da kadınlar edebiyat dünyasında dikkate değer bir intikam aldılar." "Kasvetli" Léautaud'nun aksine, başyazar Jean-Marie Rouart kadınlara şu cömertçe saygıyı sundu: "Edebi dehanın bir ırkı ya da milliyeti olmadığı kadar bir cinsiyetinin de olmadığını çarpıcı bir biçimde kanıtladılar." Dahası, "kurumlar alışılmış gecikmeyle olgulara teslim oldu" ve kadınlar "haklı yerlerini aldılar". Bu iyimser edebiyat görüşü yaygın bir biçimde paylaşılır, birçok kadın tarafından bile.

Yine de, birisi kalkıp bir yayıncının kataloğunu ya da bir edebiyat dergisinin kapağını açsa, önemli edebiyat ödüllerine aday olanların listesine bir göz atsa, yirminci yüzyıl edebiyat tarihini baştan sona okusa, yarının ünlülerini kıskançlıkla imal eden avangard dergileri tarasa ya da tanınmış ya da gelecek vaat eden yazarlarla ilgili bir incelemeye göz gezdirse, "dikkate değer" sayıda kadını boşuna arar. İşin aslı nedir?

Anlamak için yalnızca kadın yazarların durumuna bakmak yetmez. Bunu yapmak toplumsal cinsiyeti temel yargı ölçütü olarak almak ve kadın yazarları bireysel yetenek ya da tarihsel yenilik bakı-

mından sıralamak olurdu. Edebiyat dünyasındaki değişimlerle ilgili, toplumsal cinsiyet değişkenine gerekli ilgiyi gösteren bir tarihsel incelemeden farklı bir yorum çıkar. Örneğin, yüzyılın seyri içinde okur sayısı gerçek bir pazar oluşturacak kadar genişlerken, toplam yazar sayısının da dramatik bir biçimde arttığı açıktır; bu yüzden kadın yazar sayısındaki artış, her iki cinsiyetten yazarların sayısındaki muazzam artışa göre ölçülmelidir. *Figaro*'nun "edebiyat dünyasını yöneten 80 kadın"ı keyfine göre seçmesi bu nedenle oldukça anlamsızdır; çünkü eşzamanlı "yöneten" erkeklerin sayısı hakkında hiçbir şey söylenmez. Bazı güvenilir istatistikler, edebiyat dünyasındaki cinsiyetler arası ilişkiler konusunda daha açık bir fikir verir. Tesadüfen, kitap okurları hakkında bol bilgi bulunmasına rağmen, yazarlar, yayıncılar ve eleştirmenler hakkında çok az bilgi vardır.

Kaba tahminleri ve yetersiz verileri bir araya getiren Michèle Vessilier-Ressi[14] ve bağımsız çalışan Pierette Dionne ile Chantal Théry[15] Fransa'da yayımlanan kitapların yaklaşık yüzde 70 ila 75'inin erkekler, yüzde 25 ila 30'unun kadınlar tarafından yazıldığını hesapladılar. Paris VII Üniversitesi'ndeki araştırma ekibim 1950 ile 1955 yılları arasında "genel edebiyat" kategorisinde yayımlanan tüm kitapları inceledi (değer ayrımı yapmadan) ve yüzde 75 erkek, yüzde 25 kadın yazar, yani üçte bir oranına ulaştı.[16] Bu oran, kadınların kurtuluşu hareketinin yükselişine rağmen, kırk yıl boyunca değişmeden kaldı (Québec'te yürütülen araştırmalarla da doğrulanan bir bulgu). Böylece edebiyatın sözde "kadınsallaşması"nın, eğer yayıncılıkta dengenin kadınların lehine ya da en azından eşitliğe doğru kaydığı kastediliyorsa, bir mit olduğu anlaşılıyor. Edebiyat dünyasının erkekler tarafından terk edildikten sonra kadınlar tarafından doldurulduğu düşüncesi de bir mittir.[17] Rakamlar edebiyatın yüksek düzeyde eril kaldığını gösteriyor.

Hangi yazarların eserlerinden ötürü ün kazandıklarına bakarsak, cinsiyetler arasındaki uçurum daha da genişler: *Kim Kimdir*'de sıralanan yazarların sadece yüzde 8'i kadındır. 1950-1955 döneminde de rakam aşağı yukarı aynıydı ve o zaman ünlü olan kadın yazarların çoğu unutulmuştur. Bu nedenle bugün "edebiyatın yöneticileri" sayılanları bekleyen kader merak konusudur. Örneğin *Figaro littéraire*'in iyimserliğini, ünlü tarihçi René Rémond'un yayına hazırladığı *Notre siècle* gibi ağır bir eserin kötümserliğiyle karşılaştırın: Sanat, edebiyat ve felsefeyle bağlantılı sadece 8 kadın, buna karşın 180 erkek kitaba dahil edilir.[18] Üstelik Simone Weil ile Simone de Beauvoir'dan sadece siyasal faaliyetlerinden ötürü söz edilir; Gyp'ten sadece oğlundan ötürü söz edilir ve Marcelle Auclair'den, *Marie-Claire* dergisiyle bağlantılı olarak söz edilir. Colette'in adı anıl-

maz ve *Académie Française*'e seçilen ilk kadın olmasına rağmen, Marguerite Yourcenar'ın adı da anılmaz. Yazar olarak eserlerinden ötürü anılan üç kadın, Nouveau Roman'la (Yeni Roman) bağlantılı olarak Nathalie Sarraute, ilk "geleneksel" romanlarından ötürü Marguerite Duras ve "uçarılığın" bir örneği olarak Françoise Sagan'dır. Evet, bu uç bir örnektir; fakat eserin (kadınlara yönelik küçümsemeye gösterilen çağdaş hoşgörü ve kadınların başarılarıyla ilgili bilgisizlik hakkında bize çok şey anlatan) ünü bundan zarar görmez. Bu bulgular, kültürel eşitliğe yaygın inançla çelişir. Gelecekle ilgili kuşku yaratır ve bizi, sosyal ve simgesel bir kurum olarak edebiyatın fiilen nasıl işlediği üzerinde düşünmeye zorlar.

Vessilier-Ressi, başarılı olması en çok olası yazarın portresini çizer: Bu yazar iyi bir geçmişi olan ve en iyi eğitimi almış bir erkektir, yayıncısı Paris'tedir, güçlü dostları ve bağlantıları vardır. Bununla birlikte, iki yakayı bir araya getirmek için yazarlık dışında başka bir işte çalışmak zorunda kalan erkek yazarın aile sorumluluklarıyla meşgul olan kadın yazarla aynı sorunları yaşadığını da varsayar ve buradan hareketle, çabucak iki durumun eşdeğer olduğu sonucuna ulaşır. Pek çok kadın yazarın evin dışında ikinci bir işte de çalıştığını unutur ve daha da önemlisi, sosyal ve simgesel faktörleri ihmal eder: Örneğin, bir kadının yazarlığı birinci iş olarak seçmesini meslektaşlarına ve aile üyelerine haklı göstermesi daha zordur ve kadınların, en azından yazarlığa yeni başlayanların, dayanışma ve nüfuz şebekelerinden yararlanmaları daha az olasıdır. Dionne ile Théry bir kurum olarak yayıncılığın (yayınevleri, dergiler, ödül jürileri, devletin kültür kuruluşları vb.) istatistiksel bir özetini verir ve sistemin "andokratik" olduğunu gösterir: Her alanda erkekler kimin yayımlanacağını ve kimin övüleceğini kontrol ederler. Erkekler daha önce gördüğümüz gibi, kültürel modeller de dahil aktarma mekanizmalarını da kontrol ederler.

Yine de bu sosyolojik bulgular düzeltici bir tarihsel bakış açısını gerektirir. Eşitsizliğin varlığını sürdürmesi, edebiyat dünyasında şimdi geçmiştekinden daha fazla kadın bulunduğu fikrini çürütmez. Aslında yüzyıl dönümünde edebiyat, biraz eğitim almış, yoksul, evli olmayan kadınlara açık tek meslekti. Colette kamuoyunu ve kurumsal otoriteleri yeteneği konusunda ikna ederek ekonomik ve kişisel bağımsızlığa ulaşan bir kadın yazar modeli olarak George Sand'ın yerini aldı. Goncourt jürisinde yer alan ikinci kadındı (ünlü şair Théophile Gautier'nin kızı Judith Gautier'den sonra); bir noktada başkanlık bile yaptı. Eserinde bir miktar "amatör" çeşniyi korumak koşuluyla burjuva kadın için de edebiyat en kabul edilebilir sanattı. Özel bir gelirle ya da sıradan işler yaparak geçinirken yaşa-

mını edebiyata adayan itibarlı dâhi erkek imgesinin Colette'le de "burjuva amatör"le de fazla ortak yanı yoktu. Başka bir ifadeyle, o sırada yerlerini bilen kadınlara edebiyat treninde bir yer verilebilirdi. Ne var ki, itibarı ve iktidarı cisimleştiren kurumlardan dışlandılar: Üniversitelerden ve diğer yüksekokullardan, akademilerden, hatta insan bilimleri, edebiyat ve eleştirel teorileri gibi yeni disiplinlerin geliştiği liselerden.[19] Dahası, ender istisnalar hariç, yayıncılıkta ve gazetecilikte üst konumlar kadınlara kapalıydı.

Bugün kadınlar neredeyse tüm mesleklerde ve kurumlarda iş bulabilirler. Bu anlamda Dionne-Théry makalesi *Le Figaro*'yla hemfikirdir. Üstelik önemli sayıda kadın insan bilimlerinde, tiyatro ve film yönetmenliği gibi alanlarda çalışıyor. Bu yüzden, eşitsizlik her yerde açıkça devam etse de, inkâr edilemez ilerlemeler oldu. O halde kadın yazarların oranı neden 1945'ten bugüne kadar aynı kaldı? Herhalde kadınlar çeşitli yaratıcı ifade olanakları arasında seçim yapma özgürlüğüne daha fazla sahip oldukları için. Dahası, tutkulu kadın sanatçılar ve entelektüeller sadece erkeklerle uğraşmak zorunda da değiller. Dolayısıyla, hegemonik erkek modellerin devam eden etkisine rağmen, yüzyılın seyri içinde kadın yazarların statüsünün ve imajının iyileştiğini öne sürmek asla saçma değildir.

Bundan, Virginia Woolf'un *A Room of One's Own*'da (Kendisine Ait Bu Oda) öngördüğü çatışma ya da "çaba"lardan hiçbirinin bulunmadığı "karma" bir edebiyatın doğuşuna tanık olduğumuz sonucu çıkar mı? Karanlık bir nokta kalıyor: Tüm yazarların yaklaşık yüzde 30'u kadın olduğu halde, onurlandırılan edebi şahsiyetlerin sadece yüzde 8'ini oluştururlar. Bu durumun alışılmış açıklaması şudur: Çok az kadın yazar zamanın sınavına dayanabilen ve evrenselliğe ulaşabilen bir külliyat üretmeyi becerir. Ne var ki, yorumcular bunun nedenleri ve dolayısıyla tanı hakkında farklı düşünür: Kadınların dehadan yoksun olduklarını savunanlar hastalığın tedavisini olanaksız bulurlar; kadınların erkeklerden daha az deneyimle ve koşulları gereği yabancılaştığını söyleyenler kadınların da bir gün erkek taydaşlarıyla "boy ölçüşebileceklerini" ileri sürerler. Bu bizi nicelik dünyasından alıp daha hassas değer dünyasına götürür.

Evrensel ile Özgül Arasında

Eleştirmen Anne Sauvy "Edebiyat ve Kadınlar" başlıklı, savını öne sürme tarzındaki sakinlik ve dobralıkla öne çıkan bir makale yayımladı.[20] Sauvy, 1900-1950 döneminde ün kazanan kadın yazarların adlarını içeren bir liste sundu: Renée Vivien, Marguerite Audoux,

Colette, Gyp, Rachilde, Anna de Noailles, Jeanne Galzy, Marie Noël ve diğerleri. Fakat çabanın yararsız olduğunu söylüyor. Colette ve olasılıkla Noailles, yani en son ders kitabı antolojilerine dahil edilen ikisi hariç, bunlardan hiçbiri unutulmaktan kurtulmadı. Sauvy'ye göre kadınların edebi üretiminin büyük bölümü *edebiyat* tarihine değil, *yayıncılık* tarihine aittir.

Sauvy yüzyılın ikinci yarısının kadın yazarlarını yargılayacak kadar da cesurdur: "Büyük bir değişiklik beklenmemelidir" der; çünkü hiçbir kadın bir erkeğinki kadar "güçlü izlenim bırakan" bir külliyat bırakmadı. Hangi kadın Colette ve Sand'ın pelerinini miras alacak? Birçok isim akla gelir: Sarraute, Duras, Monique Wittig, Hélène Cixous, Yourcenar, Christiane Rochefort, Susini, Beauvoir, Hyvrard, Leduc, Elsa Triolet, Cardinal, Chawaf, Sagan, Groult kardeşler. Ve yüzyılın son onyılında hangi yazarların ortaya çıkacağını kim bilir? Dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan eserlerin sanki hiç var olmamışlar gibi yok olmaya mahkûm olmaları düşünülemez gibi görünüyor. Böyle bir yıkımın nedeni ne olabilir?

"Deha, kazındığı yerde yeşeren ilahi ruh. Olması için bir şey yapamayız. . . . Deha okulda yaratılmaz." Öte yandan, gerçek dehanın varlığını göstermesini önlemek için hiçbir zaman hiçbir şey yapılamamıştır. İlahi ilham her yüzyılda sadece bir ya da iki Fransız kadına geliyorsa, bu konuda hiçbir şey yapılamaz. Sauvy, akademik yazıya özgü nesnel ton sayesinde, bu kusursuz bedava gözlemi gerçek diye yutturmayı becerir.

Edebi aktarımın fiilen nasıl çalıştığına bakarsak, erkeklerin üç katlı bir sistem kurduklarını görürüz: Dehalar, yetenekli yazarlar ve başarısızlar vardır. Bir yazarın sınıflandırılması tartışmaya ve revizyona açıktır ve değerlendirme, yazılı sözcükten ne beklenildiğiyle ilgili sürekli değişen düşüncelere dayanır. Diğer yanda kadınlar için sadece iki kat vardır: Şanslı birkaçı için deha ve geri kalanlar için unutulma. Kadınlar yetenekliler kategorisinden dışlanırlar; yazma *sanatında* yerleri yoktur, bu bir çıraklık, çalışma, koşullar ve karşılaşmalar –kısaca "okul"– meselesidir. Bu yüzden edebiyat sanatı, bir toplumun temsili edebiyatı neyse onu belirleyen tüm tarihsel koşulların yerine geçer. Dahası, herkesin bildiği gibi, Sand ve Colette gibi tarihin büyük kadın yazarları genellikle ihmalle ve küçümsemeyle selamlanırlar. Sonuçta, birkaç kişinin eserine uygun görülen sözde kabul, birçok kişiyi *kısa ömürlü* kategorisine, çok kısa bir sürede okunamaz hale geleceği varsayılan kategoriye sokmayı olanaklı kılar.

Bu savın karşıtı, kadın edebiyatının zayıflığının yabancılaşmalarının bir ürünü (ve yansıması) olduğunu savunan sosyo-tarihsel savdır. Bir gün, kadınlar tamamen özgürleşince, yaratıcılıkta erkeklerin

eşiti olacaklar. Fakat böyle bir eşitliğe ancak kimlik bakımından, nötr ve evrensel adına ulaşılabilir. Beauvoir'ın yaşamı boyunca şevkle sarıldığı bakış açısı buydu. 1970'lerde şunları söylüyordu: "Özgürleşmiş kadınların erkekler kadar yaratıcı olacaklarına inanıyorum. Ne var ki, yeni değerler keşfetmeyecekler. Aksine inanmak, her zaman yadsıdığım dişil bir doğanın varlığına inanmaktır."[21] Ve şunları: "Kadınların düşünce dünyalarının erkeklerinkinden farklı olup olmadığı asla kesin değildir; zira kadınlar erkeklerin düşünce dünyalarıyla özdeşleşerek özgürleşeceklerdir."[22] *İkinci Cins*'in sonunda, cinsiyetler arasında ikili başkalık halinde karşılıklılığa dayalı yeni bir ilişki tasarlamasına rağmen, radikal tutumundan asla vazgeçmedi: Nötr ve genel olana ulaşmak kaçınılmaz olarak, mutlak insani referans standardı olan erkek modelle özdeşleşmek, dolayısıyla Beauvoir'a göre yalnızca baskının sonucu olan kadınlığın ilgası demekti.

Beauvoir kadınların ebedi üretiminin tamamını kafasında bu teoriyle yargıladı. Hiçbir kadın yazar, kadın eserlerinin "özsel olmayan" olarak sınıflandırılması anlamına gelen "özgüllük" (evrenselliğe karşıt olarak) yargısından kurtulmadı; oysa her erkek yazar, ne kadar sıradan olursa olsun, tam oluşmuş insan durumunu temsil etti. Beauvoir "kadın edebiyatı" düşüncesine onay vermesine ve ezilenlerin edebiyatı olarak ele almasına rağmen, ona göre egemen bir kültürle çatışma içinde ezilen bir edebiyat değildi. Kadınlar özgürleşince yok olmaya mahkûm aşağı bir edebiyattı.

Beauvoir kadın yazarları okur (otobiyografisinin açığa vurduğu gibi), fakat keşfetmek amacıyla okumaz. Kadınları, kendi dünya görüşünü ya da dil ve söylemle ilişkisini değiştirme beklentisiyle okumadı. Kadın edebiyatında sınırlı, çoğunlukla tekrar niteliğinde bir temalar kümesi, erkeklerin yeniliklerinden az çok başarıyla kopya edilen bir dizi üslup ve yapı, kadınların başarısız girişimlerini gördü. Paradoksal bir biçimde muazzam teknik ve üslup çeşitliliği her zaman genel olarak sözde "kadın"a ve kadının "sadece kendi kişiliğini değil, gerçekliğin tümünü açığa vurma" yeteneksizliğine işaret etmekteydi. Bu koşullarda Beauvoir'ın Virginia Woolf'u hafife alması şaşırtıcı gelmemelidir. Sartre, Sarraute'un *Tropismes*'inin önemini görebildi ve sonunda onun *Portrait d'un inconnu*'süne uzun bir önsöz yazdı; oysa Beauvoir, Sarraute'u sadece kendi kavrayışsızlığını ele veren öfkeli terimlerle bir tarafa itti. Kendi zamanının birçok kadın yazarını görmezlikten geldi: Bachmann, Tsvetaeva, Anna Akhmatova, Elsa Morante, Duras, Doris Lessing, Maraini ve diğerleri.

Aslında Beauvoir kendi normatif yazma kavrayışıyla bağlantılı normatif bir okuma yaptı: Okumanın ve yazmanın edebiyattan,

tüm zamanlarda ve mekânlarda tüm insanlar için aynı olan bir ölümsüz şaheserler Panteon'undan öğrenilen sadece bir tek doğru yolu vardır. Tarihin gelgitlerini ve kültürlerin çeşitliliğini aşarak insanoğlunun ulaştığı en iyi şeyleri bir araya toplayan bu Panteon'u hiç sorgulamaz. Bu şaheserler, içinde doğup saf özgürlük alanına girdikleri koşulları aşabildiler. Dolayısıyla, edebi eserlerin kültürler içinde ve arasında *aktarımı* ve *kabulü* sorunlarına sosyo-tarihsel bir bakış açısıyla bakarak değerlendirme ve ayıklama standartlarını göreleştirmeye karşı bir tabu dikildi. Bu tabu, resmi eleştiriden esinlenen okulların yetkin söylemi tarafından çocukluktan itibaren hepimizin içine kazınmıştır. Okuma ve yazma çıraklığımız –simgesel evrene girişimiz– hakikat ve değerlere sahip yetkin bir sese, aynı anda her yerden ve hiçbir yerden konuşur gibi görünen bir sese bağlıdır. Beauvoir bu sesi tanımladı ve bizim için yerini saptadı. Başka hiçbir teorisyen evrenselin erile mal edilmesiyle ilgili bu kadar radikal bir çözümleme sunup, okur ve yazar olarak kadınlara karşı bu kadar radikal bir yargıda bulunmadı. Yirminci yüzyılda Fransa'da kadınların kültürlenmesine dayatılan acımasız koşulları kendi deneyimi gereğince açığa çıkardı: "Asimilasyon" anahtar terimdir.

Fransa'da, elit olmaları mukadder birkaç kişiyi ayıklarken tüm vatandaşlara aynı eğitimi vermek için tasarlanan bir kamusal okul sisteminin çerçevesi içinde eğitim eşitliğine ulaşıldı. Tüm öğrenciler aynı dili kullandı, aynı eserleri inceledi ve sonuçta birörnek ulusal sınavlar temelinde ulusal diplomalara yol açan aynı eleştirel söylemi cisimleştiren aynı ders kitaplarını okudu. Ne var ki, ulusun vatandaşları gibi ulusun kültürü de erildi. Feministler bu sistemin temel bir parçası gibi görünen toplumsal cinsiyet ayrımına saldırdılar. Yüzyıl dönümünde cumhuriyetçi "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" idealinin yerine yeni bir ideali, *liberté, égalité, et mixité* (özgürlük, eşitlik ve karma eğitim) idealini geçirmeye çalıştılar. Karma eğitim, başlıca hedefti.

Karma eğitim ideali her iki cinsiyetten öğrencilere aynı eğitimin verilmesini gerektirdi. 1920'lerde kızlar *baccalauréat* sınavlarına girme hakkı kazandılar; ders programları erkek çocuklarınkiyle aynı olacaktı, sınavlar aynı olacaktı ve jüriler her iki cinsiyetten öğretmenlerden oluşacaktı. *Baccalauréat* ile birlikte kadınlar Fransız üniversitelerine ve imrenilen kamu görevleri için yapılan sınavlara girme hakkı da kazandılar. Eşitlik uğruna mücadele uzun ve zordu; fakat birörnek eğitim sisteminin kadınların özgürleşmesinde ve sosyal başarısında can alıcı bir faktör olduğu anlaşıldı. Kadınlar erkeklerle aynı eğitimi aldıkları için, gettodan çıkıp daha önce erkeklere özel bir alan olan kültür ve bilgi alanına girebildiler. Virginia Woolf'un

ortak bir kültür ve yaratıcılıkta erkek kardeşler ile kız kardeşler ayrılığına son verme düşü, sonunda gerçekleşmiş gibi görünüyordu. Yine de kültür eril evrenselin kalkanı altında kaldı.

Sorun, 1920'lerde oğlanların ve kızların eğitim programı birörnekleşince, kızların yeni eğitim programının oğlanlarınkini model almasıydı; kaynaşma olmadı. Örneğin kızların, daha önce kendilerine kapalı olan klasik edebiyatı ve dilleri okumalarına izin verildi; fakat oğlanlara, kızların eğitim programında bir yenilik olan modern dünya edebiyatını (yani Fransız olmayan) okumalarına izin verilmedi.[23] Bölgesel kültürlerin ve Fransızca konuşan ülkelerin edebiyatının dışlanması, edebiyat öğretimini daha da yoksullaştırdı. Bu yüzden yeni sistemde öğrencilere sunulan "evrensel edebiyat" sadece erkek hegemonyasını değil, Fransız hegemonyasını da cisimleştirdi. En ünlü kadın yazarların eserleri, edebiyat tarihi derslerinde yazarların adından söz etme dışında okutulmadı. Eserleri okunmadı, tartışılmadı ya da deneme konusu yapılmadı. Bu eserler bazı edebi temalara ayrılan derslerde yer almadı ve bazı istisnalar dışında, edebiyat teorisi derslerinde de örnek gösterilmedi. Ders kitaplarına alınan ender özetler bile, "sınavlarda sorulmayacağı" çok iyi bilindiği için, genelde geçiştirildi. Bu yüzden Marguerite de Navarre ve Louise Labé yerine Marot'nun okunması tercih edildi. Ya Mme. de La Fayette? On yedinci yüzyılda roman hâlâ önemsiz bir türdü ve ne olursa olsun, "önemsiz şaheseri" La Rochefoucauld'nun fiili kalemini değilse bile, etkisini açığa vurmaktaydı. Précieuse'ler olarak bilinen on yedinci yüzyıl kadın yazarları, sadece Molière'in karikatürlerinden ötürü tanınmaktaydı. Sand ve Colette bazı seçkin sınıflara ayrıldı. Eserleri olağan derslerde tartışılan tek kadın, ünlü olmasına rağmen sadece bir mektup derlemesinin yazarı olan ve dolayısıyla edebiyatın kıyısında kalan Mme. de Sévigné'ydi. 1950'lerin eğitim programının özeti budur. Kadın eserlerinin "sosyalleşmesi" bu kadar oldu ve kültürlü kadın okurdan uzak kaldılar. Metinler ya basitçe görmezlikten gelindi, ya da Simone de Beauvoir örneğinde gördüğümüz gibi, saf "özel" okuma dünyasına havale edildi.

Mitolojik çağdan beri okurlar kişisel kimliklerini edebi metinlerle oluşturdular. Okumak bize yaşamlarımızı –duygularımızı ve tutkularımızı, hazlarımızı, kaygılarımızı ve arzularımızı– simgeler yoluyla anlamayı öğretir. Okumakla dünyayı, toplumu, yaşamı ve ölümü deşifre etmeyi öğreniriz. Benliklerimizin tüm derinliğini, normalde bilgi sınırımızın ötesinde kalan şeyleri açığa çıkarırız. Bu yüzden edebiyat, öznelleşme ile sosyalleşmenin el ele ilerlediği öncelikli alandır. Gerçekliğin, dilin ve imgelemin etkileşimi sosyal ve bireysel kimlik modellerinin, özellikle toplumsal cinsiyet kimliği

ve cinsel farklılık modellerinin kilidini açmamıza olanak verir. Hızla bir özdeşleşmeden diğerine geçeriz, bazılarını şiddetle reddeder, bazılarını aynı şiddetle arzularız. Bu sadece anlatı düzeyinde değil, bakış açıları, metaforlar ve cümleler –yani bizzat dilsel sesletim– düzeyinde de geçerlidir. Edebiyat sayesinde dili daha özgürce kullanmayı ve "konuşan özne" olarak ben'le deney yapmayı öğreniriz.

Bu nedenle her iki cinsiyetin öznelleşmesinin ve sosyalleşmesinin bir tek toplumsal cinsiyet edebiyatının, aslında işaret ettiği eril metinlerin barındırdığı çelişkilere ve sorgulamalara rağmen kendi klişelerini dayatan monolojik ve dogmatik bir eleştirel söylemin nötrleştirdiği (kısırlaştırdığı) bir edebiyatın gözetimi altında gerçekleşmesi son derece önemli bir konudur. Aynı şekilde olmasa da, hem oğlanlar, hem kızlar için önemli bir konudur: Her iki cinsiyet, kadın metinlerinin imgesel ve dilsel labirentlerinden edinebilecekleri özdeşleşme deneyimlerinden yoksun bırakılır. Her ikisi de dişil simgeler mirasından yoksun bırakılır. Her ikisi de, varyasyonları erkeklerin tarihine ve erkeklerin temsillerine bağlı olan "ebedi bir dişil" karşısında her zaman konuşulan ve dönüşüm halinde olan çoğul bir eril öznenin temsili yoluyla cinsel farklılığı öğrenir. Sosyo-simgesel alana bu girişin asimetrikliği çok farklı yabancılaşma tarzlarına yol açar: Erkekler imgelemin sağladığı dolaylı yoldan (dolayım) ve öteki cinsin sesinden yoksundur; fakat erkek miraslarının zenginliği kimliklerinin tekdüze niteliğini görmelerini engeller. Kadınlar öteki cinsin imgelemiyle ve sesiyle özdeşleşmeyle neyin kazanılabileceğini bilirler; fakat karşılıklılıktan ve tanınmış kadın yazarların imgelemleriyle ve sesleriyle özdeşleşmekten alıkonuldukları için, bu özdeşleşmenin baskıya dönüştüğünü görürler.

Eğitim sistemi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini şiddetlendirir. Genç erkekleri kültürün yaratıcı yetilerinin tek meşru vârisleri ve gelecekteki kullanıcıları olarak onaylar. Kızlar kendini ifade etmenin meşru yolundan yoksun kalırlar; meşruiyetin erkekten erkeğe geçtiği bir sistemde rolleri, sistemin yeniden üretimine katılmaktır. Yazar, araştırmacı ya da eğitimciden çok okur, öğretmen ve basın temsilcisi olmaları kaçınılmazdır. Erkeklerle onların koşullarında boy ölçüşerek "asimilasyon"a çalışsalar bile, Marguerite Duras'nın terimin ödünç alırsak, "fikir hırsızlığı"na mahkûmdurlar. Her şeyi, kendilerini bile kendilerininkiymiş gibi benimsedikleri egemen söylemin terimleriyle tartışmaya alışırlar. Bazı kadın öğretmenlerin ve araştırma görevlilerinin başına gelen budur: Kabul görmek için, yerleşik teorilerin çerçevesi içinde çalışarak önde gelen yazarlara "vesta rahibeleri" gibi hizmet etmelidirler. Resmi çizgiden sapmanın ilk işaretiyle birlikte, erkek olmadıkları hatırlatılır.

Bu yüzden kadınlar "şizofrenik konum" denilen bir konumdadırlar, bir ikilemle karşı karşıyalar: Hem araştırmacı (ya da öğretmen, yazar, entelektüel), hem kadındırlar. Bu ikilem, sosyokültürel alana girdiklerinde maruz kaldıkları simgesel şiddeti özetler. Bu şiddetin en şiddetlisi, bizzat kadınlar yerleşik kültürün meşruiyetini desteklediğinde oluşur. Vazgeçilmez ilerleme için ödenmesi gereken bedel tarihsel olarak buydu (budur); fakat birkaç sınırlı alanda eşitlik kazanmanın genel olarak "eşitlik"le aynı kapıya çıkmadığı berrak olmalı. Simone de Beauvoir'ın ürkütücü formülü, 1950'lerdeki acıklı öz-imgemizi özetler: "Kadınlar insan olmak için savaşmak zorunda kaldıkları sürece, asla yaratıcı olamazlar."[24] Fakat Beauvoir kadınlar konusunda yanılıyordu; tıpkı Sartre'ın işçiler konusunda yanıldığı gibi. Ezilen birey (ister kadın, ister proleter olsun) elinden alınamaz bir biçimde insandır ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak yaratıcıdır, yaratıcılığı egemen kültürün normlarına uygun olmasa da. Bereket versin ki, ne insanlık ne de sanat bizi inandırmaya çalıştıkları gibi ezenlere aittir. Kadınlar vardır ve önlerine çıkan birçok engele rağmen yaratan insan olduklarını kanıtlıyorlar.

Colette (*Claudine*) ve Sarraute'tan (*Enfance*) bu yana kadın yazarların eğitimlerini eserlerine ve eserlerini eğitimlerine nasıl kazıdıklarını görmek gerçekten de ilginç olurdu. Böyle bir inceleme çıraklığımızın çeşitliliğini, yanı sıra bir özgürlük alanı kurmak için sınırlamaları kullanma ve atlatma yollarımızı açığa çıkarırdı. Monique Wittig'in *L'Opoponax*'ı (1964) –bir bireyin değil, bir kuşağın romanı– en yakın örnektir: Kimlik ve arzunun hakikati arayışı bu özgürlükten, kültürün insan olmak ile kadın olmak arasına koyduğu saptırıcı mesafeyi aşmak için toplumsal cinsiyet belirleniminden kaçan bir deneyim külliyatından ve yaşamdan beslenir.[25]

Wittig'in ifade ettiği gibi, yazıda sadece kendilerini ifade etmekle yetinmeyen kadınların edebiyat dünyasına sahiden nasıl girdikleri çözümlenebilir. Stratejileri değişik oldu. Duras bu konuda kışkırtıcıdır: "Erkeklerle aynı mekânda yazılmaz" der; fakat aynı zamanda kendisini "kadın edebiyatına katılan" biri olarak görmeyi reddeder. Hedefi cinsel çatallanmayı aşan yeni kurgu biçimleri ve yeni yazma tarzlarıyla ortak kültürü değiştirmektir. *L'Ere du soupçon*'un sonunda Nathalie Sarraute, onu saflarına kabul ederken bile marjinalleştiren, borcunu itiraf etmeden ve yaklaşımının ne kadar radikal olduğunu kabul etmeden ondan çalan bir gruba karşı, kendisini Nouveau Roman'ın öncüsü olarak gösterir. O da genel edebiyata katıldı, fakat "asimile olmadan". Yalnızca yazısının gücüyle kendi deneyiminin derinliklerine inerek ve başkalarını gözlemleyerek keşfetti-

ği şeyin herkes için nasıl geçerli olabildiğini göstermeye çalıştı. Cinsiyetler arasında belirlenimsiz bir bölgede beden ile dil arasındaki ilişkileri araştırmak için geleneksel toplumsal cinsiyet kodlamasını reddetti; deneyi, yeni okuma biçimlerini denemek istemeyenler için kavranamaz olmalı. Bununla birlikte, edebi yenilikçi olarak kadın fikri o kadar tuhaftır ki, Lagarde ve Michard'ın standart ders kitabı Nouveau Roman'ın tarihini, sanki ilk kez gruptaki erkekler önemli romanları ve teorik metinleri üretmiş gibi anlatır.[26]

Kadın bir sanatçı bir yaratıcı arkadaşlar grubu içinde gerçekten yer bulabilir mi? Sarraute bir keresinde, yeni romancılardan ve eleştirmenlerden oluşan bir topluluk önünde hissettiği derin yalnızlıktan söz etti. Ya da daha eski zamandan bir örnek alırsak, Léonor Fini'nin kendisini bir Gerçeküstücü olarak görmek istememesiyle ilgili güzel mektubunu düşünün.[27] Hangi kadın sanatçı benzer bir yalnızlık yaşamadı? Bunun, erkek yaratıcıların başına gelen yalnızlıkla ortak hiçbir yanı yoktur; zira erkekler denize attıkları şişedeki mesajı gelecek kuşağın okumayı bileceğini her zaman umut edebilirler. Kadınların böyle bir umudu yoktur. Kadınların durumunda aslında yalnızlıktan değil, köklü bir yalıtılmışlıktan, eserlerinin yok olmasının başlangıcından söz etmek gerekir. Tüm engellere rağmen direnme gücüne sahip birkaç eser için ne kadarından vazgeçmek gerekir? Sanatçı dayanma gücünü yitirdiği için kaç tane eser yarıda kaldı? Duras soruyordu: Ne kadar özlem gerçekleştirilmeden geçiştirilir? Fransa'da kadın yazarların görece küçük oranı birçok karmaşık faktörün sonucudur ve tek başına sosyal eşitlik sorunu çözmez.

Kadın Yazıları ve Edebiyat Eleştirisi

1975-76'da Fransız feministler arasında geçmişte olduğundan daha büyük "teorik dinginlik"le (Geneviève Fraisse'in ifadesini ödünç alırsak) patlak veren şiddetli tartışmayı bugün yeniden değerlendirmek olanaklıdır. Fraisse *La Muse de la raison*'un sonunda, eşitlik düşüncesi siyaset alanına ait olduğu halde, cinsel farklılık tartışmasının aşktan ve insani tutkulardan söz eden psikanaliz ve edebiyata ait olduğuna işaret eder. Kafa karıştırıcı bir açmazdan bir çıkış yolu bulmayı önerir: "Ya geleceğin cinsel farklılığı daha fazla benzerlik lehine azaltacağını iddia etmek ya da dişi farklılığının sansürlü bir kaynak da olsa, eninde sonunda ütopyayla sonuçlanacağında ısrar etmek" gerekir.[28] Tartışmanın terimleri böyledir.

Değerli bir açıklamalı kaynakça olan *French Feminist Criticism*'in girişinde iki kamp tarif edilir.[29] Bir tarafta Marksist mater-

yalizmleriyle övünen ve Simone de Beauvoir'ın tutumunu benimseyen radikal feministler vardı. Diğer tarafta, simgesel düzene, yani sosyal düzenin temelinde yatan annesel ve dişil olanı dışlama ve sahiplenme sistemine radikal bir saldırı başlatmaya kararlı dişil savunucuları vardı. İki feminist kamp arasındaki bu karşılaşma disipliner bir anlaşmazlıkla çakıştı: Materyalistler sosyolog ve tarihçi olma, simgeciler psikanalizci, dilbilimci, sanatçı ve edebiyat eleştirmeni olma eğilimindeydi. Anlaşmazlığın, 1960'larda cereyan eden Marksistler ile yapısalcılar arasındaki tartışmayla paralelliği vardı; fakat her iki kamptaki feministler egemen teorileri kadınların bakış açısını hesaba katmaya zorlayarak dönüştürmekle ilgilendikleri için, diyaloğun açmazdan bir çıkış yolu sağlayabileceği umudu vardı. Fakat sonunda bunun bir sağırlar diyaloğu olduğu anlaşıldı. Bunun nedeni tartışmanın odak noktasının kısa sürede siyasal alana kaymasıydı: Psychanalyse et Politique grubu, ataerkil bir toplumda toptan yabancılaşmanın bir belirtisi ve grubun bir kadın devriminin temeli olarak geliştirmek istediği feminist değerlere ihanet saydığı eşitlik uğruna mücadeleye saldırdı. Kadınların kurtuluşu hareketinin bir parçası olmayı "dışarıdakiler"e yasaklayacak kadar ileri gitti. Hélène Cixous bu tutumu savunurken, Julia Kristeva, kadınlar eşitliğe zaten ulaştıkları için feminizme artık ihtiyaç olmadığını ileri sürdü.[30] Daha fazla siyasal düşünen feministler hemen karşılık verip, kadınları somut mücadelelerden uzaklaştıran ve eski ataerkil kalıpların ağına düşüren dişil teorilerini tehlikeli ilan ettiler. Onlara göre, cinsel farklılığın doğasıyla ilgili eşitliğe karşı eşitsizlik sorunuyla açıkça bağlantılı olmayan her soruşturma kuşkuluydu. Bölünmenin yayıncılık dünyasında bile karşılığı vardı: "Psy et Po" grubu Editions des Femmes'la yayın faaliyetini yürütürken, "feminist" grup Tierce ile sürdürdü. Farklılık sorununu eşitlik uğruna mücadele bağlamında gündeme getiren kadınlar marjinalleşti.

Bir süre tartışmadan önceki zamana, 1968'in özgürlükçü evresine ve kadın hareketinin ilk günlerine dönelim. Kadınların kendilerini daha özgürce ifade etmenin yollarını aradıkları ve o dönemin tipik feminist gazetesi *Le Torchon brûlé*'yi yeniden okudukları "bilinç yükseltme" gruplarını anımsayın. "Kadın olarak kendisi hakkında yazı yazma" karşı konulmaz arzusu hemen duyumsanır. Edebiyata yeni gelenleri motive eden güç buydu. Annie Leclerc'in *Parole de femme*'ı Fransa'da hareketi başlattı; fakat diğer ülkelerde de benzerleri vardı. Bunun ortak bir yaklaşımın birleştirdiği geniş bir eser çeşitliliğine sahip gerçek bir hareket olduğunu göstermek için basit bir isimler listesi yeterlidir: Brossard, Leclerc, Cixous, Cardinal, Gagnon, Groult, Santos, Hyvrard, Lejeune, Chawaf, Huston,

Sebbar, Condé ve diğerleri. Bütün bu kadınlar kendi vücutlarını, imgelemlerini, bilinçdışılarını ve deneyimlerini keşfetme arzusunu paylaşmaktaydılar; sansürcü bir kültür yüzünden yoksun kaldıklarını hissettikleri şeyler. Hepsi kendilerini ifade etmek için kendilerine ait yeni bir dil oluşturma ihtiyacını hissediyordu. Hepsi vücutlarının, imgelemlerinin, bilinçdışılarının ve deneyimlerinin sözde ortak toplum ve kültür içinde yaban hayat gibi araştırılmamış bir alan olduğuna dair bir duyguyu paylaşmaktaydı.

Beauvoir *L'Arc* dergisinin özel bir sayısında Cixous'nun manifestosu "Le Rire de la méduse"ü (Medusa'nın Gülüşü, 1975) yayımladı. Cixous, Gagnon ve Leclerc, *La Venue à l'écriture*'ü (Yazmayı Keşfetme) birlikte yazdılar ve Cardinal ile Leclerc *Les Mots pour le dire* (Söylenecek Sözcükler) üzerinde birlikte çalıştılar. Kadınlar birbirlerini okudular, birbirlerinden alıntı yaptılar ve Woolf'un eserlerini yeniden yayımlayarak ve Duras'yla söyleşileri yayımlayarak (Gautier, *Les Parleuses*) öncülerini aradılar. *Sorcières* gibi yeni dergiler çıkarken, *Les Cahiers du Grif* gibi diğer dergiler yaratıcılık ve dil üzerine özel sayılar çıkardı.[31] Kadınlar kendileri için bir "öznelleşme ve sosyalleşme mekânı" yaratacak şekilde söylemi dönüştürmeye çalışırken, gerçekten yazar gibi davranıyorlardı. Yine de Cixous'nun ünlü ifadesi "kadın yazıları" (*écriture féminine*) formülündeki tüm muğlaklıkları açığa vurur: "Kadınlar kendilerini yazmalıdırlar; kadınlar hakkında yazmalıdırlar ve kadınların dikkatini, kendi vücutlarından yabancılaştıkları kadar şiddetle yabancılaştıkları yazıyla çekmelidirler."[32] *Quinzaine littéraire* dergisi bu ifadeyi, "Edebiyatın Cinsiyeti Var mıdır?" başlıklı bir tartışmanın odak noktası haline getirdi.

1977'de radikal feminist dergi *Questions féministes*'te yazan Monique Plaza, Luce Irigaray'ye şiddetli bir saldırı başlattı; Irigaray'yin *Speculum de l'autre femme*'ı (1974) ve *Ce sexe qui n'en est pas un*'ü (1977) cinsel farklılık üzerine yeni teorik eserlerin en derini ve özgünüydü. Plaza, Irigaray'yin dişi ayrıklığa geri dönüşünü, kadınlara vücutları bakımından sözde indirgemeci yaklaşımını ve cinseli sosyalle ilişkilendiremeyen özcü bir tutuma geri dönüşünü eleştirmekteydi.[33] Irigaray'yin sonraki eserinin de gösterdiği gibi eleştiriler yersiz değildi. Yine de Irigaray, Lévy-Strauss ve Lacan'ın yapısalcı teorileri de dahil, tüm toplumu aşan simgesel bir düzen adına kadınları sosyal mübadelenin nesneleri ve "öznel açmaz" (Lacan) konumuna mahkûm eden psikanalizin ve felsefenin söyleminin yapı bozumunu yapmada diğer yazarlardan daha ileri gitmişti. Derrida, Kristeva ve Cixous ile birlikte Irigaray post-yapısalcılığın yolunu açtı.[34] Ben kendi payıma, Beauvoir'a borcumu kabul ettiğim gibi, ona olan borcumu da kabul ediyorum. Peki post-yapısalcılık neyi "unuttu"?

Yanıtın bir kısmı, post-yapısalcı metinlerde özel bir anlam alan "kadın yazıları" fikrinde yatar. Temel düşünce şuydu: "Söylem" –örgütlü ve rasyonel olan ve tamamen dünya üzerinde iktidar, tarih, anlam ve düzen tarafında olan ("logofallosentrizm")– ile bilinçdışı düzeyinde yalın ve değişken temsillerin, içgüdülerin, duyguların izlerinden, anlamdan kopuk seslerden vb. oluşan "yazı" arasında temel bir fark vardır. Çeşit çeşit olan ve sürekli değişen yazı hiçbir zamansal kategoriye uymaz. Psikanaliz gibi çağdaş edebiyat da, sürekli "yazı" ile "söylem" arasında gidip gelir. Fakat doğa mukadder kılmış gibi, neden biri baba-eril, diğeri anne-dişil yapılır? Annelik erken çocukluk fantezileriyle ve dişil annelikle birleştirilerek, kadınlar simgesel alana müdahale etme hakkından ve kapasitesinden yoksun bırakılır ve erkeklerde arkaikle, vücutla, edilgenlikle, anlamdan yoksunlukla vb. ilişkili olan her şeye "dişil" denilir. Bunun yerine kurumsallaşmış edebiyat söylemleriyle oynayan "içgüdüsel yazma"dan neden söz edilmez? O zaman cinsel farklılık sorunu konuşan özneye kaydırılabilir. Toplumsal cinsiyet değişkeni hâlâ önemlidir; fakat diğer değişkenlerden, tarihsel, sosyal, kültürel ve bireysel değişkenlerden de etkilenir (ve onları etkiler).

Paradoksal bir biçimde, siyasal feministler ile farklılık feministleri ortak bir varsayımı paylaşırlar: Geçmişin kadınlarından köklü bir yabancılaşma varsayımını. Beauvoir ve izleyicilerine ve Kristeva'ye göre, onlar "kadın gibi yazdı"lar. Irigaray ve Cixous'ya göre "erkekler gibi" yazdılar. Arayış yeni bir kategorik zorunlulukla sonuçlanır: "Bir kadın gibi yaz" ve tartışma, "kadın yazısı"nın ne olduğunun tanımlanıp kodlanmasına döner. Sonuç dogmatizmdir ve bu dogmatizm kadınların edebi söylemi dönüştürmek için edebi söyleme girmelerini önler. "Doğrudan sahneden yazma"ya mahkûm oldukları için, sonuçta ödünç alınan bir kadınlık fikrini taklit etme noktasına ulaşırlar. Fakat kaçış olarak yazma ya gıcırdayarak son bulur, ya hiçbir yere gitmez.

Tartışma kısır gibi görünüyorsa, bunun nedeni bir bilgisizlik çağında yapılmış olmasıdır. Tarihteki yerimizden ve referans çerçevemizden yoksun bırakılmıştık. Daha yakın zamanda, açmazımızdan yeni bir çıkış yolu bulmaya götürebilen değişimler başladı. 1981'de Béatrice Slama ile Béatrice Didier "kadın yazıları" düşüncesinde söz konusu olanı göstermekle kalmadılar, ilerlemeyi nasıl engellediğini de gösterdiler; onlara göre, kadınların tüm eserlerini bir tek formüle göre tanımlamak olanaksızdı.[35] Bireysel metinlerle uzun zaman geçirmeye alışık olan edebiyat eleştirmenleri "kadın yazıları"ndan çok, "kadınlar ve yazma pratikleri"nden söz etmeyi tercih ettiler. Christine Planté tartışmanın bütününde bir tuzak saptar: Ka-

dınlar kendilerini edebiyat yoluyla ifade etmeye çalıştıkları her seferinde, aynı açmaz çeşitli sosyokültürel bağlamlarda tekrar ortaya çıktı.[36] Bu sorun kadın yazarları şu ya da bu şekilde, çoğunlukla öncellerinin stratejilerini benimseyerek yanıt vermeye zorlayarak kadın yazarların tarihini şekillendirdi. Bu nedenle "kadın yazıları" hareketi tarihsel bağlamı içinde görülmelidir. Kesinlikle Gerçeküstücülükten daha fazla dogmatik değildir ve çok şükür ürettiği fiili eserler, etraflarında dönen teorilerden çok daha zengindir.

Bugün sorunun özü şudur: Cinsiyet sınırlarını kesen özdeşleşmelerin olanaklı olduğu bir kültür, farklılaşmamama ile farklılaşma arasında bir etkileşimi gerektiren bir kültür, bir paylaşma kültürü, sahiden her iki cinsiyet için bir yuva olan bir kültür yaratabilecek miyiz?

11

Kitle Kültüründe İkircikli Kadın İmgesi

Luisa Passerini

KİTLE KÜLTÜRÜ GÖZLEMCİLERİ bu kültür ile Batı'nın tarihinde tanımlandığı şekliyle dişil kavramı arasında gördükleri bağlantıları sıkça vurguladılar. İlk kez 1962'de Edgar Morin'in önerdiği bu düşünce, 1984'e kadar kesintisiz gelişmeye devam etti. O yıl kitle kültürü üzerine bir konferansa katılanlar geçen yirmi yılın kültürüne yönelik hoşgörülü tutumları reddederek farklı bir tutum aldılar.[1] Yine de, dişilin kitle kültürüyle bağlantısı, kafa karıştırıcı da olsa, sağladığı değerli içgörüler nedeniyle yabana atılmamalıdır.

Morin'e göre, yeterli bir maddi ilerleme düzeyine ulaşmış toplumların kadınsallaşmasını belli bir değerler tersimesi karakterize etti. Kadınlar daha önce erkeklerle sınırlı olan mesleklere ulaşınca, kamusal yaşama girince ve özel alanda daha fazla inisiyatif almaya (örneğin, Lauren Bacall'ın Humphrey Bogart'tan çakmak isteyerek bir romans başlattığı *To Have and Have Not* filminin simgelediği) başlayınca, erkekler daha duygusal, daha yumuşak ve daha zayıf oldular. Kitle kültürü bir anda kişisel uyum, aşk ve mutluluk gibi kadına özgü olduğu söylenen değerleri onaylayarak ve "kapak kızı"ndan, geleneksel olarak birbiriyle bağdaşmaz tiplerin, fettan ile bakire tiplerinin bir sentezini temsil eden Rita Hayworth'ün oynadığı Gilda'ya kadar baştan çıkarıcı kadın imgelerini çoğaltarak bu değişimde anahtar bir rol oynadı.

Erkek ile Dişi Arasında Popüler Kültür

Aslında kitle kültürü dişi imgeyi kendine mal ettiği anda, bu imgenin Batı kültüründeki ikircikliliği, özgürleşme talepleri karşısında azalmaktan çok artan bir ikircikliliği açığa vurur. Reklamlarda, dergi kapaklarında ve afişlerde dişi yüzün ağırlıklı oluşu hem bir özne, hem olası bir nesne olarak kadın imgesini akla getirir. Ne var ki, iki ayrı öğeyi birbirine karıştırma riski vardır. Bir yanda tarihin sey-

ri, özellikle son yüz elli yılın sosyal ve siyasal özgürleşmesiyle birlikte kadınları gerçek bir ikiyüzlülük durumuna soktu. Diğer yanda tarihsel belirlenimli değerlerin kitle kültürü (örneğin güçlülüğü ve girişkenliği erkeklere, tatlılığı ve yumuşaklığı kadınlara veren) tarafından kullanılması her iki cinsiyeti katı rollere kilitler ve bu rolleri, topluma daha fazla yayıldıkça "demokratikleştirir". Ayrıca, kitle kültürünün yaydığı erotizm tipinin günlük yaşamdaki ağırlığı, baş kahraman rolünü, çok muğlak bir biçimde de olsa, Batı'nın bizzat cinsellikle özdeşleştirdiği dişi figürüne vermeden de edemez.

Bu yüzden Morin'in çözümlediği kadınsallaşma tipinin sınırlılıkları, hem tarihsel, hem teorik düzeyde açıktır. Dahası tarihsel düzeyde değişimler gerçekleşti: Örneğin, 1962'den bugüne kadar reklamlarda[2] ve filmlerde[3] erkek imgenin temsilinde bir artış oldu. "Dişil" ile kitle kültürü arasındaki özel ilişkinin Morin'den yirmi yıl sonra geliştirilen yeniden tanımı daha fazla incelik ve daha kesin ayrımları gösterir; tarihsel dişil kavramı ile kanlı canlı kadınlar arasındaki temel ayrım bunlardan biridir. Daha yakın zamanın eleştirmenleri de, yüksek kültür erkeklerin ayrıcalıklı alanı olarak kalırken kitle kültürünün, hatta bizzat kitlelerin dişi olarak tarif edildiği (Le Bon'un 1895'te histerik kalabalık ile "dişil"i eşitlemesinden söz etmek yeter) yüzyıl dönümünde siyasal, psikolojik ve estetik söylemdeki cinsiyet ayrımcılığına işaret ederler.[4] Bu yüzden, tam da yeni dişil davranış imgeleri, kültürün "yüksek" biçimlerine kıyasla "düşük" biçimlerinin geleneksel yerilmesiyle birlikte onaylanmakta olduğu sırada dişinin değer kaybı devam etti.

Hızla büyüyen iki görüngüyle birlikte –bir yanda kadınların kamusal alana artan katılımı, diğer yanda kitle kültürünün yaygınlaşması– iddia edildiğine göre kadınsallaşmanın yeni biçimleri gelişti. Örneğin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Devletler'deki kitle kültürü erkek otoritesinin kaybını kafaya takmış gibiydi. Çizgi romanlar oklavayı silah olarak kullanan karısından daha küçük ve daha zayıf bir kocayı gösteriyordu. Televizyon, erkek ve becerikli olmaya çalışırken gülünç görünen evcilleşmiş bir babayı gösteriyordu.[5] Bu eğilim, Philip Wylie'nin *Generation of Vipers* adlı romanında (1942) yerdiği ve Erik Erikson'ın *Childhood and Society*'de (1950) çözümlediği "anne" kültünün bir devamıydı. Bu görüngü kendi başına o kadar da ilginç değildir –karşı eğilimleri kolayca bulunabilir– fakat iktidarı ailesel ve ataerkil yapıdan uzaklaştıran büyük tarihsel değişimlerden kadınları sorumlu tutma girişiminin bir örneği olduğu için ilginçtir. Bu tür şeytani komplolar kitle kültürüne atfedilemese de, gerçek sorunları tersyüz etme ya da en azından kılıklarını değiştirme eğilimi kabul edilmelidir. Bunun bir örneği 1960'lar-

da satış elemanlarından *seksi* görünmelerinin istenmesidir; bu durum, iş piyasasında çok sayıda kadın görüntüsünü baştan çıkarıcı kadınlıkla maskeleme girişimi olarak açıklanabilir.

Kitle kültürünü "dişil"le eşitlemeyle ilgili tartışma dışında, kitle iletişim araçları başka eleştirmenler tarafından cinsiyet ayrımcılığıyla, erili ve erkekleri çeşitli biçimlerde kollamakla suçlandı.[6] Bu doğrultuda sayısız çözümleme vardır ve bu denemenin seyri içinde bazılarıyla karşılaşacağız. Bu cinsiyet ayrımcılığı suçlaması ve yukarıda sözü edilen bir geleneksel bilgelik eleştirisiyle yeniden işlenmesi gereken eşitlemeyle yeterince bağlantılı olduğu sürece kısmen doğrudur da. Kitle kültürünün reklamcılıkta sıkça görülebileceği gibi, bir yanda eril/çalışma/sosyal ile diğer yanda dişil/boş zaman/doğal arasında açık bir ayrım düşüncesini güçlendirmek istediği doğru olabilir;[7] fakat burada durulmadığı da doğrudur. Tarihçilerin ve antropologların sayısız eseri farklı çağlarda birçok toplumda kadınların rolünün özel yaşamla, "tarih dışı" denilen yaşam alanıyla sınırlı olmadığını,[8] kadınların örneğin kendi aileleri ile sosyal yaşam kurumları arasında aracı oldukları kamusal ile özel arasındaki sınırda var olduklarını göstermiştir.

Sonuçta bu incelemeler, bir yanda kadınlar ve dişil ile diğer yanda kitle kültürü arasındaki muğlak ilişkiyi açıklamakta başarılı olan en inandırıcı çalışmalardır. Bu tür incelemeler kitle kültürünün gelişimi ile kadınların kurtuluşu arasındaki gerçek bağlantıları, yanı sıra kültür ile eski kadınlık klişelerinin direngenliği arasındaki bağlantıları tanımamıza olanak verirler. Bu yüzden, örneğin kitle iletişim araçları feminist esinli savlardan yararlandı; 1960'ların sonunda "özgürleştirici sutyen" ya da 1980'lerde "seçme özgürlüğü" olarak tatil reklamları gibi.[9] Fakat medya dişil imgeleri genellikle doğalla, biyolojikle de özdeşleştirir ya da kadınları "egzotik"in ve ötekinin –turizm ve "güzellik" reklamlarına kolayca uyan imgeler– cisimleşmesi olarak gösterir.

Fakat kitle kültürünün ürünleri her zaman kamuoyuyla etkileşimleriyle ilişki içinde değerlendirilmelidir. En yararlı çözümlemeler, ister geçen yüzyılın sonundan 1920'lere kadar Birleşik Devletler'de kadınların öncülük ettiği boş zamanın artması ve ticarileşmesi olsun,[10] ister izleyicinin sunulan karakterlere göre eril ile dişil kimlikler arasında mekik dokumasına olanak veren bir sinema tarihi olsun,[11] bu ürünlerin sosyal bağlamdaki dinamik etkilerini aydınlatmayı başaranlardır. Bu yaklaşımların sonuçları yöntembilim bakımından da ilginçtir. Kitle kültürü artık bir toplumsal cinsiyetle suç ortaklığı etmekle suçlanmaz; kadınların yeni davranışlarına ve düşünme tarzlarına ayak uydururken bağımlılıklarını yeniden for-

müle etme şekillerine dikkat çekilir. Aynı zamanda medya izleyicilerin alabileceği bir dizi tutum önerme kapasitesinden ötürü olumlu bir işlevle de onurlandırılır. Bu şekilde toplumsal cinsiyet mekanik olarak belirlenmez, gerçek insanların kültürel tutumlarına göre tanımlanır; öyle ki, kadınlar, örneğin bir filmde eril ya da dişil bir konumla özdeşleşmeyi tercih edebilirler. Önemli olan sosyal varlıkların bu şekilde koşullanmaya ve dış baskılara tabi kalırken, kendi kaderini belirlemenin bir biçimine sahip olabilmeleridir. Bu nedenle kitle kültürünü yanlış yargılayıp peşinen suçlamamak da önemlidir.

Kamuoyu yanıtlarının ve tepkilerinin ne ölçüde öncelikle cinsiyet temelinde ya da sınıf, ırk ve kuşak gibi faktörlerle bağlantısını kuran algılamalar temelinde gerçekleştiği sorusunu sormak yararlıdır. Yine değerlendirme özgül koşulları hesaba katmalıdır. Belli zamanlarda ve mekânlarda cinsel kimlik egemen olacak, diğer bilinçdışı alt akımlardan etkilenecektir. Ayrıca, kitle kültürünün işaret ettiğimiz karmakarışık yanlarını da hesaba katmalıyız. Örneğin, son otuz yılda kadın hareketinin erkeğin dişil cinsellik vizyonuna yönelttiği meydan okumanın "kadınlar için pornografi" olarak tanımlanan yeni tip bir romanın üretimini ve yaygınlaşmasını kolaylaştırdığı iddia edildi.[12] Özel olarak kadınları amaçlayan bir kadın bağı reklamının "özgürleşmiş" imgesinin folklora bir geri dönüşü ve açık mesaja karşıt olarak bir suçluluk duygusunu vurgulayan tabularını gizlediği gözleminde bulunuldu.[13]

Adorno'nun Pamuk Prenses masalındaki kraliçeyle karşılaştırdığı kitle kültürü hem soru sorduğu, hem bir bağlam olarak kullandığı büyülü narsisist aynadan aynı güvenceyi alır. Tarihsel araştırmalar kültürün egemen eril ve dişil düşünceleriyle suç ortaklığını zaman zaman açığa vurarak bu yanılsamayı düzeltir; fakat kültürün uygun yeni düşüncelerden nasıl etkilenebildiğini de gösterir. Son çözümlemede kitle kültürünün yolu, her bireyde cisimleşen eril ve dişil bileşimini yeniden tanımlayan erkeklerin ve kadınların tercihlerine bağlıdır.

Kitlesel Tüketim İçin Kültürel Modeller

Potansiyel olarak geniş bir pazara seri ürün çıkaran kitlesel üretim ve dağıtım süreçleri (kökleri sanayi devrimine kadar geri giden) özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren kadınları içine aldı. Bu süreçler, en azından Avrupa ve Kuzey Amerika söz konusu olduğu kadarıyla, iki savaş arası dönemde sadece farklı ülkeler arasında değil,

aynı ülke içindeki bölgeler ve sınıflar arasında da dikkate değer ölçüde farklı düzeylerde ve zamanlarda belirginleşti ve hızlandı.

"Kadınlar"ın "kitleler"e dönüşümü ne anlama geldi? Kadınlar başlarına geldiği kadarıyla fabrikanın ve büronun erkeklere uygulanan katı disiplininden kaçarken, bu özel, ev içi alanda gerçekleşen standartlaşmayla el ele gitti. Örneğin Birleşik Devletler'de yirminci yüzyılın başından itibaren geliştirilen modeller geleneksel kadının evin ve fiziksel kişiliğinin bakımıyla ilgili yanlarının değiştirilmesinde ve uyarlanmasında özellikle ısrar etti.

Ev işini zaman ve üretim bakımından rasyonelleştirebilen yeni ev kadını, aynı birörneklik ve işbölümü süreçlerinin gerçekleştiği ev dışı üretimdeki erkeğin taydaşıdır.[14] Evin işleyişi toplumun örgütlenmesine benzetilmeli ve onunla bütünleştirilmelidir. 1920'lerde başlamak üzere, elektrikli ev aletlerinin ve yeni donanımların ortaya çıkışıyla birlikte ev işini "Taylorlaştırma"ya yönelik gerçek bir girişime tanık oluruz. Bu durum sadece Birleşik Devletler için değil, örneğin 1923'te yaratılan ve 1926'da tam kapasite çalışan Salon des Arts Ménagers'de görülebileceği gibi, en azından prototip düzeyinde Fransa için de geçerlidir.[15] Kuşkusuz bu tür "modernleşmeler" her zaman gerçeklikle karşılaştırılarak ölçülmelidir; fakat önemli olan, hemen pratiğe konulmadıklarında bile modelleri ve ideolojileri etkilemeleridir.

Ev kadını bundan böyle hem bir tüketici, hem bir aile yöneticisi olmalıdır. Ev kadını dikkatli örgütlemeyi ve planlamayı, tesisat satın almayı ve uzun erimli projeleri gerektiren bir faaliyet haline gelen tüketimi kontrolden sorumlu olur. Bu açıdan Birleşik Devletler'de büyük mağazaların özellikle 1890'dan 1940'a kadar geçen altın çağlarında, imgelem üzerinde ve gerçeklikte nasıl bir güce sahip olduklarını görmek kolaydır. Amerikalı kadınlar için yeni bir kamusal mekân türü, salt bir tüketim mekânı değil bir eğlence ve sosyallik mekânı, alıcı ya da bölüm müdürleri olarak yetkin rollerle donatıldıkları bir mekân çizerler. Bu alanda yönetim kültürü, kentli burjuva (müşteri ve müdür) kültürü, çalışan sınıfların (satıcı kadınlar) kültürü ve kadınların kültürü bir araya gelip yeni bir kitle kültürü oluştururlar.[16] Henüz sadece orta ve üst sınıflar için geçerli olsa da, bu kültüre "kitle kültürü" denilebilir; çünkü pazar baskıları nedeniyle toplumun tümüne yayılma eğilimi vardır.

Yeni Amerikalı kadından, kozmetik ve hijyenik ürün sanayilerinin özellikle duyarlı oldukları (ilk emici Kotex ABD pazarına 1921'de girdi) yeni bir dişil ideal tanımına uygun olarak fiziksel görünüşüne özellikle özen göstermesi istendi.[17] Yine burada da eşit fırsat ve demokratikleşme vurgulanarak kitlesel nitelik ilan edildi. Yeter-

li enerjiyi ayırsalar bütün kadınlar güzelliğe ulaşabilir. Dişil görünüşün birörnekliği (ve önerilen dönüşüm hem dışsal, hem içsel olduğu için bizzat dişil düşüncesi: Reklamların dediğini göre, makyaj yapmayı bilmek aynı zamanda "kendini bulmak"tır), kişisel başarıları düz saçlara ve açık tene bağlı olan siyah kadınlara da uzanır. Bununla birlikte sosyal düzeyler ve yaşlar arasındaki farklılıklar vurgulanır; çünkü aynı şirketler kurnazca pazarın farklı kesimlerini hedef alırlar.

Bu tür süreçler "güzellik kültürü"nü güçlendiren dergiler, reklamlar ve özellikle filmler aracılığıyla kitlesel iletişime büyük ölçüde yaslanır. Büyük karizmayla dolan dişil imgeler 1920'lerde ve 1930'larda Hollywood'dan çıktı ve kadınların bağımsızlığı için koparılan şamatanın öncüleri olarak tanımlanan aktrislerde cisimleşti.[18] Yine burada da en iyi geliştirilen kadın karakterlerden bazılarının çok farklı görüngüler arasında bir yakınlaşmanın –kütlesel üretime özgü– ürünü olduğunu belirtmek ilginçtir: Hollywood teknolojisi, stüdyo sisteminin promosyon yöntemleri ve birçok kadının onayını alma arzusunu da içinde barındıran cinsiyet ayrımcı bir dünya görüşü arasında bir yakınlaşmanın ürünü.

Film yıldızı sistemi iki dünya savaşı arası yıllarda Amerikan modellerini Avrupa'ya aktarmanın temel aracıydı. Yeni ve modern olan her şeyin Birleşik Devletler'le özdeşleştirildiği bir dönemde filmler moda, makyaj ve davranış tarzları üzerine pratik dersler verdi.[19] Tüketim dünyasıyla bağlantılı "yeni kadın" imgesinin öne çıkmasının bir bakıma özgürleştirici bir etkisi oldu (en azından II. Dünya Savaşı'na kadar); çünkü kadınlar için daha özgür davranışı ve daha fazla sosyal hareketliliği vurguladı.[20] Bununla birlikte Edgar Morin'in ileri sürdüğüne göre, film yıldızlarının etkisi ya narsisist tefekkürü, ya kendi kendini olurlamayı teşvik edebilir.[21]

Avrupa'da ev işinin ve dişil imgenin değişme süreçleri büyük ekonomik değişimlerin ve tüketimde I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu değişikliklerin bir sonucu olarak bağımsız bir biçimde zaten ilerlemekteydi. Örneğin o sırada orta karar gelişmiş Fransa'da genel eğilim burjuva kadınlar için bile evin dışında çalışmaktı.[22] Bunun doğal sonucu ev işlerini basitleştirme ihtiyacı, elektriğin kullanıma girişi ve ülke çapında gaz dağıtımı, 1927 ile 1932 yılları arasında ekonomik krize rağmen geleneksel tarzdan uzaklaşan bir yaşam tarzının evrimini teşvik etmekle birlikte gitti. Sonraki on yıl evde hijyene alışılmamış ölçüde dikkat etmeyi, farklı beslenme alışkanlıklarını (hazırlanması uzun zaman alan ve karmaşık olan yemeklerden peynirlere ve "mezeler"e) ve daha az hizmetçiyi kapsayan yeni bir yaşam tarzına tanık oldu; özellikle Paris'te. 1939'da evdeki teknolo-

jik ilerleme küçük aletlerle sınırlıydı. Fakat hem akşamları giyimi ve makyajıyla güleç ve çekici görünmesi gereken karının, hem evin imajı değişti. Kısaca bazı temel kültürel boyutlar değişmişti, en azından ideolojik dişi rolü kavrayışında. Kozmetik sanayiinin Fransa'da 1930'larda kurulup gelişmesi tesadüf değildir.

Kadın basını bu tür değişimleri hem yansıttı, hem harekete geçirdi. 1937'de 800.000 tirajlı yeni süreli dergi *Marie Claire* güzelleşmeyi orta sınıf Fransız kadınların özel alanı haline getirdi.[23] Derginin ucuz fiyatı onu "yoksul kadının *modası*" haline getirdi ve yine daha önce sadece zengin kadınların ulaşabildiği şeyi "demokratikleştirdi". Enerji, neşelilik, temizlik ve hatta zarif bir cilvelilik –ve bir tür bağımsızlık– ideali sadece Amerikalı Bette Davis ve Katherine Hepburn örneklerini izlemekle kalmadı, Fransa'nın alımlılık ve dişil özgürlük geleneğine yeni bir boyut da kazandırdı. Amerikan modelinin egemenliğine rağmen kitle kültüründe muğlak ve ulaşılmaz bir "öteki" modeline sürekli bir göndermenin var olduğunu anımsamak ilginçtir. İki savaş arası dönemde bu model, Amerikan reklamcılığı için, rüya Fransız kadın modelidir; öyle ki birçok Amerikan ürünü Fransız ve özellikle Parisli prototiplerden türetilmiş ürün olarak tarif edilir.

1930'ların sonunda kadınlara yönelik kitle iletişim araçlarının tipik biçimleri Fransa'ya iyice yerleşmişti. 1938'de kadınlara öğüt sütunları ("gönül postası") yaygınlaştı ve çok büyük rağbet gören *Confidences* dergisi de o yıl çıktı. Dergi yeni bir formül benimsedi ve kadınların yalnızlığını fark ederek isimsiz itiraflara epeyce sayfa ayırdı; bu şekilde kamuoyuna gösterilen otobiyografik öyküler kadınların yaşadıkları büyük değişimlerin ortasında çektikleri acıları açığa vurmaktaydı. 1939'da *Confidences*'ın tirajı 1 milyonun epeyce üzerindeydi.[24] II. Dünya Savaşı bu gelişmeleri yavaşlattı; fakat 1940'ların ikinci yarısında ve izleyen onyılda yeniden hızlandı.

İki dünya savaşı arası dönemde İtalya'da olup bitenleri incelemek ilginçtir. Ülke sadece gerilik ile ileri sanayileşmeyi kendine özgü birleştirmesinden kaynaklanan ekonomik gelişme düzeyiyle değil, o zamanki otoriter rejimi ve zayıf demokratik geleneğiyle de Fransa'dan ve Birleşik Devletler'den farklıydı. İtalya'da kadınların rolünü değiştirme düşüncesi yerleşik düzenle çelişmekteydi, yine de çatışmalı da olsa onun içinde işlev gördü. Faşist rejimin programı kitle örgütlerinde kadınları kullanma ve birörnekleştirme (giyim söz konusu olduğu kadarıyla fiilen) ile demografik ve emperyalist politikanın tüm ağırlığını omuzlayabilen "örnek karı ve anne"nin[25] oluşumunu teşvik etme arasında gidip geldi. Kadınlar modern olmalıdırlar, fakat aynı zamanda çok çocuk üretmeli ve otarşik ekonominin dayattığı

kaynaklarla –pamuk yerine katırtırnağı otu ve ısırgan otu lifleriyle, kömür yerine linyitle– bütün aileyi beslemeli ve giydirmelidir. Faşizmin çelişkilerine ek olarak, Katolik Kilise gençlerin ve kadınların faşist örgütlere dahil edilmesine olumlu bakmadığı –eklesiastik hiyerarşi rejimi desteklemesine rağmen– ve kadınları kandırıp evden uzaklaştıran eğlenceyle, hovardalıkla ve "uçarılık"la karşılaştırdığı sporları yapan kadınları sert bir biçimde eleştirdiği için, güçlü Katolik geleneklerin çatışma yaratıcı çekimi de vardı.[26]

Bu çelişkiler, özellikle kapitalist modernleşme süreci ile otoriter rejimin istekleri arasındaki gerilim, faşizm için pratikte işlevseldi. Aslında İtalyan kadın Amerikalı ve Fransız kadınların kullanabildiği kaynakların tüketicisi ve yöneticisi olamazdı (üç ülkenin sınıfsal ve iç bölgesel farklılıklarını bir tarafa bırakırsak). Olan şey, esas yükünü işçi sınıfı (sınırlı ücretlerle ve sert sınai disiplinle) ve orta sınıf kadınlarının (yeni ev kadınından istenen ek hizmetlerle) taşıdığı baskıcı bir modernleşmeydi. 1930'ların ikinci yarısında çalışan sınıflar için bile daha fazla sosyal yardım ve daha fazla boş zamanı da kapsayan (bir diktatörlüğün kurumsal çerçevesi içinde) bu kısmi değişimler kamusal yaşam ile özel yaşam arasındaki ilişkide köklü bir değişikliğe neden oldu.

Faşizm yönetiminde kamusal iktidar özel alanı istila etti. Kadınlar için bunun anlamı aile bağlarının kopması ya da en azından özel ve kamusal kesimlerden gelen ve birbiriyle çatışan talepler demekti (siyasal gösterilerde ve spor olaylarında yeni İtalyan kadın babasından, kardeşinden, hatta eğer dindar bir Katolikse annesinden onay almazdı). Üreme kapasitesini devletin hizmetine sunma anlamına da geliyordu. Bu şekilde annelik çarpık bir biçimde ve kadınların direnişine rağmen de olsa, eşi görülmemiş bir ölçüde kamusal bir işlev gibi gösterildi.[27] Özel alan müdahaleye maruz kalırken, kamusal alan özgür düşünce alışverişi için bir forum olmaktan çıkıp hükümetin ve şirketlerin yönettiği bir alan haline geldi. Aynı zamanda bireylerin tercihlerini belirleme eğiliminde olan ticari reklamcılık ile siyasal propagandanın baskısıyla iki alan arasındaki sınır da değişti. Bu tür görüngüler, kendi özgül biçimleriyle de olsa, demokratik sistemlerde gerçekleşen modernleşme süreçlerini andırmakta ve kamusalın özelle ilişkisinde II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı dünyasında ve İtalya'da gerçekleşen büyük değişimleri haber vermekteydi.

Bu türden standartlaştırma süreçlerinin seyri içinde kadınların başına gelenler, o zamanın İtalya'sında kendine özgü bir durumu temsil eden bir romanın, Paola Masino'nun romanı *Nascita e morte della massaia*'nın (Ev Kadınının Doğumu ve Ölümü) konusudur. Roman 1938-39'da yazıldı; fakat prova baskısı, kitabı "bozguncu ve sinik"

bulan faşist sansürcülerce reddedildi. Çocukluğunda ve gençliğinde annesiyle çatışan bir kadının öyküsüdür. "Toz içinde ve uyuşuk" kız bir bilgi arayışı içine girer: "Her şeyin bir nedeni vardır ve ben onu açığa çıkarmalıyım." Küçük ev kadını annesi tarafından o kadar engellenir ve yerilir ki, kendisini yıllarca bir sandığa kapatır. Sonunda teslim olur ve "kendi hakikati"ni aramaya devam etmekten çok annesini memnun etmek için "normal bir yaşamı deneme"ye razı olur. Anne kızının yeni yaşamından memnundur: "Sana güzel bir elbise dikeceğim, seni kuaföre götüreceğim, sana renk ve hava katacaklar." Ev kadını evlenir; "değerli vatandaş diploması" alacak ve ulusal örnek ilan edilecek ölçüde eviyle, siyasal ve sosyal görevleriyle saplantılı bir biçimde meşgul olarak kendisinden istenen şey olur. Anlatıcı sosyal gerçekliğe yönelik ironiyi vurgulayan grotesk ve bazen gerçeküstü bir ton kullanır. Ev kadınının huzursuzluğu ve isyanı her zaman açıktır. Bir tek örnekten söz etmek yeter: Ev kadınının yeni hijyen saplantısı (bir zamanlar "hırpani" ve temizlikten kaçan biriydi). Ev kadınını "yelken gibi kabaran güzel beyaz eteğiyle . . . ayna gibi parlayan döşemeyi silerken" gösteren, daha çok bir reklama benzeyen bir sahneden sonra okur, kadının parmaklarını döşemeye sürerek toz kalıp kalmadığını anlama çabalarıyla ilgili betimlemeye geçer; "yere eğilip dilini iki üç kez döşemede gezdirmeden edemez. Dilini düz cilalı mermerin üzerinde ileri geri gezdirir ve fayansların aralarından keskin bir koku, neredeyse bir küf kokusu yükselir; mayalanan bir buz, mineral bir ölümün buharlaşması, bir mikrop yuvası, mumyalanmış evrenlerin göstergesi. Buz haline gelen dilinin ucu döşemeye yapıştı, fakat yüzü yerde, taşın nefesini koklayarak ve soluyarak orada kaldı."[28]

Özel ve kamusal alanlar arasındaki ilişkide gerçekleşen değişmelerin arasına bizzat kitle kültürünün tezahürlerini de dahil edebiliriz. 1930'larda İtalya'da radyo izleyicilerinin sayısı muazzam ölçüde arttı; 1926'da 27.000 olan sayı, 1937'de 800.000'e çıktı. Aynı zamanda kitleler için tasarlanan yayınlar da yaygınlaştı ve bu sadece faşist örgütlerin tirajları yüz binlere ulaşan süreli yayınlarıyla da sınırlı değildi. En önemli kadın dergilerinden beşi 1930-1938 döneminde çıkmaya başladı ve savaştan sonra da yayınını sürdürdü (*Rakam*, *Annabella, Eva, Gioia ve Grazia*); bazıları bugün hâlâ vardır. Bu dergiler kadınlara yönelik faşist propagandanın hem gerici, hem ilerici öğelerini sergiler. 1920'lerle karşılaştırıldığında, kendi kendine yeterlilik ürünleri için propaganda da dahil, bir reklam alanı yoğunlaşması ve genişlemesi vardır. Kadın dergileri sınıf ayrımlarını sürdürmeye çalışmazlar; en alt sosyal düzeyler için tasarlanan yayınlar basit ve anlaşılabilir bir söz dağarcığı kullanırlar; zira iki dünya savaşı arası dö-

nemde İtalyan kadınların çoğunluğunun yarı okuryazar olduğu unutulmamalıdır.[29] 1921'de kadınların yüzde 30,4'ü, erkeklerin yüzde 24,4'ü okuryazar değildi.[30] Tüm dergilerin aşk, ev işleri, aile, din, yemek pişirme, fal ve rüya yorumları köşeleri vardı. *Cinema Illustrazione* gibi bazıları Cinecittà'daki (İtalyan Hollywood'u) patavatsızlıkları da sayfalarına taşıdı. Bazı dergiler –örneğin *Eva*– film yıldızlarının dışında Kraliyet Sarayı'nın mensuplarını, Mussolini'yi ve ailesini de konu aldı. Anlatılar, oğulları savaşta öldürüldüğünde ağlamayan kahraman anneleri anlattı, onları ülkelerini kararlılıkla savunmaya teşvik etti. Örneğin yeni İtalyan sömürgeciliğiyle ilgili romanlarda olduğu gibi, bazen aktif kahraman rollerinde faşist yarışmalara katılan sporcu kadınlar, terziler ve satış elemanlarıyla ilgili öyküler vardı. Ne olursa olsun, kadınlar muğlak biçimde de olsa, geleneksel sessiz kurbanla karşılaştırıldığında daha aktif rollerde betimlendiler.

Fransa'da olduğu gibi İtalya'da da II. Dünya Savaşı, savaş sonrası dönemde yeniden canlanan süreçleri kesintiye uğrattı. Bu süreçlerin sürekliliği özellikle kültürel modeller ve tüketim arakesitinde aleniydi. İtalyan kitlesel tüketim modeli 1950'lerde televizyon, elektrikli aygıtlar ve otomobil gibi malları kullananların sayısının artmasıyla birlikte tam olarak hayata geçirildi. Kozmetik ürünlerini, giyimi ve ev ürünlerini de kapsayan bu yeni tüketim alanında kadınlar öncü bir rol oynadılar. Sosyolog Alberoni tüketimle ilgili ünlü bir incelemede Güney İtalyalı genç kadınların yeni sentetik malzemeyle yapılan gecelikleri geleneksel çeyizin çamaşırlarına tercih etmelerini ele aldı ve şöyle açıkladı:

> Filmlerde gördüğü yeni geceliklerin genç kadın için anlamı neydi? Onları kabul etmek, hatta anlamak başkaldırıyı ima eder. Durağan bir toplumda çeyiz bellidir ve değiştirilemez . . . beyaz rengiyle ve iç çamaşırlarının sadeliğiyle, evlilik yaşamıyla bağlantılı komünal değerlerin ve katı görevlerin ifadesidir.
>
> Böyle bir gecelik satın almak ve onu diğerlerine tercih etmek bir başkaldırıdır; çeyizin ırsiliğini anında yok etmek ve dolayısıyla drahomanın kurumsal biçimini değiştirmektir . . . dişil tüketimde erkekler karşısında değer eşitliğinin bir ifadesidir.
>
> Erkeklerden çok kadınlar yeni bir toplumda yeni bir hukuk altında vatandaş olma ihtiyacı hissederler.[31]

Modern bir toplulukta tüketim mallarına böyle yıkıcı bir güç, yerel ve geleneksel değerleri parçalayabilen bir güç atfetmek tartı-

şılabilir. Bugün, otuz yıl sonra böyle bir özgürleşmenin sınırları görüldüğünde çözümlemenin coşkulu tonu hafifleyebilir. Yine de savın bütünü, kültürel değişimleri hakkıyla değerlendirmek için tarihsel ve coğrafi bağlamını göz önüne almanın önemine tanıklık eder.

Kıyamet/Bütünleşme

Kitle kültürü bilginleri arasında dillendirilmeyen bir bölünme vardır: Umberto Eco'nun 1964'teki ifadesiyle "kıyametçiler ile bütünleşenler" arasında; Eco tanımının uzlaşmazlığı öne sürmediğini, bizzat eleştirmenlere ve her şeyden önce kitle kültürüne uygulanabilir birbirini tamamlayıcı iki terimi birleştirdiğini açıklar.[32] Kitle kültürünü kültürel değerler için bir yıkım sayan kıyametçiler bile, ufukta bir süpermenler topluluğunu öngörürler. Fakat bu, incelenen nesnede örtük olarak zaten vardır. Eco'ya göre, ortalama bir sağduyu beklenen tüketicilere, var olan koşulları dikkate alarak ve aslında onlar sayesinde bir gün her birimizin içinde ortaya çıkabilecek süpermen düşünü vaat etmek her zaman kitle kültürünün karakteristiği olmuştur.

Bu çözümlemenin en değerli yanı, bazen büyük yenilik umutlarını besleyen, fakat eninde sonunda var olan düzeni temel alan yanıtlar üreten kültürel ürünlerin muğlaklığını onaylamasıdır. Bu ikiyüzlülük, alt sınıfların kamusal yaşama katıldıkları tarihsel koşullara dayanır. Baş kahraman olurlar, fakat nasıl eğleneceklerine, nasıl düşüneceklerine, neyi hayal edeceklerine karar verme yetkileri yoktur; bunları onlara kitle iletişim araçları gösterir. Varılan bu sonuç, kadınların tarihi için de geçerlidir.

Bu noktayı aydınlatmak için özgül bir alanı, kadın basını alanını örnek seçtim; özellikle buraya kadar ele alınan ülkeler bakımından en fazla belgelenen alanlardan biri olduğu ve uzun ve çok anlamlı bir tarihi olduğu için. Unutulmamalıdır ki, Avrupa'da on yedinci yüzyıldan itibaren kadınlar edebiyat (roman) ve gösteri (tiyatro) alanlarında kültürel-kamusal alana kabul edildiler, fakat siyasal-kamusal alanın dışında tutuldular. Bu yüzden kadın basınının, sinema gibi diğer alanlardan daha uzun süreli teorik ve tarihsel önemi vardır. Ne var ki, kadınların kitlesel basınıyla ilgili bir tartışmaya girişmeden önce, daha geniş bir bağlama oturtmak ve bu görüngünün Avrupa ve Kuzey Amerika uygarlıklarıyla ilgili olduğunu vurgulamak yararlıdır. Dünya ölçeğinde ele alınan dönemde kadınların okuryazarlığıyla ilgili veriler sarsıcıdır: 1970'te okuryazar olmayan kadınların oranı yaklaşık yüzde 40, erkeklerinki yüzde 28'dir; bu oran Af-

rıka'da yüzde 83'e (erkekler için yüzde 63), Asya'da yüzde 57'ye (erkekler için yüzde 37) ve Arap ülkelerinde yüzde 85'e (erkekler yüzde 60) çıkar. Dünyadaki kadınların üçte birinden fazlasını oluşturan bu kadınlar için basının çok az önemi vardır. Dörtte birinden azı televizyon izler. Dünya çapında kadın kamuoyu en fazla radyo dinler; fakat bu dinleyici topluluğuyla ilgili, basın okuruyla karşılaştırıldığında çok az belge vardır.

"Kadın kitleler" ve "kitle" kavramlarına odaklanırken bu düşüncelerin potansiyel bir değere sahip olduğuna işaret etmek yararlıdır; dahası, mevcut kullanımda sadece nicel boyutlara değil, nitel boyutlara da işaret ederler. Kitle kültürünün ürünleri entelektüellerin bireysel eserleri değil, sosyal bir kitleye, yani görünürde sınıf ya da coğrafi alan ayrımı olmayan bir yığına yönelen bir akıntıdır. Öyle görünüyor ki, tikel bir halka kök salmış klasik kültürlerin yanı başında, kitle iletişim araçlarından, yerel kökenden görece bağımsız bir biçimde yeni kültürel biçimler boy verir.[33]

Kadın dergilerinin tarihi on yedinci yüzyıla kadar uzanır (*Lady Mercury* İngiltere'de 1693'te çıktı), fakat kitle kültürünün karakteristikleri on dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkar. İlk kez 1886'da, Laura Jean Libbey bir Amerikan dergisine "genç, saf ve zekilere aşk öyküleri . . . kitleler için öyküler" önerdiğinde açıkça ifade edilir.[34] Kadın basını iki savaş arası dönemde büyüdü, fakat II. Dünya Savaşı'ndan sonra, on milyonlarca okura sahip dev bir işletme haline gelince kendini kanıtladı.[35] Bu yayılma çok geçmeden, Ortega y Gasset'ten Horkheimer'e kadar 1930'ların "kitleleşme" eleştirmenlerinin dikkat çektiği arkaik ile büyük ölçeklinin tipik birleşmesinden rahatsız olan "kıyametçiler"i tedirgin etti.[36]

1959'da Gabriella Parca, geçen üç yılda iki haftalık fotoroman dergisinin tavsiye köşesi editörüne gönderilen 8.000 mektuptan oluşan bir antoloji olan *Le italiane si confessano*'yu (İtalyan Kadınlar İtiraf Ediyor) yayımlayınca,[37] Vatikan'ın günlük gazetesi *L'Observatore Romano*, bu kadar çok kadının günah çıkarmaya gitmek yerine kadın dergilerine yazmayı tercih etmesinden duyduğu büyük kaygıyı ifade etti. Kitap İtalyan kadınların kuşkularını, korkularını, saplantılarını, memnuniyetsizliklerini ve aynı zamanda değişime direnişlerini açığa vurur. Mektuplar sosyal göreneğin sadık bir aynası –eğer böyle bir şey varsa– değildir; fakat özgül bir imgelem alanını, fotoroman dünyasını açar. Mektupların dili o türe benziyordu ve esas olarak ulusal karakteristiklerden birini, yani başka bir vücutla temastan çok kendi vücuduyla ilgili bilgisizlikle formüle edilen seks saplantısını dişil biçimiyle ifade etmeye hizmet ediyordu. Bütünü İtalyan kadınların içinde mücadele ettikleri eski ile yeninin ka-

rışımını sergiliyordu. Kitabın üçüncü baskısı Pier Paolo Pasolini'nin bir önsözüyle 1966'da çıktı; her mektubun "bir öykü ya da bir film için", yani kadınların itiraflarına dil sağlayan dünya için bir düşünce tohumu barındırdığı Pasolini'nin gözünden kaçmadı. O da, dergi editörlerinin yaptığı değişiklikleri kitle kültürünün ürettiği dilsel bir düzeltmenin kanıtı sayarak ve bunu, "muhafazakârlığa yönelik dişil eğilim"in ağır bastığı, "uygarlığın aşağı düzeylerinin hemen fark edildiği" "yüzeysel bir modernlik kaplaması" diye yorumlayarak kadın düşmanı bir kıyametçi görüşe kapılmadan edemez.

Kadın dergilerine, özellikle de yüksek tirajlı olanlara yönelik tutumlar konuya analitik bir biçimde yaklaşan ilerici kadın ve erkek bilginlerin huzursuzluğunu yansıtır ve son onyıllarda bu tutumlar değişti. 1960'ların başında kitle kültürünün bu biçimlerinden duyulan tiksinti yerini onlara ilgiyle bakmaya bıraktı. Yine de, çok hassas bir tutumun göstergeleri yerli yerinde kaldı. Kadın basınının olumlu yanlarına çok duyarlı olan Evelyne Sullerot bile, entelektüellerin sorumluluğunu, züppeliklerini ve bu aracın kapsamından duydukları korkuları kabul ederken, aynı zamanda "birörnek anlamsızlık ve sıradanlık"tan söz etti.[38] Sullerot kadın kamuoyunun en muhafazakâr kamuoyu olduğunu kabul etti; fakat çalışan sınıflardan kadınların erkeklerden epeyce fazla okuduklarına da dikkat çekti. Kitle basınının saygı gösterdiği (biraz sapmayla) yerleşik düzenin ahlaki duruşu, kadınlara güven veren tek duruş gibi görünüyordu.

On yıl sonra "kıyametçi" Anne-Marie Dardigna, Sullerot'nun yaklaşımını aşırı "bütünleşme"sinden ötürü eleştirdi ve kadın basınının ürettiği mistifikasyonların sert eleştirisini yaptı.[39] Bu eleştiride ideal kadın edilgen, elde edilebilir, yozlaşmış ve sadece koca olarak düşünülen erkekleri kullanmaya yatkın gibi görünür. Dardigna'ya göre yayınlar açık sınıfsal ayrımlar yaparlar. Dergiler mütevazı sosyal statüye sahip kadınlara uzlaşmaz bir normatif ideoloji; daha zengin kadınlara, kadınların gerçek isyanlarıyla sürekli, dolaylı bir etkileşim, bu okurları zekice kurtaran bir konum sunar. Kadın basını kadınların kurtuluşunun ileriye doğru yürüyüş halinde olduğunu, aslında neredeyse tamamlandığını sürekli öne sürer. Bu çözümlemeye göre kadın basını yerleşik düzen için hesaplanamaz bir değere sahiptir; çünkü *dünyanın* gerçeklikten ayrıldığı bir bakış açısının sürdürülmesine katkıda bulunur. Kadın "sefaleti" ve bunun yaratabileceği radikal başkaldırıyla ilgili bir formülasyon asla gerçek bir olasılık gibi görünmez.

1968'in ve 1970'lerin başındaki feminizmin seslerini yansıtan kıyametçi tonlar, toptan reddedilmemelidir. Temel zayıflıkları tarihsel bir bakış açısından yoksun oluşlarıdır; fakat eleştirilerinin kimi

yanlarına, sonraki kadın incelemelerinde de rastlanır. 1970'lerin ortasında İtalya'da tarihsel bir yaklaşım ataerkil düzen eleştirisiyle birleştirildi. Sullerot'nun zaten yapmaya başladığı gibi, başkaları da ekonomik çıkarları gün ışığına çıkardılar. Kadın basını İtalya'nın kitle kültürünün en gürbüz ve en sağlam koluydu; öyle ki birçok dergide reklamlar toplam içeriğin yüzde 50'sini aşmaktaydı (1953'ten 1963'e kadar reklama ayrılan sayfaların sayısı iki katına, bazı durumlarda üç katına çıktı). Kadın yayınlarındaki reklam maliyeti karma bir okuru olan dergilerinkinden yaklaşık bir buçuk kat fazlaydı.[40] Aslında kadın basınının okuyucusu da karmadır; 20 milyon olarak hesaplanan okurun yüzde 30'u erkektir. Bu muazzam pazarın tamamını bir oligarşi kontrol eder: Dört yayıncı grup dergilerin dörtte üçünden fazlasına sahiptir.[41] Bu yayınların başarısı kültürel üretimde kadınların rolünün daha fazla farkına varılmasına ve daha fazla kadının enformasyon sektörüne katılma ve birbirlerini daha açıkça destekleme sürecinin öneminin vurgulanmasına da yol açtı.[42]

İtalya'nın savaş sonrası kitle kültürü üretiminin en popüler biçimlerinden biri en ilginç olanıdır: Fotoroman, büyük önemi olan bir görüngü, aynı zamanda inatçı ideolojik ısrarın bir örneği. Bu tür melezdi, film ve fotoğraf teknikleri ile çizgi roman tekniklerinin dizi roman geleneğine monte edilmiş bir bileşimiydi. Latin dillerinde (Güney Amerika dahil) kadın yayınlarında yaygındı, fakat İtalya'da 1946'da ilk önce çizim biçimde (*Grand Hôtel*) ve ardından 1947'de fotoğraflı (*Bolero film ve Sogno*) çıktı. Öyle görünüyor ki, tarihinin başlangıcında fotoroman topluca okundu (ilk televizyonlar topluca izlendiği gibi). Daha kapalı topluluklarda pazar günleri birisi yazıları sesli okurken, okumayı bilmeyenler ya da az bilenler (örneğin yaşlı kadınlar) resimlere bakarak öyküyü takip ederdi.[43] Daha sonra tek başına okuma ağırlık kazandı ve kamuoyu, hiçbir zaman tam olmasa da, dişilleşti. 1946'dan 1970'lerin sonuna kadar İtalya'da en az 10.000 fotoroman üretildi ve bunlar özellikle gençler arasında popülerdiler. Fotoroman adları arasında, *The Betrothed* ve *Tess of the d'Urbervilles* gibi büyük romanların adlarının kısaltmaları da vardı. Aracın ve kullanımının karakteristikleri dikkate alınarak –okurun gerçeklikten kaçmasına yardım etmek– çok az reklam vardı. Ünlü kişilerin gizli mutsuzlukları, anneliğin ve çocukluğun duygusal gelgitleri ve sıradan insanların övünç dolu kaderleri gözde temalar arasındaydı.[44]

Bu tür yayınların "kıyametçi" yergisinden sonra eleştirmenler bunların "derin bir ihtiyaca" karşılık geldiklerini ve oyunun bir ara perdesi olarak "psişik ekonomide bir işlev" gördüklerini kabul etmeye başladılar.[45] Ya da salt kısa süreli kaçış araçları değil, incelen

duyarlılığın aracı sayıldılar.[46] Bu değişim değişik bir tarihsel ve siyasal bakış açısı bağlamında gerçekleşti; bu bakış açısıyla bazı önemli kadın dergileri (*Grand Hôtel, Cosmopolitan, Amica* ve *Annabella* gibi) 1974'te yüzde 59 oyla yenilgiye uğrayan boşanmayı kaldırma referandumu sırasında boşanmadan yana oldular. Bazı yorumcular bu tercihleri piyasa kaygılarına bağladılar; böylece bir yanda piyasa ve tüketiciler ile diğer yanda özgürleşme arasındaki sorunlu bağlantı yeniden kabul edildi.

Kıyametçi eleştiri ile tarihsel bütünleşme bakış açısını uzlaştırmaya yönelik en ilginç girişimler son on yılda, özellikle Birleşik Devletler'de kadınlara yönelik kütlesel fantezi üretimi üzerine araştırmalarda gerçekleşti. Romantik romanların (1958'de Toronto'da başlayan ve 1977'de 100 milyon satışa ulaşan Harlequin dizisi gibi) seri üretimi ile Richardson'ın *Pamela*'sından Jane Austen ve Brontë kardeşlerin eserlerine kadar, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların duygusal romanlarını birbirine bağlayan tarihsel bir hat izlendi.[47] Birçok kadının bu edebiyata eğilimini açıklayan psikolojik mekanizmalar araştırıldı. Tania Modelski bir tersime mekanizması önerdi: Örneğin zorla elde edilme arzusu sadece tecavüz kaygısı ile güç ve öç arzusunu maskeleyen görünür içeriktir. Bu açıdan, kadınların kaçış edebiyatını okurken uygulamaya koydukları "kaybolma edimi" aslında yeni bir biçimde görülme arzusunu gösterir. Janice Radway eleştirmen cephesinde okurları edilgenliğe ve iktidarsızlığa havale etmemenin önemini vurguladı. İkiyüzlü tutumları da kabul eder; bu tutumlarda sosyal özveri rolünü geçici reddetme gerçek yaşamda bu role karşı çıkmamanın telafisidir. Bununla birlikte son çözümlemede metinlerin, bu eylemleriyle ihtiyaçlarını, arzularını ve yorum stratejilerini ifade eden insanlarca seçildiğini, satın alındığını, inşa edildiğini ve kullanıldığını da vurgular. Bu şekilde kurulan kadın okurlar ve yazarlar topluluğu yine de aralarındaki mesafeden ve değişim arzuları ile kabul edilme arzuları arasındaki mesafeden yararlanan kapitalist yapının dolayımına maruz kalmalıdırlar.[48]

Kadın basınıyla ilgili bu çözümlemelerin yönelimi, aralarındaki farklılıklara rağmen, kitle kültürünün diğer kesimlerini de kapsayacak şekilde genişletilebilir. Modelski kendi yöntemini pembe dizilere de uyguladı ve bu dizilerin büyük aile fantezisinin, fanteziyi ele alıp, geleneksel değerleri onaylar gibi görünürken onları hiçe sayan bir topluluk arzusu olarak yeniden ifade edebilen feminist söylemle çelişmediği sonucuna varır. Kitle kültürüne önyargısız bir bakış, 1980'lerde İtalyan televizyon programlarını çözümlediğinde Milly Buonanno'nun başına geldiği gibi, hoş sürprizler de doğura-

bilir. Araştırması İtalyan bilgi ya da kültür programlarının kadın figürleri değersizleştirdiklerini ve çarpıttıklarını gösterdi; bu bulgular, Amerikan televizyonuyla ilgili benzer araştırmaların sonuçlarıyla paralellik içindeydi. Fakat kurgusal programlarda öyle görünüyor ki, kadın/erkek ilişkisi bir egemenlik ilişkisi olarak betimlenmez ve programlar bir dizi kadın kimliği sunar. Kurgusal kadın olmanın farklı ve meşru yollarını önererek, eski klişelerin ve rollerin dönüşümüne yer vererek kadınların yaşamındaki farklılaşma boyutlarını destekler.[49]

Bu tartışmadan bir gözlem çıkar. Daha önce kelimenin tam anlamıyla özne olmak için kadınlara bu kadar çok sayıda olanak açılmamıştı. Süreç hem kuzey yarımkürede özgürleşme ve kendini keşfetme umutlarının tam gerçekleşmesi bakımından, hem dünya kadınlarının çoğunluğunun kurtuluş süreçlerinin başlaması ve gelişmesi bakımından uzun ve karmaşık görünüyor. Bu tür kendini doğrulama süreçlerinin kitle ve birörneklik görüngüleriyle işlemesi zorunlu değildir, fakat paradoksal bir biçimde öyle oldu ve olmaya devam ediyor. Bu görüngülerin ters yönde de olabilmesi tarihin ironisidir ve tarih böyle ironilerle doludur.

12

Kadınlar, Tasvirler ve Temsil

Anna Higonnet

YİRMİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA KADINLAR sonunda yakalamaya hazır gibi göründükleri yeni kültürel fırsatlarla karşılaştılar. Yüksek sanat kurumlarına girmelerine izin verilen kadınlar kendilerini kendilerince tasavvur etme özgürlüğüne sahip göründüler. Sonraki onyıllarda birçok kadın kendi görsel kimliğinin kontrolünü eline aldı ve daha önceki tüm sınırların ötesine götürdü. Çok sayıda kadın onları aynı anda hem yücelten, hem zayıflatan kültürel biçimlere edilgen bir biçimde katıldı. Fakat kendilerini ne kadar tam temsil ettilerse ya da erkekler tarafından temsil edildilerse, tasvirleri o kadar sorunlu oldu. Yirminci yüzyılın son onyıllarında kadınlar bu çelişkilerle ve ikilemlerle yüzleşmeye başladılar.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yılları değişim olasılıklarına inanç karakterize etti. Kadınlar fiziksel varlıklarını ve taleplerini kamusal alanda hissettirmek için tasvirleri kullandılar. 1914 tarihli bir "Frauen Tag" afişindeki kadın figür, geçmişin alegorik figürlerinden farklı olarak, figürün enerjisini onun siyasal davasının hizmetine sunar (Resim 1). Halktan çıplak ayaklı bir kadın yukarıda tuttuğu sonsuz kızıl bayrağın önünde siluet biçimde durur; bu, afişin Berlin'de yasaklanmasına yetecek kadar skandal yaratan bir grafik ifadedir.

Kadınlar kendi vücutlarını yeniden keş-

1. *Kadınların Oy Hakkı İçin Dışarı Çık*. 8-14 Mart 1914'te Almanya'da "Kızıl Hafta" sırasında Kadınlar Günü afişi. Berlin, Archiv für Kunst und Geschichte.

fetmeye ve sergilemeye başladılar. Isadora Duncan ve Ruth St. Denis gibi dansçılar balenin sınırlamasını ve stilizasyonunu reddedip, engelsiz bir lirizmi tercih ettiler. Edward Steichen öğrencilerinden birinin fotoğrafında Duncan'ın koreografik felsefesini canlandırdı (Resim 2). Akropolün üzerinde dengede duran kadın kaya, rüzgâr ve ateş öğeleriyle uyum içinde hareket eder.

Paula Modersohn-Becker kendi nü portresini yapmaya cüret etti. Dişi özneye yönelik geleneksel davranışları gizlemek ya da haklı göstermek için biçimsel yenilikleri kullanan birçok erkek avangard sanatçıdan farklı olarak Modersohn-Becker toplumsal cinsiyet tabularına itaat etmemek için avangard duruşun radikalizmini kullandı. *Amber Kolyeli Kendi Portresi* (Resim 3) gibi tasvirlerde kendi vücudunu yapraklarla ve çiçeklerle yan yana koyarak duyumsallığını sağlam ve doğal bir olgu olarak resmetti.

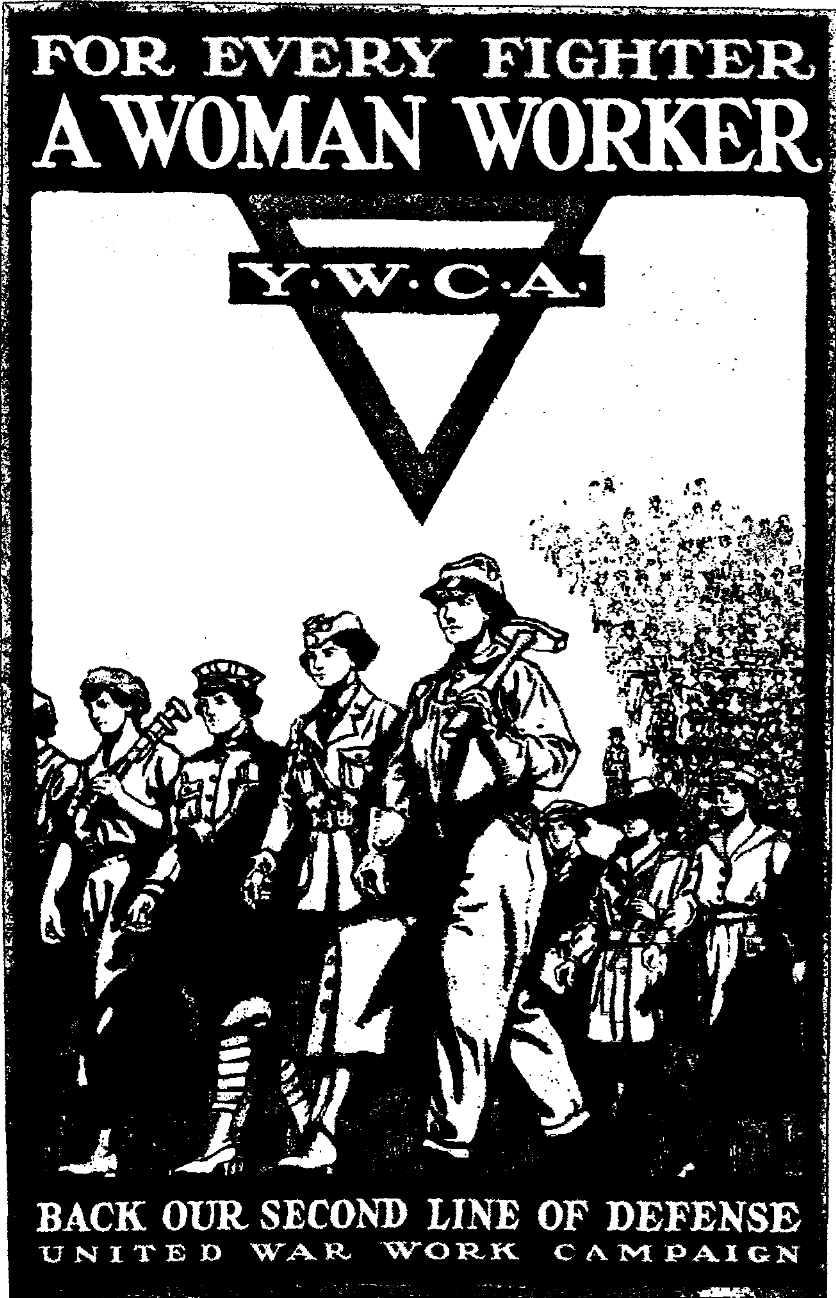
Sonra I. Dünya Savaşı geldi; savaş sırasında askeri ve milliyetçi meşguliyetler dişil arketipleri diriltti, fakat aynı zamanda işgücüne giren kadınlarla ilgili yeni imgeler de yarattı. *Her Savaşçı İçin Bir Kadın İşçi* (Resim 4) gibi afişler sadece kadınların savaş zamanındaki çabalarını erkeklerinkinin taydaşı haline getirmekle kalmayıp kadın istihdamına onurlu ve kolektif bir imge de kazandırırken, bazıları da erkeklerin uğruna savaştığı şeyi simgelemek için kadın tasvirleri kullandı. Köylü bir kız, uğruna para toplanması gereken "la douce terre de France"ı cisimleştirir (Resim 5). Savaş hattının diğer tarafında görkemli bir klasik kadın başı, Avusturya ulus-devletinin yerini tutar (Resim 6). Bazı afişler kadınlara potansiyellerini hatırlatmak için geçmişin kahraman kadınlarına başvurdu: "Jeanne d'Arc Fransa'yı kurtardı. Britanya'nın kadınları ülkenizi kurtarın. Savaş tasarruf bonoları alın!" (Resim 7)

2. Edward Steichen (Amerikalı, 1879-1973), *Rüzgâr ve Ateş*. Akropolün üzerinde Theresa'nın (Isadora Duncan'ın öğrencisi) fotoğrafı, 1921. New York, Museum of Modern Art.

3. Paula Modersohn-Becker (Alman, 1876-1907), *Amber Kolyeli Kendi Portresi*, 1906. Yağlıboya tablo. Bremen, Lars Lohrisch.

4. Ernest Hamlin Baker, *Her Savaşçı İçin Bir Kadın İşçi*. Amerika'da I. Dünya Savaşı'nda askere çağırma afişi, 1918. Ekstrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

5. *Fransa'nın Güzel Toprağı Tamamen Bizim Olsun Diye.* Fransa'da I. Dünya Savaşı'nda savaş finansmanı için yapılan afiş, 1918. Ekstrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

Dünya olaylarıyla harekete geçen birçok kadın sanatçı yüzyılın ilk onyıllarında yeteneklerini siyasal amaçlara adadı. Özellikle Almanya ve Rusya'da kadınların önemsiz denilen sanatları icra etme şekli sanatsal hiyerarşileri değişikliğe uğrattı. Örneğin Käthe Kollwitz, herhangi birinin matbu araçlarla olanaklı gördüğünden daha evrensel ve daha güçlü ıstırap, yoksulluk, ölüm ve ayaklanma tasvirleri üretti (Resim 8). 1917 devriminin ardından hem erkek hem kadın birçok Rus sanatçı resmin ve heykelin entelektüel iddialarını açıkça reddetti ve önemi aynı anda biçimsel, siyasal ve işlevsel olabilen sanat biçimlerine yöneldi. Giysi, kumaş, ev eşyaları, afiş, dergi ve tiyatro seti tasarımları yaptılar (Resim 9). Böylece geçmişte kadınlara havale edilen ve kadınların enerjisini marjinalleştiren sanatlar aniden kendi zamanlarının en acil kamusal sorunlarının taşıyıcısı oldular.

Rus konstrüktivistler gibi Batı'daki tasarımcılar da insanların ortamlarını dönüş-

6. *Tasarım 8. Savaş Bonosu*, I. Dünya Savaşı afişi, Avusturya. Ekstrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

7. *Jeanne d'Arc Fransa'yı kurtardı. Britanya'nın Kadınları Ülkenizi Kurtarın.* İngiltere'de I. Dünya Savaşı afişi. Ekstrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

8. Käthe Kollwitz (Alman, 1867-1945), *Hayatta Kalanlar*, 1923. Uluslararası İşçi Birliği için yapılan bir afişin taşbaskısı. Washington, D.C., National Gallery of Art.

türerek yaşamlarını değiştirmeyi umdular. Amaç devrim değil modernleşme olmasına rağmen, burada da geleneksel kabul gören kadın yeterliliğine yeni bir kapsam verildi. Kadınlar giyim, mefruşat, tekstil, grafik tasarım ve iç tasarım alanlarında toplanmaya devam ettiler, geleneksel olarak kadınlara bırakılan alanlarda parlak ve yenilikçi başarılar elde ettiler. Bunlardan bazıları onyıllarca unutuldu, sanat tarihi kategorilerinin ve cinsiyet ayrımcı önyargıların kurbanı oldular. Örneğin Eileen Gray'in mefruşat ve ev tasarımındaki kariyeri modernist mimari hagiografilere uygun değildi; Charlotte Perriand ile Le Corbusier'nin birlikte tasarladıkları sandalyeler çoğunlukla yalnızca Corbusier'ye atfedildi. Yine de tasarımcılar –Kübist hareketin içindeki Sonia Delaunay'den *haute couture* Coco Chanel'e kadar uzanan– kadınları makine çağı için donattılar (Resim

9. Liubov Popova (Rus, 1889-1924), Meyerhold'un *Yüce Gönüllü Boynuzlu Koca*'sı için set tasarımı. Kâğıt üzerine guvaş boya, 1922. Moskova, Tretiakov Gallery.

10). Dinamizm, devingenlik ve verimlilik kadınların özlem duyduğu değerler haline geldi. Tasarımcılar kadın kimliğinin yüzeysel ya da simgesel yanlarını ele almış gibi görünmelerine rağmen, kadınların günlük yaşamını dramatik bir biçimde değiştiren giyim ve ev işlerinin basitleşmesine katkıda bulundular.

Batılı tasarımcılar genişleyen bir tüketim ekonomisinin ihtiyacını karşıladılar. Reklamlar sundukları metaların etkilerini, her zaman bizzat ürünün açıkça neden olmadığı, ısrarla yeni dişil ideallerle bütünleştirilen etkileri göstermek için imgelerden yararlandılar. Bu nedenle Kotex kadın bağı reklamında (Resim 11) metnin tıbbi ve istatistiksel otoritesi –"Amerika'nın önde gelen hastanelerinin yüzde 85'i tarafından kullanılan"– koşullar ne olursa olsun golf oynayabilen iki mutlu kadın imgesini, reklamın görselleştirilen vaadini onaylar: "Her gün kusursuz özgürlük."

10. Sonia Delaunay (Rus-Fransız, 1885-1979), bir Citroën 5CV şasesiyle eşgüdümlü giysi tasarımı, 1925. Paris, Bibliothèque Nationale.

Reklamlar boş zaman ve haz satın almayı teşvik etti. Tanıttıkları kozmetik ve psikolojik dişil özellikleri bir tüketici kimliğine bağladılar. Reklamlara göre kadınlar ev işlerinde başarılı olmak, erkekleri cezbetmek, çocuk büyütmek ve sosyal kabul görmek için ticari ürünlere tamamen bağımlıydılar. Wexbar ipekleri için yapılan bir reklam kendi ürününe yaratıcı bir güç bile bahşetti: "Hayat veren nefes gibi dönüştüren ipekler" (Resim 12). Reklamlar kadınlığı nesnelerle özdeşleştirmekle kadınları kendilerini nesne olarak tanımlamaya teşvik ettiler. Wexbar ipekleriyle süslenen kadının güzelliği cansız bir heykelin güzelliğidir.

Sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyet faktörleri etkileşti. Yüksek kültür ve kitle kültürü evrensel dişil değerleri yerleştirmeye, aynı zamanda kadınları farklılaştırmaya çalıştı. Örneğin Wexbar ipeklerinin taktiklerine benzer görsel taktikler kullanan Man Ray bütün kadınları estetik zevkin eşdeğer nesneleri duru-

September, 1930 LADIES' HOME JOURNAL

Perfect freedom every day
with this lighter, cooler sanitary protection

Kotex stays light, cool and delicate for hours . . . it deodorizes . . . and has rounded corners for perfect fit—thus giving unique summer comfort.

Used in hospitals

Always inconspicuous

IN HOSPITALS

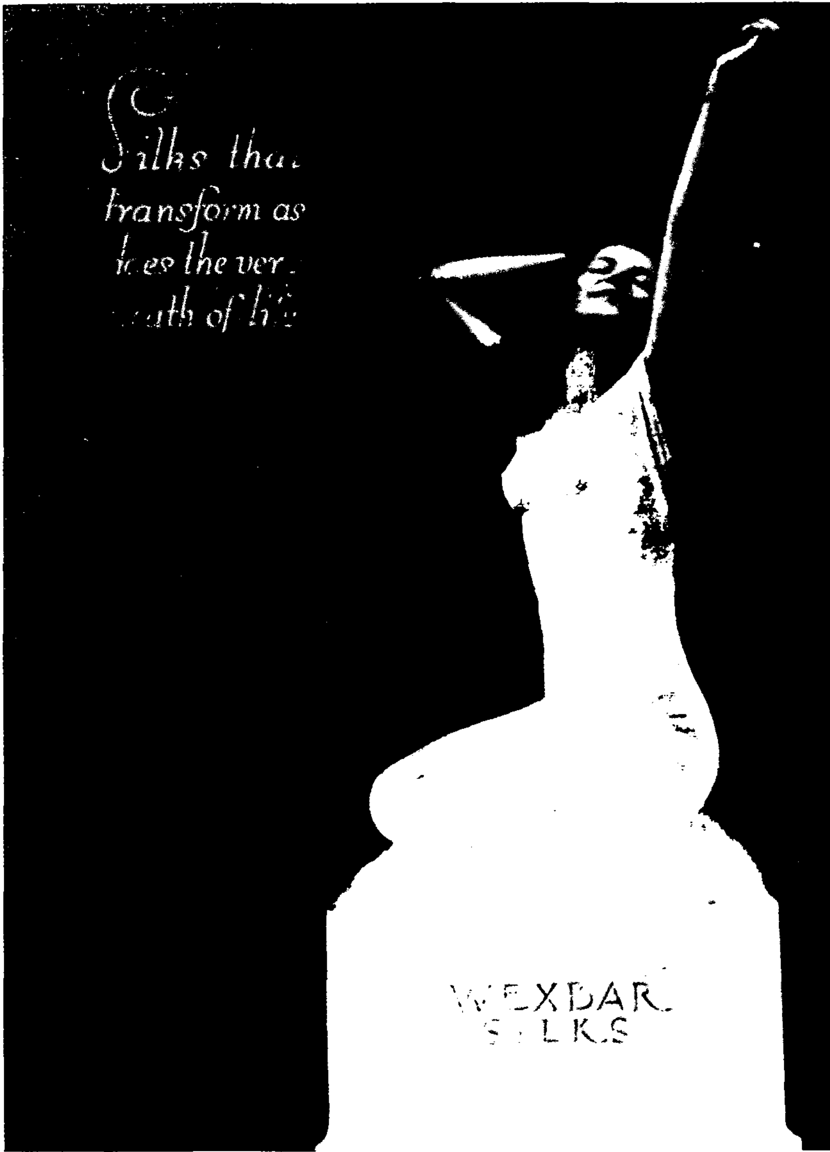
1
2 *Kotex is soft.*
3 *Safe, secure* . . .
4 *Deodorizes* . . .
5 *Disposable* . . .

Ask to see the KOTEX BELT and KOTEX SANITARY APRON at drug, dry goods or department stores.

KOTEX

The New Sanitary Pad which deodorizes

11. *Her Gün Kusursuz Özgürlük, Ladies Home Journal*'den kadın bağı reklamı, Eylül 1930.

12. *Hayat Veren Nefes Gibi Dönüştüren İpekler. Vanity Fair*'de reklam, Ağustos 1920.

13. Man Ray (Amerikalı, 1890-1977), *Siyah ve Beyaz*, 1926. Fotoğraf. Paris, Musée National d'Art Moderne, Centre Pompidou.

muna indirgedi, fakat aynı zamanda beyaz kadınları renkli kadınları kontrol eder duruma da soktu (Resim 13). Yapılı makyajı ve saçlarıyla beyaz kadın, neredeyse elinde tuttuğu Afrika heykeli kadar bir maskedir, –fakat– tamamen değil; Afrika nesnesini, Avrupa kültürünün sofistikasyonuyla karşıtlık oluşturması amaçlanan "ilkel" bir sanat biçimini elinde tutan kişidir. Biçimcilik beyaz orta sınıf hegemónyayı, eril arzuyu ve meta fetişizmini gizlemekteydi.

Alternatif temsilleri hayal etmek zordu. Sınai üretim araçları modern kadınlık imgelerini yaygınlaştırdığı, yüksek sanat muazzam kültürel itibara sahip olduğu ve görsel kadınlık tanımları güzellik ve haz tanımlarını da kapsadığı için, hiç kimse tüm toplumsal cinsiyet geleneklerinden tamamen kaçınamazdı. Bununla birlikte bazı kadınlar varsayımlarını birbirlerine karşı çevirerek durumlarından eleştirel bir uzaklığa ulaştı. Hannah Höch görsel klişelerden fiilen koptu ve onları müt-

14. Hannah Höch (Alman, 1899-1978), *Bir Etnografya Müzesinden "Kızılderili Dansçı"*, 1930. Fotomontaj. New York, Museum of Modern Art.

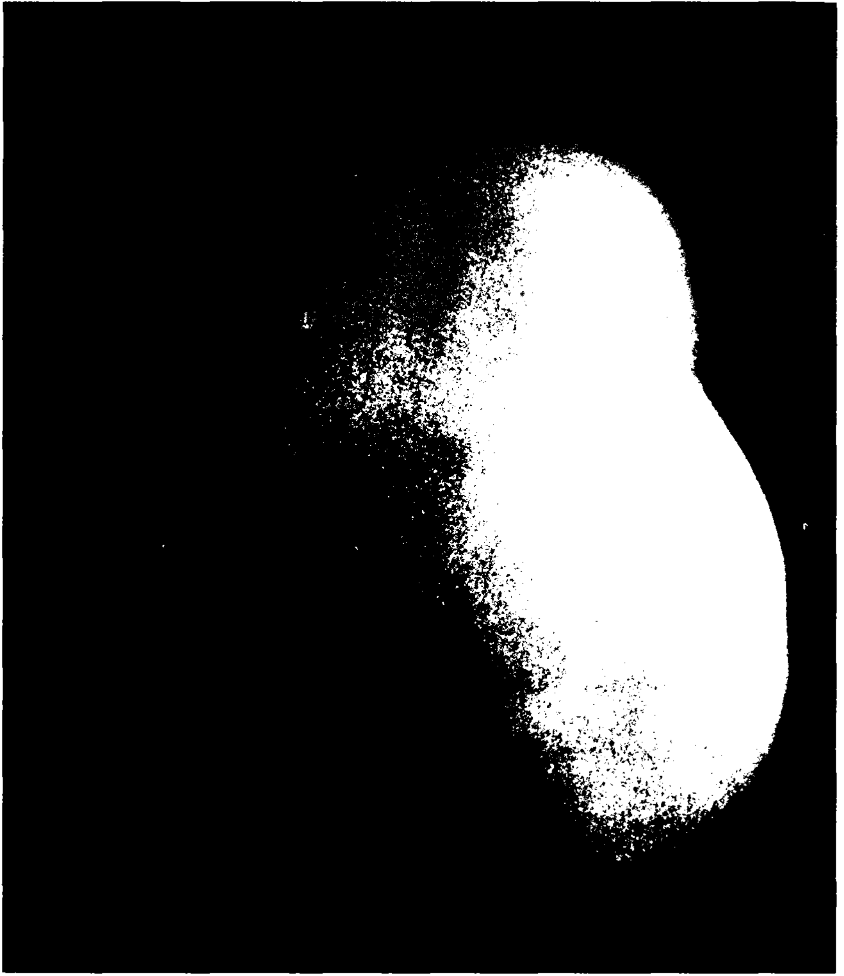

15. Meret Oppenheim (Amerikalı, 1913-1985), *Kürkle Kahvaltı*, 1936. Kürk kaplı kâse, tabak ve kaşık. New York, Museum of Modern Art.

hiş nükteli fotomontajlarda yeniden bir araya getirdi. *Bir Etnografya Müzesinden* dizisinde algılarımıza meydan okumak için farklı büyüklükte, farklı kökenli ve farklı statüde öğeleri birleştirerek Batı budunmerkezciliğinin ve sanat nesnelerinin bütünlüğünü bozdu (Resim 14). Kendi amaçları için antisanat Dada hareketine yönelen Höch gibi, Remedios Varo, Dorothea Tanning ve Frida Kahlo gibi kadınlar da Gerçeküstücü hareket içinde kendilerine yer buldular. Gerçeküstücülük kadınlara şeyleri oldukları ya da göründükleri haliyle reddetme ve kendi deneyimlerini ya da fantezilerini ifade etmek için başka gerçeklikleri resmetme yetkisi verdi. *Kürkle Kahvaltı*'sında Meret Oppenheim, beklentileri kürklü kâsesi, tabağı ve kaşığıyla birbirine karıştırdı (Resim 15). Kadınların diğer Gerçeküstücü eserleri gibi *Kürkle Kahvaltı*'da baştan çıkarıcı olabilen ya da bilinen şeyi olasılıkla iğrenç ve kesinlikle muğlak hale getirmek için yeniden düşünür.

Kadın sanatçıların erkek sanatçılarla ilişkileri kendileriyle ilgili kavrayışlarını ve sanatsal üretimlerini etkilemeye devam etti; yine de meslek modelleri evriliyordu. Kadınların hâlâ başarılı erkekler tarafından sanatçı ve insan olarak takdir edilmeye bazen ihtiyacı vardı; fakat kendi varacakları noktaya giden yolda erkeklerin yörüngesinden geçtiler. Tina Modotti bunun paradigmatik örneğidir. Sanatta ilk önce bir film aktristi olarak ortaya çıktı; daha sonra fotoğrafçı Edward Weston'ın modeli ve arkadaşı oldu. Weston'ın tasvirleri onu soyut bir duyumsal biçim olarak ele alır (Resim 16). Onu fotoğrafçı olarak yetiştirdikten sonra, Modotti kamerayı Weston'a çevirdi ve onu kendi modeli haline getirdi (Resim 17); onu aletiyle birlikte resmetti, bakışları ve mercekleri tamamen dışa dönüktür. Kendi eserlerini yaratmaya başlayınca çoğunlukla kadınları betimledi, fakat pasif nesneler olarak değil aktif özneler olarak; anne ve çocuk fotoğrafı annenin bir çocuğu kavrayan ve destekleyen güçlü kollarına yoğunlaşır; çocuğun sağlam fiziksel varlığı ve annenin şiş karnı duygusuzca doğurganlığına tanıklık eder (Resim 18). Aynı şekilde, ressam Georgia O'Keeffe, Lee Krasner ve Helen Frankenthaler ünlü erkek sanatçılarla ilişkilerin ötesine geçip tamamen ayrı kariyerler inşa ettiler.

Kadınlar tasvir yapan ve tasvirlere poz veren haline gelince, geleneksel temalara yönelik tutumlarını da tanıttılar. Örneğin Frida Kahlo ya da Dorothea Lange ıstırabı betimlediklerinde, kadınları acınacak kurbanlar olarak değil, acının ve kaygının ruhları ve vücutları üzerinde bıraktığı derin izlere katlanan cefakârlar olarak ifadelendirmeyi tercih ettiler (Resim 19, 20). Yüksek sanatlar kadın imgeleminin araştırılmasından yanayken, belgesel fotoğraf, ister devlet ister

16. Edward Weston (Amerikalı, 1886-1958), ***Nü***, 1926. Tina Modotti'nin fotoğrafı. Tuscon, Center for Creative Photography.

17. Tina Modotti (İtalyan, 1886-1956), *Edward Weston Graflex'le*, 1924-26 civarı. Fotoğraf, Trieste, Comitato Tina Modotti.

yeni kuşak foto-dergiler tarafından sipariş edilsin, hem kadınları hem erkekleri kadınların maddi yaşamının gizli yanlarıyla karşılaşmaya ve onları tanıtmaya teşvik etti. Yoksulluk, yaş, güçsüzlük, ırksal ve etnik çeşitlilik yavaş yavaş kabul ediliyor ve görselleştiriliyordu.

II. Dünya Savaşı, I. Dünya Savaşı'nın resim temalarının çoğunu tekrarladı. Yine geleneksel arketipler propaganda amacıyla diriltildi. Norman Rockwell Amerikan hükümeti için yaptığı afişte "Yoksunluktan Özgürlük"ü tombul ve kibar bir büyükannenin ikram ettiği bir şükran yemeği etrafında toplanan bir aile biçiminde ifade etti (Resim 21). Yine uğruna savaşılan ev ve ulus değerlerini cisimleştiren kadın imgeleri sınai işgücüne yeni giren kadın imgeleriyle bir aradaydı. Bir afiş iki küçük çocuklu ve "Bir Erkek Verdim!" diyen yoksun bir kadını gösterebilirken, başka biri kadınları "Özgürlük İçin Savaş"maya teşvik ediyor ve alet kullanıp uçak onaran resimlerini içeriyordu (Resim 23).

Savaşın ekonomik ve kültürel baskıları ve yanı sıra savaş sonrası iyileşme kadınlığı birkaç farklı biçimde yeniden şekillendirdi. Sovyetler Birliği yurttaşlık görevi, üret-

18. Tina Modotti, *Anne ve Çocuk*, tarihsiz. Fotoğraf, Trieste, Comitato Tina Modotti.

19. Frida Kahlo (Meksikalı, 1910-1954), *La columna rota*, 1944. Masonit üzerine yağlıboya tablo. Mexico City, Instituto Nacional de Bellas Artes.

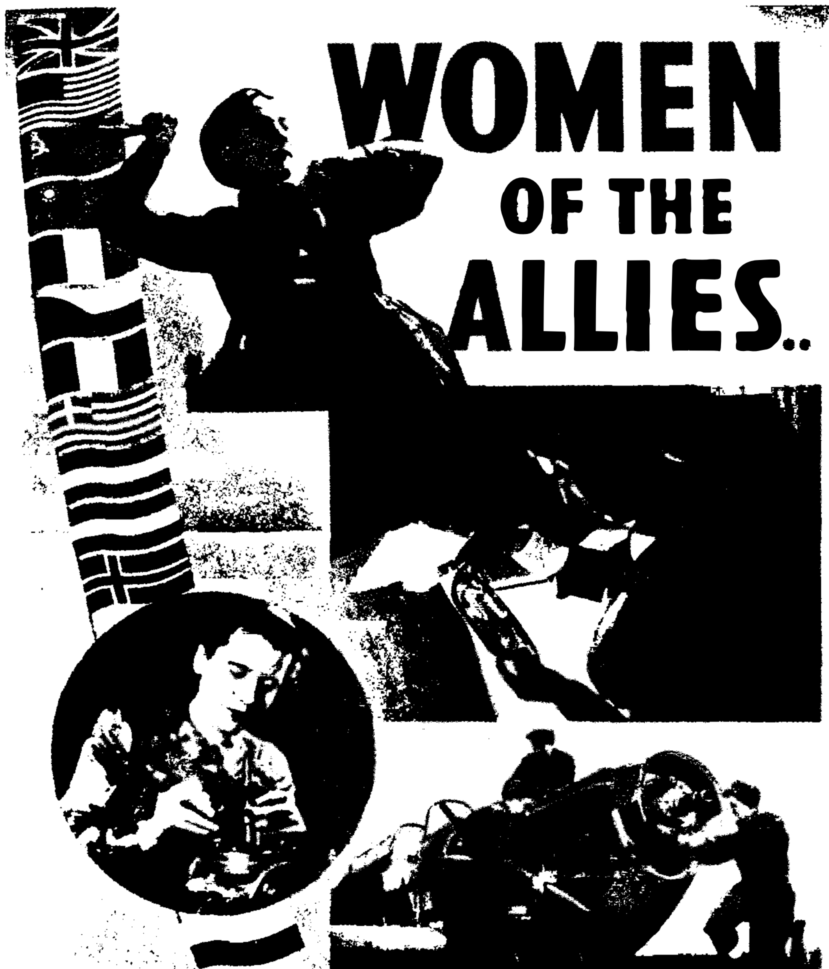
20. Dorothea Lange (Amerikalı, 1895-1965), *Yüksek Ovaların Kadını, Texas Çıkıntısı*, 1938. ABD İş Geliştirme Dairesi için çekilen fotoğraf. Washington, D.C., Library of Congress.

21. Norman Rockwell (Amerikalı, 1894-1978), *Yoksunluktan Özgürlük*, 1943. II. Dünya Savaşı sırasında ABD hükümetinin sipariş ettiği "Dört Özgürlük" afişinden biri. Stockbridge (Mass.), Norman Rockwell Museum.

22. *Bir Erkek Verdim!* II. Dünya Savaşı sırasında savaş bonoları satın almaya özendiren Amerikan afişi. Estrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

23. *Müttefik Kadınlar– Özgürlük İçin Savaşın.* II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de asker toplama afişi. Estrom Library, Louisville Üniversitesi, Kentucky.

24. M. Kalaşnikov ve S. Korçunov, *Cesaret ve Güç Kutlaması*, 1935. Projektor 7'den (1935) fotomontaj.

kenlik, kolektif sorumluluk ve kamusal görünürlük etrafında inşa edilen bir uç modeli savundu. Kalaşnikov ile Korçunov'un *Cesaret ve Güç Kutlaması,* devlet destekli bir olaya katılan kadınlarla ilgili bir fotomontaj olarak bu modeli betimler; dışarıda grup faaliyetlerine ve gösterilerine aktif katılan kadınlar sahnelenir (Resim 24). Karşı kutupta Amerikan modeli vardı: Evcil, anne, bireyci ve tüketimci. Reklamlar bu kadın imajını ustalıkla geliştirdiler. Örneğin General Electric'ten bir mesaj bir anne ile kızını evlerinin içine yerleştirir ve mutluluklarını satılık bir ürüne bağlar: "Gönül rahatlığıyla elektrikle ateşsiz çamaşır kurutur" (Resim 25). Kadın ailenin çamaşırlarını yıkarken resmedilir; görünmeyen kocası, el yazısında seslenilen erkek gibi aileye para ve mal temin eder.

Yirminci yüzyıl görsel kültüre sinemayı ekledi. Muazzam bir popülerlik kazanan sinema kitle kültürünün toplumsal cinsiyeti tanımlamasında güçlü bir rol oynadı. Klasik si-

25. *GE'den Emindir.* 14 Kasım 1960 tarihli *Life*'tan bir elektrikli çamaşır kurutma makinesinin reklamı.

nema kadınları eril bir bakışın görsel bakımdan hoş nesneleri olarak temsil eder. Marilyn Monroe gibi aktrisler cinselliğin ikonları, üzerlerine yansıtılan fantezilerle büyüleyici olan durağan imgeler haline geldiler (Resim 26). Erkeklerin kimlik ve doyum arayışlarıyla ilgili senaryolarını sahnelemek için kullandıkları şifre işlevi görürler. *Rüzgâr Gibi Geçti* (Resim 27) gibi filmler cinsellik anlayışlarımızı sürüncemeli anlatının doğrusal mantığına uygun düzenlenen, her şeyi emen romantik bir heteroseksüel macera olarak sabitledi. Hollywood'un "mutlu sonlar"ı kadınları ataerkil bir düzende ait oldukları yere gönderir: Erkek kahramana, soylu bir fedakârca ölüme ya da dişil normlardan sapmışlarsa uygun bir cezaya.

1920'lerden 1960'lara kadar, özellikle de 1930'larda ve 1940'larda Hollywood kadın izleyiciler için tasarlanan ve "kadın filmi" denilen bir film tipi üretti. *Âdem'in Kaburga Kemiği* (1949) gibi komediler, *Karanlık Zafer* (1939) gibi tıp dramaları, *Rebecca* (1940)

26. Philippe Halsman (Amerikalı, 1906-1979), *Marilyn Monroe*, 1962. Fotoğraf. Kapak resmi, *Life*, Nisan 1962.

27. *Rüzgâr Gibi Geçti.* Vivien Leigh'in Scarlett O'Hara'yı ve Clark Gable'ın Rhett Butler'ı oynadığı filmin tanıtım fotoğrafı, Metro-Goldwyn-Mayer, 1939. New York, Museum of Modern Art.

28. *Bilinmeyen Bir Kadından Mektup.* Max Ophuls'un yönettiği, Joan Fontaine'in Lisa'yı ve Louis Jourdan'ın Stefan'ı oynadığı filmin tanıtım fotoğrafı, 1948. New York, Museum of Modern Art.

gibi gotik öyküler, *Bilinmeyen Bir Kadından Mektup* (1948, Resim 28) ve *Stella Dallas* (1925 ve 1937) gibi annelik melodramları da aralarında olmak üzere, bu filmlerin tümü kadın bir baş kahramanın etrafında döner ve kadınsal sayılan konular ve duyguları ele alır. Fakat bu filmler kadınları kahraman olarak göstermelerine ve kaygılarını dillendirmelerine rağmen, öznelerini pasifleştirir ya da acınacak duruma getirirler ve kadın izleyicinin duygudaş ıstırabını ortaya çıkarmaya çalışırlar.

Diğer herhangi bir sinema türünden daha fazla kadın filmi kadın izleyici sorununu gündeme getirir. Kadın izleyici gördüğü şeyler imgesel ya da fiili deneyimini ele aldığı için mi, yoksa toplumun ona verdiği rolü içselleştirmek zorunda olduğu için mi gördükleriyle özdeşleşti? Kadın filmi iki olasılığın birbirinden ayrılamayacağını gösterir. Kadınların kendileriyle ilgili sinematik temsillerden

büyülenmeleri disiplinci ideolojik çerçevelere boyun eğmek ile anlık iktidar, kıvanç ve farklılık hazları arasında bocaladı. Kadın filminde özveri ile kendini onaylama arasında sürdürülen gerilim kadınların birlikte yaşamak, hatta kucaklamak zorunda oldukları çelişkileri açığa vurur.

Televizyonun gündüz "pembe dizi"leri kadın filminin stratejilerinden ve işlevlerinden bazılarını miras aldı. 1976'da Birleşik Devletler'de 20 milyon kişinin gündüz televizyon izlediği, bunların beşte dördünün kadın olduğu ve on sekiz ile elli yaş arası kadın izleyiciler arasında gözde gösterinin pembe diziler olduğu tahmin edildi.[1] *As the World Turns* (Dünya Dönerken), *Days of Our Lives* (Yaşadığımız Günler) ve *The Guiding Light* (Yol Gösteren Işık) gibi gösteri programları takma adlarını bu programlara büyük yatırım yapan ve program zamanının yüzde 25'ini sabun gibi malzemelerin reklamı için kullanan ev ürünleri şirketlerinden aldılar.[2] Bitmek tükenmek bilmeyen aşk, duygusal kargaşa ve aile çalkantıları destanı olan pembe diziler hem birçok kadının yaşadığı ev içi ve komşuluk durumlarını ele alır, hem bu durumları abartıp melodrama dönüştürerek fantezi kaynağı olurlar. Hafta içi günlerde kısa bölümler halinde yayınlanan bu diziler ev kadınının günlük programıyla bütünleşirler ve kadınların yıllarca tekrarlanan, fakat kişisel krizlerle süslü ritimlerini yansıtırlar.

Sinema ve televizyon sadece özgün hareketli biçimleriyle değil, afişlerle ve özellikle dergilerle de kadın izleyiciye seslenir. 1917'de kurulan *Photoplay* "yıldızlar"a, genellikle eğlence dünyasının şöhretlerine, fakat İngiltere'nin kraliyet prensesleri gibi ünlü siyasal şöhretlere de yakınlık yanılsamasını kadınlara sunan "fan" dergilerinin modeli oldu. Gazeteci dedikodusu eşliğinde şip-

29. *Liz'in İyileşmesine Yardım Edin. Photoplay 59,* 6 (Haziran 1961).

şak tarzı fotoğraf okura zenginlerin ve ünlülerin özel yaşamına göz atma olanağı sunar. Bu yüzden fan dergileri okurun olağanüstü olana bulaştığını hissetmesine olanak verir.

Kadın izleyiciler için tasarlanan dergiler ya da gösteri programları okurlarına birey olarak seslenir ve kişisel katılım göstermelerini ister. "Ben" ya da "biz" çoğunlukla "siz"e yazar ve karşılıklılık olasılığını gösterir. Sinema dergisi yazısı "Liz'in İyileşmesine Yardım Edin" okuru tam da yardıma davet eder (Resim 29). Görünüşte öylesine bir resimde aktris Elizabeth Taylor doğrudan okura bakar, onunla göz temasına girer. Onun kişisel sorunlarını ve kamuoyunun düşmanlığı korkusunu açıkladıktan sonra yazı okurlardan "Liz"e yazmalarını ister, hatta yazılacak sözcükleri bile verir: "Sevgili Liz –iyileş– iyi kal." Dergi okur ile yıldız arasında aracı olacağını vaat eder: "Mesajı iletiriz."

Kadın dergileri kadınları kendi işlerini kendileri yapmaya teşvik eder. 1830'lardan

itibaren giderek popülerleşen bu yayınlar geniş bir kadın izleyici topluluğuna ulaşır. Savaş sonrası İngiltere'de her altı kadından beşi düzenli olarak kadın dergisi okuyordu;[3] bugün Amerika'da yalnızca *Good Housekeeping*'in 24 milyon okuru vardır.[4] Bu dergilerden bazıları daha çok modaya, bazıları ev idaresi ya da boş zamana yoğunlaştığı halde, hepsi geleneksel kadınlığın sınırlarını paylaşır. Sözleriyle ve görüntüleriyle kozmetik çekiciliği, heteroseksüelliği ve çekirdek aileyi savunurlar. Bununla birlikte yerleşik sınırların güvenliği içinde başarıyı ve değişimi de vaaz ederler. Okurlar görünüşlerini iyileştirmeye, bireyselliklerini ifade etmeye, ailelerini ekonomik ve sevecenlik bakımından daha etkin bir biçimde yönetmeye ve aksiliklerin üstesinden gelmeye özendirilir. Kadın dergilerinin okuru kendi durumunun kontrolünü ele almaya –fakat durumun kendisini sorgulamaya değil– teşvik edilir.

Fiilen tüm dergilerde ve televizyon gösterilerinde içerik ile reklamlar sırayla verilir. Kitle iletişim araçlarında reklamların oranı artmaktadır. 1939'da Amerikan kadın dergisi *Ladies Home Journal* sayfalarının yüzde 55,6'sını yazılara, yüzde 44,4'ünü reklamlara ayırmaktaydı. 1989'a gelindiğinde reklam sayfalarının oranı toplamın yüzde 58,2'sine çıkmıştı. Reklamlar görünürde medyaya mali destek sağlayarak yardım eder. Ne var ki, gerçeklikte reklamlar kitle iletişim araçlarının asli bir bileşenini oluştururlar ve toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili tutarlı yorumlar da dahil, özgül ürünlerle ilgili bilginin dışında başka şeyler de verirler.

Kadınlık resimleri neredeyse her şeyi satar. 1980'lere gelindiğinde kozmetik ürün şirketleri toplam bütçelerinin yüzde 80'ine varan kısmını reklamlara ayırmaktaydı;[5]

Seagram's V.O.
For people who do everything just right.

They seem to do everything. And they do it right. Even when it comes to having a drink. It has to be Seagram's V.O. Very special. Very Canadian. Very right. Known by the company it keeps.

Seagram's V.O. Canadian

30. *Seagram's VO. Her Şeyi Hakkıyla Yapanlara.* Viski reklamı, *Newsweek*, 25 Eylül 1972.

1985'te bir yazarın yalnızca Birleşik Devletler için 900 milyon dolar olarak hesapladığı bir meblağ.[6] Fakat kadın güzelliğinin metalarla bütünleştirilmesi kadın izleyiciyle ya da güzellikle bağlantılı ürünlerle sınırlı değildir. Reklamın her türüne egemendir. Örneğin Seagram's viskisini kendinden emin bir biçimde izleyiciye sunan bir erkeği resmeder (Resim 30). Bir kadın ona tutunur. Başka bir lüks ürünü, bir yatı görelim diye kadın saydamlaştırılır. Reklamın başlığındaki yazı o viskiyi içen adamın "her şeyi hakkıyla yapanlar"dan biri olduğunu bize anlatır.

Bu tasvirlerin kadın modeli olmak, tüketim malları arasında en yüce kalem olmaktır. Aynı anda hem pohpohlama, hem ticari sömürü nesnesi olan modeller güzellik standartlarını hem dayatır, hem onlara hizmet ederler. Dingin, kendi içine gömülmüş, herhangi bir duygusal ya da entelektüel deneyim izi taşımayan profesyonel model modanın kuralını sürdürür. Bir trend diğerini izler, her biri kendi emredici modernliğini ilan eder. Bebek patlaması kuşağı delikanlılık çağına ulaşınca, çocuk benzeri fiziksel bir ideal geçerlilik kazandı. En kusursuz cisimleşmesi yerinde takma adıyla Twiggy'ydi (Resim 31; Taze Filiz). Twiggy 1967'de on yedi yaşında, erkek arkadaşının yarattığı ve tanıttığı narin görünüşüyle bir gecede sansasyon yarattı. Pek çok yetişkin kadın için Twiggy'ninkine benzer bir vücuda ancak son derece katı disiplinli bir diyetle yaklaşılabilirdi. Yine de kilo vermek modern bir dişil amaç haline geldi. Her dişil başarının başlangıcı olarak yüceltilen ince bir vücut imajı bütün Batı dünyasında kadınlara musallat olur. Söylendiğine göre Windsor düşesi, "Bir kadın asla çok şişman ya da çok zayıf olamaz" demiş.

Batı kültürü kadınları olumlu temsil etmenin çok az yolunu geliştirdi. Kırılgan gö-

31. *Twiggy*. Life 62
(14 Nisan 1967).

ründüğü için estetik ve cinsel bakımdan çekici olan Twiggy gibi, çekiciliğin gücünü kullanacak kadınlar da kendi aracılığını, gücünü ve yeterliliğini yadsımalıdır. Cinsel bakımdan elde edilebilir, anne ya da dokunaklı; başka hangi seçenekler geçerliydi? Marjinalliğe kolayca karşı konulamaz. Renkli, yoksul, yaşlı ya da engelli kadınlar olumsuz klişelere bürünmeden ya da daha da zoru izleyicinin önyargılarına yağ sürmeden nasıl resmedilebilir? Werner Bishof tiksinti ya da korku yerine sempati uyandırmak için zavallı bir Hint kadını dilenen bir anne olarak yansıtır (Resim 32). Aşağıdan çekilen fotoğrafı ona yükselen bir varlık kazındırır; yine de onun ötekiliğini nötrleştiren Avrupai bir duygusallıkla anlaşılabilir.

Klişeler kendilerini ebedileştirdi. Kadın sanatçılar çoğunlukla aşina oldukları dişil alanın içinde çalıştılar ve başka konuları ya da tutumları araştırmaya çok az teşvik edildiler ya da hiç edilmediler. Örneğin kadın mimarlar öğrencilik yıllarında ev içi projelere yönlendirildiler ve daha sonra bu türden siparişler almaları daha olasıydı; foto muhabirleri ise genellikle portrelere, evlere, aileye ve duygulara yoğunlaşan "insani ilgi" öyküleriyle görevlendirildiler. Örneğin İngiliz foto muhabiri Grace Robertson'a çocuk doğurma konusu verildi ve konusunu bir kadının emek ve doğurma süreci olarak ifadelendirince işvereni *Picture Post* acıdan yüzü buruşmuş bir kadın görüntüsünü, kadın okurları tedirgin edeceği iddiasıyla sansürledi.

Bununla birlikte kadınların birazcık da olsa konuları yeniden tanımlamaları olanaklıydı. Başka bir dizide, *Mother's Day Off*'ta Robertson olağanüstü saygıyla ifadelendirilen yaşlı kadınların resimlerini yayımlamayı başardı. Yaşlı kadınların mizahını, arkadaşlığını ve sıcaklığını göstermeyi

32. Werner Bishof (Alman, 1916-1954), *Hindistan'da Açlık: Bihar Eyaletinde Kadın*, 1951. Fotoğraf. Magnum Photos.

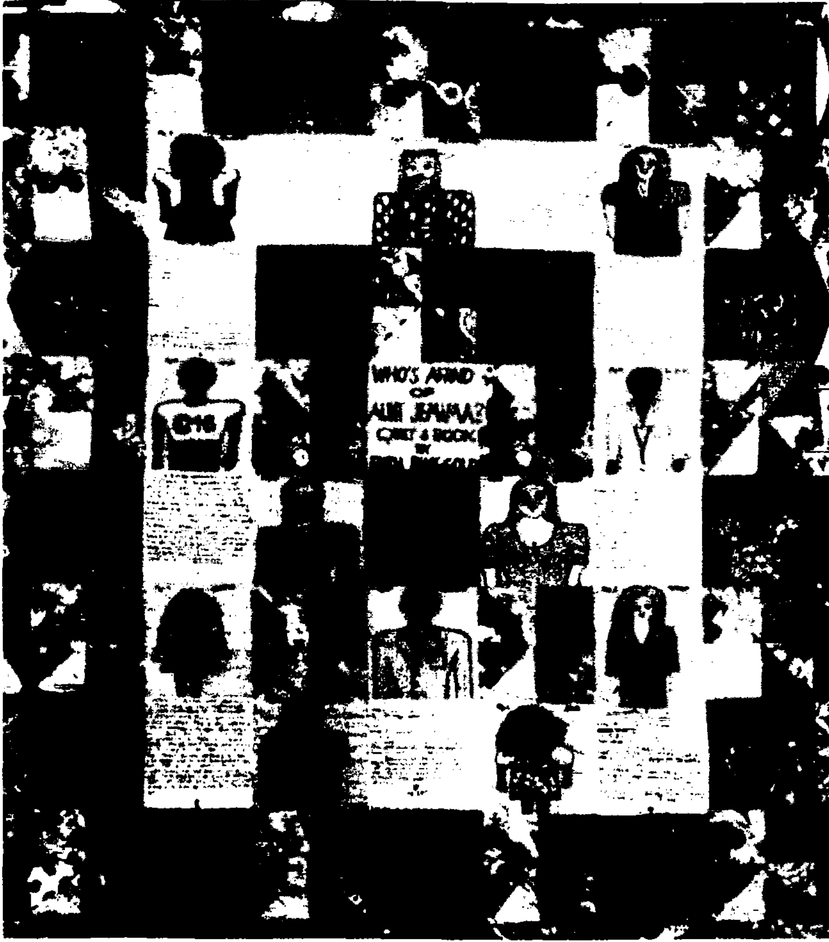
33. Grace Robertson (İngiliz, d. 1930), *Mother's Day Off*, 1954. Picture Post'ta bir foto-denemeden.

tercih etti. Bir fotoğrafta (Resim 33) Robertson kadınları bakma işini yapanlar olarak sahneler. Üç kadın birbirleriyle konuşurken, biri bizimle göz göze gelir; bir kız onları açık bir yerden izler; kadınların ve bir çocuğun işgal ettiği bu görsel kayıtlar arasında arka tarafı ve aynada "maneviyat" sözcüğünü görürüz. Farklı saydamlıkların ve bakışların bu fikir verici yan yanalığı, bizi basit görüntü nesneleri olarak kadınlardan çok uzağa götürür.

Etkili fotoğrafçı Diane Arbus meslek yaşamı boyunca kendisini toplumun hem marjinal, hem ana akım üyelerine adadı. Travestiler, cüceler, yaşlı kadınlar ve Down sendro-

34. Diane Arbus (Amerikalı, 1923-1971), *Untitled 5*, 1970-71. Fotoğraf. Paris, Musée National d'Art Moderne, Centre Pompidou.

35. Faith Ringgold (Amerikalı, d. 1930), *Jemima Teyzeden Kim Korkar?* Boyalı, resimli ve parçalı kumaştan yorgan. New York, Frederick N. Collins Koleksiyonu. Foto: Bernice Steinbaum Gallery.

muna yakalananları Arbus, durumlarının fark edilmesini engellemeyen bir asaletle donattı (Resim 34). Yakın mesafe ve cepheden bakış açısı, yanı sıra konularını kendi ortamlarına konumlandırması onlara ender bir özgüven ve resimsel önem kazandırdı. Onların görüntülerine küçümseyen dikizci gibi yaklaşabiliriz, fakat gördüklerimiz bizim gibi insandır.

Birkaç ayrıcalıklı dışında neredeyse herkes kendi kendini temsilden kaçındı. Şimdi kadınlar sadece kendi tasvirlerini yapmaya değil, başkaları tarafından yapılan tasvirleri

sorgulamaya da başladılar. Renkli kadınlar ağır bir sorunla karşı karşıyadırlar; zira sadece kadın olarak nasıl resmedildikleriyle değil, beyazların diğer tüm ırkları küçültmek, görmezlikten gelmek ya da bastırmak için kullandıkları imgelerle de uğraşmalıdırlar. Yine de son yıllar hem İngiltere'de hem Birleşik Devletler'de sayıları giderek artan örgütlü ve iddialı renkli kadın sanatçılara tanık oldu. Renkli kadınlar arasında sanatçılar her zaman vardı; fakat şimdi eserleri güzel sanat kuruluşlarına giriyor ve ırksal konuları açıkça ele alıyorlar. Birleşik Devletler'de Faith Ringgold, popüler bir gıda ürününün ırksal bakımdan aşağılayıcı markasına (yakın zamanda baskılar sonucu değiştirildi) nükteli bir gönderme olan "Jemima Teyze"sinde (Resim 35) ırksal klişeleri yorumlar. Aynı zamanda uzun süre köle kadınların tek sanat kaynağı olan yorgan aracını da yeniden yorumlar. *Painted Story Quilts* (Boyalı Öykü Yorganlar) dizisi ırk ve değerle ilgili düşüncelerimizin imgelerle nasıl şekillendirildiğini gösterir. Ringgold'unki gibi eserler temsilin siyasal kazıklarının ne kadar yüksek olduğunu açığa vurur.

Herhalde kadınların kendi kendilerini ifadelendirmeleriyle ilgili en çetrefil sorun vücudun temsilidir. Vücudun güzelliğini övme arzusu ile bireyleri cinsel nesneler olarak betimleme korkusu arasında kalan kadın sanatçılar 1970'lerden beri kültürel çağrışımlarla yüklü bu konuyu ele almanın yeni yollarını aramaktadırlar. Bir çözüm vücudu doğrudan betimlemekten sakınmak ve enerjilerini elementlerle bütünleştirmek oldu. Ana Mendieta dişi bir vücudun izlerini ya da göstergelerini ateş, toprak ve suyla yarattı (Resim 36).

Kübalı Mendieta gibi sanatçılar kadını kültürün tanımlarının dışına konumlandırdıysa, Amerikalı Judy Chicago gibileri de kadın-

36. Ana Mendieta, *Untitled. Serie Volcán 2*, 1979. Sanatçının çektiği renkli fotoğraf. New York, Carlo Lamagna Gallery.

ların uygarlığa ihmal edilen katkılarını canlandırdı. 1974-1979 tarihli anıtsal eseri *Yemek Partisi* (Resim 37) kadınların siyasette, sanatta ve dindeki başarılarını selamlamaktaydı. *Yemek Partisi* feministler arasında hararetle tartışılan sorunları gündeme getirdi. Kadınlar erkeklerin bireysel kahramanlar kültünü benimsemeli miydi? Diğerlerinin yanı sıra Virginia Woolf'un vajinal mecazla temsil edilmesi alçaltıcı mıydı, yoksa cesurca yıkıcılık mıydı? Chicago bu projeyi neden düzinelerce erkek ve kadın projenin icrasına katılınca imzaladı?

Yine başka bir taktik geleneksel olarak kadın tasvirlerine ayrılan erotik mecazı erkeklerin temsiline uygular. Fakat erotizmin asimetrik olduğu anlaşılıyor; erkek bir nü kadın nüyle aynı sanat-tarihsel ya da cinsel anlamları taşıyamaz; rolün tersine dönüşü bize cinsel farklılığı anımsatır, fakat çözemez. İngiliz heykeltıraş Nancy Grossman

37. Judy Chicago (Amerikalı, d. 1939), *Yemek Partisi*, 1974-1979. Üzerinde 999 kadın adının kayıtlı olduğu seramik bir döşemenin üzerinde her kenarı 46 fit eşkenar üçgen bir masanın üzerine serili işlemeli örtülerin üzerine konulmuş otuz dokuz seramik tabak. San Francisco, Museum of Modern Art.

erkek bir figürü deriyle, fermuvarlarla, şeritlerle ve kayışlarla bağlar (Resim 38). Burada aynı anda hem tiksindirir, hem büyüler; cinsellik algılamalarımızın hem kullanılan, hem boyun eğilen iktidar göstergelerine nasıl bağlı olduğunu fark etmemize neden olur.

Kadın vücudunun temsilini yenilemeye yönelik tüm girişimler kök salmış görsel alışkanlıklarla ve erotizmin pornografiye dönüşebileceği bilgisiyle uğraşmalıdır. Belki de hiçbir resim konusu kadınları kârlı pornografik kadın tasvirleri ticareti kadar kızdırmaz (Resim 39); yine başka hiçbir konuda, düzeltme ya da misilleme konusunda olduğu kadar az konsensus yoktur. Bir bütün olarak pornografi sanayiinin 1980'lerin başında yılda 7 milyar dolardan fazla satış yaptığı hesaplandı; 1960'ların sonunda 500 milyon dolardı.[7] Öyle görünüyor ki, görsel malzeme bu kârların en büyük kısmını oluşturuyor. Birleşik Devletler'de Pacific Bell telefon şirketi "telefon üzerinden porno" hizmetlerinden Ekim 1984 ile Ekim 1985 arasında 12 milyon dolar kazandığını hesapladı;[8] fakat cinsel bakımdan açık bir dergi 1984'te bir ayda 10.617.482 adet sattı;[9] yılda yaklaşık 100 tane tam uzunluklu konulu pornografik film üreten 20 yapım şirketi yılda 500 milyon dolarlık bir gişe geliri elde etti. 1972'de yapılan ve Linda Lovelace'ın başrol oynadığı bir

38. Nancy Grossman (İngiliz, d. 1940), *Erkek Figür Heykel*, 1971. Ağaç üzerine deri ve fermuvarlar. Kudüs, Israel Museum.

39. *Busty Belle*. Club 15, 4 (Mayıs 1989).

porno "klasiği" olan *Deep Throat*'ın "o zamana kadar yapılan en kârlı film" olduğu söylendi.[10] 1968 ile 1970 arasında yürütülen Johnson Komisyonu Araştırması "yetişkin filmi" izleyicisinin yüzde 90'ından fazlasının erkek olduğunu bulguladı.[11]

Adanmış feministler bile sansür konusunda hemfikir değildirler. Şu konuda da hemfikir değildirler: Pornografiye özgül tezahürleri düzeyinde saldırılabilir mi, yoksa ataerkil kültürün o kadar asli bir parçasıdır ki, ancak köklü bir sosyal eleştiri mi etkili olabilir? Pornografi tartışmasının kalbinde, yaşanan deneyim ile temsiller arasındaki karmaşık ilişki yatar. Çok az kişi tasvirlerin şiddete ya da kadınların nesneleştirilmesine neden oldu-

ğunu ileri sürer; yine çok az kişi tasvirlerin, kültürümüzün erkeklere ve kadınlara verdiği eşitsiz kimliklerden kaynaklandığını, onlara katıldığını ve onları kalıcılaştırdığını inkâr eder.

1970'lerden itibaren feminist sanatçılar, eleştirmenler ve tarihçiler kimliğin sosyal inşası sorununa yöneldiler. Marksizmden, sosyal teoriden, dil felsefesinden ve psikanalizden etkilenen bu feministler sanat tarihinin en aziz varsayımlarının ve kategorilerinin tümünü sorgulamaya başladılar. Yazarlık, özgünlük ve şaheser gibi kavramların yaratıcılığın temelleri değil, dişilliği ve erilliği güvenceye alan kültürel süreçlerin sonuçları olduğunu ileri sürerler.

Bir görsel kültür tarihinin geleneksel kavramsal çerçeveler kullanılmadan nasıl yeniden düşünülebileceği ve hangi tür görsel yapımların bu çerçevelerden kaçabileceği sorunu halledilmeden duruyor. Bununla birlikte pek çok eleştirmen ve tarihçi sakınmak istedikleri iki konumu en azından tanımlamıştır: Bir uçta, sınıftan ya da ırktan bağımsız tüm kadınlar için ortak bir duyarlılık ya da estetik saptamaya çalışan özcü duruş; diğer uçta, siyasal aracılığı önceden kapatacak kadar görececi bir yapı bozum stratejisi. Feminist eleştirmenler, tarihçiler ve sanatçılar için teori ile pratik, hem tarihi anlamayı, hem bugünü anlamlandırmayı olanaklı kılacak olmalıdır.

On dokuzuncu yüzyıldan beri kadınlar için sanat sosyal ün, kültürel liderlik, ekonomik bağımsızlık ve siyasal yurttaş yetkisi elde etmeye çalışmanın ya da istemenin görece kabul edilebilir bir yoluydu. Kadınlar kadrolu sanat tarihi profesörleri, diplomalı mimarlar ve sergi açan sanatçılar arasında küçük bir azınlığı oluştururlar; New York'un Modern Sanat Müzesi'nde 1981 ile 1987 yılları arasında sergi açan sanatçı-

ların sadece yüzde 12'si kadındı. Bununla birlikte profesyonel kadınların sayısı artıyordu ve varlıkları daha duyulur ve görülür oldu. Kadınlar Amerikalı mimarların 1975'te yüzde 4,3'ünü, 1985'te 11,3'ünü oluşturuyorlardı.[12]

Sanatla ilgilenmenin bir türü kadınların gayri resmi sosyalliğini yapılandırır. Birleşik Devletler'de bütün müzeler büyük ölçüde gönüllü çalışmaya bağımlıdırlar; bu ihtiyaç neredeyse tümüyle kadınlar tarafından karşılanır. Çok zengin ya da sosyal bakımdan tutkulu kadınlar için sanat mali cömertliklerinden yararlanan moda bir hayır kurumudur; fakat masraflı partiler için forum ve kişisel tanıtımın aracıdır da. 1981'de Wilhelmina Holladay, Sanatçı Kadınlar Ulusal Müzesi'ni kurdu; bu müze, bazılarının kadın sanatını gettolaştırdığını ileri sürdüğü ve bazılarının ataerkil yaratıcılık tanımlarını tekrarladığını iddia ettiği, fakat bütün ülkede 83.000'den fazla üyenin ilgisini ve mali desteğini çeken tartışmalı bir kurumdu. Kadınlar tarafından yapılan sanat daha yaygın sergilendiği, yayınlandığı ve öğretildiği için, kadınların özdeşleştiği sanat kısmen onların sanatı olmaya başlıyor.

Yakın zamanda son derece değişik ve dinç bir feminist sanat pratiğinin içinden birkaç genel eğilim ortaya çıkıyor. Biri, mecazın anlamını eleştirmek ya da ona yeni anlamlar yaratmak için saygısızca sahiplenilmesidir. Diğeri yeni ya da unutulmuş araçlar, formatlar, sergi mekânları ve sanat kuruluşlarınca kabul edilmeyen ya da kontrol edilmeyen izleyici arayışıdır. Suzanne Lacy'nin *Mona'yla Geziler*'i kazara ikisini de yaptı (Resim 40). Lacy bütün dünyadaki sanatsal hac merkezlerini gezdi, Leonardo da Vinci'nin *Mona Lisa*'sının kendine ait bir versiyonunu yaptı. Seyyar performans projesinin fotoğraflarını bir araya topladı, Ar-

In the Louvre with the Real Thing. and the Real Thing Postcard, altered to erase and unfinish (different from Duchamp's moustache which masculinizes)–a postcard of a work of art in a postcard artwork.

40. Suzanne Lacy (Amerikalı, d. 1945). *Mona'yla Geziler*. Kartpostallar. Metin: Arlene Raven; foto: D.E. Stewart ve Sylvie Hencocque.

lene Raven bir metin katkısında bulundu ve turist kartpostalları dizisinin bir parodisi olarak sunulan projenin bu kalıcı, fakat yeniden üretilebilir kısmının bir kopyası ancak birkaç dolara satıldı.

Lacy'nin bir yüksek sanat şaheserini ve popüler kartpostalları eşzamanlı yeniden biçimlendirdiği gibi, birçok feminist sanatçı da sanatsal sınırları çiğneyip anaakım konuları ve piyasaları ele alır. Örneğin Barbara Kruger bulunmuş mecazı sözlü uyarıyla yan yana koyar (Resim 41) ve bu nedenle eseri güzel sanatlar sınıflamalarına uymaz; dahası eleştirel ve teorik yayın projelerinde çalışır ve bazen kadınların çoğaltıp doğrudan pazarlama hakkı gibi özgül siyasal davalar için eser üretir; yine de üretimi önemli müzelerde sergilenir ve tamamen ticari bir sanat taciri tarafından satılır.

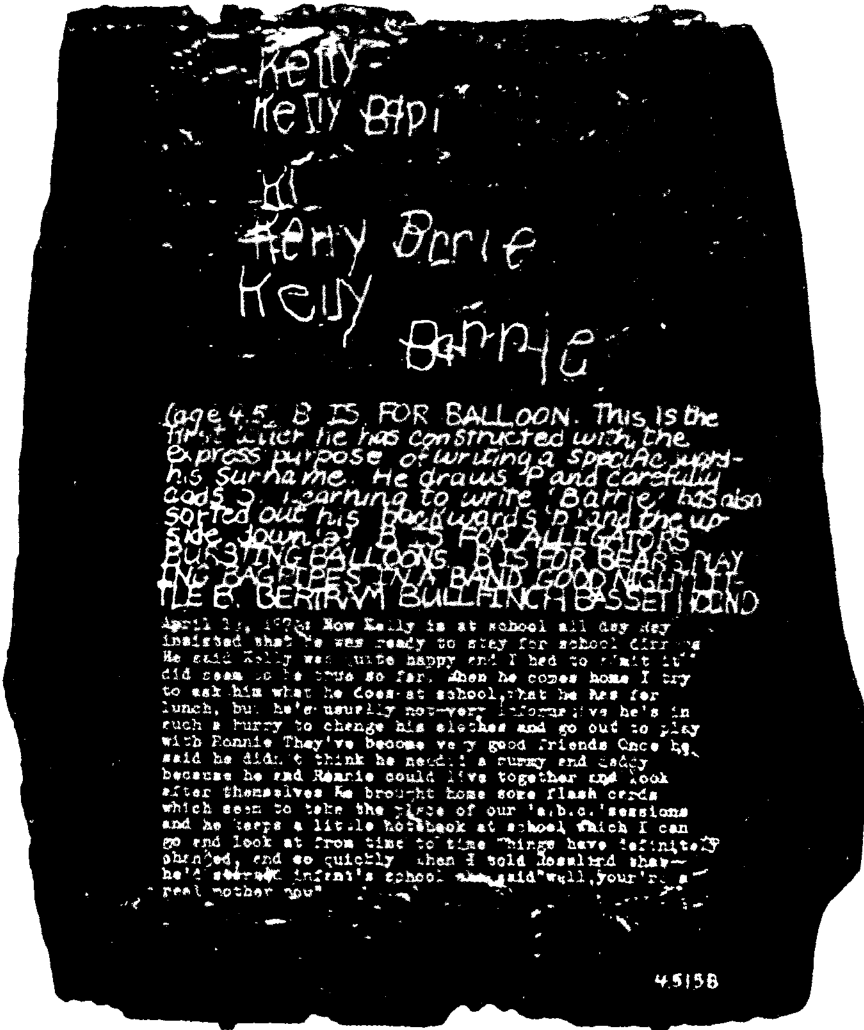
Birkaç yüzyıl süren görsel sanat-sözlü sanat ayrımından ve onyıllarca süren soyut yüksek sanattan sonra feminist sanatçılar karma medya ve anlamların en aktif savu-

41. Barbara Kruger (Amerikalı, d. 1945). *Alışveriş Yapıyorum, Öyleyse Varım.* Fotoğraf. New York, Mary Boone Gallery.

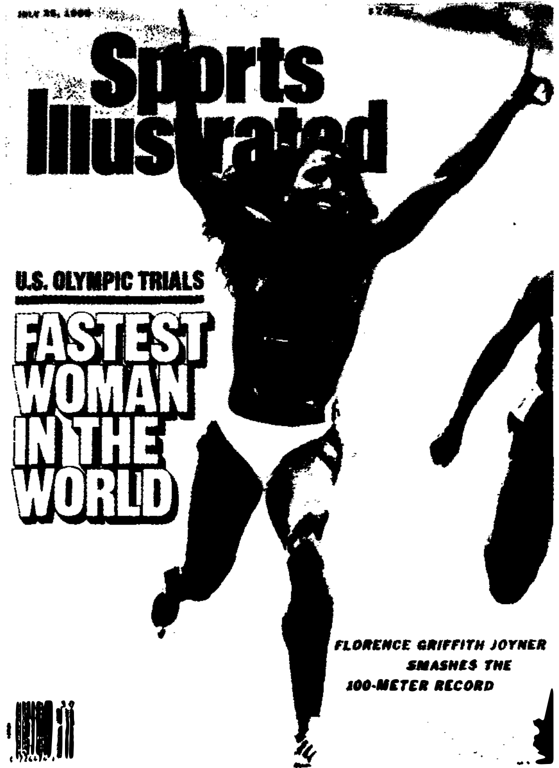
nucuları arasına girdiler. Lacy gibi performans sanatçıları izleyicileriyle çeşitli biçimlerde iletişime girer, halkı projenin içine çekerler. Özerk nesneler üreten Kruger gibi sanatçılar kopuk tefekkürden çok, yakın okumayı kışkırtmak için tasvirlerin ölçeğini ve aşinalığını, fakat özellikle sözcükleri kullanır.

Mary Kelly gibi sanatçılar dilin ve tasvirlerin kimliklerimizi yapılandıran anlamları nasıl ürettiğini göstermek için kendi eserlerini kullanır. 1976 tarihli *Doğum Sonrası Belge*'sinde Kelly eski annelik temasını, dilin yetişkin alanına girince çocuğuyla fiziksel bağını koparması gereken annenin bakış

42. Mary Kelly (Amerikalı, d. 1941). *Doğum Sonrası Belge. Geçici Nesneler, Günlük ve Diagram. Belge IV.* 6 bölüm halinde düzenlenen 135 birimden biri; karma medya, 1973-1979. New York, Mary Kelly.

açısıyla araştırır (Resim 42). Yazboz tahtası gibi fetiş nesnelere hüzünlü ayrılma sürecinin ana hatlarını çizen göstergeler ya da sözcükler kazınır. *Doğum Sonrası Belge*'de duyusal haz ile entelektüel kadınlık arasında bir etkileşim kadınların küçük bir yumruğun bıraktığı izin ya da "Seni seviyorum anne" sözlerinin duygusal çekimini hissetmelerine ve dişil kimlikte çekimi bu kadar güçlü yapan şeyi daha iyi anlamalarına olanak verir.

43. *Dünyanın En Hızlı Kadını. Sports Illustrated*'ın kapağında Florence Griffith Joyner'ın fotoğrafı, 25 Temmuz 1988.

Kadınların kendilerinin yeni tasvirlerini yaratmaları için kendilerini, vücutlarını ve toplumdaki yerlerini öğrenmeleri ve bu konuda yeni tutumlar geliştirmeleri gerekmektedir. Hem kadın tasvirleri, hem kadınlar tarafından yapılan tasvirler tarihte hiçbir zaman bu kadar köklü ve bu kadar hızlı değişmedi. Deneyim ve temsil birbirini kovalıyor. Son yıllarda en güçlü kadın tasvirlerinden bazıları, aynı anda hem yaşanmış hareketlerle, hem bu hareketlerin görsel imgelemimizin temsil alanına geçişleriyle ilgili oldukları için bizi heyecanlandırır. Florence Griffith Joyner 1988 kadınların hız rekorunu kırarak, coşkulu zaferle kolları havada *Sports Illustrated*'ın kapağına çıkar (Resim 43). Fotoğrafçı Raissa Page, protesto etmeye geldikleri füze sahasında Greenham Genelevi ka-

dınlarını yüceltir; ellerini halka şeklinde birleştirirler (Resim 44).

44. Raissa Page, *Greenham Genelevi Kadınları*, Ocak 1983. Fotoğraf. Londra, Raissa Page/Format.

üç

Yüzyılın Büyük Değişimleri

Simone de Beauvoir, Jean-Paul Sartre'a yazdığı 18 Aralık 1940 tarihli bir mektupta çocuk sahibi olmak istemeyen, "erkeklerin yaptığı 'jimnastiği' reddedip tüm riski kız arkadaşına bırakan . . . ve dolayısıyla yanlış giden bir şey olduğunda kusuru onda bulan" felsefeci bir arkadaşın sorumsuzluğunu şiddetle eleştirdi.[1] Edgar Morin'in ileri sürdüğü gibi, cinselliğin kurtuluşunun (ya da daha kesin söylersek çeşitli biçimleriyle cinsel kurtuluş) –AIDS'ten önce, üremesiz ya da sosyal standartsız bir seks çağının habercisi gibi görünen– "modern zamanların tek iyi haberi" olduğu doğru mudur?[2]

Bu bölümde anneliğin, ailenin ya da özel yaşamın tarihini yeniden kurmayı bilerek tercih etmedik.[3] Ev işlerini kolaylaştıran, boş zamanı artıran ve hem erkeklere, hem kadınlara daha fazla hareket özgürlüğü tanıyan dikkate değer gelişmelerin olduğu bir alan olmasına rağmen, "gündelik yaşamın tarihi" olarak bilinen türden de uzak durduk. (Aynı zamanda bir zamanlar kadınların toplandığı yerler ortadan kalkarken, cinsel tabular bazı kamusal alanlarda ve ulaşım araçlarında geçerli olmaya devam etti.) Bunun yerine iki düşünceyi sorguladığımız tarihsel ve tematik bir anlatı önerdik: Bu düşüncelerden yaygın kabul gören biri, eğitime ve işlere ulaşmanın kadınlar için daha fazla özgürleşmeye yol açtığı düşüncesi; daha tartışmalı olan diğeri, kadınların kendilerini anneliğin talepleriyle daha fazla sınırlanmış durumda buldukları düşüncesidir. Bu bölümdeki üç deneme, tonları çok farklı da olsa, süreklilikleri ve kopuşları arıyor ve annelik ve sosyal yardım, eğitim ve iş gibi yirminci yüzyıla özgü kaygılarla ilgili genel bir görüşe ulaşmaya çalışıyorlar.

Birinci deneme erken yirminci yüzyıl feminizminin çok az bilinen bir yanını açığa vurur. Bugün "annecilik" olarak nitelendirilen bu feminizm I. Dünya Savaşı'ndan önce gelişti. Ekonomik ve siyasal hak eşitliği ve birçok eril işe eşit ya da onlardan üstün olduğu söylenen anneliğin değerinin sosyal olarak

tanınması talebinde bulundu. İlk feministler refah devleti savunucuları arasında yer aldılar; fakat Avrupa'da refah devleti kısa sürede babalığın değerini vurgulayan bir aile yardımı modeline kayarken, Birleşik Devletler'de annelik salt bireysel bir sorun olarak görüldü.

İkinci deneme geçen otuz yılda geleneksel aileyi zayıflatan, böylece nüfusun ve işgücünün yeniden üretimiyle ilgili yeni bir kalıbın gelişimini teşvik eden ekonomik, teknolojik ve demografik değişimlerle ilgilenir. Bu yeni kalıbın karakteristik özellikleri doğum kontrolünün kadınlar tarafından kullanılmasını, annelere daha fazla tıbbi ve sosyal yardımı ve bizzat üreme işine daha fazla entelektüelleşmiş, sosyalleşmiş bir yaklaşımı kapsar. Böylece kadınlar biyolojik kaderlerini ve evlilik ilişkilerini daha fazla kontrol etme özgürlüğüne sahip oldular. Yurttaş haklarının gelişimiyle birlikte (bir sonraki bölümde ele alınıyor) kadınlar tam birey olarak kabul edildiler ve bu durum cinsiyetler arasında sosyal eşitliğe katkıda bulundu; bu katkı, bazı ülkelerde diğerlerinden daha fazla oldu.

Üçüncü deneme ton olarak belirgin ölçüde daha kötümserdir. Ekonomik yapıdaki ve konjonktürdeki değişimlere rağmen yazar eğitim ve iş alanlarında devam eden eşitsizliklere işaret eder. Verili bir disiplinde, meslekte ya da sektörde kadınların sayısında her artışla birlikte erkek-egemen toplum ekonomik ya da simgesel zorunluluk olarak kamufle ettiği cinsel bilgi ve işbölümünü kalıcılaştırmanın yeni yollarıyla ortaya çıkar. En son dalavere sözde geçici ya da part-time istihdam ihtiyacını icat etmek oldu. Kadınların sadece küçük bir azınlığı, en çok eğitime ve sosyal geçmişe sahip olanlar kuralların üstesinden gelebilir ve sahici bir çalışma hakkına sahip olabilirler.

Bu uzun deneme eğitimin ve istihdamın emek pazarının çeşitlenmesi üzerindeki etkisini ele aldığı için, yasaları tartışmak ya da kadın ve sendika temalarını ele almak olanaksızdı. Bizzat sendikalara, iş konusunda kadınları koruyan yasaları destekleyerek ve sendikaların toplumsal cinsiyetli işyeri kavrayışları nedeniyle cinsel işbölümünü yansıtan ve ona katkıda

bulunan kurumlar gözüyle bakılabilir. Fransa'da CFDT'den Jeanette Laot ve CGT'den Madeleine Colin gibi kadınların işçi sınıfı örgütleri haline getirmeye çalıştıkları sendikalar kadınların isteklerine aldırır.[4] Bazı işçi kadınlar şu devrimci umuda tutunur: Çok sayıda kadın işyerine girerse, her birinin çalışma koşulları iyileşir ve toplum daha iyiye doğru değişir. 1970'lerin bu ütopik düşü gerçekliğe boyun eğdi; fakat önemli siyasal, maddi ve simgesel kazanımlar elde edildikten sonra. İşyerinde eşitlik hukuken bir ölçüde kabul edilmesine rağmen, gerçeklikte buna asla ulaşılmadı ve bugün kadın-erkek ilişkilerinde temel sorunlardan biri olarak duruyor.

F.T.

13

Refah Devletlerinde Yoksulluk ve Annelik Hakları

Gisela Bock

MODERN REFAH DEVLETLERİ farklı zamanlarda ortaya çıkmalarına ve farklı tarihleri olmasına rağmen, II. Dünya Savaşı'ndan sonra hatırı sayılır ölçüde bir benzerliği paylaşır duruma geldiler. Refah devletlerini meydana getiren reformlar çokkatlıydı; özleri özgül bir ayrıcalıksızlar kategorisine, iş kazaları, hastalık, yaşlılık ve işsizlik nedeniyle ücretli çalışarak geçinemeyen insanlara devlet yardımını varsaymaktaydı. Modern refah devletinde bu tür insanlar artık muhtaçlara yardım kurumlarının konusu, dolayısıyla yoksul olup olmadığını saptamak için yürütülen ayrımcı araştırmalara tabi değillerdi ve vatandaşlıklarını kaybetmiyorlardı. Sosyal bir hakka, devletin sorumluluğu olan geçinme hakkına sahip kişiler olarak görülüyorlardı ve bu hak vatandaş olarak siyasal haklarından ve daha önce ücretli işçi ya da vergi mükellefi olarak topluma yaptıkları katkılardan kaynaklanmaktaydı. (1940'larda "refah devleti" terimi Britanya'da kullanılmaya başlandığında, terimin "sosyal yardım" anlamına gelen "refah" kısmı sadaka vermek, hayır ya da yoksullara yardımdan zaten kopmuştu.) Fakat I. Dünya Savaşı'na kadar sadece erkekler vatandaştı; savaştan önce ve sonra kadınlar emek pazarında eksik temsil edildikleri ve ücretleri erkeklerinkinden düşük olduğu için, sosyal sigorta planları kadınlara karşı ayrımcılık yapmaktaydı. Ulusal refah reformlarının çoğu "daha önce yoksul yardımlarından yararlanan kadınlar ve çocuklar yerine, erkek emekçilere odaklandı".[1] Bu önyargı refah devletlerinin doğuşunu ele alan bilimsel çalışmalara yansır; bu çalışmalar esas olarak erkeklerle ve erkeklerin yoksulluğuyla ilgilenen reformlara da odaklanır. Kadınlar ve kadın yoksulluğu en iyi durumda bir ek gibi görünür. Aynı şekilde, refah devletini talep eden, engelleyen, etkileyen ya da neden olan baskı grupları ile sosyal ve siyasal güçlerle (sendikalar, dinsel ve laik gruplar, ilerici, sol, liberal ya da muhafazakâr siyasi partiler) ilgili araştırmalar da, anneleri ve anneliği ilgilendiren sosyal yardım, reformlarda can alıcı olmalarına rağmen, daha önceki kadın hareketlerini ihmal etti.

Geç on dokuzuncu yüzyıldan beri kadınların siyasal ve sosyal haklar, vatandaşlık ve sosyal refah uğruna mücadeleleri birbirleriyle yakından bağlantılı olmuştu ve kadın hareketleri her zamankinden daha fazla alt sınıf kadınların ihtiyaçlarına ve çıkarlarına ve kadın yoksulluğuna odaklanmıştı. Birçok kadın sırf erkeklerle biçimsel eşitlik için değil (bazı ülkelerde tüm yetişkin erkeklerin bile oy hakkı yoktu), sosyal politikaları kadınların lehine şekillendirmek için de genel oy hakkı ve tam vatandaşlık uğruna savaştı. Her yerde kadın hareketinin orta sınıf üyeleri kadın yoksulluğunu araştırmaya başladılar. Aynı zamanda yoksul kadınlar, özellikle mektuplarda ve otobiyografilerde daha önce görülmemiş bir biçimde kendileri için ve kendileriyle ilgili konuşmaya başladılar. Bir tarihçinin orta sınıf kadınlar ile alt sınıf kadınlar arasında gerçek bir diyalog olarak çözümlediği bu belgeler[2] kadın yoksulluğunun annelikle çokkatlı ilişkilerini ve bu konularla ilgili artan farkındalığı ve kavramsallaştırmayı aydınlatır. Örneğin, orta sınıf kadınların kendi başına kazanılmış gelir hakkı talepleri, en azından anneliğin ilk evrelerinde çalışma ile anneliğin birleştirilemeyeceği ve birleştirilmemesi gerektiği görüşünü de kapsamaktaydı. Ne var ki, alt sınıflardan pek çok kadın ev işi ile ev dışında çalışmayı birleştirmek zorundaydı; öyle istedikleri için değil, ekonomik zorunluluktan ötürü (geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda Avrupa'da kadınların işgücü oranı Birleşik Devletler ve Kanada'dakinden yüksekti; Hollanda ve İspanya hariç). Kadınlara özgü yaşam riskleri kadın yoksulluğunu artırmaktaydı: Özellikle çok çocuklu annelerin durumunda annelik, koca gelirinden geçici ya da sürekli yoksunluk.[3] Sonuç olarak feminist aktivistler anneliğe odaklandıklarından hedefleri evli olmayan anneler, çalışan ve çalışmayan işçi sınıfı karılar, kadın fabrika işçileri, dullar ve terk edilmiş karılardı. Dahası feministler kadınların fiili yoksulluğundan ve meşguliyetinden ya da evlilik statüsünden bağımsız bir biçimde genel olarak anneliği ele aldılar; hedefledikleri özgül grupların evrensel bir kadın durumunun, fiili ya da potansiyel anne olma ve çocuklarıyla birlikte hayatta kalmak için erkeklere bağımlı olma durumunun uç versiyonları olduğunu ileri sürdüler. "Feminist annecilik" ya da "annelik feminizmi" olarak tarif edebileceğimiz annelerin refahına bu feminist odaklanma, anneliğin sadece "özgül bir sorun" ya da tekil bir konu değil, dişi cinsi birleştiren bir durum olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Bu yaklaşım hem kadın yoksulluğunu, hem erkek aile ücretini sorgulamaktaydı ve yoksul annelerin hakları talebinden tüm annelerin haklarına geçişi sağladı.

Bu bağlamda kadın hareketleri sadece erkek ücretli işçilerin değil, ücretli çalışsın ya da çalışmasın annelerin de haklarını ve ihtiyaç-

ların kabul edecek türden bir refah devleti ve vatandaşlık uğruna savaştılar. Hiçbir zaman yüksek umutlarını ve taleplerini tam olarak gerçekleştirmese de, önemli sosyal yardım yasalarına önayak oldular ve şekillendirdiler. İtalya'daki ilk refah devleti önlemlerinden biri olan 1910 tarihli *cassa di maternità* örneğinde olduğu gibi, bazen oy hakkı olmadan başarılı oldular; Birleşik Devletler'de sadece ilk sosyal yardım yasası değil, yeni oy hakkı kazanan kadınların ilk hedefi ve siyasal başarısı da olan 1921 tarihli Sheppard-Towner Anne ve Çocuk Yasası örneğinde olduğu gibi oy hakkını elde ettikten sonra başarılı oldular. Diğer ülkelerde kadınların siyasal eşitlik uğruna mücadeleleri doğumdan önce ve sonra çalışan kadınlara ücretli doğum izni ve bunun ötesinde, genel ve devlet destekli bir annelik sigortası (servetin erkeklerden kadınlara yeniden bölüşümü olarak anlaşılan) talebini de kapsamaktaydı. Değişik sosyal ve siyasal baskı gruplarının (erkeklerin yanı sıra kadınların da) baskısıyla annelik sigortası talebi daha sonra servetin çocuksuzlardan çocuklulara yeniden bölüşümü olarak anlaşılan "çocuk ödeneği"ne dönüştü. Bu tür ödenekler demokratik ülkelerde yürürlüğe konulunca (Fransa'da 1930'larda; Britanya, Norveç ve İsveç'te II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra), kadınların baskısıyla ödemenin doğrudan annelere yapılması sağlandı; iki savaş arasında, kadınların (ve erkeklerin) siyasal haklarını kaybettikleri diktatörlüklerde uygulanınca, sübvansiyonlar babalara ödendi. Demokratik ülkelerdeki bu tür reformları yorumlayan İngiliz feminist Vera Brittain 1953'te refah devletinde "kadın sorunu"nun dönüşüme uğradığını ifade etti: Refah devletinde "kadınlar salt erkeklerin amaçlarının araçları değil, kendi başına amaç haline geldiler. . . . Refah devleti ikinci büyük değişimin hem nedeni, hem sonucu oldu; bu değişimle kadınlar otuz yıl içinde erkeklerle çekişmeden, kadın olarak benzersiz değerlerinin kabul edilmesine geçtiler."[4] Anneliğin onuru ve annelerin hakları ve refahı uğruna uzun mücadelede bazı düşüncelerin zamanı ve mekânı aşan sürekliliği, bu düşüncelerin dönüşümü kadar çarpıcıdır.

Refah devletlerinin gelişiminde ve kadınların talepleri ile diğer baskı gruplarının talepleri arasındaki mücadelelerde annelik merkezli refah reformları annelik haklarından çok babacı koruma sayıldılar. Anneliğin ekonomik, sosyal ve siyasal onurunun bütünsel, sistemsel kabulü yönündeki istemler erkek siyasal liderlerce nadiren kabul edildi. Bunun yerine, "özel sorun grupları için" ve iş yasası, sağlık sigortası, yoksul yardımı, aile yasası, gelir vergisi yasası vb. önlemlerin arasına dağılmış bölük pörçük yasalarla yanıt verdiler. Ya da sorunlar, annelerin ve kadınların ihtiyaçlarını çocuklara ya da ai-

lelere ve çoğunlukla babalara odaklanan görünürde nötr toplumsal cinsiyetli bir yasanın arkasına gizleyen reformlarla ele alındı. Aşağıdaki üç alt-bölümden ilki çeşitli ülkelerde kadın hareketlerinin kadın yoksulluğu, annelik ve devlet arasındaki ilişki konusunda gündeme getirdiği sorunları ele alır: 1915'te Katherine Anthony'nin "kadınlara oy" hareketinin yanı sıra "kadınlara dolar" hareketi dediği şeyin bir yanı.[5] İkinci alt-bölüm, I. Dünya Savaşı'na kadar süren annelerin refahına yönelik ilk yasa dalgasına odaklanır ve üçüncüsü iki savaş arası dönem, savaş sırasında ve II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki dönemin yasalarını ve kadın seslerini ele alır.

Kadın Hareketleri, Anneci Feminizm ve Annelik Hakları, 1890'lar – 1920'ler

Birçok feministin doğa alanında değil, emek alanında olduğunu iddia ettiği annelikle bağlantılı iş, feminist tartışmalarda can alıcı bir konuydu. 1904'te, Verband Fortschrittlicher Frauenvereine'nin önde gelen üyesi Alman feminist Käthe Schirmacher iktisat bilimine ve pratiğine bu tür bir işi ihmal ettiği için şiddetle saldırdı. Halka açık bir toplantıda kadınların ev işinin "hiç gibi görünse" de "gerçek", "değer yaratan" ve "üretken çalışma" olduğunu ilan etti: "İnsan denilen değerlerin değerini tek başına yaratan annenin işinden daha 'üretken' bir iş yoktur." Kadınların evdeki zor işlerini uzun uzadıya açıkladı ve piyasada benzer tür işlerin ücretlendirildiğine işaret etti. Bir kadının kocası için yapığı iş, kocanın "evin dışında çalışması için olmazsa olmaz koşul"du; hem koca, hem onun işvereni buna bağımlıydı ve koca ikisi için çalışıyor gibi göründüğü halde, "aslında sadece ikisi için cebine indiriyor"du. Bu şekilde "ev kadınının ve annenin sömürülmesi"ne karşı çıktı ve kadınların özgürleşmek adına düşük ücretli bir iş kılığında başka bir sömürü biçimini kabul etmemeleri gerektiğini, aksine toplumun ev işlerini ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan tanımakla yükümlü olduğunu ileri sürdü.[6]

Schirmacher'in çözümlemesinden çıkardığı sonuç –ev işinin takdir edilmesi, hatta ücretlendirilmesi gerektiği sonucu– Verband'ın bazı üyelerince açıkça "bireyci" olarak eleştirilmesine rağmen, savı yalıtık bir sav değildi. Schirmacher 1890'larda benzer görüşlerle karşılaştığı Fransa'da yaşıyordu ve eserleri başlangıçta Fransızca olarak yayımlanmıştı. Fransa'da annelerin çalışması, yoksullukları, kocaya sivik ve ekonomik bağımlılıkları ve eğer koca yoksa daha da kötü durumları feminist kaygının sürekli ve ağırlıklı konularıydı. 1878'de Paris'te toplanan Uluslararası Kadın Hakları Kongresi'nde

delegeler belediyelerin yoksul annelere on sekiz aylık bir dönem boyunca destek sunmasını talep ettiler. 1892'de kendisini "feminist" olarak adlandıran ilk kadın konferansı "tüm annelere sosyal koruma" gereğini vurguladı. 1885'te kadınların oy hakkının yorulmaz savaşçısı ve görünüşe göre kendisine "feminist" diyen ilk kadın olan Hubertine Auclert, "L'Etat mère" (erkekleri ve kadınları öldürüp yiyen canavar için kullanılan "L'Etat Minotaure"un yerini alacak) kurulması ve çocuk yardımı güvencesi çağrısında bulunan bir programla parlamento seçimlerine adaylığını koydu (yasalara aykırı olarak). 1899'da erkeklere konulan bir babalık vergisiyle finanse edilecek annelik ödeneklerini savundu. Birkaç yıl sonra annelere "devlete sundukları vazgeçilmez hizmetin karşılığının ödenmesi"ni önerdi ve yine parlamentoya aday olduğu 1910'da bu sorunu tekrar gündeme getirdi. 1896'da Paris'te toplanan Uluslararası Feminist Kongre'de sosyalist-feminist Léonie Rouzade, "Annelik temel sosyal işlevdir ve devlet tarafından sübvanse edilmeye layıktır" diye ilan etti ve bu amaçla parlamentoya başvurulması çağrısında bulundu.[7]

1900'de Kadınların Koşulları ve Hakları Üzerine Uluslararası Kongre'de konu tekrar su yüzüne çıktı. Kongrede Maria Pognon evli olmayan annenin babanın saptanması ve çocuk için nafaka ödetilmesi için babalık davası açma –1804 tarihli Napoleonik Medeni Yasa'nın yasakladığı *recherche de la paternité*– hakkıyla ilgili bir tartışmaya müdahale etti ve çocuğuna bakmak istemeyen bir babanın bunu yapmaya zorlanmaması gerektiğini ileri sürdü. Bunun yerine, çocuk bakımı için evli olsun ya da olmasın tüm kadınların yararlanabileceği ve kadınları, çocukların babasından bağımsız kılacak devlet kaynaklı bir fon yaratılmalıydı. Konferans tüm uygar ülkelerde bir *caisse publique de la maternité* (kamusal annelik sandığı) yaratılmasını kararlaştırdı. Blanche Edwards-Pilliet kadın fabrika işçilerinin ev içinde ve dışındaki çifte iş yükü konusunda bir rapor sundu; toplum, "muazzam annelik çabaları"ndan ötürü ihtiyaçlarını tam olarak karşılamalıydı. Çalışan kadınların ücretli doğum izni hakkına sahip olmaları gerektiği kararlaştırıldı. Bu sorun ve daha genel olarak anneliğin sosyal bir hizmet sayılması sorunu 1901'de kurulan Conseil National des Femmes Françaises'in ve 1909'da kurulan Union Française pour le Suffrage des Femmes'ın gündeminde kalmaya devam etti. Feminist günlük gazete *La Fronde*'un kurucusu ve editörü Marguerite Durand eşit işe eşit ücretle birlikte ev işinin karşılığının ödenmesini ve annelik sigortasını savundu. Doğum kontrolünü açıkça savunan ve 1904'te bir "rahim grevi" ilan eden daha radikal Nelly Roussel, doğum sancısını alenen kınadı ve en temel, en muhteşem, en zahmetli ve en gerekli sosyal işlevin ücretli ol-

mayan tek işlev" olduğunu vurguladı. Roussel bunun gerçek bir emek olarak kabul edilmesini talep etti ve "soylu annelik işi için adil bir ücret"le bedeli ödenen annelik hakkını savundu. Bir "salaire de la maternité" (annelik ücreti) anne olmayı arzulayan kadınların kendilerini çocuklarına adamalarına olanak sağlayacaktı.[8]

Yüzyılın başında tüm Batılı kadın hareketlerinde benzer düşünceler ve öneriler ortaya çıktı; fakat Fransız versiyonlar ilk önce, en belirgin ve değişik biçimlerde öne çıkmış gibi görünüyor. Tüm ülkelerde bu tür öneriler radikal, ılımlı ve sosyalist kadınlar tarafından savunuldu, tümü tarafından olmasa da; bu kadınların çoğu birbirlerini şahsen tanımaktaydı. Norveç'te en ünlü radikal savunuculardan biri kadınların "doğum grevi" ve gönüllü annelik propagandacısı Katti Anker Moller'di; siyasete aktif katılımı evli olmayan annelere devlet yardımı talebinde bulunduğu 1900'de başladı. Çok geçmeden bu talebini tüm kadınları kapsayacak şekilde genişletti ve 1918'de anneliğin iş olarak kabul edilmesini, bir ücretle ödüllendirilmesini ve en iyi ücret verilen kadın işi haline gelmesini teorileştirdi. İsveçli feminist Ellen Key kendi ülkesinden çok uluslararası düzeyde etkiliydi; anneliği devlet tarafından ücretle desteklenmesi gereken en soylu kadın işi saydı.[9] İtalya'da anneliğin kadınların topluma ve yakın zamanda birleşen İtalyan ulusuna büyük katkısı olarak yeniden değerlendirilmesi kadın hareketi içinde can alıcı konuydu ve 1890'lardan itibaren birçok feminist grup –çoğunluğu sosyalist-feminist eğilimli– kadın fabrika işçileri için bir *cassa di maternità,* erkek ve kadın işçilerin katkılarıyla ya da işçi ebeveynlerin (kızları için), işverenlerin ya da devletin katkılarıyla finanse edilecek bir annelik sigortasının yaratılması için mücadele etti. Bu türden ilk proje 1894'te Milano merkezli Lega per la Tutela degli Interessi Femminili adına Paolina Schiff tarafından başlatıldı ve daha sonra ulusal bir annelik fonu talebi, Unione Femminile Nazionale tarafından savunuldu. Bu son grubun 1908'de topladığı ilk Kadınların Pratik Faaliyetleri Ulusal Kongresi'nde Nina Sierra ile Bianca Arbib kadınların, özellikle de işçi sınıfı kadınlarının "aktif annelik" yıllarında kendilerini ailelerine adamalarını olanaklı kılacak bir sigorta önerisinde bulundu.[10]

Almanya'da da annelik için zorunlu sigorta modeli yoğun bir biçimde tartışıldı. Burada sorun daha çok doğum izni değildi: Zira 1878 tarihli (bu türden ilk Avrupa yasası İsviçre'de yürürlüğe girdikten bir yıl sonra) bir yasa fabrika işçilerine doğumdan sonra üç hafta zorunlu izni zaten başlatmıştı. 1883 tarihli Bismarck'çı Sağlık Sigortası Yasası kendinden sigortalı işçiler için mütevazı annelik yardımlarını kapsamaktaydı (1888'de Avusturya'da da benzer bir hü-

küm izledi). O nedenle kadınlar bu iznin uzatılmasını, diğer işçi kategorilerini de kapsayacak şekilde genişletilmesini ve her şeyden önce tam ücret tutarında ya da daha fazla bir zorunlu yardımı talep ettiler. Bazı feministler annelik ile gebeliği hastalıkla bir kefeye koyan sigorta yerine ayrı bir annelik sigortasını savundu. 1897'de ve 1901'de feminist ve sosyalist Lily Braun bağımsız bir annelik sigortasını açıkça savunan ilk kişi oldu; bunu anneliği yoksulluktan ve en azından geçici olarak çalışmaktan kurtarmanın bir yolu olarak tasarladı. Plan vergilerle finanse edilecekti ve doğumdan önce dört, doğumdan sonra sekiz haftayı kapsayacaktı. Diğer Alman feministler gibi o da istemini, "Mutterschaft ist eine soziale Funktion" fikrine dayandırdı.[11] Önerisi kendi ütopik ideali –bir buçuk yıl boyunca annelik ödeneği– ile iş güvencesi ihtiyacı arasında bir uzlaşmaydı. Daha sonra birçok radikal, ılımlı ve sosyalist kadın annelik sigortası talebinde bulundu; örneğin Yahudi feministler Alice Salomon ile Henriette Fürth. Alman Yahudi feminist hareketi, Jüdischer Frauenbund, anneliğin onurunu ve yeniden değerlendirilmesini, kendi teorilerinin ve pratiklerinin merkezine yerleştirdi. 1905'te Allgemeine Deutsche Frauenverein, programında, "kadınların" ailedeki "işi"nin "hem ekonomik hem yasal bakımdan tamamen geçerli kültürel bir katkı olarak değerlendirilmesi gerektiği"ni ifade etti; fakat örgütün başkanı Helene Lange böyle bir yaklaşım "henüz genel moral bilincin bir parçası" olmadığı için bu katkının değerini kesin rakamlarla ölçmenin "erken" olduğunu açıkladı. Almanya'da çok az feminist tüm kadınlara devlet yardımı isteyecek kadar ileri gitti. Anita Augspurg onlardan biriydi ve 1902'de Helene Stöcker (1904'te Bund für Mutterschutz'un eş kurucusu) ev kadınları ve anneler için "mali bağımsızlık" düşüncesinden büyülendi. 1909'da Schirmacher kadın ve erkek kazançları arasındaki uçurumu protesto etti; erkeklerin ekmek kazanan rolüyle rasyonelleştirilen farklılık, aslında karıların hakkı olan ve doğrudan onlara ödenmesi gereken bir "aile ödeneği" ya da "cinsiyet primi" demekti. "Cinsiyet primi"nin evli olmayan erkeklere de ödenmesini özellikle eleştirdi: "*Onun* maaşı meşru karının kazançlarını kapsar ve *onun* ücreti *gayri meşru* bir karı [evli olmayan erkeklerin durumunda fahişe anlamında] satın alabilmesi için artırılır: 'Aile ödeneği' kadınların iki kat soyulmasına dayanır."[12]

Britanya'da Alys Russell, August Bebel'in sadece sosyalizmin kadınları kurtaracağına dair varsayımını sorguladığı 1896'da "annelik maaşı" talebinde bulundu. Bebel'i kadınları çocuk doğurandan çok sanayi işçisi olarak hesaba kattığı ve "kadın sorunu"nu emek sorununun salt bir uzantısı haline getirdiği için eleştirdi; Russell'a

göre yüksek ücretler, anneliğin sosyal öneminin kabulü, erkekler ve kadınlar için eşit yasalar "bireyci bir toplum durumunda" olanaklıydı.[13] Aynı zamanda bir anneler hareketi gelişti ve birkaç yıl sonra sorun daha geniş bir biçimde tartışıldı. 1907'de "ücretli çalışmak zorunda kalmadan çocuklarına bakmalarına olanak sağlamak için" muhtaç annelere parasal yardım talebinde bulunan Women's Labour League (İşçi Partisi'nin kadınları) İngiltere'de bu tartışmayı yapan ilk gruplar arasındaydı; 1909'da grubun üyeleri devlet kaynaklı bir "annelik yardımı" –bu terim kısa süre önce uydurulmuştu– düşüncesini; bu desteğin salt doğum için mi yoksa annelere sürekli bir gelir mi olması gerektiği, karıların ve çocukların geçimini sağlamak zorunda kalmayacakları için erkeklerin ortalama ücretini düşürüp düşürmeyeceğini tartıştılar. Diğer kadın örgütleri "bir karının ve annenin evindeki işini parasal değeri olmayan iş sayma üzücü eğilimi"ne itiraz ettiler.[14] Devlet annelik yardımları ya da anne aylıkları (bu terim çoğunlukla dullara ve diğer muhtaç annelere yapılan ödemeler için kullanılmaktaydı) özellikle Fabian Women's Group'un üyeleri ve Women's Co-operative Guild tarafından savunuldu. Bu ödenekler kadınların ekonomik bağımsızlığını geliştirmenin aracı ve çocuk yetiştirmenin sosyal değerinin kabulü olarak görüldü. 1914'te Mabel Atkinson orta sınıf kadınlardan farklı olarak işçi sınıfı kadınlarının kendilerini iş dünyasından dışlanmış hissetmediklerini ve "çalışma hakkını değil, bitmek bilmeyen eziyetlere karşı korunma" talep ettiklerini ileri sürdü. Ona göre sorun siyasaldı: "Devlet yardımı giderek daha açık bir biçimde feminist hareketin nihai ideali olarak kavranıyor"du. "Hiçbir vatandaşlık edimi" çocuk doğurmaktan ve büyütmekten "daha temel" olmadığı için, kadınlara bu görevleri süresince ücret ödenmeliydi. I. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Beatrice Webb ve özellikle Eleanor Rathbone eril aile ücretinin ve erkekler ile kadınlar arasındaki geleneksel gelir uçurumunun radikal feminist bir eleştirisine dayanan ekonomik bir annelik ödeneği teorisi geliştirdi. Evin dışında "eşit işe eşit ücret", geleneksel ücret sisteminden tamamen ayrı olması gereken ve bazen kadınların daha düşük bir ücretle erkeklerin yerini almalarını önlemek ve kadınları "eşitsiz" işle sınırlamak için sendikalar tarafından savunulan "eşit işe eşit ücret"in olumsuz sonuçlarına bir panzehir ve "kadınların hizmetlerinin ücretlendirilmesi" işlevi görecek bir annelik yardımıyla tamamlanmalıydı.[15]

1915'te Katherine Anthony bu tür Avrupalı görüşleri Amerikalı feministlere sundu. "Anneliğin ekonomik değer kazanması"nı ve "devlet destekli annelik ilkesi"ni "kadınların değişen statüsünün tarihinde en anlamlı bölümlerinden biri" saydı; ödemeler ilk aşama-

da asgari düzeyde de olsa, işten "ücretli bir izni" güvenceye alacağı ve "koca dışında başka bir kaynaktan" geleceği ve böylece cinsiyetler arası ilişkide köklü bir değişimin ve ekonomik bağımsızlığın yolunu açacağı için can alıcıydı. Aile görevlerine ek olarak çalışmak zorunda kalan Amerikalı işçi sınıfı annelerinin yoksulluğunu araştırırken düşüncelerini doğruladı ve Rathbone'un Aile Yardımı Komitesi'nin 1917 tarihli raporunun Amerikan basımına bir giriş yazısında bu düşünceleri öne çıkardı.[16] Amerikan feminizminin sadece birkaç lideri Anthony'nin anne işinin kabul edilmesi ve ücret ödenmesi çağrısını açıkça paylaşmasına rağmen, bunu savunan tek kişi değildi. Kadınların Woman's Christian Temperance Union gibi daha eski ve daha muhafazakâr kulüp hareketi ve örgütleri bile kadınların ev işlerini faaliyetlerinin merkezine yerleştirmiş, bu işlerin kamusal önemini vurgulamış ve bazen "uygar ulusların karşılığı ödenen sanayileri arasında olmaları gerektiği"ni savunmuşlardı. Doğum kontrolü savunucusu Crystal Eastman gibi bazı radikal feministler çocuk büyütmenin dünya tarafından belirli bir ekonomik ödülü gerektiren iş olarak kabul edilmesi gerektiği"ne inanmaktaydılar. Bu muhafazakâr ve radikal seslerin yanı sıra diğer feminist gruplar da benzer istemleri savundu: Jane Addams ve Sophonisba Breckinridge gibi ilerici dönemin reformcuları; ABD Çalışma Bakanlığı'nda çocuk bürosunu kuran (1912'de) ve yöneten feministler, Lillian Wald, Florence Kelley, Julia Lathrop ve Grace Abbott ve 1890'larda kurulan, Anneler Ulusal Kongresi'nde örgütlenen anneler hareketi. Geniş bir hareket gelişip, muhtaç annelere "annelik aylığı" talebinde bulundu. Buna karşı çıkanlar bu tür sübvansiyonlara, anne işinin doğal olmayan ödülü olduğu ve evrensel anneliğe sokulmuş bir kama işlevi göreceği gerekçesiyle saldırdılar. Yine de hem aylıklı, hem aylıksız kadınlar bu tür aylıkları kendi hakları olarak görmeye başladılar.[17]

Söylemeye gerek yok ki, birçok ülkede birçok kadın anneliğin onuru, iş olarak kabul edilmesi ve evrensel bir ödül ya da devletten kısmi destek için savaşmasına rağmen, feministler temelde yatan sosyal çözümleme, gelecek toplum vizyonu ve kadınların kurtuluşu için bir strateji konularında hemfikir olmaktan çok uzaktılar; bu geniş konularda hemfikir olanlar bile, birçok tikel ve pratik konuda anlaşmazlık içindeydi. Dahası, bu görüşlerin tümünü ya da bazılarını destekleyen feministlerin tümü de yaşamları boyunca bu desteği sürdürmedi; bazıları için bunlar bir başlangıç noktasıydı, bazıları için varış noktası. Sözü edilen tüm ülkelerde benzer tartışmalar yapılıyordu.

Önemli itirazlardan biri şuydu: Annelik yardımı istemi aşırı öl-

çüde "bireyci" ve egoistçedir. İngiliz Bağımsız İşçi Partisi'nden Katherin Glasier annelik yardımını "kadınların özgürlük uğruna savaşının katışıksız bireyci 'isyan' aşaması" olduğu için mahkûm etti ve Charlotte Perkins Gilman, Ellen Key'e karşı kadınların "kendileri için değil, topluluğun yararı için" iktidar peşinde koşması gerektiğini savundu. Annelere maaş kocalara yersiz güvensizliği ifade etmekteydi ve aile bağlarını koparabilirdi.[18] İngiliz sosyal hizmet çalışanı Anna Martin ve Marianne Weber (Max Weber'le evlenen bir Alman) en yaygın itirazı formüle ettiler: Annelik yardımı ve "ev işine ücret" erkekleri karılarına ve çocuklarına karşı sorumluluktan kurtaracağı ve böylece erkeklerin çalışma nedenlerini zayıflatacağı ve kadınların değil, erkeklerin "özgürleşmesine" neden olacağı için zararlıydı. Her ikisi de kocanın kazancının bir şekilde eşit paylaşımını tercih etti ve Weber, karının aile parası ve kendine ait biraz para üzerinde yasal hakkı bulunduğunu iddia etti. Fakat her ikisi de bunun, kocaları çok az kazandıkları için evdeki işleri çok zor olan kadınların çok fazla iyiliğine olmadığının farkındaydı.

Başka görüşler de vardı. Birçok feminist devlet kaynaklarının bu tür telafi edici ödemelere yetememesinden korktu. "Aşk emeği"nin kullanım değerinden mübadele değerine kayması daha da sorunlu görünüyordu. Bazı kadınlar bunu "ahlakdışı", "doğadışı" ve "ucube" olarak gördü.[19] Alman Maria Lischnewska ev dışındaki işin ev işinden daha üretken olduğunu, çalışmayan ev kadınının "sadece tükettiğini", "geçindirildiğini" ve ulusal ekonomi için hiçbir değeri olmadığını savundu; karşılığı ödenmeyen ev işini ücretli çalışmayla birleştiren evli fabrika işçisini "yeni kadının prototipi" olarak idealleştirdi. Annelerin refahı işçi sınıfı kadınları ve fabrika yasaları bağlamında tartışıldığında, yardım önlemlerine karşı çıkanlar kadın işçiler için hiçbir özel yasa çıkarılmaması gerektiğini ileri sürdüler; çünkü bu kadınların emek pazarındaki rekabet gücünü düşürecek ve kadınların zayıflığıyla ilgili önyargıyı güçlendirecekti (Anna Maria Mozzoni ile Anna Kuliscioff arasındaki ünlü tartışmanın konusu buydu). Bazıları cinsel kargaşayı ve istenmeyen gebeliği teşvik edebileceği için evli olmayan annelere ödemeyle ilgili kuşkularını ifade ettiler.[20]

Bu itirazlara rağmen, annelik yardımını reddedenler de dahil pek çok feminist anneliği kadınların kurtuluşuyla ilgili vizyonlarının merkezi haline getirdiler. Kadınların oy hakkını (Birleşik Devletler'de olduğu gibi) ve geleneksel olmayan ve iyi ücret ödenen mesleklere girişlerini (Alman feministlerin "manevi" ya da "örgütlü annelik" kavramında olduğu gibi) meşrulaştırmak için bunu yaptılar. Diğer yanda, annelik yardımından yana olanlar doğum kontrolü, evliliğin

anlamı, ev işinin örgütlenmesi ve kadın emeği yasası gibi konularda her zaman hemfikir değildi. Sadece çok az kadın, isteksiz kadınları annelik görevlerini yapmaya zorlayacağı gerekçesiyle annelik yardımına itiraz etti; bunlardan biri de, çocuk bakımını sosyalleştirmeyi ve profesyonelleştirmeyi amaçlayan Charlotte Perkins Gilman'dı. Sıkça belirtildiği gibi bu dönemde tüm siyasal ve sınıfsal kesimlerden ve feminizmin tüm çeşitlerinden pek çok kadın ve feminist ev işinin ve çocuk bakımının, ister onurlandırılsın ister istismar edilsin her durumda *kadınların* görevi –*tüm* kadınların görevi olmasa da– olduğu varsayımını paylaşmaktaydı.[21]

Anneliğin salt psikolojik, özel ya da bireysel bir işlev değil, sosyal bir işlev olduğunda ısrar eden feministler özel/kişisel ile kamusal/siyasal arasındaki geleneksel kültürel çatallaşmaya meydan okudular ve sadece toplumla değil,[22] ev ve annelikle de ilişkileri konusunda yeni bir vizyon için mücadele ettiler. Böylece, daha sonra "biyolojik" cinsiyet görüşü denilen şeyden köklü bir biçimde koptular. (Burada ele alınan dönemin başlangıcında "biyoloji" terimi henüz günlük kullanımda değildi.) Kadınların hak ve sorumlulukları tarif edilirken sıkça kullanılan sözcükler, "doğal insan hakları"yla ilgili, erkekler ve kadınlar için farklı gibi görünen bir "doğa" temelinde kadınları bu hakların dışında bırakan Aydınlanma söylemini yansıtan, fakat ona meydan da okuyan "kadınların doğası" sözcükleriydi. Kadınlar artık, topluma benzersiz bir katkı olarak anlaşılan kendi doğaları temelinde kendi vatandaşlık haklarına sahip çıkmaktaydılar. Özel ve bireysel görevleri olagelen şey için koruma, ödül ve hak talep etmekle kadınlar ile erkekler arasındaki iş bölüşümünden çok, karşılığı ödenmiş emek ile ödenmemiş emek (her ikisinin de karşılığı değerlerine göre ödenmeliydi) arasındaki toplumsal cinsiyet ayrımını (Women's Co-operative Guild'ın ifadesiyle "sepet iktidarı" da dahil) sorguladılar. Daha radikal feministler erkek faaliyetlerini ve ücretlerini değil, kadın faaliyetlerini ve ödüllerini merkez alması gereken toplumun yapısına meydan okudular. Birçoğu annelik korumasının sadece kadınlara değil, genel olarak topluma da hizmet edeceğine ve dolayısıyla, İtalyan Ersilia Majno'nun ifadesiyle "feminist istemler[in] toplumun refahı için talepler" olduğuna inanıyordu.[23]

Devletin annelere maaş ödemesini kadınların kurtuluşu için bir strateji olarak gören feministler anneliğin hem onurunu, hem sömürülüşünü vurguladılar; Helene Stöcker'in terimleriyle: "Dişi cins hem köleliğinin hem özgürlüğünün en derin köklerinin . . . annelikte yattığını kavradı mı, topluma bu katkısından ötürü hak ettiği tanınmayı, bağımsızlığı ve özgürlüğü fethedene kadar rahat durmaz."[24] Erkek-yönelimli toplum değerlerini, "eril egemenliği, üstün-

lüğü öğretisi"ni şiddetle eleştirdiler. Fakat geleneksel Aydınlanmacı ve daha yakın zamanda feminist bir amacı, ekonomik ve siyasal bakımdan "eşitlik" amacını paylaştılar: Örneğin Nelly Roussel feminizmi, "cinsiyetlerin doğal eşdeğerliği ve sosyal eşitliği öğretisi" olarak tanımladı.[25] Bu feministler anne faaliyetlerinin, daha ya da en soylu ve zorunlu emek olması itibarıyla önemli bir farkla da olsa, iş olarak kabul edilmesi gerektiği gerekçesiyle erkeklerle eşitliği talep ettiler. Devletin annelik yardımlarının bağımsızlığı (işverenlerden ya da kocalardan) kolaylaştırdığı ve "eşdeğer işe eşit ücret" öngördüğü için bu tür bir eşitliği geliştireceği düşünülüyordu. Yine de kadınlar "eşit" olmak için egemen erkek-merkezli toplum değerlerini kabul etmek zorunda olmamalıydılar; aksine bu değerleri zayıflatmayı, onların yerine geçmeyi ya da en azından onları tamamlamayı umuyorlardı. Feministlerin eşit muamele eşitsiz sonuçlara ya da eşit sefalete yol açtığında da kadınları özgürleştireceğine; ekonomik, sosyal ve siyasal eşitliğin erkeklerin ve kadınların aynı işleri yapmak zorunda olmaları anlamına geldiğine; erkeklerin ve kadınların özünde özdeş olduklarına dair yanılsamaları yoktu. Cinsel farklılığı hafife almıyorlardı, kadınların farklı olma hakkında ısrar ediyorlardı ve bu yaklaşımı güçsüzlüğün ve tevekkülün değil, kadın gururunun, gücünün ve kendinden eminliğinin bir ifadesi olarak görüyorlardı. Fransız feministler bunu "l'égalité dans la difference" (farklılıkta eşitlik) olarak özetledi. 1904 tarihli konuşmasında Schirmacher bunu şöyle ifade etti: "Erkeğin her şeyden önce kendisi için, *kendi* suretinde, kendi rahatı için yarattığı 'erkek bir dünya'da yaşıyoruz. Bu dünyada erkek kendisini tüm şeylerin ve varlıkların, kadınların da ölçüsü haline getirmiştir. *Onun eşiti* olmak isteyen herkes onun saygısını kazanmak için onun yaptığı işi yapmak, *onunla eşit* olmak zorundaydı. Ona göre *eşit değer* sadece *aynılıkta* vardır; ona göre sadece asimilasyon eşitlik anlamına gelir." Schirmacher kadın faaliyetlerinin erkeklerinkine kıyasla aşağı olduğu varsayımını reddetti; eşitlik hakkı farklılık hakkıyla bir arada vardı. Yüzyılın başında İtalya'da bu görüşe "femminismo sociale" ya da "femminismo pratico" denildi. Bugün feminizmin bu biçimi yine bir çözümleme ve tartışma konusudur, özellikle "eşitlik" ("hakkaniyet") ve "sosyal feminizm"i, "bireyci" ve "göreli feminizm"i, "liberal" ve "refah" feminizmini, "siyasal" ve "ev içi" feminizmini ayırt eden yaklaşımlarda.[26] Görünürde birbirlerini karşılıklı dışlayan –aslında çoğunlukla çakışmalarına rağmen– bu kategoriler (her kümedeki ikinci terim yukarıda tarif edildiği şekliyle anneci feminizmi de kapsar) ilk kadın hareketi teorilerinde, taleplerinde ve kurtuluş umutlarında anneliğin önemli rolüne işaret eder.

I. Dünya Savaşı'nda Annelik ve Devlet Yardımları

Anneci feminizmin zirve yılları ya parasal yardımlarla –bu altbölümün konusu– ya ayni yardımlarla annelerin ve çocukların refahını geliştirmeyi amaçlayan yeni yasalarla çakıştı. I. Dünya Savaşı'ndan önceki ve sonraki yıllarda sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan ülkelerin pek çoğunda hükümetler bu tür yasalar çıkardı. Reform, hem sübvansiyonların miktarı, hem kapsamı bakımından feminist taleplerin çok gerisindeydi. Genellikle ya bazı çalışan kadın kategorileri, başlangıçta sadece fabrika işçileri ya da çoğunluğu bekâr veya dul muhtaç anneler için geçerliydi. Bu özel gruplarda bile, bürokratik prosedürler, değer testi, ahlak kontrolleri ve düşük yardım düzeyi nedeniyle yardımın etkisi azaldı. Fakat bu konudaki yasalar ya yoksullara yardım, ya iş yasası geleneklerinin içinde kalmasına rağmen, yine de geçmişten bir kopuştu. Bu kopuş, reformun tüm ülkelerde karşılaştığı güçlü direnişe yansıdı. Aynı zamanda geleceğin refah devletlerinde çok daha kapsamlı ve evrensel sosyal hakların yolunu da açtı. Bu dönemde çok az kadın seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu halde (Avustralya, Finlandiya, Yeni Zelanda, Norveç, Danimarka, Hollanda ve Sovyetler Birliği'nde I. Dünya Savaşı bitmeden önce; İsveç, Büyük Britanya, Almanya ve Avusturya'da 1918'de; Birleşik Devletler ve Kanada'da 1920'de kadınlara oy hakkı verildi), bu yasaları etkilemek için savaştılar ve değişik derecelerde başarılı oldular.

İtalya'da 1910'da ulusal *cassa di maternità*'nın kurulmasına yol açan şey büyük ölçüde kadın örgütlerinin lobi faaliyetiydi. Bu fon kadın işçilerin, işverenlerin ve devletin katkılarıyla finanse edilen bir sigorta modeline dayanmaktaydı. Annelik yardımları zorunlu doğum izinleri sırasında fabrika işçilerine verilecekti; fakat ödenekler o kadar düşük ve ödenen primler o kadar yüksekti ki, pek çok kadın bundan yararlanamadı. Birleşik Devletler'de ilk annelik aylığı yasası 1911'de Illinois'te yürürlüğü girdi ve 1919'a gelindiğinde otuz dokuz eyalet bir biçimde anne yardımında bulunmaktaydı. Yardım iki koşulda, ekonomik ihtiyaç ve bir kocanın desteğinden yoksunluk koşuluyla, dolayısıyla özellikle dullara, fakat bazı eyaletlerde bekâr, terk edilmiş ya da boşanmış kadınlara da verilmekteydi. Fransa'da *recherche de la paternité* 1912'de kabul edildi ve en azından teoride evlilik dışı çocukların babaları çocukların geçimini sağlamakla yükümlü olabiliyorlardı.[27] 1909 tarihli Engerand Yasası doğumdan önce ve sonra sekiz haftaya kadar işinden ayrı kalan kadınlara iş güvencesi vermekteydi; fakat bu doğum izni zorunlu değildi ve bu dönemde ücret ödeme zorunluluğu da yoktu (1910'dan itibaren devlet oku-

lu öğretmenleri hariç). Feministlerin ve onların davasını destekleyen birkaç parlamento üyesinin dört yıllık yakın işbirliği ve baskısıyla önemli bir değişiklik yürürlüğe girdi. Haziran 1913'te bazı işverenlerden doğum izni vermelerini isteyen ve en önemlisi doğum izninde olan bazı kadın işçilere ödenek öngören Strauss Yasası ve bir mali yasa kabul edildi. Aynı yılın Temmuz'unda dört ya da daha fazla çocuklu muhtaç ailelere ödenek verildi ve Aralık'ta benzer yardımlar bazı devlet memurlarına da verildi; her iki durumda da ödemeler babalara yapılmaktaydı ve Nelly Roussel gibi feministler buna şiddetle itiraz etti. Bu üç yasa Fransız refah devletinin, özellikle genel çocuk ödeneklerinin yolunu açtı.

Almanya'da feminist tartışmalar, iş ve sağlık sigortası yasalarında 1903, 1908 ve 1911'de yapılan değişiklikleri etkiledi; bu değişiklikler loğusalık yardımı dönemini sekiz haftaya çıkardı, yardımları artırdı ve ev hizmetçilerine zorunlu sigorta getirdi. Ne var ki, sigortalı ücretlilerin karıları kapsam dışıydı; ancak isteğe bağlı sigortalı olabiliyorlardı. Britanya'da ilk Ulusal Sigorta Yasası 1911'de yürürlüğe girdi. Women's Co-operative Guild sadece özel sigortalı kadınlar için değil, sigortalı erkeklerin bakmakla yükümlü olduğu çalışmayanlar için de bir annelik yardımını yasa kapsamına aldırmayı başardı. 1911'de bu hükümler yürürlüğe konulup ödemeler babalara yapılınca, yardımın (30 şilin) annelere yapıldığı 1913'e kadar savaşan yine Guild'dı. 1918 tarihli Anne ve Çocuk Sağlığı Yasası, kadın gruplarının önceki yıllarda amaçladığı bazı özellikleri birleştirerek muhtaç annelere klinik hizmetler sundu. Hollanda'da zorunlu sağlık sigortasıyla ilgili 1913 tarihli bir yasa annelik yardımlarını da kapsamaktaydı ve Danimarka'da 1915 tarihli isteğe bağlı bir sigorta şemasına annelik yardımları da dahil edildi. Norveç'te ücretli çalışan kadınlara loğusalık yardımı 1909'da ve 1915'te verildi ve 1915 tarihli Çocuk Yardımı Yasası, çocuklarını tek başlarına büyütemeyecek kadar yoksul olan bekâr (evli olmayan, dul, boşanmış ya da ayrılmış) annelere vergilerle finanse edilen yardımlar verdi. Bu yasa, eski adalet bakanı ve Katti Anker Moller'in kayınbiraderi Johan Castberg'in muhafazakârlar adına şiddetli direnişine rağmen parlamentodan zorla geçirilmişti. Fakat yardımlar azdı ve ahlaki denetime bağlıydı; "kötü anneler" dışlandı ya da çocukları ellerinden alındı; dahası miktarlar yaşam maliyetini karşılamaya yetmiyordu ve annelerin çocuklarına bakmak dışında ek iş bulmaları bekleniyordu. İsveç'te 1900 tarihli bir yasa işverenleri doğumdan sonra dört (daha sonra altı) hafta doğum izni vermekle yükümlü kıldı, fakat herhangi bir yardım sağlamadan. Ancak on iki yıl sonra annelik sigortası yasa tasarısı önerildi; fakat bu tür yardımların

henüz kurulmayan zorunlu sağlık sigortası çerçevesinde olması gerektiği gerekçesiyle geri çekildi. Ancak İsveçli kadınların parlamentoya girdiği 1920'lerde sorun yeniden gündeme geldi. Sonuçlar düş kırıcıydı: 1924 tarihli Çocuk Yardımı Yasası sadece çocukların istismar edilmesi durumunda müdahaleyi öngörüyordu ve sadece birkaç kategoriyi ekonomik yardıma uygun görüyordu. Ancak 1931'de doğum izninde olan kadınlara annelik yardımı için devlete başvurma hakkı tanıyan sağlık sigortası uygulaması başladı.[28]

1917'de ABD Çocuk Bürosu başkanı Julia Lathrop "annelik yardımıyla ilgili bir devlet ya da ulusal sistemi olmayan birkaç büyük ülkeden birinin –Birleşik Devletler– halkına yararlı olabileceği umuduyla" devlet kaynaklı annelik (loğusalık) yardımlarıyla ilgili etkileyici bir uluslararası araştırma hazırladı.[29] Raporu, çoğunluğu Avrupa'da on beş ülkeyi kapsamaktaydı. Yardımlardan genellikle sadece çalışan anneler yararlanmaktaydı ve sadece birkaç istisna –İtalya ve Fransa– hariç, yardımlar ulusal sağlık sigortasının bir parçasıydı; 1912 tarihli Avustralya yasası evlilik ve mesleki statüye bakmadan "vatandaşlarına" (Avustralyalı kadınlar 1901'de oy hakkına kavuştular) annelik ödeneği veren tek yasaydı. Yasalarda ve daha da fazlası yasaların uygulanmasındaki farklılıklara rağmen, bu önlemler annelere ya da daha doğrusu belli anne gruplarına refah yardımına yönelik uluslararası bir eğilime işaret ederler. Sadece ülkeler arasındaki siyasal, sosyal ve ekonomik farklılıklar değil, ulusal yasaların çözmeyi amaçladıkları farklı sorunlar da dikkate alındığında benzerlikleri çarpıcıdır. İtalya'da ve Fransa'da annelere yeni odaklanma kısmen, eski fakat hâlâ yaygın çocuk terk etme ve sütanne pratiklerine bir yanıttı; birçok yoksul çalışan anne –evli ve evli olmayan– çocuklarını besleyemediği için onları devlet destekli kurumlara bırakmaktaydı. Her iki ülkede anneliğin değerini ilan eden kadınlar bu kurumları kaldırmayı umut ettiler. Birleşik Devletler'de anneleri evin dışında çalışan ya da babaları aileyi geçindiremeyen çocukları özel hayır örgütlerince yönetilen yetimhanelere yerleştirme yaygın pratiğini denetim altına almak için anne aylığı uygulamasına geçildi, bu yetimhaneler soğuk ve gayri insani ortam sayılmaktaydı; Britanya'da da "bebek çiftliği" benzer bir eleştirinin hedefiydi.[30] Bu ülkelerde sosyalleşmiş, profesyonelleşmiş ve kurumsallaşmış çocuk bakımının yerini, kamusal olarak desteklense de özel annelik alacaktı.

Feministlerin sıkça dikkat çektiği eksikliklerine rağmen savaş öncesi annelik yasaları kuşkusuz anneler için iyileşmeler sağladı. Uzun erimli etkisi daha da köklüydü: Gönülsüzce ve kısmen de olsa devlet anneleri destekleme görevini üstlendi. Birçok feminist bunu an-

neliğin "sosyal işlevi"nin ve kadınların tam vatandaşlığının kabul edilmesine doğru bir ilk adım saydı. Yine de yasalar feminist taleplere ya da annelerin sıkıntısına bir yanıt değildi; gelenekçilerin güçlü direnişinin üstesinden gelmek için böyle bir retoriğe başvurulmasına rağmen. Yasa koyucuları etkileyen diğer nedenler arasında en önemlisi, ulusun gururunun ve gücünün önemli bir göstergesi olarak nüfus büyüklüğüne artan ilgiyle birlikte doğum oranında sürekli bir gerilemenin olmasıydı. Bu, sanayileşmekte olan tüm uluslarda rastlanan uluslararası bir görüngü olmasına rağmen, ilk kez Fransa'da kamusal tartışmada ön plana çıktı; çünkü burada doğurganlık oranındaki gerileme çok daha önce başlamış ve 1871'de kalabalık nüfuslu Almanya'ya karşı Fransız yenilgisi, konuyu bir ulusal büyüklük ve Avrupa hegemonyası sorunu haline getirmişti. Fakat yüzyılın başından itibaren birçok ülkede birçok kişi doğurganlıktaki gerilemenin tehdidi altında olduğunu hissetmekteydi; uzmanlar ve sözde uzmanlar eğilimi durdurmak, hatta tersine çevirmek için çare arıyorlardı. En erken ve en dayanıklı iki yaklaşım, çocuk sağlığı hareketlerine ve önlemlerine yol açan bebek ve çocuk ölümüne karşı mücadele ve anne sağlığı hareketlerine ve önlemlerine yol açan anne ölümlerine karşı mücadeleydi. İkisinin birbiriyle yakından bağlantılı olduğunu söylemeye gerek yok.

Doğurganlık oranında üst sınıflarda başlayan gerilemenin işçi sınıfına da bulaştığı –Britanya'da ve Almanya'da 1900 civarında, İtalya'da daha sonra– algılanır algılanmaz, özellikle Fransa, Britanya ve Almanya gibi hatırı sayılır oranda kadının işgücüne dahil olduğu ülkelerde kamuoyu yoksul annelerle, evli olmayan annelerle ve kadın fabrika işçileriyle ilgilenmeye başladı. Çoğunlukla "doğum grevi" feminizme, bebek ölümleri annelerin "cahilliği"ne, bebek ve anne ölümleri kadın istihdamına, özellikle fabrika işine atfedildi; yirminci yüzyılın başında son derece sefil kadın ücretleri ve çalışma koşulları dikkate alındığında, bu son hipotez gerçeğe yaklaşmaktaydı.[31] Ne var ki, hiçbir ülke kadınları fabrika işinin ya da genel olarak istihdamın dışında tutmak için yasa çıkarmadı ve her durumda birçok işçi sınıfı kadını, ailenin hayatta kalması onların ücretlerine bağlı olduğu için, kendisini sadece eve ve çocuklara adayamazdı. Fabrika işçilerine doğum izni ve yardımı, doğurganlıktaki gerilemeyi tersine çevirme umutlarından esinlendiği için, amaç anneleri işgücünün dışına sürmek değil, sadece gebelik ve doğurma dönemleri için de olsa iş ile anneliği birleştirmelerine yardım etmekti. Yine de anne refahı politikaları sadece doğan çocukların hayatta kalma oranını yükseltmeyi değil, gelecekte doğacak çocukların sayısını artırmayı da amaçlamaktaydı. Bu yüzden yeni bir doğumculuk türünün parçası

olarak görülebilirler. Yüzyılın ilk onyılında ortaya çıkan, 1920'lerde gelişen ve 1930'lara kadar güçlü kalan retorik ve politika annelik refahını, çocuk sahibi olmak isteyen, fakat aşırı iş ve yoksulluk nedeniyle güç yetiremeyeceklerini düşünen insanları etkilemenin bir yolu olarak tasarladı.

Bu tür annelik politikalarının kaynağı değişik ve bazen birbiriyle çatışan güdüler olmasına rağmen, feminist anne hakları talepleriyle büyük ölçüde çakıştılar. Anneci feministler anneliğin kadınların vatandaşlığının bir parçası olarak kabul edilmesini istediler; aynı zamanda doğumcular, kadınları anne oldukları için ulusal servet olarak gördüler. Bu yüzden, ekonomik terimlerle "doğum grevi" geleneksel işçi sınıfı anlamında bir grev işlevi gördü: Doğurma işini tamamen terk etmemek, kazancı ve çalışma koşullarını iyileştirmek amacıyla işi durdurmak. Herhalde bu hiçbir yerde Fransa'da olduğu kadar aleni olmadı. Fransız feministler nadiren doğumcu retoriğe karşı durdular; aksine, bazen sahiden doğumculuğa inanarak, bazen daha çok taktik olarak kendi amaçları için ondan yararlandılar. *Journal des Femmes*'ın editörü Maria Martin 1896'da "dépopulation" ve "dénatalité" korkularını ele alan bir makalede, "Çocuk istiyorsanız, anneleri onurlandırmayı öğrenin" diye yazıyordu. 1931'de Cécile Brunschvicg şunu savundu: "Hem Fransız, hem yabancı feministler bebekleri kurtarma, annelere yardım etme ve anneliği teşvik etme arzusunu duyar." I. Dünya Savaşı sırasında milyonlarca erkek gidince ya da ölünce ve savaş sanayilerinde kadın emeğine duyulan ihtiyaç büyüyünce, kadınları hem anne, hem işçi olmaya teşvik etmek için loğusalık yardımları artırıldı ve erkek "nüfusçular" her türlü doğum teşvikini önerdi. Bazı feministler yakındı. 1915'te Almanya'da ılımlı feminist Gertrud Bäumer (Bund Deutscher Frauenvereine'nin 1910'dan 1919'a kadar başkanı, daha sonra başkan yardımcısı) bu tür önerileri "doğum oranı sorunu yalnızca askeri bakış açısıyla, annelerin silahlanma yarışı" olarak ele aldıkları ve "tamamen rüşvete dayanan bir sigorta ve tazminat sistemi" kurmaya çalıştıkları için eleştirdi. Yine de, Almanya'daki ve diğer yerlerdeki feministlere göre annelik ve çocuk bakımı yeterince ileri gidemezdi ve Bund Deutscher Frauenvereine "annelere annelik deneyimini tam olarak hissetme olasılığını garanti eden" reformlar talep etmeye devam etti.[32]

Fransız feministlerin anneliği kadınların hak ve görevlerinin temeli olarak övmeleri için bir nedenleri daha vardı. Özellikle Fransa'da örgütlü erkek doğumcular annelikten çok babalığı koruyarak amaçlarına ulaşmayı umuyorlardı ve hatta bazıları doğurganlıktaki gerilemeyi dişilikte değil, erkeklikte bir krizin sonucu olarak gör-

dü. Bunların arasında, (Paris'te Léonie Rouzade'ın tüm annelere devlet sübvansiyonu talebinde bulunduğu feminist kongreden bir ay sonra, 1896'da kurulan) Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française'de örgütlenen en açık sözlüleri erkeklerden daha büyük ailelerin babaları olmalarını rica ettiler ve babalara mali teşviki, özellikle gelir vergisi indirimini savundular. Sonuçta vergi indirimleri, babalığın yeniden takdir edilmesine odaklanan doğumcuların başlıca yöntemi haline geldi. Alliance'a göre anneler sadece süslenmeliydi; 1903'te Maria Martin ve Hubertine Auclert gibi feministleri ayağa kaldırıp devletin annelik ödeneklerinin annelere ödenmesinde ısrar etmelerine yol açan bir öneriydi.[33]

I. Dünya Savaşı önemli bir yenilik getirdi. Yine Birleşik Devletler hariç, tüm savaşan ülkeler ayrılık ödeneklerini uygulamaya koydu: Askerlerin karılarına ve dullarına ödenen, miktarı bazen aile büyüklüğüne, bazen kadının mesleki statüsüne göre değişen ve genellikle hem göreneksel hukuka göre evlenen, hem resmi nikâhlı kadınlara ödenen para. İngiliz ve Alman örnekleriyle ilgili incelemeler kadınların resmiyette bu tür ödenekleri kocalarına "bağımlı kişiler" olarak almalarına rağmen, bu ödemeleri kendi hakları, evleri ve çocukları için harcadıkları emeğin karşılığı olarak gördüklerini açığa çıkarır; dahası, annelerin bu tür ödeneklerden yararlandığı yerlerde çocukların refahı göze çarpar ölçüde iyileşmişti. Julia Lathrop ve onun çocuk bürosundaki çalışma arkadaşlarına göre, "en ileri ve liberal düşenceler"e dayanan bu yenilik Birleşik Devletler'de gelecekteki politikaları tasarlamak bakımından oldukça önemli görünüyordu.[34]

Annelik, Babalık ve Vatandaşlık: 1920'ler – 1950'ler

I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan annelik politikaları savaş sona erdikten sonra da, hem feminist hareketler, hem modern refah devletlerinin doğuşu bakımından önemini korudu. Kadınların tam oy hakkına sahip vatandaş haline geldikleri ülkelerde birçok bireysel kadın ve kadın örgütü oyunu ve temsiliyetini annelerin durumunu iyileştirmek için kullandı. Savaş öncesi dönemle kıyaslandığında yaklaşım değişmişti: Ütopik görüşler solmuştu, daha pragmatik görüşler egemen olmaya başladı ve diğer politikacılarla koalisyonlar kurulmalıydı. Annelerin sömürülmesini kınama ve anneliği yüceltme feminist eğilimi birçok ülkede bir ölçüde bizzat feministler arasında, daha fazlasıyla politikacılar ve baskı grupları arasında giderek kayboldu. Bu en fazla, feministlerin 1921 tarihli Sheppard-Towner Anne ve Çocuk Yasası'yla bir zafer kazandığı Birleşik Devletler'de

göze çarpmaktaydı. Bu yasa annelere ve çocuklara koruyucu sağlık hizmetleri için federal sübvansiyon sağladı ve bu nedenle yasaya karşı çıkanlar tarafından Birleşik Devletler'e "komünizmi" ve "kolektifleşme"yi sokmakla suçlandı. Fakat 1920'lerde feminist hareketten bir azınlık, kadınlar ve erkekler için yasal hükümlerin kesin özdeşliğini savunarak, istenir ve uygulanabilir gibi görünen konuları, özellikle anayasada hak eşitliğini öngören bir değişikliği vurgulayarak anneliğe odaklanmaktan uzaklaştı. Aynı zamanda annelik politikası alanında siyasal zafer bu politikaya karşı çıkanların oldu: 1921 yasasına sağlanan fon kesildi ve 1928'de yasa yürürlükten kaldırıldı. Bu yenilgi anneliğin sosyal bir sorumluluk değil, salt bireysel ya da ailesel bir sorumluluk olduğu ilkesini yeniden yerleştirdi. Ancak 1935 tarihli Sosyal Güvenlik Yasası'yla ve çocuk bürosunun ısrarıyla federal yardım yeniden sağlandı, bu kez nötr toplumsal cinsiyetli Bağımlı Çocuklara Yardım programına fon sağlamak için. Bu federal paraları çocuk bürosunun kadınları tarafından değil, Sosyal Güvenlik İdaresi tarafından yönetildi. Birleşik Devletler'de annelik refahıyla ilgili başka bir yasa çıkarılmadı; ancak onyıllar sonra 1960'larda ve 1970'lerde bağımlı çocuklara yardım konusu bir kadın sorunu olarak yeniden ortaya çıktı ve "yoksulluğun kadınsallaşması"yla ilgili hipotezlerde önemli bir rol oynadı.[35]

Büyük ölçüde kadınların sürekli lobi faaliyetinin bir sonucu olarak 1919'da Uluslararası Çalışma Bürosu tüm kadın işçiler için doğumdan önce ve sonra altı haftalık bir doğum izni, ücret tutarında bir ikramiye ve bedava tıbbı hizmet öneren Washington Sözleşmesi'ni yayınladı. Eşit kadın ve erkek hakları ile anne refahının Weimar Cumhuriyeti Anayasası'na dahil edildiği Almanya'da tüm partilerin kadın parlamenterleri (kadın temsilcisi bulunmayan Nazi Partisi hariç) sigortalı kadınlar ve sigortalı erkeklerin bakmakla hükümlü olduğu kişiler için loğusalık ve emzirme yardımlarını sürdürmede, hatta artırmada başarılı bir işbirliği yaptılar. Bu anlamda 1919 tarihli bir yasa, kadınların yeni kazandığı yurttaşlık statüsünün üzerinde iz bıraktığı ilk yasa sayıldı ve Weimar Cumhuriyeti'nin en önemli sosyal yardım yasalarından biri olan 1927 tarihli Anneliği Koruma Yasası'yla Almanya, Washington Sözleşmesi'ni uygulayan ilk sanayileşmiş ülke oldu. Parlamentoda işçi sınıfı anneleri lehine eylemin başını sosyalist, liberal ve ılımlı feministler çekti. Ilımlı feministler kadınların daha iyi ücretli mesleklere, özellikle "manevi" ya da "sosyal annelik"in ifadeleri sayılan mesleklere (sosyal hizmet, öğretmenlik, doktorluk gibi) ulaşmalarına odaklanmaya devam ettiler. Annelik ve anneliğin bir "meslek" olarak yeniden değerlendirilmesi üzerine retoriğe rağmen, Alman feministler mesleki statüyü dikkate al-

mayan genel bir annelik yardımını artık savunmuyorlardı; bunun yerine, dikkatlerini kadınların ev işlerine harcadıkları zamanı azaltma umuduyla ev işlerinin verimliliğini artırmaya yönelttiler.

Britanya'da farklı bir durum egemendi. Eleanor Rathbone daha önce savaş zamanının ayrılık ödeneğinin yöneticisi olarak yürüttüğü genel annelik yardımı uğruna yaşam boyu mücadelesini sürdürdü. 1919'da National Union of Women's Suffrage Societies'in (Kadınlara Oy Hakkı Dernekleri Ulusal Birliği; daha sonra National Union of Societies for Equal Citizenship – Eşit Vatandaşlık Dernekleri Ulusal Birliği) başkanlığına seçilmesinin ardından ve 1929'dan sonra bağımsız bir parlamenter olarak iddialarını, "yeni feminizm" ve "kadınlar için gerçek eşitlik" dediği bir toplumsal cinsiyet ilişkileri teorisi ve feminist strateji bağlamına yerleştirdi. "Kadınlar için gerçek eşitlik"le "kadınlar için istediğimiz şeyleri, erkeklerin sahip oldukları şeyler oldukları için değil, kadınların kendi doğalarının potansiyellerini gerçekleştirmek ve kendi yaşam koşullarına uyarlamak için ihtiyaç duydukları şeyler oldukları için talep etme"yi kastediyordu; şunu ima ediyordu: "Toplumun tüm yapısı ve hareketi uygun oranda [kadınların] deneyimlerini, onların ihtiyaçlarını ve özlemlerini" yansıtmalıdır.[36] Savaş öncesi feminizm dikkate alındığında bu görüş iddia ettiği kadar yeni değildi; fakat iki savaş arası yıllarda *The Disinherited Family* adlı kitabı (1924), ekmek parası kazanan erkeğin ücreti etrafında inşa edilen bir toplum örgütlenmesine feminist bir alternatif olarak annelere bağımsız para yardımı ihtiyacıyla ilgili önemli bir ekonomik çözümlemeydi. Soy ıslahçıların yükselen dalgasına (ve daha sonra Almanya'da anti-Semitizme) karşı ve gereğinden fazla çocuk üreten alt sınıflardan annelere verilen ödeneklerin onları daha fazla üremeye teşvik edeceğine dair savlarına karşı da kesin bir tutum aldı. Rathbone, kadınların yaşamını iyileştirmenin aslında onları daha az çocuk sahibi olmaya teşvik ettiğine dair iddiaya da karşı çıktı.[37] Bütünsel çözümlemesi aynı kalmasına rağmen, pratik önerilerinin önemli ayrıntılarını artık ütopik vizyonlardan çok, pragmatik bir çözüm arayışı ve yirmi yıllık feminist eleştiri şekillendirmekteydi. Annelere ödenekle ilgili eski önerilerini "çocuk" ya da "aile ödenekleri"ne dönüştürdü; görünüşe bakılırsa, annelerin hiçbir durumda çocukların ihtiyaçları dışında herhangi bir şey için devlet yardımı almamaları gerektiğine dair katı feminist sava bir yanıt olarak. Bunun dışında herhangi bir yardım kadınları emek pazarının dışına sürme riski taşıyacaktı.[38] Amerika'da ve diğer yerlerde olduğu gibi, söylem kadınlardan ve onların farklılığından nötr toplumsal cinsiyetli bir terminolojiye kaymaya başladı. Fakat terminoloji ne olursa olsun, aile ödenekleri uğ-

runa savaşan feministler ödeneklerin annelere ödenmesinde ve kadınların ev işlerinin karşılığını da kapsaması gerektiğinde ısrar etmeye devam ettiler. Muhalifler bu vurgunun anlamının farkındaydılar.

Britanya'da hem muhafazakârlar, hem sendikalar bu düşüncelere karşı çıktılar. Sendikalar bir eril aile ücreti için mücadele etmeye devam ettiler ve azaltılmış biçimiyle de olsa annelere yardımla ilgili feminist istemlerin bu mücadeleyi tehlikeye düşürdüğüne inanmak için nedenleri vardı. Öyle görünüyordu ki, bazen işçi liderleri, bu istemleri "çılgınca bir bireycilik patlaması" ilan eden ve "Sosyalizmde annelerin ve çocukların nafakası devlet tarafından değil, aile tarafından onurlandırılacaktır" diyen biri kadar açıkça olmasa da, Rathbone'un eril "Türk kompleksi"nin örneğiydiler.[39] 1920'lerde birçok İngiliz kadın örgütü (örneğin National Union ve İşçi Partili kadınlar) aile ödeneği talebini, bazen bedava doğum kontrolü talebiyle birlikte programlarına aldılar. Fakat başka bir feminist grup anne odaklı politikalara itiraz etti ve özdeş yasal hükümler ve kadınların erkeklerle kesin eşitliği için kampanya yürüttü; bu durum –Birleşik Devletler'de olduğu gibi Britanya'da da– feminist toplulukta köklü bir bölünmeyle sonuçlandı. 1930'lardan itibaren ödenek tartışması "kadın sorunu"ndan diğer konulara (özellikle ödeneklerin ücretler ve enflasyon üzerindeki etkisine) kaydı ve muhafazakârlar ile sendikaların direnişi aile ödeneklerinin yasallaşmasını II. Dünya Savaşı sonrasına kadar engelledi.[40] 1945'te evlilik ve mesleki statüden bağımsız devlet tarafından genel aile ödenekleriyle ilgili bir yasa tasarısı nihayet parlamentoya sunulduğunda, sadece ilk çocuktan sonra (feminist öneriler ilk çocuğu da kapsamaktaydı) ve anneye değil, aile reisine ödenmek üzere haftada 5 şilin (yasa tasarısına temel olan 1942 tarihli Beveridge Raporu'nun öngördüğü 8 şilin yerine) öngörmekteydi. Rathbone ve birçok bireysel kadın ve kadın örgütü yasa tasarısının karıyı "kocasının sadece bir eklentisi gibi" ele almakla "anneliğin statüsünü yükseltmeyip fiilen alçaltacağı" gerekçesiyle tasarıya şiddetle karşı çıktılar.[41] Protesto fırtınası ödeneklerin anneye ödenmesini sağlamayı başardı. Anneci feminizmin ilk hedefleriyle –"anneliğin sosyal bir işlev olarak" kabul edilmesi ve kazanılmış gelirin erkeklerden kadınlara yeniden bölüşümü yoluyla ekmek parası kazanan erkek ücretinin değiştirilmesi– karşılaştırıldığında, Aile Ödeneği Yasası bir yenilgiydi. Fakat annelerin ücret yapısı dışında bir ödeme alma hakkının kabul edilmesi bakımından bir zaferdi; aile ödeneklerinin anneliğin statüsünün fiilen alçalttığı çağdaş Avrupa diktatörlükleriyle karşılaştırıldığında özellikle dikkate değerdi.

1941'de Avustralya'da "çocuk yardımı" ve 1944'te Kanada'da "aile ödenekleri" uygulamaya konulduğunda, benzer özellikler taşıdılar ve feminist hareket içinde ve dışında benzer tartışmalardan sonra ortaya çıktılar. Norveç örneği 1920'lerde o kadar güçlü olan annelere ücret talebi ile annelik ideolojisinin, nötr toplumsal cinsiyetli "çocuk ödenekleri" 1930'larda tartışılmak üzere ve 1945'te yasalaşmak üzere gündeme geldiğinde ne kadar geri plana çekildiğini gösterir; sorunlar artık anne-merkezli değil, çocuk ya da aile-merkezliydi. Esas olarak tartışma çocuk refahının ek ücretlerle mi, devlet yardımlarıyla mı, yoksa ayni hizmetlerle mi desteklenmesi gerektiği konusundaydı. İşçi hareketi genel olarak çocuk ödeneklerine itiraz etmedi; fakat ödemelerin devlet tarafından yapılmasını ve vergi dışı olmasını savunarak, ücret sisteminin bir parçası olmasına karşı çıktı. Sosyalist ve sosyalist olmayan feministler ödemelerin yalnızca annelere yapılmasını savunmaya devam ettiler. Genel çocuk ödenekleri 1946'da hukuken yürürlüğe girince, annelere ödendi. Bununla birlikte bir "annelik ücreti" sayılamayacak kadar az olan bu ödenekler, sadece bir ek gelir olarak görüldü. Yoksul anneler, dul ve bekâr annelerin yasal ödeme almaya hak kazandıkları 1957 ve 1964'e kadar belediyelerin insafına bırakıldılar. İsveç'te devlet annelik yardımı 1937'de ve tüm annelerin yüzde 90'ından fazlasına verildi. Muhtaç anneler ek özel ikramiyeler de aldı. Bu önlemlere büyük ölçüde kadınların daha önceki önerileri ve baskıları neden oldu; fakat nedenlerden biri de, doğumculuğu Alva ve Gunnar Myrdal'ın yazılarında belirtilen sosyal reformla birleştiren yeni bir sosyal demokrat aile politikasıydı. 1947 tarihli bir yasayla genel çocuk ödenekleri uygulamaya konuldu; diğer demokratik ülkelerde olduğu gibi ödemeler annelere yapıldı. Hem İsveç'te, hem Norveç'te doğumculuk bu yasaların geliştirilmesine yardımcı oldu (diğer yerlerdekinden daha az egemen olmasına rağmen) ve bu ülkelerde doğumculuğun kadınlara bir bağımsızlık aracı sağlayarak özgürleşmelerinde bir araç işlevi gördüğü inandırıcı bir biçimde ileri sürülmektedir.[42]

Aynı şey Fransa için de geçerliydi. Fransa'da politikacılar ve örgütlü erkek doğumcular arasında, geleneksel popüler kültürde doğumculuk, diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan daha güçlüydü. İki savaş arası dönem boyunca, 1920'lerin bebek patlamasının kısa ömürlü olduğu anlaşılınca ve doğum oranı gerilemeye devam edip 1930'ların sonunda barışçı tüm zamanların en düşük noktasına ulaşınca güçlü kaldı. 1920'de *Fête des mères* yaratıldı ve beş ve daha fazla çocuklu annelere madalyalar verildi. 1920'de doğumculuk karşıtı propaganda yasaklandı ve 1923 tarihli bir yasa daha katı bir kürtaj kovuşturmasını olanaklı kıldı, aynı zamanda kürtajı suç ol-

maktan çıkarıp kabahate dönüştürdü ve verilen cezayı azalttı. Alman sigorta sisteminden esinlenen 1928 tarihli Sosyal Sigorta Yasası 1913 tarihli yasanın annelik hükümlerini (gebelik ile çocuk doğurmayı hastalıkla eşitlediği için feministlerin karşı çıktığı) sağlık sigortası şemasına dahil etti. Sistem sigortalıları, yani çalışan kadınları ve sigortalı erkeklerin karılarını dikkate aldı; loğusa kadınlara parasız tıbbi yardım verdi; doğum iznini uzattı ve annelik yardımlarını artırdı.[43]

Fransız kadın örgütleri ve bireysel feministler aileci ve doğumcu konsensusu reddetmediler ve doğumcu amaçları kadınların amacı olarak anne ve çocuk refahından ayırt etmek zorlaşmıştı. Aslında doğumcuların "ebeveynleri Fransa için doğumcu yasaların aciliyetine inandırmaları, ebeveyn olarak kendileri için daha fazla çocuk sahibi olmaları zorunluluğuna inandırmaktan daha kolaydı".[44] 1930'larda "sosyal bir işlev"e karşı "bir aile işlevi" olarak annelik üzerine feminist tartışma devam etti; bir yanda anneliğe devlet ödemelerini reddederek (özel) "aile işlevi"ni destekleyenler, diğer yanda ödemeyi savunarak (kamusal) "sosyal işlevi" destekleyenler vardı. Cécile Brunschvicg "sosyal işlev"i kocasız ve kocaları geçimlerini sağlayamayan kadınlarla sınırlayan bir uzlaşmadan yana oldu. Fakat sosyal Katoliklikten esinlenen (laik kadın hareketinin Protestan liderliğinden farklı olarak) Union Féminine Civique et Sociale "sosyal bir işlev" olarak annelik konusunda ısrar etmeye devam etti. Papanın 1931 tarihli genelge *Quadragesimo*'daki bir erkek aile ücreti önerisinin ötesinde, annenin kendisini çocuklarına adama hakkını savunarak *allocation de la mère au foyer*'yi, çalışmayan annelere genel bir ödeneği savundu; Union Française pour le Suffrage des Femmes 1933'te bu amacı destekledi.[45] Union Féminine'in iddiası daha önceki feminist önermeleri andırmaktaydı; fakat eril bir aile ücreti ve yanı sıra bir annelik ücretini savunması bakımından onlardan farklıydı. Bu şekilde, annelere verilen paranın erkeklerin ücretini düşüreceğinden korkan erkek işçi örgütleriyle ve papayla uzlaşmazlığa düşmekten sakındı.

Fransız feministler genel ve devlet finansmanlı aile ödeneklerini de desteklediler. Bunlar diğer ülkelerdekine benzer bir dizi emsalden kaynaklandılar: Muhtaç ailelere ve devlet memurlarına yardım ile ilgili 1913 yasaları; 1920'lerde yaygın olan, fakat bazı bölgelerle ve sanayilerle sınırlı kalan iş dünyası destekli *allocations familiales*. Bu ödenekler büyük ölçüde işverenlerin işçi stratejilerinin sonucuydu ve denkleştirme fonlarıyla işlemekteydi. İşçi sendikaları karşı çıkmasına rağmen, birçok işçi bunlardan yararlandı. Fransız kadınların işgücüne yüksek katılım oranı nedeniyle, ödenekler tutar-

lı bir biçimde olmasa da çoğunlukla doğrudan annelere ödendi. 1932 tarihli Aile Ödeneği Yasası tüm işverenlerin belli bir dönemde bu denkleştirme fonlarına katılmalarını ve katkıda bulunmalarını zorunlu kıldı. İşverenler yasayı uygulamayı ağırdan almalarına ve bütün işçi kategorileri yıllarca dışarıda bırakılmasına rağmen, yasa sınai bir ücret politikasını, aileyi temel alan bir bölüşüm adaleti görüşünden esinlenen ulusal bir aile politikasına dönüştürdü. 1938'de kapsamı genişletilip sistemleştirildi ve 1939 tarihli *Code de la Famille* (Aile Yasası) haline geldi. Yasa, evlilikten sonra iki yıl içinde doğan ilk çocuk için bir kerelik bir prim, ikinci çocuk için ücretin yüzde 10'u ve sonraki her çocuk için yüzde 20'si tutarında aylık ödenekler ve yüzde 10 tutarında *allocation de la mère au foyer*'den ibaret olan *allocations familiales* (aile ödenekleri) öngörmekteydi. Miktar bölgesel ücret düzeylerine göre değişmekteydi. Vichy rejimi –dönemin tüm otoriter ve diktatör rejimleri gibi– evli olmayan annelere ayrı bir ödemeyi kabul etmedi; ekmek parası kazananın (erkek ya da kadın) *salaire unique*'ine dahil edildi. 1946'da Dördüncü Cumhuriyet çocuk ödeneklerini (adı *prestations familiales* olarak değiştirildi) artırdı ve devlet destekli annelik ödenekleri tekrar annelere ödendi. 1950'lerde annelik ödeneğinin kapsamı özellikle tarımda, daha önce uygun görülmeyen kendi işinde çalışanların karılarını da kapsayacak şekilde genişletildi. II. Dünya Savaşı sonrası Fransa'da annelere yapılan ödemeler diğer Avrupa ülkelerinden daha fazla ulusal gelirin önemli bir kısmını kadınlara aktardı.[46]

İki savaş arası dönemde feminist annecilik uluslararası ölçekte gerilerken, farklı biçimlerde de olsa yükselen diktatörlüklerde bütünüyle yeraltına itildi. Franco'nun İspanya'sında ve faşist İtalya'da güçlü bir doğumcu retorik egemendi; her iki ülkede de erkek-egemen Katolikliğin desteğine sahipti, fakat gerilemeye devam eden doğum oranı üzerinde fazla etkili olmadı. İtalya'da doğumcu politikalar Mussolini'nin iktidara gelişinden beş yıl sonra, onun 1927'deki, "Baba olmayan kişi erkek değildir" duyurusunu destekleyen günlük basının yoğun propagandasıyla başladı.[47] 1920'lerin sonunda karısına ve çocuk sayısına bağlı olarak aile reisi için vergi indirimlerine başlandı (fakat aile geliri bakımından fazla net kazanç getirmedi, çünkü İtalyan erkeklerin çoğu gelir vergisi ödeyemeyecek kadar yoksuldu). 1936'da çalışan babalara karı ve bakıma muhtaç her çocuk için devlet kaynaklı *assegni familiari* verildi; 1939'da babalara doğum primi bile verildi, daha önceki *cassa di maternità*'nın yerini bu aldı. Aileyi babanın ağırlığı etrafında yeniden şekillendiren ve daha önceki feminist annecilikle keskin bir karşıtlık oluşturan tüm önlemler babalık ve erkeklik odaklıydı. Bu kuralın tek is-

tisnası geri kırsal kesimde bile yoksul ve çoğunlukla bekâr annelere sağlık eğitimi ve yardımı veren ve annelerin vatandaşlığının bir ölçüde kabul edildiğini ima eden devlet destekli Opera Nazionale di Maternità ed Infanzia'ydı. Kadın hareketinin çoğunlukla anneliği yüceltmeye odaklandığı İspanya'da da yeni önlemler babaları ödüllendirdi, babalığı yüceltti ve *jefe de familia* figürünü güçlendirdi. Devlet aile ödenekleri (*subsidio familiar*) 1938'de ve daha geniş bir nüfus için aile primleri (*plus de cargas familiares*) 1945'te uygulamaya kondu; her ikisi de babalığı desteklemekteydi.[48]

Nasyonal sosyalizm de babalara ve çocuğun babasının yetkililerce bilinmesi durumunda evli olmayan annelere ödenen çocuk ödenekleri (1935-36), gelir vergisi indirimleri (1934, 1939) ve evlilik kredileri (1933) gibi önlemlerle babalığı ödüllendirmek ve yeniden şekillendirmek için doğumculuğu ve refah devletini kullanarak bir babalık ve erillik kültünü izledi. Babacı yönelimin üç istisnası vardı. Bunlardan ilki "değerli" muhtaç annelere yardım veren Anne ve Çocuk örgütüydü; fakat bu İtalya'da olduğu gibi, hizmetlerinin devletçe kabul edildiğini ima etmiyordu, çünkü Nazi Partisi'nin bağışla finanse edilen bir yan kuruluşuydu. İkincisi 1939'da Fransa model alınarak beş ya da daha fazla çocuklu annelere onur madalyası verilmesiydi. Üçüncüsü, 1927 tarihli yasayı iyileştiren ve kadınları annelik ile ev dışında çalışmayı birleştirmeye teşvik eden 1942 tarihli Anneliği Koruma Yasası'ydı. Fakat nasyonal sosyalizm salt bir babalık kültünden çok daha fazla özendirme araçları kullanarak Hubertine Auclert'in *"L'Etat Minotaure"*unu pratiğe geçirdi. Refah devleti nasyonal sosyalizmin merkezinde yer alan, etnisite ve soy gerekçeleriyle "aşağı" azınlıklara karşı ayrımcılık yapan devlet ırkçılığıyla sınırlıydı. Nazi doğumculuğu Fransa, İtalya ve İspanya'da olduğu gibi asla saf değildi; Nazilerin iktidara gelişinden önce ve sonra, daha önceki ve Nazi olmayan doğumculuk karşıtı akımlardan yararlanan muazzam bir doğumculuk karşıtı propaganda yürütüldü. 1933 tarihli ilk doğumcu yasa doğumculuk karşıtıydı; "biyolojik olarak aşağı" ve "uygunsuz" olanların zorunlu kısırlaştırılmasını öngörüyordu.[49] Baba-merkezli sübvansiyonlar genel değildi ve hiçbir zaman genel olması amaçlanmadı: Etnisite ve soy ıslahı bakımından "aşağı" soydan olanlar, her şeyden önce çocuk sahibi olmamaları gerektiği için dışlandılar. Başka hiçbir ülke benzer boyutlarda bir doğumculuk karşıtı politika izlemedi. Nasyonal sosyalizmin anneliği ve insan yaşamını değersizleştirmesi, doğumculuk karşıtı erillik kültü, en "aşağı" sayılanların imhasına yol açtı: Yaklaşık 300.000 erkek ve kadın Çingene ile 5 milyondan fazla Yahudi erkek ve kadın yok edildi.

Soy ıslahçı ve etnik ırkçılık nasyonal sosyalizme ve Almanya'ya özgü değildi, diğer siyasal gruplar ve diğer ülkelerde de vardı; fakat anlamı ve özellikle pratiği bakımından köklü farklılıklarla birlikte. "Irk" terimi burada sözü edilen tüm ülkelerin nüfusçu dilinde kullanılmıştı. Fakat terimin kullanımı her zaman daha aşağı etnik ya da soy değeri gerekçesiyle ayrımcılık anlamında ırkçılığı ima etmedi; çoğunlukla üreme potansiyeli bakımından "toplum", "topluluk" ya da "ulus" anlamına geldi. Bu terminoloji annelik odaklı feminist dilde ortaya çıktığında durum genellikle buydu. Bununla birlikte bazı radikal feminist doğum kontrol aktivistleri yükselen soy ıslahı dalgasına, birçok sosyalistin desteklediği ve "ilerici" sayılan bir harekete kapıldı; özellikle "uygunsuz" ve yoksul olanlar için doğumculuk karşıtlığını önererek ve böylece annelik yardımına ilk feminist odaklanmayı kadın yoksulluğuyla savaşmaya çevirerek ayrımcılığı savundular. Birleşik Devletler'de Margaret Sanger ve işbirlikçileri anneliği yüceltirken (fakat ücretli anneliği değil) doğumculuk karşıtlığını kadınların ve toplumun tüm sorunlarına, özellikle de yoksulların ve göçmenlerin istenmeyen çoğalması sorununa bir çözüm olarak düşünmeye başladılar. Almanya'da Helene Stöcker ve Henriette Fürth "uygunsuz"ların zorunlu kısırlaştırılmasını savunacak kadar ileri gitti. Kısmen bu feministler soy ıslahçı söylemi kürtaja, kısırlaşmaya ve doğum kontrolüne kamusal onay almanın bir yolu olarak gördüler.[50]

Fransa, İtalya ve İspanya'da "ırk" (*stirpe, raza*) kavramı bütün ulusal nüfusu kapsamaktaydı, hiçbir grubun üremesi yasak değildi. Norveç, İsveç ve Britanya'nın nüfusun bazı istenmeyen kesimlerini dışlamayı amaçlayan soy ıslahçı hareketleri vardı.[51] Britanya'da 1934'te yasal soy ıslahçı kısırlaştırma önerildi, fakat reddedildi; Danimarka 1928'de, İsveç ve Norveç 1934'te böyle bir yasa çıkardı, fakat sadece birkaç vakaya uyguladılar. 1930'larda Birleşik Devletler'de eyaletlerin üçte ikisinin göçmen karşıtı ve diğer ırkçı politikalarla yakından bağlantılı soy kısırlaştırma yasaları vardı; bu yasaların üçte ikisinde zorunlu müdahale hükümleri vardı. Fakat Almanya'da 1934'ten 1945'e kadar gerçekleştirilen yasal kısırlaştırmaların sayısı, 1907'den 1945'e kadar Birleşik Devletler'de yapılanların on katıydı (Birleşik Devletler'in nüfusu Almanya'nın iki katıydı). En önemlisi, Almanya dışında hiçbir ülkede kısırlaştırma politikası soykırımın başlangıcı olmadı.

Alman kadınlar ve erkekler bu cani rejimden kurtulduklarında, devletin doğumculuk karşıtlığından da kurtuldular. Sovyetler Birliği modelini izleyen Doğu Almanya'da anayasal eşit haklar kadınların ev dışında çalışma görevi olarak yorumlandı. Ev işi aşağılandı

(Lenin'in ev işleriyle ilgili küçümseyici görüşlerine uygun olarak) ve propaganda kadınları işe girmeye teşvik etti; böylece "ben" yerine "biz"e, bencillik yerine kolektifliğe öncelik verdi.[52] Bu politika genel düşük ücretlerle ve 1950'de çalışan kadınlara sağlanan olanaklarla (tam ücretli doğum izni) güçlendirildi. Muhtaç anneler ve dullar sadece çalışamaz durumda olduklarında sosyal yardım aldılar ve tüm anneler üçüncü ve daha sonraki çocukların doğumunda bir defaya mahsus yardım alırken, aylık genel ödenekler sadece dördüncü çocuktan sonra ödenmekteydi. 1970'lerde doğurganlıktaki aşırı gerilemeye yanıt olarak "ailede çocuk doğurma ve büyütme hizmetleri" aşağıdaki önlemlerle "kabul edilip takdir edildi":[53] Kadınlar için özel bir iş yasası (iki ya da daha fazla çocuğa bakan annelere haftada 40 saatlik işgünü), işlerinden ayrılmak isteyen bekâr annelere geçici destek; ikinci ve sonraki çocukların doğumunda ücretli bir "bebek yılı". Erken Batı Alman devleti genel olarak annelik işine değer vermedi; anayasasında eşit hakları da garanti etti. Loğusalık yardımı ücretli çalışan kadınlar için iyileştirildi; 1954'te genel çocuk ödenekleri uygulamaya konulduğunda, eski Fransız modeli, işverenlerin denkleştirme fonları modeli örnek alındı ve üç ve daha fazla çocuk sahibi çalışan babalara ödendi. Ancak 1964'te federal hükümet sorumluluğu üzerine alıp, ödenekleri ve ödenekten yararlanabilen çocukların sayısını artırdı; yasa ödemelerin anneye ya da babaya yapılmasını öngörmesine rağmen, genellikle babaya ödeme yapıldı. 1975'e kadar başlıca yardım aracı karı ve çocuklar için vergi indirimi olmaya devam etti.[54] 1979'da sosyal demokrat hükümet çalışan kadınlar için altı aylık ücretli (mütevazı) doğum iznini yürürlüğe koydu ve 1987'de Hıristiyan-demokrat-liberal hükümet bunun yerine, mesleki statüyü dikkate almadan bir buçuk yıllık bir dönem boyunca ayda 600 marka varan genel bir "çocuk büyütme ödeneği"ni geçirdi. Bu uygulama iki önemli özelliğiyle Lily Braun'un seksen yıl önceki idealinden farklıdır: İhtiyaçların tümünü karşılamaz ve kimin çalışmak yerine çocuklara bakmayı tercih ettiğine bağlı olarak anneye ya da babaya ödenebilir.

Gelişimleri kadın hareketlerinin büyümesiyle ve kadınların vatandaşlık haklarına kavuşmasıyla çakışmasaydı modern refah devletleri çok farklı bir görünüm alırdı. Fakat kadınların etkisi, devlet yardımlarının biçimi ve kadınlara yararları, en belirgin biçimde demokrasiler ile diktatörlükler arasında olmak üzere farklı ülkelerde önemli ölçüde farklı oldu. "İkinci dalga" feministlerinden çok azı önceki feminist mirası sürdürdü. Bu arada çalışma koşulları kadınlar için

bile ve kısmen kadınların baskısı nedeniyle hatırı sayılır ölçüde iyileşti. Geleneksel ücret yapısının dışında devlet yardımı kadınlara çok az şey kazandırdı ve annelik o kadar kısa vadeli (ve daha az sayıda kadın için) bir deneyim haline geldi ki, ev dışında iş konusunda pozitif ayrımcılıkla yola devam edildiğinde kurtuluş, adalet ve eşitlik daha yakın gibi görünüyor. Bu, ebeveynliği paylaşma konusunda erkeklere özel baskıyla birlikte, kadınların dişi cinsle ilgili bir annelik vizyonunu yüceltmek ve "anneliğin sosyal bir işlev olarak" kamusal kabulünü sağlamaya çalışmak yerine tercih ettiği yaklaşım gibi görünüyor.

14

Annelik, Aile ve Devlet

Nadine Lefaucheur

AİLE SADECE GELENEKSEL OLARAK insanların biyolojik üremesinin gerçekleştiği ortam değildir, sosyal yeniden üretimin odak noktasıdır da, cinsel farklılığın akrabalık, evlilik ve ortak ikametle etkileştiği yerdir. 1960'lardan beri dünyanın gelişmiş ülkelerinde aileler tüm cephelerde bir kargaşa içindedir. Bu kargaşa nüfusun ve işgücünün yeniden üretiminde yeni bir rejimin ortaya çıkmasına yol açan, dolayısıyla toplumsal cinsiyet ilişkilerinin maddi ve sosyal temelini altüst eden ve ailenin değerini düşüren (daha sonra açıklayacağım bir anlamda) demografik, teknolojik ve ekonomik evrimden kaynaklanan önemli bir değişimin ilk işareti olarak görülebilir.

Aile Zor Durumda

İlk uyarıcı işaret doğurganlıkta bir gerilemeydi. Bütün Batılı ülkelerde on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri sürekli gerilemekte olan doğum oranı II. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda yükselişe geçti ve savaş sonrası yıllarda artış oranı hızlandı. Ne var ki, 1970'lere gelindiğinde bebek patlamasının sona erdiği açıktı. Bazıları Üçüncü Dünya'yla ve aşırı nüfusa karşı mücadeleyle dayanışma adına haberi keyifle selamlarken, bazıları Batı'nın gerilemesinin bir habercisi olarak üzüldü. Her neyse, doğurganlığın ve doğumun çeşitli göstergeleri 1960'ların ortasında düşmeye başladı ve çok geçmeden gerileme oranı on ila on beş yıl içinde doğum oranının pek çok gelişmiş ülkede istikrarlı bir nüfusu sürdürmek için gerekli düzeyin altına düştüğü bir duruma yol açacak gibi görünmeye başladı.

Bir Rakam Telaşı

Bugünün gelişmiş ülkelerindeki mevcut ölüm oranları dikkate alındığında, göç olmadan istikrarlı bir nüfusu sürdürmek için kabaca

2,1'lik bir doğurganlık oranı (kadın başına çocuk) gereklidir. Ne var ki, Birleşik Devletler'de 1957'de 3,7 olan doğurganlık 1975'te 1,8'e düştü. Avustralya'da 1960'taki 3,9'dan 1980'de 1,9'a ve Kanada'da 3,9'dan 1,7'e düştü (Québec'te 1957'de 4 olan oran 1985'te 1,4'e düştü). Japonya'da 1947'de 4,5 olan doğurganlık 1980'lerde 1,7'ye düştü.

Kuzey ve Batı Avrupa'da doğurganlık oranı 1964'te 2,5'in üzerindeydi (ve bazı ülkelerde 3); fakat 1975'e gelindiğinde her yerde 2'nin altına düşmüştü. 1988'de Batı Almanya'da 1,4'e, Avusturya'da 1,5'e ve Belçika, Lüksemburg, Finlandiya, Danimarka ve İsviçre'de 1,6'ya düşmüştü. Güney Avrupa'da gerileme daha sonra başladı, fakat daha hızlı ilerledi. Örneğin İtalya ve İspanya 1975'e kadar istikrarlı bir nüfusu güvenceye almaya yetecek kadar yüksek doğurganlık oranına sahipti, fakat on beş yıl içinde dünyada en düşük doğurganlık oranına sahip olma onurunu Hong Kong'la paylaştılar: 1,3.

Kuşkusuz, 1980'lerin sonuna gelindiğinde doğurganlık oranı Birleşik Krallık'ta, Benelüks ülkelerinde ve İskandinavya'da, özellikle 1983'te 1,6 olan oranın 1989'da 2'ye çıktığı İsveç'te biraz iyileşmişti. Fakat artış "nihai" çocuk sayısından çok, annelerin ortalama yaşında bir artışı yansıtmaktaydı. Japonya hariç tüm ülkelerde doğurganlık oranındaki gerilemeye evlilik dışı doğan çocukların sayısında oldukça belirgin bir artış eşlik etti.

1960'ların başında "gayri meşru" doğum oranının oldukça düşük olduğu (yüzde 2 civarında) Avrupa ülkeleri bu oranın artışına tanık oldular. Akdeniz ülkelerinde ve Belçika'da artış geç ve vasattı. Oysa (boşanmanın yasak olduğu) İrlanda, Lüksemburg ve Hollanda'da artış hızlı ve anlamlıydı: Yirmi beş yılda yüzde 500-600'lük bir artış.

Batı'da önde gelen gelişmiş ülkelerin –Kanada, Fransa, Birleşik Krallık, Batı Almanya, Birleşik Devletler– 1960'ların başında ortalama gayri meşru doğum oranları tüm doğumların yüzde 6 ila 8'i kadardı. Oranın yüzde 10'un altında kaldığı Batı Almanya hariç, tüm diğer ülkeler 1980'lerin ortasında yüzde 15,2'lik bir artışa tanık oldular. Fransa'da 1990'da yeni doğan her dört çocuktan birinin annesi ile babası evli değildi.

Bu yüksek rakamlar, 1960'ta her on çocuktan birinin zaten gayri meşru olduğu ve 1989'da her iki çocuktan birinin evlilik dışı doğduğu İskandinavya'yla karşılaştırıldığında sönük kalır. Eşitsiz de olsa evrensel olan gayri meşru doğum oranındaki artışın kendisi, evliliğin doğurganlık kadar bir darbe aldığını gösterir.

Pek çok Batılı ülke, büyük ölçüde "bebek patlaması kuşağı"nın

evlilik pazarına gelişinden kaynaklanan 1970'lerin "evlilik patlaması"nı kutlarken, evlilik endeksleri birçok ülkede düşmeye başlamıştı. Evlilik endeksi aslında, bir kişinin bugünkü koşulların değişmemesi durumunda elli yaşından önce evlenme olasılığının ölçüsüdür ve 1960'ta bu endeks bütün ülkelerde hem erkekler, hem kadınlar için yüzde 90'ın üzerindeydi. 1960'ların ortasında İskandinavya'da ve birkaç yıl içinde ilk önce Orta Avrupa'nın (Batı Almanya, Avusturya, İsviçre) ve daha sonra Batı Avrupa'nın (Birleşik Krallık ve Fransa) pek çok demokrasisinde gerilemeye başladı. 1980'lerin ortasında bu ülkelerdeki evlilik endeksi yüzde 48 ila 66 arasındaydı; bu, koşulların değişmemesi durumunda her iki ya da üç kişiden birinin bekâr kalacağının göstergesiydi. Bununla birlikte Akdeniz ülkelerinde evlilik endeksi doğurganlık oranı gibi 1970'lerin ortasına kadar gerilemedi. Bu arada, evli olmayan çiftlerin oranı, boşanma oranı ve tek ebeveynli ailelerin oranı bütün Batı ülkelerinde hızla yükselmeye başladı.

1980'de İtalyan çiftlerin yüzde 1'i; İngiliz, Amerikalı ve İsviçreli çiftlerin yüzde 3-4'ü; Fransız, Québec'li ve Batı Alman çiftlerin yüzde 6-8'i ve İsveçli çiftlerin yüzde 15'i evli değildi. Evli olmayan çiftlerin sayısının arttığı ülkelerde, bu görüngü gençlerin yanı sıra yaşlılara da bulaşmaktaydı; fakat otuz yaşın altında olanlar arasında özellikle belirgindi: İsveç'te 1985'te bu yaş grubunda evli olmayan çiftlerin sayısı, evli olanlardan fazlaydı. 1983'te Birleşik Devletler'de otuz beş yaşından küçük, ebeveynleriyle birlikte yaşamayan ve evli olmayan kadınların yüzde 20'si evli olmadıkları bir erkekle birlikte yaşıyordu. (Bu oran otuz beş ila elli beş yaş arasındakiler için sadece yüzde 10'du.) Fransa'da 1980'lerin sonunda otuz yaşından küçük ve çift halinde yaşayan kadınların yaklaşık yarısı evli değildi.

Evlilik endeksi gerilemeye başlamadan önce de, boşanma oranları pek çok Batılı ülkede artmaya başlamıştı. 1960'ta (oranın zaten binde 6'ya yakın olduğu Danimarka hariç) yıllık boşanma sayısı boşanmanın yasal olduğu ülkelerde yaklaşık binde 2'ydi. Yirmi yıl sonra Hollanda, Birleşik Krallık ve Danimarka'da binde 10'un üzerindeydi; sadece Güney Avrupa'da binde 5'in altındaydı.

Mevcut koşulların değişmemesi durumunda evli bir çiftin boşanma olasılığını ölçen (yüzde olarak) boşanma endeksi daha da anlamlıydı. 1960'ların ortasında Batı Avrupa'daki boşanma endeksi (İtalya, İspanya ve İrlanda gibi boşanmanın yasadışı olduğu ülkeleri ayırırsak) yüzde 6 (İskoçya'da) ile yüzde 18 (İsveç ve Danimarka) arasında değişmekteydi. 1975'te İsveç'te yüzde 50'ye, Birleşik Krallık ve Danimarka'da yüzde 40'a çıkmıştı ve diğer ülkelerde yüzde 25 civarında duruyordu; sonraki birkaç yıl içinde 5 ila 10 puan daha arttı.

Boşanma endeksinin 1950'de yüzde 25'e ulaştığı Birleşik Devletler'de 1960'ta yükselmeye başladı ve 1970'te yüzde 40'a ulaştı.

Boşanma sadece genelleşmekle kalmadı, aynı zamanda evliliğin ilk yıllarında gerçekleşme eğilimindeydi. Örneğin 1959'da Büyük Britanya'da verili bir yılda evlenen çiftlerin yüzde 14'ünün boşanması ortalama yirmi yılı almaktaydı. Bu rakam 1969'da on yıla, 1979'da altı yıla düşmüştü.[1]

Bütün bu değişimlerin sonucu gelişmiş ülkelerde tek ebeveynli ailelerin oranında bir artıştı. Birçok ülke er ya da geç, daha hızlı ya da daha yavaş "eski rejim"den yenisine bir geçişe tanık oldu. Eski rejimde tek ebeveynlerin çoğunluğu dul ya da bir eş ya da cinsel partner tarafından terk edilmiş bireylerdi. Yeni rejimde boşanma ve gönüllü ayrılık, çocukların ebeveynden biriyle birlikte yaşamasının baş nedeni haline geldi.

1980'lerin sonunda birkaç Ortak Pazar ülkesi hâlâ eski rejim altında yaşamaktaydı: Tek ebeveynli aileler çocuklu tüm ailelerin yüzde 10'undan azını oluşturmaktaydı ve tek ebeveynlerin dörtte birinden azı boşanmıştı. Belçika'da ve Lüksemburg'da durum böyleydi; fakat her şeyden önce boşanmanın yasak olduğu ya da yakın zamanda yasallaştırıldığı İrlanda'da ve Akdeniz ülkelerinde. Danimarka, Batı Almanya, Fransa, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler gibi diğer ülkeler yeni rejime zaten geçiş yapmıştı: Çocuklu ailelerin yüzde 10'undan fazlası tek ebeveynli aileydi (Danimarka'da yaklaşık yüzde 20 ve Birleşik Devletler'de yüzde 25) ve tek ebeveynlerin yüzde 25'inden azı duldu ve yüzde 40'ından fazlası boşanmıştı (Danimarka'da yaklaşık yüzde 70). Doğurganlık oranındaki ve evlilik endeksindeki değişimler gibi, bu yeni tek ebeveynlik rejiminin ortaya çıkışı da çoğunlukla, oldukça farklılaşmış evlilik ve ebeveynlik rolleriyle "çekirdek aile" modelinde bir krizin sonucu –ve belirtisi– olarak görülür.

Çekirdek Ailede Kriz ya da Bir Kaşık Suda Kopan Fırtına

1950'lerde aile tartışmaları güya bir zamanlar birkaç kuşağı ve klanları bir çatı altında toplayan "geniş" ataerkil aile karşısında "çekirdek" ailenin (baba, anne, çocuklar) zaferini ya kutladı, ya buna üzüldü. Ne var ki, birçok bölgede Ortaçağ'ın sonundan beri ebeveynlerin, yetişkin çocukların ve çocukların çocuklarının bir meskeni paylaşmasına ender rastlanmaktaydı. Dahası savaş sonrasının konut sıkıntısıyla birleşen bebek patlaması aile başına düşen ortalama kişi sayısını fiilen artırmıştı. 1950'lerde tüm gelişmiş ülkelerde en az üç kişiden oluşan aileler çoğunluktaydı.

Otuz yıl sonra işler değişmişti: İskandinavya, Avusturya, İsviçre, Belçika, Hollanda, Fransa, Batı Almanya ve Birleşik Krallık'ta tüm ailelerin yarısından fazlası bir ya da iki bireyden ibaretti. İki kişilik ailelerin oranı çok az değiştiğine göre, dramatik bir biçimde artan, tek kişilik ailelerin sayısıydı. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra tek kişilik aileler Kanada'da toplam ailelerin yüzde 6'sını, Fransa'da yüzde 19'unu oluşturmaktaydı. 1980'de Batı'da tüm ailelerin beşte bir ila üçte biri yalnız yaşayan bir erkekten ya da kadından ibaretti. Tek kişilik ailelerin sayısındaki artışın nedeni öncelikle genel olarak artan ortalama ömür ve kadınların ömrünün erkeklerinkinden uzun olmasıydı (yalnız yaşayanların çoğunluğunu yalnız kadınlar oluşturuyordu). Fakat bu çoğunlukla evlilikten duyulan memnuniyetsizliğin bir işareti olarak görüldü. Gençler ilk önce evlenmeyi, sonra birlikte yaşamayı bıraktılar. Bu açıklama çok ileri gider. Yine de, yakın zamanda yapılan kimi araştırmalar "birlikte yaşamayan çiftler"de bir artışa işaret etmektedir: Örneğin Fransa'da 1985'te yalnız yaşayan kadınların üçte biri ve erkeklerin dörtte biri, istikrarlı bir aşk ilişkisi içinde olduğunu ifade etti.[2]

Yüzyılın başından beri ev dışında çalışan evli kadınların oranındaki değişimler farklı sanayileşmiş ülkelerde farklı modeller izledi. Büyük Britanya gibi bazı ülkelerde çalışan kadınların oranı istikrarlı kaldığı halde, Belçika ve Fransa gibi diğer ülkelerde geriledi. Kuzey Amerika ve Batı Almanya'da ise II. Dünya Savaşı'ndan beri sürekli artmıştı. 1960'ların ortası pek çok ülkede çalışan evli kadınların oranında keskin bir artışa tanık oldu.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne (OECD) üye ülkelerden, 1970'lerin sonunda en yüksek çalışan evli kadın oranına İskandinavya ve İngilizce konuşan ülkelerde rastlanmaktaydı; bu ülkelerde on beş yaşından büyük kadınların yüzde 45'inden fazlası çalışmaktaydı (Birleşik Krallık ve Avustralya'da yüzde 45, Birleşik Devletler ve Kanada'da yüzde 49, Danimarka ve İsveç'te yüzde 57) ve bunların çoğu part-time çalışıyordu (İskandinavya'da onda dördü, Birleşik Devletler'de onda ikisi). 1985'te elli yaşından küçük iş sahibi evli kadınların oranı, on Ortak Pazar ülkesinin beşinde yüzde 55'i geçmekteydi: Batı Almanya, Belçika, Büyük Britanya, Fransa ve Danimarka (yüzde 87). Bu beş ülkenin üçünde –Danimarka, Belçika, Fransa– ve İtalya gibi diğer ülkelerde dört yaşından küçük en az bir çocuklu kadınların üçte birinden fazlasının full-time işi vardı.

Ayrılan çiftlerin sayısındaki artış dışında bu görüngülerden hiçbiri gerçekten yeni değildir. Geçmiş yüzyıllarda yüksek ölüm oranları birçok ebeveyni çocukları tek başına büyütmekle baş başa bırakmaktaydı ve birçok bölgede çocuklar evlenince ya da daha ön-

ce iş bulunca evden ayrılırdı: Böylece yüksek doğum oranı, yüksek ölüm oranı ve çocukların ayrılması birleşip aile büyüklüğünde hatırı sayılır dalgalanmalara neden olmaktaydı. Gayri meşru doğumlar ve evlenmeden birlikte yaşama sanayi devriminden sonra arttı. Avrupa'da doğurganlık oranının hatırı sayılır oranda gerilemesi ilk kez olmuyordu: On dokuzuncu yüzyılın sonunda Kıta'nın birçok yerinde ve Fransa'da daha önce aynı şey olmuştu. Ve kadınlar işe gitmek için modern zamanı beklemediler.

O halde demografik endekslerde 1960'ların ortasından beri gerçekleşmekte olan değişimlerin önemini, sadece bir kaşık suda koparılan fırtına saymalı mıyız? Kuşkusuz yukarıda belirtilen değişimler bariz bir biçimde "konjonktürel" olduğu kadar tahminidir de.[3] Dahası birçok sosyolog ve demograf, tehlike işaretlerine rağmen "aile hâlâ başarılıdır" diyor. Örneğin, Batı Almanya'daki kadınların çocuk isteyince evlendiklerine ve çocuklar küçük olduğu sürece evde kaldıklarına; Amerikalı kadınların çok fazla birlikte yaşamadıklarına, kolayca boşandıklarına, fakat aynı sıklıkta yeniden evlendiklerine ve Fransa'da 1980'lerde boşanma, birlikte yaşama ve evlilik dışı doğum oranlarındaki artışa rağmen, yirmi yaşından küçük insanların yüzde 83'ünün evli ebeveynlerden doğduğuna, onlarla birlikte yaşadığına, aynı oranda otuz ila elli yaş arası erkek ve kadının evli olduğuna ve hiç boşanmadığına işaret ediyorlar.

Dahası birçok feminist yazar, iş sahibi kadınların yüksek oranına rağmen pek çok kadın için çocuk büyütmenin, fiziksel bağımlı kişilerin bakımı, aile sorumlulukları, ev işi ve ev içi üretimle birlikte bir numaralı öncelik olarak kaldığını göstermeye çalıştı. Bu bulgular, ev işlerinin bölüşümünde çok az değişimi gösteren erkeklerin ve kadınların iş programlarıyla ilgili araştırmalarla da desteklenir.

Bununla birlikte aile kurumunun sürekli özelliklerine ve "cinsel düzen"e odaklanmak, geçen yüzyılda ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden beri Batı'da nüfusu ve işgücünü etkileyen değişimlerin büyüklüğünü küçümsemeye yol açar.

Yeni Bir Annelik Rejimi

1870'ten itibaren bir dizi buluş ile bilimsel ve teknolojik ilerleme ölüm oranını düşürdü ve gebelik ile emzirmenin bir kadının yaşamından aldığı oranı dramatik ölçüde azalttı, böylece cinsel işbölümünün ve iktidarın geleneksel temelini sarstı.

Anne ve bebeklerin üremeyle bağlantılı ölüm ve hastalık riskleri, geçen yüzyılda hijyen, tıp ve beslenme alanlarındaki ilerlemey-

le önemli ölçüde azaldı. 1930'da bebek ölüm oranı (bir yaşından önce ölen çocukların oranı) hiçbir yerde yüzde 3,5'ten düşük değildi ve Akdeniz ülkelerinde, Orta Avrupa'da ve Japonya'da yüzde 10'un üzerindeydi. 1955'e gelindiğinde tüm Batılı ülkelerde yüzde 5'in altına düşmüştü ve 1965'te, Akdeniz ülkeleri hariç yüzde 2,5'in altındaydı. 1989'da Kanada'da, Kuzey ve Batı Avrupa'nın çoğunda bebek ölüm oranı yüzde 0,8'in altındaydı; İsveç ve Finlandiya'da yüzde 0,6'ya ve Japonya'da yüzde 0,5'e düşmüştü.

Bu arada ortalama ömür hatırı sayılır ölçüde arttı. On sekizinci yüzyılın ortasında Fransa'da doğan bir kadın ortalama olarak otuz yıldan az yaşamayı umabilirdi. Bir yüzyıl sonra ortalama yaşam süresi kırka yükselmişti. 1930'da doğan bir kadın altmışına kadar yaşamayı umabilirdi, oysa 1987'de doğan biri seksen yedi yıllık bir ömre göz dikebilirdi.

Kadınların yaşam beklentisindeki artış erkeklerinkinden daha fazlaydı. 1950'de gelişmiş ülkelerde otuz yaşında bir kadının yaşam beklentisi, aynı yaştaki bir erkeğin ömründün üç yıl fazlaydı. Otuz yaşında İsveçli bir kadın kırk altı yıl daha yaşamayı umabilirdi, İsveçli bir erkek ise sadece kırk üç. Uzmanlar, erkek ve kadın yaşam tarzları daha fazla birbirine benzedikçe bu dengesizliğin azalacağını beklemişti; fakat, özellikle jinekolojik tanı ve tedavilerdeki gelişmelerden sonra azalmak yerine arttı. 1970'te otuz yaşında bir erkeğin yaşam beklentisi çok az artış kaydetmişti ya da hiç artmamıştı; oysa aynı yaştaki kadınlar üç yıl daha kazanmıştı. Otuz yaşında İsveçli bir kadın kırk dokuz yıl daha yaşamayı bekleyebilirdi, İsveçli bir erkek ise kırk dört; Fransa'da rakamlar sırasıyla kırk sekiz ile kırk birdi. Doğumdan itibaren ölçüldüğünde cinsiyetler arasındaki dengesizlik daha da büyüktü: 1980'lerin ortasında İsveç'te ve diğer pek çok gelişmiş ülkede altı ila yedi yıl, fakat Birleşik Devletler'de yedi yıldan fazla ve Fransa ile Finlandiya'da sekiz yıl.

Ölüm oranındaki anlamlı gerileme "demografik geçiş" denilen şeyin arkasındaki itici güçtü. Gelişmiş ülkelerdeki çiftler ikisini yetişkin görmek umuduyla beş ila altı çocuk sahibi olmak zorunda olmadıkları için, sadece doğum sayısını sınırlamayı istemekle kalmadılar; bunu yapmanın araçlarına da sahiptiler ve bu durum, düşük bir ölüm oranı ile düşük bir doğurganlık oranının karakterize ettiği "yeni bir demografik rejim"e yol açtı.

Doğum kontrolüne doğru hareket Fransa'da on sekizinci yüzyılın sonunda ve diğer pek çok Batılı ülkede on dokuzuncu yüzyılın sonunda başladı; fakat ancak 1950'lerin sonunda "sonuç alıcı silahlar", oral gebelik önleyiciler ve rahim içi aygıtlar biçiminde kullanılabilir oldu.[4] Bu tür yapay gebelik önleyicilerin kullanılmasına

gösterilen muhalefete rağmen, yeni teknolojiler rağbet gördü; öyle ki, 1990'da gebe kalmak istemeyen, çocuk doğurabilir yaşta Fransız kadınların yüzde 48'i oral gebelik önleyici, yüzde 26'sı spiral kullanıyordu ve yüzde 3'ünden azı hiçbir gebelik önleyici kullanmıyordu. Batı Almanya'da ve Belçika'da da kadınlar hapları tercih ettiler; oysa Kuzey Avrupa'da rahim içi aygıtları yeğlediler. Hollanda, Birleşik Krallık ve hepsinden çok Birleşik Devletler ve Kanada'da cerrahi kısırlaştırma yaygındı: 1980'lerin ortasında Québec'te evli kadınların yaklaşık yarısı ya yumurtalık kanallarını bağlatmıştı ya da vazektomi olmuş erkeklerle evliydi.

"Modern" gebelik önleme yöntemleri ilk kullanıldığında iddia edildiği kadar "sonuç alıcı silah" olmasalar da, sadece gebeliğin önlenmesinde değil bütün cinsel yaşamda kimin inisiyatif alacağını ve kontrole sahip olacağını belirlediği için cinsel ilişkilerde önemli bir değişim vaat etmekteydiler. Doğum kontrol hapı ve spiral cinsel ilişkileri çok daha az engellemekteydi ve daha önceki doğum kontrol yöntemlerinden çok daha fazla güvenilirdi. 1935 ile 1958 yılları arasında yapılan çeşitli araştırmalarda ölçüldüğü gibi, alternatiflerin (geri çekilme, prezervatif, vajina yıkama, diyafram ve "takvim yöntemi") başarısızlık oranı asgari yüzde 6'dan yüzde 38'e kadar uzanmaktaydı.

Daha da önemlisi, hap ve spiral kadınların cinsel ilişkiden önce kullanabildiği gebelik önleme yöntemleriydi. Yaşamlarının hangi noktasında ve ne sıklıkta gebe kalmak istediklerini belirleyebiliyorlardı. Kadınlar bu doğum kontrolü biçimlerini tercih edince, erkekler tarihte ilk kez kadınlara iradelerine rağmen gebelik riskini dayatamıyorlardı. Çocuk isteyen erkek, partneri de istemedikçe hiçbir şey yapamazdı. Dahası, genetikteki ilerleme kendi kısırlıklarının (ya da bir oğul doğuramamanın) suçunu partnerlerine yüklemeyi ya da sorumluluğunu almak istemedikleri bir çocuğun babalığını inkâr etmeyi erkekler için zorlaştırdı.

Bebek ölüm oranındaki gerileme, "doğum kontrolü devrimi"yle birlikte, Batı toplumunda ortalama kadının gebelikte harcadığı zaman miktarını dramatik ölçüde azalttı. Eski demografik rejimde (birçok Üçüncü Dünya ülkesinde varlığını sürdüren) gebelik tipik kadının yaşamında dört buçuk yıl işgal etmekteydi. Son çocuğu doğduğunda kadın ortalama kabaca kırk yaşında olurdu ve yirmi üç yıl daha yaşamayı bekleyemezdi. Yeni rejimde bir kadın yaşamının on sekiz ayında gebedir, son çocuğu doğduğunda otuzundan fazla değildir ve bir yarım yüzyıl daha yaşamayı bekleyebilir.[5]

Dahası, geç on dokuzuncu yüzyıldan beri geliştirilen ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygın bir biçimde pazarlanan yeni bebek bes-

leme teknikleri sadece bebek ölüm oranlarını düşürmekle kalmadı, çocuk doğurma ile çocuk büyütme arasındaki bağı da kopardı: Ortalama emzirme süresi azaldı ve bebek bakımında annenin yerini alabilecek insanların sayısı arttı. Eskiden sadece başka bir emziren anne (ya da çocuk için daha da büyük bir risk oluşturan başka bir memeli) kendi bebeğini emziremeyen ya da emziremeyecek annenin yerini alabilirdi. Fakat sterilleştirilmiş hayvan sütünün, biberonların ve emziklerin gelişiyle, hazır mamaların ve bebek yiyeceklerinin kusursuzlaşmasıyla birlikte, cinsiyeti ne olursa olsun herkes –ve dolayısıyla tarihte ilk kez baba– yeni doğana bakabilirdi. Dahası eğer kullanıldıysa sütanne düzenli kullanılmalıydı; oysa biberonla besleme düzensiz olabilirdi. O nedenle bir bebeğin hayatta kalmak için annesine ya da emziren başka bir dişiye teknik olarak ihtiyacı yoktu. Bu yüzden ebeveynlerin ve ötekilerin (aile üyeleri, komşular, arkadaşlar, çalışanlar, dadılar, bakıcılar) bebek bakım işini paylaşması olanaklı oldu.

Annelerin çok küçük çocuklarıyla birlikte kalma ihtiyacı, çocuk bakım işinin kadınlarca yapılmasının bir bakıma doğal ya da rasyonel olduğu düşüncesine yol açmıştı; fakat yeni bebek besleme teknikleri bu inancın meşruiyetini zayıflattı ve kadınları emek pazarına girmek üzere hem fiziksel, hem ideolojik olarak "özgürleştirdi". Ev işinde ve daha genel olarak "üreme işi" denilebilecek şeylerin tümündeki değişimler de bu özgürleşmeye katkıda bulundu.

Refah ve Üreme İşi

Kapitalist ülkelerin II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşadığı otuz yıllık güçlü ekonomik büyüme, refahta eşitsiz de olsa yaygın bir ilerlemeye de tanık oldu, sözcüğün her iki anlamında: Refah devletinin sağladığı refah türü ve yükselen rahatlık ve zenginlik düzeyiyle bağlantılı refah. Bu yüzden refah sadece modern devletin bir simgesi değil, aynı zamanda seri üretimin ve tüketimin arkasındaki itici güçtür ve her iki nedenden ötürü, kadınların geleneksel ev kadınlığı ve bakıcı rolü ebediyen değişti.

Ev Kadınının "Kurtuluşu"

Evin doğası ve ev işinin koşulları II. Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yılda dramatik ölçüde değişti.[6] Tüm Batılı ülkelerde, savaşın hasarlarına ve sonuçta ortaya çıkan konut krizine maruz kalanlarda bile, konut stoku hızla büyüdü ve kişi başına ortalama yaşam mekânı iki

katına çıktı. Fransa'da iki savaş arası dönemde 2 milyondan az yeni konut inşa edilmişti ve savaş 1 milyondan fazla konutu yıkmış ya da oturulamaz hale getirmişti; fakat 1945 ile 1971 yılları arasında, 5 milyondan fazlası devlet yardımıyla olmak üzere 7 milyondan fazla yeni konut inşa edildi. Ortak Pazar ülkelerinde 1950'den 1963'e kadar her yıl her 1.000 meskûn için 7 yeni konut inşa edildi. 1963'te inşaat oranı İsveç'te 10'nun üzerinde, İsviçre, Batı Almanya ve Finlandiya'da 9, İtalya ve Birleşik Devletler'de 8'di. İster Birleşik Devletler, Belçika, Birleşik Krallık ve Danimarka'da olduğu gibi bireysel evler olsun, ister Fransa ve İsviçre'de olduğu gibi apartman olsun, yeni konutların çoğu en az dört odalıydı ve tüm kolaylıkları (ısınma, su, kanalizasyon, elektrik) kapsayan modern konfor standartlarına uygun olarak inşa edilmişti.

Hem kullanılabilir mekân miktarındaki artışın, hem belli odaların belli amaçlar için kullanılmasının sonucu olarak evin ve bakımı için gerekli görevlerin doğası hatırı sayılır ölçüde değişti: Standart bir "modern" evin bir mutfağı, banyosu (ya da banyoları), yatak odası (ya da odaları) ve salonu vardı. Isınma ve yemek pişirme için (sadece aydınlatma için değil) gaz ve/veya elektrikle birlikte musluk suyu ve kanalizasyon standartlaştı. "Ocağın sıcaklığı" artık mutfak dışındaki odalarda da bulunabiliyordu.

Daha zahmetli ev işlerinden bazıları böylece ortadan kalktı: Her gün su, kömür ve odun taşımak artık zorunlu değildi; ateş yakmaya ve yanar durumda tutmaya ya da ateş külü, durulama suyu ve insan pisliği taşımaya da gerek yoktu. Dahası, birçok ev işi artık ev aletleriyle en azından kısmen makineleştirilebilirdi.

Gazlı ve elektrikli fırınlar, buzdolapları, elektrikli kahve değirmenleri, elektrikli süpürgeler, dikiş makineleri, çamaşır makineleri ve elektrikli ütüler yemek pişirme, temizlik, çamaşır yıkama ve onarma işlerini değiştirdi. Bununla birlikte, pek çok Batılı ülkede ancak 1970'lerde tüm ailelerin yarısından fazlası "birinci dalga" ev aletleriyle (araba ve televizyon dahil) donatıldı. Fransa ve İtalya gibi ülkelerde "tüketim toplumu"na karşı protestolar aslında, bu ülkeler ailelerinin yüzde 50'sini sıcak su, modern banyo, telefon, çamaşır makinesi, elektrikli süpürge ya da TV'yle donatmadan önce patlak verdi.

"Modern" tüketim ürünlerinin artan kullanımı da ev işlerini bir o kadar etkiledi: Konserve, dondurulmuş ya da hazır yiyecekler, deterjanlar ve diğer temizlik ürünleri, kâğıt havlular ve tuvalet kâğıtları, sentetik kumaşlar vb. Dahası ev kadınları giysi ve yemek gibi daha önceleri evde yapılan birçok şey için giderek daha fazla "dışarıdan tedarikçiler"e yöneldiler.

Kadınların ev işlerine tam gün ayırmaları artık gerekli olmadığı için, büyük bir emek rezervi ev dışında üretken çalışmaya açıldı. Ev işinin dönüşüme uğraması bu tür dışarı işlerini de zorunlu hale getirdi; çünkü kısmen ya da tamamen geleneksel ev işi biçimlerinin yerini alan hizmetleri, donanımı ve yeni ürünleri satın almak için iki gelir gerekiyordu.

Sınai üretkenlikte II. Dünya Savaşı'nın sonu ile 1970'lerin ortası arasında gerçekleşen hatırı sayılır artışa rağmen, satın alma gücünü artırmaya yönelik hükümet politikalarının canlandırdığı aile taleplerini karşılamaya yeterli değildi. Bu yüzden ev ihtiyaçları arz eden sanayiler ve hizmetler artan bir hızda kadın işçi aldılar. Örneğin 1954 ile 1980 yılları arasında gıda üretimi ile perakende gıda ve hazır giyim satışında çalışan kadınların sayısı yüzde 80 artarken, restoran ve kafelerde kadın istihdamı yüzde 150 ve ev aletleri imalatında yüzde 250 arttı.

Evlerin konforu arttıkça, kadınlar iş bulmak için evin dışına çıktı. "Güç" gerektiren işlerde erkeklerin öncelik aldığı ve kadınların evde çalıştığı eski "sınai" mantık, hizmet sektörünün yükselişi ile otomasyona ve bilgisayarlara artan bağlılık nedeniyle "sanayi sonrası" emekte meydana gelen değişimlerle zayıfladı.

Sanayileşmenin ilk aşamalarında "kas sermayesi" her gün yeniden oluşturulmalıydı ve bu yeniden oluşum için gerekli emek büyük ölçüde başkalarına, genellikle de eve havale edilirdi. Ne var ki, şimdi "entelektüel sermaye" kas gücünden daha değerliydi ve işler değişmişti. Özünde entelektüel sermaye bir birey iş piyasasına girmeden önce kazanılmalıdır ve bu sermayenin birikimi, ulusun eğitim, öğretim ve kültürel rezervlerinden alınan mal ve hizmetlerin kullanılmasına bağlıdır. Gerekli beceriler okulda edinilir, fakat okulun başarısı ailenin, özellikle "sosyalleşme"ye uğrayan kişinin annesinin kültürel sermayesiyle güçlü bir biçimde bağıntılıdır.

İşgücünün eğitimi ve bakımında meydana gelen bu değişim, evlilikle bağlantılı çeşitli demografik göstergelerde daha önce sözü edilen değişimlerden büyük ölçüde sorumludur. Verili herhangi bir birey için, kas gücünün yeniden oluşumunda can alıcı olan "müstakbel aile"nin (bir kişinin evlilikle yarattığı aile) ve evlilik bağının işlevsel önemi, entelektüel sermayenin oluşumunda ve "güncelleştirilmesi"nde marjinaldir.

Buna karşı, "sosyal aile"nin (bir çocuğun içinde büyüdüğü aile) ve kültürel sermayesinin işlevsel önemi her zamankinden daha büyüktür ve üreme işinde sosyalleşme ve kültürle bağlantılı faaliyetlerin ve yatırımların etkisi de bir o kadar büyüktür. Bu yüzden, Daniela del Boca'nın yazdığı gibi, "ev işindeki teknolojik de-

ğişimler *bakımla* bağlantılı faaliyetlerin üretkenliğini artırdı"ğı halde, "*yatırım* faaliyetleri için aynı şey geçerli değildir".[7] Bu yatırım faaliyetleri, özellikle okullarla ve refah bürokrasisinin çeşitli kuruluşlarıyla ilişkileri sürdürme işi artmıştır; çünkü sosyal koruma sistemleri büyümüş, yaşlılara ve hastalara bakma sorumluluğu ve üreme işinin diğer boyutları ya özel tedarikçilere ya da hükümete geçmiştir.[8]

Üreme İşinin "Kolektifleşmesi"

1980'lerin ortasında Ortak Pazar ülkelerinde bir çocuğun zorunlu eğitime başlama yaşı beş ila yedi arasında değişmekteydi. Fransa, Belçika ve İtalya'da pek çok çocuğun tam gün okula gitme yaşı üçtü. Almanya, Hollanda, Lüksemburg, İrlanda, İspanya ve Yunanistan'da üç ila beş yaşında çocukların yarısından fazlası bir anaokuluna, hazırlık okuluna, kreşe ya da oyun grubuna devam ederdi (genellikle günde altı saatten az). Bununla birlikte pek çok Avrupa ülkesi üç yaşından küçük çocukların sosyalleşmesinde çok az rol oynadı ve annelerini işten kurtarmak için çok az şey yapıldı. Bu çok küçük çocukların yüzde 5'inden fazlasının devletin gündüz bakım kurumlarına bırakıldığı ülkeler Fransa, Belçika ve Danimarka'ydı. Fransa'da ve Belçika'da üç yaşından küçük çocukların yaklaşık dörtte biri komünal bir gündüz bakım kuruluşuna ya da anaokuluna devam etmekteydi. Danimarka'da devlet ve komünal finansmanlı gündüz bakım merkezleri üç yaşından küçük çocukların yüzde 45'ine hizmet sunuyordu ve üç ila yedi yaşında çocukların (henüz okula gitmeyen) yaklaşık yüzde 90'ı kamusal fonlu ya da sübvansiyonlu bir faaliyete katılmaktaydı.[9]

Yaşlılar yetişkin çocuklarına bağımlı olmadan onlarla birlikte yaşayabilirler; aldıkları yardımdan fazla olmasa da bir o kadar yardım verebilirler. Yine de, bu tür birlikteliklerin sıklığı II. Dünya Savaşı'ndan itibaren azaldı ve bu, ortalama ömürdeki artışa rağmen, yaşamlarının en iyi dönemlerinde yetişkinlerin yaşlılara geçmişte olduğundan daha az baktıklarını gösterir. Emekli maaşları artık genelleşmiştir ve bir zamanlar olduğundan daha fazladır; yaşlıların ihtiyaçlarını karşılamak için birçok kurum yaratıldı. Kendi evlerinde kalmak isteyen yaşlıların yararlanabileceği hizmetler ve sübvansiyonlar da vardır. Dahası, halk sağlığı genel olarak iyileşti ve kendi başına yaşamak isteyen yaşlıların yararlanabileceği daha fazla konut var. Bu yüzden Fransa'da 1962 ile 1982 yılları arasında yetmiş beş yaşından büyük kadınların sayısı yüzde 71 artmasına rağmen, bu yaş grubunda çocuklarından biriyle birlikte yaşayanların sayısı aynı

dönemde sadece yüzde 22 arttı. Danimarka'da ise 1962 ile 1977 yılları arasında çocuklarından biriyle birlikte yaşayan eşleri ölmüş seksenliklerin oranı erkeklerde yüzde 41'den 22'ye, kadınlarda yüzde 27'den 11'e düştü.

Bir zamanlar bakıma muhtaç kuşakların (çocuklar ve yaşlılar) bakımından öncelikle sorumlu olan kadınların yükleri hafifledi ve sorumluluk kısmen topluluğa geçti. Geçmişte bu yük, kadınların aile yaşam döngüsünün en azından bir kısmı süresince evde kalmaları demekti; fakat şimdi iş piyasasında az çok sürekli kalma ve böylece yeni kariyer fırsatlarına açılma özgürlüğüne sahiptirler. Örneğin Fransa'da öğretim ve sağlık mesleklerinde çalışan kadınların sayısı 1962'den 1982'ye kadar dört kat ve küçük çocuk bakımında (anaokulları, gündüz bakım merkezleri) on sekiz kat arttı.

Dahası, birlikte düşünüldüğünde sosyal hizmetler (öğretim, sağlık, sosyal yardım ve benzeri) Avusturya, Batı Almanya ve İtalya'da tüm işlerin onda birini, Fransa, Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve Kanada'da altıda birini, İskandinavya'da dörtte birini oluşturuyor. Kadın istihdamının en dramatik biçimde arttığı sektör budur.

Refahla mı Evli?

Kadın istihdamında artış, kamusal ve özel yaşamın genişlemesi ve "işgücünü yeniden üretim sektörü" –ya da daha bilinen ifadesiyle "sosyal hizmet sektörü"– arasındaki yakın bağlantı bazı yorumcuların kadınları "refah devletiyle evli" diye tarif etmelerine yol açtı. Aslında bazıları "kadınlar[ın] hem hizmet sağlayıcılar, hem sosyal yardım alanlar olarak refah devleti" olduğunu ileri sürdü.[10] Aynı şekilde Helga Maria Hernes yeniden üretim işinin kolektifleşmesi ve profesyonelleşmesinin "kadınların o zamana kadar kocalarına ve babalarına ekonomik bağımlılığını, hem kamusal sübvansiyonların ve hizmetlerin müşterileri ve tüketicileri olarak, hem özünde yeniden üretim işini yaptıkları için ücret aldıkları kamu sektörünün çalışanları olarak devlete ekonomik bağımlılığa dönüştürdü"ğünü ileri sürer.[11]

Kadınların refah devletiyle evlendiklerine dair sav çok inandırıcı olmasa da, bu formülasyon evliliğin ve "müstakbel aile"nin değer kaybına işaret ettiği için yararlıdır.[12] Evliliğin yapısındaki değişimler (gayri resmi birlikte yaşamanın ve boşanmanın artması gibi) üreme işinin "entelektüelleşmesi" ve kolektifleşmesinin karakterize ettiği bir sanayi sonrası üreme rejiminin ortaya çıkışını yansıtabilir. Böyle bir rejimde evlilik işlevsel dayanaklarını yitirir ve önce-

likle aşk duyguları ve cinsel çekicilikle meşrulaştırılır, dolayısıyla daha fazla özel ve daha az kalıcı bir mesele haline gelir.

Refah devleti ev bakımı, çocuk bakımı, hasta bakımı, yaşlıların bakımı vb. yükleri hafifleterek ve bir dizi sosyal koruma sağlayarak kadınlar için çalışmayı olanaklı hale getirdi. Bu durum evlilikten sakınmayı ya da yararları maliyetlerinden fazla gibi görünmüyorsa bir evliliğe son vermeyi olanaklı kılarak kadınları bir kurum olarak evliliğe daha az bağımlı hale getirdi. Dahası, refah devleti "boşanmış çocuklar"ın sorunlarıyla uğraşmaya yardımcı olmakla ve tek ebeveynli ailelere yardım vermekle, özellikle çocukların sosyalleşmesinin söz konusu olduğu yerlerde kadınların daha fazla bağımlılığından kaynaklanan riskleri sınırlandırmaya ve kolektifleştirmeye çalıştı. Yine de refah devletinin tüm kadın vatandaşları evlilik konusunda aynı özerkliğe sahip değildir ve hepsi sahip oldukları özerklik için aynı bedeli ödemezler.

Sosyal Hizmet Görevlileri ve Bağımsızlık

Özellikle kamu sektöründe sosyal hizmet görevlisi olarak çalışanların büyük çoğunluğunun lise ya da yüksekokul diploması vardır. Son yıllarda çok sayıda kadın sadece sosyal yeniden üretim işini gerçekleştirmek için gerekli nitelikleri (adanma, insan ilişkileri becerileri, eğitim bilgisi vb.) geliştirmeye teşvik edildikleri bir sosyalleşme süreciyle kazanılan "dişil sermaye"den değil, evliliğin gelgitlerine karşı bir sigorta olarak edindikleri "eğitsel sermaye"den de yararlanabildikleri bu alana girdi.

Sosyal hizmet alanındaki birçok profesyonel dişil ve eğitsel sermayesini iş piyasasına ve evlilik piyasasına eşzamanlı yatırarak epeyce başarı elde etti. Örneğin sosyal hizmet işlerinin dörtte üçünün kamu sektöründe olduğu Fransa'da bu işi tercih eden kadınlar maaş ve üst düzey işlere ulaşma bakımından diplomalarından en iyi getiriyi elde ettiler.[13] Bu görevlerin çoğu kamu hizmeti yönetmelikleriyle korunur; o nedenle refah sistemiyle evlenen kadınların aile yaşamını mesleki faaliyetleriyle uzlaştırmaları daha kolaydır.

Bu yüzden örneğin perakende satış işlerinde ya da özel hizmet sektöründe (oteller, restoranlar, temizlik şirketleri vb.) çalışan kadınlar istemeseler de part-time çalışmak zorundadırlar; oysa birçok sosyal hizmet uzmanı, çocuklara ve eve bakmaya zaman kalsın diye part-time çalışmayı tercih eder. Ve tam gün çalışan kadınlar işlerini, programlama bakımından daha az katı ve daha az yorucu buluyorlar.

Fransa'da işletme ya da satış yetkilisi olarak çalışan kadınların sadece yüzde 12'si haftada 35 saatten az çalışır; sosyal hizmetlerde

çalışan üniversite mezunu kadınların ise yüzde 50'si. Ve bu yüzde 12 yetkilinin yüzde 85'i part-time çalışma karşılığı ücret alır; sosyal hizmet çalışanlarının ise yarısından azı. Eşdeğer bir eğitim ya da öğretim düzeyi dikkate alındığında, kamu sektöründe ya da sosyal hizmetlerde çalışan Fransız kadınlar diğer kadınlardan ortalama haftada birkaç saat daha az çalışırlar (işe gidiş geliş zamanı ile evde yapılan iş için harcanan zaman da dahil) ve ev işlerine haftada birkaç saat daha fazla zaman ayırırlar; ayrıca kocaları da aileye daha fazla zaman ayırır. Kuşkusuz, kamu sektöründe çalışan kadınlar özellikle öğretmenlik yapıyorlarsa, diğer çalışan kadınlardan daha fazla çocuk sahibi olma eğilimindedirler; fakat çocukları çok küçükken işten ayrılmaları da daha az olasıdır. Öyle görünüyor ki, anneliği, ev işini ve mesleği diğer kadınlardan daha kolay uzlaştırıyorlar. Diğer diplomalı kadınlardan daha fazla çift olarak yaşama ve daha az boşanma eğilimindedirler de. Fakat eğitsel sermayeleri ve iş güvenceleri gerektiğinde bir evliliği sona erdirmede inisiyatif almalarına olanak verir ve kocanın ölümünün ya da ayrılmasının mali sonuçlarıyla uğraşmak onlar için daha kolaydır.

Bu yüzden refah devleti kadınlara, tek ebeveynli aileyle bağlantılı yoksulluk risklerine karşı bir ölçüde koruma ve bağımsızlık sunar; fakat bu olanaklar, öncelikle hizmet sektörünün büyüklüğüne, kadınların istihdam düzeyine, sosyal hizmet sağlayıcının doğasına (kamusal ya da özel) ve her ülkenin tikel sosyal tarihi tarafından belirlendiği şekliyle refah devletinin doğasına bağlı olarak ülkeden ülkeye değişir. Bu yüzden durum, Gosta Esping-Andersen'in kategorilerini kullanırsak, refah devletinin Almanya'da olduğu gibi "devletçi-korporatist" mi, İsveç'te olduğu gibi "sosyal demokrat" mı, yoksa Birleşik Devletler'de olduğu gibi "liberal" mi olduğuna bağlıdır.[14]

Hizmet sektörünün Batı dünyasındaki en küçük sektörlerden biri olduğu ve tüm evli kadınların yarısından azının çalıştığı Batı Almanya'da, öncelikle federal denetim altında gerçekleşen sosyal yeniden üretim işinin kolektifleşmesi yavaş ve sınırlı oldu. Kamu sektörü işlerinin kadınlaşması 1960'ların başında son buldu; fakat bu arada kamu sektörünün ülke ekonomisindeki payı ve bununla birlikte kamu sektöründe çalışan kadınların sayısı hatırı sayılır ölçüde arttı. (1961'de çalışan her on beş kadından biri kamu sektöründe çalışırken, bu sayı 1983'de çalışan her beş kadından biriydi.)

Çalışan kadın (ve part-time çalışan kadın) oranının çok yüksek olduğu İsveç'te sosyal yeniden üretim işi yüksek oranda kolektifleşmiştir. (Her dört işten biri, neredeyse tümü devlet denetiminde olan sosyal hizmet alanındadır.) İsveç'te çalışan kadınların ya-

rısından fazlası kamu sektöründe çalışır ve bu sektörde ve genel olarak sosyal hizmet alanındaki işlerin üçte ikisinden fazlası kadınların elindedir.

Hizmet sektörünün ağırlıkta olduğu Birleşik Devletler'de sosyal yeniden üretim işinin kolektifleşmesi büyük ölçüde piyasanın içinde gerçekleşti; kamu sektöründe çalışan Amerikalıların oranı 1960'ların başından beri sürekli geriledi. Fakat hem kamu sektörü işleri, hem hizmet sektörü işleri belirgin bir biçimde kadınlaştı. 1940'ta hizmet sektörü 3 milyon iş sunmaktaydı ve bunların yüzde 59'u kadınların elindeydi; kırk yıl sonra 17 milyon işin yüzde 70'i kadınların elindeydi ve her üç kadından biri (erkeklerin onda biri) sosyal hizmetlerde çalışıyordu.[15]

Kısaca, refah devletiyle evlenen Alman kadınlar düğün sepetinde, İsveçli ya da Amerikalı kız kardeşlerinden daha az hizmet işi ve daha sınırlı bağımsızlık olanağı buldu. Amerikalı kadınlar oradaki hizmet sektörü küçük olduğu için daha az iş güvencesine sahiptirler ve dolayısıyla bir evliliğin sona ermesi durumunda Alman ya da İsveçli benzerlerinden daha fazla risk altındadırlar. En iyi durumda olanlar İsveçlilerdir: Amerikalı ve Alman kadınlardan daha fazla bağımsızlığa ve daha fazla güvenceye sahiptirler.

Boşanma Durumunda Koruma ve Refah

Boşanma durumunda çeşitli refah devletlerinin sağladığı koruma hakkında yargıda bulunmak için, her ülkede verili bir yoksulluk eşiğinin altında kalan, sözgelişi geliri ortalama gelirin yarısından az olan çocuklu çiftlerin ve tek ebeveynli ailelerin oranı karşılaştırılabilir.[16]

Böyle bir ölçüyle Batılı ülkeler birkaç gruba ayrılabilir. Tek ebeveynlikle bağlantılı yüksek bir yoksulluk riskinin ve bu riske karşı düşük bir koruma düzeyinin karakterize ettiği birinci grup Birleşik Devletler ile Kanada ve daha az ölçüde, aileler arasında görece az bir gelir bölüşümünün söz konusu olduğu Birleşik Krallık gibi "liberal" refah devletlerini kapsar. "Yoksul" ailelerin (ortalamanın yarısından az gelirli) oranı yüksektir ve bunu sosyal transfer ödemeleriyle (sosyal yardımlar eksi gelir vergileri) azaltmanın önünde çok az engel vardır: Tüm sosyal transferlerden sonra "yoksul" ailelerin sayısı öncekinden çok düşük değildir (ve bazı durumlarda daha yüksektir!). Bununla birlikte, tek ebeveynli ailelerin oranı yüksektir: Birleşik Krallık'ta tüm çocuklu ailelerin yüzde 13'ü ve Birleşik Devletler'de yüzde 23'ü. Ve bu tek ebeveynli aileler yoksulluk riskine en fazla açık olan ailelerdir: Bunların arasında "yoksul" aile-

lerin oranı başlangıçta (yani, transfer ödemelerinden önce) yüzde 50'den fazladır ve çocuklu çiftlerden üç ila dört kat daha yüksektir. Genç tek ebeveynler için risk daha büyüktür: Otuz yaşın altında olanların yüzde 60 ila 80'i "yoksul"dur ve sosyal transfer durumu hafifletmek için hiçbir şey yapmaz. Son yıllarda bu ülkelerde tek ebeveynlikle bağlantılı yoksulluk riski daha da attı: "Yoksul" tek ebeveynli ailelerin oranı 1980'lerde hem Birleşik Devletler'de hem Kanada'da arttı (sosyal transferlerden hem önce, hem sonra ve ebeveynin yaşından bağımsız olarak).

Batı Almanya ve Fransa (tek ebeveynli ailelerin oranının, çocuklu ailelerin yüzde 11 ila 14'ü kadar yüksek olduğu) gibi ülkelerde, tek ebeveynlikle bağlantılı yoksulluk riski daha düşüktür: Tek ebeveynli ailelerin sadece yüzde 25 ila 40'ı yoksuldur ve sosyal transfer ödemelerinin önemli bir etkisi vardır, bu grubun yaklaşık yarısını "yoksul" kategorisinden çıkarır. Bununla birlikte Almanya'da sosyal güvenlik ağı sadece otuz yaşından büyük bekâr annelere çalışır. Sosyal transferlerden sonra yoksul kalan genç kadınların oranı, daha yaşlı gruplardakinden üç kat daha büyüktür ve 1980'lerde iki katından fazlaya çıkmıştır. Genel olarak, "devletçi-korporatist" refah devletleri tek ebeveynli ailelere diğerlerinden daha fazla yardım ettikleri halde, bu sübvansiyonlar tek ebeveynli ailelerin kabaca iki ila dört kat kadarını "yoksul" kategorisinde bırakır.

Oldukça bölüşümcü "sosyal demokrat" refah devletleri (sosyal transfer ödemelerinin yoksul ailelerin oranını en az yarı yarıya azalttığı) tek ebeveynliğin risklerini önemli ölçüde sınırlandırır: Tek ebeveynli yoksul ailelerin oranı yoksul çocuklu çiftlerle kabaca aynıdır. İster İsveç'te olduğu gibi yoksulluk riski düşük, ister Hollanda'da olduğu gibi yüksek olsun, durum budur. İsveç'te transfer ödemelerinden önce yoksul ailelerin oranı tek ebeveynli aileler için, nüfusun tamamı için olandan iki kat fazladır; Hollanda'da dört kat ve bekâr annelerin, özellikle gençse, yoksulluktan kurtulmaya yetecek kadar yüksek gelirleri yoktur. Fakat sosyal transferlerin sağladığı koruma öyledir ki, her iki ülkede de yoksul tek ebeveynli ailelerin oranını üç kattan fazla azaltır. İsveç'te bu koruma 1980'lerde daha da arttı: Yoksul tek ebeveynli ailelerin oranı neredeyse iki kat azaldı ve fiilen tüm aileler için olan orandan daha düşüktü.

Bu rakamlar dikkate alındığında İsveçli bilim insanlarının "devlet feminizmi" temasını vurgularken, Birleşik Devletler'dekilerin "yoksulluğun kadınsallaşması" dedikleri şeyi tartışmaları şaşırtıcı gelmez.

Özetle, kadınların refah devletinden gördüğü yararlar büyük bir çeşitlilik gösterir. Drahomada durum neyse, refahta da durum odur: İşler her zaman göründüğü gibi değil. 1950'den itibaren cinsel ilişkilerin teknolojik ve ekonomik temelinin, gelişmiş ülkelerde nüfusun ve işgücünün yeniden üretimi için yeni bir rejimin ortaya çıkışıyla köklü bir biçimde değiştiğini ileri sürdüm. Bununla birlikte, her ülkede tarih (sosyal gruplar arasında değişen ilişkiler ve sonuçta ortaya çıkan refah yasaları) bu temel değişimin, erkeklerin ve kadınların ve farklı sosyal sınıfların yaşamına yansıma şeklini biçimlendirdi.

15

Denetimli Bir Özgürleşme

Rose-Marie Lagrave

23 Temmuz 1908'de Périgueux'de bir kız okulunun yıllık ödül töreninde konuşan okul müdürü şu gözemde bulundu: "Yirminci yüzyıl, erkekler ile kadınlar arasındaki çekişmenin tarihini yazacaktır." Yirmi birinci yüzyılın eşiğinde durduğumuz şu sırada, bu öngörünün gerçekleşmediğini belirtmek zorundayız. Çekişme için her iki taraf kazanma şansına sahip olmalı ve savaş eşit silahlarla yürütülmelidir. Yine de toplumun artan kadınsallaşmasına rağmen, erkeklerle kadınlar arasındaki yarış sahici bir rekabetin gerçekleşmesini önleyecek kadar eşitsiz kalmaya devam ediyor. Yirminci yüzyılı niteleyen şey, hem eğitim sisteminde, hem işyerinde ince ayrım biçimleri kalıcılaştırılarak ya da yeniden icat edilerek ulaşılan toplumun cinsel bölünüşünü meşrulaştırma uzun ve yavaş sürecidir. Sosyal düzen, erkekleri ve kadınları kusurlu fakat sistematik bir biçimde ayrı eğitim ve çalışma alanlarına gönderen bir tür kumanda merkezi gibi çalışır. Temel işlevi cinsiyetler arası rekabetten sakınmak ve erkek egemenliğinin şiddetine kılıf bulmaktır.[1] Yine de bu yüzyıl, cinsiyetlerin eşitliğinin sürekli ilan edildiği ve yasalara yaldızlı harflerle yazıldığı bir yüzyıl oldu; öyle ki, çok sayıda gözlemci yüzyılı "özgürleştirici" diye nitelemeye yöneldi. Gerçekten de, tüm analistler zamanı ya da yeri ne olursa olsun, kadınların toplum mekanizması üzerinde artan bir etkiye sahip oldukları konusunda hemfikirdir. Burada bir tür optik yanılsama vardır: Eşitlik izlenimi, erkeklerin durumunun da iyileştiği fark edilmeden kadınların durumunun iyileştiğinin gözlemlenmesinden kaynaklanır. Bu şekilde aldanan kişi, bitmek üzere olan yüzyıla saygı göstermenin çekiciliğine kapılır. Ne var ki, ilişkisel bir düşünüş tarzı benimsense, kadınların yükselişini her uğrakta erkeklerin kaydettiği ilerlemeyle karşılaştırmak gerekir; o zaman eğitimde ve işyerinde erkekleri kadınlardan ayıran uçurumun sürekliliği ortaya çıkar.

Ne var ki, cinsel eşitsizliğin sürekliliğini göstermek yetmez; çünkü kadınlar arasındaki eşitsizlik de bir o kadar önemlidir. Her

türden düşünürün kadınlara sürekli hatırlatmaya çalıştıkları gibi, yirminci yüzyıl kadınları bazı ortak karakteristiklere sahip oldukları halde, erkeklerle eşit olma şansları eşit değildir. Örneğin Fransa'da yetenekli bir kadın öğrenci ülkenin en itibarlı öğretmenlik görevlerine ulaşmayı kontrol eden zor sınavda tümü erkek Ecole Normale Supérieure mezunlarıyla rekabet etmek için elit bir Katolik kurumda klasik dönemi okuyabilir; bazen toplumsal cinsiyet içgüdüsünü bastıran bir tür sınıf içgüdüsüyle hareket eden işçi sınıfından genç bir kadın, genç erkek işçilerle omuz omuza mücadele edebilir. İkisinin arasında iki sosyal sınıfı ayıran mesafe olduğu gibi kalır. Yine de eşitlikçi olmayan bir farklılık sisteminin varlığı, eşitsizliğin doğru tarafında doğmuş olma şansından, erkek olma sosyal şansından kaynaklanan iktidarın tersine çevrilemez, sürekli niteliği hakkında bize hiçbir şey anlatmaz. Okulda ve işyerinde, siyasette olduğu gibi çoğunluğun periyodik değişimi yoktur: Egemen konumları her zaman erkekler, değeri düşük konumları her zaman kadınlar işgal eder. Dişilleşmiş bir meşguliyet asla erilleşmez ve 1919'da bir nüktedanın "Allée des demoiselles" (Kızlar Bulvarı) dediği Sorbonne "Allée des messieurs"ye (Baylar Bulvarı) dönüşmedi. Kadınlar bir meslekte ya da disiplinde ilerleme kaydedince, erkekler onu terk ederler (eğer zaten terk etmemişlerse). Durum bir çekişme, hatta dürüst rekabet durumu değil, bir sessiz çekilme durumudur. Bu kaçınma tutumu erkekler ile kadınlar arasındaki yapısal uçurumu kalıcılaştırır; yapının kendisi değişen zamana uymak için değişmesine rağmen. Ne var ki, erkekler ile kadınlar arasında herhangi bir karşılaştırmanın, hatta sağlam istatistiksel verilere dayanan bir karşılaştırmanın bile, bizzat kavrayışı bakımından önyargılı olduğu akılda tutulmadan bu uçurum tam olarak kavranamaz: Diğer hiçbir şey asla eşit değildir. Örneğin aile erkeklere ve kadınlara farklı ideolojik ve pratik yükler sunar. Erkekler ailenin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaya teşvik edilir; oysa kadınların, iki yakayı bir araya getirmek için bir işe girmişlerse aileyi "terk etmek"ten ötürü suçluluk hissetmeleri sağlanır: Erkekler "kariyer yapmaya girişir"; fakat kadınlar çocukları ve yuvayı terk eder. 1919'da Pierre Hamp, "Mesleklerin kadınsallaşmasıyla birlikte, çocuklarımızın beşiklerine basıp çiğniyoruz" diye yazıyordu. Savda koşullara uygun değişikliklerle bu yargı yirminci yüzyıl için bir şiar işlevi görebilir: Elbette kadınları eğitin ve onlara iş verin, fakat ailenin başına kötü bir şey gelmemesine dikkat edin. Verili herhangi bir zamanda kadınlar için düşünülebilir olan şeyin sınırları içinde kalın ve üst düzey yeterlilik belgeleri ile işlerin kıt ve dolayısıyla değerli olması ve elbette erkeklerin elinde kalması için gereğini yapın. Çocukluktan itibaren hem kızlara, hem oğlan-

lara zevklerinin ve yatkınlıklarının farklı olduğu ve zamanla bu farklılıkların ayrı iş hiyerarşileri biçiminde cisimleştiği öğretilmelidir. Bu yüzden yirminci yüzyıl çok sayıda kadının okullara ve işgücüne akınına tanık oldu; fakat eğitsel başarı olasılığında açık bir dengesizlik ve işyerinde açık bir kadın-erkek ayrımı olduğu gibi duruyor. Bazı şeyler değişti, fakat sosyal ayrım değişmeden duruyor.

İş mi, Aile mi?

I. Dünya Savaşı'nın çalkantısı son bulunca ve kadınların eğitim ve iş alanlarında başardıkları şeyleri değerlendirmenin zamanı gelince, birçok çağdaş şu sonuca vardı: "1914 savaşı, kadınlar için 1789'du." Savaş kadınlar için çok şey yaptı: Cepheye gönderilen erkekler işlerini geride bıraktılar ve kadınlar cephe gerisine el attı. Katliam devam ettiği sürece erkekler ile kadınlar iş rekabetine girmediler. 1917'de bazıları ara verilen düşmanlıklar ve erkekler eve döndüğünde çözülmesi gereken sorunlar hakkında düşünmeye başlamıştı. Hiçbir şey kolay değildi. Sonraki yıllar, iki savaş arası dönemde kapitalizmin bir çocukluk hastalığına yakalandığına dair her işareti verdi: Depresyon, krizler, borsa çöküşleri ve yapısal işsizlik, kriz içindeki bir ekonomiyi düzene sokmak için yararlanılabilir hiçbir uluslararası kuruluş bulunmadığını şaşkın dünyaya gösterdi. Dünya ekonomisi bir dizi yapısal ve konjonktürel çalkantı yaşarken, kadınlar hem okulda, hem işyerinde ilerleme kaydetti. Bu durum bazı gözlemcileri şaşırttı, bazılarını korkuttu; fakat gerçek tehlikenin başka yerde olduğu konusunda genel bir görüş birliği vardı. Bu kadar çok erkek yaşamını feda etmişken, kadınlar görevlerini idrak edememişse onlara bu hatırlatılmalıydı.

Manadan Lafza

Savaş sonrası yeniden yapılanma, boşalmış ülkeleri yeniden nüfuslandırmayı gerektirdi. Doğum oranı gerilerken, kadın işçilerin sayısı arttı. Erkekler fabrikalardaki ve tarlalardaki işlerine geri dönünce, kadınları evlerine geri dönmeye teşvik etmek için eşi görülmemiş kapsamda yine bir ideolojik saldırı başlatıldı.

Kilisenin güçlü desteğini arkasına alan hükümet aile politikasını öncelikle çalışan kadınlara, özellikle de evli olanlara yöneltti. Tüm kötülüklerin kaynağı onlardı; düşen doğum oranının, yükselen bebek ölüm oranının, ailenin çöküşünün, ahlaki bozulmanın ve ebeveynlerin çocuklarını doğru dürüst büyütememesinin. Hızlı hareke-

te geçilmeliydi ve saldırı iki koldan yürütülmeliydi; daha radikal, baskıcı tarafı oluşturan yasaklama ile olumlu, eğitsel yanı oluşturan ve ev işini daha uygun bir açıdan tarif eden propaganda yollarıyla. Hiçbir hükümet ilk önce cephe gerisini korumaya almadan bu çapta bir muharebeye girişemez. Fransız hükümeti Katolik kadın birliklerinin ve iş dünyasının "sosyal Katolik" unsurlarının desteğini almaya çalıştı. Bu arada, kadınları mutfaklarına geri dönmeye ikna etmede başarı olasılığını değerlendirmek için periyodik uluslararası anketler yapıldı.[2] Katolik ahlak ile ekonomik çıkarı uzlaştırmanın güçlüğü dikkate alınarak verilen yanıtlar açık, fakat can sıkıcıydı. İşadamları şu yanıtı verdi: Evli kadınların çalışmasını yasaklamak elbette genel çıkara uygundu, fakat kendi firmalarının özel çıkarına uygun olmayabilirdi. Gerçekten gerekli miydi? Avusturyalı işadamları hayat pahalılığının artacağına dikkat çektiler: Kadınlar eve geri dönerse, onların yerine erkekler işe alınmalıydı ve Avusturya'da erkek işçilere kadınlarınkinin iki katı ücret verilmekteydi. Fransa, İtalya ve İspanya'dan ankete yanıt verenler, çalışan annelerin genç kadınlardan daha ölçülü olduğunu bildirdiler. Belçika, İtalya ve Avusturya'da soru sorulanların çoğunluğu evli kadınların çalışmasının yasal olarak yasaklanmasını önerdi; oysa Fransızlar ağırdan almanın daha iyi olacağını öne sürdüler, çünkü böyle bir hareket sadece çiftleri evlilik dışında birlikte yaşamaya teşvik edecekti. Fakat evlilik dışı birlikte yaşamanın genellikle "çalışan kızlar"la değil, kapatma kadınlarla yapıldığı Avusturya'da bu savın hiçbir ağırlığı yoktu. Artılar ve eksiler dikkatle tartıldı: Sanayi artık annelik ödeneği ödemek zorunda kalmayacaktı, fakat erkeklere daha fazla ücret vermek zorunda kalacaktı. Radikal bir yaklaşımın en iyisi olduğu kimsenin aklına gelmedi, bu nedenle asgari müşterekte bir koalisyon oluştu: Katolik işverenler bundan böyle çocuklu kadınlara iş (*occuper*) vermeyecekti.

Bu saldırı incelikten yoksundu. İşyerinden ayrılmanın sorumluluğunu kadınlara yıkmak daha ustaca bir yaklaşımdı. Bunu yapmak için mutfağa geri dönüş coşkusunu kamçılamak zorunluydu. Aile politikasının bu yanını uygulamak için araç kıtlığı yoktu: Tanıtımcılar, eğitimci olarak anneyi uydurdular ve yeni aile ekonomisinin köşe taşı olarak rasyonelleşmiş, Taylorlaşmış ev işçisini icat ettiler. Bazıları orta sınıfa, bazıları daha popüler alıcıya seslenmeyi amaçlayan teçhizatla ev işi öğretmek için yeni okullar ve yetişkin eğitim kursları açıldı. İşçi sınıfından karılara israftan nasıl kaçınılacağı ve "eldeki malzemeler"le nasıl mucizeler yaratılacağı, başka bir ifadeyle mütevazı bir gelirle nasıl idare edileceği öğretildi. İşçi erkekler adil ücret için savaşırken, karılarından bütçeyi sonuna kadar zorlayarak idare etmeyi öğrenmeleri istendi. 1923'te Fransa'daki ilk ev fuarı or-

ta sınıf karıları dogmatik uykularından uyandırdı: Ev kadınları yeni ev aletleri edinmekle ve eğlenmenin yeni yollarını öğrenmekle, daha az fakat daha akıllıca tüketirken ailenin sosyal sermayesinin artıdeğerinde pay sahibi olabilirlerdi. Almanya'da ev idaresi yarışları kadınları yeni ev idaresi tekniklerini öğrenmeye teşvik etti ve 1934 yılı "ev kadınlarının yılı" ilan edildi. Ne var ki, kadınların geleceğiyle ilgili muhteşem tasarıya rağmen, aileyle ilgili söylem çok geçmeden itibar kaybetmeye başladı: Sanayinin çıkarlarıyla ve yapısal değişimin olanaklı kıldığı sosyal ilerleme özlemleriyle bağdaşmıyordu. Yeni cesur propaganda tüm kadınları evde kalmaya ikna etmedi.

Kuşkusuz, kadınlar sendeleyen ekonomilerin iniş çıkışlarının en ağır yükünü taşıdılar. İşler kötüye gidince ilk önce kadınların işine son verilmesine rağmen, kadın istihdamı idare ediyordu; ne dikkat çeker ölçüde ilerliyor, ne tehlikeli biçimde geriliyordu. Milletler Cemiyeti'nin Avrupa için derlediği istatistikler, toplam kadın nüfusun bir yüzdesi olarak çalışan kadın oranının dikkat çeker ölçüde istikrarlı olduğunu gösterir. Kıta istatistiksel bakımdan ikiye ayrılabilir: Kuzey Avrupa'da, özellikle Danimarka, İsveç, Norveç, İngiltere ve Finlandiya'da –on dokuzuncu yüzyılın ortasından beri sanayileşmekte olan ülkeler– çalışan kadınların sayısı 1900 ile 1910 yılları arasında arttı, 1930 ya da 1931'e kadar istikrarlı kaldı ya da birazcık geriledi ve ardından 1945'e kadar hızla yükseldi. Daha güneydeki ülkeler kaybedilen toprağı geri almaya çalıştılar. Çok düşük bir kadın istihdamı düzeyiyle işe başlayan Yunanistan, İtalya ve İspanya 1915 ile 1920 arasında "uçuşa geçti". Örneğin Yunanistan'da 1921'de yüzde 13,6 olan çalışan kadınların oranı 1928'de yüzde 24'e çıktı. Fransa 1926'da yüzde 36 kadın çalışanıyla başı çekmekteydi; İtalya yüzde 23. Yine de Avrupa'da çalışma hâlâ esas olarak erkek işiydi: çalışan erkeklerin sayısı çalışan kadınların sayısından iki ila üç kat fazlaydı. Çalışan evli kadınların sayısındaki değişim daha da fikir vericidir: Yirmi beş ila otuz dört yaşında, dolayısıyla evlenme ve çocuk doğurma çağında kadınlar eskisi gibi işe devam etti. Bu özellikle Fransa için geçerliydi: 1921'den 1936'ya kadar toplam çalışan kadınların oranı azaldığı halde, iş sahibi evli kadınların oranı yüzde 35,2'den yüzde 41,4'e yükseldi. Rakamların sonucu açıktır: Evli kadınlar evlerine hapsedilmeye direndi.[3] Aile taraftarı propagandanın sınırlılıkları açıktı ve sonuçları, amaçlanandan oldukça farklıydı: Kadınların daha önce tamamen eril kalelere girmede gösterdikleri başarıya rağmen onları ev işinin sosyal ve bürokratik varyantlarını aramaya, yani toplumsal cinsiyetle özdeşleşmiş konumlar aramaya teşvik ederek, kadın istihdamının yapısını etkiledi.

Erkeklerin Planları, Kadınların Kaderleri

Avrupa'da ev işi ve aile işi birimi gibi kapitalizm öncesi iş biçimleri yerini ücretli emeğe bıraktı. Üçlü bir süreç gelişti: Kadın emeğinin farklı sanayilere dağılımı değişti, hizmet sektöründe çalışan kadınların sayısı arttı ve kadınlar entelektüel ve serbest mesleklerde ilerleme kaydetti. Bu yapısal dönüşüm sadece ekonomideki değişimlerden değil, işçi sınıfının sosyal devingenlik stratejilerinden ve burjuva ailenin üreme stratejilerinden de kaynaklandı. Burjuva aileler kızlarını drahomanın yerini alabilen ya da drahomanın değerini artırabilen eğitimle donatmaya çalıştılar. Okullar hâlâ iş piyasasına iyi uyarlanmış olmasa da, eğitim bütün planların aracıydı. Farklı sınıflar, aynı anda daha demokratik ve daha seçici olan, dolayısıyla bazı öğrencilerin ufkunu genişletirken, bazılarınınkini, özellikle de kadınlarınkini daraltan okullardan farklı yararlandı. İşçi sınıfı kadınları, şanslarının işçi sınıfı erkeklerininkinden sınırlı olduğunu gördüler.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra işçi sınıfı bütün Avrupa ülkelerinde değişti. Ne var ki, mesleki homojenlik, sendika gelenekleri ve kadınların çalışmasına düşmanlık sınıfı karakterize etmeye devam etti. Mesleki eğitim ve genel eğitim erkek işçilerin beceri düzeyini yükseltti, fakat kadınların üzerinde fazla etkili olmadı. Bununla birlikte ilkokullar herkesi etkiledi.

Fransa'da ilköğretimde kız erkek denkliğine 1901'de ulaşıldı. Teknik eğitimin zayıflığı ve çağdışı çıraklık sistemi, iş başında eğitim ve kısa süreli iyileştirme kurslarıyla telafi edildi. Eğer varsa çok az beceriye sahip olan kadınlar, kalifiye olan ve olmayan işler arasındaki gediği genişleterek sanayiyi dönüştüren bilimsel yönetimin (Taylorculuk) yeni sınai mantığına uygundular. Amaç kadınların "doğal" niteliklerinden kâr elde etmekti: "Kadınlar yüksek bir motor becerisi düzeyi ve hızlı, dakik hareketleri gerektiren işlerde gösterdikleri cesaret ve becerilerle öne çıkarlar. Dahası kadınlar doğaları gereği tutumludurlar, basiretlidirler ve hatta kâra heveslidirler. Bazen ödülde küçük bir artış, işlerine dört elle sarılmalarına yeter."[4]

Kadınlar bu becerilere "doğal olarak" sahip olduklarına göre, eğitime ihtiyaçları yoktur ve düşük düzeyli işlere verilebilirler. Ve kadınlar gerçekten de sanayide kalifiye olmayan birçok konumu doldurdular. Fransız sanayiinde çalışan kadınların sayısı 1918 ile 1945 yılları arasında artmadı, fakat azalmadı da. Ne var ki, tekstil ve giyim gibi geleneksel kadın sektörlerinden kimya, metal ve gıda gibi yeni sektörlere bir kayış vardı. Tekstil sektöründe 1931'de yüzde 62 olan kadın işçi sayısı 1954'te yüzde 55'e düşerken, aynı dönemde kadın metal işçilerinin sayısı altı kat arttı. Sanayinin yeniden yapılanması erkekle-

rin ve kadınların ücreti arasındaki uçurumu büyük ölçüde azalttı. 1920'de ücret farkı yüzde 31,1'di; 1928'e kadar az çok sabit kaldı, 1930'da yüzde 19'a düştü, 1936'da tekrar yüzde 23'e çıktı ve 1945'te tekrar yüzde 15'e düştü. 1936 tarihli Matignon ücret anlaşması işverenlerin ücret giderlerini azaltmak için erkeklerin yerine kadınları işe almaya teşvik etme sonucunu doğurdu. Savaş sonrası yeniden yapılanma döneminde sınai istihdam keskin bir biçimde yükseldi ve birçok firma evde iş yapan kadınlara, topraktan ayrılmaya hazır köylü kadınlara ve sonunda göçmen kadınlara yönelmek zorunda kaldı; işletmeler aile sahibi kadınlara da yardım sundular.

1913 ile 1931 yılları arasında, kadınlar fabrikalarda çalışmaya başladıkları için evde iş yapan kadınların sayısı yarı yarıya düştü. Fransa'da yabancı işçiler toplam çalışan nüfusun 1921'de yüzde 3,95'ini, 1931'de yüzde 6,59'unu ve 1936'da yüzde 5,34'ünü oluşturdu. Kadınlar ve göçmenler, işverenlerin ihtiyaç duyulduğunda yararlandıkları yedek emek havuzuydu; dahası bu havuzun varlığı, ücretleri aşağı çeken bir basınç yaratmaktaydı. Kadınlar ve göçmenler kalifiye olmayan işlerde çalışmalarına ve bir durgunlukta ilk önce işten atılmalarına rağmen, aynı sektörde çalışmadılar. İtalyan ve Polonyalı erkekler inşaatlarda, kömür madenlerinde ve bayındırlık işlerinde çalıştıkları halde, Fransız kadınlar tekstil, metal ve gıda sanayilerinde çalıştılar. Ekonomi parçalı emek piyasasının yasalarına, cinsel işbölümüne ve "doğal" beceriler teorisine göre kendi ihtiyaçlarını belirledi.

Emek pazarı stratejisi, böl ve yönet stratejisiydi: Şiddet bilinen becerilere sahip yerli erkek işçilere değil, esas olarak kadın işçilere ve göçmenlere, "niteliksiz erkekler"e yönelikti. Zor çalışma koşulları işçi sınıfı ailelerini, çocuklarını sınıf kökenlerinden kurtarmanın yollarını aramaya itti. Erkek çocukların çoğu babalarının mesleğini miras alsa da, kızların "ellerini temiz tutup" hizmet sektöründeki "beyaz yakalı işçiler"e katılabilme umudu vardı.

Kızların kadınlara "uygun" iş bulabileceğini umut eden sadece işçi sınıfı değildi. Alt-orta ve orta sınıf aileler de kızlarını daha iyi bir eşin ilgisini çekmesi olası "mesleki bir drahoma" edinmeleri için ortaokula göndererek konumlarını iyileştirmeyi umdular. Bu rakamlar ülkeden ülkeye değişse de, Avrupa'nın her tarafında kızlar okula gönderildi. Danimarka, Norveç, İsveç ve Finlandiya'da okula giden kızların sayısı 1900 ile 1913 yılları arasında hızla arttı; İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz'de etki 1928'e kadar hissedilmedi. İngiltere, Hollanda, Belçika ve Fransa'da kızların eğitimindeki artış istikrarlıydı.

Fransa'da ortaokuldaki kızların erkek çocukların sayısına oranı 1911'de yüzde 23 iken 1945'te yüzde 28,3'e yükseldi. Ortaokul

düzeyinde özel-kamusal ayrımı neredeyse bire bir kadın-erkek ayrımıyla çakışmaktaydı. 1911'de özel liselere giden kızlar yaklaşık üç kat fazlaydı; 1950'de bu oran iki katına geriledi. 25 Mart 1924 tarihli kararnameyle Fransa'da kızlar ile erkeklerin ortaöğretim programı özdeşleşti ve sonuç olarak, kızların fırsatları erkek çocuklarınkinden hâlâ daha sınırlı da olsa, öğretimleri daha az cinsiyet ayrımcı oldu ve daha fazla laikleşti. Bütünsel eğitim sistemi kızları ilkokul diplomasına ya da en fazla bir lise diplomasına heveslenmeye teşvik etti. Kızlar kadın hizmet mesleklerinde iş aramaya da teşvik edildiler. 1930'da öğretmen eğitme programlarına devam eden kızların sayısı erkeklerin sayısını geçti ve Salpêtrière Hastanesi hemşirelik okuluna girmek isteyen kızlar için bir bekleme listesi vardı.

Hizmet sektörü hızlı bir büyüme dönemine girdiği sırada okullar emek piyasasının ihtiyaçlarına uyarlandı. Giderek daha fazla karmaşıklaşan bir ekonominin verimli yöneticilere, bürokratlara ve bankacılara ihtiyacı vardı. Birçok kadın 1906 ile 1936 yılları arasında yaratılan işlerin yüzde 50'sinden sorumlu olan ve hızla genişleyen bankacılık ve sigortacılık sektöründe ve aynı dönemde kadın istihdamının iki katına çıktığı kamusal hizmet sektöründe iş buldu. Erkekleri aktif işlere ve kadınları oturularak yapılan işlere yerleştirme örtük tercihi göz önüne alınarak, kadınlar belli tür işlerden ayrılmaya teşvik edildi. Bazı işlerin kadınlara ayrıldığına dair fikir öne çıkmaya başladı. 1914'te yayımlanan bir eserde André Bonnefoy erkeklerin büro işlerinden ayrılmalarını ve kütüphane işleri gibi şeyleri kadınlara bırakmalarını istedi: "Erkeğin orada yeri yoktur. [Kütüphane bilimi] diğer bilimlerin hizmetkârıdır. Bu tali rol erkeğin doğal onuruna uygun değildir. Fakat kadınlar kütüphanede evde oynadıkları rolün aynısını oynadıkları için kendilerini aşağılanmış hissetmezler."[5]

Birçok kadın bu tür görüşleri onaylıyordu. Sadece kadınlarda rastlanan bazı entelektüel ve manevi yetenekleri dile getiren Suzanne Françoise Cordelier kadınların erkeklerle rekabet etmek zorunda kalabilecekleri alanlardan uzak durmalarını istedi (*Femmes au travail*, 1935). Gina Lombroso daha da ileri gidip, "eşitsizlik bir adaletsizlik olmadığı" halde kadınları eril mesleklere zorlayan modern toplum çıldırmamış mıydı diye soruyordu.[6] Kadınların bürokrasiye doğru uzun yürüyüşü yeni başlıyordu. Yüzyıl boyunca devam edecekti. En fazla eğitim sermayesine sahip olan birkaç kadın, büyüklerin izinden gidip eril mesleklere girdiler.

Yüksek eğitim –amaçladığı gibi "yüksek"– cinsel ayrımın mantığından kurtulamaz. Pek çok ülkede kadınlar üniversitelerin çeşitli bölümlerine şimdi geçmişte olduğundan daha eşit dağılmış olmalarına rağmen, kadınların çok büyük bir kısmı edebiyat bölümlerin-

dedir. Üniversite mezunu çok az kadın profesör olur, çoğu asistan düzeyinde kalır. 1930'da on sekizinci yüzyıla kadar geri gidebilen bir geleneği devam ettiren İtalya'da epeyce kadın profesör olmasına rağmen, İspanya'da ya da Portekiz'de herhangi bir üniversitede ders veren bir tek kadın yoktu. Üniversite mezunu bazı kadınlar ise tıp ve hukuk gibi mesleklere girdi.

Almanya, Avusturya ve Hollanda'da kadın doktorların sayısı hızla arttı. Birçok ülkede kadınlar barolara kabul edildi; kuşkusuz, gönülsüzce. Aralık 1919 tarihli Cinsiyet Uygunsuzluğunu Kaldırma Yasası İngiliz kadınlara avukat yardımcısı ve avukat olma yetkisi verdi; Portekizli ve Alman kadınlar aynı hakkı sırasıyla 1918'de ve 1922'de elde ettiler. Kasım 1883'te Torino temyiz mahkemesi Lydia Poët'in kent barosuna kabul edilemeyeceğine karar verince, İtalyan feministler şiddetli tepki gösterdi ve sonunda 1919'da uzun bir mücadeleden sonra İtalyan kadınlar avukatlık yapma hakkı kazandılar. Militan feminist Teresa Labriola baroya kabul edilen ilk İtalyan kadındı. Yine de, Fransa da dahil birçok ülkede, medeni yasaya göre kadınlar bazı yetkilerden yoksun oldukları için kadın hukukçular yargıç olamazlar.

Savaş sırasında teknolojik ve sınai ilerlemeler mühendislere olan talebin artmasına ve dolayısıyla mühendislik okullarının sayısının artmasına ve kadın mühendis yetiştirme isteğine yol açtı. Ne var ki, 1930'da bile 150'den fazla kadın mühendisi olan tek ülke Hollanda'ydı. Fransa'da mühendislik eğitimi gören kadınlar eğitimlerine denk düşmeyen işlerde çalıştılar. Çoğunlukla teknik kütüphaneci, öğretmen ya da analitik kimyacı olarak iş buldular; çok azının makine tasarlamasına olanak verildi. Yüksek lisans diplomalı bazı kadınlar hiç iş bulamadı. Bu o sırada ender bir durum değildi; çünkü eğitimli kadın görüntüsünün kendisi bir tuhaflıktı. Bununla birlikte bir şey kesindir: Eğitim, kadınların benzer bir biçimde eğitimli erkeklerle evlenmelerine yol açtı ve birçok ülkede, en fazla da İngiltere ve Hollanda'da eğitimli kadınlar evlenince işten ayrıldılar.

Demek ki, cinsel düzen etkilerini farklı biçimlerde hissettirdi. Hizmet sektörü kadınsallaştı; fakat entelektüel alanda cinsiyet bizzat mesleği değil, mesleğin iç hiyerarşisini belirledi. Cinsel düzen kadınları kendi mesleki tutkularını sınırlamaya da teşvik etti. Birçok kadın bir eğitim almanın önündeki tüm engelleri aştıktan sonra, mesleki savaşa girişmeyi göze almadı. Aile taraftarı ideoloji onları eğitimli profesyonel olmak ile ev kadını olmak arasında bir orta yol bulmaya yönlendirdi ve o zamanın burjuva idealine uymak için tutkularını bastırdılar. 1929'da Cenevre'de toplanan Uluslararası Üniversite Mezunu Kadınlar Kongresi'nde İsviçreli görevli Maurice Naef şu belirlemede bulundu: "Kadınlar artık hem ruhen, hem bedenen doğurabilir-

ler." Yine de, kadınların yüksek eğitimde ve entelektüel mesleklerde kaydettikleri en mütevazı ilerlemeler konusunda bile epeyce mürekkep harcandı. Daha önce, yüzyılın başında kadınlar sanayide çalışmaya başladıklarında olduğu gibi, eleştirmenler meslekleri yutmak üzere olan bir "kadın dalgası"ndan söz ettiler. Paris'te edebiyat fakültesi profesörü Gustave Cohen 4 Ocak 1930'da *Les Nouvelles littéraires*'de şunları söyledi: "Savaştan bu yana gördüğümüz en büyük devrimin ne olduğu bana sorulsaydı, üniversitenin kadınlar tarafından istilası olduğunu söylerdim. Otuz yıl önce tavukların dişleri kadar seyrek olan sayıları ilk önce toplam öğrencilerin üçte birini, daha sonra yarısını ve ardından üçte ikisini oluşturana kadar arttı; öyle ki, bir zamanlar sevgililerimiz olan kadınların kısa sürede efendilerimiz haline gelip gelmeyecekleri biraz da kaygıyla sorulmalıdır."

"İstila, kaygı, efendiler": Bu üç sözcük, her iki cinsiyetten çok az kişinin eğitimli kadın sayısındaki artışın, erkekler ile kadınlar arasında herhangi bir rekabet tehlikesini ortadan kaldırmak için artan toplumsal ayrımla el ele gidebildiğini kabul ettiği bir zamanın tutumunu ele verir. Ne var ki, işsizlik zamanında aile taraftarı politika kısa sürede daha şiddetli bir ton kazanacaktı.

Hakikat Zamanı: İşsizlik

İşsizlik erkekler ve kadınlar için aynı değildi. Bütün Avrupa'da 1931'de, 1932'de ve 1936'da, emek pazarındaki toplumsal cinsiyet dengesizliği nedeniyle işsiz erkeklerin sayısı işsiz kadınların sayısından fazlaydı (mutlak rakamlarla). Yine de her yerde artan erkek işsizliği kadın işçilerin sayısındaki artışa bağlandı ve kadınlara, kriz zamanında feda edilecek piyon gibi davranıldığını kimse fark etmedi.

Kuşkusuz kadınlardan daha fazla sayıda erkek işten çıkarıldı. İtalya'da 1931'de işsiz erkeklerin sayısı işsiz kadınların sayısının üç katıydı. Bununla birlikte İngiltere'de erkek işsizlik oranı yüzde 23,7, kadınlarınki yüzde 20,4'tü. Kadınların yaptığı iş tipi doğal olarak işsizlik şeklini etkiledi. Ekonominin her inişe geçişi hizmet sektörünü ve daha fazlasıyla kadın çoğunluğun çalıştığı sanayi dallarını etkiledi. Erkek işsizliği büyük ölçüde ağır sanayideydi. İmalat sektöründe de kalifiye erkek işçileri işten çıkarıp yerlerine kalifiye olmayan ve düşük ücretli kadınları almak alışılmadık bir uygulama değildi. Almanya'da 5 Eylül 1932'nin "kriz düzeni" işten atılan işçileri geri almayı amaçladı. Firmalara ücretleri düşürme olanağı tanındı ve ücret faturalarını yüzde 50'ye kadar düşüren sübvansiyonlar verildi. Sanayi çok sayıda işsiz kadını işe aldı: "Büyük bir metal işleme firması 16 erkek ve 83 kadın işe alarak tüm personeli için üc-

ret indirimi yapma ve 99 yeni işçi için prim alma hakkından yararlanabilir, böylece 94 marklık bir ücret indirimiyle haftada 4.752 saatlik iş elde edebilirdi."[7]

1936'da birçok erkek işçinin işsiz olduğu bir zamanda bazı kadınlar evde iş yapmaya başlarken, bazıları iki işte çalıştı ve el altından ücret aldı. İşverenler bu haksız rekabetten zekice yararlandılar ve birçok ülkede hükümetin kadınları işe almayı açıkça yasaklayan yasalar çıkarmasına yol açtılar. Portekiz'de 1935'te bir tek erkeğin işsiz olduğu herhangi bir sektörde bir kadını işe almak yasadışı hale getirildi. İspanya'da aynı sırada tarım dışında herhangi bir işte kadın çalıştırmak yasaklandı. İrlanda'da 1936'da her sanayi koluna azami bir kadın kotası tahsis edildi. Belçika'da 1934'te ve Yunanistan'da 1936'da devlet görevleri kadınlara yasaklandı. Erkek işsizliğinden kadın işçiler sorumlu tutulursa, kadın istihdamını kısmaya çalışmak mantıklı olur. Ne var ki, ekonomik krizler tüm işçileri etkiledi ve böylece erkek işsizliğinin nedeninin kadın emeği olmadığını kanıtladı. Örneğin, 1931'de ve 1932'de Avrupa işsizlik rekorunu kıran Almanya'da, geçen on yıl süresince erkek istihdamı kadın istihdamından çok daha yüksek bir oranda artmıştı.

Erkekler kadınlardan daha fazla işsizliğe maruz kaldılarsa da, daha fazla yardım almaya da uygun görüldüler. Avusturya'da 1932'de işsiz erkeklerin yüzde 83,4'ü işsizlik yardımı almaktaydı, buna karşı işsiz kadınların sadece yüzde 72,5'i; uçurum Fransa'da daha da genişti (aynı yıl yüzde 81,9'a karşı yüzde 68,5). Birçok ülkede işsizlik yasaları kadınların erkeklerden daha az yardım almalarını kararlaştırdı ve özünde kadınlara ait olan bir iş alanı –ev hizmetçiliği– yardım kapsamının tamamen dışında tutuldu. Yüksek işsizliğin yarattığı hakikat anında ev hizmetçiliğinin bir iş olmadığı ilan edildi ve böylece bu işi kaybetmek bir zarar sayılmadı. Hepsi bu değildi: Kriz zamanları eski şeytanları uyandırma eğilimindedir ve hedefler belliydi, eski kurbanlar –evli kadınlar– ve yeni kurbanlar – göçmenler.

Kadınlar gibi göçmenler de ekonomiye hem hizmet ettiler, hem engel oldular. Emek arzının yetersiz olduğu zamanda işe alınan göçmenler, iş piyasası daralınca işten atıldılar. Fransa'da Nord'daki Polonyalı madenciler ile Lorraine'deki İtalyan madenciler zaman kötüleşince ülkeden kovuldular; ülkede kalmalarına izin verilenlerin de işlerini kaybetmeleri Fransız madencilerden daha olasıydı. Evli olmayan erkeklerin eve gönderilme olasılığı, evli olanlarınkinden fazlaydı; fakat ailesi olanlar da güvende değildi. Nord'da Polonyalı bir madencinin eşi 1929 yılını anımsıyordu: "Zor zamanlar krizle başladı. Ücretler düştü ve işsiz geçen günler giderek çoğaldı. Her yerde ülkemize geri gönderileceğimize dair söylentiler vardı. Öyle de

oldu. Birçok kişiye Polonya'ya geri dönüş bileti verilmişti. Fransızlar işlerini ellerinden aldığımızı iddia ediyorlardı. Her yerde, 'Polonya'ya geri gidin' diye bağıran insanlar vardı. Ne yapmalıydık?"[8]

Hiç kimse evli kadınların çalışmasını istememişti. Aile taraftarı ideologlara göre, her şeyden önce çalışmaları yanlıştı. Bu nedenle işsizlik zamanında iki kat yanlış içindeydiler. Dolayısıyla çalışmalarının yasaklanması bir cezadan çok, düzene bir geri dönüştü. Almanya'da 24 Ocak 1935 tarihli bir yasa evlenmek üzere nişanlanmış ve işten ayrılmaya istekli genç kadınlara evlilik kredisi verdi ve 1937'de evli kadınlar devlet memurluğundan dışlandı. Hollanda'da evli öğretmenler görevlerinden ayrılmaları konusunda uyarıldı. Fransa, Almanya, İngiltere ve Hollanda'da evli kadınlara işsizlik yardımı, kocaları geçimlerini sağladığı gerekçesiyle askıya alındı. Büyük Britanya'da 3 Ekim 1929 tarihli "Usulsüzlükler Yasası" kocanın da işsiz ya da sakat olduğu gösterilmedikçe evli kadınları işsizlik yardımından yoksun bıraktı. Almanya'da 1937'ye kadar bekâr genç kadınların kırsal ve kentsel alanlarda annelere zorunlu yardım hizmeti sunmaları istendi.[9] Bir milliyetçilik ve ekonomik kriz zamanında "iş, aile, baba yurdu" erkekler içindi, kadınlara sadece "aile" (kadınlar söz konusu olduğu sürece adına layık tek baba yurdu aileydi) uygun görüldü. Bazı kadınların "hayır" demesine rağmen, "*das Vaterland*'ın, Üçüncü Reich'ın anneleri" kadınları küçümsemektense annelere heykeller yapan bir düzenin suç ortakları olarak dehşete içtenlikle katkıda bulundular.[10] Aşağılamada ve ölümde bile yeryüzünün lanetlileri cinsiyete göre ayrıldı: Trenler toplama kamplarına ulaştığında, mahkûmlar cinsiyetlerine göre ölüme gönderildiler, "kadınlar sola, erkekler sağa".

Bu dönemin üç temsili kadınını ele alalım. İlki bir hemşire, sekreter ya da hizmet işçisi olmak için işçi sınıfı ya da köylü geçmişinden kaçan genç bir kadındır. İkincisi çocuklarını keşfeden ve evin hazlarını yeniden keşfeden evli kadındır. Üçüncüsü sadece daha iyi bir evlilik için diplomasını kullanmak üzere bir eğitim alan burjuvazinin genç hanımefendisidir. Bu üçü birlikte bir tür ideal tipi, kadın sanayi işçisinin antitezini tanımlar. Fakat şimdi yeni bir ideal kadın figürü ortaya çıkmaya başlar: Büro işçisi.

"Şanlı Otuz"un Düş Kırıklığı (1945-1975)

Batı dünyasındaki ruh hali iyimserliğe dönmüştü. Heyecan doruktaydı ve hiçbir umut akıldışı görünmüyordu. Savaş bitmişti ve kadınların davasına hizmet edeceği sanılan ekonomik bir savaş başlamıştı. Şapkasında birden fazla tavşan gizleyen bir çağda ilerlemeye inanç

muazzamdı. Avrupa'da 1960'tan 1973'e kadar gayri safi milli hasıla yıllık ortalama yüzde 3,9 arttı. Böyle bir büyüme önceki dönemin kronik işsizliğinden sonra dört gözle beklenen tam istihdamı teşvik etti. İngiltere, Almanya ve İsveç'te sendikaların, iş dünyasının ve hükümetin temsilcilerinden oluşan üçlü komisyonlar tam istihdam ekonomisinin çalışacağı koşulları saptadı. Devlet sahiden herkes için bir "refah" kaynağı haline geldi. İstikrarlı ekonomik büyümede birçok faktör etkili oldu; düşük enerji maliyetleri, artan üretkenlik, eğitim ve öğretime hatırı sayılır yatırımlar bu faktörler arasındaydı. Ve tüketim toplumunun, emek talebinin arkasındaki gerçek itici gücün şaşaalı günleri başlıyordu. Kadınlar cennete hücum etti, sonunda ulusların zenginliğinde pay sahibi oluyorlardı ya da öyle deniliyordu. Aslında kadınlar katılım göstermelerine rağmen, beklenen yararların tümünden pek yararlanamadılar. Eğitim sistemiyle ve işyeriyle giderek daha fazla bütünleşirken, aynı zamanda kadınsallaşmış ve dolayısıyla değer kaybına uğramış işlere ya da hiyerarşinin en alt düzeylerine gönderildiler. Bu dönemde gözlerimizin önünde olup biten şey, cinsel işbölümünün doğallaşmasıdır. Bu süreç bir önceki dönemde fark edilse de, ekonomik düzendeki değişimlerle yoğunlaştı.

Avrupa'da Çalışan Kadınlar

Bu dönemde iki görüngü öne çıkar: Daha önce bağımsız (ya da kendi işinde çalışan) çok sayıda kadın işçinin ücretlilerin safına katılması ve ücretli emeğin kadınların iş kalıpları üzerindeki etkisi. Çalışan kadınların sayısı bütün Avrupa'da arttı; fakat kuzeydeki ücretlilerin oranı (1970'te yüzde 85) güneydekinden yüksekti (yüzde 65). Bununla birlikte, İtalya, Yunanistan, İspanya ve özellikle Portekiz 1960 ile 1970 yılları arasında ücretli kadınların sayısında hızlı bir artışa tanık oldu. Sanayi daha önce bağımsız olan zanaatçıların ve köylülerin saflarından yeni işçiler çekti. 1946'da Fransız kadınların yüzde 41'i zanaatçı ya da çiftçi olarak çalışmaktaydı; bu oran 1975'te yüzde 8,6'ya inmişti. Bu arada, toplam çalışan nüfus içinde 1954'te yüzde 59 olan kadın ücretlilerin oranı 1975'te yüzde 84,1'e çıktı. Fransa'da ilk kez ücretli olarak çalışan kadınların oranı erkeklerinkinden yüksekti (yüzde 81,9). Ücretlilerin oranındaki artışın nedeni sadece sanayinin daha önce bağımsız olan işçileri çekmesi değil, yalnızca evde iş yapan annelerin sayısında, Hollanda ve Belçika hariç bütün Avrupa'da gerçekleşen gerilemeydi de. 1975'te Avrupa ekonomik ve sosyolojik bir kilometre taşını geçti: Geleneksel biçimiyle bağımsız emek fiilen yok oldu ve kadınlar artık evde kalmıyorlardı. Kadınlar artık, hizmet sektörünün ya da şimdi denildiği şekliy-

le üçüncü sektörün ağırlıklı bir yer işgal ettiği piyasa ekonomisiyle tamamen bütünleşmişti.

Gerçekten de, kadınların ücretli işçilere dönüşümünde üçüncü sektör can alıcı bir rol oynadı. Üçüncü sektör büyüdükçe, ücretli çalışan kadınların sayısı da arttı. İstihdamın birinci ve ikinci sektörlerden üçüncü sektöre kayışının bir önceki dönemde başladığı ve bu dönemde daha büyük bir yoğunlukla devam ettiği İskandinavya ve Birleşik Krallık'ta durum buydu. Fransa'da 1968 ile 1973 yılları arasında üçüncü sektör tek başına yeni net işlerin yüzde 83'ünden sorumluydu ve bunların yüzde 60'ı kadınlar tarafından dolduruldu. Bu yüzden, bütün Kıta'da gözlemlenebilen "bürokratik görüngü" büyük ölçüde dişildi; kadınların daha eşit bir biçimde başlıca meslek gruplarına dağıldıkları İtalya hariç. İtalyan kadınlar serbest mesleklerde ve bağlı hizmetlerde çalışanların yüzde 48'ini, diğer hizmet işçilerinin yüzde 41'ini ve büro çalışanlarının yüzde 30'unu oluşturmaktaydılar; oysa İngiliz kadınlar hizmet işçilerinin yüzde 74'ünü ve büro çalışanlarının yüzde 67'sini oluşturmaktaydı.[11]

Avrupa ücretli emek haritasının kendi kadın ve erkek kıtası vardır ve bu kıtaların kenar çizgileri coğrafi sınırlara aldırmaz, bunun yerine hiyerarşik bir sınır izler. Erkek kıta işçilerden ve yöneticilerden ibarettir; oysa dişi kıta büyük bir bürolar labirentinden başka bir şey değildir. Bu iki uç arasında başka bir Avrupa, istihdamda toplumsal cinsiyet denkliğinin olduğu bir ülke vardır; bu denklik perakende satışlarda, kalifiye işlerde, teknik ve bağlantılı işlerde, öğretmenlik, hukuk ve tıpta ortaya çıkmaya başlıyor. Avrupa ekonomisi genişledikçe, daha önceki dönemde eve gönderilen işçi grubu, evli kadınları da kapsayan bir emek rezervinden yararlandı.

Hollanda ve Belçika hariç, her yerde çalışan evli kadınların sayısı ve evli kadınların aktif kaldıkları zaman süresi arttı. 1950 ile 1960 yılları arasında çalışan evli kadınların sayısı Norveç'te iki katına çıktı, İsveç'te 20, İsviçre'de 10 ve 1962'de evli kadınların çalışan kadın nüfusun yüzde 53,2'sini oluşturduğu Fransa'da beş puan arttı. Bununla birlikte çalışan kadınların yüzdesine karşı yaş ve çocuk sayısının haritası çıkarılsa, 1967-1972 dönemi için sonuçlar ülkeden ülkeye değişir. İspanya, İrlanda, Portekiz ve Hollanda'da kadınlar ya evlendiklerinde ya da ilk çocukları doğduğunda çalışmayı bırakmaktaydı. Almanya, Fransa, İngiltere ve daha az ölçüde olmak üzere İtalya'da birçok kadın çocuklarını büyüttükten sonra işe geri dönüyordu. İsveç ve Finlandiya'da "eşek sırtı" eğrileri evli kadınların ve annelerin iş piyasasında kaldıklarını gösterir. 1975'te evlilik bir meslekte çalışmanın önünde daha az engel haline gelmişti; fakat annelik olumsuz faktör olmaya devam ediyordu. Kadının ne kadar çok çocuğu var-

sa, evin dışında o kadar az çalışır. Sadece Güney Avrupa'da değil, İrlanda ve Hollanda'da da kadınlar çocuk sahibi olduklarında evde kalırlar. Bu karşıtlıklar, ister kadınların çalışma arzusundan olsun, ister sanayinin daha fazla işçi ihtiyacından olsun, emek pazarında evli kadınların artan sayısını açıklayan bir tek faktör aramanın boş bir iş olduğunu gösterir. Birkaç faktör birlikte etkili oldu: "Aile taraftarı hareketin sosyal temelinin çöküşü",[12] çocukların kolektif sosyalleşmesi, gündüz bakım merkezlerinin ve anaokullarının varlığı ya da yokluğu, emek tasarrufu sağlayan ev aletlerinin yaygınlığı, evli kadınların eğitim düzeyi ve kocanın mesleği, ülkeden ülkeye değişen varyasyonları açıklayan faktörlerden sadece birkaçıdır.

Dahası, bizzat istatistikler "aleni" istihdam dağılımından etkilenir. Babaların davranışı ile annelerin davranışı karşılaştırılmak istense, karşılaştırmayı geçerli kılacak hiçbir veri yoktur. İstatistikçiler "içgüdüsel bir biçimde" çocukları annelerine havale ederler; bu yüzden çocuk sayısının erkeklerin meslek yaşamı üzerindeki etkisiyle ilgili rakamlara sahip değiliz. Yine de birçok araştırma çocukların varlığının erkeğin mesleğinde ilerlemesi üzerinde olumlu, kadının ilerlemesi üzerinde olumsuz bir etki yarattığını gösterir. Üstelik kadınların meslek yaşamıyla ilgili herhangi bir çözümleme, kadınların düzenli işlerine ek olarak ev işi de yaptıklarını hesaba katmalıdır. 1975'te çalışan kadınlar erkeklerin üç katı kadar zamanı ev işine harcamaktaydı. Bu yüzden kadınlar iki tip iş yaparlar, ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen; oysa pek çok erkek mesleki çalışmada uzmanlaşır. Yine de kadınların iş kalıplarındaki değişimi açıklamaya çalışan herkes, en nicelikçi sosyologlar bile, bir tür ekonomik zorunluluğun etkili olduğunu göstermek ister. Erkekler için karşılaştırılabilir bir veri yoktur: Çalışma erkekler için doğal bir haktır; kadınlar için ise, sosyologların ve antropologların açıklamak zorunda oldukları bir anomalidir. Başka bir ifadeyle, istatistik gibi sosyal bilim söylemi de, önceden var olan cinsel ayrımları sorgulamaktan çok güçlendirmek için kullanılabilir. Dahası, söz konusu dönemde (1945-1975) evde kalmak yerine ücretli çalışmak ya da bağımsız bir meşguliyet peşinde koşmak, hem araştırmacılar hem feminist aktivistler tarafından kadınların "kurtuluşu"na doğru bir adım olarak algılandı. Paradoksal bir biçimde, o zaman nüfuzlu olan Marksistlere göre ücretli emek yabancılaşmış emektir; fakat feministler ve sosyologlar aynı ücretli emeği özgürleştirici görmekteydiler. Her durumda, kadınların işgücüne entegrasyonu, sosyal düzenin kadınların hem eğitsel, hem işyeri fırsatlarına koyduğu sınırlamaları gizledi. Okulların beslediği, bir kızın başarı şansının oğlanlarınkine eşit olduğuna dair yanılsama, bu gizlemeyi sadece katmerleştirdi.

Eğitim Patlaması ve Sosyal Düş Kırıklığı

Bugün kadınlar bir iş bulmak için eğitimin peşinde koşarlar. Başarılı olacaklarını düşünmeye teşvik edilirler ve üniversite mezunu arzının emek piyasasının ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlamak için planlamalar yapılır. Kadınlar için artan eğitim ile kadınların işgücündeki oranı arasında açık bir bağıntı bulunmasına rağmen, bağlantı katı olmaktan uzaktır. Örneğin Hollanda'da kızlar temel eğitim alırlar, fakat nispeten az sayıda kadın çalışır; bu yüzden nedensel bir bağlantı kurmak olanaksızdır. Öte yanda, kadınların aldığı diplomalar ile yaptıkları işlerin karşılaştırılması eğitimin mesleki ödüllerini ölçmemize ve kadınların işyerindeki başarı olasılığını kestirmemize yardım edebilir.

Eğitim sistemi, aslında tersi söz konusu olduğundan kendisini özgürleştirici gibi görür. Eğitim deneyimini "genişletme" adına sunulan yeni öğretim programı seçenekleri, aslında oğlanlar ile kızlar arasındaki farklılıkların kalıcılaşmasına yardım eder. Yine de, okula giden kızlarının sayısının özellikle 1970 ile 1975 yılları arasında hızla artması anlamında Avrupa'da gerçek bir eğitim patlaması vardı. 1970'te ortaöğretimde eğitim eşitliğine Norveç'te (oğlanların 58,7'sinin ve kızların yüzde 58,2'sinin ortaokula devam ettiği) ve Fransa'da (oğlanların yüzde 42,1'i ve kızların yüzde 49'u) ulaşılmıştı. Danimarka, İspanya, İsveç ve Portekiz'de 1970 ile 1975 yılları arasında kız öğrencilerin sayısı erkek öğrencilerin sayısından daha hızlı arttı; oysa Fransa ve Almanya'da tersi oldu. Kızların yüksek eğitim alma olasılığı oğlanlarınkinden daha düşük kaldı: Birçok kız liseyi bitirdikten sonra eğitimi bıraktı. 1964-65'te her yerde (Lüksemburg hariç) erkek üniversite öğrencilerinin yüzdesi ile kadınların yüzdesi arasında en az otuz puanlık bir fark vardı ve Hollanda'da erkekler kızların iki katıydı. Güney Avrupa'da (Portekiz hariç) kız öğrencilerin sayısı daha hızlı bir oranda arttı; oysa Almanya, Avusturya ve Belçika'da artış oranı aynıydı.

Eğitim sistemi kız öğrencileri uygun, yani "dişil" mesleklere yönlendirerek bu "cinsel demokratikleşme"ye yanıt verdi. Okullar kadınları sonunda dezavantajlı olduğu anlaşılan belli derslere devam etmeye teşvik ederek öğretim programının bizzat yapısında sosyal bölünmeyi yeniden ürettiler. Fransa'da *baccalauréat* (lisans) diploması farklı uzmanlık alanlarında ödüllendirilmekteydi: F ve G serisi "diplomalar" (tıp, sosyal bilim ve yönetim bilimleri) birçok kıza çekici gelirken, C ve M serisi "diplomalar" (matematik ve fizik bilimleri, teknoloji) oğlanlara çekici gelmekteydi. 1975'te C diploması adaylarının sadece yüzde 33,8'i ve M diploması adaylarının sade-

ce yüzde 4,2'si kadındı. Aynı şekilde bütün Avrupa'daki üniversitelerde kadınlar dil, edebiyat, eğitim ve psikoloji bölümlerinde, erkekler bilim ve matematik bölümlerinde ağırlıktaydı. Eğitim düzeyindeki farklılıklar, uzmanlaşma farklılıklarını daha da ağırlaştırmaktaydı. Hem teknik, hem genel derslerde yüksek düzeylere (örneğin Amerikalıların doktorasına eşdeğer olan "üçüncü kur"a) ulaşan kızların sayısı oğlanların sayısından azdı. 1967 tarihli bir UNESCO araştırması Almanya, Finlandiya, Fransa, İtalya, Norveç, Hollanda ve İsveç'te kadın öğrencilerin eğitimlerine devam etmemelerinin öncelikli nedeninin evlilik olduğunu açığa çıkardı; fakat başka faktörler de bir araya gelip tutkularını sınırlandırmaktaydı.

Birçok kız liseyi bitirdikten sonra eğitim yaşamına son verir; oysa oğlanlar için lise diploması çoğunlukla yüksekokul için bir atlama taşıdır. Lise diplomaları artık bir zamanlar olduğu kadar değerli değildir. Lisans diploması alan kızların sayısının ilk kez 1964'te oğlanların sayısını geçtiği Fransa'da bu diploma artık bir zamanlar olduğu gibi iş kapılarını açan anahtar değildir. Daha fazla kızın diploması vardı; fakat diplomaları o kadar da değerli değildi ve birçoğu aldıkları eğitimin kendilerini bugünkü iş piyasasının koşullarına uygun hazırlamadığını anladı. Örneğin 1956'da Fransa'da tekstil ve giyim sanayileri zaten gerilemekte olduğu halde, *centres d'apprentissage*'a giden kızların yüzde 46'sına hâlâ dikiş öğretiliyordu. Kuşkusuz, koleje gitmesi olası "şanslı birkaç kişi" arasında öncekinden daha fazla kadın vardı; fakat pek çok kız bir lise diplomasından başka bir şeye hevesli değildi.[13] Bu yüzden eğitim sistemi cinsiyetler arası sosyal ayrımların yeniden üretiminde rol oynadı. Eğitim eşitsizlikleri ailenin eğitim arka planıyla birleşip birçok kızı, en iyisinin "kadın" seçeneklerinden birini "seçmek" olduğuna ikna etti. Eğitim sisteminde erkek egemenliğinin en incelikli ve en şiddetli yanlarından biri, dezavantajlı durumda olanları kendi değersizliklerinin sorumluluğunu üstlenmeye zorlamasıdır. Kızlar okuldan ayrılıp diplomalarını iş piyasasında paraya çevirmeye çalıştıklarında, daha yüksek çitlerle karşılaştılar.

Diplomalı kadınları ne tür işlerin beklediğini tahmin etmek kolaydır. Okulda edindikleri türden becerileri gerektiren işlere girmeleri çok olasıydı. Eğitim istihdamı üç ana biçimde etkiler: Öğrenciyi iş aramaya teşvik eder; yüksekokul diplomalı kadınların erkek-egemen mesleklere girmelerine olanak verir; çeşitli mesleklerde çalışmaya uygunluk belgesi işlevi görür. Birçok ülkede, bir kadın ne kadar eğitimliyse çalışması o kadar olasıdır. Halbuki erkekler için durum böyle değil. 1971'de Avusturya'da ilköğretim diplomalı kadınların yüzde 48,3'ü, kolej diplomalı kadınların ise yüzde 74,9'u

bir işte çalışmaktaydı; bu oranlar İsveç'te yüzde 58,6 ve yüzde 86,7, Fransa'da yüzde 28,6 ve yüzde 69,3'tü. Bir de erkeklerin yüzdelerine bakalım: Avusturya'da ilköğretim diplomalıların yüzde 97,3'ü, kolej diplomalıların yüzde 94,5'i bir işte çalışmaktaydı. Kadınlar için eğitim hiyerarşisi merdiveninde bir adım yukarı, mutfaktan bir adım dışarı atıp işyerine bir adım atmak demekti.

Eğitim kadınları iş aramaya teşvik ettiyse, aynı zamanda ekonominin zaten kadınsallaşmış, sonuç olarak daha fazla kadınsallaşan sektörlerine de mecbur etti. Bütün Avrupa'da kadınlar üçüncü sektörde, özellikle perakende satış, bankacılık, kamusal ve özel hizmetlerde çoğunluktadırlar; oysa imalat, madencilik, inşaat, bayındırlık ve ulaşımda azınlıktırlar. Fransa'da 1968'de tıp ve sosyal hizmetler alanlarında çalışanların yüzde 80'i kadındı ve bu alanlar hâlâ da kadınları çekiyordu. İsveç'te ve Fransa'da kadın büro işçilerinin oranı yükselmektedir. Almanya'da ticaret sektöründe çalışan kadınlar diğer sektörlerde çalışanlardan fazladır. Eril mesleklerde çalışmak üzere kadınsallaşmış sektörlerden kaçanlar, cinsel ayrımın hiyerarşik olduğunu görürler: Erkekler emir verir, kadınlar emirleri yerine getirir.

Kadın yetkili, idareci ve mühendislerin sayısı İskandinavya'dan İspanya'ya kadar birçok yerde yükselmekte olmasına rağmen, bu konumdaki kadınların sayısı erkeklerinkinden hâlâ çok geridedir. Orta düzey yönetim konumlarında kadın sayısının azlığı, üst düzeylerde fiilen bulunmamalarının nedenidir; çünkü terfi edebilecek konumlarda değildirler. Üst düzey yetkili olanlar da erkek meslektaşlarıyla aynı sorumluluklara sahip değildir. İki araştırma –biri 1964'te sekiz İngiliz firmasıyla ilgili yapılan, diğeri 1970'te Fransa'nın dört bölgesinde yapılan– işverenlerin kadınları üst yönetim görevlerine terfi ettirme konusundaki isteksizliğini gösterir. Erkeklerden oluşan bir ekibi yöneten bir kadın düşüncesinin kendisi kabul edilemez. Aynı şekilde, en kalifiye kadınların çalıştığı kamu sektöründe çok az kadın orta kademenin üzerine çıkar. 1974'te Fransa'da C kategorisi kamu hizmetlerindeki kadınların yüzde 65'inin ve B kategorisindekilerin yüzde 58'inin, A kategorisine geçmeleri bir yana, kendi kategorileri içinde bile terfi etmeleri olası değildi. Bütün Avrupa'da ilk ve ortaöğretim 1965'ten beri giderek daha fazla kadınsallaşmaktadır, kadınların çok büyük bir çoğunluğu en alt düzeylere yoğunlaşmaktadır. Fransız *lycée* öğretmenlerinin yüzde 55'inin itibarlı *agrégation* diplomasına sahip kadınlar olduğu doğrudur; fakat bu kanıt, *lycée*'den üniversite öğretmenliğine yükselen erkek *agrégé*'lerin sayısının kadınların sayısından fazla olması gerçeğini gizler. Genel olarak işgücünün ortalama eğitim düzeyi yükseldiği için, diplomasız kadınlar geçmiştekinden daha fazla dezavantajlı durumdadırlar. 1963

ile 1973 yılları arasında istihdamı artan meslek grupları en fazla eğitimi gerektiren gruplardı. Bu yüzden eğitimli kadınlar ile eğitimsizler arasındaki uçurum sadece genişledi. 1954 ile 1974 yılları arasında vasıfsız işlerde çalışan Fransız kadınların yüzdesi erkeklere oranla arttı; 1968'de sanayideki kadınların yüzde 78'i, erkeklerin ise yüzde 52'si kalifiye olmayan işçi olarak sınıflandırılmaktaydı.

İşyeri, eğitim sisteminin zaten yerleştirmiş olduğu farklılıkları sadece belirginleştirir; bu yüzden sistemin yapısında kristalleşen ve insanların tutumlarıyla bütünleşen cinsel farklılıklar doğal görünmeye başlar ve bu tür farklılıkların kaynaklandığı sosyal yapıyı algılamak zor olduğu için daha da doğal görünür. Kuşkusuz, sosyal ayrımın hızı her zaman çok değildir; o yüzden yeri geldiğinde, eşit rekabetin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğinden emin olmak için açık bir ayrımcılık gereklidir.

Başarısız Bir Rekabet

Kadınları işyeriyle bütünleştirirken, aynı zamanda mesleki olarak erkeklerden nasıl ayrı tutmalı? Bir çözüm erkekler ve kadınlar için ayrı kariyer yolları kurmaktır. Bununla birlikte, cinsel işbölümünün (*la division sexuelle du travail*) salt bir toplumsal cinsiyetli emek ayrımı (*une division du travail sexué*) olduğunu sanmak yanıltıcıdır. Cinsel işbölümü esasında simgesel bir şiddeti cisimleştirir ve erkekler ile kadınlar arasında eşit rekabete ne kadar çok yaklaşılırsa, bu şiddet o kadar yoğun olmalı. İşin mantığı basittir: Ne pahasına olursa olsun hiçbir farklılığın var olmadığı yerde bir farklılık kurmak elzemdir.

1945 ile 1975 yılları arasında bir sürü yasa, buyruk, ulusal ve uluslararası karar "eşit işe eşit ücret" hakkını ilan etti.[14] Yine de erkeklerin ve kadınların ücretleri arasındaki fark 1968'e kadar istikrarını korudu; 1975'te yüzde 25-35 aralığına kadar daralmaya başladı. Ücrette böyle bir farklılık kadınların yaptığı işin mantıksal bir sonucu olarak görüldü. Kadınların büyük çoğunluğu kadınsallaşmış ve dolayısıyla düşük ücretli işlerdeydi; kadınların hiyerarşinin üst düzeylerine terfisi zordu ve ortalama olarak kadınlar erkeklerden daha az kalifiyeydi. Erkek ve kadın ücretleri arasında devam eden uçurumu açıklamak için bu faktörler yeterli görünüyordu. Eşitsiz ücret, istihdamdaki farklılıkların sadece bir ürünü, bir yansımasıydı.

Fakat durum bu ise, niteliklerin ve iş yükünün eşit olduğu yerlerde ücret eşitsizlikleri nasıl açıklanabilir? Ücretler arasındaki uçurumun yaş ve beceri düzeyiyle birlikte arttığı anlaşılıyor. 1970 Fransa'sı örneğini ele alalım ve biri erkek, diğeri kadın "uzun" teknik eğitim programından geçmiş iki üniversite mezununu düşünelim. Kırk

beş yaşında ücretlerindeki farklılık yüzde 46 olurdu, fakat altmış yaşında yüzde 56'ya çıkardı. Aynı şekilde, tipik kolej mezunu bir kadın, erkek taydaşından kırk beş yaşında yüzde 43 ve altmış yaşında yüzde 53 daha az kazanacaktı. Öyle görünüyor ki, erkeğin kazancı işte deneyim kazanmaya olanak veriyor, kadınlarınki vermiyor. Ücret farkının işin doğasındaki bir farklılığın sonucu olduğu itirazında bulunulabilir. Fakat erkek ve kadın ücretleri arasında genişleyen mesafe bankacılık, sigortacılık ve perakendecilikte eş hiyerarşi ve beceri düzeylerinde de gözlemlenebilir. Dahası beceri düzeyi ne kadar düşük ve hiyerarşide ne kadar aşağıdaysa ücret eşitsizliği o kadar azdır. Tersinden, beceri düzeyi ne kadar yüksekse ve çalışan kişi hiyerarşide ne kadar yüksekte duruyorsa, ücret eşitsizliği o kadar büyüktür. Alt düzey erkek banka çalışanları için ücret baremi 103,9'dur (ortalama alt düzey kadın çalışanın ücreti 100 kabul edilirse) ve perakende ticarette çalışan erkekler için barem 112,7'dir; üst düzey banka yöneticilerinde 137,5 ve perakende ticarette üst düzey yöneticilerinde 142'dir. Bir kadının kariyeri bir erkeğin profiline ne kadar çok benzerse, ücret bakımından o kadar çok cezalandırılır.

Bu örnek, hiyerarşinin tabanında eşitliğe ulaşıldığını gösteren bir örnek olarak yorumlanabilir. Kadın sanayi işçilerinin ücretleriyle ilgili bir çözümleme yine "imgelemin iktidarda" olduğunu gösterir. Tümü kadın işyerlerinde çalışan kadınlar tüm sanayi işçilerinden daha az ücret alırlar. Öte yandan, tümü erkek işyerlerinde çalışan erkekler en yüksek ücreti alır. Kadın-erkek karışık işyerlerinde kadın işçiler tek cinsiyetli işyerindekilerden daha fazla, erkek işçiler daha az kazanırlar. Bir iş kategorisinin kadınsallaşması ücret bakımından ölümcüldür; oysa erkekleşmesi bir artıdeğer getirir. Karma işyerlerinde ücret tarzı da eşitsizlikler doğurur. Parça başı ücretin kadınları erkeklerden daha fazla harekete geçirdiğini ileri süren işverenler erkeklere saat başına ücret, kadınlara parça başı ücret verir. Bir işverenin ifadesiyle, "Kadınlar preslerde erkeklerle aynı işi yapar, fakat sonunda çok daha fazla kazanacakları için onlara aynı oranda ücret ödeyemeyiz."[15] Erkeklerin ve kadınların yaptığı işlerin kesinlikle aynı olduğu başka bir firmada, ustabaşı ücret farkını haklı göstermek için erkekleri ağır parçaları hareket ettirmekle ve kadınları daha fazla hız gerektiren işlerle görevlendirmekteydi: "Erkeklere kadınlardan daha fazla ücret vermenin bir yolunu bulmak kesinlikle elzemdir."[16] Bu durumda fiziksel güç bir beceri olarak sınıflandırılır, fakat hızlı çalışma yeteneği beceri sayılmaz. Bu tür uygulamalar, aslında eşdeğerliğin bulunduğu yerlerde ayrımlar icat etmenin yollarıdır.

İşyerinin karma olduğu her yerde, ayrımcı sosyal mantık kadınlarla erkekler arasında denklik yaratmaya yönelik her girişimi boşa

çıkarmak için müdahale eder. Part-time iş iyi bir örnektir. Birkaç avantajı vardır: Ücret farkını haklı gösterir, kadınların annelik ile işi birleştirmelerine olanak verir, firmanın toplam ücret faturasını düşürür ve emek arzını talebe uydurmanın esnek bir aracını sağlar. Burada bizi ilgilendiren dönemde (1975'te biten) part-time iş henüz tam gelişmemişti; fakat Avrupalı işçilerin yüzde 10'u 1975'te part-time çalışmaktaydı (1973'ten itibaren sayı hızla artmıştı). İtalya dışında her yerde part-time istihdam esas olarak kadınları kapsadı. Part-time işçilerin oranı (ve part-time işlerdeki kadınların oranı) Birleşik Krallık, Almanya ve Danimarka'da en yüksekti. 1973'te Almanya'da işlerin yüzde 10,1'i ve İngiltere'de yüzde 16'sı part-time'dı ve part-time kadın işçilerin oranı Almanya'da yüzde 89, Birleşik Krallık'ta yüzde 90,9'du. Özellikle temizlik, gıda ve bakım gibi hizmet işlerinde üçüncü sektörün büyümesi ile part-time istihdamın gelişmesi arasında açık bir bağıntı vardır. Fransa'da 1971 ile 1975 yılları arasında hem erkeklerin, hem kadınların part-time istihdamı arttı, fakat aradaki mesafe genişledi: 1971'de erkeklerin yüzde 1,7'si, kadınların 13,1'i part-time çalışıyordu; 1975'te ise erkeklerin yüzde 2,9'u, kadınların yüzde 16,3'ü. Bu yüzden Fransa'da 1968 ile 1975 arasında kadın istihdamındaki artışın çoğu part-time işlerde, kadınlara aşağı muamelesi göstermenin hâlâ yasal olduğu son kaledeydi. Birçok part-time işte terfi olasılığı çok azdı; bu yüzden part-time istihdam kadınların aile ile işi bağdaştırmasına olanak verebilirdi, fakat kariyeri düşünmelerini de önlerdi. Yine aile ile iş karşı karşıyaydı; fakat geleneksel cinsel işbölümünün yerine, cinsel bir emek zamanı ayrımı görülüyordu: erkekler için full-time, kadınlar için part-time. Bu el çabukluğu, başa baş rekabetten sakınmayı olanaklı kıldı.

Kadınların iş kategorisiyle, part-time çalışmayla ve terfilerden uzak tutulmayla ayrı olmaları, ikili bir emek piyasasının yaratılması sonucunu doğurdu: Biri erkekler için, oldukça kalifiye ve oldukça üretken; diğeri kadınlar için kalifiye olmayan, düşük ücreti ve düşük değerli. İkili emek piyasasıyla (birinci ve ikinci) ilgili ekonomik teori cinsel işbölümünü, ekonominin doğal bir parçası gibi betimleyerek meşrulaştırdı. İktisatçılar ampirik bir olguyu açıklamak için bir teori tedarik ederken, ikiliğin sosyal ve siyasal bir kurmaca, ayrık yeni pratikleri sürekli keşfeden ve yeniden keşfeden bir sürecin ürünü olduğunu unuttular. Ele aldığımız şey aslında aynı eski emek piyasasıdır; fakat kâğıtlar, yeni bir asimetriler kalıbı yaratılacak şekilde yeniden karılmıştır. İkili piyasa teorisi, kadınların "birinci" ya da eril piyasaya atılımının hemen daha fazla ayrımcılığa nasıl yol açtığını görmemizi ve yorumlamamızı önler. Yeni modern kılığıyla cinsel ayrımı meşrulaştırarak kendi sosyal işlevini de gizler. Hem eko-

nomik bir araç, hem bir cinsel ayrım aracı olan part-time istidamın keşfinin, bugünün ekonomisinin temelinin atılmasında etkili olduğu anlaşıldı.

Cinsel Ayrımdan Yararlanma (1975-1990)

Bir kargaşa zamanıydı. İşler ters gidiyordu. Şanlı dönemin düzenli ekonomik büyümesi yerini ilk önce yavaş büyümeyle (1975-1980), daha sonra (1986'ya kadar) daralmayla belirgin bir konjonktüre bıraktı. Ekonomi genişlemesinin bir sonucu olarak hastaydı. Emek maliyetleri üretkenlikten daha hızlı yükselmişti. Hizmet sektörü çılgınca büyüdü ve muazzam oranlarda şişti. Ulusal gelir düştü. Yatırımcılar huysuzlaşınca, yatırımlar yavaşladı. Enflasyon ve işsizlik hızla arttı. Birçok ülke enflasyonu kontrol etmek için kemer sıkma politikalarını benimsedi. Amaç hem yükselen fiyatlara bir son vermek, hem ekonomik göstergeleri "doğru" okumak istemeyenlere bir ders vermekti. Bir dizi enflasyonla savaş önleminin birinci hedefi emekti. İstihdamı daraltmak, arzı talebe uyarlamak ve mevcut işleri paylaşmak önerilen tedavilerdi. İş devingenliği, esneklik, yeniden eğitim, yeniden kullanım: Yeni yorumla birlikte yeni bir jargon geldi. Emek piyasası ücret katılığının ve yerleşmiş alışkanlıklara yapışıp kalmanın işaretlerini vermişse, işçilere daha esnek olmaları öğretilmeliydi; bizzat emek kavramı değişmeliydi. Ve emeğin doğası değiştiğinden, bunu tarif etmek için yeni bir sözcük kullanıma girdi: Artık emek insanları yerine "istihdam"dan söz edilmekteydi. Emek zaten parçalanmaya başlamıştı; fakat şimdi fiilen ufalanmaktaydı: İktisatçılar emek piyasasının "bölmelileşme"sinden ya da "parçalılaşma"sından söz ediyorlardı. Ve iş bölmelileştirmeye ve parçalılaştırmaya gelince, hiçbir şeyin cinsel işbölümünden daha etkili olmadığı anlaşıldı. Cinsel işbölümünün potansiyelinden sonuna kadar yararlanmanın, "rasyonel insan gücü yönetimi"nden olası azami kâr elde etmenin zamanı gelmişti. Cinsel ayrım emek esnekliğinin kaldıraçlarından biri, ekonomik verimliliğin temel bir bileşeni, istihdam atomizasyonunun arkasındaki itici güç haline geldi. Cinsel işbölümünden kâr elde etmek için yapılması gereken ilk şey, eğitim sistemindeki eşitsizliklerden yararlanmaya devam etmekti.

Farklılıkların Eğitsel İnşası

1975, Uluslararası Kadın Yılı ilan edildikten sonra, eğitimde fırsat eşitliğinden yana sayısız bildiri, rapor, yasa ve tutum yazısı hazırlan-

dı. Yine de konsensusa dayanan bu ifadeler ve düzenlemeler açık eşitsizliklere geniş bir alan bıraktı. Sorun artık çok az sayıda kıza bir eğitim alma şansı verilmesi değil, okulların var olan farklılıkları yeniden üretmesi ve mezunlarını piyasanın gerçekliklerine hazırlayamamasıydı.

Orta dereceli okullarda ve üniversitelerde kadın sayısındaki artış ve sözüm ona "eril" alanlarda uzmanlaşan kadın öğrencilerin artan sayısı makul bir eşit fırsat yanılsaması yarattı. Giderek daha fazla kadın eğitim alma fırsatından yararlandıkça, belli disiplinlerin "kadınlaşması" hızlandı. Genç kadınlar ablalarının izinden giderek zaten kadınsallaşmış disiplinleri tercih ettiler. Bütün Avrupa'da kadın üniversite öğrencileri edebiyat, dil, eczacılık ve daha az ölçüde olmak üzere tıp dallarını tercih etti. 1966'da Atrium'a hazırlanan Norveçli kadınların yüzde 66'sı dil bölümündeydi ve 1980'de bu oran yüzde 84,5'e çıkmıştı. İsviçre'de kadın öğrencilerin 1975'te yüzde 53,9'u, 1982'de yüzde 60'ı şu ya da bu türden edebiyat dersleri almaktaydı. Fransa'da edebiyat, eczacılık, iktisadi ve idari yönetim alanlarında kadınların sayısı zaten fazlaydı ve tıbbı seçenlerin sayısı hızla yükseliyordu (1982'de yüzde 43,8). Kadınsallaşmış disiplinlerin genç kadınlara çekici gelmesi –üniversitelerin teşvik ettiği– "soylu" ve "değer kaybına uğramış" uzmanlıklar arasındaki denksizliğin kalıcılaşmasına yol açtı. Dahası, teknolojik ve bilimsel incelemelerle uğraşan kadınların sayısındaki artış programlar arasındaki temel ayrımları değiştirmek için hiçbir şey yapmadı. Mühendislikteki kadınlar küçük bir azınlık olarak kaldılar: 1982'de Belçika'da yüzde 7,3, 1981'de Almanya'da yüzde 10, 1983'te İsviçre'de yüzde 10,3 ve Birleşik Krallık'ta yüzde 5,5. Fransa'nın akademik enstitülerinde kadın öğrencilerin dağılımı tipikti: 1985'te yüzde 77,2'si enformasyon ve sosyal hizmetlerle bağlantılı kariyer yapmaktaydı, makine ya da inşaat mühendisliğinde ise sadece yüzde 3,5'i. Kütüphane bilimi okuyanların yüzde 72,3'ü kadındı; sınai sanatlardakilerin sadece yüzde 1,2'si. Bu yüzden liselerin ve üniversitelerin entegrasyonu, lise ve üniversite diploması almaya çalışan kadınların sayısındaki artış, kadınların eşit değerde bir eğitim almalarını garanti etmez; bazı uzmanlıklar belirgin bir biçimde dişil kalır. Bir bütün olarak eğitim sistemi cinsel ayrımla savaşmaktan çok, sosyal klişelerin akademik yansımaları olan uzmanlıkları sürdürerek teşvik eder.

Bununla birlikte, bir uzmanlığın değer kaybına uğramasını kadınsallaşmasına bağlama aceleciliğine kapılmamalıyız; çünkü "soylu" disiplinleri seçip ayırmak için kullanılan ölçütler zamanla değişir. Örneğin, bir zamanlar insan bilimleri itibarlıydı; oysa şimdi

sapla samanı birbirinden ayıran matematik ve fen bilimleridir. Toplumsal cinsiyet belirlenimli uzmanlaşmanın sonuçları, bazı diplomaların değer kaybına uğramasıyla ağırlaşır. Elbette bu değer kaybı kadınları olduğu kadar erkekleri de etkiler, fakat aynı diplomaya sahip bir kadının iyi bir iş bulması, bir erkeğin bulmasından daha az olasıdır. Fransa'da üniversite mezunu erkeklerin 1977'de yüzde 62'si ve 1985'te yüzde 77'si yönetici konumlara geldi; oysa kadınlar için rakam her iki yıl için de yüzde 46'ydı. Aynı şekilde, 1985'te üniversite mezunu kadınların yüzde 40'ı "orta düzey meslekler"i boyladı, erkeklerin ise sadece yüzde 20'si. Başka bir ifadeyle, erkekler ve kadınlar okuldan ayrıldıklarında, nadiren aynı diplomayı alırlar ve aldıklarında da, iş piyasasında kadının diploması erkeğinkinden daha az değerlidir. Bu yüzden sorun geçmişte olduğu gibi bir diploma alma sorunu değil, alınan diplomanın ve değerinin kabul görmesi sorunudur. Üniversite mezunu kadınların sayısındaki artışla ilgili kendinden hoşnut retorik, aldıkları diplomaların geçmiştekinden daha değersiz olmaları ve mesleki fırsatlarının sınırlı olması gerçeğini gizler. Bu durum, özel hiçbir iş becerisi ve mesleki bir derecesi olmayan mütevazı geçmişli kadınlar için özellikle geçerlidir. Bu kadınlar ve çocukları büyüdükten sonra işe dönmek isteyen evli kadınlar için tek seçenek, öğrencilerin var olan bilgi ve becerilerini ekonominin değişen ihtiyaçlarına uyarlamalarına yardımcı olmak için tasarlanan bir yetişkin eğitim programına devam etmektir.

İnsanlar eğitim sisteminin bugünün işçilerinin ihtiyaç duyduğu türden becerileri öğretip öğretemeyeceğini sorgulamaya başladılar. Birçok ülke kalifiye emek arzının eksik olduğunu fark etti. Hükümetler yeni beceriler öğretmeyi ve iş devingenliğini artırmayı amaçlayan işçi eğitim kursları, iş üzerinde eğitim ve yetişkin eğitimi tedarik etmek için işverenlerle sözleşme yapıyorlar. İşçiler şimdi bir eğitim programları ve kişisel kurs bolluğuyla karşı karşıyadırlar ve her bireyin, bir tercihler mönüsünden ihtiyacı olanı seçmesi beklenir. Kadınlar işe/piyasaya geri dönüş programlarından, yönetici yetiştirme kurslarından ve beceri güncelleme seminerlerinden birini tercih edebilirler. 1982'de yeni bir okul, açıköğretim okulu en son becerileri arayan İngiliz işçilere full-time ve part-time kurslar sunmaya başladı. 1985'te Belçika, kadınları küçük ve orta boy şirketleri yönetmeye hazırlayan bir program başlattı. Tüm ülkelerde işçi eğitiminin amacı sosyal ve cinsel eşitsizlikleri telafi etmek olmasına rağmen, bunlardan en çok yararlananların zaten bir eğitimi olanlar olduğu açıktır. Eğitim programlarına katılanlara ücretli izin verilmediği için, çok az kadın eğitimi gerçek bir ilerlemeye yetecek becerilerle tamamlar. Bununla birlikte mesleki eğitim işçileri parçalılaşan

bir emek sürecine zihinsel ve fiziksel olarak hazırlayarak sosyal ve mesleki becerilerin genişlemesine yardımcı olur. Kurslar, peşinden istihdamın geldiği geleneksel eğitimden çok, istihdamdan eğitime ve eğitimden tekrar istihdama bir dizi geçiş olarak yeni bir iş vizyonunu aşılar. Eğitim gittikçe küçülen parsellere bölündükçe, işler de parçalılaştı.

Yeni Bir İstihdam Tarzı

Bir ekonomik durgunluk ve işsizlik döneminde birçok Avrupa ülkesi ücretleri kısarak sanayilerini daha rekabetçi kılmaya çalıştı. İşgücünün pazarın ihtiyaçlarına uygun olmadığı, aşırı pahalı olduğu ve esnek olmadığı; bu durumun, sendikaların inatçılığıyla daha da ağırlaşan ücret katılığıyla sonuçlandığı söylendi. Bazı uzmanların savunduğuna göre, işgücünün eksik yararlanılan katmanlarından yararlanılmasına olanak sağlamak için emek sürecinde daha fazla esnekliğe ihtiyaç vardı. Bu planların bazılarında kadınlar büyük bir yer tuttu.

Cinsel işbölümü, firmaların emek sürecindeki değişimleri yönetmeleri için son derece önemliydi. İstatistikler kadınların kesinlikle çalışmak istediklerini gösteriyordu; sorun, bu isteğin esneklik davasının hizmetine nasıl sokulacağıydı. Plan cesurcaydı; özellikle, Avrupa'da 1975'te yüzde 45,7 olan çalışan kadın oranı 1983'te yüzde 48,7'ye yükseldiği, erkeklerde ise oran beş puan gerilediği için. Ekonomik durgunluğa ve işsizliğe rağmen kadınlar emek piyasasında duruyorlardı. Kadınların hizmetten geri durmamalarını açıklamak için çeşitli faktörlerin adı anıldı: Artan eğitim, genişleyen kamu sektörü, evliliğe ve boşanmaya yönelik yeni tutumlar, çocukların daha erken yaşta okula başlamaları, daha olumlu bir çalışan kadın imgesi. Ne var ki, son çözümlemede öyle görünüyor ki, çalışan kadın oranındaki artışın nedeni part-time iş, kayıt dışı istihdam, evde iş yapma, geçici çalışma ve iş başında eğitim de dahil olmak üzere, tam günden az zamanlı işlerdeki artıştı.

1973'ten hatta daha çok 1981'den itibaren işletmeler çalıştırdıkları part-time işçilerin sayısını kasten artırarak emek maliyetini azaltmaya çalıştılar. 1973 ile 1986 yılları arasında çalışan kadınlar arasında part-time çalışanların oranı Yunanistan, İtalya, Finlandiya ve İrlanda hariç, bütün Avrupa'da arttı. 1986'da İskandinavya ve Birleşik Krallık'ta çalışan kadınların yüzde 40 ila 45'i, Belçika ve Fransa'da yüzde 25'i ve Almanya'da yüzde 30'u part-time çalışmaktaydı. Aynı yılda Belçika, Birleşik Krallık ve Almanya'da tüm part-time işçilerin yüzde 90'ı, Danimarka, Norveç, İsveç, Fransa ve Lük-

semburg'da yüzde 80 ila 90'ı kadındı. Fransa'da 1982'den 1986'ya kadar yalnızca part-time çalışan kadınların sayısındaki artış nedeniyle kadın istihdamı arttı. Avrupa'da part-time işlerden ötürü çalışan kadınların sayısı arttı; fakat part-time işin güvencesi yoktu. Part-time işçiler işle ilgili eğitim programlarına alınmadılar; çok azı terfi etti; emeklilik (bazı ülkelerde part-time işçiler için zorunlu olmayan) maaşı gibi sosyal yardımlardan daha az yararlandılar; daha az ücret aldılar; ilk önce işten çıkarıldılar. Part-time erkek ve kadın işçilerin yaşı karşılaştırıldığında, erkeklerin daha yaşlı, kadınların çalışma yaşamlarının başında olma eğiliminde oldukları görülür. Erkekler için part-time iş kılık değiştirmiş bir tür ön-emekliliktir; oysa kadınlar için bir yarı-istihdam biçimidir. Üstelik, part-time kadın istihdamı, part-time emekle büyümesi olanaklı olan üçüncü sektörde kadınları giderek daralan bir iş yelpazesine yönlendirerek cinsel işbölümünü daha da belirginleştirdi. Part-time iş açıkça kadınlar için icat edilen kadın işidir; yine de, aslında bir zorlama olduğu halde çoğunlukla istenen bir tercih olarak sunulur. Birçok araştırma kadınların sadece üçte birinin part-time çalışmak istediğini gösterdi; geri kalanlar zorunluluktan ötürü part-time çalışmaya razı olmak zorunda kaldıklarını belirtir.[17] Bu yüzden part-time istihdam bir eksik istihdam biçimidir. Part-time iş, kadınlara daha fazla iş sağlama bahanesiyle işyeri ayrımını güçlendirir ve kariyer geleceği olmayan iş pratiğini meşrulaştırır.

Elbette part-time istihdam, kadınların gerçek mesleki kariyer sürdürme hakkını zayıflatan tek suçlu değildir. Diğer geçici istihdam tipleri de bir o kadar etkilidir. Örneğin eve iş alma, tamamen yeni bir biçim aldı. Geleneksel biçimiyle ev işi asla tamamen yok olmadı; fakat son zamanlarda modern, genç bir kılığa büründü. Tıpkı on dokuzuncu yüzyılın sonunda dikiş makinesinin ev işini teşvik etmesi gibi, "tele ulaşım"ın doğuşuna tanık olan yirmi birinci yüzyılın sonunda da bilgisayarlar ve telekomünikasyon evde çalışmayı kolaylaştırdı. Ücretleri düşürmeye kararlı bazı firmalar dizgicilik, postalama ve düzeltme gibi evde yapılabilen bazı iş tipleri saptadı. Bankalar, sigorta şirketleri ve büyük mağazalar bilgisayar ağlarındaki durgun zaman avantajından yararlanmak ve büro maliyetlerini azaltmak için çalışanların evlerine video terminalleri kuruyorlar. Evde yapılan iş türleri ülkeden ülkeye değişiyor: İtalya'da evde çalışanların çoğu imalat sektöründedir, kazak örme, ayakkabı yapımı ve otomobil vites kutularının montajı gibi değişik işler yaparlar; oysa İskandinavya ve İngiltere'de yazılım işi yaparlar ya da veri tabanı programlarıyla çalışırlar. Kadın ev işçileri düşük beceri düzeylerine sahip olma, erkekler ise yüksek becerili olma eğilimindedirler. Fran-

sız ulusal ekonomik istatistikler ajansının (INSEE) 1986'da yaptığı bir araştırmaya göre, Fransa'da evde çalışan erkekler ayda ortalama 5.285 frank, kadınlar ise 2.952 frank kazanmaktaydı.

Ne var ki, bu iki emek biçimi gerekli esnekliği sağlamaya yeterli değildi. 1980'den sonra birçok işçi, işsizlikten uzak durmak ve emek piyasasıyla ilişkiyi sürdürmek için geçici ya da sınırlı bir süreliğine sözleşmeli işçi olarak çalışmayı kabul etti. Fransa'da sözleşmeli işçilerin yüzde 47'si kadındır (esas olarak büro çalışanı ve alt düzey yönetici); oysa sözleşmeli işçi olarak çalışan erkekler genellikle mavi yakalı işçidir. Çalışma saatleri daha az olan tüm işlerde evli kadınlar ağırlıktadır ve İtalya'da çok sayıda evli kadın yasadışı ekonomide "muhasebe dışı" ücret alır. Açıkçası paralel bir iş piyasasının varlığı cinsel işbölümünü ortadan kaldırmaz. Tam gün iş, part-time iş, yeraltı ve yerüstü ekonomileri: Kadınların birçok iş bulma yolu vardır, fakat sistem katkılarının değerini düşürür. Farklı ülkeler, iş piyasasına esnekliği sokmanın farklı yollarına önem verir. Almanya'da işçilerin firma içinde işten işe hareket etmelerine olanak sağlamak için işçi eğitimine önem verilir. İngiltere dış esnekliği vurgular: Ülkenin bir yerinde işten çıkarılan işçiler diğer bölgelerde iş aramalı ya da part-time işleri kabul etmelidirler. İtalyanlar biraz bunu, biraz şunu denemeye hazırlanırlar: Aile, bir ya da iki üyesinin istikrarlı işlere sahip olmasını sağlayan ve böylece diğerlerine daha esnek işleri kabul etme, hatta yasadışı ekonomiye girme özgürlüğü tanıyan bir tür güvenlik vanası gibi davranır. Ve emek piyasasının katılığını azaltmanın daha tehlikesiz yöntemleri her zaman vardır: Geçici ve süresiz işten çıkarma. Bu dönemde işsizlik hem yapısaldı, hem "geçici"ydi.

Bu dönemde, kadınları evde kalmaya teşvik eden propagandaya geçmiştekinden daha az vurgu vardı. Part-time iş ve işsizlik emek piyasasındaki varlıklarını düzenlemekteydi. 1988'de Ortak Pazar ülkelerinde 16 milyon işsiz vardı ya da toplam çalışan nüfusun yüzde 11'i işsizdi. İngiltere hariç, her yerde, özellikle de Fransa ve İtalya'da kadın işsizlerin oranı erkek işsizlerin oranından yüksekti. 1987'de Almanya'daki işsizlik erkekler için yüzde 5,3, kadınlar için yüzde 8'di; İtalya'da erkekler için yüzde 7,4, kadınlar için yüzde 17,3'tü. İspanya'nın yüzde 21,4'lük kadın işsizlik oranı daha önceki tüm rekorları kırdı ve İspanya'yı İtalya, Belçika ve Portekiz izlemekteydi; oysa İsviçre, İsveç ve Norveç'in ortalama yüzde 3'lük bir kadın işsizlik oranı vardı. Geçici, part-time ve yasadışı işe rağmen, erkekler daha uzun süre işsiz kalma eğiliminde olsalar da, kadınlar işsizliğe karşı erkeklerden daha fazla korumasızdırlar. Kadınlar uzun süre işsiz kaldıklarında, bunun nedeni üçüncü sektörde çalışmaları, beceriden yoksun olmaları ve/veya part-time işlerde çalışmış

olmalarıdır. Fransa'da bir kadının işini kaybetme riski, erkeğinkinden daha fazladır ve bu risk 1968 ile 1987 yılları arasında arttı. Kadınların yeni iş bulma olasılığı da daha azdır. 1981'de işten çıkarılan erkek işçilerin yüzde 55'i on beş ay içinde kalıcı yeni bir iş buldu; kadınların ise yüzde 43'ü. Kadın işsizliğinin birinci nedeni, geçici işlerden çıkarılmalarıdır.

Hem erkekler, hem kadınlar için işsizliğe karşı en iyi koruma bir üniversite diplomasına sahip olmaktır. Kadınlar hâlâ daha kötü durumda olmalarına rağmen (1987'de kolej mezunu kadınlar arasında yüzde 2,1, erkeklerde yüzde 0,2 işsizlik), bir üniversite diploması kişinin işini kaybetme olasılığının daha düşük olmasını sağlar. İşsizlik bir esneklik ve geçici istihdam sarmalının ürünüdür. İşverenler geçici işlerle ve işsizlik süreleriyle oynayarak emek arzını taleplerine uydururlar. Kadınlar geçici iş kısırdöngüsüne girdi mi, işsizlik tek çıkış yoludur.

1975'ten beri ortaya çıkan şey, istihdam, emek ve cinsel işbölümünün yeni bir sosyal yapılandırılmasıdır. Eski model istikrarlı istihdama, firma içinde yükselmeye yol açan ve peşinden emeklilik gelen eğitim ve öğretim modeliydi. Yeni model bazı durumlarda istikrarlı istihdama, bazı durumlarda part-time iş, peşinden işsizlik, sözleşmeli iş, yeniden eğitim ya da geçici iş döngüsüne yol açan seçmeli bir uzmanlık eğitimi kurslarını gerektirir. Doğrusal meslek yaşamları geçmişe ait bir şeydir; iş artık aralıklı olma eğilimindedir ve istihdam ve işsizlik işgücü esnekliğinin ve parçalılığının iki yüzüdür. Cinsel işbölümü artık sadece sanayinin kollara ve sektörlere ayrılmasının bir sonucu değildir; istihdam bakımından eşitsizliği düzenleyen ilkedir: "Gerçek" iş erkekler için, "tamamlayıcı" iş kadınlar içindir. Bu nedenle, her yerde erkekler ile kadınlar arasındaki eşitsizliğin artması şaşırtıcı gelmemelidir.

Ustaca Bir Ayırma

Bu bölüm boyunca, bir eğitim alan ve iş arayan kadınların sayısındaki her artıştan sonra cinsiyetler arasındaki farklılığı sürdürmenin yeni yollarının icat edildiğini gördük. Bütünsel bir değerlendirmenin zamanı geldi. Uzmanlar işyerinde cinsel ayrımcılığı ve ayırmayı ölçmenin daha ustaca yollarıyla ortaya çıktılar.[18] Doğrudan ayrımcılık (eşit eğitime sahip ve eşit iş yapan bir erkek ile bir kadının farklı ücret alma olasılığı) ile dolaylı ayrımcılığı (diğer faktörler eşit olduğunda erkeklere avantaj sağlayan prosedürler) birbirinden çoğunlukla ayırt ederler. Her iki ayrımcılık tipi de sadece "farklı koşulları [değil], bir koşul farklılığını da" sürekli yeniden üretir.[19]

İncelediğimiz tüm ülkelerde bu farklılık alenidir. Hangi gösterge seçilirse seçilsin (benzersizlik endeksi, kadın temsili katsayısı, dikey ya da yatay ayırma)[20] mesleki eşitsizliğin sanayinin yapısıyla, işçi alma pratikleriyle ve ücretlendirme modelleriyle içten bağlantılı olduğu ortaya çıkar. Kadınlar lehine ilerlemenin kaçınılmaz olduğuna dair safça bir iyimserlik, kategorik olarak olgularla çelişir. Gerçekten de, ekonomideki en son yapısal değişimler ayrımı azaltmak için hiçbir şey yapmadı, hatta artırmış bile olabilir. Örneğin, işgücünde "en yüksek [kadın] orana sahip ülkeler en yüksek mesleğe göre ayrım düzeylerine de sahiptirler".[21] İskandinav ülkeleri bu konuda örnektir. Dahası, bütün ülkelerde gerileyen sektörlerde, özellikle imalat sektöründe ayrım azaldı, genişleyen sektörlerde ise arttı. Örneğin İsveç'te yetkili ve üst yönetici konumlarda bulunan kadınların sayısında anlamlı bir artış, ayırımda da bir artışa yol açtı. Üstelik, genç kuşak işçilerin emek piyasasına gelişi benzemezlik endeksini düşürmedi. Birleşik Krallık ve Almanya'da gençler arasında ayrım, yaşlılar arasındakinden daha fazladır. Ayrımın devam etmesine birçok faktör katkıda bulunmasına rağmen –kadınların hizmet sektörüne ve az sayıda mesleğe yoğunlaşması, kadınların beceri kazanma ya da terfi etme olanaklarının sınırlılığı– part-time iş her yerde artan eşitsizliğin temel nedenidir. İşyeri eşitliğine karşı bu yeni silah korkutucu ölçüde etkilidir.

Geleneksel cinsel işbölümünün ötesinde, istihdamın sosyal yapısı vardır; bu yapının amacı, cinsiyetler arasındaki farklılığı sürdürecek şekilde belli işlere bir cinsiyetten çok diğerini çekmektir. Bu yüzden bir ücret farkının da varlığını sürdürmesi şaşırtıcı değildir. Ücret farkı konum asimetrisinin, toplumun kadın işine verdiği değerin ya da aynı işe eşit ölçüde uygun bireylere farklı ücret ödenmesi durumunda saf ayrımcılığın parasal tercümesidir. 1982'de ücret farkı, en fazla Avusturya'da ve en az Fransa'da olmak üzere her yerde azalmasına rağmen, Avrupalı kadınlar erkeklerden ortalama yüzde 20 ila 40 daha az kazanmaktaydı. 1989'da ortalama kadın ücreti, ortalama erkek ücretinden yüzde 31 azdı. En az ücret farkı İtalya'da, en yüksek fark ise İrlanda'daydı. Bir önceki dönemde olduğu gibi, kişi hiyerarşide ne kadar yüksekse, maaş farkı o kadar büyüktür. Fransa'da bir asgari ücret yasası (SMIG denilen, *salaire minimum interprofessionnel garanti*) sosyal hiyerarşinin tabanındaki ücret farkını azalttı: Kalifiye olmayan mavi yakalı kadın işçiler erkek benzerlerinden yüzde 15 daha az kazanmaktaydı; kalifiye işçiler için fark yüzde 18'di. Açıkça, kendi başına yasanın ücret eşitliğine ulaşma yeteneği sınırlıdır.[22] Kuşkusuz, sınırlılık, sadece denk işlere eşit ücreti emredebilen yasanın doğasında asli olarak vardır ve cinsel işbölümüyle ilgili çö-

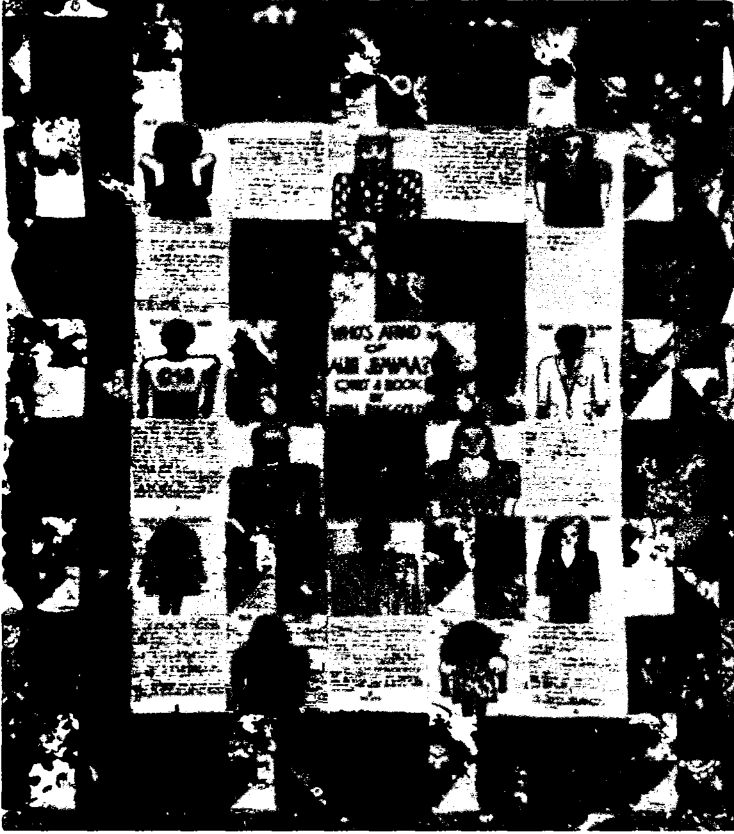
zümlememiz tam da, işlere ne kadar ender denk denilebildiğini gösterir. Bu yüzden hükümetler eşit işe eşit ücreti emreden yasalar ve emirler çıkarırken bile, eşit işe ve parçalı istihdama dayanan yapılar yaratırlar. Yasa hukukidir: Gözünü cinsel işbölümünün nihai sonucuna (ki bu ücret farkıdır) dikerken, bu sonuca katkıda bulunan her şeyi –okullarda ve üniversitelerde "kadın yolları"nın varlığı, meslek seçimini ve "zevk" oluşumunu etkileyen sosyal faktörler ve sanayinin işe alma pratikleri– görmezlikten gelir ya da görmezlikten gelir gibi yapar. Yasa, toplumun vicdanını temizler; fakat eşitsizliğin yeniden üretimini durdurmak için hiçbir şey yapmaz.

Eşitsizliklerin varlığını sürdürmesini, fakat gittikçe daha az göze çarpar olmasını başka nasıl açıklarız? Yanıtın bir kısmına imada bulundum. Basitçe çalışan kadınların sayısındaki artışa bakılırsa, büyük çoğunluğun alt düzey, part-time işlerde çalıştığı görülemez. Hakikat istatistiktedir. Fakat bundan fazlası da var. Ayrımcılığın artması ile ayrımla ilgili bilimsel söylemin çoğalması arasında tuhaf bir bağıntı vardır. Bilim insanları eşitsizliği açığa çıkarıp yermeye, nedenlerini çözümlemeye ve kapsamını hesaplamaya çalıştıkça, eşitsizlik de toplumun içinden uç vermeye, görülemeyen yerlere sızmaya devam eder. Bilim eşitsizliği ortadan kaldıramasa da, orkestra şefliğini medyanın yaptığı gerçeği gizleme kampanyasına en azından sesini katmadı: Medya, birkaç "süper kadın"ın tanıklığını ve portresini reklam yaparak, cinsel eşitliğe ulaşıldığını, aslında son yıllarda kadınların eşi görülmemiş sayıda iktidar konumlarına ulaştığına geniş kamuoyunu inandırdı. Güçlü kadın girişimciyle ilgili medya imgesinin sosyal işlevi, ağaçlardan ormanın görülmemesini sağlamaktır. Başaran birkaç kişi, başarmayan büyük çoğunluğun karşısına çıkarılır. Erkek egemenliği, yüzyılın başında olduğu gibi kadınları evlerine geri dönmeye teşvik eden propagandayla sağlanamaz. Bugün eşitlikçi yasaların, bir "başarılı" kadınlar azınlığının, rasyonel açıklamaların arkasına gizlenir – bizi uyuşturup, okulda ve işte başarı olasılığının eşitsizliğini fark etmemizi önlemenin birçok yolu var. Bu şiddete fazla karşı çıkılmadı. Kadınlar ve feminist hareket yetkiyi otoritelere –kadın işlerinden sorumlu bakanlara, uluslararası komisyonlara, eşitlikçi yasa sponsorlarına– devretti; mücadele, kırılgan bir konsensus lehine küçümsendi. Mücadelelerini vücut siyaseti etrafında yürütmeye niyetli feministler birçok kadının vücudunu işe götürmek zorunda olduğunu toptan unuttular ve böylece en savunmasız kadınları işyerindeki günlük ayrımcılığın gerçekliğiyle baş başa bıraktılar. Kadınlar meslek gruplarında ve sendikalarda eksik temsil edilirler ve bu durum, kolektif feminizm bilincinin dağılmasıyla birlikte, eski eşitsizliklerin yeniden üretilmesine ve yeni eşitsizliklerin

icat edilmesine kapı açtı. Ayrımcılık mekanizmalarıyla ilgili yazılar, kendi başına sosyal mücadelenin yerini alamaz. Bununla birlikte yazılar yararlıdır; çünkü süreçlerdeki can alıcı öğelere işaret eder ve dolayısıyla fırsat eşitliği mücadelesinin nereye yoğunlaşması gerektiğini gösterirler: Aile içinde cinsiyetlerin farklı sosyalleşmesi, kadın öğrencilerin kadınsallaşmış ve dolayısıyla değer kaybına uğramış uzmanlıklara "yönlendirilmesi", sanayinin işe alma pratikleri – kısaca, kadınları kuralın istisnaları haline getirmenin eski ve yeni tüm yolları. Fakat her şeyin değiştiği, yeni ayrımcılıkların uygulamaya konduğu anlar, en sinsi anlardır. Artık tüm yasalar kadınlardan yanadır; tüm okullar kadınlara açıktır; her yerle kaynaşmış durumdadırlar. Kendi zaferlerine aldanan kadınlar, karşılaştıkları cinsiyet ayrımcılığına ve eşitsizliğin gizli biçimlerine nadiren karşı çıkarlar. Statükonun meşruiyet görüntüsü vardır; çünkü gerçekliği, cinsiyetler arasında eşitlik ilan eden bir retorikle örtülür.

Bu çözümlemeden ortaya çıkan şey, iki katlı bir egemenlik, aynı anda hem ekonomik, hem cinsel bir egemenliktir. Aslında, ekonominin cinsel egemenlik düzenini maskelediği bir karşılıklı nedensellik iş başındadır. Erkekler ve kadınlar mesleki olarak rekabet etmeye başladıkları anda, cinsel düzen müdahale eder: Cinsel farklılık amansız bir güçtür ve ekonomik mekanizmalar bu gücün üstesinden gelmeye kendi başlarına yeterli değildir. Cinsel bilgi ve işbölümü kadınların giderek daha fazla riski göze aldıkları, erkeklerle eşit olabilecekleri yanılsamasının kurbanı oldukları bir tür kumardır. Ne var ki, zarlar hilelidir: Kadınlar engellerle başlar ve bu, sadece erkeklerin o mesafeyi koşabildiği bir yarıştır. Kadınlar hedefe ne kadar çok yaklaşırlarsa, o kadar çok cezalandırılırlar. Kadınların oynadığı ev içi oyunlarda rekabet etmeyi kafaya koysalardı, onlar da kaybederdi. Fakat sosyal düzen oyunun oynandığı gerçek yeri kararlaştırmıştır. Kadınların sadece küçük bir azınlığı, en iyi eğitime ve sosyal çevreye sahip olanlar kuralları bozabilirler. Oyun metaforu avantajlardan ve engellerden söz etmeyi olanaklı kıldığı için yararlıdır; pek çok kişi, giderek artan fırsat eşitliğinden başka bir şey görmek istemez. Bu neden burada sunulan çözümleme düş kırıcıdır; zira cinsel ayrımın, esasında iki-görünün, yani çift görmenin bir yolu olduğunu gösterir. Bu nedenle benim yaklaşımım, kadınların yirminci yüzyıldaki tarihinin yalnızca sosyal ilerleme bakımından yazılabileceğine dair görüşle bağdaşmaz. Kadınların tarihi olanaklıysa, bunun nedeni eşitsiz bir ilişkinin tarihi, cinsiyetler arasında eşitsizliğin sosyal inşasının tarihi ya da başka bir ifadeyle, tarihin motorlarından biri ola-

rak düşünülen erkek egemenliğinin tarihi olmasıdır. Bu egemenliği hikâyemize tekrar dahil etmezsek, kadınların tarihi her şeyden önce azledilmiş bir cinsin tarihi, hükümran tarihin ayna imgesi, erkeklerin tarihi olarak görülmesi gerektiği halde, olumlu bir kadın tarihi yazma riskiyle karşılaşırız. Bu yüzden insan, tepkiyi retoriksel figür olarak benimsemek zorunda kalır: Bir ilerleme formüle edilir edilmez, hemen yan çizilir ve geri alınır. Bu şekilde, kadınların tarihini kendinde ve kendisi için bir tarih haline getirmeye çalışan "düşüncenin yenilgisi"ni ölçebiliriz. Tarih bir ve bölünmezdir, erkekler ve kadınlar tarafından yapılır ve tarihin içinde kadınların, bulundukları yerlerden, çoğunlukla erkeklerin tahsis ettiği yerlerden, bu kolektif metnin gölgelerden kurtarmaya çalıştığı bellekten yoksun yerlerden konuşmaları sağlanabilir.

dört

Güncel Konular

Çağdaş feminizmin tarihi bu kadar erken yazılabilir mi? Hem yirminci yüzyılda bir kadın tarihinin nasıl bir şey olacağını görmek isteyenler, hem böyle bir portrenin bir karikatür olmasından korkanlar bu soruyu bize sıkça sordu. Sorun, feminizmin çoğul olmasıdır: İç çatışmalarla ve tartışmalarla damgalı ve evrensellik arzusuna rağmen, tikel ülkelerdeki siyasal gelişmelerle bağlantılı olmuştur. Bu kitap bireysel kadın deneyimlerinin ve gündelik feminist aktivizmin ayrıntılı anlatımlarını içermez. Bunun yerine, özne olarak kadını merkez alan hareketin teorik ve siyasal bir görüntüsünü vermeye çalıştık – kadınlar nasıl siyasal aktör haline geldiler ve harekete geçme gücünü nasıl buldular? Düşünce ve eylem özerkliğini nasıl kazandılar? Kadınlar için temel önemde olan sorunları saptamayı ve bu sorunları toplumun geri kalan kısmına göstermeyi nasıl öğrendiler? Kürtaj ve doğum kontrolüyle ilgili yasaları liberalleştirmek ya da cinsel şiddetle ilgili yasaları sertleştirmek gibi tikel siyasal hedeflere ulaşmak için harekete geçmeyi nasıl öğrendiler? Feminizm siyasal manzarayı değiştirirken aynı zamanda kadınların (ve erkeklerin) yaşam tarzını nasıl değiştirdi?

Québec'in durumu kusursuz bir örnektir. Dünyadaki en dinamik feminist hareketlerden biri Québec milliyetçi hareketinin modernleşmesine ve geleneksel Katolik bir yaşam tarzından modern, laik, tüketimci bir topluma geçişin hızlanmasına yardım etti.

Ne var ki, pek çok Batı demokrasisinde kadın vatandaşların ülkenin siyasal yaşamına katılımı, bir zamanlar erkeklerin egemen olduğu bu kalede anlamlı atılımlara rağmen, günümüzde hâlâ tartışılan bir konu olarak duruyor. İster seçmenler, liderler ve aktivistler için bir özgür tercih sorunu, ister dışarıdan dayatılan kotalar sorunu olsun, kadınların katılımı iktidar simgeciliğinde ve olasılıkla bu iktidarın kullanılma tarzında değişimleri gerektirir. Kadınlar siyasetin geleceği midir? Bu alanda ütopik düşlere hâlâ

izin verilir. Fakat İzlanda dışında hiçbir yerde, feminist bir parti yaratma girişimi var olan siyasal sistemi rahatsız etmedi; çünkü sadece cinsiyetler arasında değil, her cinsin içinde de siyasal farklılıklar vardır.

Sosyal dönüşüm talebinde bulunan tarihsel bir hareket anlamında feminizm artık moda değildir. İlerici ideolojilerdeki krizin ve postmodern denilen topluma özgü çeşitli bireycilik biçimlerinde yükselişin kurbanı oldu. Yine de feminizm sadece örgütlü feminist gruplar biçiminde değil, süren tartışmalardaki rolüyle de kamusal alanda kalmaya devam ediyor: Örneğin, eşitlik ile kimlik arasındaki farklılık konusunda ya da kişiseli siyasala bağlamada çok ileri gitmenin zararlarıyla ilgili tartışmalarda.[1] Kadınlar, işyerinde cinsel taciz gibi yeni konular hakkında da harekete geçtiler. Feminizmin direngenliğinin başka bir göstergesi de, anti-feminizmin devam eden varlığıdır. Değersizleştirici kadın imgelerinin çoğalmasından, dişil ya da annelikle ilgili erdemlerin abartılmasına ya da "rahim ahlakı"nın yüceltilmesine kadar çeşitli biçimler alabilir; bu biçimlerden hiçbiri, kadın-erkek ilişkilerinin sahiden siyasal yanlarıyla boğuşamaz.[2]

Bilim *in-vitro* dölleme gibi yeni üreme teknolojileri geliştirdi. Bu yeni teknikler kadın vücudunun cansız nesnelerle özdeşleşmesini mi yansıtır, yoksa yeni bir annelik (eski çocuk doğurma görevinin yerini alacak) hakkını mı temsil eder? Yoksa, çocuğun can alıcı bağ işlevi gördüğü anne-çocuk çiftinin yeni bir tanımını mı oluşturur? Üremeyi cinsellikten, gebeliği nesepten ve biyolojik nesebi çocuk büyütmekle ilgili sevgi bağından koparan bu yeni teknikler, soy ıslahı ve temel insan hakları hakkında yeniden düşünmeyi gerektirir mi? Bu bölümün son denemesi çeşitli ülkelerde üreme teknolojileriyle ilgili pratikleri, ideolojileri ve politikaları karşılaştırır; söz konusu olan sorunları ve bunların altında yatan değerleri açığa çıkarır. Bu değerlerden bazıları, kan bağına, aile düşüncesine ve doğmamış olanın haklarına yeni-muhafazakâr bir bağlanmayı, feminizmin kimi kazanımlarını tehdit eden bir bağlanmayı yansıtır.

Kuşkusuz kadınların vücuduyla ilgili son söz henüz söylenmedi ve elbette, erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerin tarihiyle ilgili tartışma sonsuza kadar devam edecek.

F.T.

16

Hukuk ve Demokrasi

Mariette Sineau

ŞU ANDA, YİRMİNCİ YÜZYILIN sonunda erkeklerle kadınlar arasında yasal eşitlik düşüncesi Batı'da artık yeni bir düşünce değildir. İlk eşit hak talepleri ve bu amaçla ilk yasal adımlar, Fransız Devrimi'ne kadar geri gider. Hem kamusal, hem özel hukukta tam eşitlik doğal haklar adına talep edildi. Elizabeth Sledziewski devrimci hukuka "sivil kadın"ın girişinin (evliliğin sivil bir sözleşme olarak tanımlanmasıyla ve "kadını, aklının ve iradesinin karşılıklı rıza tanımına tam katılımını gerektiren eşinin yasal partneri olarak saptayan" evlilik kurumuyla) temsil ettiği yeni hareketle ilgili güzel bir çözümleme yaptı.[1] Kuşkusuz, devrim, gelecek yıllarda kadınların siyasal alandan dışlanmasını tamamladı: Demokrasinin gelişiyle birlikte, kadınların siyasal haklardan yoksun bırakılması, eski rejimde bile olmadığı kadar mutlak bir ilke haline geldi. Fakat devrim aynı zamanda siyasal hakları toprak sahipliğinden çok bireysel kişiyle de bütünleştirdi ve bu durum sonunda kadınların oy hakkı ilkesine götürdü.

Bu yüzden, farklı cinsiyetten bireylerin eşit haklara sahip olması gerektiği kavramı eski bir kavramdır; fakat görece yakın zamanda hukuka tercüme edildi: Eşitlikçi ilkelerden nihai sonuçları çıkarmak neredeyse üçüncü binyılın şafağına kadar sürdü. Kadınlara eşit hakları hukukta cisimleştirme düşüncesi hatırı sayılır bir direnişle karşılaştı, en başta da hem Avrupa'da, hem Kuzey Amerika'da (örneğin Québec) hayranlık duyulan ve taklit edilen bir model olan 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu (Napoleonik Yasa olarak da bilinir); devrimin kadınları özgürleştirmesiyle Napoleonik Yasa'nın tekrar kadınlara boyun eğdirmesi bir oldu. Yasa, hukuksal "bireyselliği aile babasıyla sınırlayarak" evli kadınların Medeni Kanun'a göre hareket ehliyetine sahip olmamaları ilkesine meşruiyet kazandırdı.[2] Yasa, kadınlara siyasal haklarının verilmemesini dolaylı bir biçimde meşrulaştırdı: Evli kadın küçük bir çocuk gibi ele alındı, kocasının otoritesine tabiydi ve tüm siyasal haklardan yoksundu. Napoleonik modelin dayanıklı olduğu anlaşılacaktı. 1945'te, II. Dünya Savaşı'nın

bitimine doğru, birçok Avrupa ülkesinde yasaları köklü bir biçimde etkilemeye devam ediyordu. Ancak yakın zamanda liberal reform çabaları, kadınların vatandaş kocalarına bağımlılığının eskiden kalma son izlerini özel hukuktan temizleyebildi.

Kadınlar yasal eşitliği elde ettikten sonra bile, vatandaş olarak yeni statülerine uygun hakları kullanma araçlarını edinmek zorundaydılar; sadece seçme değil, daha önemlisi seçilme hakkını. Bugün Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yönetimde görev alan kadınların sayısına sadece bir göz atmak, kadınların kamusal yaşamda çok sınırlı bir rol oynadıklarını göstermeye yeter. Demokratik süreçten *de jure* dışlanmanın üstesinden geldiklerine göre, şimdi de *de facto* bir aforoza mı karşı koymalıdırlar? Şimdiye kadar biçimsel eşitlik için savaşan feministler şimdi de cinsiyetler arasında sahici bir iktidar paylaşımı için çalışıyorlar ve kimi zaferler kazandılar. Kadınlar liderlik konumlarına yerleşiyorlar; bu ilerlemeler sonuçsuz mu kalır, yoksa erkek egemenliğine son vermenin habercisi midir? Kadınların siyasal katılımı önümüzdeki onyılların önemli bir sorunu olacaktır.

Vatandaşlığa Erişim

Kadınların yurttaşlık ve siyasal haklarıyla ilgili çağdaş tarihin iki önemli teması vardır. Birincisi, kadınların hakları yaşadıkları yere, sözgelişi Amerikalı, Kanadalı, Fransız ya da Portekizli olup olmamalarına bağlı olarak büyük ölçüde değişmekteydi. Statüko tam eşitlikten, haklardan tamamen yoksunluğa kadar uzanmaktaydı. Bir dizi ara duruma da rastlanabilirdi: Bazı yerlerde kadınlar siyasal hakları olmaksızın yurttaşlık haklarına sahipti, bazı yerlerde ise tam tersi vardı.

İkincisi, 1960'larda reform rüzgârları bütün Avrupa'da esmeye başladı. Hukuktaki önemli değişimler bu reform hareketinden –bazı bilginlere göre bir hukuk devriminden eksik yanı kalmayan– kaynaklandı. Temel düşünce, kocanın ve karının özel hukukta eşit olmaları gerektiğiydi. Hem evliliği, hem siyasal toplumu etkileyen bu büyük demokratik hareket "atadan kalma" bazı ulusal özellikleri ortadan kaldırarak, bütün Batı'da kadınların statüsüyle ilgili yasalar arasında bir tür aile benzerliği yarattı.

II. Dünya Savaşı'nda totaliterliğin demokrasiye yenilgisinden sonra, savaş sonrası iklim bireysel haklara yeni bir vurguyu teşvik etti. Faşizme karşı savaşta (Fransa'daki direniş de dahil) erkeklerle birlikte büyük özverilerde bulunan kadınlar yararlanıcılar arasında olacaktı. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948) evlilikte koca ile

karı arasında eşitliğin yanı sıra, cinsiyetler arasında eşitlikten de söz etmekten geri durmadı. Çeşitli Batılı ülkeler yeni anayasalar kabul edince (Fransa 1946'da, İtalya 1947'de, Batı Almanya 1949'da), bu eşitlikçi ilkeler temel yasalara konuldu. Ne var ki, dünyanın en feminist olmasa da önde gelen feminist demokrasisi Birleşik Devletler, hukukun tüm boyutlarında cinsiyetler arasında eşitlik kuracak Eşit Haklar Değişikliği'ni kabul etmedi ve bugün hâlâ kabul etmiyor.

Avrupa'da faşizmin çöküşünden sonra birçok ülkede yetkililer kadınlara tam siyasal hak tanımak zorunda kaldılar. Fakat özel hukuk alanının demokratik baskılara daha dirençli olduğu anlaşıldı. 1945'te "eşitsiz muamele kural, eşitlik istisnaydı".[3] Evliliğin sonucu, kadınları kişisel ve irsi mülkiyet haklarından (medeni yeterlilik, ev dışında çalışma hakkı, mal edinme, yönetme ve satma hakkı, ebeveyn yetkisini kullanma hakkı vb.) yoksun bırakmaktı ve uzun bir süre daha bırakacaktı. Aşağıdaki tablo, Avrupa ve Kuzey Amerika'da kadınların eşitsiz yasal durumlarını açığa vurur. Farklılıklar tesadüf değildir: II. Dünya Savaşı'ndan sonra eşitlikçi olmayan ko-

Başlıca Batılı ülkelerde parlamentoların alt kanatlarında kadınların oranı ve kadınların tam siyasal ve medeni haklara kavuşma tarihleri

	Parlamentoda Kadınlar			Medeni Yeterlilik
Ülke	Seçim Yılı	Kadınlar %	Siyasal Haklar	(evli kadınlar)
Finlandiya	1991	38,5	1906	1919
Norveç	1989	35,7	1913	1888
İsveç	1991	33,8	1921	1920
Danimarka	1990	33	1915	1925
Hollanda	1989	25,3	1919	1956
İzlanda	1991	23,8	1915	1923
Avusturya	1990	21,8	1918	1811
Almanya	1990	20,5	1919	1896
İspanya	1989	14,6	1931	1975
İsviçre	1987	14	1971	1912
Lüksemburg	1989	13,3	1919	1972
Kanada	1988	13,2	1920	19. yy. sonu / 20. yy. başı
Birleşik Devletler	1992	10,8	1920	19. yy. sonu / 20. yy. başı
Birleşik Krallık	1992	10,1	1928	1882
Belçika	1991	9,4	1948	1958
İtalya	1992	8,1	1945	1919
İrlanda	1989	7,8	1918	1957
Portekiz	1987	7,6	1976	1976
Fransa	1993	6,0	1944	1938
Yunanistan	1990	5,3	1952	Yeterlilik yok

Kaynak: Parlamentolar Arası Birlik, 1991.

şulların hâlâ egemen olduğu, Napoleonik Yasa'nın etkisi altında bulunan ülkeler ile koşulların çok daha erken liberalleştiği, göreneksel hukuka ya da Germanik hukuka tabi ülkeler arasındaki belirgin uçurumu gösterir. Örneğin, kadınların siyasal haklara 1944'te ve medeni haklara 1938'de kavuştukları Fransa ile bu hakların çok daha önce elde edildiği İngilizce konuşan Kanada'yı karşılaştırın.

İngilizce Konuşulan Ülkeler ve İskandinavya Ülkeleri

Savaş sona erdiğinde, İngilizce konuşulan ülkeler ile İskandinavya ülkelerinde kadınlar medeni ve siyasal bakımdan çoktan özgürleşmişti. 1945'e gelindiğinde, kadınlar "devrim"lerini yapıp vatandaş statüsü kazanalı birkaç onyıl olmuştu. Olasılıkla bu ülkelerin dinsel geleneklerinin hukuksal özgürlükle bir ilişkisi vardı. Bireysel haklar konusunda çok titiz olan Protestan etik, iki cephede etkin bir kurtuluş savaşı yürüten kitlesel bir harekette örgütsel cisimleşme bulmakta gecikmeyen feminist bir ruha oldukça kolay bir biçimde uyarlandı. 1860 ile 1880 yılları arasında oy hakkı isteyen İngiliz kadınların 3 milyon kadar taraftar topladıkları söylenir. Sayıları daha az, fakat daha az militan olmayan Alman taydaşları, 1892'de Erfurt programında cinsiyet farkı gözetmeksizin genel oy hakkını bir numaralı ilkesi haline getiren Sosyal Demokrat Parti'nin aktif desteğini aldılar.

Feminizmin bu erken yükselişi hukukla çok alakalıydı: Göreneksel hukuk geleneği olan ülkelerde "hukuksal kurallar günlük yaşam için değil, çatışmaların çözümü için talimat olarak tasarlanır".[4] Düzeni sağlamaktan çok anlaşmazlıkları halletmenin bir aracı olan hukuk, özel yaşam ve kişisel ahlak sorunlarından uzak durur. (Örneğin İngiltere'de zina, ahlaksız bir biçimde alenen yapılırsa cezayı gerektiren bir konudur.) Bu nedenle, Latin Katolik ülkelerde olduğu gibi medeninin kamusala, özelin siyasala bağımlılığı hiç olmadı ve bu durum, olasılıkla kadınların erkeklere daha az bağımlılığıyla sonuçlandı.

İngiltere'de başka bir tarihsel önkoşul kadınların hukuksal kurtuluşunu kuşku götürmez bir biçimde hızlandırdı: Sanayileşme Britanya Adaları'na erken geldi. Muazzam emek iştahıyla sanayi, kadınlara bir ölçüde medeni özgürlük verilmesini gerekli kıldı. Buna karşı Fransa daha uzun süre kırsal kaldı ve Medeni Kanun'da oldukça ürkek bir tek değişiklik yapmakla yetinebildi: Evli kadınlara kazançlarını nasıl harcayacaklarına karar verme izni veren 1907 tarihli yasa.

İskandinav ülkeleri ve İngilizce konuşulan ülkelerde kadınlar, ge-

nel oy hakkının (erkeklere) kabul edilmesinden kısa süre sonra oy hakkına kavuştular. Bazı durumlarda bu genel oy hakkı oldukça geç geldi: Örneğin İngiltere'de I. Dünya Savaşı arifesine kadar "oy kullanmak" bazı mülkiyet koşullarını gerektirmekteydi. Birleşik Devletler'de ise, feministler İç Savaş'tan sonra "ilgacı dostları tarafından terk edildi"ler ve oy hakkı için sert bir savaş yürütmek zorunda kaldılar.[5] Susan B. Anthony'nin ömrünü adadığı gerekli anayasa değişikliği, 1920'ye kadar onaylanmadı.

Bu yüzden, Birleşik Devletler hariç, oy hakkı hareketi, ilk başarısına hiç de küçümsenmeyecek bir katkıda bulunan güçlü bir demokratik dalgadan destek aldı. İskandinav kadınlar, genellikle I. Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında siyasal haklarına kavuşan ilk kadınlardı. Barış geldikten hemen sonra İskandinav örneği Avrupa'nın Latin olmayan neredeyse tüm ülkelerinde taklit edildi. 1920'lerin sonunda Kuzey Avrupa'da (Belçika hariç) ve Kuzey Amerika'da (Québec hariç) kadınlar siyasal eşitliğe kavuşmuştu. II. Dünya Savaşı'nın sonunda bu ülkelerdeki kadınlar seçen ve seçilen olarak epeyce deneyim kazanmıştı: Finlandiyalı kadınlar otuz dokuz yıldan, İngiliz kadınlar on yedi yıldan beri siyasal haklara sahipti. Bazı yerlerde kadınlar yerel seçimlerde oy kullanma hakkını daha önce elde etmişti (bazen mülkiyet koşuluyla, bazen koşulsuz): Kadınlar Wyoming eyaletinde 1869'da ve Colorado'da 1893'te oy kullanabiliyordu. Norveç'te 1901'de, Danimarka'da 1908'de ve İzlanda'da 1909'da belediye seçimlerinde oy kullandılar.

Medeni eşitliğe gelince, göreneksel hukuk ülkeleri büyük öncülerdi. Birleşik Devletler'in pek çok eyaletinde ve elbette Eski Dünya ülkeleri üzerindeki etkisi büyük olan İngiltere'de evli kadınlara medeni haklar siyasal haklardan önce verildi. Yirminci yüzyılın ortasına gelindiğinde İngiliz kadınlar altmış yıldan fazla bir süredir kocalarından zaten bağımsızdılar; hem şahsen, hem mülkiyet bakımından bağımsız. 1882 tarihli Evli Kadınların Mülkiyeti Yasası sadece kocanın mülkiyeti ile karının mülkiyetini ayırt etmiyor, evli bir kadının servetini istediği gibi kullanmasına ve kocasının onayı olmadan sözleşme yapmasına da izin veriyordu. İngilizlerin yasası, Medeni Kanun'un hukuk geleneğini sindirmiş ülkelerde bomba etkisi yarattı: En liberal hukukçular bile yatak odasında anarşi korkularını dile getirirken, feministler yeni yasayı bir özgürlük meşalesi olarak selamladı.

Göreneksel hukukun genel kurallarında asli olarak var olamayan bir ilke, çocuklar karşısında her iki ebeveynin eşitliği, kısa süre sona özel yasalarla sağlandı (İngiltere'de 1886 ve 1925 tarihli yasalar). II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra birkaç yıl içinde bu ev-

rim hemen hemen tamamlandı: Kanada'nın ve Birleşik Devletler'in pek çok eyaleti çocuklar konusunda ebeveyn eşitliğini açıkça kabul etti.

1945'te İskandinav kadınların medeni hakların kapsamı bakımından İngilizce konuşulan ülkelerdeki kadınlardan eksik kalır yanları yoktu. Evli kadınlar 1920'lerde (Norveç'te daha önce) yasal yeterliliğe kavuştular ve ebeveyn yetkisini babayla tamamen ya da kısmen paylaştılar. 1896 tarihli Bürgerlisches Gesetzbuch'a (BGB) göre hakları hâlâ sınırlı olan Alman kadınlar eşitliklerini, 1949'da yeni bir anayasanın yürürlüğe konmasına borçlu olacaklardı. Yeni anayasa açıkça "erkekler ve kadınlar eşit haklara sahiptir" demekteydi ve 117. maddeye göre bu ilkeyle bağdaşmayan herhangi bir yasa 31 Mart 1953'ten itibaren hukuki hükmünü yitirecekti. Bu tarihten itibaren Alman kadınlar, BGB'ye göre yoksun oldukları haklara, özellikle ebeveynlik yetkisiyle ilgili haklara sahip oldular; 1957 tarihli cinsiyetlerin eşitliği hakkında yasa gibi diğer yasalar da, bu temel haklar esas alınarak geliştirildi.

Almanya ile Fransa'nın karşılaştırılması bazı şaşırtıcı farklılıklar ortaya çıkarır. Fransa'da cinsiyetler arasında eşitlik 1946 tarihli Anayasa'nın girişinde bir ilke olarak ilan edildi ve 1958 Anayasası'nda tekrarlandı; oysa evli kadınların eşitsizliği Medeni Kanun'da olduğu gibi kaldı. İtalya'da da aşağı yukarı aynı duruma ulaşıldı. Farklı ülkeler, farklı hukuksal görenekler.

Latin Modeli ve "Türevleri"

1945'te Latin ülkelerde ve Fransız Medeni Kanunu'ndan etkilenen ülkelerde kadınların hukuksal durumu, biraz önce tarif edilen ülkelerin tam tersiydi: Kadınlar siyasal yaşama girme olanağından hâlâ yoksun değillerse, sadece kısa bir süre siyasal haklara sahip olmuşlardı ve özel yaşamlarında, itaat borçlu oldukları bir kocanın iktidarına bağımlı kaldılar. Bu ülkelerin göreli geriliği, yüzyılın başında bir kitle hareketi yaratamayan ya da siyasal lobi faaliyeti yürütme becerisi geliştiremeyen feminizmin zayıflığının bir yansıması mıdır? Yanıt bir ölçüde evettir, özellikle hukukun güçlü bir dinsel dayanağa sahip olmaya devam ettiği Katolik ülkelerde: İtalya, İspanya ve Portekiz'de bizzat kadınların özgürleşmesi düşüncesi "hukuku erkeğin hukuku haline getiren" Katolik inanç ve gelenekle çelişir gibi görünüyordu. Fransa'da durum biraz farklıydı. Fransa'da yüzyılın başındaki feminist hareket açıkça dinç olduğu halde, iki savaş arası yıllarda değildi: Oy hakkını savunan gruplar iç çekişmelere dalıp desteğini yitirirken, siyasal partiler aşırı kadın düşmanı tutum-

lar sergiledi. 1936'da kadınlara oy hakkı, sosyalist Léon Blum'u iktidara getiren koalisyonun programına bile alınmadı.

Bununla birlikte, iki can alıcı olayın Fransa'da ve komşularında kadınların eşitliği sorununu uzun bir süre şekillendirdiği unutulmamalıdır. Birincisi, kadınları ilke olarak siyasetin dışında tutan Fransız Devrimi, cumhuriyetçi kuşakların gözünde bu ilkeyi meşrulaştırdı. İkincisi, hukuksal modernliğin cisimleşmesi olan 1804 tarihli Medeni Kanun sonraki yüz elli yıl boyunca kadınların bağımlılığını özel hukuka kazıdı. Kanunun kadın hakları alanındaki sonucu gerici (sadece devrimci hukuk bakımından değil, eski rejime göre de) olmasına rağmen, herkes bir hukuksal kusursuzluk anıtı olduğunu ve bu nedenle dokunulamayacağını savundu. Gerçekten de kanuna esas saldırı (1904'te Medeni Kanun'un yüzüncü yıldönümü kutlamalarını, kadınlar için bir deli gömleği olan yasayı protesto etmek için kullanan) feministlerden geldi.

İngilizce konuşulan ülkelerin aksine Latin ülkelerde genel oy hakkı kazanımı kadınları genellikle dışarıda bıraktı. 1848'de Fransa erkekler için genel oy hakkını kabul eden ilk Avrupa ülkesiydi. 1944'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren son ülkeler arasındaydı. Bu iki olay arasında geçen yaklaşık bir yüzyıllık dönemde genel oy sıradanlaşmasa da, yaygınlaştı. 1789 Devrimi'nin siyasal eşitlik sorununu gündeme almasından bu yana yüz elli yıl geçmişti. 1939'da Versailles'da Fransız Devrimi'nin yüz ellinci yıldönümü kutlandığında, feministler "yüz elli yıldır sürmekte olan bu aforozculuk"a öfkelerini ifade ettiler.[6]

Yirminci yüzyılın ortasına kadar erkek olmanın siyasal hakları kullanmanın önkoşulu olarak kaldığı tek ülke Fransa değildi. İtalya ve Belçika da "bir savaş geriden" geldi. Bazıları –İsviçre ve Portekiz– kadınlara siyasal haklarını vermeyi 1970'lere ve Liechtenstein 1980'lere kadar ertelemeyi becerdi.

Antik cumhuriyetlerin (Atina ve Roma) örneğini izleyen Akdeniz ülkeleri (İspanya hariç) görünüşe bakılırsa, siyasal yaşama katılımın silah taşıyanlara mahsus olması gerektiği inancına dört elle sarıldılar. Elbette kadınların siyasal alana ulaşmalarının gecikmesinde taktik siyasal nedenler de rol oynadı. Örneğin Fransa'da, kadınların ruhban sınıfın siyasal etkisine özellikle açık olduğu varsayılmaktaydı; bu yüzden kadınlara oy hakkı, ruhban karşıtı cumhuriyetçileri muhafazakâr (ve olasılıkla kralcı) sağcı Katoliklerden ayıran başlıca sorun haline geldi. Fakat ruhban sınıfın etkisi konusu bir kandırmaca, kadınlara oy hakkı vermekle ilgili daha derin çekinceleri gizleyen bir maske olmuş olabilir. Radikal sosyalist senatörler, devrimin yüce ilkelerinin siyasetin eril niteliğini korumaya ideolojik hak-

lılık sağladığını düşünmeselerdi, kadınları bu kadar uzun süre siyasal haklarından yoksun bırakabilirler miydi?

"Uzun süre bir örnek ve model işlevi gören Medeni Kanunumuz, şimdi kadın hakları bakımından oldukça geridir."[7] 1899'da Fransız bir hukukçunun öne sürdüğü bu eleştirel değerlendirme, elli yıl sonra da geçerliliğini koruyordu; bu durum Avrupa'da Napoleonik Yasa'nın nüfuzuna katlanan her yerde geçerliydi. Evli kadınların medeni yetersizliğinin sonuçları, Fransız sistemini benimseyen ülkelerde (Belçika, Lüksemburg, Hollanda) özellikle acımasızdı. Napoleonik Yasa'yı daha liberal bir biçimde yorumlayan diğer ülkeler koca ile karı arasındaki eşitsizliklerden bazılarını yumuşatmayı becerdiler (örneğin İtalya'da evli kadınlar 1918'den beri bazı medeni haklara sahipti). Yine de, dinin hukuk üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu yerlerde (İtalya, İspanya ve Portekiz'de olduğu gibi) kadınların bazı alanlardaki, özellikle boşanma ve kürtaj alanlarındaki özgürlükleri sınırlı kaldı. Ayrıca, İspanya ve Portekiz'de uzun süren faşist diktatörlükler kadınların 1970'lerin ortasına kadar yasal bakımdan suskun kalmalarını sağladı.

Geleneksel olarak, bir zamanlar Medeni Kanun'a tabi ülkelerde kadınların bağımlı konumu hem kocanın karısı üzerindeki hukuksal otoritesinden, hem karının medeni yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. 1945'e kadar her ikisi de ulusal yasalardan tamamen silinmedi. Aslında gelecek yıllarda da etkili kalmaya devam edeceklerdi.

1945'te Avrupa'nın ve hatta Kuzey Amerika'nın (Québec) birçok yerinde kadınlar evlenince yasal yeterliliklerini kaybetmekteydiler. Yedi Batılı ülke evli kadınlara herhangi bir medeni hukuk konusunda yeterliliği çok görmekteydi. Kadınlar yasal olarak yoktu; hakları kocalarının iradelerine bağlı, reşit olmayan insanlardı. Bir kadın kocasının izni olmadan mahkemede tanıklık edemez ya da bir sözleşme imzalayamazdı. Bir önceki yüzyıldan kalma bu durum Hollanda'da 1956'ya, İrlanda'da 1957'ye, Belçika'da 1958'e, Québec'te 1964'e, Lüksemburg'da 1972'ye, İspanya'da 1975'e ve Portekiz'de 1976'ya kadar devam edecekti. Fransa'da kadınlar medeni vatandaşlığa savaş sırasında kavuştular (1938 ve 1942 tarihli yasalar). Erkekler orduda ya da esir kamplarında olduğu için, ikinci cinse hareket etme yeteneği vermek acil ihtiyaç haline geldi (aile mülkiyetiyle ilgili yasalarda örtük olarak var olan çeşitli kısıtlamalar bu yeteneği önemli ölçüde sınırlamasına rağmen).

1945'ten sonra yirmi yıl boyunca Medeni Kanun ülkelerinde evlilik, eşit hak ve görevlere sahip iki birey arasında bir birlik olmaya devam etti. Fransız hukuku, Medeni Kanun'u temel alan hukuk sis-

temlerinde o zaman egemen olan ataerkil kavrayışı açıkça gösterir. "Ailenin reisi" olarak koca karısının ve çocuklarının şahsı ve mülkiyeti üzerinde geniş yetkilere sahipti. Ailenin nereye yerleşeceğine karar verme, karısının bir meslek icra etmesine izin vermeme, ortak mülkiyeti kendi başına yönetme, hatta karısının kişisel mülkiyetini (karısının mesleki faaliyetleriyle kazanılan mülkiyet hariç) yönetme yetkisi vardı. Görev bakımından eşitsizlik, zina bakımından eşitsizlik kadar rezilceydi. Hem karının, hem kocanın sadık kalması beklenmesine rağmen, zinanın işlenmesi durumunda kadına verilen ceza çok daha ağırdı. Hukukun laikleştiği ülkelerde bile boşanmak zordu; hukukun dinin etkisinde kaldığı ülkelerde ise olanaksızdı.

Latin ülkelerde kadınların siyasal yetkilerden yoksunluğunun ev içi yetkilerle telafi edildiği *ad nauseam* tekrarlanır. Özel alanda bu tür kontrollerin en iyi durumda yasal sonuçları olmayan *de facto* bir gerçeklik olduğunu vurgulamaya gerek yok. Odile Dhavernas'ın belirttiği gibi, geleneğin "kadınları doğanın tarafına, erkekleri kültürün", dolayısıyla yargısal olanın "kalbine yerleştir"diği[8] Latin ülkelerde hukuk ile gelenek arasında köklü bir uyum vardır.

1945'te, hatta 1960'ların ortasına kadar, çeşitli ülkelerin hukuk sistemleri hâlâ çok farklı kadın kavramları önermekteydi. Bazıları kadınların bağımsızlık ve özgürlük arzusunu çoktan kabul etmişti; Fransız Devrimi'nin başlattığı bireysel haklar dinamiğinden kadınları dışlayan bazıları ise, kadınları doğal topluluğun, aile reisinin doğrudan otoritesi altında olan ailenin ağına takılı bıraktı.

Hukuksal sistemler ve gelenekler arasındaki bu karşıtlık kadar açık bazı benzerlikler de vardır. Kuşkusuz bunların en önemlisi, neredeyse her yerde hukukun (ya da hukuk öğretisinin) çiftlerdeki geleneksel sorumluluk bölüşümünü yansıtmaya devam etmesidir: Çalışmak ve para kazanmak kocanın rolüdür; karı ise ev işinden ve çocukların büyütülmesinden sorumludur. Bu durum sadece Fransa'da ve Napoleonik Yasa'yı temel alan hukuk sistemlerine sahip diğer ülkelerde değil, Almanya'da da geçerlidir: Cinsiyetlerin eşitliği üzerine 1957 tarihli yasaya göre, ailenin idaresi karının doğal görevlerinden biri olarak kalmaktaydı, oysa bir kadının bir meslekle uğraşma hakkı hâlâ belli sınırlamalara tabiydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Krallık'ta bile Evlilik ve Boşanma Üzerine Kraliyet Komisyonu Victoria döneminin ayrı mülkiyet sistemini şu gerekçelerle eleştirmekteydi: "Evlilik, karıkocanın eşit temelde birlikte çalıştıkları ve kadının aileyi idare ederek ve çocukları büyüterek ortak girişime yaptığı katkının, aileye bakan ve ailenin ihtiyaçlarını gideren kocanın katkısı kadar değerli olduğu bir ortaklık sayılmalıdır."[9] Kuralın tek istisnası, geleneksel cinsiyet rolleri görüşünü reddeden İskandinav ülkelerdi.

Reform Rüzgârları: 1960-1980

Yaklaşık yüz yıllık bir durgunluktan sonra, son otuz yıl aile hukukunda ve kadın haklarında büyük bir altüst oluşa tanık oldu. Gelenekleri ne olursa olsun, neredeyse tüm ülkeler yasalarını değişen sosyal pratiklere şu ya da bu biçimde uydurmak zorunda kaldı: Yeni, daha eşitlikçi, daha hedonist (fakat daha az istikrarlı) bir evlilik kavrayışı; evlenmeden birlikte yaşamada bir artış; daha fazla evlilik dışı doğan çocuk; çalışan ve dolayısıyla daha fazla bağımsızlık arzulayan kadınların sayısında keskin bir yükseliş. Georges Ripert'in çok önce, 1948'de gerçekçi bir biçimde gözlemlediği gibi, "karısı mesleki bir kariyer peşinde koşan erkek, tahtını terk etmesi gerektiğini bilir".[10] Hukuksal öğretinin köklü muhafazakârlığı ile radikal feministlerin hukuksal reformları küçümsemesinin birleştiği Fransa gibi bazı ülkelerde, hukuksal baba otokrasisini öncelikle milyonlarca çalışan kadın sona erdirmiş olabilir.

Daha fazla cinsel eşitlik göz önüne alınarak hukukta yapılan genel düzeltme farklı hukuk sistemlerini birbirine yaklaştırdı. Hem bir öz, hem biçim yakınlaşması oldu. Öz bakımından evliliğin yapısı artık hiyerarşik değil, iki başlıdır. Medeni Kanun kimi normatif varsayımlarından arındırıldı. Şimdi çiftlerin birlikte yaşayabilecekleri ya da birlikte yaşamak istemeyecekleri yaşam biçimleri öngörüyor ve bu yüzden, geleneksel olarak daha esnek göreneksel hukuka daha yakındır. Biçim bakımından, ortak ve ayrı mülkiyet rejimlerinin bir harmanlanması oldu. Yine başı çeken İskandinav ülkeleriydi. Uzun süre önce, 1920'lerde kadınların yaşamıyla ilgili herhangi bir görüşü diğerine karşı kollamama meziyetine sahip olan ve ertelenmiş ortak mülkiyet rejimi denilen şeyi geliştirdiler: Çalışan kadın ile ev kadınına eşit davranılır.

En büyük değişimler, Napoleonik Yasa'yı temel alan hukuk sistemlerine sahip ülkelerde geldi; "eski, fakat yetersiz yasaları hakkaniyetli bir biçimde uyarlamak" için mucizeler gerekliydi.[11] Sonuç, kadınların "sömürgelikten çıkması"ndan başka bir şey değildi. Sömürgelikten çıkma sadece kadınların hukuksal yetersizliğine son vermekle kalmadı, karılar karşısında kocalara ve çocuklar karşısında babalara yetki veren eski *patria potestas* kavramını da ortadan kaldırdı. Reformlar, cinsel eşitlik ve koca ile karının bağımsızlığı düşüncelerini hukukta cisimleştirdi. Fransa'da kadınları kocalarının denetiminden kurtaran büyük reform 1965'te tamamlandı; fakat hem kişi, hem mülkiyet hukukunda eşitlik ilkesinin tam gerçekleşmesi 1970'te (tüm çağrışımlarıyla birlikte "aile reisi" nosyonunun yerine ebeveyn otoritesi geçirildi), 1975'te (karşılıklı rızayla boşanma yasallaştırıl-

dı ve zina suç olmaktan çıkarıldı) ve 1985'te (aile servetinin yönetiminde karı ile koca tam eşitliğe kavuştu) ek yasaların çıkarılmasını beklemek zorundaydı.

Dinsel ve siyasal nedenlerle feminizmin geç geldiği Güney Avrupa'da otoriter geleneğin yerine eşitlikçi bir aile yaklaşımını geçirmek daha uzun zaman aldı. 1975'te, son diktatör rejimler bile çatırdarken, kadın haklarıyla ilgili temel sorunları etkileyen reformlara geçilmeye başlandı. Resmi nikâha İtalya'da 1970'te (1974 referandumuyla onaylandı), Portekiz'de 1975'te, İspanya'da 1981'de ve Yunanistan'da 1982'de geçildi (ve dini nikâhın yasal hükmü kalmadı). Karıya ve kocaya aile mülkiyetini yönetmede eşit haklar ve çocukların büyütülmesinde ortak sorumluluk verildi (İtalya'da 1975'te, Portekiz'de 1978'de, İspanya'da 1981'de ve Yunanistan'da 1983'te).

Bu reform ateşi yasalarını daha önce liberalleştiren ülkelere de yayıldı. Erkek ayrıcalığının bazı alanlardaki (boşanma, ebeveyn otoritesi, evlilikte kazanılan mülkiyet, soyadı tercihi gibi) son izleri ortadan kaldırıldı. Alman evlilik reformu yasası (1976) bir örnek işlevi görebilir: Hukuku ev kadını olarak kadın imgesinden temizleme ve sorumlulukların karıkoca arasında nasıl paylaşılacağıyla ilgili önceden belirlenmiş her fikirden vazgeçme arzusunu yansıtır. Soyadı seçimiyle ilgili 1976 tarihli yasa (bir kadını evlenmesi durumunda kocasının soyadını alma ya da kızlık soyadını koruma konusunda serbest bırakan) ve ebeveyn sorumluluğuyla ilgili 1979 tarihli yasayla (çocuk üzerideki "ebeveyn" iktidarının tüm izlerini ortadan kaldıran) birlikte, 1949 Batı Almanya Anayasası'nda yazılı olan cinsel eşitlik düşüncesi sonunda yasa olarak cisimleşti.

Bu yüzden 1980'lerin başına gelindiğinde "baba hukuku" geçmişin bir kalıntısıydı. Fakat değişim hiçbir zaman bitmez ve hukuk hâlâ yetişmek için mücadele ediyor. Evlilik dışı doğan bebeklerin sayısında keskin bir artış (İskandinavya'da yarı yarıya, Fransa'da dörtte bir) eşitlikte –bu durumda, marjinal olmasına rağmen giderek "normal"leşen bir "doğal" ailede babanın eşit sorumluluğu– ısrarı zorunlu hale getirdi. Yine bütün Avrupa ülkeleri nasıl yol alınacağı konusunda hemfikir değildi. Hollanda en eşitlikçiler arasındaydı; oysa Fransa'da 1987 tarihli Malhuret Yasası evlilik dışı doğan çocuklar konusunda annelere öncelik verdi. Yeni yasaların yokluğunda babalar, her zaman sorumluluklarını üstlenmeseler de, haklarını onaylatmak için mahkeme kararlarına başvurdular.

Bazı ülkelerde yasalardaki değişimler görenekteki değişimlerden önce gerçekleşti ve hukukçular, kadınların davranışının şekillenmesine yardımcı oldular. Diğer yerlerde tutumlarda ve pratiklerde de-

ğişimler yasalardaki değişimlerden epey önce gerçekleşti. Napoleonik Yasa'nın etkisinde olan ve yasa değişikliğinin kaçınılmaz olarak hareketsiz öğretiyle hesaplaşmak zorunda olduğu ülkelerde, hukuk profesörleri nadiren reformdan yana oldular. Reformlar yapıldıktan sonra bile, birçok hukuk profesörü 1804 tarihli yasayı "ölü bir toplumun zamanı geçmiş hukuku" sayan modern yasalara olumsuz tepki gösterdi.[12] Fransa'da en liberal hukuk bilginleri bile kadınlara özsel bir ötekilik ("kuşkusuz büyük bir üstünlük olan hukuka farklı bir duyarlılık, hukuka daha az ihtiyaç"[13]) ve dolayısıyla bazı temel eğilimler (örneğin ev içi mekân dışında özerk yaratıcılıktan çok, annelik) atfeden cinsiyet ayrımcı bir ideolojiden kurtulmakta zorlandılar.

Hukukçular kenarda dururken, kurtuluşçu feministler kadınların yeni haklar kazanmasında anahtar bir rol oynadılar mı? Bu küçük, fakat önemli sorunun yanıtı ülkeden ülkeye değişir. Fransa'da 1950'lerin reformist denilen feministleri –oy hakkını savunan öncelleri gibi– yasa önünde eşitliğin muazzam dönüştürücü potansiyeline inandılar. Medeni Kanun'un yeni maddelerinin başyazarı Jean Corbonnier'ye göre feministler "evlilik hukuku reformu projesinin saplandığı bataktan çıkarılmasına yardım etmek için etkin bir şekilde müdahale ettiler" (1965'te).[14] Aksine, bulanık "kadınların kurtuluşu hareketi"nin çoğunluğu (Choisir ve Mouvement pour la Libéralisation de l'Avortement et de la Contraception gibi birkaç grup hariç) hukuk dışı, parlamento dışı bir tutum benimsedi. Yeni feministler, o zaman var olduğu şekliyle bütün sistemi reddetmeyi, "devrim içinde bir devrim yapma"yı tercih eden bir radikalizm adına, önerilen yasal reformları "değersiz" diye küçümsediler. Talepleri hukukun epeyce ötesindeydi, "yeni bir var olma, sevme ve yaşama tarzı" istiyorlardı.[15] Sonuç olarak, evli kadınları kocalarının medeni eşiti haline getiren yasalar dizisi 1970'lerde "feministlerin ilgisini, hatta dikkatini bile çekmeden" Ulusal Meclis tarafından hazırlandı ve çıkarıldı.[16] Ancak daha sonra bu yasa karşıtı cephe çöktü ve görülmemiş alanlarda yeni yasa taleplerinin yolu açıldı: Tecavüz, kadınlara karşı şiddet, cinsel taciz ve hatta, ırkçılığa karşı var olan yasaları model alan cinsiyet ayrımcılığına karşı yasa istemleri. Ancak o zaman Anne Zelensky, "bizim gibi, tanımı gereği egemen hukuka yabancılıktan ötürü yasadışı olan marjinallere göre, böyle bir yasa, bize daha fazla boyun eğdirmekten çok, bizi atalarımıza kölelikten kurtarabilir" diyerek ün kazanacaktı.[17]

Amerikan feminizminin evrimi bazen Fransız taydaşının tam karşıtı olarak tarif edilir. 1970'ten sonra yirmi yıl boyunca Amerikalı kadınların geniş bir konsensusu yasal reformlar yoluyla kadın hakla-

rıyla meşgul olmaktan yana oldu; sadece birkaç radikal itiraz etti. Hareketin öncüsü reformist National Organization for Women'dı. Bu gruba göre, ancak tüm alanlarda kadınlara tam haklar sağlanarak tam eşitliğe ulaşılabilirdi. 1920'de başlayan Eşit Haklar Değişikliği (Equal Rights Amendment – ERA) uğruna uzun mücadele sadece hukuksal mücadelenin ideal bir örneği değil, Amerikan yeni feminist ideolojide hukuka verilen önemin açık bir kanıtıdır da. Ne var ki, daha yakın zamanda hukukçu kesinliklerden kuşku duyulmaya başlandı. Dahası, İngilizce konuşulan ülkelerde bizzat yasal eşitlik fikrine teorik olarak meydan okunmakta. Biçimsel eşitliğin değersiz meyvelerinden ve eşit haklar uğruna savaşta kazanılan zaferlerin amaçlanmayan kimi sonuçlarından düş kırıklığına uğrayan bazı feminist hukuk bilimciler, erkeklerle kadınlar arasındaki eski işbölümünü kalıcılaştırma riskini de göze alarak koruyucu ya da kadınlara özgü taleplere (ebeveyn otoritesinde annelere öncelik verilmesi ya da ev işine ücret talebi gibi) yöneldiler. Bazıları cinsiyet ayrımcılığının yok edilmesinde yasal eşitliğin zorunlu (yeterli olmasa da) bir evre olduğunu yadsımaya başladılar. ERA'nın nihai yenilgisi ve yasal kürtaja bugünkü meydan okumalar hareket üzerinde olumlu bir etki yaratmış olabilir. Muhalefetin Amerikan feminizmini yeniden canlandırdığı ve tüm eksikliklerine rağmen hukuk sisteminin yararlılığını göstererek hukuk yönetimine inancı geri getirdiği iddia edilebilir.

Güney Avrupa'da kadınlar hukuksal reformu şevkle karşıladılar. Diğer yerlerdeki kadınlardan daha fazla ve daha uzun süre hukukun baskısına maruz kalan Güney Avrupalı kadınlar reformu sadece özgürleştirici değil, "geleceğin yolunu açan" olarak da gördüler. İtalya, İspanya ve daha az ölçüde olmak üzere Portekiz'de aile hukuku, feministlerden gelen öfkeli baskı karşısında değiştirildi. Roma'da ve Madrid'de boşanma uğruna ve zina yapan kadınlara verilen ağır cezalara karşı savaş, "Hepimiz zina yapan evli kadınlarız" gibi sloganlar atan binlerce kadını sokağa döktü.

Kadınlara eşit hak uğruna mücadele iki yüzyıl sürdü. Evrensellik ilkesini hukuka yerleştirmek ve ataerkilliğin son izleri, "on dokuzuncu yüzyıl hukukuna özgü bir simyayla yetişkin erkeğin bireysel yüklemlerine dönüşen izler" karşısında bireyciliğin mantığına zafer kazandırmak bu kadar zaman aldı.[18]

Eşit hak talebi artık tamamen karşılanmıştır, iki önemli uyarıyla birlikte. Bu hukuk zaferi sadece Batı'da kazanılmıştır. Örneğin, şeriatın hâlâ egemen olduğu Müslüman ülkelerde medeni haklar uğruna mücadele devam ediyor (Cezayir'de geri sayılan bir aile yasasına karşı kadınların yaptığı gösterilerin kanıtladığı gibi). İkincisi, Batı'da bile savaş sadece medeni ve siyasal haklar alanında bitmiştir. Sos-

yal haklar alanında yapılması gereken hâlâ çok şey var. Üstelik, eşit haklarla bile kadınlar hâlâ olgu eşitsizlikleriyle didişmek zorundadırlar. Bu bakımdan Fransa, İtalya ve hepsinden önce İskandinavya'daki kadınlar Amerika'daki kız kardeşlerine göre muazzam avantajlara sahiptirler. Avrupalı kadınlar çalışan anne rollerinde onlara yardım etmek ve onları korumak için tasarlanan yasalardan çoktan beri yararlandıkları halde, çok az Amerikalı kadın ücretli doğum izninden ya da parasız gündüz bakım merkezleri ve anaokullarından yararlanır.

Yönetime Katılım

Yasal eşitlik elde edildikten sonra, mücadelenin en zor kısmı başladı: Zahmetli bir savaşla kazanılan hak ve özgürlükleri gerçeklikte yaşamak için davranışı değiştirme mücadelesi. Medeni hukuk alanındaki ilerleme evli çiftlerin ortak karar almalarıyla sonuçlandı mı? Şu andaki durumun bu olduğu pek iddia edilemez. Son yanıt hukuku "gerçek dünya"da uygulayanlardan (Fransa örneğinde, evlilik anlaşmalarını ve mülkiyet sorunlarını ele alan noterlerden) gelecektir. Evli kadınların kazandıkları yeni yetkileri, özellikle aile mülkiyetini ortak yönetme hakkını tam kullanıp kullanmadığını onlar bize anlatacak. Kesin olan bir şey var: Aralarında Fransa da olmak üzere bazı ülkelerde boşanma işlemleri erkeklerden daha sık kadınlar tarafından başlatılır.

Batılı ülkelerde pek çok kadın siyasetle ilgilenmese de, erkeklerinki kadar keskin bir yurttaşlık duygusu zamanla geliştirdi. Birleşik Devletler ve İsveç gibi bazı ülkelerde oy kullanan kadınlar erkeklerden fazladır. Kadın oylarının değişim yönü de bir o kadar önemliydi: Maruz kaldıkları eşitsizliklerle ilgili artan bir farkındalık birçok kadının muhafazakâr partilerden ayrılıp, cinsiyet rollerini yeniden tanımlamaları daha fazla olası siyasal güçlere yönelmelerine yol açtı. Zamanın bir göstergesi: Kadınların geleneksel olarak uysal sayıldığı Japonya'da muhafazakâr liberal-demokratlar, kadın seçmenlerin kendi partilerine yönelik düşmanlığının, güç dengesini 1989'dan 1991'e kadar bir kadının, Bayan Dakako Doi'nin yönettiği sosyalistlerin lehine çevirmesinden korkmaya başladılar.

Kadınların siyasal uyanışı karşısına pek çok kurumun yanıt verememesi daha da şaşırtıcıdır. Yönetici elitin erkek egemenliği sosyal taşlaşmanın bir göstergesi olarak görülür oldu. Siyaset, erkekliğin son sığınağı mıdır? Erkeklerin iktidarı paylaşma isteksizliği kaçınılmaz olarak bu soruyu gündeme getirir.

Mutlak Bir Kadın Seçmen Çoğunluğu

Her yerde seçmenlerin yarısından fazlası kadın olduğu için, kadın seçmenlerin siyasal planları altüst etme potansiyelinden korkulur. Kadınların siyasete artan ilgisi sadece erkeklerin tekelini tehdit ettiği için değil, uğraşılması gereken bir güç haline geldikleri için de erkekleri tehdit etmiştir.

1945'te kadın seçmenlerin muhafazakâr olmasa da ılımlılaştırıcı etkisiyle ilgili epeyce spekülasyon vardı (1918'de olduğu gibi). Fakat siyasal bağlam değiştiği için, kadınların oyuyla bağlantılı umutların ve korkuların doğası da değişmişti: Bir zamanlar cumhuriyetçi kurumlara olası bir tehdit olarak görülen şeye, şimdi komünist bir yükseliş olasılığına karşı bir tampon olarak bakılıyordu. Fransız siyaseti tarihçileri savaş sonrası dönemde De Gaulle'cülerin ve diğer sağcıların kafasında böyle bir gizli güdünün ağırlıkta olduğu konusunda genelde hemfikirdir. İddiaya göre, 1945'te Mouvement Républicain Populaire'in (MRP – Hıristiyan-Demokrat Parti) lideri Georges Bidault, Charles d'Aragon'a, "Kadınlar, piskoposlar ve Kutsal Ruh'la yüz milletvekili alırız" demiş.[19]

Savaştan sonra ilk seçimlerde kadınlar nasıl oy kullandı? Bu konuda herhangi bir çözümleme kamuoyu araştırma verilerine dayanmalıdır (birkaç yerde uygulanan erkekler ve kadınlar için ayrı oy verme sandıklarından çıkan oyların sayısıyla birlikte). 1955'te UNESCO, Avrupa'da kadınların siyasal katılımıyla ilgili Maurice Duverger'nin başkanlığında bir araştırmaya sponsorluk yaptı. Bu araştırmadan iki ana sonuç çıktı: Kadınların sandığa gitmemesi erkeklerden biraz daha fazla olasıydı ve kadınlar siyasete daha az ilgi göstermekteydi; oy verenler ılımlı muhafazakâr partileri (aşırı sağı değil) destekleme eğilimindeydi. Büyük Britanya ve İskandinavya'da kadınların büyük çoğunluğu muhafazakârlara oy verdi; Almanya, Avusturya, İtalya'da savaştan sonra güçlenen Hıristiyan-demokrat partilere oy verdi; aynı şekilde Fransa'da, çökene kadar MRP'ye oy verdiler, daha sonra De Gaulle'cülere yöneldiler. Bu partilerin aldığı oyların yüzde 53 ila 60'ı kadınların oyuydu. Dahası, kadınların oyunu almak için çok çaba harcandı: Özellikle Katolik ülkelerde kilise, o sırada İtalya'da ve Fransa'da oldukça aktif olan kendisine bağlı kadın örgütleri aracılığıyla kadınları etkilemeye çalıştı. Adayları desteklediler, politikacıları etkilediler, parlamentolarda lobi faaliyeti yürüttüler ve kadın seçmenlere egemen olmak umuduyla sayısız broşür yayımladılar.

Öte yandan kadınlar sosyalist partilerden (Britanya'da İşçi Partisi, İskandinavya ve Almanya'da Sosyal Demokratlar'dan) ve her şeyden önce Komünist Parti'den (var olduğu yerlerde) uzak durdu-

lar. İtalya'da ve Fransa'da kadınlar komünist oyların yüzde 40'ından fazlasını hiçbir zaman oluşturmadılar. Komünist liderler kadınlara cazip gelemediklerinin farkındaydılar: İtalyan Komünist Partisi Genel Sekreteri Palmiro Togliatti 1945 genel seçimlerinden sonra şu gözlemde bulundu: "Başarısızlığımızın nedenlerinden biri kadınlar arasında yeterince aktif bir kampanya yürütemememizdi. . . . Hıristiyan-demokratlara verilen 8 milyon oya bakın. . . . Oyların çoğunluğunun kadınlara ait olduğunu söylemek kesinlikle yanlış değildir. . . . Sorun, o partiye oy veren işçileri ve köylüleri [bize oy vermeye] ikna etmek değil, her şeyden önce kadın kitlelerini ikna etmektir."[20]

İtalya'da ve Fransa'da başarısızlıklarından ders çıkaran komünistler, ondan sonra olabildiğince kesin bir biçimde kadın seçmenleri hedef alacaklardı. Sendikalarda kadınları kazanmaya çalıştılar, ev kadınlarına yönelik propagandaya ağırlık verdiler ve İtalyan Kadınlar Birliği ve Fransız Kadınlar Birliği gibi partiye bağlı kadın örgütlerini teşvik ettiler. Böylece Katolik propagandaya, komünist karşı propagandayla yanıt verildi. Sonraki soğuk savaşta kadınlar Marksist sol ile Katolik sağ arasındaki ideolojik mücadelenin dışında kalmadılar; her iki taraf da kadınları piyon olarak kullanmasına rağmen.

1969'da Maurice Duverger 1950'lerin ortasında çıkardığı sonuçlara hâlâ sadık kalabiliyordu: "Kadın oyu savaş sonrası siyasal güç dengesini köklü bir biçimde değiştirmemesine rağmen, bazen çoğunluğun rengini belirlemeye yetmişti: Kadınlar bazı Alman seçimlerinde erkekler gibi oy kullansaydı, Hıristiyan-demokratların yerine sosyal demokratlar iktidarda olurdu. Büyük Britanya'da bazı seçimlerde Muhafazakâr Parti'yi iktidara getiren kadınların oyuydu. Fransa'da 1965 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde General De Gaulle'e oy veren kadınların oranı, erkeklerin oranından çok daha fazlaydı."[21] Başka bir ifadeyle siyaset bilimi herkesin önsezisini doğrulama eğilimindeydi: Avrupalı kadınlar muhafazakârlara, hatta Katolik ülkelerde düpedüz dinci gericiliğe oy verme eğilimindeydi. Kuzey Amerika istisna değildi: Kanada ve Birleşik Devletler'de veriler, kadınların "muhafazakârlar"a oy verme eğiliminde olduklarını gösteriyordu.

Bu muhafazakâr eğilimin nedenleri pek anlaşılır olmamasına rağmen, bazı gözlemciler bunların kalıcı olduğuna inandılar; fakat çok geçmeden yanıldıkları anlaşıldı. Değişim iki evrede geldi. 1970'lerin başında kamuoyu yoklaması yapanlar kadınların daha fazla siyasallaştığını, karmaşık anketlere yanıt vermeye daha yatkın olduklarını ve sola oy vermeye daha eğilimli olduklarını bildirme-

ye başladılar. Zaman –bir tür çıraklık dönemi– geçtikçe, kadınların oyu giderek daha fazla erkeklerinkine benzemeye başladı. Birçok analist, erkeklerin ve kadınların siyasal davranışını ayırt etmek olanaklı olmaktan çıkınca bu evrimin son bulacağına inandı: Kadınlar erkekleri izleyecekti.

Ne var ki, 1980'lerde, "toplumsal cinsiyet aralığı" denilen şey ortaya çıkmaya başladı. Analistler, kadınlarda erkeklerin soluna oy verme eğiliminde bir artış gözlemlediler: O zamana kadar muhafazakâr ve Hıristiyan-demokrat partilerin doğal müttefiki olan kadınlar şimdi komünist olmayan solun önde gelen destekçileri olmaktaydı. Bu görüngü Birleşik Devletler'de kadınlar "Reagan karşıtı" eğilimler sergilediği 1980'de görülmeye başlandı. Bu durum siyaset bilimcilerin çözümleme ve feministlerin yorum tufanına yol açtı. 1984 başkanlık seçimleri kampanyası sırasında Gloria Steinem'in dergisi *Ms*, Mart sayısını bu görüngüye ayırdı. Çok geçmeden aynı eğilim Kanada'da ve Kuzey Avrupa'da da –Danimarka, İsveç, Norveç ve Hollanda'da– gözlemlendi. Daha da şaşırtıcısı, 1988'de Katolik Fransa'ya da ulaştı: Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunda kadınların yüzde 37'si sosyalist aday François Mitterrand'ı destekledi, erkeklerin ise sadece yüzde 31'i (Bull-BVA araştırmasına göre).

Hem ekolojik Yeşil partilerin, hem aşırı sağ partilerin son yıllarda ilerleme kaydettiği Avrupa ülkelerinde, kadınların Yeşillere kolayca oy verdikleri, fakat neo-faşist sağdan uzak durma eğiliminde oldukları gözlemlendi. Fransa'da 1988 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ve 1989 Avrupa Parlamentosu seçimlerinde durum buydu. Kadınların aşırı sağa protesto oyu verme isteksizliği yeni değildir: Almanya'da "1933'ten önce oyların ayrı sayıldığı yerlerde, nasyonal sosyalistlere oy veren kadınların sayısı erkeklerden azdı".[22]

Son zamanlardaki bu siyasal davranış farklılığının arkasında, savunma, diplomasi ve dış ilişkiler gibi can alıcı alanlarda bir siyasal görüş farklılığını fark etmek olanaklıdır. İster Birleşik Devletler'de, ister İskandinavya'da, ister Fransa'da olsun, kadınların pasifist tutumları desteklemeleri, nükleer caydırıcılık ilkesine düşmanlık göstermeleri, askeri güç kullanmakta tereddüt etmeleri, savunma bütçelerinin kısılmasından ve sosyal programlara daha fazla harcamadan yana olmaları, çevrenin korunmasına daha fazla duyarlı olmaları erkeklerden daha olasıdır. Kadınlar aynı zamanda daha fazla feministtir. 1986'da kamuoyu yoklamalarının ortaya çıkardığı şeyin Fransa gibi bir ülkede eşi görülmemişti; ilk kez "kadınlar kadınları tercih etti", ya da Simone Veil ve Michèle Barzach gibi önde gelen kadın politikacıları önde gelen erkeklere tercih ettiler. 1991'de Edith Cresson'un başbakanlığa aday gösterilmesi, Fransız kadınla-

rın feminizmini pekiştirdi: Kadınların yaklaşık yüzde 86'sı (erkeklerin yüzde 77'si), hükümetin başında bir kadın görmekten mutlu olacağını ifade etti.[23] İskandinavya'da kamuoyu yoklamalarında feminizmlerini açıkça sergilediler. 1975 parlamento seçimlerinden önce yapılan bir Gallup yoklamasına göre, kadınların yüzde 40'ı, erkeklerin yüzde 7'si kadın bir adaya oy verdi.[24]

Kadınlar ile erkekler arasında bu siyasal bölünmenin ortaya çıkışı, politikacıların yakın zamana kadar kadın seçmenlere özel bir hedef ya da fethedilecek bir pazar gözüyle bakamadıkları izlenimini verir. Birleşik Devletler'de eyalet valileri yönetimlerinde kilit konumlara kadınları atayacaklarını vaat ederek kadın seçmeni kazanmaya çalıştılar. Gerçekten de, 1982'de altı vali kadınlardan aldıkları destek sayesinde seçildi. Ve 1984'te demokratların Geraldine Ferraro'yu başkan yardımcılığına aday göstermeleri, bazı yorumcular tarafından "feminist oyları" kapma girişimi olarak yorumlandı.

Kadınların siyasal davranışındaki bu değişimleri nasıl yorumlamalıyız? Geçmişte feministler cinsiyet ayrımcı, hatta "fallosentrik" olmakla suçladıkları (erkek) siyaset bilimcilerin çalışmalarını eleştirdiler. Özellikle kadınların "siyasal bakımdan yabancılaşmış" oldukları iddiasını eleştirdiler. Maurice Duverger'nin iş siyasete gelince kadınlar çocuklar gibi davranır şeklindeki savunusuna Andrée Michel şu diyalektik yanıtı verdi: "Sağ ve sol partilerin çocuk yerine koyduğu birçok yetişkin kadın", bu partilere oy vermeyerek "onların ataerkilciliklerini reddetme yoluna gitti".[25]

Şu anda birçok gözlemci, bir kadın oyu, özde bir toplumsal cinsiyet bloku olduğuna dair fikre haklı olarak tepki göstermektedir. "De Gaulle'ü (ya da Giscard d'Estaing'i) kadınlar seçti" diye haykırmak için manşetler kullanıldı. Şimdi biraz daha az yanıltıcı bir biçimde, "François Mitterrand'ın ikinci kez cumhurbaşkanı seçilmesini kadın oylarına borçlu" olduğunu bildiriyorlar. Birleşik Devletler'de toplumsal cinsiyet aralığı, bazen sanki ülke iki düşman kampa, erkekler ve kadınlar kampına bölünmüş gibi sunulur. Bazı kadınlar, "kadın oyu"nun ebedi dişilin en son cisimleşmesi olmasından korkuyorlar.

Kapsamlı araştırmalar, erkek oyundan daha homojen bir kadın oyunun bulunmadığını gösterdi. Dahası, kadınların oyunun sağdan sola kayışı, kadın seçmenlerin demografisini köklü bir biçimde değiştiren yapısal değişimlerle bağlantılı olduğu için kalıcı bir görüngü gibi görünür.

Geçen kırk yılda kadınların yaşamı sessiz bir devrimden geçti ve oyları bunu yansıtır. Bütün dünyada kadınlar farklı ülkelerde farklı derecelerde de olsa, önemli sosyal değişimlere katıldılar. Orta ve yüksek eğitimin demokratikleşmesi, hizmet sektörünün büyümesi ve

ücretli emeğin yaygınlaşması bu değişimler arasındadır. Örneğin Fransa'da seçmen kitlesi içinde çalışan kadınların sayısında keskin bir artış oy verme kalıplarını etkiledi. İlk kez 1978 Fransız Meclisi seçimlerinde görüldüğü ve 1988 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde doğrulandığı gibi, kadınların ekonomiye girişi ile sola oy verme istekleri arasında bir bağıntı vardır. 1988 seçimlerinin ilk turunda Mitterrand'a oy veren kadınların büyük çoğunluğu mavi ve beyaz yakalı işlerde çalışmaktaydı ya da orta düzey yöneticiydi.

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren gerçekleşen dinsel ve sosyal değişimler de önemli siyasal değişimlere yol açtı. Katolik ülkelerde siyasal muhafazakârlık her zaman dine derin ilgiyle el ele gitmiştir. Kiliseye en düzenli gidenler kadınlardı, özellikle de yaşlı kadınlar: Bu durum sağcı partileri tercih etmelerini ve Marksizme düşmanlıklarını açıklamaktaydı. Genel olarak dinsel pratik gerileyince (ve eş zamanlı olarak Komünist Parti'ye katılımlar azalınca) Katolik sağ ile Marksist sol arasındaki savaş –kadınların ufkunu uzun süre daraltan bir savaş– önemini yitirdi.

Bugünlerde yaşlı kadınlar Katolikliğe ve onunla bağlantılı siyasal ve kültürel muhafazakârlığa daha az sadıklarsa, genç kadınlar da her zamankinden daha fazla asidirler. Her yerde genç kadınlar aynı kuşaktan erkeklerden daha fazla sol partilere oy verme eğilimindedirler. Fransa'da genç Arap kadınlar, ikinci kuşak göçmenler, kadın öğrenciler gibi ilerici siyasal eğilimlerin açık işaretlerini gösterdiler. 1986 kışının öğrenci gösterilerinde genç kadınlar başı çekti. Genç kadınlar arasındaki bu solcu eğilimler, genç kuşağa belli bir ataerkil düzeni reddetmeyi, iş ve rol dağıtımında eşitsizliğe karşı çıkmayı öğreten feminizmin yaygınlaşan ya da geciken bir sonucunu gösterir.

Fransa'da, kadınların kurtuluşu gruplarının doğrudan gösterdiği adayların yokluğunda bile, sola oy verme ile feminist inançlar arasında bir bağıntı öteden beri vardı. Kuşkusuz, Fransız feminist hareketi yeni soldan çıktı ve en radikal unsurları seçim siyasetine ve sağ ile sol arasında geleneksel tercihe karşı oldular: Simone de Beauvoir'ın 1978'de belirttiği gibi, "Seçimlerin ne anlama geldiği konusunda açık bir fikrim yoktur".[26] Oy hakkı uzun bir süre en temel feminist talepti, fakat ikinci dalganın Fransız feministleri bu hakkı önemsemedi. Ancak 1981'de Psychanalyse et Politique olarak bilinen grup François Mitterrand'ın cumhurbaşkanı adaylığını desteklemeyi uygun gördü ve diğer birçok kadın grubu sosyalist hükümeti az çok örtük bir biçimde onayladı.

İskandinavya'da ve Kuzey Amerika'da feministler daha gerçekçi, daha siyasal bir tutum benimsediler. Seçim sandığı yoluyla yara-

tabilecekleri etkiyi ihmal etmek yerine, arzu edilen kimi sonuçlara ulaşmak için lobi faaliyeti yürütme güçlerini kullandılar. Göreceğimiz gibi, bu strateji kadınlar için daha fazla siyasal temsile yol açtı.

Bir Avuç Seçilmiş Kadın İçin

Birçok Batılı ülkede siyasal hakların somut kullanımı bakımından cinsel eşitlik henüz ulaşılmamış bir hedeftir, aslında henüz başlatılmamış bir savaştır. İster atamayla ister seçimle oluşturmuş olsun, karar alma organlarında erkeklerin sayısı hâlâ kadınların sayısından fazladır. Birkaç istisna sadece kuralı belirginleştirir: Örneğin bu istisnalar 1985'te ve 1991'de Norveç İşçi Partisi lideri Gro Harlem Brundtland yarısı kadınlardan, yarısı erkeklerden oluşan hükümetler kurunca gerçekleşti. Fakat yirminci yüzyılın bu son çeyreğinde kadınların erkeklerle sayısal eşitliğe ulaştıkları hiçbir parlamento yoktur.

Kadınlar her yerde azınlıkta iseler, siyasette önemsiz bir rol mü oynuyorlar? Bu sorunun yanıtı kolay değil. Karar almaya katılım sadece zamana ve yere göre değil, yönetim hiyerarşisinin doğasına göre de değişir.

Kadınlar Kuzey Avrupa'da en avantajlı konumdadırlar: Beş İskandinavya ülkesinde ve Hollanda'da yerel ve ulusal meclislerde sandalyelerin yüzde 20 ila 40'ını ellerinde tutarlar (bkz. biraz önceki tablo). Güney Avrupa'nın çoğu ülkesi ise daha geridir: Portekiz, Yunanistan, Türkiye ve Fransa'da parlamenterlerin yüzde 92'sinden fazlası erkektir (İtalya ve İspanya istisnadır). 1992'de Avam Kamarası üyelerinin sadece yüzde 6'sının kadın olduğu İngiltere manzarayı daha da karmaşıklaştırır; kadınların oy hakkı savunucularının yurdu, iş kadınların parlamentoda temsiline gelince Avrupa'nın en kötü ülkeleri arasına girmeye alışıktı. 1992 seçimleri Avam Kamarası'nda kadınların oranını tarihte ilk kez yüzde 10'un üzerine çıkardı. Birleşik Devletler'de güçlü bir feminist hareket, sadece bir avuç kadın senatör ve milletvekili bulunan bir kongreyle yıllarca bir arada var oldu. Bununla birlikte, son zamanlarda kadınlar eyalet yasama organlarına (1971 ile 1983 yılları arasında oranları üç katına çıktı) ve belediye meclislerine seçilmeye başladı; bu, yukarıya doğru bir eğilimi gösteren bir durumdu. Bu eğilim kongreye de yansıdı ve 1992 seçimlerinde kadınların Temsilciler Meclisi'ndeki oranı simgesel yüzde 10 eşiğine ulaştı.

1945'te pek çok Batılı ülkede kadınların durumu aynıydı: Sadece küçük bir azınlık yönetici elite ulaşmayı umut edebilirdi. Hiçbir ülke hükümette göstermelik bir kadın bulundurmaktan ya da yüzde 90'ından azını erkeklerin oluşturduğu bir parlamento seçmekten

başka bir şeyle övünemezdi; yerel düzeyde de manzara bir o kadar kasvetliydi. İskandinavya bu konuda öncülükten çok uzaktı ve çağdaş bir gözlemci şuna dikkat çekmekteydi: "Protestan ülkelerin (İngilizce konuşulan ve İskandinav) kadın haklarını daha yeni tanıyan Katolik ve Latin Fransa'dan daha az bir kadın temsilci oranı vardır."[27]

Bu nedenle bugünün karşıtlıkları yenidir, başka gelişmelerin sonucudur. Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve Türkiye dahil, kimi yerlerde yasama organına seçilen kadınların sayısı kırk yıl boyunca az çok istikrarlı kaldı, hatta geriledi (Fransa'da olduğu gibi). İskandinavya ve Hollanda dahil, bazı yerlerde kadınların temsil oranı 1970'lerde keskin bir biçimde yükselmeye başladı. 1975 ile 1985 yılları arasında kadın temsilcilerin oranı Hollanda ve Norveç'te iki katından fazla, Finlandiya'da dörtte bir ve İsveç'te üçte bir arttı. Diğer yerlerde ancak son zamanlarda çok sayıda kadın seçim kazanmaya başladı: İtalya, Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve Kanada'da kadınlar ancak son seçimlerde alt meclislerde sandalyelerin yüzde 10'undan fazlasını kazandı.

Geçmişte en çok kadın temsilci sol partilerdeydi (komünist ya da sosyalist), onları Hıristiyan-demokratlar izliyordu. Örneğin 1946'da 40 Fransız kadın milletvekilinin 29'u komünistti; 9'u MRP'ye (Hıristiyan-demokratlar) mensuptu. 1953'ün Alman Bundestag'ında kadınların yüzde 46'sı sosyal demokrat, yüzde 42'si Hıristiyan-demokrattı. Son olarak, Norveç'te 1950'lerde parlamentoya seçilen kadınların neredeyse tümü sosyalistti.

Ne var ki, bugün sol birçok ülkede kadın temsili üzerindeki tekelini yitirmiştir. İskandinavya'da muhafazakâr partiler, kadınların kurtuluşu hareketinin baskısıyla daha fazla kadın kaydetme ya da seçim sandığının sonuçlarına katlanmak zorunda kaldılar. Partiler arasında oy kapma rekabeti, kadınların siyasette ilerlemelerine olanak sağlayan en büyük güç haline geldi. Fransa'da tarih farklı bir seyir izledi: Daha fazla eşitlik baskısı aşağıdan geldi. Komünist oyların çöküşü onu bu alandaki öncülüğünden vazgeçmek zorunda bıraktı. Sosyalistler 1981'den 1993'e kadar egemen parti haline geldikten sonra feminist meşaleyi taşıyamadıklarını gösterdiler. Haziran 1988'de seçilen mecliste sosyalist vekillerin sadece yüzde 6,2'si kadındı; buna karşı RPR (sağcı Rassemblement pour la République – Cumhuriyet İçin Birlik) genel olarak Gaulle'cü hareket gibi feminizmden pek hoşlanmamasına rağmen, RPR'li vekillerin yüzde 7,5'i kadındı.

Avrupa'daki büyük sol partilerden İtalyan Komünist Partisi (PCI) her zaman bir istisna oldu, kendine ait parlamenter koltuklarında kadınlara epeyce yer açmaya hazırdı: 1987'de parlamentoya

seçilen kadınların yüzde 60'ı komünistti. PCI'nin merhum lideri Enrico Berlinguer feminist kartı oynamada ve PCI'yi feminist davanın baş savunucusu yapmada özellikle ustaydı. Bu arada, geçmişte güçlü bir feminist yedek kuvvetle sivrilemeyen İngiliz İşçi Partisi son zamanlarda kaybedilen zamanı telafi etti. Nisan 1992'de 37 kadın, İşçi Partisi bayrağı altında Avam Kamarası'na seçildi; bu sayı, İşçi Partisi'nin 271 milletvekilinin yüzde 13,6'sıydı.

Son yıllarda örgütlenen siyasal partiler genellikle liderliklerine kadınları da aldılar ve seçimlerde bunun yararını gördüler. Almanya'da Yeşiller birçok feminist sorunu ele aldılar ve "en çok kadınlaşmış parti" unvanını sosyal demokratlardan aldılar. Dahası, 1987 Bundestag'ında kadınların kaydettiği ilerlemenin nedeni Yeşillerdi: 42 Yeşil milletvekilinin 25'i kadındı. Ne var ki, Aralık 1970 yeniden birleşme seçimleri, üçü kadın olmak üzere sadece sekiz vekil seçmeyi başaran Yeşillerin bozgunuyla sonuçlandı. Alman örneğini izleyen Fransız Yeşiller 1989 Avrupa Parlamentosu seçimlerinde aday listelerini dikkatle dengelediler: Sonuç yaklaşık yüzde 11'lik bir oyla eşi görülmemiş bir başarıydı ve seçilen 9 Yeşilin 4'ü kadındı. Ne var ki, Mart 1993 Meclis seçimlerinde Yeşiller ile Génération Ecologie koalisyonu kullanılan oyların sadece yüzde 17,6'sını, parlamentoda bir sandalye kazanmaya bile yetmeyecek kadar oy alabildiği için bu başarı kısa ömürlü oldu. İtalya'da (küçük) Radikal Parti de feminist kartı oynadı: Her şeyden önce, "İtalyan Parlamentosu'ndaki ilk pornocu vekil"[28] Cicciolina'yla ün kazanan parti, 1987 parlamento seçimlerinde kadın adaylarından üçünü seçtirmeyi başardı.

Feminist bir parti kurmaya yönelik girişimlerden hiçbiri var olan parti sisteminin ataletinin üstesinden gelemedi. Dünyadaki tek başarılı feminist parti, 1987'de oyların yüzde 10'unu alan ve parlamentoda kilit rol oynayan 6 milletvekili çıkaran İzlanda Kadın Partisi'dir.

Partilerin çeper örgütlerinde çok sayıda kadın bulunmasına rağmen, iktidar merkezine doğru gidildikçe katılım azalma eğilimindedir. Cinsiyetler arasında bu dikey iktidar ayrımının göstergelerine her yerde rastlanır. Fransa'da belediye konseyleri düzeyinde yüzde 17 olan kadınların oranı bölge konseylerinde yüzde 12,6'ya ve parlamentoda (Senato ve Ulusal Meclis birlikte) yüzde 5,4'e düşer. Birçok kadın belediye meclisi üyesi olarak çalışmasına rağmen, belediye başkanlarının sadece yüzde 6'sı kadındır. Kadın belediye başkanlarının büyük çoğunluğu küçük kırsal komünlere başkanlık eder; çok azı büyük kentlerde görev yapar. Sosyalist Catherine Trautmann 1989'da Strasbourg belediye başkanı olunca, ilk örnek oldu: Nüfusu 100.000'den fazla olan bir kenti yöneten ilk kadındı. Bazı yorumcular Avrupa Parlamentosu'nun kadınsallaşmasını eşit ölçüde anlam-

lı sayar. 1979'dan (genel oy hakkının uygulamaya konulduğu tarih) itibaren Belçika dışında Avrupa'daki her ülke Avrupa Parlamentosu'na yüzde 10'undan fazlası kadınlardan oluşan (bazı örneklerde yüzde 20'den fazlası) bir delegasyon gönderdi. Fakat bunun nedeni, kısmen o sırada bu organın görece önemsiz görülmesiydi.

En önemli konumlarda bulunan üst düzey devlet görevlileri arasında çok az kadının bulunması, kadınların çağdaş siyasal sahnenin kenarlarına havale edilmelerinin belki de en ciddi göstergesidir. Parlamentoların etkisinin teknokrasinin etkisine göre gerilediği bir zamanda, kadınların seçiliyor olmaları, fakat kamu yönetiminin tepesine tırmanmamaları bir kaygı nedenidir. İskandinavya'da olan tam da budur. Fransa bir ölçüde bir karşı örnektir: Kadınlar bakanlıklarda görev almada epeyce başarılı oldular (Michel Rocard yönetiminde tüm görevlerin yaklaşık yüzde 23'ünü alarak); parlamentoya seçilmekte gösterdikleri başarıdan daha iyi. Seçim yolunun kapandığını gören Fransız kadınlar diploma ve beceri kazanarak ilerlemek zorunda kaldılar (özellikle öğrencilerinin yüzde 20'sinden fazlası kadın olan Ecole Nationale d'Administration aracılığıyla). Elbette böyle bir tercih onları "hükümran prensler"in kaprislerine karşı savunmasız bırakır.

Kadınlar sadece ikinci derecede rollere havale edilmediler, "iyi işler"le meşgul olmaya da mahkûm edildiler. Refah devletinin büyümesi eril/siyasal ile dişil/sosyal arasındaki eski işbölümünün kendiliğinden yeniden yaratılmasını siyasal düzeyde kolaylaştırdı. Daha önce aile içinde ele alınan sorunlar, siyasal alanda bir rol arayan yeni kadınlara havale edildi. Erkekler dışişleri, savunma, içişleri, adalet, ekonomi ve hazine gibi alanlarda, devletin hükümranlığını cisimleştiren görevlerle uğraştılar. Kadınlar sosyal, ailesel, kültürel olanı aldı. Yönetim düzeyinde oldukça aşikâr olan bu yatay rol bölümüne bugün tüm ülkelerde (İskandinavya hariç) tüm iktidar düzeylerinde rastlanabilir. Bu, kadınları siyasal alanın dışında tutmanın, ilk elde kadınları kabul etme yanlışını gidermenin ya da gizlemenin bir yoludur.

Siyasette Kadınlar: Demokrasi İçin Bir Şans?

Bugün kadınların işgal ettiği siyasal makamların sayısı ve bu makamların doğası, kadınların bir demokraside yaratabilecekleri etki konusunda iyimserliğe neden olur. Kadınlar için seslerini duyurmanın, kararları etkilemenin, tutsak olmaktan çıkmanın tek yolu, siyasal alanda varlıklarını güçlü bir biçimde hissettirmektir. Siyasal kurumlarımız sahiden karma olmadan önce önemli engellerin aşılma-

sı gerekir. Kadınların siyasette oynadıkları görece önemsiz rol toplumdaki bağımlı statülerini yansıtır. Elit kadınsallaşmasının cinsiyetler arasında eşitlik idealine ulaşılan yerlerde, makam için yarışma niteliklerine (bu nitelikler iyi bir eğitimi, mesleki deneyim ve yüksek becerileri kapsar) sahip kadınların yaşadığı kentsel alanlarda gerçekleşmesi bunun kanıtıdır.

Batı Avrupa gibi kültürel bakımdan homojen bir bölgede bile, kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsizliğin birçok biçim aldığını unutmamalıyız. Portekiz'de yüzyıllarca süren baskı bugün kadınlar için trajik bir durumla sonuçlanmıştır: 1970'te yirmi yaş üzeri Portekizli kadınların yüzde 38'i okuryazar değildi ve sadece yüzde 7'si bir liseye gitmişti. Fransa'da, geriye kalan fırsat eşitsizlikleri bugün her iki üniversite öğrencisinden birinin kadın olması olgusunu değiştiremez. Portekiz'de, kadınlar yüzyıllarca süren sosyal ve kültürel baskının acısını hâlâ çektikleri için erkekler elite egemendir. Ne var ki, Fransa'da demokrasinin kadınlara iktidar getirmemesinin farklı bir açıklaması olmalıdır.

İktidar koridorlarındaki erkek egemenliği, bizzat siyasal dünyaya içsel faktörlerden kaynaklanır. İlk önce partiler oligarşi gibi çalışır. Kadınları kilit komitelerden dışlamayı haklı göstermek için kadınların düşük siyasal katılım düzeylerine işaret etmek kolaydır; tıpkı kadın adayları tercih etmemenin suçunu seçmenlerin kadın düşmanlığına atmak gibi. Partiler teoride programların şekillendirilmesi ve adayları seçimi bakımından açık forum olmalarına rağmen, fiiliyatta kadınlara (ve gençlere) karşı özel bir önyargıya sahip dar hizipler gibi çalışırlar. Fransız kadınlar kendi siyasal partilerini neyseler öyle görürler: "Bir araya geldiklerinde, sadece tüm insanlığın iyiliği için çalışan hemen hemen herkesi –kadınlar da dahil– dışladıklarını asla akıllarına getirmeyen erkekler tarafından ve erkekler için tasarlanan yapılar."[29]

Bazen seçim yasaları aynı kişinin yıllarca tekrar seçilmesini teşvik eder. Seçimlerin tek turlu ve kazananın kullanılan oyların çoğunluğunu almak zorunda olduğu (Birleşik Krallık'ta olduğu gibi) ya da seçimlerin iki turlu olduğu (Fransa'daki gibi) yerlerde, dışarıdakilerin kazanması bir nispi temsil sistemindekinden daha zordur. Dahası oy verme işlemi görece küçük bir yerleşimde gerçekleştiğinde, seçimin kişisel niteliğinin öne çıkması olasıdır. Makam sahibi avantajlıdır ve bazı ülkelerde (Fransa gibi) bu avantaj, bir kişinin birden fazla görev üstlenmesine izin veren yasalarla daha da artar. Son olarak, üst meclis üyelerinin dolaylı oylamayla seçildiği sistemlerde güç dengesi genellikle kadınlardan çok kendi türlerine oy verme eğiliminde olan güçlü kırsal politikacılardan yanadır.

Léon Gambetta, "Gerçek demokrasiyi oluşturan şey eşitleri kabul etmek değil, yaratmaktır" diyordu. Bu görüş kabul edilirse, o zaman gerçek demokrasi henüz doğmamıştır. Diğer yanda, kadınların şimdiden yüzyılın sonuna kadar hatırı sayılır bir siyasal güç kullanabileceklerini kestirmek de asla akıldışı değildir.

Bir kitle hareketi olarak ivmesini yitiren feminizm dikkatini gecikmiş bir biçimde kurumları fethetmeye yöneltti. Partiler, hükümetler ve uluslararası örgütler hepsi az çok açık bir biçimde feminist hedefleri ilan etti. Bazı ülkeler cinsiyetler arasında eşitlik sağlamak için bakanlık kurdu. Bazıları kadınları kilit konumlara terfi ettirdi. 1989'da Birleşik Krallık Margaret Thatcher'ın başbakanlığının onuncu yılını kutladı ve Almanya Rita Süssmuth'u Bundestag'ın başkanlığına seçti. 1990'da Mary Robinson İrlanda cumhurbaşkanı oldu. Ve 1991'de François Mitterrand hükümetin başına sosyalist Edith Cresson'u getirdi. Bu atama simgesel bir değer kazandı. Fransız basını bunu tarihsel bir olay olarak değerlendirdi ve nüfusun büyük bir çoğunluğu onayladı. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Ortak Pazarı kadınların siyasete katılımını uluslararası gündemin merkezi sorunları haline getirdi. Avrupa Konseyi Catherine Lalumière'i kendi genel sekreteri seçti. Lalumière, "Görevim süresince kendimi kadınların davasını geliştirmeye adayacağım" diye açıklama yaptı. Daha da önemlisi, demokratik siyasete egemen olan siyasal partiler, gerekirse emirle liderliklerini kadınsallaştırmaya söz verdiler. Avrupa'da birçok büyük parti en azından belli sayıda kadının önemli komitelere atanmasını ve aday seçilmesini sağlayan kotalar benimsedi. İskandinav partileri izleyen Alman sosyal demokratlar tüm sorumluluk düzeylerinde yüzde 40'lık bir kadın kotası saptadı.

Böylece, daha fazla sayıda parti görevlisi ve adayı kadın olacak. Kendi başına bu küçük bir devrimdir ve kampanya yolunda iyi bir satış noktasıdır da. Gördüğümüz gibi strateji sadece kadınlara değil, bir seçmen çoğunluğuna seslenir. 1987'de Ortak Pazar ülkelerinin vatandaşlarına, "Parlamentoda daha fazla kadın bulunsaydı gidişat daha iyi mi olurdu, yoksa daha kötü mü?" diye sorulduğunda, yüzde 28'i "daha iyi" olurdu yanıtını verdi (yüzde 49'u "aynı", yüzde 11'i "daha kötü" ve yüzde 12'si "fikrim yok" yanıtını verdi).

Yaygın bir kriz –aileyi, ekonomiyi ve siyasal sistemi etkileyen– zamanında kadınlar değişim umutlarının taşıyıcısıdır. Tarihleri ve yaşamları sayesinde günlük insani gerçekliklere daha yakın olan kadınlar, profesyonel erkek politikacının bürokratik iktidarına bir alternatifi temsil edebilirler.

Kadın politikacıların kendileri bu farklılığı vurgulama eğilimindedir: Sadece siyaset yapmanın zamanı geçmiş bazı biçimlerini kü-

çümsemekle kalmıyor, önceliklerde ve programlarda kapsamlı değişimleri de savunuyorlar. Kadınlar siyasetin geleceği midir? Bazı kadınlar öyle olduğunu düşünüyor. Eski Kongre üyesi Bella Abzug'un feminizminin kaynağı, kadınlar tarafından yönetilen bir dünyanın daha iyi olacağına inancıydı: "Yeterli kadın üyeye sahip bir Kongre ülkenin 1970'lere bir ulusal sağlık sigortası olmadan girmesine izin verir miydi? Böyle bir Kongre bu ülkenin sanayileşmiş ülkeler arasında çocuk ölüm oranı bakımından on dördüncü sırada olmasına izin verir miydi? Amatör kürtaj kasaplığına izin verir miydi? Kadınlarla dolu bir Kongre Vietnam'daki savaşın bu kadar uzun sürmesine, kendi çocuklarımızın ve Hindiçini halkının boğazlanmasına izin verir miydi dersiniz?"[30]

Abzug kadınların yönetimi dönüştüreceğini düşünmekte haklı mıydı? Yoksa bu, eski kurtarıcı olarak kadın mitinin yeniden dirilmesi midir? Fransız hükümet görevlileriyle ilgili yaptığım bir araştırma ikincisini gösteriyor. Fransız siyasetinde iktidara giden yol, ayrı bir siyasal kadın kimliğinin, kendine ait değerlere ya da daha doğrusu karşı-değerlere sahip sahici bir dişil siyasal kültürün ortaya çıkışına da yol açabilen engellerle doludur. Siyasete giren ve erkek meslektaşlarınca gayri meşru olmasa da farklı görülen birkaç kadın, marjinal, hatta sapkın olmanın farkındadırlar. Eril alışkanlıklara (retorik, konuşma, giyim, hırs alışkanlıklarına) kuşkuyla bakarlar. Fakat farklı olmakla ilgili bilinçleri özünde olumsuzdur: Kadın dayanışma şebekelerinin yaratılmasına ya da alternatif bir siyasal programa yol açmamıştır. Dahası davranışları diğer kadınlar için izlenecek bir örnek olmaktan çok, büyük ölçüde bir tepki ya da başarısızlığın (aşağılık kompleksi, karı ve anne olarak görevlerini ihmal etmekle ilgili suçluluk duyguları, erkeklerin verdiği rollere uyum) telafisidir. Fakat Fransa, Birleşik Devletler ya da İskandinavya değildir; orada kadın politikacıların daha fazla bir feminist bilince sahip oldukları ve gelecekten daha fazla umutlu oldukları söylenir.

17

1970'lerin Feminizmleri

Yasmine Ergas

BATILI TOPLUMLARIN DİKKATLİ gözlemcilerinden bu yüzyılın son onyıllarını yorumlamaları istenseydi, kadınların dünyasını sarsan kargaşaya dikkat çekerlerdi. Artan işgücü katılımından boşanma ve tek ebeveynlik olaylarında artışa kadar uzanan değişimler kadınların yaşam koşullarını büyük ölçüde değiştirdi. Fakat bu tür değişimler büyük bir dikkat çekmeden önce bile, "feminizm" kadınların yeni –ve büyük ölçüde beklenmeyen– iddialılığının simgesi haline gelerek kamuoyunun dikkatini çekmişti.[1]

Dirilişin Göstergeleri

Feminist yeniden doğuş kendisini çeşitli görüngülerle gösterdi. O sırada en kışkırtıcı olanı, medyanın yeni düzensizliğin işaretleri olarak yücelttiği şamatalı hareketlerdi: 1968'de Amerikalı kadınlar Arlington ulusal mezarlığında meşaleli bir yürüyüşle "geleneksel kadınlığın cenaze töreni"ni yaptılar, bir koyuna Amerika güzeli tacı taktılar ve sutyenleri, korseleri ve takma kirpikleri bir "özgürlük çöp tenekesi"ne attılar; iki yıl sonra Fransız kadınlar Paris'te Arc de Triomphe'a "meçhul askerin meçhul karısı" adına bir çelenk koydular ve buna, üzerinde küçümseyici bir biçimde didaktik bir demografik gözlem yazılı başka bir çelenk eşlik etti: "Her iki insandan biri kadındır."

Geçmiş onyılların yorumcuları siyasal olaylara odaklanmayı tercih etselerdi, İtalya'da kürtajın serbest bırakılması için yürütülen kampanya örneğinde olduğu gibi, çoğunlukla dik kafalı siyasal sistemlerin gündemine yasal değişimleri zorla sokmaya yardımcı olan kitlesel gösterilere dikkat çekerlerdi. "Kadın sorunları"yla ilgili sayısız ülkenin 1970'lerde ve 1980'lerde onayladığı reformist yasalar tufanına da işaret edebilirlerdi. Örneğin Birleşik Krallık'ta 1970 tarihli Eşit Ücret Yasası'nı Cinsiyet Ayrımcılığı Yasası (1975) ve bu-

nun sonucunda kurulan Eşit Fırsatlar Komisyonu izledi. İstihdamı Koruma Yasası (1975) yasal ücretli doğum izni ve gebelik sırasında haksız işten çıkarmaya karşı koruma getirdi; Ev İçi Şiddet ve Evlilik İşlemleri Yasası (1976) şiddet uygulayan eşleri engellemede kadın haklarını güçlendirdi ve yine 1976 tarihli Cinsel Suçlar Yasası tecavüz kurbanlarının yargılama sırasında mahremiyetlerinin korunmasını iyileştirdi.[2] Birleşik Devletler'de 1970'lerde kongre 71 kalem yasayı onayladı; bu sayı, bu yüzyılda kadın haklarıyla ilgili onaylanan tüm yasaların yüzde 40'ını oluşturuyordu.[3] Diğer birçok ülke kadın haklarını genişletmeyi amaçlayan benzer yasalar çıkardı.

Feminist siyasal etki ulusal sınırların ötesine yayıldı. Uluslararası örgütler "kadın hakları"nı gündemlerine aldılar: Örneğin Birleşmiş Milletler, Kadın Onyılı'nı (1975-1985) Mexico City, Kopenhag ve Nairobi'de yapılan konferanslarla kutladı. Bu toplantılar feminist hareketlerin yaygınlığını ve hem "gelişmekte olan", hem "gelişmiş" ülkelerdeki etkisini göstermekteydi. Konferanslar çeşitli düzeylerdeki kırılmaları da açığa çıkardı; feminizmin tanımı konusunda Batılı ve Batılı olmayan militanlar arasındaki ve katılımcı ülkelerin resmi temsilcileri ile birbirlerinin meşruiyetini yadsıyan feminist gruplar arasındaki anlaşmazlıklar gibi. Yine de, onyılın kendisi gibi bu konferanslar da kadın sorunlarının kamusal görünürlüğünü, kadın aktivistlerin oluşturduğu güçlü şebekelerin ortaya çıkışını ve kadınların kaygılarına dikkat çekmeye devam eden BM kararlarının benimsendiğini vurgulamaktaydı.

Dahası, feminizmin siyasal bir güç olarak ortaya çıkışı süregelen siyasal dizilişlerin ve kurumsal düzenlemelerin yeniden tanımlanmasının habercisiydi. Analistler kadın seçmenlerin daha liberal ya da sol eğilimli siyasal güçlere doğru göçünü ifade etmek için "toplumsal cinsiyet aralığı" terimini icat ettiler. Birleşik Devletler'de Reagan'ın başkanlığına karşı çıkan kadınların oranı erkeklerinkinden fazlaydı; 1983'te Britanya'da kadınların muhafazakârlara oy verme olasılığı erkeklerinkinden daha azdı ve Almanya Federal Cumhuriyeti'nde 1980 ve 1983 seçimlerinde sosyal demokratlara oy veren kadınların sayısı erkeklerden fazlaydı. Kanada, İsveç ve Avustralya'da da benzer durumlara rastlanabilirdi.[4] Ve sayısız ülkede değişen kadın seçmen davranışına ve partizan özdeşleşmeye, kadınların daha fazla siyasal katılımı ve resmen kadın çıkarlarını geliştirmekle görevli resmi kurumların yaratılması eşlik etti. Örneğin Federal Alman Cumhuriyeti'nde siyasal partilerde kadın temsili 1971 ile 1981 yılları arasında neredeyse iki kat arttı (erkeklerin hâlâ epeyce gerisinde olmasına rağmen); 1986'da Gençlik, Aile, Kadın ve Sağlık Bakanlığı'nın parçası olarak federal bir Kadın Bakanlığı kurul-

du (bir Kadın İşleri Dairesi 1979'da kurulmuştu); 1980'lerin sonunda tüm Alman *laender*'lerin kadın büroları vardı.[5] (Almanya'nın yeniden birleşmesinin bir sonucu olarak, Doğu'da yeni kurulan *laender* yönetimleriyle birlikte kadın sorunları için özel bürolar yaratıldı.) Yine, kadınların temsiliyle bağlantılı benzer kurum kurma örneklerine diğer ülkelerde de rastlanacaktı.

Dikkatli gözlemciler feminizme muhalefetin ve özgül haklar konusunda çıkan çatışmaların feminizmin çarpıcılığının aydınlanmasına yaradığı olayları da dikkate alırlardı. Örneğin Almanya'da kürtaj hakkı ulusal birlik görüşmelerinde önemli bir tartışma konusu oldu.[6] Diğer Avrupa ülkelerinde de liberalleştirilen kürtaj yasaları çoğunlukla başarısız da olsa ateşli bir muhalefet yarattı ve bu durum, savunmacı feminist hareketlenmelere neden oldu. Örneğin Birleşik Krallık'ta 1975'in Ulusal Kürtaj Kampanyası, 1967 tarihli Kürtaj Yasası'nın sağladığı hakları kısıtlayan bir yasa tasarısını yenilgiye uğrattı. Birleşik Devletler'de feminist hareketlenmeler "ahlaki çoğunluklar"ın ulusal önem kazanmasında katalizör görevi gördü ve feminist yenilgiler bile (Eşit Haklar Değişikliği'nin gerekli çoğunluğu bulamaması gibi) "kadın sorunları" siyasetinin öne çıkmasında feminizmin önemini ortaya çıkardı.[7]

Kamusal makro olaylar, yaygın kişisel uğraşılar mikro süreçlerine karşılık geldi. 1970'lerin sonuna gelindiğinde feminizm, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinde bir aile görüngüsü değilse de, bir aile terimi haline gelmeye mahkûm gibi görünüyordu. Alman feminist dergi *Emma* 300.000'den fazla bir okuyucu kitlesine ulaştı. Birleşik Devletler'de *Ms* dergisi en az 400.000 okuyucuya ulaştı. Tüm Hollanda kasabalarının yaklaşık dörtte birinde kadın grupları kuruldu. Birleşik Krallık'ta feministler 200'den fazla kadın barınağı yönetmekteydi.[8]

Birçok feminist girişim –bir hareket basınının kurulması, kadın araştırmaları kursları, barınak kurumu, ya da üreme hakları kampanyaları– yaygın destek buldu. Hollanda kasabası Gouda'da 1981-82'de bir araştırma ekibinin görüştüğü kadınların yarısından fazlası kadın hareketine yönelik olumlu tutum ifade etti ve ancak kadınların birleşmesi durumunda kadınların koşullarında bir iyileşme olabileceğini hissetmekteydi.[9] Kanada'da 1986'da yapılan bir araştırmada görüşülen kadınların yüzde 47'sinin kendisini feminist olarak tanımlamaya istekli olduğu ortaya çıktı.[10] Aynı yıl Birleşik Devletler'de görüşülen kadınların yüzde 56'sı kendisini feminist saydığını ilan etti; yüzde 71'i kadın hareketinin yaşamlarının iyileşmesine katkıda bulunduğunu düşünüyordu.[11] 1983'te Avrupa'da yapılan araştırmalar Belçika, Danimarka, Almanya, Fransa, İrlanda, İtalya,

Lüksemburg ve Yunanistan'da kadınlar arasında egemen, Hollanda ve Birleşik Krallık'taki kadınlar arasında azınlıkta olan kadınların kurtuluşu hareketlerine yönelik olumlu tutumlar bulguladı.[12] Bununla birlikte tüm feminist hareketler eşit ölçüde başarılı değildi. Birçok kadın bir "feminist hareket"ten çok daha tarafsız tınılı bir "kadın hareketi"ni desteklemeyi tercih etmekteydi. Bazıları "feminist değilim, fakat . . ." der. Yine de, bu kadınların mesafeli durma tarzları, feminizmin kadın siyasetinin parametresi olarak merkeziliğini onaylamaktaydı.

Ne var ki, 1980'lerin ortasına gelindiğinde bir zamanların ünlü birçok feminist hareketi eskimiş gibi görünüyordu. Birleşik Devletler'de ve diğer yerlerde gazetecilerin okurlarına şevkle bildirdikleri gibi genç kuşak, kendinden önceki kuşakların mücadelelerine, hatta özlemlerine aldırmamaktaydı. "Post-feminizm" yeni dalgayı tanımlamak için geldi ve ölümünü ilan etmeyi amaçladığı bir hareketin siyasal önceliğini paradoksal bir biçimde onaylayan bir terimdi.

Feminist hareketlenmelerin gerilemesi ya da gölgede kalmasının, ölüm kâhinlerinin duyurduğundan daha az kesin olduğu anlaşıldı. Örneğin Birleşik Devletler'de 1989'da kürtaj haklarını sınırlamakla tehdit eden eyalet yasalarıyla ilgili tartışmalara ve Yüksek Mahkeme kararlarına kapsamlı gösteriler eşlik etti. Ve genel olarak gösteriler daha seyrekleştiyse, kolektifler dağıldıysa ve medyanın o kadar çok dikkatini çeken kitlesel toplantılar ve büyük hareketler dönemi kapandıysa da, arkalarında siyasal kadın örgütlenmesinin yeni biçimleri, kamusal alanda hararetli bir kadınlar ve kadın sorunları görünürlüğü, feministler arasında ve feministler ile dışarıdan kimseler arasında canlı tartışmalar bıraktılar. Başka bir ifadeyle, feminizmin örgütlü bir sosyal hareket olarak görünürdeki solukluğu ne siyasal aktör olarak feministlerin ölümünü, ne gelişmekte olan bir söylemsel pratikler kümesi olarak feminizmin yok oluşunu ima etmekteydi. Çıkar grubu siyaseti, yeni amaçlar (çoğunlukla "kadın-merkezli" terimlerden çok evrensel terimlerle tanımlanan: Kürtaj ya da cinsel şiddet yerine barış ya da çevrecilik) uğruna hareketlilikler ve yeni tartışmalar feminizmin kahramanları yelpazesini genişleterek ve kuşaksal bir değişime –yavaş da olsa– olanak sağlayarak eski kolektiflerin ve gösterilerin yerini aldı. Oldukça bariz bir feminist diriliş başladıktan çeyrek yüzyıl sonra, bu dirilişin içinde biçimlendiği koşullar değiştiği ve feministlerin kaygıları ve kaynakları evrildiği için, feminist aktivistlerin odağı ve feminist pratiklerin karakteristikleri de değişti.

1960'ların ve 1970'lerin feminist hareketleri, içinde biçimlendikleri siyasal bağlamları yansıttılar. Birçok örnekte bu tür bağlamla-

rı yüksek derecede bir siyasal hareketlenme ve köklü sosyal değişim talep eden çok sayıda hareketin ortaya çıkışı damgaladı. Özellikle, bazen işçi sendikalarının ve parti örgütlerinin çıkarlarıyla çakışan öğrenci hareketinin ideolojisi "yeni sol"ların oluşumuna katkıda bulundu. Feministler, bu tür "yeni sol"ların önemli –ve eleştirel– bileşeni oldular. Fakat "yeni sol"ların ve bütünleştikleri radikal sosyal hareketlerin yanı sıra, daha geleneksel siyasal oluşumlar ve kurumlar da yeni feminist hareketlerin ortaya çıkışında rol oynadı.

Yeni feminist hareketler temaları ayrıntılandırarak, söz dağarcıkları geliştirerek, kilit konuları saptayarak ve belli amaçlar için militan toplama ve seferber etme kapasitesi göstererek içinden çıktıkları çeşitli bağlamlardan görece özerkleştiler. Aslında, Avrupa yeni solu içinde gelişen feminizmler sadece meşruiyetlerini kabul ettirmeyi başarmakla kalmadılar, aynı zamanda yeni sol örgütlerin gündemlerine kendi sorunlarını dayattılar ve sonunda onlardan daha uzun ömürlü oldular.

Bununla birlikte, özerkliklerine rağmen feminist hareketler içinde olgunlaştıkları bağlamlarda elde edilen siyasal koşullara karşı kaçınılmaz olarak savunmasız kaldılar. 1960'larda feminist yeniden doğuşun başlangıcı ile yirmi yıl sonra ilan edilen hareketsizleşmesi arasında, bu bağlamların dönüşümü feminist hareketlenmenin biçimlerinde ve amaçlarında değişimleri kolaylaştırdı. Birleşik Devletler gibi kimi ülkelerde feminist hareketler bağımsız çıkar gruplarının oluşturduğu pekişmiş şebekelerle ve lobi örgütleriyle sonuçlandığı halde, diğer yerlerde –İsveç ve Norveç'te olduğu gibi– feministler siyasal partilerde ve devlet kurumlarında sorumlu konumlara geldiler. Bazı ülkelerde ise feministler resmi siyasal kurumlarla fazla ilişki geliştirmediler, bunun yerine ya taban örgütlerine (Birleşik Krallık'ta olduğu gibi) ya kültürel projeler geliştirmeye odaklandılar.[13] Birçok durumda, örgütlü din kurumları ve silahlı kuvvetler gibi görünüşte umulmayan yerlerde "göze batmayan hareketlenmeler" kadınların çıkarlarını bazen feminizm adına geliştirdi.[14] O nedenle çağdaş feminizmin görünürdeki gerilemesinde bir bitim kadar, bir dönüşüm de vardı.

Feminizm Nedir?

Yakın zamanda Batı'da ve birçok yerde boy veren feminizmin varlığını hâlâ canlı bir biçimde sürdürmesi nasıl tanımlanır ve belli feminist hareketlerle ilişkisi nasıl çözümlenir? Bu soruların yanıtları değişiktir; zira çağdaş dünyada feminizm farklı yerleşimlerde fark-

lı anlamlar kazanmıştır. Sözlük, feminizmi, söylemsel bakımdan "cinsiyetlerin siyasal, ekonomik ve sosyal eşitliğinin teorisi" olarak,[15] örgütsel bakımdan "kadınlara karşı ayrımcılık yapan kısıtlamaları giderme" seferberliği olarak görür; fakat hiçbir tekil tanım, çağdaş feminist siyasetin karmaşık toprağında yeterli bir rehber olamaz. Aslında feminizm, öz nitelikleri yetkin bir biçimde saptanabilen tözsel bir terim değildir; terimin işaret ettiği görüngülerin ortak bir çekirdeği varsa, şudur: "Feminizm", kadın özneler oluşturmayı ve yetkilendirmeyi merkez alan, tarihsel olarak değişen teori ve pratik kümelerine işaret eder.[16]

Bu bakış açısına göre, feminizmin ne olduğu ya da ne olmuş olduğu tanımsal bir sorundan çok, tarihsel bir sorundur. Ve gelişiminin izini sürmek, çeşitli feminizm yorumlarının birbirlerinin iddialarını çürüttükleri geçmiş onyılların düzensiz çatışmaları arasında yol bulmayı gerektirir; zira feminizmin sınırları sorunu, bizzat feminist hareketler tarafından ısrarla tartışılmıştır. Bu işlem karmaşık özdeşleşme ve yüklem sorunlarını kaçınılmaz olarak basitleştirir.

Dokunaklı kişisel hikâyeler bir etiket olarak feminizmin sahipliğiyle ilgili çatışmaların varlığına tanıklık eder. Örneğin Kanadalı bir yazar, hareketin bir toplantısını anlatır; o toplantıda feministlerden kendilerini tanımlamaları istendi. Yakın zamanın hareketlenmelerinden çok "geleneksel" kadın örgütleriyle ilişkili olan biraz yaşlı kadınlarla birlikte o da sayılmak üzere elini kaldırdı; fakat diğer izleyicilerin küçümseyici düşmanlığıyla karşılaştı.[17] Burada, yetki üzerine bu çekişmede kazanan hizip feminizmi tanımlama yetkisine sahip olacaktı.

Feminizmin tanımıyla ilgili feminist tartışmalara katılan "taraflar" bağlı oldukları siyasal görüşlere göre tikel kimlikler biçiminde donmadı. Aksine, feminist tanımların değişen doğası feminist özdeşleşmelerdeki değişimi açığa vurur. Örneğin İtalya'da 1960'ların ve 1970'lerin ilk feminist kolektifleri özellikle var olan kadın örgütleri şebekesini eleştirdiler. Eleştirileri "kurtuluşçu kültür"ün yetersizliklerini ele almaktaydı; zira İtalyan feminizmi, Batı feminizminin merkezinde yer alan düşünceye, yani kadınların var olan haklara tam ulaşmasıyla eşitliğin sağlanabileceği düşüncesine karşı çıkarak kendisini tanımladı.[18] Geleneksel kadın örgütlerinin aksine İtalyan feminizmi sosyal hizmetlerle ilgilenen ya da anne, karı ve işçi olarak kadınların haklarını elde etmek için seferber olan iyileştirmeci bir feminizm değildi. Örneğin 1970'lerde İtalyan bir feminist, Amerikan feminist hareketinin yeniden doğuşunda başlıca aktör olan National Organization of Women'ı (NOW) reddederdi.

NOW'un en yakın İtalyan eşdeğeri de –Unione Donne Italiane

(UDI)– feminist örgütlerle ilgili bir irdelemeye dahil edilmek istemezdi.[19] Solun başlıca partileriyle yakın ilişki içinde olan UDI, komünist ve sosyalist partilerin kadın kolları –Unione'nin tutumlarını sürekli dikte etmeye çalışan– ile en azından biçimsel olarak bağımsız tabanı arasında ince bir çizgide yürüdü. 1970'lerin başında yerleşik sol partiler ve özellikle de Komünist Parti feminizmde, İtalyan feminist hareketin kaynağı olan yeni sola özgü bir aşırıcılık biçimi gördü.[20] Ve UDI'nin kendi tabanının önemli kesimleri feminist etiketine kuşkuyla bakmaktaydı.

Yine de 1970'lerin sonunda UDI bürokrasisini dağıttı ve örgütün bir zamanlar karşı çıktığı feminizm türüyle özdeşleşmesini ilan etmenin bir yolu olarak "yapısızlığı" ya da en azından gevşek bir yapıyı tercih etti. O sırada feminist hareketin dış çizgileri bulanıklaşmaya başlamıştı. 1980'lerin ortasında, 1970'lerin önde gelen bir feministi bir önceki onyılın dönüşümlerinin simgesel ifadesi olarak, UDI'nin dergisinin baş editörlüğünü üstlendi. Eski örgüt ile önceki yılların feminist hareketi arasındaki sınırlar kalkmıştı. Ve sol partiler resmi retoriklerinde feminizme daha fazla gönderme yapmaya başladılar. 1980'lerin sonuna gelindiğinde, İtalya'da bir feminist cephe var olduğu kadarıyla, büyük sol partilerde aktif sayısız kadınla birlikte UDI'yi de kapsamaktaydı.

Geleneksel kadın birliklerinin tutumu bazen feminizmin titrek sınırlarından birini çizmeye yaradıysa, radikal bakış açıları da feminizmin dış çizgilerini berraklaştırdı. 1970'lerin başında Psychanalyse et Politique, psikanalitik bakış açıları ile sosyal eleştirinin özellikle güçlü bir karışımını öne sürdü. Çalışmaları yaygın uluslararası ses getiren kadınların özsel ötekiliğini vurgulayan çözümlemeler üretti. Birçok kişinin Fransız feminizminin merkezi sayacağı bu grup, feminist adlandırmasını reddetti. Psychanalyse et Politique'in iddiasına göre, feminizm asli olarak reformisttir, asimilasyoncudur ve erkek egemenliğinin dayattığı koşulları eninde sonunda kabul etmeye mahkûmdur. Psychanalyse et Politique kadınların kurtuluşu hareketinin (*mouvement de liberation des femmes*) tek temsilcisi olduğunu iddia etti; bu iddiasını diğer (feminist) gruplara karşı mahkemede savunacak kadar ileri gitti.[21]

Aynı şekilde, 70'lerin başında "kadınların kurtuluşu" terimi de, İngiliz aktivistlerin feminist muhataplarından kendilerini ayırmak için kullanabildikleri bir etiketti. Kadınların durumuyla ilgili çözümlemeleriyle birçok ülkede feminist hareketlerin gelişiminde merkezi bir rol oynayan dönemin iki baş kahramanı, Juliet Mitchell ve Ann Oakley şunları anımsıyorlar: "60'larda, feminizmin bu evresinin başlangıcında, radikal feministler ve kadın kurtuluşçuları vardı."[22] İlk

radikal feministler, *The Dialectic of Sex*'inde kadınlığın özünde kadınlara doğal bir birlik olanağı sunan biyolojik bir durum olduğu fikrini onaylayan Shulamith Firestone gibi yazarların görüşlerini paylaşıyorlardı. Bu yüzden feminizm, belli bir cinsiyete mensup olmaları temelinde kadınlar tarafından kadınlar için kadın ittifakını gerektirmekteydi. Diğer yanda, çığır açan iki eserinde (*Women: The Longest Revolution* ve *Women's Estate*) Mitchell'in ileri sürdüğü gibi, kadın kurtuluşçuları radikal feministlerin biyolojik iddialarını reddettiler. Bunun yerine, kadınların durumunu esas olarak sosyal bakımdan açıklamaya çalıştılar, kadınlar arası dayanışmayı biyolojik temelli olmaktan çok tarihsel olarak inşa edilmiş bir dayanışma olarak gördüler. Bununla birlikte, sonunda kadın kurtuluşçuları da kendilerini feminist olarak tanımlamaya başladılar ve öyle tanımlandılar.

Feminizmin feminist tanımları değişirken bile, dışarıdan gözlemciler –ve birçok feminist– feminizmi ve feminist hareketleri kilit siyasal ideolojilere göre dizilmiş –ve bir ölçüde onlara bağımlı– gibi gören bir bakış açısıyla radikal, sosyalist ve liberal konumları ayırt etmeye çalıştılar. Bu açıdan bakılan feministler arası çatışmalar sadece dışsal polemikleri tekrarlar; o nedenle çeşitli akımlar geleneksel siyasal diksiyon gereğince farklılaştırılabilir. Bu yüzden radikal feministlerin sömürge karşıtı ulusal kurtuluş hareketlerini anımsatan terimlerle kadın özerkliğinden söz ettikleri söylenir; sosyalist feministlerin çözümlemeleri sınıf çatışmasını ve çelişkisini temel alır ve hem radikaller, hem sosyalistler sosyal düzenin toptan düzeltilmesini ister gibi görünürken, liberal feministler kadınların çoğulcu siyasal ve sosyal çerçeveler içinde eşit haklara sahip olmalarının önemini vurgular.

Radikal, sosyalist ve liberal bakış açılarının bu şekilde ayırt edilmesi feminizmi zamanın önemli siyasal çatışmalarının bir eklentisi, türevi olarak yansıtma riskini taşır. Yine de, sınıflandırıcı bir şema olarak yararlıdır; çünkü, feminist hareketlerin diyaloğa girmeye çalıştıkları diğer siyasal oluşumlarla ne ölçüde yakın bir bağlantı içinde ortaya çıktığını aydınlatır. Daha içsel odaklı kaygıların lehine dışsal göndergelerden kopma arzusu ile daha geniş dünyada eylem kapasitesini sürdürme arzusu arasındaki gerilime yakalanan feministler, egemen siyasal geleneklerin içine ve dışına konumlandılar. Feminist pratikler ve söylemler hem dış muhataplarının görece önemini yansıttı, hem var olan çeşitli siyasal söylemlerin evrimine katkıda bulundu.[23]

Çeşitli siyasal örgütlerin öne sürdüğü talepler listesine kadın haklarının dahil edilmesi, şimdi en azından biçimsel olarak kadın tem-

siline gösterilen ilgi ve kadın çıkarlarını geliştirmek için özel savunma biçimlerinin kurulması feminist politikanın elle tutulur sonuçlarıdır. Fakat çağdaş feministlerin en çarpıcı –ve tartışmalı– söylemsel odağının –kadın özneyi (özneleri) oluşturma ve yetkilendirme– etkisini kestirmek zordur.

Kadını Yeniden Yapılandırma ve Yapı Bozuma Uğratma

Simone de Beauvoir klasik *İkinci Cins* incelemesinin başında, "Fakat ilk önce şunu sormalıyız: Kadın nedir?" diye yazdı.[24] Çağdaş feministler sadece bu soruya verdikleri yanıtlar bakımından değil, soruya yaklaşımları bakımından da önemli ölçüde farklılaştılar.[25] Yine de, ısrarla geri döndükleri bir sorudur. Aynı anda hem bir siyasal özdeşleşme kategorisi olarak kadınlığın önceliğini onaylayan, hem bizzat bu kategorinin doğasını sorgulayan feministler kadınlık düşüncesini hem inşa etmeye, hem yapı bozuma uğratmaya çalıştılar. Zira çağdaş Batı feminizminin çekirdeği sürekli bir gerilimi barındırır, "feminist düşüncede ve eylemde, 'kadın' kimliği oluşturma ve ona sağlam siyasal bir anlam verme ihtiyacı ile bizzat 'kadın' kategorisini ortadan kaldırma ve tarihini parçalara ayırma ihtiyacı arasında sürekli oluşan genel bölünme"de cisimleşen bir gerilim.[26] Bu yüzden çağdaş feminist hareketler iki kutup etrafında döndüler: Temel bir varoluşsal –dolayısıyla siyasal– ilke olarak cinsel farklılığı onaylama ve sosyal (ve varoluşsal) farklılığın meşru bir temeli olarak cinsel farklılığı yadsıma.

Batı'daki çağdaş feminist hareketlerin örgütleyici bir sosyal deneyim kategorisi olarak toplumsal cinsiyet iktidarına yanıt amacıyla ortaya çıktığı sıkça ileri sürülür. Liberal ve eşitlikçi düşüncelerle beslenen ve cinsiyetin yaşam şanslarını önemli ölçüde belirlediği toplumlarda asli olarak var olan eşitsizliklerle karşılaşan 1960'ların ve 1970'lerin genç kadınları, yakın zamanın feminist yeniden doğuşunda bir araya geldiler.[27] Kadınları "uygun yerler"ine gönderen ve genel kabul gören fikirlere meydan okuyarak kadınları toplumsal cinsiyet sınırlamalarından kurtarmaya çalıştılar. Bu yüzden bugünün feminizminin iddiası kadınların eşit haklarını savunmaktır ve özgül hedefleri nötr-toplumsal cinsiyetli bir dünyaya ulaşmaktır.

Ne var ki, bu yorum çağdaş feminist düşüncenin sadece bir eğilimine yer verir; kadının "ötekiliği"ni araştıran ve kadınların erkeklerden ayrılığını ısrarla merkezi bir sorun haline getiren "farklılık feminizmi"ni dışlar. Böyle bir tutum kadınlığın değersizleşmesine

ve kadınların, çağdaş sosyal düzenlere kazılı eril varoluş tarzları içinde erimesine açıkça karşıdır. İtalyan bir feminist kolektif üyelerinin 1967'de yazdığı gibi, bir kadın iki seçenekle karşı karşıyaydı. "Erilleşme"yi tercih edebilirdi (yeni kazandığı sosyal haklar buna işaret eder gibi göründüğü için). Ya da "tükenmiş ve tarihdışılaşmış" bir role geri dönebilirdi. "Dişil" giderek daha fazla sosyal değerden ve anlamdan yoksun gibiydi; fakat "erilleşme" sadece yabancılaşma vaat etmekteydi.[28] Bu bakış açısına göre kadınlar, feminizmin kadınlık kategorisini canlandırarak karşılık verdiği bir kimlik kaybına uğrarlar. O nedenle feminizmin eleştirileri toplumsal cinsiyet ayrımlarına değil, bu ayrımların eskimeye yüz tutmasına yöneliktir.

Bu iki bakış açısı, feminist hareketlerin nedenleri ve karakteristikleri üzerine yürütülen "eşitliğe karşı farklılık" tartışmasında iki kutup görüş olarak betimlendi. Feminizmin etiolojisiyle sınırlı olmayan bu tartışmanın her iki tarafı, bizzat feminizmin doğasıyla ilgili tikel bir anlayışa sahiptir. "Eşitlikçiler"e göre feminizm, toplumsal cinsiyetin baskıcı yaygınlığıyla ilişkili olsa da, toplumsal cinsiyetin ötesine bakar; "farklılığı savunanlar"a göre ise feminizm toplumsal cinsiyeti yeniden geçerlileştirme eğilimindedir ve kadınların maruz kaldığı kimlik inkârı feminizmi kışkırtır. Fakat eşitlik ile farklılık arasındaki karşıtlık düzmecedir. Joan Scott'ın ileri sürdüğü gibi, eşitliğin gerçek zıt anlamlısı farklılık değil, eşitsizliktir; farklılığın ise eşitlik değil, aynılıktır.[29] Yakın geçmişte olduğu gibi tarihsel olarak da feministler ya erkeklerle özdeşlikleri, ya onlardan farklılıkları adına hem eşit, hem özel hak talebinde bulundular.

Hiçbir kolay simetri farklılığı eşitsizlikle, aynılığı eşitlikle aynı hizaya getirmez. İngiltere'nin ve Birleşik Devletler'in on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıl oy hakkı savunucuları siyasal taleplerini öne sürmek için kadınlığın erdemlerine, siyasal eşitlik için cinsel farklılığa başvurdular. 1970'lerde ve 1980'lerde Amerikalı feministler Eşit Haklar Değişikliği için yürütülen kampanyada –sonunda yenilgiye uğradıkları bir kampanya– erkeklerle kadınların benzerliğini onayladılar.[30] On dokuzuncu yüzyıldan bugüne kadar kadınlar için özel hak –doğum izni ve koruyucu yasalar gibi– talebinde bulunanlar, istihdamın "normal" katılıklarından özel muafiyet talebinde bulunmak için kadınların özgül çocuk doğurma kapasitesini kullandılar.[31] Son olarak, "pozitif ayrımcılık" –yani, eğitimde ya da emek piyasasında telafi edici muamele– talebinde bulunanlar kadınlarla erkeklerin özdeşliği öncülünü özel değerlendirme savlarıyla birleştirdiler.

Kadın haklarına genel destek zorunlu olarak aynı varsayımlardan gelmez. Cinsiyetin, üzerinde herhangi bir toplumsal cinsiyet kimliği inşa edilebilen bir tür fiziksel alt tabaka mı olduğu, yoksa aksine toplumsal cinsiyetin kopmaz bir biçimde cinsiyete kök mü saldığı (aslında cinsiyetli vücut doğuştan mıdır, yoksa fiziksel öz nitelikler toplumsal cinsiyetleşme süreçlerinden mi kaynaklanır) çağdaş feminizmin öne çıkardığı sorunlardır.[32] Cinsiyeti toplumsal cinsiyetten koparan ve böylece sınırları çizilmiş mekânı siyasallaştıran feministler hem temel bir siyasal kimlik olarak kadınlığı olumladılar, hem feminizmi, dişiliğin yapı bozumunun ve yeniden inşasının açımlanabildiği korumalı bir siyasal alan olarak tanımladılar. Özellikle çağdaş feminist hareketlerin ilk evrelerinde, bir kesinliğin (bir siyasal özdeşleşme ölçütü olarak cinsiyetin önceliği) onaylanması ile kuşku tekrarı (cinsel farklılaşmayı sürekli sorgulama) arasındaki bu dalgalanma "kadınların durumu"nu birörnekleştiren koordinatların aranmasına neden oldu. Daha sonra, kadınlar arasındaki ayrımlar ve bölünmelerle ilgili sorunlar öne çıktı. Fakat hareketlenmenin ilk evrelerinde kolektiflerdeki kadınlar için ana sorun, bir teorisyen ve çağdaş elebaşının ifade ettiği gibi, "sonsuz çeşitliliği ve tekdüze benzerliği"yle kadınların ezilmesi sorunuydu.[33]

Bir Ayrılma ve Ayrılık Praksisi

Fakat çeşitlilik ile tekdüzelik nasıl uzlaştırılabilirdi; kadınların, tutarlı bir özne bir yana birleşik bir grup oluşturmaları hangi anlamda düşünülebilirdi? O sırada solda egemen olan söz dağarcıklarını benimseyen bazıları sınıf dilini kullandılar. Amerikalı Kızıl Çoraplılar, "Kadınlar ezilen bir sınıftır. Ezilmemiz toptandır, yaşamımızın her olgusunu etkiler" diye yazdılar manifestolarında.[34] Bazıları kadınların bir kast, durumu miras alınan ve değişmez olan ve dolayısıyla bir egemenlik sistemine kilitli bir grup oluşturduklarını ileri sürerek, sömürgecilik ve ırkçılık karşıtı mücadelelerden ödünç aldılar. Bazıları da kadınlığın ortak yanlarını açıklamak için özel terminolojiler (erkek "ötekiliği"ni düşündüren, cinsel farklılığa ya da toplumsal cinsiyetin yerindeliğine odaklanan) uydurmaya çalıştılar. "Şimdi kadınlar uzaktan, 'daima'dan geri dönüyorlar: 'Sizlik'ten, cadıların canlı tutulduğu fundalıktan; aşağıdan, 'kültür'ün ötesinden" diye yazıyordu Hélène Cixous.[35] Rivolta Femminile kamuoyuna ilk önemli açıklamasında şunu duyurdu: "Farklılık insan olma tarzlarıyla, kişinin verili bir durumda ve kendisine kazandırmak is-

tediği durumda deneyimlerinin, hedeflerinin . . . varoluş duygusunun özgüllüğüyle ilgili varoluşsal bir ilkedir. Kadınla erkek arasındaki farklılık insanlığın temel farklılığıdır."[36]

O yüzden feministler çeşitli yaklaşımlardan hareketle, "kişisel" ya da "özel" dünyasını "siyasal" ya da "kamusal" dünyasından ayıran geleneksel ayrımları sistematik ve kararlı bir biçimde ihlal ederek kadınların ortak yanlarının doğasını açıklamaya çalıştılar. Ünlü "Kişisel olan siyasaldır" sloganı feministlerin evlilikte kocanın ayrıcalıkları ya da cinsel şiddet gibi sorunların, siyasal ve dolayısıyla kamusal tartışmanın ötesinde, bireysel ahlak incelikleriyle sınırlı kalmasına izin vermek istemedikleri uyarısında bulunmaktaydı. Fakat "Kişisel olan siyasaldır" sloganı, kadın benlikleri yeniden inşa etmenin feministler için önemini de ifade etmekteydi. Başka bir ifadeyle kişisel olan siyasal bir mekânın yanı sıra, siyasal bir projeyi de temsil etmekteydi.

Kadın öznenin özgüllüğüne ve yeniden inşasına bu ilgi birçok ülkede çarpıcı benzerliklerle feminist hareketler tarafından geliştirildi. Öğeleri bir hareketten diğerine değişik biçimde yeniden ortaya çıkan ayrılma ve ayrılık praksisi kadın öznelliğini yeniden oluşturmaya ve kadın muktedirliğini geliştirmeye çalışarak çevreyle uyuşmayan bir kadın dünyasını öne çıkardı.

Ayrılıkçılık ve Özerklik[37]

Tüm feministler ayrılıkçılığı onaylamadı. Aksine, gergin karşılaşmalar feminizmin ne ölçüde sadece kadınlar hareketi olarak tanımlanacağına odaklandı. Yine de karşı düşüncelere rağmen, erkeklerin pek çok faaliyetin dışında bırakılması, en azından kısmen kadın özerkliğini kurma ve savunma ihtiyacının motive ettiği temel bir örgütlenme ilkesi olarak ortaya çıktı.[38]

Feministlerin hedef olarak özerklikte ve hedefe ulaşmanın aracı olarak ayrılıkçılıkta ısrar ederken, Üçüncü Dünya'nın ve siyah Amerikan milliyetçilerinin yolunu izledikleri söylendi.[39] Bu benzetme bugünkü feministlerin öncelleri gibi kolektif benliğin sınırlarını dünyanın geri kalan kısmından keskin bir biçimde ayırabilen kutuplaştırıcı yöntemlere verdikleri önemi gösterir: Kadınları özgül özneler olarak oluşturma girişiminde can alıcı bir adım.

Bilinç Yükseltme

Ayrılıkçılık gibi, bilinç yükseltme de feministler arasında anlaşmazlığa neden oldu; yine de, çağdaş feminizmin etrafında yapılan-

dırıldığı temel bir teknik olarak ortaya çıktı.[40] 1966-67 civarında Birleşik Devletler'de başlayan bilinç yükseltme faaliyetini, bir aktivistin sözleriyle, "'dert yanma' hücresi grupları" karakterize etti. Bu "kişisel tanıma ve tanıklık"ı, hatta "çapraz inceleme"yi, "bireysel tanıklığı anlatmayı ve genelleştirme"yi ve "direnme bilincinin klasik biçimleri"ni ("*ya da* korkunç hakikatle yüzleşmekten sakınmanın yolu"nu) çözümlemeyi kapsayan "sürekli bilinç genişlemesi"ni gerektirmekteydi. "'Dert yanma' hücresi" kişinin korkularını çözümleme ve "radikal feminist teori geliştirme" gibi araçlarla "durdurmaya başlama[yı], baskıların ve yanılgıların üstesinden gelme"yi de kapsamaktaydı. Bunu, özel "bilinç yükseltici (örgütçü) eğitimi" izledi; "böylece verili bir dert yanma hücresindeki her kadın, başka grupların örgütçüsü haline gelebilirdi".[41]

Her feminist hareket ya da bireysel kolektif, bilinç yükseltme faaliyeti için dert yanma sözlüğünü kullanmadı. Dahası bilinç yükseltmenin bir dizi yöntemden sadece biri, psikanalitik pratiklerden ve kavramlardan ödünç alınan, bireysel öz-algılamayı teşvik etmek ve günlük davranışı izlemek için tasarlanan, kadınların bir şekilde "gerçek benlik"lerinden yoksun bırakıldıkları inancına dayanan bir yöntemdi. Olumlu öz-imgeden, kendi değerlerini ayırt etme yeteneğinden ya da kendi çıkarlarını savunma kapasitesinden mahrum bırakılan kadınlar kendini anlamaya ve kendini yeniden inşa etmeye yönelik kolektif çabalarla köklü "sömürgeleşme" ya da "olumsuzlanma" durumlarını onarmaya en azından başlayabilir ve böylece sahici bir öznellik biçimine ulaşmasa da yaklaşabilirlerdi.

Siyasal Simgecilik ve Dil

Feministler bir ölçüde uluslararası kabul gören belirli kodlar geliştirdiler. Örneğin Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın tamamında, geleneksel dişi simgesi biyoloji bilimcilerin ilgi alanından çıkıp kadın dayanışmasını ve iktidarını gösteren bir gösterge haline geldi. Avrupa'da gösteri yapan feministler solcu militanların sıkılmış yumruğu yerine elle oluşturulan bir vulvayı kullandılar; bu, kadınların erkek siyasetinden ayrılığını göstermenin ve güçlerini vurgulamanın başka bir yoluydu.[42]

Yıllar geçtikçe siyasal ton yüklü bir ifade tarzı ortaya çıktı. "Kız kardeşlik" feminist dayanışmanın gücünü (ve yarı genetik köklerini) göstermeye hizmet etti. "Ataerkillik" gibi diğer anahtar terimler, kadınların isyanını haklılaştıran kadın ezilmişliğinin ve erkek egemenliğinin yaygınlığını ifade ettiler. Bu dil hareketlerin bağlarını sağ-

lamlaştırdı. Fakat feminist kodlar iç yapışkanlığı ve dış farklılaşmayı güçlendirmekten fazlasını yaptı; kadınların ortak yanlarını ve erkeklerden ayrılıklarını sistematik bir biçimde vurgulayan belli anlamlar taşıdılar.

Dayanışma ve Kişisel Çaba

Hollandalı bir feminist, "Göze çarpan, feminizmin *sosyal* yanıdır" diyordu.[43] Feministler sağlık klinikleri, tecavüz kriz merkezleri ve avukatlık merkezleri kurmakla ya da daha genel olarak kadınların buluştuğu ayrı mekânlar (kafeler, kitabevleri, seminerler ve araştırma grupları) yaratmakla ve özel bir sosyalliği (partiler, yemekler, tatiller, ortak yaşam düzenlemeleri) teşvik etmekle büyük kadın dayanışması tutkusunu gerçekleştiriyor gibiydi.

Birçok ülkede feminist hareketlerin önemli kesimleri için kadınlar arası ilişkilerin önceliği kadın-merkezli cinsel ilişkileri ve tercihli sosyal bağları ima eder duruma geldi. 1969'da Amerikalı bir feminist, "Lezbiyen aşk, seks ve para bakımından erkeğe bağımlılıktan kurtulmuştur" diyordu.[44] On yıl sonra Monique Wittig sıkça savunulan bir duruşu daha eklemli terimlerle tekrarladı: "Lezbiyen toplumlar, kadınların ezilmesine dayanmaz" diyordu. "Dahası, hedefimiz içinde yaşayabildiğimiz tek sosyal biçimi sağlayan lezbiyenliğin yok oluşu değil, heteroseksüelliğin –kadınların ezilmesine dayanan siyasal sistemin– yıkılmasıdır."[45]

Fakat feministler siyasal bir strateji olarak lezbiyenlikten bağımsız bir biçimde, kadının erkek toplumdan bağımsızlığını vurguladılar. Örneğin kişisel çaba grupları sadece rutin jinekolojik muayeneleri değil, kürtaj yapmayı bile öğrendiler ve bazıları dayak yiyen karıları koruma yerleri kurdu. Kadın destek şebekelerinin bu sistematik çoğalması kadınlar topluluğunun canlanmasının ve bununla birlikte bir dişi sosyal öznenin yeniden oluşmasının habercisiydi ya da en azından bunu ima etmekteydi.

Feminist Bilimsel Faaliyet ve Kadın Araştırmaları

Feminizm bir bilimsel çalışma patlamasını birlikte getirdi; pratik olarak her Batılı ülkede resmi akademik öğretim kurumlarının az çok desteğiyle, neredeyse her disipline dokunan ve hızla büyüyen bir bilimsel faaliyet. Bir eleştirmenin dikkat çektiği gibi: "Feminist düşüncenin . . . çağdaş kültürel yaşamın neredeyse her boyutuna davetsiz girişi, ilerlemesi, yayılması, ithali, sokulması genelleşmek üzeredir."[46] Zamanla feminist bilimsel faaliyet sistematik olarak

özetlenmesi olanaksız binlerce temayı gündeme getirdi. Yeni feminist hareketlerin ilk yıllarındaki çalışmalarda aşağıdaki üç boyut öne çıkar: Kadınların tarihini yeniden kurmaya ilgi; kadınların durumunu değişik bağlamlarda birleştiren koordinatları saptamaya gösterilen dikkat; toplumsal cinsiyet rollerinde ve cinsel kimliklerde farklılaşmanın kökenleri ve imaları üzerine tartışmanın yoğunluğu.[47]

Feministler ilk önce ünlü metinlerin başlıklarının duyurduğu gibi "tarihten silinen" kadın deneyimlerini "görünür kılmak" için mücadele ettiler ve ardından "kadın hikâyesi"nin kısmi anlatımlarından genel çözümlemeleri yeniden yazmaya geçmeye çalıştılar.[48] Feminist tarihçiler bunu yaparken kadın hareketlerinin deneyimlerini ve günlük yaşamlarını ortaya çıkardılar: Geçmişin sahipliği için savaş denilen şey bakımından, öncel arayışı feminist bir geleneğin yaratılmasına destek oldu.[49]

Kadın tarihinin "keşfi" dişi bir özneyi tanımlamak ve meşrulaştırmak üzere kadınların durumu ve cinsel farklılığın anlamıyla ilgili çözümlemelerle kaynaştı: Kadınların birbirleriyle özdeşleşmelerine temel olan ortak yanların saptanması, toplumsal cinsiyete özgü bir belleğin oluşturulması, şimdinin ve geleceğin rehberi olarak iş görebilen "kurucu mitler"in tedarik edilmesi; örneğin Amazonlar ve anaerkil toplumlarla ilgili hikâyelerde.[50]

Kadının Kendine Sahip Olması İçin Kampanyalar

"Ayrılma ve ayrılık praksisi" dediğimiz şey özellikle ilk yıllarda dişi bir sosyal özneyi (yeniden) oluşturma ve yetkilendirmeye yönelik feminist girişimlerin merkeziliğini aydınlatmaya yaradıysa da, bu tema üreme hakları için ve cinsel şiddete karşı birçok ülkede az çok eşzamanlı başlatılan büyük kampanyalarda olduğu kadar hiçbir yerde aleni olmadı. Bireysel feminist hareketler birçok ivedi sorun etrafında döndü; hem evde hem işyerinde kadın emekçinin "çifte yükü"nden çocuk bakımı sorununa, adil olmayan evlilik yasalarından kadınların beceri, eğitim ve iş yoksunluğuna kadar.[51] Fakat feminist gündemlerde en sık ortaya çıkan "vücut siyaseti"ydi ve birçok sorun bu siyasetten hareketle tanımlandı. Bu sorunlardan en fazla öne çıkanı kürtaj ve cinsel şiddetti.[52] Boston Women's Health Book Collective yaygın dağıtımı yapılan elkitabına *Our Bodies, Ourselves* (Vücutlarımız, Benliklerimiz) başlığını koydu ve böylece bedensel dünya ile öznellik arasında kopmaz bir bağlantının varlığını dolaysızca ilan etti.[53] İnsanın vücudunun elinden alınması, benli-

ğinin elinden alınmasıydı. İnsanın kendi benliğine yeniden sahip olması zorunlu olarak vücuduna yeniden sahip olmasını gerektirmekteydi.

Bu bağlamda cinsellik can alıcı bir kendini yeniden sahiplenme alanı olarak ortaya çıktı. Kate Millet Jean Genet'ye ilişkin şunları yazıyordu: "Sıkıntılarımızın temelinde seks vardır ... baskı sistemlerimizin en habisini ortadan kaldırmadığımız sürece, cinsel siyasetin ve bu siyasetin iktidar ve şiddet hezeyanının merkezine gitmediğimiz sürece, tüm kurtuluş çabalarımız bizi tekrar aynı ezeli sıkıntılara geri götürür."[54] Değişik feminist metinler peş peşe temel bir tutumu dillendirdi: Ataerkillik kadın cinselliğini kadınların üreme işlevlerine bağlamakla ve kadın nesli üzerinde erkek kontrolünü sağlamakla kadınları kendi hazlarını bilme olanağından yoksun bırakmıştı. Ünlü bir yazının belirttiği gibi, "vajinal orgazm miti"ni dayatmıştı.[55] 1967'de İtalyan feministler kadınlara "erkeğin kendilerini içinde tuttuğu cinsel kölelikten kurtulma" çağrısında bulundu. 1970'te Germaine Greer *The Female Eunuch*'u kınadı.[56] *Our Bodies, Ourselves*'te cinsel özerklik gibi konularla ilgili pedagojik bölümler vardı. Bir kolektif şunu ilan etti: "Frijitliği onurlu bir seçenek saymaktan vazgeçtik."[57] 1970'lerin başında Hollandalı bir feminist bir kadın konferansında yapılan bir anket çalışmasının "kadınların dörtte üçü[nün] orgazm olmuş gibi davrandı"ğını açığa çıkardığını anlatarak, "Çıldırdık! Aptallaştık!" diyordu.[58]

Birçok feministe göre kadın cinselliğini erkek egemenliğinden kurtarmak, diğer şeylerin yanı sıra doğum kontrolünün ve kürtajın serbestleştirilmesi için mücadeleyi gerektirmekteydi. 1970'te Hollandalı feminist grup Dolle Mina'nın üyeleri, jinekologların bir toplantısına gizlice girdiğinde ve eteklerini kaldırıp karınlarına yazılı sloganı gösterdiklerinde "göbeğimizin patronu"nu ilan ettiler.[59] İtalyan bir feminist, "Kürtajdan söz etmek, şimdiye kadar yaşadığımız şekliyle cinselliğimizi, aileyi ve sömürülen anne ve karı rolünü tartışma konusu yapmaktır" diye ilan etti.[60] Bu tür görüşlere muhalefet sadece muhafazakârlardan değil, kürtajın (ve kürtajın serbestleştirilmesinin) eril ayrıcalığı güçlendirmeye yarayacağından korkan feministlerden de geldi: "Kadın kendisine sorar: Kimin zevki için ben gebe kaldım? Kimin zevki için kürtaj oluyorum? Bu soru kurtuluşumuzun tohumlarını barındırır: Bunu formüle eden kadınlar erkeklerle özdeşleşmeyi terk eder ve sömürgeleşmemizin taçlanması olan sessiz suç ortaklığını bozma gücünü bulurlar."[61] Yine de, Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın her tarafında feministler liberal kürtaj yasalarını teşvik etmek ve savunmak için seferber oldular. Fransa, İtalya, Almanya, Hollanda, Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve

İspanya büyük kampanyalara tanık oldu.[62] Bu kampanyalar hem ünlü kadınların hem hekimlerin cüretkâr suç itiraflarını, kendi aleyhine tanıklıkları, örnek duruşmaları, kürtaj olanağı sağlayan kişisel çaba gruplarında bir "yasadışılığın" geliştirilmesini gerektirdi. Kampanyalar, çeşitli ulusal hareketlerin geliştirdiği kürtaj hizmetlerinin pratik boyutlarıyla ilgilenen feministler arasında uluslararası işbirliğine de neden oldu.

1971'de *Stern* dergisinde yayımlanan bir makalede, çoğunluğu ünlü 375 Batı Alman kadın kasten gebeliklerini sona erdirdiklerini ilan etti. Açıklamaları, var olan kısıtlayıcı yasanın iptalini isteyen bir dilekçeyle, 86.500 imzalı bir destek bildirisi ve Federal Adalet Bakanlığı'na sunulan 3.000 suç itirafıyla sonuçlanan yaygın bir hareketliliğe neden oldu.[63] Sonunda bu hareketlenme, gebeliğin ilk üç ayında parasız kürtajı garanti eden yeni bir yasanın çıkarılıp 1974'te onaylanmasına yol açtı. Ne var ki, bir yıl sonra Anayasa Mahkemesi yeni yasanın yaşamı koruma ilkesiyle bağdaşmadığını ilan etti ve Bundestag'ı yasal kürtajın koşullarını sınırlayan daha kısıtlayıcı bir yasa çıkarmak zorunda bıraktı.[64]

Alman kadınların "suçlarını" ilan ettikleri yıl 343 Fransız kadın da kürtaj olduklarını kabul eden bir manifestoyu imzaladı.[65] (Bunların açıklamalarını bir yıl sonra, kürtaj yaptıklarını kabul eden 345 hekimin açıklaması izledi.) 1972'de on altı yaşındaki Michèle Chevalier'nin (kendisini yasadışı davranıp kürtaj olmakla suçlayan bir okul arkadaşının kendisine tecavüz ettiğini iddia ediyordu) duruşması bir *cause célèbre* haline geldi. Kürtaj manifestosunu imzalayan 343 kişiyi savunmak için Choisir derneğini kuran avukat Gisele Halimi'nin savunduğu Chevalier sonunda aklandı. Bu arada, kürtaj sorunu etrafındaki hareketlenme genişlemeye devam etti. Mouvement pour la Libéralisation de l'Avortement et de la Contraception (MLAC) birkaç yasadışı kürtaj kliniği açtı. 1975'te kürtaj Fransa'da yasallaştı; bir kadının gebeliğinin onuncu haftasına kadar, tıbbı onaya bağlı olmak üzere kürtaj olmasına izin verildi.[66]

Kürtaj kampanyalarına, dövülen karılar, tecavüz kurbanları ya da her iki konuda cinsel şiddete karşı hareketlenmeler eşlik etti ya da izledi.[67] 1972'de Erin Pizzey dövülen karılar için ilk İngiliz sığınma evini kurdu.[68] 1980'e gelindiğinde 99 İngiliz grup 200 sığınma evi kurmuş ve ulusal bir örgütte, Women's Aid Federation'da birleşmişti. İngiliz feministler dövülen karılara desteğin yanı sıra tecavüz kriz merkezleri de kurdular: İlki 1976'da Londra'da açıldı; beş yıl sonra on altı merkez daha açılmış ve birkaç tecavüz kriz telefon hattı kurulmuştu.[69]

İngiliz girişimlerin gündeme getirdiği sorunlar Batı Avrupa'nın

ve Kuzey Amerika'nın tamamında yankı buldu. 8 Mart 1976'da, Uluslararası Kadınlar Günü kutlamalarında, Uluslararası Kadınlara Karşı Suçlar Kurulu Brüksel'de toplandı.[70] Kırk ülkeden iki binden fazla kadın cinsel suiistimalle bağlantılı birçok sorunu –klitoris sünnetinden enseste kadar– dile getirdi. Fakat tecavüz sorunu özellikle öne çıktı. Konferansı örgütleyenler siyasal imalarına dikkat çektiler: "Tecavüz açıkça bazı erkeklerin kullandığı terörist bir taktik olarak ortaya çıkar, fakat tüm erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarını kalıcılaştırmaya hizmet eder" sonucuna vardılar.[71] Başka bir ifadeyle, tecavüz siyasal bakımdan kadın bağımlılığının simgesi olarak anlaşılabilirdi. Tecavüze karşı –ve tecavüz kurbanlarıyla ilgili bir sürü yasada bulunan onursuzluklara karşı– örgütlenen kadınlar vücutlarını, yani benliklerini geri almak için harekete geçtiler.

Feministlerin kadınların kendilerini sahiplenmeleri için yürütülen kampanyalarda yeniden yapılandırdıkları ve yeniden sahiplendikleri dişil özne, hızla kırılganlıklarını açığa vurdu. Feministlerin bizzat bu öznenin doğasını sorgulama, "anatomi"yi "kader"den ayırma, kadının sadece erkeklerden farklılığını değil, benzerliklerini, aslında özdeşliklerini de açığa çıkarma konusundaki ısrarları birleşik bir özne olarak "kadın"ı sistematik olarak zayıflatıyordu.[72] Feminist ilgi kadınları birleştiren ortak öğelerden onları bölen farklılıklara kayınca, kadınlığın bölünmezliği köklü bir biçimde tartışmalı hale geldi. 1970'lerin ortasına gelindiğinde İtalyan feministler özel olarak çeşitli kolektifler arasındaki ayrımları ve anlaşmazlıkları araştırmaya adanmış *Differences* (Farklılıklar) adlı bir dergi yayımlıyorlardı.[73] Kadın öznelerin çokluğu (ve feminizmlerin çoğulluğu) sorunu, Üçüncü Dünyalı kadınlar beyaz, Batılı taydaşlarını emperyalist ve sömürgeci eğilimlerle suçlayınca özellikle keskinleşti.

Batı feminizminin (örtük) emperyalizmi, Üçüncü Dünyalı kadınlar adına konuşma küstahlığıyla (sanki kendileri birleşik bir kategoriymiş gibi), BM Kadın Onyılı konferanslarında tartışma konusu oldu. Fakat siyah kadınlar beyaz kadınlardan ve savundukları feminizmden köklü bir biçimde yabancılaştıklarını fark edince, Amerikalı feministler arasında da derin yırtılmalara neden olmuştu. Siyah kadınlar arasında feminizme ortak tepkiyi betimleyen siyah bir feministin sözleriyle: "Çok sayıda siyah kadın derdi ki . . . feminizm beyaz kadınlara aittir, bir çözümleme biçimi olarak ortaya çıkardılar, sadece onların deneyimini hesaba katan bir çözümleme biçimidir. Bu nedenle, bulaşmamalıyız."[74]

Chandra Mohanty'nin ileri sürdüğüne göre, Batılı feminist söylemde asli olarak var olan sömürgecilik, kadınların her zaman homojen bir grup oluşturdukları varsayımına dayanır. "Kültürleri ke-

sen tekil, tekdüze bir ataerkillik ya da erkek egemenliği biçimde bir 'cinsel farklılık' çözümlemesi, 'Üçüncü Dünya farklılığı' dediğim şeyle ilgili benzer biçimde indirgemeci ve homojen bir fikrin –bu ülkelerdeki kadınların tümünü değilse de büyük çoğunluğunu açıkça ezen sabit, tarihdışı şeyin– oluşmasına yol açar. . . . Yakın zaman Batılı feminist söylemin çoğunda, Üçüncü Dünya'da kadınların ezilmişliğini söylemsel homojenleştirme ve sistematikleştirme sürecinde iktidar kullanılır ve bu iktidarın tanımlanması ve adlandırılması gerekir."[75] Fakat çağdaş feminizmin, dişi öznenin bölünmüşlüğünün ve parçalanmışlığının üstesinden gelmek için mücadele ederken bile vurguladığı şey tam da kadınların ortak yanlarının, sağlam bir kolektif kimliği paylaşmalarının hayali niteliğidir. Ve bu ikirciklilik mirası bugün, feministler huzursuzca fakat ısrarla dişi benliklerin çoğulluğu sorununa yönelirken de devam ediyor.

18

Québec'te Kadınlıktan Feminizme

Yolande Cohen

1970'LERDE VE 1980'LERDE feministler için can alıcı sorun, siyasal alanda marjinalleşen ya da siyasal alandan dışlanan grupların nasıl temsil edileceği sorunuydu. Bu konuda disiplinlerin sınırlarını aşan siyasal tartışma, daha önce ihmal edilen ya da görmezlikten gelinen birlik biçimlerine ışık tutmak kadar, demokrasiyle ilgili düşünüşümüzü yeniden canlandırmayı da amaçlamaktaydı. 1970'lerde özel refah/kamusal hizmet paradigmasını tersine çevirmeye odaklanıldı; o zamandan beri feministler kamusal ile özel, sosyal ile siyasal, sivil toplum ile devlet etkileşimiyle açılan birçok yeni yolu araştırmaya başladılar.

Bu araştırma bağlamında, belli milliyetçi kadın gruplarını kiliseye ve devlete bağlayan bağlara bakmak, yüzyılın başından beri Batı dünyasında yaygın olan davranış biçimleri hakkında bize çok şey anlatabilir. Kadınların siyasal ve dinsel otoritelerin yardımıyla yarattıkları gönüllü derneklerin sayısı, dişil özel alanı, sosyal ve siyasal alanı kısmen kapsayacak şekilde genişletme kararlılığını açıkça gösterir. Bu kararlılığın kimi sonuçları, özel olarak dişil belli uğraşların ve bunlarla bağlantılı mesleki örgütlerin ortaya çıkışında alenidir. Kadın hücreleri daha geniş iş piyasası içinde gelişti: Hemşirelik mesleği en iyi bilinen örnektir.[1] Fakat bu "kadın uğraşılar"ını anlaşmazlıklar kuşatır: Bazı yorumcular kadın mesleklerine yalnızca dişil oldukları için düşük ücretli ve düşük değerli istihdam gettoları olarak bakarlar. Yine kadınlar kendilerine ait bir alana havale edildiler. Bu kuşatılmış bölge ne ölçüde daha önceki dönemlerde kadınlara verilen özel rolün bir genişlemesi olarak görülmelidir?

Bu sorular, ataerkil bir toplumun kadınlara bir kadınlık modeli dayatarak ve onları sözde kadınlara ait bir alana havale ederek kadınları ezdiği ideolojik varsayımını yansıtır. Bu rolün temelinde yatan teorik kadınlık klişesi on dokuzuncu yüzyılda inşa edildiyse de,[2] yirminci yüzyıla kadar geniş bir ölçekte uygulanmadı.[3] Bazı kadın gruplarının[4] bu modeli kabul etmesine yol açan süreç peşinen öngö-

rülemezdi: Politikacılar her zaman beklenildiği gibi davranmadılar ve feministlerin direnişi iyi bilinir. Bu nedenle, birçok yirminci yüzyıl kadın grubunun yabancılaştırıcı ya da özgürleştirici saymış olabilecekleri şeyler konusunda önyargıda bulunmadan kendileriyle ilgili bu tikel temsili kucaklamaya neden istekli olduklarını açıklayabilen tarihsel faktörleri aramalıyız. Burada kadın mesleklerinin sosyal anlamı muazzam bir önem kazanır: Bu, kadınların etrafında sosyal ve siyasal bir kimlik inşa ettikleri çekirdektir. Québec'te, diğer birçok yerde olduğu gibi, kadın grupları ile milliyetçi hareketlerin etkileşimi kadınların tarihi üzerinde anlamlı bir etki yarattı. Gerçekten de, bu etkileşimin incelenmesi milliyetçiliğin tarihle ilgili yeni bir anlayışına yol açar.

Fransız-Kanada milliyetçiliği (geleneksel bağlılıklarda bir değişiklikle eşanlamlı) yüzyılın başında, hareketin yaratmayı amaçladığı yeni ulusal kendilikle kadınları bütünleştirme planlarıyla birlikte ortaya çıktı. Henri Bourassa, Lionel Groulx ve Fédération Nationale Saint-Jean-Baptiste gibi milliyetçi ideologlar sürekli kadınları kendi hareketlerine katılmaya teşvik ettiler.[4] İnancın ve Fransız dilinin muhafızları olarak kadınlardan, modernleşmenin tehdit ettiği bir ulusal mirası korumaları ve geliştirmeleri beklendi. Bu arada, kadın grupları milliyetçi ilerlemelerde kendi rollerini daha yaygın kabul ettirme fırsatı gördüler. Birbirini besleyen milliyetçilik ile feminizm, Fransız-Kanada kimliği tanımının artık yalnızca Katolik Kilise'ye bağlı olmadığı yeni bir kamusal mekân kurdular. Bu yüzden iki hareket, Sessiz Devrim 1960'ların başında süreci tamamlamadan çok önce Québec'in "günah çıkarma hücresinden çıkması"na katkıda bulundu. Böylece kadınlar sadece değerleri korumakla değil, daha modern bir sosyal sistemin gelişini kolaylaştıran laik bir bakış açısını aktarmakla da ulusun oluşumunda belirleyici bir rol oynadılar. Bu yorum büyük bir kanıt külliyatına ve özellikle de Québec'teki en büyük kadın gruplarından biri olan Cercles de Fermières'le ilgili ayrıntılı bir incelemeye dayanır. Bu grubun tarihi Québec toplumunun büyük dönüşümlerini, önemli ölçüde bulaştığı dönüşümleri yansıtır.

Bu noktada, kadınlar arasında ücretli emeğin önlenemeyen artışı ve doğurganlık oranındaki keskin düşüşü gösteren birkaç istatistiği anmaya değer. Yüzyılın başında Québec'teki doğurganlık oranları, komşu Ontario'nun ve yanı başındaki Amerikan eyaletlerinin tam tersine on sekizinci yüzyıl düzeylerinde kaldı. 1897'den önce doğan kırsal kesim Katolik ev kadını ortalama 8,3 çocuk doğurmaktaydı. Fransız-Kanadalı kadınlar aileye her şeyden çok değer vermeleriyle ünlüydü. Doğurganlık oranı önemli ölçüde gerilemesine rağ-

men (1915 civarında doğan kadınlar ortalama 4,3 çocuk doğurmaktaydı), komşu bölgelere kıyasla oldukça yüksekti. Ancak 1970'lerde Québec'teki doğurganlık oranı, dünyadaki en düşük oranlardan biri olacak kadar düştü: 1,45; buna karşı Fransa'da 1,81, Birleşik Devletler'de 1,75 ve Ontario'da 1,58.

Doğum oranındaki bu ani gerileme, basitçe kadınların özgürleşmesinin bir sonucu olarak açıklanamaz. Başka faktörler de vardır: Çalışan evli kadınların sayısında artış; kadınların daha iyi ücretli, daha değerli iş bulma olanağı ve sosyal değerlerde önemli bir değişim. İstatistikler olup bitenin kaba bir görüntüsünü verir. Yüzyılın başında çalışan kadınların çoğu evli değildi. Ne var ki, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, kentli ve eğitimli birçok kadın evlendikten sonra da çalışmaya devam etti. Sanayileşmenin ilk günlerinde kadın işçilerin büyük çoğunluğu tekstil, giysi imalatı ve kauçuk sanayii gibi belli sektörlerde ve ev hizmetçiliğinde yoğunlaştı. (1881'de Montréal'de 6.000 kadar kadın, kentin kadın nüfusunun yüzde 7,9'u hizmetçi olarak çalışmaktaydı.) Ne var ki, 1960'larda kadınlar ekonominin diğer sektörlerinde de iş bulmaya başladılar. Yirmi yıl içinde çalışan kadınların oranı iki katına çıktı, 1960'da yüzde 26,5'ten 1983'te yüzde 48'e; ve girilen işlerin yelpazesi, geçmiştekinden hatırı sayılır ölçüde daha çeşitliydi.

Bu rakamlar Katolik ve Fransızca konuşan çoğunluğun, İngilizce konuşan Kanadalılar azınlığı tarafından eziyet edilmese de tehdit edildiğini hissettiği bir toplumun kargaşasını pek yansıtmaz. Québec'in kentselleşmesi ve sanayileşmesi Sessiz Devrim'in bir parçası, tarihsel "geriliğin" üstesinden gelme çabası olarak görüldü. Fakat böyle bir özet betimleme, tarihin epeyce bir kısmını halının altına süpürür. Örneğin, sağın ayar damgası olmuş milliyetçi ideolojiyle şimdi solun ilgilenmesinin nedenini anlamak zordur. Gerçekten de milliyetçi ideoloji sözde ilerici güçlerin amentüsü haline geldi; öyle ki, milliyetçi Parti Québécois sosyal demokrat bir renk aldı. İstatistikler, Batı'daki en dinamik feminist hareketlerden birinin Québec'te nasıl var olduğunu da açıklamaz.

Temel soru şudur: Bu toplum nasıl oldu da geleneksel Katolik bir yaşam tarzından modern ve laik bir tüketim toplumuna bu kadar hızlı bir geçişi becerdi? Bir yanıt bulmak için epeyce araştırma yapıldı. Başlangıçta herhangi bir "normal" gelişme modelinin var olmadığını varsaymak en iyisidir.[5] Kadınlığın feminizme nasıl dönüştüğü, Québec'in katlandığı değişimlere epeyce ışık tutan bir araştırma alanıdır.

Geleneksel Kadın ve Ulusun Bekası

Cercles de Fermières'in yayımladığı iki derginin incelenmesi, son yılların eşitlikçi talepleri ile grubun 1915'ten beri savunduğu kadınlar için daha iyi bir yaşam arasında açık bir bağlantıyı açığa çıkarır.[6] Her iki durumda da temel varsayım şudur: Québec'in bir ulus haline getirilmesinde kadınların oynayacakları bir rol vardır. Bu kanı, erkek ve kadın rollerinin birbirlerini tamamladığına dair varsayımla birlikte, modernist, eşitlikçi bir ideolojinin yolunu açtı.[7]

1919'da yayına başlayan *La Bonne Fermière*'i, yalnızca ev kadınlarına seslenen bir yayın seli izledi.[8] Dergide betimlenen iyi işlerin pınarı kadın "yalnızca doğal alanıyla, bir sınıf olarak kırsal kadınların refahıyla ilgilenmeye söz verir".[9] Dahası, "öncelikli amacı, çocuklarının annesi ve koruyucusu, kocasının eşi ve yardımcısı olarak ona düşen bazı özel, doğal, geleneksel görevleri yerine getirmektir".[10]

Kadın eyleminin bu alanı, topluluğun ekonomik ve sosyal örgütlenmesinde özel bir yer işgal eder. Bekâr kadınlar, özellikle de evde kalmış kızlar bu sınıflandırmaya uymasalar da, tüm kadınlara düşen görevlerden muaf değildirler. Onların da, topluluk ya da kilise bölgesi biçiminde cisimleşen daha büyük "aile"de oynayacakları bir rol vardır.

Baştan sona Hıristiyan inançlarla dolu bu söylem, içselleştirilip bir normlar kümesine aktarılan bir vaazın tüm belirtilerine sahiptir. *La Bonne Fermière* özel olarak kırsal kadınları hedeflemesine rağmen, diğer kadın dergileriyle aynı kadın görüşünü savunmaktaydı.[11] Cinsiyetler arasında uyum bir ideal olarak teşvik edildi, fakat bu konuya çok fazla yer ayrılmadı. Derginin nihai amacı kadınlara bir amaç duygusu kazandırmaktı. Derginin merkezi aileydi, öz-disiplin araçtı ve ödül Cercles de Fermières'e katılımdı. Çiftçi karının yaşamını bir uğraş olarak resmetmekle okurlarının hem evde, hem Cercles'de yaptığı işi yüceltmekteydi. Bir kadının ailesiyle ve toprağıyla bağları ulusun geleceğiyle ekonomik ve manevi bir bağlantı kurmaktaydı. Kuşkusuz, dergi kadınların doğası ve kadın alanıyla ilgili geleneksel düşüncelerden yararlanmaktan geri durmadı; fakat bazı kadınların (olasılıkla bir elitin) belli beceriler kazanarak işlerine bir uğraş asaleti kazandırabilecekleri fikriyle anlamlı yeni bir boyut getirdi.

Bir yaşam biçimi olarak tarımı ele alan makalelerde gözle görülür bir mistisizm alenidir. Kırsal yaşam Fransız-Kanadalı destanının bir tür kurucu miti işlevi gördü; bazı canlandırıcı niteliklere sahip gibi görüldü. Tarlalarda çalışmak insanı kentlerin ahlaksızlı-

ğından ve kentlerin neden olduğu dinsel ve etnik bozulmadan uzak tutmaktaydı. Tarım, erkeği Yaratıcısına ve kadını doğaya yaklaştıran bir uğraştı. Fransız-Kanadalılar için gelecek, kurucu sömürgecilik ediminin sürekli yinelenmesiydi ve bu nedenle kırsal kadınlar yurtsever projenin en kusursuz zanaatçıları olarak görüldüler. Bir kırsal göç ve tarımsal dönüşüm döneminde, çiftçiliğin modernleşmesinde ve dolayısıyla ulusun korunmasında aktif bir rol oynamaları istendi.

Kentli kadınların payına düşen, kırsal kadınların payına düşenden daha kolaydı; aslında bizzat kent yaşamının kolaylığı yozlaştırıcıydı: "Aileden ruhu alarak, karıyı kocasından ve anneyi çocuklarından uzaklaştırarak mutlu aileleri zayıflatmaya çalışan kadın özgürlüğü savunucularına yazıklar olsun. İyileştirdiklerini iddia ettikleri sosyal yapının temellerini zayıflatıyorlar."[12] Erkeklerle eşitlik talebinde bulunmak için hiçbir neden yoktur, "şu koruyucu melekler; zira beyefendilerle hemfikiriz".[13] Özellikle feminist radikallerin aileye ve kırsal toplumun dengesine bir tehdit oluşturdukları söyleniyordu. Geleneğin, yirmi yüzyıllık Hıristiyanlığın otoritesine başvuran dergi, "bu dünyada anayasayı değiştirerek mutluluğa ulaşma düşü gören" feministlere hor bakmaktaydı.[14]

La Bonne Fermière'in editörleri, kadınların oy hakkını savunan Montréal'li çeşitli kadın gruplarına karşı saldırıda özcü bir savunma benimsediler: "Kadınlara tam siyasal hakların verilmesi onları sahiden özgürleştirmez. Aksine, oy kullanan ve milletvekili, hatta vali yardımcılığı yapan kadın bugün ailenin kraliçesi olarak sahip olduğu özgürlüğün bir kısmını feda etmek zorunda kalacaktır." Bu yüzden siyasal özgürlük, derginin editörlerine göre gerçek işi annelik olan kadınların eylemi üzerinde bir sınırlama olarak resmedildi. Sosyal eylem kadınları kendi alanları içinde yüceltir; oysa siyasal eylem onları bu alandan çıkararak alçaltır: "Ve aldatıcı karşılık olarak siyasal tutkularının köleleri, siyasal olumsallıkların oyuncağı, siyasal aşağılanmanın kurbanları olma hakkını alacaklar. Siz bilge kadınlar böyle bir özgürleşme hakkında ne düşünüyorsunuz?"[15] Açıkçası editörler, oy hakkı elde etmenin kadınlara vaat edilen özgürleşmeyi getireceğinden kuşkuluydular.

La Bonne Fermière'in editörleri bu tutumu benimsedikleri için, kadınlara oy hakkıyla ilgili savaşın yeni bir dönemin şafağına işaret ettiğine inanan feminist tarihçiler dergiyi genel olarak gelenekçi ve muhafazakâr kategorisine soktular. Bu tarihçiler derginin tutumunu biçimsel demokrasinin bir eleştirisi, sadece Katolik çevrelerde değil, Marksist sol içinde de yaygın bir eleştiri olarak görmek istemiyorlardı. Derginin duruşunu indirgemeci bir biçimde, kadın-

ların kamusal alandaki rollerine katı sınırlamaların bir savunusu olarak ele aldılar. Editörlerin, kadınlara en iyi durumda ev içi bir sosyal rol vermekle ve siyasal konularda açıkça konuşma hakkından yoksun bırakmakla, kadınların "doğal" yerinin ev olduğunu savunma suçu işledikleri söyleniyordu. Bu tarihçilere göre, siyasal hakları için mücadele eden aydın kadın azınlığı ilerici, dergiyi okuyan kırsal kadınlar ise gericiydi. Onların tarihlerinin gerçek kadın kahramanları oy hakkını genişletmek için savaşan Marie Gérin Lajoie, Caroline Beique ve Thérèse Casgrain gibi, milliyetçi Fédération Nationale Saint-Jean-Baptiste'in sadık militanlarıdır. Geleneksel topluma ilerleme getiren onlardı.

Yine de bu erken feminist liderler Cercles de Fermières'e ve diğer birçok kadın grubuyla paylaştıkları birbirini tamamlayıcı cinsel roller ilkesine asla meydan okumadılar.[16] Bazı tarihçiler, feminist avangard olarak gördükleri şeyin yalıtılmışlığına bağladıkları bu tutumun tutarsızlıklarına hayıflandılar.[17] Oysa gerçek sorun, bu tarihçilerin bugünün meşguliyetlerini geçmişe yansıtmalarıdır. O sırada siyaset küçük bir eliti, az sayıda erkek ve kadını ilgilendiren bir meseleydi. Kuşkusuz, Fransız-Kanadalı siyasetiyle uğraşan erkeklerin sayısı kadınlarınkinden fazlaydı; fakat her iki cinsten büyük çoğunluk sosyal ve kilise yaşamıyla uğraşmayı siyasetle uğraşmaya tercih etmekteydi. Québec'teki yaşamın bu özelliği, İngilizce konuşan Kanada'daki ve Kuzey Amerika'nın geri kalan kısmındaki yaşama kıyasla sözde geriliğinin nedeniydi. Buna, M. Mead'ın sözleriyle (1977) "eş-figüratif siyaset" de denilebilirdi.

Doğru bir bakış açısıyla bakıldığında, *La Bonne Fermière*'in ideolojisi genel olarak Québec'te egemen olan kırsalcı ideolojiden çok az farklıydı. Açıkça antikapitalist ve antimodernist olan derginin tutumunun, 1930'lardaki birçok milliyetçi hareketin korporatist söylemiyle benzerlikleri vardı. Dergi aynı zamanda hem sosyal sınıflar arasında daha yakın işbirliğini, hem "tarımsal sınıfın sosyal ve ekonomik ilerlemesi"sini teşvik için tarım kooperatiflerinin geliştirilmesini savundu.[18] Dergi editörlerinin öncelikli hedefi kadınların evdeki işlerinin değerinin kabul edilmesini sağlamak ve bu işi gerçek bir meslek olarak geliştirmekti. Kırsal toplumun kırılgan dengesinin dayandığı kutsal ilkeleri terk etmek dergi editörlerinin aklına hiç gelmedi. Tamamlayıcılık ilkesinin ideolojik dayanaklarına meydan okumayı hiç istemediler. Dergi Fransız-Kanadalı çiftçilerin başarılarını savundu; fakat kadınlara kırsal toplumda tam bir pay verilmesini de istedi.

Böyle bir tutumun savunulamaz olduğu kısa sürede anlaşıldı ve tutarsızlıkları gizlemek bir maharet gerektirmekteydi. Sonunda *La*

Bonne Fermière'in yerini yeni bir aylık dergi, siyasete (ve siyasal tutkulara) ihtiyatlı yaklaşmaya devam ederken, kamusal alanın kadınsallaşmasına doğru bir adım daha atan *Terre et Foyer* dergisi aldı.[19]

Terre et Foyer: İşbirliği ve Ulusal Topluluk

Cercles de Fermières çalışmalarını laikleşmekte olan bir toplumda yürüttü. Québec'li kadınların tarihini araştıranlar feministlerin oy hakkı elde etme, kadınlara yüksek eğitim olanağı sağlama ve Katolik Kilise'nin otoritesini azaltma çabalarını genellikle bildikleri halde, Cercles'in de ruhban sınıfla çatıştığı daha az bilinir. Piskoposlar 1944'te rakip bir grup, Union Catholique des Femmes'ı kurunca, Cercles de Fermières kontrol edilmesi zor bir laikleşme kampanyası başlattı. Örgüt yüceltilmiş bir Katolik kadın idealini savunmaya devam etmesine rağmen, kadınların bağımsızlığını onaylaması kiliseyle ters düşmesine neden oldu. Eylemlerini yurtseverlik gerekçeleriyle haklı göstererek, iş anlaşmazlıklarına da sıkça müdahale etti.

İşbirliği ve dayanışma başlangıçta birçok kadın tarafından özgeci kadın erdemleri olarak görüldü. Bu erdemlere, "ahlaki iç tutunumun ve Hıristiyan hayırseverliğin kaynağı ticari işlerde" ve "ilerlemenin kaynağı ekonomik yaşamda (örneğin kooperatifler, kredi birlikleri ve benzeri)" olduğu kadar "sosyal iç tutunumun kaynağı" ailede de ihtiyaç vardı.[20] İşbirliği ailede başlamasına rağmen, aileyle sınırlı değildir. Bununla birlikte, kapitalist işletmeleri düzenleyen kâr güdüsüyle bağdaşmaz: "Aksine, işbirliğine dayanan bir girişim onu yaratan kullanıcıların beklediği hizmetleri yerine getirmeye çalışır."[21]Kadınların içinde yaşamaya teşvik edildiği kırsal dünyanın ekonomik ve manevi otarşisi, bu yüzden, toplumun nasıl işlemesi gerektiğiyle ilgili bir model olarak sunuldu.

Bu büyük aile olarak toplum görüşü, bireyler ve gruplar için özdeş normlara yol açar. Etik ile siyaset, ekonomik ile sosyal ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir. Bireyin topluluğun içine çekildiği bu zıt ilkeler bileşiği kuşkusuz Hıristiyan düşünceden esinlendi. Kırsal hümanist geleneklerle zenginleşen Hıristiyan idealler, işbirliğine dayanan toplulukçu ideallere dönüştü. Bu tip işbirliği eşitlikçi değildir; daha çok özel çıkarların kolektif çıkarlara bağımlı kılınmasına dayanır: "Çocuklarımıza aile topluluğuna hizmet için kendilerini unutmalarını öğretelim."[22]

Bu tutumu tutarlı hale getiren şey, herhalde, sadece ataerkil değil, topluluk yönelimli de olan bir aile yapısının her yerde hazır ve nazır oluşuydu. Bu aile yapısı birbiriyle yakından bağlantılı iki

amaca hizmet etti: Katı bir hiyerarşiyi sürdürmek ve ulusun hayatta kalmasını sağlamak. Böyle bir yapı cinsiyet rollerinin ve kuşak rollerinin tamamlayıcılığı konusunda konsensusu –yapının aynı zamanda yaratılmasına yardım ettiği bir konsensus– varsayar. Bütünsel ideoloji belli bir dişil renk alır. Modern kamusal ve özel ayrımına aldırmayan dergi kadınları, özellikle de kırsal kadınları, Almond ile Verba'nın hem demokrasinin fideliği, hem bir gelenek ile modernlik buluşmasının muğlak ve beklenmeyen ürünü olarak nitelediği tipte bir sivik kültürün parçası olarak yansıtır.[23] Bu kültür kadının ebedi rolü ile bir meslek ya da uğraş bakımından betimlenen kadın işinin önemini birleştirdi. Böyle bir tutumda asli olarak var olan muğlaklıklar neredeyse çelişki haline gelir: Kadınlar gerçekten de modernliğe direnip değerlerini olduğu gibi koruyabilirler mi?

Özel Alanın Yeniden Tanımlanması

Bir zamanlar bir kadının "doğal" yerinin ev olduğu söylenirdi. "Fakat bugün, modern yaşamın 'ev'i her yönüyle tehdit ettiğini göstermek için etrafa hızlı bir bakış yeter: Aile yuvası yok olma sürecindedir." Kadınlar bu çöküşün kurbanlarıdır; fakat aynı zamanda sorumlusudurlar da. "Ailenin temel direği" kadınlar, "ev dışında çalışmanın, kulüplere gitmenin, araba sürmenin, sinemaya ve restoranlara gitmenin aile yaşamını yavaş yavaş zayıflattı"ğını anlamalıdırlar.[24] Ailenin ve ulusun istikrarı üzerindeki zararlı etkilerinden ötürü bu günahlardan uzak durmalıdırlar. "Fabrika erkeklerin işi olduğu gibi, ev de kadınların işidir. Savaş ve sonrası tehlikeli bir rol ve yüklem karışıklığı yaratmasına rağmen, gerçek yerli yerinde duruyor: Birkaç istisna hariç, kadınlar sadece evde, karı ve anne olarak gelişebilirler."[25] Bu sav görünüşte basit, aleni, evrensel hakikatler biçiminde yansıtılan salt iddiadır; yine de hatırı sayılır miktarda bir kargaşayı yansitır. Aslında derginin editörleri, ortak iyi için çalışmanın kadınlardaki uygun değerleri korumaya yetip yetmediğini soruyorlar.

Bu iyi davranış çağrılarının bizi yanıltmaması için dikkatli olmalıyız. Geleneksel değerlerin kayboluşuyla ilgili tüm konuşmalar salt mukabeledir, ana amaçları belli bir dişil ideali emretmekten çok korumaktır. Konuşmayla birlikte, çocuk doğurma, eğitim, ekonomi ve siyaset gibi konularda uzmanların öğütleri –bilimsel öğütler– gelir. Ve ahlakçı vaazlar da vardır. Örneğin bir grup psikolog "gerileyen doğum oranı"na ağıt yakan koroya katıldı: "Çocukları alıp götürürseniz, çürümeye yüz tutan ve sonunda yok olmaya mahkûm bir ulusla baş başa kalırsınız."[26] *Terre et Foyer*'nin okurları kendilerine ve çocukları için tehlikesine rağmen derginin kutsamasıyla görevleri-

ni yapmaya devam ettiler: "Takdiri ilahi görevimi yaptım. On bir çocuk doğurdum, sekizi yaşadı; diğer üçü, herhalde o sırada çok fazla yıprandığım için öldü."[27] Kendini adamanın modası geçmiş olmasa da çok çekici de görünmediği bir zamanda, dergi anneliği haklılaştırmak için psikolojiye başvurdu: "Annelik çağrısına bütün bedeniyle ve ruhuyla kulak vermeye devam eden Kanadalı kadın ne geridir, ne de aşağı. Fiziksel ya da manevi annelik kadınlar için bir zorunluluktur. Kadınlar 'dünyaya bir şey getirme'lidirler. Psikolojik dengeleri büyük ölçüde buna bağlıdır. Ve bir ölçüde dünya barışı da."[28]

Geleneksel doğumcu söylemden sosyal annelik söylemine ince geçiş, kesin bir değişimin gerçekleştiğini açığa vurur. Editörler kadınların yarının Québec'ini oluşturacak çocuklar doğurmaya devam edeceklerine inanmak isterler; fakat artık kadınları sürekli gebe kalmaya zorlayan bir manevi otorite yoktur. Kadınlar bireyleşmiştir ve ister "fiziksel ister manevi" olsun dünyaya bir şey getirmek isteyip istememeye karar vermek onlara kalmıştır. Eninde sonunda önemli olan bir kadının bir ebeveyn işlevi görme, yani çocuklarını büyütme ve onlara sağlıklı değerler aktarma yeteneğidir. Önceliklerdeki değişim, gerçekten önemli olan şeyin rolün sürekliliği olduğunu gösterir.

Topluluk İçinde Değişim

Geleneksel kadın modeli zar zor fark edilir biçimde değişti. Genel konuşursak, değişim iki evrede geldi. 1920 ile 1944 arasında ideal çiftçi karının son rötuşları yapıldı. Betimleyici olmaktan çok emredici olan ideal, "profesyonel" çiftçi karı ile ailesi arasında tamamen yeni bir ilişki ve Cercles de Fermières'de yeni bir kamusal rol tasarlamaktaydı. Cercles siyasetten uzak durmasına rağmen, kadınları ortak amaçlara ulaşmak için güç birliği yapmaya teşvik etti. Bunu yaparken, eski aile bağlılıklarından bağımsız yeni ağlar yarattı. Cercles'in teşvik ettiği yeni dayanışma biçimleri kadınların lider rolünde ortaya çıkmalarına olanak sağladı. Kendi örgütleri içinde ünlü olan bu kadınlardan bazıları ulusal ün de kazandı. Örneğin Mlle. Champoux çeşitli sanatlardaki becerilerinden ötürü Québec'in her tarafında tanınan, epeyce ödül alan bir öğretmen olarak ünlendi. Bazı kadınlar yerel gruplarda aktif oldukları için ünlendi. En göze çarpan kadınlar taşra düzeyinde grup yöneticiliğine seçilenlerdi; fakat bunlar en ünlüleri değildi. Cercles'in birçok lideri eski liderlerin kızlarıydı. Örneğin, yıllarca Cercles'in taşra saymanı olarak çalışan Yolande Calvé'nin annesi ve büyükannesi örgütün taşra şubelerini kuran kadınlardı. Louisette Raymond Caron, Antoinette Pelletier ve eski taşra başkanı Noella Huot'nun geçmişi de aynıydı.

Modernleşmenin ikinci evresini, Cercles'in örgütlenmesinde ve kültürel konulara yönelen *Terre et Foyer* dergisinin içeriğinde bir değişim damgaladı. Değişim, birçok kadının hem gönüllü hem profesyonel olarak savaş çabalarına katkıda bulunduğu II. Dünya Savaşı'yla çakıştı. Savaş kamusal alanda kadınlara yönelik genel kamuoyunun tutumunda bir dönüm noktasının işareti oldu. *Terre et Foyer* okuyucularının ilgi çeşitliliğine kendisini uydurarak bu değişimlere duyarlılığının kanıtlarını verdi. Eski retoriği devam etmesine rağmen, kırsal kesimden göç ve çok sayıda kadının sanayi ve ticarette istihdamı gibi yeni gerçeklikler karşısında yumuşadı. Dergi bu değişimlere uyarlandığı için, daha geniş sorumluluklar alan kadınlar için daha geniş bir eylem alanını savundu. Uzmanlardan tavsiye istenmesine rağmen, bu tavsiye neredeyse her zaman daha önceki yerleşik ilkelerle uyumlu tarzda istendi. Dergi bir arabulucu olarak önemliydi.

Kadınlar istedikleri ulus tipiyle ilgili kendi görüşlerini geliştirdiler. Fransız-Kanadalı milliyetçiler, geleneğe saygıyla birlikte değişimi savunanlar kadınları saflarına davet etiler. Bütün kadınlar katılmaya eşit ölçüde istekli değildi, fakat çok azı milliyetçi hareketin çağrısına ilgisiz kaldı. Kadınları doğacak modern bir ulusun anneleri olarak canlandıran bir hareketin avantajlarını ilk görenler kentsel elite mensup olan kadınlardı. Bu arada, kırsal kesim kadınları yeni genişleyen sosyal hizmetleri üstlendiler ve böylece aile içindeki geleneksel rollerini kamusal yaşama da taşıdılar. Tüm partiler cinsiyetlerin tamamlayıcılığı ilkesini kabul etmeye ikna edilmeliydi. Dergiler, düzensizliğe, hatta devrime de yol açabilecekleri gerekçesiyle eşitlik çağrılarını reddettiler; bunun yerine "denge" dedikleri şeyi savundular, fakat "denge" kavramının tanımını da kadınların ev dışında istihdamını barındıracak şekilde biraz değiştirdiler. Editörlerin ısrarla belirttiğine göre, tamamlayıcılık kadınların erkeklere boyun eğmesi demek değildi; aksine adil bir sorumluluk ve nüfuz bölüşümü demekti. Elbette iki alan kesinlikle ayrı kalmalıydı. Ayrılık anne ve ev kadını rolünün profesyonelleşmesini gerektirdiği halde (bazı yorumcular bu işlevlerin ücretlendirilmesini savunacak kadar), en azından yüzyılın ilk yarısı için erkeklerin kadınların ve kadınların da erkeklerin işine karışmak istememesi de demekti. Bu isteksizlik nedeniyle *La Bonne Fermière* kadınların oy hakkına karşı çıkmış ve okurlarının profesyonelciliğinde ısrar ederken apolitik tutumuna dört elle sarılmıştı. Yine de dergiler o günün zorunlulukları, özellikle de ev dışında çalışan kadınların sayısındaki artış nedeniyle annelerin yanı sıra çalışan kadınlarla da ilgilenmek zorunda kaldılar.

Kadın dergilerinin bir uğraş olarak anneliği yüceltmek yerine ka-

dınların sadece ev eşyalarının değil, kültürün de tüketicileri olarak rolünü vurgulamaları, bu yönelim değişikliğinin bir sonucuydu. Kırsal kesim kadınlarında değişim kolay olmadı. Özel olarak bu kadınları hedefleyen dergiler üretken ve yeniden üretken aracılar olarak kadın imgesine tutundular; okurlara yararlı ve üretken iş aramaları tavsiye edildi ve devletten eğitim ve istihdam sağlaması istendi. Yine de, ev ürünleri, giysi ve diğer tüketim malları reklamlarına (kadınları hedef alan) epeyce yer ayrıldı. Başlangıçta reklamlar ve öğüt sütunları ürün satın almada en önemli şeyin para tasarrufu olduğunu öne sürdüler. Fakat 1950'lerde kadınları zevk için kullanıma hazır ürünler satın almaya, yani para değil, zaman ve sıkıntı tasarruf etmeye teşvik eden yeni bir reklam tipi ortaya çıktı. Yeni kadın bir tüketiciydi: Kuşkusuz, uyanık bir alışverişçi, fakat piyasa ekonomisiyle tamamen bütünleşmiş.

Seçtiğim iki dergi modern özellikleri temelde geleneksel bir bakışla birleştiren bir kadın imgesini öne çıkardı. Kadınların toplumdaki yerine yaptıkları vurgu içeriklerinden daha önemliydi. Kadınlar kendi sorunlarını tanımayı ve bu konuda bir şey yapmayı öğrendiler. Kadınlığın muteberleşmesi birçok bakımdan 1970'lerin feminist taleplerinin habercisiydi. Ne var ki, bir kuşak farklılığı gelişti ve bir görüş farklılığı olarak başlayan şey radikal bir muhalefete dönüştü. Sessiz Devrim'den sonra Québec milliyetçiliğinin kararlı "ilerici" duruşu, geçmişten koptuklarını göstermeye kararlı feministler tarafından benimsendi. Bununla birlikte karşıt hizipler eşitlik ve bağımsızlık düşüncelerinde ortak zemin buldular.

Konsensusun Sonu

1960'ların başına gelindiğinde Québec muhafazakâr geçmişini bir tarafa bırakmaya hazırdı. Sessiz Devrim taşranın "tarihsel geriliği"ni gömmek niyetindeydi. 1970'lerin feminist hareketi tüm öncellerini (oy hakkını savunanlar hariç) muhafazakâr ve dinle boyalı diye bir tarafa attı. Bu tür bir reddetmenin nedeni nedir? Bu geçmişte kapatılması gerekecek kadar can sıkıcı olan neydi?

Tehdit Edilen Kimlik

İncelediğimiz kadın dergilerinin muhafazakârlığı kırsal Québec toplumunun geleneksel dini tutumlarıyla açıkça bağlantılıydı. Modernleşme kentleşmeyi ve geleneksel aile değerlerinin reddedilmesini ima ettiği için, bu gelişmelere karşı çıkan dergiler kendilerini ge-

lenekçi kampta buldular. Ne var ki, daha yakından incelendiğinde Katolik Kilise'nin kırsal yaşam kaygısının ya da tarımcıların Québec'i daha müreffeh bir yer yapmaya gösterdikleri ilginin veya kadın dergilerinin kadınlara ayrı bir rol belirleme çabalarının gerçek niteliğini ifade etmek için muhafazakârlık doğru sözcük olmayabilir. Bu tür basit görüşler, çeşitli çiftçi birliklerinin hükümete karşı çıktığını[29] ve Québec'teki kooperatif hareketinin belli tarım kooperatiflerinin öncü çabalarından kaynaklandığını gösteren yakın zaman araştırmalarınca çürütüldü.[30] Bununla birlikte, kırsal retoriğin ahlakçılıkla boyalı olduğu konusunda genel bir görüş birliği vardır. Son yıllarda çok sayıda bilim insanı kuşatma altındaki bir tarım toplumunun kimliğini tanımlamada kilisenin rolünü savundu.[31]

Bu kırsal toplulukta kadınların sosyal rolü aile rolleriyle bütünlüklü sayıldı. Pek çok gözlemci Fransız-Kanadalı kimliğinde ailenin ve dilin can alıcı öğe olduğu konusunda hemfikirdi; ancak yakın zamanda karışıma özgül bir toprak düşüncesi eklendi. Kırsal kadın dergileri kadınları anne ve geleneksel değerlerin savunucusu, dolayısıyla ulusun geleceğinin ve kimliğinin garantörü olarak resmetti. Kırsal kesim kadınlarının Fransız-Kanadalı toplumun fideliği olarak kabul edilmesini ısrarla istediler. Milliyetçiler cinsiyet rollerinin tamamlayıcılığını vurguladılar ve böylece erken bir feminizm biçimini beslediler. Milliyetçi retoriğin klişelerini ve beylik laflarını bir tarafa bırakırsak, neyi muhafazakârdı? Aslında dergilerin kısa sürede temel nitelikle oldukları algılanan değişimlere uyarlanma çabaları ve kadınların kaygılarını hesaba katma istekleri sosyal ve siyasal değişimlere derin bir duyarlılığı yansıtır.

Özetlersek, dergiler içeriklerini önemli yanlarıyla gözden geçirdiler. Kadınların işyerinde bile asli kadın yeteneklerinden ötürü takdir edilmesinde ısrar ettiler. Bu arada, feminizmin milliyetçilikle birlikteliğinin çeşitli siyasal imaları vardı. 1933 öncesi Almanya'da ve İtalya'daki durumla bazı benzerlikler göstermekteydi.[32] Milliyetçi-feminist bağı, ulusal tutkularını yeniden formüle etme sürecinde olan toplumların içinde yeni bir kamusal alanı tanımladı. Bu yeni siyasal duruş eşitlikçi ve sosyalist güçlere genellikle karşıydı. Fransa'da biraz farklı bir kümelenme ortaya çıktı: Üçüncü Cumhuriyet'in tarihinin başında feminizm bilerek sosyalizmle ittifak kurmaya çalıştı; fakat bu girişim, liderlerin savunduğu eşitlikçi amaçların darlığı nedeniyle başarısızlığa uğradı ve sadece küçük bir kadın azınlığın ilgisini çekti (farklılık feminizmi de fazla başarılı olmadı). Oysa milliyetçi-feminist ittifakın her iki taraf için avantajlı olduğu anlaşıldı. Herhalde milliyetçi ideolojide feminist bir bileşenin gelişmesi ya da ulus-devlet inşasına feminist katılım etkili bir kadın hareketinin do-

ğuşu için zorunlu bir koşuldur. Québec örneği bu konuda öğreticidir. Kadınların bazı milliyetçi liderler üzerinde ne kadar etkili olduklarını da gösterir.

Québec'in Ulusal Tutkuları

1970'e kadar "geleneksel" feminizm Québec milliyetçi hareketiyle birlikte büyüdü. Cercles de Fermières, Association des Femmes pour l'Education et l'Action Sociale (AFEAS, Cercles d'Economie Domestique ile Union Catholique des Femmes 1966'da birleşince doğdu) ve Fédération des Femmes du Québec (1970'lerin başında kuruldu) gibi gruplar milliyetçi ideolojiden aldıkları kadar ona katkıda da bulundular. Milliyetçiliğe evrensel bir boyut (cinsiyetlerin tamamlayıcılığı boyutu) ve sivil toplumda bir temel kazandırdılar. Ne var ki, 1970'lerdeki feminizm patlaması, katılımcı gruplar arasına karışıklık tohumları ekerek bu ittifaka son verdi. Siyasal aktörleri tutumlarını yeniden değerlendirmeye zorlayan derin ideolojik ve sosyal bölünmeler açığa çıktı: Milliyetçilik artık bir tek, muhafazakâr sesle konuşmuyordu ve feminizm basitçe modernliğin bir sonucu değildi.

Kadınların kurtuluşu hareketi toplumun tüm boyutlarını etkiledi. Bütünsel bir kadın dünyası gölgelerden kurtulup gün ışığına çıktı: Bilinç yükseltme grupları, kadın sağlığı grupları ve 1980'lerde 100.000'e yaklaşan tirajlarıyla, *Têtes de pioches*'tan *La Vie en rose*'a kadar uzanan feminist dergiler vardı. Dövülen kadınlara parasız hukuksal yardım sunmak için kadın kolektifleri örgütlendi; bu grupların çoğu kısa ömürlü olmasına rağmen, etkileri kalıcıydı. Birçok kadın grubu parasız kürtaj için mücadele etrafında örgütlendi. Bazı kadınlar aşırı ilaç tükettiklerine inandı ve bırakmak istedi; bazıları çok fazla ataerkil olan bir tıp mesleğinden kurtulmayı umut etti. Diğer Batılı ülkelerdeki kadınlar gibi Québec'teki kadınlar da kendi kaderlerini kendi ellerine almak istediler. Kadın hareketi kapsamlı sosyal değişimlerden sorumluydu. Kadınların yeterlilik belgelerine ve konumlara daha fazla ulaşmasına olanak sağlamak için eşitlikçi politikalar uygulandı. Sendikalar ve siyasal partiler "kadınların durumuyla ilgili komiteler" kuran ilk kurum olmak için yarıştılar.

Bu mayalanma döneminin çarpıcı bir özelliği, doğaçlama önlemlerin kalıcı kurumsal reformlara yol açma hızıdır. Ministère de la Condition Féminine (Kadın Bakanlığı) ve çeşitli yan kuruluşları bu konuda örnektir: Bu bakanlık başlangıçta bir danışma organı olan Conseil de Statut de la Femme'dan çıktı. Kadın grupları çeşitli araş-

tırmaların ve eylemlerin bir sponsoru, bir fon ve bilgi kaynağı olarak bu konseye yaslanmaya başladılar. Bu konsey sonunda bir bakanlığa, devlet kurumu içinde ayrımcılığa karşı yeni yasaları yürütmekle sorumlu bir dişliye dönüştü. Bütün bunlar on yıl içinde oldu. Bu sürede Québec önemli siyasal yeniden dizilişlere tanık oldu; kısmen kadınların taleplerine hükümetin hızla uyum göstermesine bir yanıt olarak açıklanabilen yeniden dizilişler. Taşra düzeyinde feminist hareketin etkisi, hükümranlık ve eşitlik sorunlarına öncelikli vurgusundan ötürü milliyetçi davanın işini kolaylaştırmak oldu.

Bağımsızlık İçin Eşitlik

Kadınların kurtuluşu hareketinin takviyesiyle yeni bir milliyetçi güçler kümelenmesi gerçekleşti. Bu diziliş ilk önce 1960'ların başında başladı. Toparlayıcı şiarı, artık tüm vatandaşların eşitliği anlamında tanımlanan "modernlik"ti. İlerici milliyetçiler, bazı feminist grupların desteğiyle seçimlerde bir zafer kazandılar: René Lévesque'in partisi Parti Québécois'nın 1976'da kurduğu hükümete feministler ile milliyetçiler birlikte katıldılar. Lévesque, Kanada federasyonundan bağımsızlık için çalışırken, umulmadık bir kesimin muhalefeti de dahil, çeşitli engellerle karşılaştı. 1980'de bağımsızlık konusunda bir referandum yapıldı ve Quebéc hükümeti kadınlardan gelecek bir "evet" oyunun arzuladıkları eşitliğe yol açacağını ileri sürdü. Birçok kadın, küçümseyici bir edayla ev kadınlarına "Yvette'ler" diyen ve iddia edildiğine göre ulusun inşasına kadınların katkısını kabul etmeyen *la condition féminine* bakanı Lise Payette tarafından kullanıldığını hissetti. Ev kadını olmaktan gurur duyan binlerce kadın Yvette'i bizzat bakana düşman etti. 10.000'den fazla kadın, Yvette'e bağlılıklarını ve Parti Québécois'nın kadınların özgürleşmesini Québec'in bağımsızlığına bağlama düşüncesine önem vermediklerini göstermek üzere bir mitinge katıldı.

Bu olay geleneksel kadın ve ulusluk fikirlerine bağlı kadınlar ile ulusal ve cinsel özgürleşmeye ancak eşitlik ve bağımsızlık yoluyla ulaşılabileceğine inanan kadınlar (ve erkekler) arasındaki temel çatışmayı ortaya çıkardı. Elbette, olup bitenlerle ilgili partizan yorumlar da vardı. Bazı yorumcular muhafazakârların, bu durumda Parti Libéral'in Yvette'leri kullandığına ve olasılıkla yönlendirdiğine işaret etmekte gecikmediler. Ne olursa olsun, kadınlar siyasal alanda aniden o zamana kadar kimsenin aklına gelmeyen bir önem kazanmıştı. Yvette'ler medyadan akıllıca yararlanıp kamuoyu baskısı yaratarak seslerini duyurdular. Fakat her şeyden önce Québec'in bir ulus olarak varlığını sürdürmesinde oynadıkları rolü kamuoyuna ha-

tırlatarak, yeni milliyetçiliğin siyasal yapısındaki zayıf bir noktaya parmak bastılar. Yvette'ler, Parti Québécois'nın siyasal hükümranlığa ulaşma programının patlamasına neden olan fünyeydi.

Milliyetçi davaya çok pahalıya mal olan bir yanlışın ardından siyasal gözlemciler bugün kadın sorunlarıyla ilgili tarikatçı bir görüş benimsemeye daha az yatkındırlar. Başlangıçtaki eğilim referandumun başarısızlığını, Québec'in bağımsızlığına karşı beklenmeyen bir koalisyonda Fransızca konuşmayan vatandaşlarla birlik olan kadınların sözde geleneksel değişim korkusuyla açıklamaktı. Fakat bu açıklama dayanıksızdı. Halka sorulan soru kötü mü formüle edilmişti? Su katılmadık milliyetçiliğin savunucuları, gelenekçi diye önemsemedikleri insanların gerçekleştirdiği değişimlerin önemini küçümsediler mi? Eşitlik ile bağımsızlık arasında bir eşitlik önermekte acele etmediler mi ve dolayısıyla, Québec'in ulusal kimliğinde ev kadınlarının oynadığı rolü kabul etme konusunda isteksiz davranmadılar mı? Her durumda, referandumdan itibaren bütün siyasal partiler kadın sorununda daha ihtiyatlı davrandı.

Böylece birkaç yıl içinde kadın grupları siyasal süreci dönüştürebildiler. Siyasal partiler kadın gruplarının varlığına ilgi göstermek zorunda kaldılar; bundan da önemlisi, bizzat siyasal alan sivil toplumun doğasıyla ilgili yeni düşünceleri barındırmak zorunda kaldı. Diğer sosyal hareketlerle birlikte kadın hareketi de görüşlerini politikacılara dayatmayı ve bunun sonucunda nüfuz kazanmayı başardı.

Cercles de Fermières gibi bir grup kadınlar için daha geniş bir kamusal role katkıda bulunurken, toplumun belli kesimlerinin, özellikle de kırsal kesimdeki ailelerin modernleşmesine yardımcı oldu. Cercles, kadınların çiftçi ve ev kadını olarak sosyal katkılarını kabul ettirmeye çalışmakla, kırsal kadınlara korporatist bir rejim dayatma girişimi olduğu kadar bir özerklik arayışı da olan bir sürece katıldı. Grubun çabalarını kategorileştirmek ilk önce kiliseye ve daha sonra devletin yönlendirdiği bir milliyetçiliğe hizmet ettiklerini söylemek çekici gelse de zordur.

Bilinçli bir biçimde laik ve korporatist faaliyetlere katılan kadınların bu sessiz hareketi, topluma devlet müdahalesinin modern biçimlerinin habercisidir. Kökeni, görece erken bir tarihte Québec, Fransa ve diğer sanayileşmiş ülkelerde kilisenin yerini alan refah devletinin büyümesiyle yakından bağlantılıydı. Grup eylemine katılmak kadınlara bir özgürleşme ve muteberlik duygusu verdiği halde, çabalarının ideolojik ve siyasal sonuçları niyet edilen sonuçlar değildi. Kadınlar kendilerini feda ederek insanlığı kurtarmayı umut ede-

bilirlerdi: Kısa sürede sadece dişil bir ideali tanımlayan böyle bir retorik Hıristiyan öğretiden açıkça yararlanmaktaydı. Bu arada, bu kadın grupları en gelenekçi Fransız-Kanadalı milliyetçilerle pazarlık yaptılar. Ulusun ve dilin koruyucusu olarak aileyi savunan bu gelenekçiler ailenin direği olarak ve dolayısıyla "gerçek" milliyetçiler olarak kadınların rolünü açıkça kabul ettiler.

Her şeye rağmen, bu ilk kadın grupları çağdaş feminizmin yolunu açan gruplardı. Yeni gruplar feminist olarak adlandırılma hakkı konusunda eski gruplarla çekişmesine ve kadın grupları içinde siyasal farklılıklara gösterilen hoşgörüsüzlüğe rağmen, bu örgütler büyük bir değişimin sorumlusuydu: Kadınların davasının Québec'te duyulmasını sağlayanlar onlardı. Epey iş başardılar ve Québec toplumunun tüm düzeylerinde kadınların oynadığı belirgin rol, şimdi kültürün bir parçası kabul ediliyor.

Dahası siyasal olarak Cercles'in ya da Yvette'lerin faaliyetlerinin meyvelerini muhafazakârların devşirmediği görüldü. Québec'li kadınların yirminci yüzyıldaki tarihi başka bir gerçekliğe, birlikçi ve komünal geleneklerde çok daha derin kök salan bir gerçekliğe tanıklık eder. Gelenek sadece ailenin değil, kadınlar arasındaki sosyal ilişkilerin devam etmesine de katkıda bulundu. Kentsel ve kırsal örgütlenmelerde, gönüllü gruplarında, meslek derneklerinde ve siyasal gruplarda kadınlar kendi aile görüşleri temelinde bir toplum (aynı anda hem komünal, hem koruyucu) görüşü geliştirdiler. Bu anlamda muhafazakârlardan daha fazla milliyetçidirler. Temel konularda bir tartışmanın ön safında yer alan kadınlar Québec toplumunun modernliğe doğru yol almasına yardım ettiler ve bunun sonuçlarını şimdi algılamaya başlıyoruz.

Québec milliyetçiliğinin modernleşmesinde feminizm aktif bir rol oynadı ve dolayısıyla hatırı sayılır bir siyasal nüfuza sahip oldu. Milliyetçi koalisyon şu anda dağınık durumda olmasına rağmen, feministlerin desteğinden yeni bir güç aldı. Büyük ideallere sahip küçük bir toplum olan Québec, sadece kadınların değil, bütün bir toplumun başarılı çabalarının bir anıtıdır. Québec'in başarıları, ileri denilen uluslar kulübüne giriş vizesidir.

19

Üreme ve Biyoetik

Jacqueline Costa-Lascoux

BİLİM İNSANLARI, VÜCUTLARINI, atalarını ve zürriyetlerini etkileyince, tüm etik nirengi noktalarımız tartışma konusu olur. Tercihler arzuyu ve iradeyi izleyebilir. Bireyler, çiftler, filozoflar ve teologlar birbirinden uzak görüşler benimser. Giderek daha fazla mahkemeden karar vermesi istenir. Bazıları hekimleri "sipariş üzerine insan üretenler", "üreme amacıyla bireyleri çiftleştirme" yetkisine sahip ve "vücudun ticarileşmesi"nde suç ortağı diye kınar. Bazıları bilimsel ilerlemeyi kısırlığa ve kalıtsal hastalıklara karşı bir zafer umudu olarak görür. Yakın zamanda biyoteknolojide yaşanan gelişmelerin soy ıslahı ve bireyin temel hakları konusunda yeni bir düşünüşü gerektirdiğini herkes bilir.

Son bilimsel ilerlemeler bir dizi tıbbi yardımla üreme tekniğini olanaklı kıldı.[1] Bu teknikler kısır çiftlerde büyük ve bazen aldatıcı umutları besledi. Daha ileri araştırmalar daha fazla genetik manipülasyon fırsatıyla birlikte yaşamın aktarılmasında görkemli yeni tıbbi ve biyolojik müdahale biçimlerini ima etmekte. Umut, yerini kaygıya bırakmaya başladı.

Tıbbi yardımla üreme bir zamanlar çürütülemez sayılan düşünceleri, inançları ve değerleri altüst ediyor. Cinselliği üremeden, gebe kalmayı nesepten, biyolojik nesebi duygu ve beslenme bağlarından ayırıyor. Bir çocuğun biyolojik annesinin artık doğuran ve besleyen anneyle aynı olması gerekmiyor. Tıbbi yardım alan anneyle ilgili imgemiz nedir? Bilimin ürünü olan bir çocukla ilgili? Biyolojik baba olduğunu iddia edemeyen sosyal babayla ilgili? Akrabalığa, kuşaklar arası bağlara, çocukların iki ebeveyni, bir annesi ve bir babası olduğu fikrine ne olur? Biyotıp etiğiyle ilgili sorunlar bireysellik ve özgürlük kavramlarımızı etkilemeye başlıyor.[2] Erkeklerle ve kadınlarla ilgili düşünüş şeklimiz, bu can alıcı sorulara verdiğimiz yanıtlara bağlıdır.[3]

Yapay döllenme, yumurta bağışı, tüp bebek, embriyon nakli, taşıyıcı annelik, daha sonra (hatta ölümden sonra) aşılanmak üzere em-

briyon dondurma, embriyon seçimi ve manipülasyonu:[4] Bütün bu tekniklerin, kararı bireysel vicdana ya da tıp etiğine bırakılamayacak kadar geniş imaları vardır. Gözlemlenen suiistimaller, "insan üremesinde" büyük paraları ve dikkate değer eşitsizlikleri gerektiren bir "ticaret" ve etik standartlar yokluğunun neden olduğu stres insanları yapay üremenin sonuçlarından haberdar etti. Bazıları yeni yasalar ya da mahkeme kararları çağrısında bulundu. Çocuk sahibi olma hakkı bir yana, arzusunu ifade eden çiftlerin ya da bireylerin planlarına hukuk ve biyoetik müdahale etti. Bu arzunun altında yatan nedir? Geleneksel toplumlardan yüksek düzeyde göç alan çoğulcu toplumlarda bazen kültürel çatışmalar yükselir: Kısırlık vakalarında uzmanlara danışıldığında, hastalar bazen erkek evlat arzusunu açıkça ifade ederler.

Farklı ülkelerde kabul edilen prosedürler, ideolojik tartışmalar ve mevcut durumla ilgili karşılaştırmalı bir çözümleme bu denemenin kapsamını aşar. Literatür geniştir, kanılar birbiriyle çelişir, yasalar ve yasal emsaller farklıdır. Yine de, ulusal, bölgesel ve siyasal farklılıklara gerekli dikkatle birlikte başlıca eğilimlerin geniş bir özetini vermek olanaklıdır.[5]

Üreme sorunları akademilerde, kamusal tartışmalarda, yasama komitelerinde ve medyada geniş bir biçimde tartışılmaktadır. Kamuoyu yoklamaları ve uzmanların araştırmaları zaten alacalı olan tuvale başka bir ayrıntı katar. Bugünkü durumun en belirgin özellikleri şunlardır: Birincisi, seçici ebeveynlik düşüncesi kurum olarak aileyi sarstı ve ikincisi, üremenin çeşitli boyutları çocuğun çıkarlarının savunulmasına bağlanmaktadır. Bazıları tıbbi yardımla annelik, babanın rolünün ortadan kalkması ve geleneksel ailenin bozulmasıyla ilgili abartılı korkular ifade etti. Belki çift, şimdi tüm haklara sahip bir birey gibi görülen çocuk etrafında kendisini yeniden inşa etme sürecindedir. Öyle ise, aile içinde işbölümü ve her katılımcının rolünün önemi yeniden değerlendirilmelidir.

Eski Bir Hikâye

Kısırlık çok eski bir saplantıdır. Eski dünyada, yaşamın aktarılmasına her erkeğin katılımını sağlamayı amaçlayan çeşitli hukuksal icatlara yol açtı. Bilim insanları tedaviler ve dindiriciler aramaya teşvik edildi. Bu arada şarlatanlar ve diğerleri çocuksuz çiftlerin acılarını ve arzularını istismar ederek epeyce para kazanabildiler.

1791'de Hunter adlı İngiliz bir doktor evli bir çiftte (bir manifaturacı ve eşi) yapay döllenme uygulayan ilk kişiydi. Fransa'da böyle bir deney ilk kez Napoleonik Yasa'nın kabul edildiği 1804'te

yapıldı. Evli çiftin dışında bir vericiden alınan spermi kullanarak yapay dölleme (DAI, verici yapay dölleme) düşüncesi başlangıçta direnişle karşılaştı ve Vatikan tarafından uygunsuz bulundu. Birleşik Devletler'de 1884'te ilk DAI mükemmel bilimsel sicilinden ötürü seçilen bir öğrenciden alınan spermle gerçekleştirildi: Dr. Pancost "sınıfın en iyileri"nden bir verici seçti. Ne var ki, ancak 1940'ta Dr. Parker yapay döllemeyi sıradanlaştıracak sperm dondurma tekniklerini kusursuzlaştıracaktı. 1984'te Centres d'Etude et de Conservation de l'Oeuf et du sperme (CECOS, Yumurta ve Sperm Araştırma ve Koruma Merkezi) onuncu yıldönümünü ve on bininci gebeliğini kutladı. O günden bu yana, bu tür gebeliklerin sayısı iki katından fazla arttı. Bugün verici yapay döllemeyle ilgili sorun artık teknik değil kavramsaldır: Akrabalık ilişkisinde üçüncü tarafın, dışarıdakinin yeri nedir?

Tüp bebeğin kusursuzlaşması ve canlı embriyonun annenin rahmine aktarılmasıyla birlikte bir kilometre taşı daha geçildi. 1978'de ilk tüp bebek Louise Brown İngiltere'de Manchester yakınlarında doğdu ve doğmasına yol açan işlemlerden sorumlu hekim Dr. Edwards'ı bir gecede şöhret yaptı. Üç yıl sonra Fransa'da René Frydman ile Jacques Testart bebek Amandine'in doğumuna nezaret etti. O günden bu yana binlerce bebek tüp teknikleri sayesinde doğdu. Yine de bu işleme başvuran çiftlerin sadece yüzde 15'i başarıya ulaşır. Bu şekilde üretilen çocuklar ünlü yaptıkları doktorların bürolarını süsleyen aile fotoğraflarında görünürler: Jinekolog genellikle resmin merkezinde yer alır, sağında ve solunda anneler vardır. Babalar genellikle resmin dışında ya da bu "aile çemberi"nin çeperinde kalırlar. Tıbbi yardımla gebelik temsilleriyle ilgili bir ikonografi derlenmeyi bekliyor. Böyle bir derleme toplumun bastırdığı şeye, kadın ve annelik imgelerimize özellikle keskin bir ışık tutabilir.

1984'te Melbourne'de Dr. Carl Wood ilk dondurulmuş embriyon bebek Zoe'nin doğumuna nezaret etti. Hollanda ve İngiltere'de diğer doktorlar Dr. Wood'u izledi. Tıbbi ve biyolojik ilerlemenin hızı hızla arttı. Etik anlaşmazlık kaçınılmazdı. Sorun sadece üremenin kolaylaşması değildi. Üreme anının artık bir tercih meselesi olmasıydı. "Yaşam, şimdi sermaye gibi bankaya yatırılabilirdi."

Üreme zamanını tercih etmenin dışında, nakillerin sayısını tercih etmek de olanaklıydı. 1986'da birkaç embriyonun eşzamanlı nakli ikizlerin, Audrey ile Loïc'in doğumuna yol açtı. Sonra Avustralya'da dördüzler doğdu ve Melbourne'de ikizlerin "doğumu geciktirildi": Rebecca ile Emma aynı gün döllendi, fakat on altı ay arayla doğdular. Tıbbi yardımla dünyaya getirilen çocukların "soyağacı" bazı insanların ürkütücü bulduğu yeni filizler verdi. Sonraki teknolojik gelişmeler çoklu gebelikler ve bunların aile yaşamı bakımın-

dan bazen dramatik sonuçları konusunda yeni bir polemiğe yol açtı. Her şey olanaklı görünüyordu: Embriyonlar manipüle edilebilirdi ve kullanılmayan embriyonlar tüp bebek deneylerinde kullanılabilirdi. Akrabalık bağları embriyona bir tür "kişilik" ya da bazı gözlemcilerin ifadesiyle "potansiyel kişilik" verme noktasına kadar gerildi. Sorun hızla akrabalık sorunundan, "bireysel bir insan kişi"nin ortaya çıktı denilebilecek an sorununa kaydı. Başka bir ifadeyle, embriyonun statüsü neydi? Bazılarına göre bu sorun, gönüllü kürtaja karşı yeni bir kampanyanın savaş narası haline geldi.

Bu arada, tıbbi yardımla üremeye bulaşan insanların sayısı çoğaldı. Bir çocuk doğunca, beşiğinin başına bir kalabalık toplanmaktaydı: Jinekologlar, biyologlar, psikologlar, hatta vericiler (verici şahsen seçilmiş ve yasal ebeveynin tanıdığı ise). Medya "mucize doğumlar"dan bir temaşa yaratırdı. Yatak odasının sırları artık uzmanlarla paylaşılıyordu. Bu yüzden tıplaşma üremenin sosyalleşmesini teşvik etti.

Taşıyıcı annelik, tıbbi yardımla üremeyle ilgili tüm sorunlara ışık tutar. Bu konu etrafından gelişen fanteziler burada çok iyi resmedilir. Sorunlar basında *ad nauseam* tartışıldı. Taşıyıcı annelik, diğer şeylerin yanı sıra, bir çocuğa duyulan bastırılamaz arzunun, üreme lehine belli bir proselitizmin ve üreme sürecinin ticarileşmesinin örneğidir. Fakat, beş kuruş almadan başka bir kadın için bir çocuk doğuran İskoçyalı bir kadın örneğinde olduğu gibi, bencilce olmayan görkemli sadakat gösterileri de görülür. Sainte Sarah, Cigognes ve Alma Mater gibi gruplar Fransa'da önemli bir rol oynadılar; bu gruplar, mahkeme kararına rağmen, yeniden oluştular ve uluslararası düzeyde örgütleniyorlar. Medya haberleri en iyi şekilde düzenledi ve gerçek bir kiralık rahim modası yarattı; yine de bu durum sorunların karmaşıklığını ve söz konusu çıkarların çoğulluğunu karartmamalıdır. Bu arada gazetelerin ön sayfalarında aileler yaratıldı ve yok edildi. Tutkular ve korkular mantıklı tartışmayı bunalttı, birçok kişinin kafasını karıştırdı.

Üreme alanında her çeşit sav duyulur, en ulu teolojik spekülasyondan en aşağılık parasal çıkar biçimlerine kadar. Hukuk, ahlak, tıbbi ve bilimsel etik çatışmaları doğmamışın etrafında döndü.[6] Başka bir kişi için bir çocuk doğurmak, taşıyıcı annelik gelişmiş tıbbi teknikleri gerektirmediği halde, tıbbi yardımla üreme konusunda yargıda bulunmak için bir örnek vaka olarak ele alındı. Dahası, taşıyıcı annelik birçok geleneksel toplumda rastlanan görenekleri anımsatır. Taşıyıcılık sözleşmesini ailelerin sütannelerle yaptıkları anlaşmalarla karşılaştırmak çok tuhaf kaçmaz. Sütannelikle ilgili on dokuzuncu yüzyıl parlamento tartışmalarında, "taşıyıcı anneler"le

ilgili tartışmalarda rastlanan konulardan birçoğu ele alındı. O zaman sorun bilim değil, doğa ya da (akrabalık) besleme sorunuydu. Bugün birçok sav pratikte yüzeye çıkan durumların geniş çeşitliliğini dikkatle çözümlemenin zararına olacak şekilde bir tek sava daraltılmakta.

Her yeni tıbbi ya da biyolojik ilerlemeyle birlikte yeni sorunlar ortaya çıkar. Örneğin, doğum öncesi tanıda ilerleme daha dar bireysel vakalarda soy ıslahı sorunu ile daha geniş "ırkı iyileştirme" sorununun ayırt edilmesine yol açtı. Özünde bir bireysel haklar sorunu olan şeyi sanki bilim ahlakı söz konusuymuş gibi ele almanın yararsız olduğu anlaşıldı. Rolleri artık açıkça tanımlanmayan uzmanların müdahalesi ve bilimsel ilerlemeyle ilgili normatif duyuruların sayısı manzarayı karmaşıklaştırmakta.

Hangi otoritelere danışmalıyız? En sık anılan kimi metinleri ele alalım: 1947 Nüremberg Yasası; Helsinki (1964) ve Manila (1981) insan hakları bildirgeleri; yurttaşlık ve siyasal haklarla ilgili çeşitli uluslararası anlaşmalar; papalık genelgelerinden piskoposluk mektuplarına ve resmi onaysız metinlere kadar uzanan teolojik kaynaklar; Avrupa Konseyi'nin 1046 no.'lu Tavsiyesi; Avrupa Parlamentosu'nun 874 no.'lu Tavsiyesi; Avrupa Adalet Divanı'nın verdiği kararlar; Belçika'da CAHBI'nin özel uzmanlar komitesi, 1984 Warnock Komisyonu da dahil uzman komisyonların sunduğu raporlar ve "Yapay Üreme" (1986) ile "Yaşam Bilimleri" (1988) raporları da dahil, Fransız Conseil d'Etat'nın başbakan için hazırladığı raporlar; Noëlle Lenoir'ın biyoetik üzerine raporu; çeşitli ülkelerde yürürlükte olan tüzük ve yönetmelikler ve tıp etiği üzerine komitelerin çeşitli raporları. Teorik literatür hacimlidir ve mahkeme kararları günden güne çoğalıyor. Bu arada, yasama organları yavaş davrandı. Tartışma uluslararası bir boyut kazandı: Deneyimleri karşılaştırmak, etik tercihlerde ulusal, kurumsal ve kültürel geleneklerin nasıl aşıldığını gösterebilir.

Tartışma fırtınası, bireylerin ve çiftlerin özel haklarında ısrarlı oldukları bir zamanda patlak verdi: Bir çocuk sahibi olma hakkı, çocuğun haklarıyla aynı zamanda bir sorun haline geldi. Üreme teknolojisi kan akrabalığı ile gönüllü akrabalık (evlatlık gibi) arasındaki ayrımı keskinleştirdi. Üçüncü bir taraf –çoğunlukla bilinmeyen– söz konusu olabilir. Sadece akrabalıkla ilgili tartışmalarda değil, uyrukluk ve siyasal bağlılıkla ilgili tartışmalarda da ebeveyn bağının temeli olarak kan simgeciliği ile irade simgeciliği karşı karşıya konulur. Birçok ülke uyruklukla ilgili yasalarını gözden geçirdi ve bu değişimleri kuşatan tutkular, biyoetikle ilgili tartışmalarda söz konusu olanlardan farklı değildir. Bireysel kimliğin köken bakımından mı, yoksa üyelik bakımından mı tanımlandığı, yasal kişilikle ilgili düşünüşü etkiler.

İnsanlar artık kendi yaratılışlarıyla karşılaşmalıdırlar; tüple gebeliklerin genetik manipülasyonuyla açılan yeni olanaklar. İnsan vücudu bir tür deney kabı haline mi geliyor? René Frydman'ın *Le Désir de naissance*'ı, Jacques Testart'ın *l'Oeuf transparent*'ı ve Jean-Louis Baudouin ile Catherine Labrousse-Riou'nun *Produire l'Homme*'u Fransa'da biyoetik üzerine yeni bir tartışma başlattı. Sonradan epeyce spekülasyon yapıldı. Bazı yorumcular erkek gebeliği, hayvanlara dölyatağı nakli, sırf rahatlık için taşıyıcı anne ve "kiralık rahim" kullanımı tasarlıyor. Kuşkusuz, bu olasılıkların hepsi aynı düzeyde değil. Buradaki kafa karışıklığı, tıbbi yardımla üremeyi kuşatan kafa karışıklığına benzer.

Annelik çağını değiştirme olasılığı, vücudun ne ölçüde bir araca dönüştürüldüğünü yansıtır. Kendi kızı için taşıyıcılık yapan annenin alışılmadık durumu, bizzat insani üremenin doğası ve anlamıyla ilgili soruları gündeme getirdiği için, epeyce tartışmaya neden oldu. Yaşamın ebeveynden çocuğa aktarıldığı fikri normatif söylemimizin ve hukuksal düşünümüzün merkezidir. "İnsanı kendi doğası şaşkına çevirirse", o zaman hukuk da hangi yöne yöneleceğini bilmez.[7]

Akrabalık ve Bilim

Kandaşlığın, ebeveyn ile çocuk arasında biyolojik bağın önemi, kısırlık araştırıldığında ortaya çıkan terminolojide alenidir: Bir yanda "tümüyle benim olan bir çocuk", "gerçek" bir çocuk, "isteğim, benim etimden ve kanımdan bir çocuk sahibi olmak" ile diğer yanda, bir söyleşide dile getirilen sahiden ürkütücü bir ifadeyi kullanırsak, "ikinci el" bir çocuğu evlat edinmek arasına bir ayrım koyan insanları duymak alışılmadık değil.[8] Paradoksal bir biçimde, birçok yorumcunun başlangıçta sadece tıbbi müdahale, hatta tıp teknolojisiyle çocuk "imalatı" gördüğü yerde, çocuksuz çiftler öncelikle biyolojik düşüncesine, çocuk ile ebeveynden en azından biri arasında en ufak bir biyolojik ilişki, kalıtsal bir bağlantı izine odaklandılar. Ebeveynler vericiyle yapay döllenme başvurularında çoğunlukla ebeveynlerinkine benzer dış görünüş karakteristiklerine sahip bir verici isterler. Gerçekten de, müstakbel ebeveynlerden bazıları DAI ile doğan bir çocuğu etnik görüntüsü kendilerine yeterince benzemediği için terk edecek kadar ileri gittiler ve bazı sperm bankaları (örneğin Fransa'da CECOS), vericinin fiziksel karakteristikleriyle ilgili aşırı özel isteklerde bulunan başvuruları reddetmek zorunda kaldı.

Her toplumda çiftler kısırlığı, özellikle de psikologlara göre kabul edilmesi daha zor olan erkek kısırlığını gizlemeye çalışırlar. İki

tür sorun söz konusudur. Birincisi, birçok kişi bilimin "kalıtsal hastalıkla kirlenmemiş" yaşamı aktarmaya olanak tanıma yeteneğine sahip olduğunu düşünse de, akrabalık özünde biyolojik bakımdan düşünülür. İkincisi, tıp teknolojisi çiftlere doğal yolla ürüyor gibi davranırken sıkıntılarını gizli tutma olanağı tanıyan mucizeler yaratabildiğine göre, kısırlık gizli tutulabilir.

Hastanın sırrı ile tıbbi gizlilik birbiriyle yakından bağlantılıdır. Doktor ile hasta kısırlığın nedeni ve tedavi yöntemiyle ilgili sırrı paylaşır. Acıklı sır eğer açığa vurulacaksa, bu, bilim doğa karşısında zafer kazandıktan sonra yapılmalıdır. Çiftler tıbbi üreme tekniklerinden yararlanınca, tıp biliminin safına geçmeye başladıkları sıkça görülür. Doktorlar, başarılı çiftlerin sayısının oldukça düşük kaldığına aldırmadan krediyi memnuniyetle kabul ederler. Acıyı hafifletmeye çalışma adına haklı gösterilen daha az başarılı müdahalelerle bağlantılı psikolojik ve ekonomik maliyetler ise sessizlikle örtülür. Hekimler çiftlere istediklerini vermeyi, olabildiğince saldırganca müdahale etmeyi severler; oysa psikologlar ve psikiyatrlar "kısırlığın yasını tutmaya" teşvik etmeye çalışırlar; bunu, koşulların elverişli olduğu bazı durumlarda, evlat edinme izler.

İster basit dölleme, ister embriyon transferi kullanılsın, dışarıdan bir vericinin işin içine girmediği durumlarda kısırlıkla ilgili gizliliği sürdürmek daha kolaydır. Ne var ki, o durumda bile yeni bir vücut imgesi gelişmeye başlar. Tıbbi ve biyolojik tekniklerin gelişmesiyle birlikte vücut bir kap haline gelir. Kocanın ve karının rızası, üreme ya da cinsellik ediminden önce gelir. Test tüpü sadece bir araçtır, fakat vazgeçilmez bir araç. Dışarıdan verici yoksa, hekim bir çifte arzularını gerçekleştirmelerine yardımcı olmak üzere yardım ve destek verir. Tam anlamıyla terapist rolünü oynar; çiftin niyeti onun müdahalesine anlam kazandırır ve bir psikanalizcinin diyeceği gibi "nefsi günahlarından temizler". Dışarıdan vericisiz yapay döllemenin bu kadar yaygın kabul görmesinin ve bu uygulamadan uzak durmaya yönelik dinsel öğüdün kısır çiftler tarafından çoğunlukla reddedilmesinin nedeni budur. Ne var ki, hukuksal bakımdan temel bir sorun yerli yerinde duruyor: Sperm veren ölse bile bir çocuğa sahip olma arzusu önceliğini korur mu?

Ölüm Sonrası Döllenme

Crétiel Yüksek Mahkemesi'nin 1 Ağustos 1984'te karara bağladığı Paraplaix davası Fransa'da ölüm sonrası döllenme konusunda epeyce hukuksal tartışmaya neden oldu.[9] Catherine Labrousse-Riou'nun Crétil kararıyla ilgili yorumlarını tekrarlayan Dean Cornu şunları

yazdı: "Kocanın ölümünden 300 gün sonra doğan bir çocuğun gayri meşruluğu ve hatta, miras yasalarıyla bağlantılı sorunlar ilkeyle karşılaştırıldığında fazla önemli değildir: Akrabalık yapıları ticari bir mesele değildir. . . . Ölüm sonrası tek taraflı bir ailenin gönüllü kurulması bana göre gayri meşrudur." Diğer yanda Paris II Üniversitesi'nden iki hukuk profesörü, Michelle Gobert ile François Terré belli güvencelerle olması durumunda ölüm sonrası döllenme olasılığını değerlendirmeye hazırdı: Ölüm sonrası evliliğe benzer biçimde "ciddi nedenler" gösterilmeli ve ölmeden önce kocanın bir çocuk sahibi olma iradesini tam olarak ne zaman gösterdiği ve bu iradenin nasıl ifade edildiği konusunda bir hüküm olmalıydı. Bu sav bir bireyin iradesinin önemini vurgulamaktaydı; bilimin, bu iradenin beyan edildiği tarihten sonraki bir zamanda bir sonuç üretmesine olanak tanıma yeteneğini dikkate alarak. Başka bir ifadeyle, niyetin belli bir zamansal yoğunluğu vardır. Dean Jean Carbonnier durumu şu terimlerle özetledi: "Bu tip nesep etrafında bir yasa külliyatı geliştirmek, hatta bu çocuğu bir vâris olarak kabul etmek olanaklı olabilir. Fakat burada, bir gün insanın ölümü yeneceği ve ölümlülükten kurtulacağı fantezisine inandırıcılık kazandırma tehlikesi yok mudur? . . . Böyle bir yasanın simgesel sonucu ölümcül olurdu."[10]

Aslında ölüm sonrası döllenme uç ve göreli olarak ender bir ölçüt davadır, "babasının iradesiyle babasız doğacak" doğmamış çocuğun çıkarlarını tartma ve katı koşulları saptama konumunda olan yargıcın basiretli takdirine bırakılması en iyisidir. Ne var ki, yakın zamanda ebeveynden birinin AIDS'ten öldüğü bir ölüm sonrası döllenme olayıyla tartışma yeniden alevlendi. O günden bu yana mahkemelik başka vakalar da oldu; bu davalarda biri sağlıklı, diğeri HIV virüsü taşıyıcısı ebeveyn yapay döllenme yoluyla çocuk sahibi olmak istediğini açıkça ifade etti.

İhtiyat nedeniyle hem Büyük Britanya'da Warnock Komisyonu, hem Belçika'da CAHBI ölüm sonrası döllenmeye karşı tavsiyede bulundu. İngiltere'de "insan döllenmesi ve embriyoloji" hakkında bir yasa teklifinin metni daha az kategorikti: "Ebeveynler birinin ölmesi durumunda embriyonlarının ve gametlerinin kullanılması konusunda, korunmak üzere saklandığı sırada arzularını belirtmelidirler." Bu nedenle, bundan böyle önemli olan, ebeveynlerin iradesidir. İtalya'da hazırlanan bir yasa tasarısı ise aksine ölüm sonrası döllenmeyi açıkça yasaklayacaktı ve Fransız Devlet Konseyi'ne bağlı bir çalışma grubunun hazırladığı Braibant önerisi "çocuğun hem annesi hem babası olmalıdır" diyordu. Uluslararası Çocuk Hakları Anlaşması'nı yansıtmayı amaçlayan bu ilke biyolojik ebeveynlik ve besleyen ebeveyn-

likle ilgili ikircikli savları harmanlar. Aslında ölüm sonrası döllenme hem biyolojik bağın üstünlüğünü, hem ebeveyn iradesinin rolünü güçlendirir. Sav aslında geleneksel iki ebeveynli aile imgesini ve çocuğun normal bir büyümedeki çıkarını temel alır. Bu, tek ebeveynli aileyi lanetlemenin başka bir yolu değil midir? Bazı otoritelerin ölüm sonrası döllenmeyi yasaklama isteklerinin, vericili döllenmeyi kabul ettikleri konusunda açık imalar taşımaz. Bir çocuk hibe spermin ürünüyse, atası karışıktır ve çocuğun haklarını belirlemek daha hassas bir konu haline gelir. Yine de uygulama yaygınlaştı. Ebeveynlik bağları iddiasının biyolojik bir gerçeklikten çok simgesel bir hareket olduğu açıktır.

Hibe Spermle Gebe Kalınan Çocuk

Hibe sperm kullanımı iki hukuksal sorunu gündeme getirir: Biri böyle bir doğumun meşruluğuyla, diğeri çocuğun akrabalarını belirlemekle ilgilidir. Warnock Komisyonu koca ile karının işleme rıza göstermesi durumunda çocuğu meşru ilan edecek yasalar önerdi; bu durumda çocuk yasal olarak kocanın çocuğu olarak kaydedilecekti. Bu öneri kabul edildi ve 1987 tarihli İngiliz Aile Hukuku Reformu Yasası'yla somutlaştı. Belçika, İsviçre, Hollanda, Portekiz ve Québec'te koca ile karının üreme edimine rıza göstermesi durumunda meşruluğa *a posteriori* itirazları yasaklayan bir madde Medeni Kanun'a eklendi. Bu arada Avrupa ülkelerinin çoğunluğu, yasal bir reddetme biçiminde aksi bir kanıt olmadıkça kocanın babalığını varsaymayı tercih etti.

Fransa'da Medeni Kanun'un 312. maddesinin 1. paragrafında belirtilen babalık karinesi uygulandı. Aynı şekilde bir yumurtanın hibe edildiği durumlarda, doğumun anneliği belirlemesi kuraldı. Koca baba olamayacağını kanıtlarsa babalığı reddetme olanaklıdır. Bu alanda yerleşik bir içtihat hukuku külliyatı vardır. 1985'te iki temyiz mahkemesi kararı ilgili tarafların (yani koca, karı, çocuk ya da vârisler) otuz yıllık bir süre boyunca (çocuğun dava açması durumunda kırk sekiz yıl) kocanın babalığına itiraz etme hakkı bulunduğunu kararlaştırdı. Bir kocanın ya da eşin biyolojik kanıtın yokluğu gerekçesiyle babalığı kabul etmemesi, kocanın ya da eşin ön rızasıyla bir vericinin spermiyle döllenen bir kadının durumunda bile, mahkemelerce geçerli sayıldı. Nice mahkemesinin 30 Haziran 1976 tarihli bir kararından sonra bu türden çok sayıda karar alındı. Biyolojik gerekçelerle iptal edilemeyen tek ebeveyn ilişkisi evlatlık ilişkisidir. Bununla birlikte mahkemelerin bu tutumu, ebeveyn planlamasını ve ailenin iç yapışkanlığını zayıflatma tehlikesi içerdiği gerekçe-

siyle eleştirildi. M. Franck Serusclat ve Fransız Senatosu'nun sosyalist üyeleri bir çiftin babalık karinesini güçlendirmek için yapay döllenmeye rıza gösterdiklerini yerel bir mahkemede kayda geçirmelerini isteyen bir yasa tasarısı hazırladılar. Braibant önerisi koca tarafından babalık karinesini "çocuğun normal gelişimi için çocuğa geleneksel bir ailenin yararlarını sağlama arzusu"yla haklı gösterir. "Verici kendisi ile çocuk arasında herhangi bir yasal bağ kuramaz . . . ya da herhangi bir mali destek talebinde bulunamaz" koşulunu koyar.

İster yapay döllenme, ister tüp bebek olsun, üçüncü taraf bir vericiyi gerektiren üreme teknikleri sadece babalığın reddi konusunu değil, vericinin anonimliği konusunu da gündeme getirir. Burada da yine farklı ülkeler farklı çözümler benimsedi ve hukuksal anlaşmazlığın birçok noktası çözülmeden duruyor.

Sperm bankalarının büyük çoğunluğu (Fransa'da CECOS'un çalıştırdıkları da dahil) vericinin gizliliğini savunur. Ne var ki, İsveç'te her çocuğun kendisini yaratanları tanıma hakkı olduğu gerekçesiyle bu uygulamayı yasaklayan bir yasa çıkarıldı. Pratikte, gizliliğin kural olduğu ülkelerde bile, genellikle sadece onaylı sperm bankaları vericinin kimliğini tam olarak korur. Dahası, verici ismen tanımlanmasa da, sözgelişi deri rengi ve fiziksel görünüş farklılıklarından sakınmak için bazı bilgiler verilir. Tuhaf bir biçimde, dış görünüşe göre yapılan bu sınıflandırmalar eleştirmenlerin hışmına fazla uğramadı. Üremede "biyolojik faraziye"ye geri dönüş, ayrımcılığa karşı savaşta kaydedilen ilerlemeye ters etnisist, daha doğrusu ırkçı eğilimleri bir ölçüde güçlendirdi.

Tıbbi yardımla üremeyle ilgili ahlaki tartışmalardaki ikiyüzlülük alenidir. Vericinin kimliğini açıklamayı ya da gizlemeyi haklı göstermek için çocuğun çıkarlarına başvurulduğuna göre, bir sorun daha halledilmelidir: Yani, gizliliği kaldırmanın verici sayısını azaltacağı korkusunu; zira müstakbel vericiler evladın nafaka davası açacağından endişe edebilirler. Bu yüzden DAI geliştikçe, devlet onaylı sperm bankalarının politikalarını belirlemede kâr ve itibar kaygılarının, doğmamış çocuğun refahıyla ilgili etik kaygılar kadar önemli olduğu anlaşıldı.

Güvenilir testler biyolojik akrabalığı belirlemeyi kolaylaştırdı ve mahkemeler tanık olarak genetik uzmanlarına giderek daha fazla güvenmektedirler. Fakat vericiyle dölleme üçüncü bir tarafın genetik katkısını gerektirir; biyolojik kanıt yerini faraziyeye bırakır ve ebeveyn bağı, ebeveynin karşılıklı rızası ve babalık karinesiyle yaratılır. Ne var ki, bu modelin geçerliliğinin sınırları vardır. Bekâr bireyler ya da homoseksüel çiftler ne olacak? Bir sperm vericisinin hizmetlerinden yararlanabilir mi?

Bekâr bireyler, özellikle kadınlar için, ilgili birçok yasal sorun evlatlıkla bağlantılı olarak zaten enine boyuna tartışılmıştı. Tek başına evlatlık alan ebeveynin hakkına karşı, çocuğun iki ebeveyne sahip olma hakkı (evlatlık almanın varsayılan amacı "normal" bir aileyi yeniden yaratmaktı) ileri sürülmeli mi? Tıbbi yardımla üremede sorun daha da yakıcıdır; çünkü önceden var olan bir durumla değil, yapay döllenme yoluyla bir tek taraflı nesep yaratma isteğiyle işe başlanır. Bu tartışmada "bir çocuğa sahip olma hakkı"na da sıkça başvuruldu.

Aynı şekilde, homoseksüel çiftler için tıbbi yardımla üreme sorunu da tartışma yarattı. Homoseksüel hakları örgütleri haklarını savundular; fakat bildiğim kadarıyla Fransız Ulusal Meclisi'nin koridorlarına henüz hiçbir yasa ulaşmadı. Homoseksüel çift geleneksel aile modelinden tamamen farklı olduğu için, homoseksüellerin tıbbi yardımla üreme tekniklerinden yararlanmalarına izin vermek oldukça yaygın bir düşmanlığa neden oldu. Birçok homoseksüel, homoseksüel çiftlerin heteroseksüel çiftler kadar istikrarlı olduğunu ileri sürerek karşılık verir; heteroseksüel çiftlerde, özellikle hibe bir spermle yapay döllenmeyi izleyen aylarda gerçekleşen boşanmaların ve ayrılmaların sayısı göz önüne alındığında, pek de temelsiz görünmeyen bir savdır bu. Açıkça, tıbbi yardımla üremeyle ilgili tartışmada çocuğun statüsü ve belli bir aile yapısı görüşü can alıcı öğelerdir.

Bir Çocuğa Sahip Olma Hakkı ya da Çocuğun Hakları

Arzu, yasa değildir. Bilimsel ilerlemeye inanan kısır çiftler doktordan doktora koşup "bir çocuk isterler".[11] Bir çocuğa sahip olma arzusu bir tür ısrar, insanın çocuk doğurma hakkına sahip olduğuna dair bir iddia haline gelir. Beklentilerin artması mutsuz çiftleri uç noktalara iten yanılsamaları besler ve çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca, düş kırıklığı daha da keskinleşir. Bu biyomedikal teknoloji saplantısı, uzmanların denetiminin ötesinde "nesneleşmiş bir üreme kavrayışı"ndan kaynaklandığını gören bazı gözlemcileri endişelendirmeye başladı. *L'Oeuf transparent*'da Jacques Testart bilime artan bu başvuruyu eleştirdi; bunun yapay tekniklere aşırı güvenmeye yol açtığını ileri sürdü. Gebe kalma güçlüğü çeken çiftler sanki kısırmış gibi ele alındılar; kesin gerekli olmadığında bile tüp döllenme kullanıldı. Zamanın kendi işini yaptığı ya da gereğince kabul edilen ve evlatlık alınarak gereği yapılan kısırlığın daha uyumlu bir yaşamla so-

nuçlanacağı durumlarda, tıp mesleği bilimsel verimlilik vaatleriyle araya girdi. "Kendine ait bir çocuk"a duyulan bu ihtiyacın anlamı nedir?

Bir çocuğa sahip olma arzusu bir kişinin kendi kimliğiyle, ebeveynliğin doğasıyla ve aile yapısıyla ilgili düşünceleriyle bağlantılı karmaşık bir ihtiyaçtır. Yirminci yüzyılda çocuk bir tür duygusal odak, sosyal bir değer, bir kişinin çeşitli nitelikleri besleme ve aktarma yeteneğinin bir kanıtı haline geldi. Çocukları korumaya yönelik bir dizi kurumsal önlemin yanı sıra, edebiyatta ve imgelerde de bunun işaretlerini bolca görüyoruz. Bu işaretlerin semantik bir analizi, belli normatif tercihlere bağlı olarak birbirini tamamlayıcı ya da uzlaşmaz olabilen, birbiriyle yakından bağlantılı iki tutumu açığa çıkarır: Üreme özgürlüğünde ısrar ve çocuğun hizmetinde ebeveynliğe vurgu. Doğum kontrolü ve kürtajla ilgili tartışmalar üreme özgürlüğü sorununu gündeme getirdi. Tıbbi yardımla üreme ebeveyn tercihlerinin imalarına dikkat çekti. Bir ebeveyn kararı herhangi bir tıbbi müdahaleyi haklı göstermeye yeter mi?

Hangi Hakla Bir Çocuk?

Üreme özgürlüğü dünyaya bir çocuk getirmekten çok daha fazlasını anlatır: Bir kişisel zaman ve sosyal mekân projeksiyonudur; bu projeksiyonda bir çocuğa sahip olma arzusunun cisimleşmesi, ebeveyn yükümlülüğünün bütünselliğinin bir kanıtı olarak işlev görür. Bilimin yapabileceklerinin abartılması ebeveyn-çocuk ilişkisinin niteliğini de yükseltir. Tıbbi yardım almaya çalışan çiftler evlatlık almaya farklı bir açıdan, öncelikle çocuk büyütmeyi gerektiren, çocuk doğurmaktan daha "amaçlı" bir görev ve daha az bütünsel, varoluşsal bir yükümlülük olarak görürler; çünkü "edinilen ile doğuştan olan arasındaki mücadele olasılıkla muallakta kalır".[12] Kuşkusuz, terk edilmiş, talihsiz ya da kötü muamele görmüş çocukları evlatlık alanlar övülür; fakat evlatlık alma kısırlığa karşı bir zaferden çok, kısırlığın bir telafisi olarak görülür. Birçok kısır çift için biyoteknolojideki ilerleme "kendi çocuklarına sahip olma", kendi ailelerini yaratma umutlarını yeniden tutuşturdu. Vericiler yaşam ihsan ettikleri için yüceltilir; fakat ebeveynler dölleme, transfer ya da transplantasyon yoluyla üretilen çocuklar gerçekten "kendilerininmiş" gibi davranırlar. Sözcükler, tıbbi yardımla üremenin ticari boyutlarını eleştirenlerin görmezlikten gelme eğiliminde oldukları simgesel bir güç kazanır.

Bazı çiftler bir çocuk sahibi olmak için bilimsel ilerlemeden yararlanma hakkını, hükümete dayatmak istedikleri bir tür yükümlü-

lüğe dönüştürdüler. Bir çocuk sahibi olma arzuları, daha doğrusu fantezileri sadece üreme hakları konusunda değil, üremelerinin tıp bilimi ve devlet tarafından garanti ve sübvanse edilmesi hakkı konusunda da ısrar etmelerine yol açtı. Vurguda bu kayışın pratik sonuçları vardı. Bedava sperm ve yumurta bağışı, tıbbi yardımla üreme maliyetlerinin düşürülmesi, tüm maliyetlerin devlet tarafından karşılanması talep edildi. Hükümetin, tüm sürece meşruluk kazandırırcasına sperm bankalarını ve diğer kolaylıklara ruhsat vermesi ve denetlemesi, tüm faturaları ödemesi beklenir: "Para ve devlet, işi meşrulaştırır."[13] Birçok hükümet tıbbi yardımla üremenin yasal sonuçları hakkında doğrudan yasa çıkarmaktan çok, yönetmelikler çıkardı ya da danışma ya da düzenleme kurumları kurdu ve böylece, temel etik sorunlara tereddütlü, bürokratik yanıtlar verdi.

Fransa'da 8 Nisan 1988 tarihli iki kararname (88-327 ve 88-328 sayılı) tıbbi yardımla üremeyi, insan sperminin korunmasını ve ebeveyn saptamayı düzenleyen yönetmeliklerle ilgilidir. Üreme Tıbbı ve Biyolojisi İçin Ulusal Komisyon (CNMBR) kullanılabilir teknolojideki değişimlerle ilgili her yıl Sağlık Bakanlığı'na bilgi vermekle görevlendirildi. Ebeveyn saptama alanında niyet, merkezi denetime tabi ülke çapında bir kuruluşlar ağı kurmaktı. 1988'de 36'sı özel 74 üreme kliniğine yetki verildi. Ne var ki, biyolojik tekniklerin kullanılmasıyla ilgili karar bir düzine kadar laboratuvara yetki verildiği (adları resmen yayınlanmamasına rağmen) Şubat 1990'a kadar ertelendi. Masrafların ulusal sağlık sigortasınca karşılanmasına olanak sağlamak için üreme müdahaleleriyle ilgili resmi bir terimler dizini oluşturuldu.

Fransız hükümetinin bu kararları olay oldu. "1988'in sonunda 74 kliniğe faaliyete başlama izni verildi ve doktorların suç ortaklığıyla, bunun 'yetki verilen tüp bebek kliniklerinin listesi' olduğu bildirildi. Önemsiz gibi görünen bu aşırı basitleştirme tıp mesleğinin yeni teknolojilerin bir sonucu olarak ayrıcalıklarının erozyona uğramasına direnme arzusunu yansıtır."[14] Sağlık Bakanlığı'nın kararı açıklanınca, çalışma yetkisi verilmeyen birçok klinik ya idari mahkemeye başvurarak ya da bakanlığa dilekçe vererek karara meydan okudu. "Protestocuların yaklaşık yarısı işlerine devam etmelerine izin veren idari mahkemede davayı kazanmış gibi görünüyor. Diğerleri, özellikle ulusal sağlık sigortasının tıbbi hizmetlerin bedelini ödemediği yerlerde faaliyetlerini hemen durdurmakla karşı karşıya kaldı."[15]

Ebeveyn planları, bilimsel programlar ve devlet kurumları aralarında kendi kendini düzenleyen bir tür sosyal mekanizma kurdular. Bernard Edelmann "yapay döllenmenin gündeme getirdiği sorunlar"ı ve "embriyonların korunması"nı düzenleyen Alman yasa-

ları ile Devlet Konseyi'nin isteği üzerine hazırlanan "yaşam bilimleri ve insan hakları" üzerine Fransız önerisinin karşılaştırmalı bir çözümlemesini yaptı. Edelmann yasa hükümlerinin altında yatan felsefi varsayımları vurgular.[16] "Alman yasa tasarısında temel fikir 'ebeveyn planları' değil, kesintili bir annelik riski göz önüne alındığında 'embriyonun kimliği'"ydi. Almanlar yapay döllenmenin sadece "dayanıklı bir çift"te gerçekleşmesi gerektiği gerekçesiyle sperm ya da yumurta satışını ya da bağışını yasakladılar. Diğer yanda Fransızlar "ebeveyn planları"na önem verdiler ve üçüncü taraflı döllenmeye izin vererek doğmamış çocuğun kimliğine fazla ilgi göstermediler:

> Birinci durumda, doğmamış çocuğun özgürlüğü ebeveynin özgürlüğünü sınırlamaktaydı. İkinci durumda çocuğun özgürlüğü hesaba bile katılmamaktaydı. Çocuk basitçe ebeveynin özgürlüğünün bir projeksiyonudur ya da isterseniz özgürlüklerinin nesnesidir. . . . İki yasa tasarısının karşılaştırılmasında çarpıcı olan, doğayla tasarlanan ilişkinin farklılığıdır. Alman yasa tasarısı üreme tekniklerini yapaylıktan arındırmaya çalışması anlamında açıkça doğayı taklit eder. Fransız tasarısı çok daha muğlaktır. Taşıyıcı anneleri ve bilimsel araştırmalar için embriyon oluşturmayı yasakladığı halde, cinsiyet tercihini açıkça yasaklamaz ve daha da kötüsü üçüncü şahıslara ve bilimsel araştırma kurumlarına embriyon vermeye izin verir. Tamamen kararlılık gösterdiği tek şey –insan vücudu ürünleri için bir istisna tanımasına rağmen– parasal güdünün yokluğudur.[17]

Üremenin aracısı bilim değil, taşıyıcı bir insan vücudu olunca felsefi farklılıklar azalmış gibi görünüyor. Konuyla ilgili bazı irrasyonel tutkuları güçlü bir biçimde yakalayan manşetler "Kiralık Rahimler" diye haykırıyordu.

Taşıyıcı Annelik

Özellikle Kıta Avrupa'sında taşıyıcı annelerle ilgili ideolojik, ahlaki ve dinsel mahkûmiyet, küfürbazlığıyla daha önce soy ıslahına yönelik saldırıları anımsatmaktaydı. Yine de ilk örnekte doğa, rutin döllenmenin ötesinde bilimden küçük bir yardımla aldatılmaktaydı; oysa ikinci örnekte bilim, "şeytani evlat"ın üretimini yönlendirecekti. Bir örnekte insan gücü kimlik kurallarını ve insan vücudunun sırrını, diğerinde verili olarak yaşamın niteliğini düzenleyen kutsal ku-

ralları ihlal emekteydi. Bazı geleneksel toplumlarda kabul gören, en özgeci ve yüce biçimleriyle Kutsal Kitap'ın Sarah ve Meryem öykülerini anımsatan bir pratik, "başka bir kişi adına gebelik" bir şekilde bir eleştiri fırtınasının nesnesi haline geldi. Bazıları kadınların paralı asker gibi sömürüldüğü suçlamasında bulundu. Bazıları rahimde oluşan duygusal ve fizyolojik bağların önemini vurguladı. Bazıları çocuk terk etmenin kışkırtılmasını ve evlatlık alma kurallarının çarpıtılmasını suçladı. En hararetli savunulan suçlama şuydu: Taşıyıcı annelik kısırlığın bir tedavisi olarak sunulduğu halde, aslında bir vücudun başka bir vücutla, doğum annesinin vücudunu bir kuluçka gibi kullanan bir vücutla ikamesiydi.

Birleşik Devletler'de birkaç eyalet hariç, pek çok Batılı ülke taşıyıcı anneliğe karşı yasalar çıkardı.[18] Yine de taşıyıcı anneler binlerce çocuk doğurdu ve taşıyıcı anne yanlısı gruplar oluştu. Kamuoyunun çoğunluğu uygulamaya karşı olmasına rağmen, karşı çıkmanın nedenleri değişiktir. Rahimsiz doğmuş bir kadının taşıyıcı anne kullanmasının, şu anda uluslararası evlatlık çevrelerinde yaygın olan türden bir çocuk ticaretine bulaşmasından daha kötü olduğu ileri sürülebilir mi? Para yozlaştırıyorsa, kan naklinden organ nakline ve tedavi edilemeyen hastalıkların gerektirdiği uzun vadeli bakıma kadar uzanan diğer pazarlarda da yozlaştırır. Bu durum, taşıyıcı anneliğe özgü bir kötülük değildir. Aynı şekilde, bugün çok küçük çocukların gündüz bakım merkezlerine ve anaokullarına gönderilmeleri yaygındır. Bu, bir taşıyıcının rahminde beslenmekten daha az mı, yoksa daha fazla mı bozucudur? Anne-çocuk ilişkileri o kadar karmaşık ve sağlıklı büyümeyi teşvik etmesi olası faktörler o kadar çoktur ki, basit yasalar ya da belli yanıtlar önermek aptalca olur. Pek çok yargıcın genel olarak taşıyıcı annelik ilkesinin aleyhine karar vermekten çok sözleşmelerin feshi için teknik gerekçeler bulmayı tercih etmelerinin nedenini anlamak kolaydır.

Bununla birlikte, müstakbel taşıyıcıların hizmetlerini pazarlayan uzman aracıların mahkûm edilmeleri gerektiğini neredeyse herkes kabul etmeye hazırdır. Birçok ülke bu tür faaliyetlere ağır cezalar verdi ve taşıyıcılık sözleşmelerinin hükümsüz olduğunu ilan etti. Yine de kamuoyu baskısı bazı değişikliklere neden oldu.[19] İki tip taşıyıcılık çoğunlukla ayırt edilir: Kendi çocuğuna gebe kalan ve onu karnında taşıyan, fakat doğduktan sonra çocuktan vazgeçmeye karar veren kadın ile bilerek ve isteyerek başka biri için çocuk doğurmaya koyulan kadın. Para karşılığı çocuk doğurmanın mı, yoksa bir Fransız temyiz mahkemesinin 31 Mayıs 1991 tarihli bir kararında belirttiği gibi, "İnsan vücudu satılık değildir" ilkesini ihlal etmenin mi ayıp bir davranış olduğu konusunda daha köklü bir anlaşmazlık vardır.[20]

Nesep sorunları dışında taşıyıcı annelik, "pazarlık"ın mahiyetinin açıkça belirtilmesini gerektirir. Bireysel özgürlük gereğince ifade edilen bir çocuk arzusu, belli bir bedensel farklılaşmama avantajından yararlanan bir tür biyolojik şenliğe çözünür. Hekimin ebeveynin niyetlerine somut ifade vermekte sakınca görmediği tıbbi yardımla üremeyi haklı göstermek için bireyci bir felsefe kullanıldığı halde; taşıyıcı annelikte, tıp uzmanlarının, biyologların, çiftlerden oluşan grupların, vatandaş baskı gruplarının ve hatta entelektüellerin içinde yer aldığı kolektif bir çevrenin oluşumunu görürüz. Bütün bunlarda çocuğun çıkarı nerededir? Çocuğun adına kim konuşacak ve haklarını kim koruyacak? •

Birbiriyle yarışan çeşitli çıkarlar güçlerini hissettirdikçe, üremeyi özelleştirmenin sınırları daha da alenileşiyor. Ebeveyn rolleri aile ortamıyla birlikte değişiyor. Çocuğa en büyük tehdidi oluşturan şey yapay tekniklerin kullanılması değil –aile hukuku yüzyıllarca bir dizi uydurmaya dayandı– karmaşıklığıyla geleneksel ebeveyn-çocuk ilişkileri imgesini gölgeleyen bağlılıkların ve tercihlerin çoğalmasıdır. Kaç kişi üreme için tıbbi yardım almaya çalıştı ve gündelik gerçeklik ideal bir çocuk fantezisini yalanladığı için daha sonra kararından pişmanlık duydu? Kaç çocuk, ebeveynlerinin tıbbi yardımla doğumlarına yaptıkları duygusal yatırımın altında ezildi? Dondurulmuş bir embriyondan doğan, ebeveyninin Frosty (Buzlu) adını takmaya karar verdikleri küçük bir çocuğu düşünüyorum.

Üreme ebeveyn ile çocuk arasında biyolojik ve duygusal bağlar yaratmaktan fazlasını yapar. Diğer aile üyeleri de işin içine girer. Bir sperm verici varsa, onun ailesi de işin içindedir. Tıp uzmanları ve bilim insanları kendi rollerini oynarlar. Üreminin soyla ilgili ve etik imalar taşıyan sosyal ve simgesel işlevleri de vardır. Hiçbir kültür nesebi dünyaya getirmeye, anneliği gebeliğe ya da çocuğun çıkarlarını ebeveyninin isteklerine indirgeyemez. Hepimiz onaylamak istediğimiz değerleri tanımlama cesaretine sahip olmalıyız. Bir tip aile yapısına, bir tek annelik ve kadınlık görüşüne sarılmak isteyen yeni muhafazakârlığın tehlikeleri vardır; fakat serbest bir insan vücudu pazarına safça bir "bırakınız yapsınlar"cı inancın da tehlikeleri vardır. Tıbbi yardımla üremeyle başlayan tartışma genişleyip genel olarak soy ıslahı, bilimin insan mirası üzerindeki gücü tartışmasına dönüşüyor. "İnsan, gebe kalmanın düşlerinin tüm izlerinden yoksun bırakılabileceğini kabul etmek zorunda kalma tehlikesini henüz atlatmamıştır."[21]

Britanya 1990'da yeni bir aile yasası kabul ettikten sonra, Fran-

sız yasama organı biyotıp etiği alanında genel yönelimleri saptayarak ihtiyaç duyulan reformlara girişti. Fakat genel kamuoyu, hukuk bilginleri ve politikacılarla birlikte, neyin meşru olduğu neyin olmadığı konusunda bölünmüş duruyor ve bu alanda yasa çıkarmanın akıllıca olup olmadığını sorguluyor. Resmi raporlar birçok konuda çelişkilidir. Fiili vakalarla ilgili olguların yakından incelenmesi muazzam bir karmaşıklığı açığa çıkarır. Her gün yeni sorunlar ortaya çıkıyor ve insanların kendi kaderlerini değiştirme gücüyle birlikte tercihler de çoğalıyor. Fantezilerin ve korkuların musallat olduğu bir dönemden çıkıp, bir etik tercih zamanına yaklaşıyoruz. Umarız ki, totaliter olmaksızın evrensel olan tercihler yapmayı, herkesi birörnek genel bir yasaya tabi kılmadan hepimiz için bir şey inşa etmeyi biliriz. Üreme olanaklarının çokluğu, yaşamın aktarılmasında kadınların oynayabileceği birçok rol ataerkil düzenin bittiğinin, değerlerimizin sahiden ne olduğu konusunda yeniden düşünme zamanının geldiğinin kanıtıdır.[22]

beş

Kadınların Sesleri

Zamanımız İçin Sözler

Yirmi birinci yüzyıl kısmen öngörülemez, kısmen bugünün vârisidir. Tarihin üretildiği simya toplumsal cinsiyet ilişkilerinin diğer insan ilişkilerinden ayrı tutulamadığı bir simya olmasına rağmen, gelecek bugünün ve geçmişin erkeklerinin ve kadınlarının yapmayı başardıkları şey olacaktır.

Bu kitapla ve bu diziyle, Virginia Woolf'un *A Room of One's Own*'un (Kendine Ait Bir Oda) sonunda Shakespeare'in kız kardeşi, asla bir tek sözcük yazmayan "ölü kadın şair" için ifade ettiği isteğin gerçekleşmesine doğru bir adım herhalde attık. Bu kitabın sonunda sayfalarımızı bu yüzyılın iki kadınına, çok sayıda kadın arasından ikisine açmayı tercih ettik.

F.T.

Christa Wolf
"Nihai Çözüm"

Françoise Thébaud

1929'DA ALMANYA'NIN DOĞU KESİMİNDE, 1945'te Sovyet birlikleri ilerleyince ailesiyle birlikte terk ettiği Landsberg kasabasında doğan Christa Wolf Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı ve 1960'larda sadece yazılarında değil, komünist rejim ve Demir Perde'yle ilgili gündeme getirdikleri sorunlarla da görüşlerini ifade eden genç kuşak Doğu Alman yazarların sözcüsü oldu. Büyük bir özgünlükle çeşitli ebedi türlerden yararlandığı on beş eserle Wolf, en ünlü Doğu Alman yazarı oldu.

1976'da Doğu Almanya'da yayımlanan *A Model Childhood* bir anı değil, unutmayalım diye Nazizmin gündelik gerçekliğini bütün çıplaklığıyla ortaya koyarak sıradan antifaşist yazıların ötesine geçmeye çalışan bir "anımsatma", Wolf'un kendi ifadesiyle bir "yakarma"dır. Kitap, yazarın sorduğu ve cesaretle yanıtladığı sorulardan oluşur. Kitabın karmaşık yapısı iki karakteri kapsar ("sen", anlatıcı ve "o", çocuk Nelly) ve üç anlatı zamanı çerçeveyi çizer: 1929-1945 dönemi; anlatıcının 1971'de kardeşi ve kızı Lenka ile birlikte şimdi Polonya sınırları içinde olan doğduğu kent L.'ye yaptığı bir gezi ve son olarak, yazıldığı zaman.

"Nihai çözüm"le ilgili bu özette Wolf, ilk önce sıradan vatandaşların aldırmazlığıyla ya da Nazi retoriğini kabul edişleriyle başlayan bir suçta Almanların, kendisinin ve ailesinin sorumluluğunu araştırır.[1] Toplama kamplarından sağ kurtulan bir komünist, 1945'te başına gelenlere şaşırdığını söyleyen Nelly'nin annesine, "Peki nerede yaşıyordunuz?" diye sorar. Wolf geçmişin deneyimlerinin –özellikle, "aşılmaz bir engel[in] acı çekenleri özgürce yaşayanlardan ebediyen ayırdı"ğı bu benzersiz deneyimin– anneden kıza, kuşaktan kuşağa, ulustan ulusa nasıl aktarıldığına da bakar.

Geçmişin aşıldığına dair iyimser resmi görüşe meydan okuyan Wolf, vatandaşlarını ve okurlarını geçmişi yeniden incelemeye davet eder. "'Auschwitz' sözcüğü duyulunca aynı zamanda küçük 'Ben' sözcüğünü –geçmiş koşullu 'Ben' olabilirdim. Zorunda kalırdım. İtaat–

düşünmek zorunda kalmak gerçekten katlanılamazdır" diye yazsa da, bunu yapar. Bugün Almanya'nın yeniden birleşmesinden sonra, dışlayıcılığın ve nefretin birçok farklı yerde yeni yüzler aldığı bir zamanda, bu eseri yeniden okuyup üzerinde düşünmenin zamanıdır.

Nihai çözüm.

Bu sözcükleri ilk duyduğunuz zamanı unutmuşsunuz. Bu sözcüklere gerçek anlamlarını verdiğiniz zaman, savaş sonrası yıllar olmalı. Fakat o günden beri –bugüne kadar– her tüten baca seni "Auschwitz"i düşünmeye zorlar. Bu ad sürekli büyüyen bir gölge olur. Bugüne kadar bu gölgenin altında durmayı kendine yediremedin; çünkü aksi takdirde canlı olan imgelemin, kurban rolünü üslenmen ihtimaliyle yüzleşmekten kaçınır.

Aşılmaz bir engel, acı çekenleri özgürce yaşayanlardan ebediyen ayırır.

31 Temmuz 1941 –bir tatil günü, olasılıkla sıcak bir gün– Nelly bahçede kiraz ağacının altındaki gözde patates karığına uzanmış, karnında bir kertenkele güneşlenirken okuyor olabilir. Yazın radyo verandadaydı; Nelly özel haber bültenlerine geçileceğini duyuran sesi duyunca herhalde ayağa fırladı; belki de Almanların Rusya'daki ilerleyişiyle ilgili haberleri duymak için verandaya koştu. Babası artık savaşta değildi. Polonya muharebesinden sonra, onun yaş grubundaki askerler terhis edilmişti ve "ülkede garnizon görevine uygun" görülüp, L.'deki Bölge Komuta Merkezi'nin düzenli odasında astsubay olarak masa işine verilmişti.

Reichsmarshal Herman Göring'in Güvenlik Polisi Şefi ve Ulusal Güvenlik Başkanı Reinhard Heydrich'i Führer'in emriyle "Avrupa'daki Alman nüfuz alanlarında Yahudi sorununun nihai çözümü"yle görevlendirdiği günü Nelly az çok böyle geçirdi; aynı Heydrich, 24 Ocak 1939'da Nelly daha on yaşını doldurmamışken, Alman toprakları içinde nihai çözümü gerçekleştirme emri almıştı.

Bu iki tarih, diğer birçok tarihten daha fazla anımsanmalıdır . . .

Lenka'nın ders kitabının 207. sayfasında "II. Dünya Savaşı sırasında bütün Avrupa'daki faşist toplama kampları"nın bir haritası –6"×4"– vardır. Bu haritada kasabalar gösterilmez. Ana ırmaklarla birlikte Kuzey Denizi ile Baltık Denizi gösterilir: On altı büyük siyah nokta büyük toplama kamplarının işaretidir. Harita küçük noktalarla ("ikin-

ci derecede kamplar") ve küçük çarpılarla ("gettolar") doludur. Lenka'nın annesinin çocukluğunu ne tür bir manzarada geçirdiğiyle ilgili anlayışını fiziksel olarak duyumsayabilirsiniz. Chelmno, Treblinka ve olasılıkla Maidanek imha kamplarının coğrafi yerlerinden hareketle, bu kamplara taşınan insanların doğu demiryolu üzerinden L.'den de geçtikleri varsayılabilir. Auschwitz ve Belzek'e giden trenler olasılıkla güney güzergâhını kullandılar. Nelly ne savaş sırasında, ne savaştan sonra etrafında bu nakliyatlardan söz eden birine rastladı. O günlerde ailesinden hiç kimse Alman demiryollarında çalışmıyordu.

Lenka, bildiği kadarıyla sınıfındaki öğrencilerden pek çoğunun –kendisi de dahil– haritayı çok ayrıntılı incelemediğini söylüyordu. Bu haritanın kitaptaki diğer belgelerden daha fazla kendilerini ilgilendirdiğini hissetmediklerini (hissetmeleri *sağlanmamıştı*, diye düşünüyorsunuz) söylüyordu. Bu çocukların onları haritayı daha yakından incelemeye zorlayabilecek bir suçluluk duygusunu artık yaşamamalarının itiraz edilebilir olmaktan çok istenir olup olmadığını kendinize sorarsanız, biraz kızgınlıkla birlikte şaşkınlığınız yok olur: Üçüncü ve dördüncü kuşağa intikam Tanrısının dehşetli hükmü. Fakat sorun bu değil.

Ettersberg'in eski eğitim alanını ağır adımlarla yürürken mutlu bir biçimde elmalarını ve sandviçlerini yiyen sürülerce insanı, içinizi kızgınlıktan çok hayret ve korkuyla dolduran bir manzarayı izlediniz. Üstelik, Buchenwald kampındaki eski SS barakalarının bir tür turistik otele dönüştürülmesinin malzeme ve masraf tasarrufunun etkili bir yolu olduğunu birileri size açıklamaya çalıştı. O kişi "konukseverlik" sözcüğünü kullanmadı; fakat dediği şeyin özeti buydu ve sizin sorunuzu anlamıyordu: Herhangi birinin –örneğin yabancı bir turistin– o binada uyumaya gidebileceğini gerçekten düşünüyor muydu? İçtenlikle, ne demek istediğini anlamadım dedi. Eski toplama kamplarını ziyaret edenlerin kısa ziyaretleri süresince yemekten, içmekten, müzik dinleyip şarkı söylemekten uzak duracaklarına dair önermeniz, ona akıldışı gibi geldi. İçtenlikle, bunun gerçekçi olmadığını söyledi. İnsanları oldukları gibi kabul etmelisiniz. (Christa Wolf'un *A Model Childhood*'unun 11. bölümünden alıntı.)

Nelly Kaplan
"Kocalar, Sizi Selamlıyorum"

Françoise Thébaud

1934'TE DOĞAN ARJANTİN YERLİSİ, film yapımcısı Nelly Kaplan, şair olarak kullandığı müstear ismi Belen'den daha ünlüdür. Ne var ki, Gerçeküstücü çevre içinde her zaman hem film, hem edebiyatta çalıştı. Film yapımcısı olarak Abel Gance ile birlikte çalıştı ve daha sonra, Venedik Film Festivali'nde kendisine bir ödül kazandıran (kazandığı iki ödülden biri) ve film dünyasında bir karışıklığa neden olan *La Fiancée du pirate* (1969) da aralarında olmak üzere, konulu filmlerin yanı sıra çok sayıda kısa film yazdı ve üretti. Daha önce de sevme ve yaşama sanatı üzerine üç kısa, sıra dışı ve kışkırtıcı kitapçık yazmıştı: 1966'da bir araya toplanıp *Le Réservoir des sens* adıyla yayımlanan *La Géométrie dans les spasmes, La Reine des sabbats* ve *Et délivrez nous du Mâle.*

"Kocalar, Sizi Selamlıyorum", aynı anda hem esrarengiz ile erotiğin tamamen tersine dönmüş cinsiyet rolleri ve karakteristikleri biçiminde birbirine karıştığı feminist bir fantezi; hem 1950'lerin sonunda dünyaya hâlâ büyük ölçüde egemen olan erkeklerle küstahça bir alay; hem Pavlovcu psikoloji ve ilkel bir anaerkilliğin varlığıyla ilgili çağdaş tartışmaların içine sokulan mizahi bir tuğladır. (Bu arada, Fransızca başlık "Je vous salue, maris", Hail Mary'nin ilk cümlesiyle –"Je vous salue, Marie . . ."– kasten neredeyse aynıdır.) Bu özetin tadı çıkarılmalıdır ve editör, önceden düşünülmüş her türlü kötülüğü yadsır.

Birkaç bin yıldır dünya yeniden anaerkil bir rejim altında yaşıyordu.

Kadınlar savaşı kazandı. Ve büyük kazandılar. Şimdi onların eski köleliklerinin bedelini ödüyoruz; yani biz erkekler. Ve binlerce yılın bedelini ödüyoruz.

Gerçi bazen değişimin olanaklı olduğunu umut ettim. Dünya tarihinde günler günleri izler, fakat hiçbiri diğerine benzemez. Ve umudun nedenlerini ararken tarihin eserleri-

ne yönelirim. Aslında okumayı hâlâ seven birkaç erkekten biriyim. Gönderildiğim hücrede geçirdiğim uzun günler süresince atalarımızın eserlerini okudum. Onları anlıyorum bile. Statüme rağmen, zekâm ortalamanın üzerinde gibi görünüyor. Kuşkusuz, beni özel denetim altında tutmalarının nedeni budur. Fakat bu durum, uzak geçmişte, anaerkillikten çok önce dünyanın neye benzediğini açığa vuran eserleri yutmamı engellemez. Beni düş kurmaya sevk eder. Boşuna. Çünkü durumumuzdan asla kurtulamayız. Aslında, umut sadece bir yanılsama olabilir. Onlardan kurtulamayız. Her şeyi hayranlık verici bir biçimde, özsel olanlara sahip olmamız için düzenlemişler: Bir yatak, yiyecek, hatta konfor. Başka bir ifadeyle, bizi herhangi bir hapishane parmaklığından daha güvenli bir biçimde hapseden bir tür anestezi, zihinsel bir felç. Bazen bir ayaklanma başlatmaya kalkıştığımda, arkadaşlarım panik içinde bana bakar ve kuşku içinde benden uzaklaşırlar: Anlamıyorlar. Hatta beni kınayabilirler bile. Zayıflığı ve sinsi tarzlarıyla ebedi erillik budur. Zayıf cinsiyete pek güvenilemez.

Elbette bu lüks ve şehvet evinde her kaprisimiz karşılanır. Gündüzleri keyifli tembellikle, geceleri zevk içinde geçer. Bize iyi davranıldığı ve asla –ya da hemen hemen asla– cezalandırılmadığımız da doğrudur.

Fakat mutlu değilim.

Bunu biliyorlar. Onları duyar gibiyim: "Asla mutlu olmayacaksın" diyorlar bana. "Çok fazla düşünüyorsun, neden? Razı olmak daha kolaydır. Ne olursa olsun, erkeğin durumunu asla değiştiremezsin."

Tatlı sesini kızgınlıkla bezeyen biri, "Yerleşmiş bir olguyu değiştiremezsin. Büyük yaratıcıların tümünün kadın olmasına nasıl açıklıyorsun?" diye ekledi.

Haklılar, biliyorum. Erkekler asla bir şey icat etmezler. Asla etkileyici bir şey yaratmazlar. Kadınlar her zaman haklıdır, tedavisi olanaksız aptallığımıza kederlenmiş gibi göründüklerinde bile. Fakat, ne yapmalı? Binlerce yıllık gerilik bizi mahvetmiş.

Sakini olduğum bu evde günler ve aylar geçiyor. Çocukluğumdan beri, kadınların ağır iş ve sorumluluk günlerinin yorgunluğunu unutmamak için buraya gelip yaptıkları ayinlerin tüm inceliklerinden haberdardım.

İleri Zevk Araştırmaları Enstitüsü'nden (İZAE) mezun olur olmaz, buraya girdim. Açıkça doğuştan olağanüstü yetenek-

liyim, hatırı sayılır ölçüde sezgiliyim, bazen yumuşak, her zaman verimliyim. Onlar her şeyi düşündüğüne göre, ben nasıl düşünemem? İğrençleştiklerinde bile, onlara hizmet etmeye koşullanmışız. Başka bir şey yapmaktan âciziz. Ne yazık ki, nefis zayıftır ve onlar tüm kitapları okumuş. Sonunda bir yirminci yüzyıl profesörünün bilimsel deneyleri onlara aramakta oldukları yanıtı veriyordu. Bunu başarıyla pratiğe uyguladılar. İZAE'de geçen uzun yıllar boyunca, bizde mutlu duygular uyandırdıkları her seferinde (ve ne yapmaları gerektiğini biliyorlardı), tüm laboratuvarlarda bir zil sesi duyulurdu. Bu türden çok sayıda denemeden sonra, bu bizde koşullu bir refleks yarattı; öyle ki, her seferinde bir zilin en baygın sesini duyuyorduk. . . . Kısaca, ne kadar çirkin olursa olsun bir kadın ne zaman bizi ziyarete gelse, odalarımıza kurulan akıllı bir zil sistemi bizi otomatik olarak (neredeyse) tükenmez kurbanlara dönüştürüyordu.

Bir gün işler belki yine değişir. Sezgim bana yeni yöneticilerin ilk Büyük Yıkım'dan sonra ortaya çıkan tuhaf mutanlar, gözlerinden altın tozlar fışkıran savaşçı iki-eşeyliler olacağını söylüyor. Şimdilik hâlâ bize hizmet ediyorlar. Fakat tuhaf gülüşleri beni aldatmıyor, güçleri konusunda yanılmadığım gibi. Biz erkekler ve bugün bizi yöneten kadınlar gelecek yüzyıllarda yok olacağız.

Fakat tüm bunlar gelecekte olacak. Şu anda, merdivende odama doğru gelen ayak seslerini duyuyorum. Kapı açılıyor. Dönemeyecek kadar yorgunum, bu yüzden gözlerim kapalı, hareketsiz yatıyorum.

Başka bir kadın . . .

Yaklaşıyor ve aşırı Martian içmekten ötürü geveleyen bir sesle beni selamlıyor. Sonra üstümdekileri çıkarmaya başlıyor. Güzel mi, yoksa sinsi mi? Sanırım gözlerimi açıp anlamanın zamanıdır. Fakat çanların tatlı sesi bendeki tüm doğru yanıtları aklıma zaten getiriyor. Ve gözlerimi kapalı tutmayı, kendimi teslim olmuş ve mutlu bırakmayı tercih ediyorum.

Hiçbir başkaldırı olanaklı değildir. Anaerkillik geri dönmüştür. (Belen [Nelly Kaplan], *Le Réservoir des sens*, Paris: La Jeune Parque, 1966'dan.)

Notlar

Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları

1 Elizabeth Badinter'nin *L'Un est l'autre: des relations entre hommes et femmes*'ının (Paris: Odile Jacob, 1986) başlığının gösterdiği gibi.

2 Bu tartışmalara katılanlar arasında bu kitabın birkaç yazarı da vardır, özellikle Michelle Perrot, Joan Scott ve Gisela Bock. Bkz. ek okuma için önerilen kaynakça. Mükemmel bir kaynak: Karen Offen, Ruth Pierson ve Jane Rendall, ed., *Writing Women's History: International Perspectives* (Londra: International Federation for Research in Women's History, 1991), özellikle Gisela Bock'un bölümü "Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History".

3 Françoise Picq, "Le Féminisme bourgeois: une théorie élaborée par les femmes socialistes avant la guerre de 14", *Stratégies des femmes* (Paris: Tierce, 1984) içinde; bu kolektif çalışmanın Amerikan basımı: Judith Friedlander, ed., *Women in Culture and Politics: A Century of Change* (Bloomington: Indiana University Press, 1986); Nancy F. Cott, *The Grounding of Modern Feminism* (New Haven: Yale University Press, 1987); Bock, "Challenging Dichotomies"; Joan Scott, "Deconstructing Equality-Versus-Difference: or, The Uses of Poststructuralist Theory for Feminism", *Feminist Studies* 14, s (1988); Karen Offen, "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach", *Signs* 14, 1 (1988).

4 *Savoir et différence des sexes: Cahiers du Grif* 45, özel sayı (Güz 1990).

5 Bkz. bu dizinin dördüncü cildinde Joan Scott'ın denemesi.

6 Margarete Buber-Neumann, *Milena* (Paris: Seuil, 1988); *Milena Kafka's Freundin*'in (Albert Langen-Georg Müller Verlag, 1977) çevirisi; aynı yazar, *Als Gefangene bei Stalin and Hitler* (Stuttgart: Seewald Verlag, 1985).

7 Bkz. Mathilde Dubesset ve Michelle Zancarini-Fournel, "Parcours de femmes: réalités et représentations, Saint-Etienne 1850-1950", tez, Lyon 2 Üniversitesi, 1988 (Yves Lequin'in yönetiminde).

8 Roger-Henri Guerrand ve Francis Ronsin, *Le Sexe apprivoisé: Jeanne Humbert et la lutte pour le contrôle des naissances* (Paris: La Découverte, 1990); Felicia Gordon, *The Integral Feminist: Madeleine Pelletier, 1874-1939* (Londra: Polity Press, 1990).

9 Birçok eser arasında bkz. Gérard Cholvy ve Yves-Marie Hilaire, *Histoire religieuse de la France contemporaine,* cilt 2 *(1880-1930)* ve cilt 3 *(1930-1988)* (Toulouse: Privat, 1986 ve 1988); ve Sylvie Fayet-Scribe, *Associations féminines et catholicisme, XIXe-XVe siècle* (Paris: Les Editions Ouvrières, 1990). Ayrıca bkz. René Rémond, ed., *Société sécularisée et renouveau religieux, XXe siècle*, René Rémond ve Jacques Le Goff, ed., *L'Histoire de la France religieuse*'ün dördüncü cildi.

10 Etienne-Emile Baulieu, *Génération pilule* (Paris: Odile Jacob, 1990).
11 Bkz. Yvonne Knibiehler ve Régine Goutalier, *La Femme au temps des colonies* (Paris: Stock, 1985).
12 Bkz. Victoria de Grazia'nın bölüm 2'de anılan makaleleri; ayrıca bkz. Shari Benstock, *Femmes de la rive gauche, Paris 1900-1940* (Paris: Editions des Femmes, 1987).
13 Françoise Collin, "Ces études qui sont 'pas tout'. Fécondité et limites des études féministes", *Cahiers du Grif* 45 (Güz 1990).
14 Örneğin bkz. "Histoire et sciences sociales: un tournant critique", *Annales ESC* 6 (Kasım-Aralık 1989).

Kadınların Ulusallaştırılması

1 Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la mémoire* (Paris: La Découverte, 1987), İngilizceye çeviren Jeffrey Mehlmann, *Assassins of Memory: Essays on the Denial of the Holocaust* (Boulder: Colorado University Press, 1993). Tarihçiler arasında faşizmin revizyonist yorumlarıyla *(Historikerstreit)* ilgili tartışma konusunda bkz. *Devant l'histoire: la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi* (Paris: Cerf, 1988). [İngilizce, özellikle bkz. Charles Maier, *The Unmasterable Past* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).]
2 Rita Thalmann, *La Tentation nationaliste, 1914-1945* (Paris: Deuxtemps Tierce, 1990).
3 Liliane Kandel, "Féminisme et nazisme", *Les Temps Modernes,* Mart 1990, s. 17-53, alıntı s. 41'de.
4 Rita Thalmann, *Protestantisme et nationalisme en Allemagne de 1900 à 1945* (Paris: Klincksieck, 1976); aynı yazar, *Etre femme sous le IIIe Reich* (Paris: Robert Laffont, 1982); aynı yazar, ed., *Femmes et fascismes* (Paris: Tierce, 1986); Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (New York: St. Martin's Press, 1986).
5 Djamila Amrane, *Les Femmes algériennes dans la guerre* (Paris: Plon, 1991).
6 Anne Steiner ve Loïc Debray, *La Fraction Armée rouge: Guérilla urbaine en Europe occidentale* (Paris: Méridiens Klincksieck, 1988).
7 Emmanuel Reynaud, *Les Femmes, la violence et l'armée* (Paris: Fondation pour les Études de Défense Nationale, 1988).

1. Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi

Bana kaynakça, kitap ve makale gönderen meslektaşlara ve dostlara teşekkür etmek isterim: Almanya için Ute Daniel, Christiane Eifert ve Karin Hausen'e; Büyük Britanya için Sîan Reynolds ve Deborah Thom'a; İtalya için Michela de Giorgio'ya; Birleşik Devletler için Margaret R. Higonnet, Nancy R. Jaicks ve Joan W. Scott'a.

1 Aktaran J. Stanley Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920s* (New Haven: Yale University Press, 1973), s. 20.
2 Aktaran Françoise Thébaud, *La Femme au temps de la guerre de 14* (Paris: Stock, 1986), s. 16.
3 Antoine Prost, *Les Anciens Combattants et la société française* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977) ve "Les Monu-

ments aux morts. Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?", Pierre Nora, ed., *Les Lieux de mémoire* (Paris: Gallimard, 1990) içinde, s. 195-225; Renato Monteleone, Pino Sarasini, "I monumenti italiani ai caduti della Grande Guerra", Diego Leoni ve Camillo Zadra, ed., *La Grande Guerra: esperienza, memoria, immagini* (Bologna: Il Mulino, 1986) içinde, s. 631-662.

4 Anne-Marie Sohn, "La Garçonne face à l'opinion publique", *Le Mouvement Social* 80 (1972) ve bu kitaptaki denemesi.

5 1920'lerde Carnegie Uluslararası Barış Vakfı ile Yale University Press, I. Dünya Savaşı'nın ekonomik ve sosyal tarihini oluşturan kapsamlı bir dizi yayımlamaya başladı.

6 Georges-Henri Soutou, *L'Or et le sang: les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale* (Paris: Fayard, 1989).

7 Fransa için bkz. özellikle Jean-Jacques Becker, *1914, comment les Français sont entrés dans la guerre* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977) ve *Les Français dans la Grande Guerre* (Paris: Robert Laffont, 1980); Prost, *Les Anciens Combattants;* Jean-Louis Robert, "Ouvriers et mouvements ouvriers parisiens pendant la Grande Guerre et l'immédiat après-guerre: histoire et anthropologie", tez, Paris II Üniversitesi, 1989. Almanya ve Büyük Britanya konusunda bkz. Gerald D. Feldman, *Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918* (Berlin-Bonn, 1985); Jürgen Kocka, *Klassengesellschaft im Krieg: Deutsche Sozialgeschichte 1914-1918* (Göttingen, 1978); Arthur Marwick, *The Deluge: British Society and the First World War* (Londra: The Bodley Head, 1965); Jay Winter, *The Great War and the British People* (Londra, 1985); Richard Wall ve Jay Winter, ed., *The Upheaval of War: Family Work, and Welfare in Europe, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

8 David Mitchell, *Women on the Warpath: The Story of the Women of the First World War* (Londra: Jonathan Cape, 1966); Arthur Marwick, *Women at War, 1914-1918* (Fontana Paperbacks, 1977) ve *War and Social Change in the Twentieth Century: A Comparative Study of Britain, France, Germany, Russia, and the United States* (Londra, 1979).

9 Gail Braybon ve Penny Summerfield, *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars* (Londra: Pandora, 1987).

10 Yazarın yaptığı ve 1 Mayıs 1984'te Antenne 2'de "Dossiers de l'ecran" programında yayınlanan söyleşiler.

11 James F. MacMillan, *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society, 1870-1940* (Brighton: The Harvester Press, 1981).

12 Burada kuşaksal bir etkinin iş başında olduğu Büyük Britanya örneğinde özellikle açıktır: bkz. Gail Braybon, *Women Workers in the First World War* (Londra: Croom Helm, 1981) ve Braybon ve Summerfield, ed., *Out of the Cage* ve Deborah Thom, "Women and Work in Wartime Britain", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde s. 297-325.

13 Michelle Perrot, "The New Eve and the Old Adam: French Women's Condition at the Turn of the Century", Margaret Higonnet vd., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (New Haven: Yale University Press, 1987) içinde, ayrıca Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot, ed., *Kadınların Tarihi,* cilt 4'teki denemesi; Laurence Klejman ve Florence Rochefort, *L'Egalité en marche: le féminisme sous la Troisième République* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques/Editions des Femmes, 1989); Anne-Marie Käpelli, "Feminist Sahneler", Fraisse and Perrot, ed., *Kadınların Tarihi,* cilt 4 içinde.

14 Ute Daniel, *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989).

15 Harvard Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Merkezi'nin düzenlediği kolokyum. Tebliğlerin çoğu Higonnet vd., ed., *Behind the Lines*'ta toplandı. Ayrıca bkz. Michelle Perrot'nun değerlendirmesi, "Sur le front des sexes: un combat douteux", *Vingtième Siècle* 3 (Temmuz 1984).

16 Joan W. Scott, "Rewriting History", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde s. 21-30.

17 Françoise Thébaud, "Le Féminisme à l'épreuve de la guerre", Rita Thalmann, ed., *La Tentation nationaliste, 1914-1945* (Paris: Deuxtemps Tierce, 1990) içinde; Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, *Féminisme et syndicalisme en France* (Paris: Anthropos, 1978).

18 Becker, *1914;* Jürgen Reulecke, "Männerbund versus the Family: Middle-class Youth Movements and the Family in the Period of the First World War", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 439-451.

19 Eric J. Leed, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), bl. 2.

20 Annette Tapfert, ed., *Despatches from the Heart: An Anthology of Letters from the Front during the First and Second World Wars* (Londra: Hamish Hamilton, 1984), aktaran Bonnie Smith, *Changing Lives: Women in European History since 1700* (Lexington: D.C. Heath and Company, 1989); André Kalın, *Journal de guerre d'un Juif patriote, 1914-1918* (Paris: Jean-Claude Simoën, 1978).

21 Annelise Maugue, *L'Identité masculine en crise au tournant du siècle* (Marsilya: Rivages, 1987); Françoise Thébaud, *La Femme au temps de la guerre de 14,* s. 36-39.

22 Aktaran Marwick, *Women at War,* s. 27 ve Thébaud, "Le Féminisme", Thalmann, ed., *La Tentation nationaliste* içinde s. 21.

23 Higonnet vd., ed., *Behind the Lines,* s. 210'da tıpkıbasımı yapılan afiş.

24 Marianne Walle, "Contribution à l'histoire des femmes allemandes entre 1848 et 1920 à travers les itinéraires de Louise Otto, Hélène Lange, Clara Zetkin et Lily Braun", doktora tezi, Paris VII Üniversitesi, 1989; aynı yazar, "Féminisme et nationalisme dans *Die Frau*", Thalmann, ed., *La Tentation nationaliste* içinde.

25 Aktaran Marwick, *Women at War,* s. 107.

26 Aktaran Thébaud, *La Femme au temps,* s. 25.

27 Patrick Fridenson, ed.,*1914-1918: L'autre front, Cahier du Mouvement Social* 2 (Paris: Les Editions Ouvrières, 1977).

28 Daniel, *Arbeiterfrauen;* Ute Daniel, "Fiktionen, Friktionen, und Fakten-Frauenlohnarbeit im ersten Weltkrieg", Günter Mai, ed., *Arbeiterschaft 1914-1918 in Deutschland* (Düsseldorf, 1985) içinde, ve "Women's Work in Industry and Family: German, 1914-1918", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde s. 267-296.

29 Richard Bessel, "Keine allzu grosse Beunruhigung des Arbeitsmarktes. Frauenarbeit and Demobilmachung in Deutschland nach dem ersten Weltkrieg", *Geschichte and Gesellschaft* 9 (1983): 211-229.

30 Alastair Reid, "The Impact of the First World War on British Workers", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 221-233.

31 Thom, "Women and Work"; Richard Wall, "English and German Families and the First World War, 1914-1918", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde s. 43-105.

32 Marwick, *Women at War,* s. 83-114; Jenny Gould, "Women's Military Service in First World War Britain", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 114-125.

33 Esther Newton ve Carroll Smith-Rosenberg, "Le Mythe de la lesbienne et la femme nouvelle: pouvoir, sexualité et légitimité, 1870-1930", *Stratégies des femmes* (Paris: Tierce, 1984) içinde, s. 274-311; Gudrun Schwarz, "L'Invention de la lesbienne par les psychiatres allemands", aynı yer, s. 312-328. Ayrıca bkz. Judith Walkowitz, "Tehlikeli Cinsellikler", Fraisse ve Perrot, ed., *Kadınların Tarihi,* cilt 4 içinde.

34 Aktaran Cornelie Usborne, "Pregnancy Is the Woman's Active Service. Pronatalism in Germany during the First World War", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 389-415.

35 Aktaran Daniel, "Fiktionen", s. 308.

36 Aktaran Thébaud, *La Femme au temps,* s. 38 ve 182

37 Thom, "Women and Work"; Diana Condell ve Jean Liddiard, *Working for Victory? Images of Women in the First World War, 1914-1918* (New York: Routledge & Chapman Hall, 1988).

38 Aktaran Simonetta Ortaggi Cammarosano, "Testimonianze proletarie e socialiste sulla guerra", Leoni ve Zadra, ed., *La Grande Guerra* içinde, s. 577-604.

39 Braybon ve Summerfield, *Out of the Cage*'de tıpkıbasımı yapılan fotoğraflar.

40 Harriot Stanton Blatch, *Mobilizing Woman-Power* (New York: The Woman Press, 1918), s. 54-55. "İyi zaman" sözcükleri, İngiliz feminist C. Gasquoine Hartley, *Women's Wild Oats* (New York, 1920) s. 38'den alınmıştır, aktaran William I. O'Neill, *Feminism in America: A History* (New Brunswick and Oxford: Transaction Publishers, 1989), s. 189; "güzel zaman" ise Lorine Pruette'ten, aktaran Lemons, *The Woman Citizen,* s. 15.

41 Sandra M. Gilbert, "Soldier's Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War", Higonnet, vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 197-226; "Tüm dünya tepetaklaktır", Nina Macdonald'dan bir dizedir, aktaran Catherine Reilly, ed., *Scars upon My Heart: Women's Poetry and Verse of the First World War* (Londra: Virago, 1981). Gilbert'in iyimser çözümlemesine, Helen M. Cooper ve diğerleri bazı bakımlardan meydan okumuştur: *Arms and the Woman: War, Gender, and Literary Representation* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989), özellikle May Sinclair ile ilgili.

42 Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press, 1975); Leed, *No Man's Land.*

43 Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness and English Culture* (New York: Pantheon, 1985), ve "Rivers and Sassoon: The Inscription of Male Gender Anxieties", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde s. 61-69.

44 Stéphane Audoin-Rouzeau, *14-18: les combattants des tranchées* (Paris: Armand Colin, 1986).

45 Clara Malraux, *Le Bruit de nos pas: apprendre à vivre* (Paris: Grasset, 1986).

46 Aktaran Marwick, *Women at War,* s. 107; Marie ve Irène Curie konusunda bkz. Robert Reid, *Marie Curie, derrière la légende* (Paris: Editions du Seuil, 1979); Françoise Giroud, *Une femme honorable* (Paris: Fayard, 1981); Noëlle Loriot, *Irène Joliot-Curie* (Paris: Presses de la Renaissance, 1991).

47 Michelle Perrot, "Sur le front des sexes: un combat douteux", *Vingtième siècle* 3, 71 (Temmuz 1984); ayrıca bkz. Philippe Ariès ve Georges Duby, ed., *A History of Private Life,* cilt 4 ve 5 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989-90).

48 Örneğin Fransa için bkz. Louise Deletang, *Journal d'une ouvrière parisienne*

pendant la guerre (Paris, 1935), ve Marguerite Lesage, *Journal de guerre d'une Française* (Paris, 1938).

49 Paola di Cori, "Il doppio sguardo. Visibilità dei generi sessuali nella rappresentazione fotografica (1908-1918)", Leoni ve Zadra, ed., *La Grande Guerra* içinde s. 765-800; aynı eserde ayrıca bkz. Michela De Giorgio, "Dalla 'Donna Nuova' alla donna della 'nuova' Italia", s. 307-329.

50 Maurine Weiner Greenwald, *Women, War and Work: The Impact of World War I on Women Workers in the United States* (Westport: Greenwood Press, 1980).

51 William J. Breen, "Black Women and the Great War: Mobilization and Reform in the South", *The Journal of Southern History* 44 (Ağustos 1978); David M. Kennedy, *Over Here: The First World War and American Society* (New York: Oxford University Press, 1980).

52 Ida Clyde Clarke, *Uncle Sam Needs a Wife* (Chicago, 1925), s. 5, aktaran O'Neill, *Feminism in America*, s. 193.

53 Evelyne Diebolt ve Jean-Pierre Laurent, *Anne Morgan: une Américaine en Soissonnais (1917-1952)*, Association Médico-sociale Anne Morgan tarafından özel olarak yayımlandı, 1990.

54 Valerie J. Conner, "'The Mothers of the Race' in World War I. The National War Labor Board and Women in Industry", *Labor History* 21 (Kış 1980).

55 A. Mignon, Üçüncü Ordu'nun başhekimi, aktaran Thébaud, *La Femme au temps de la guerre de 14*, s. 93; hemşireler konusunda ayrıca bkz. Yvonne Knibiehler, ed., *Cornettes et blouses blanches: les infirmières dans la société française 1880-1980* (Paris: Hachette, 1984); Evelyne Diebolt, *La Maison de santé protestante de Bordeaux, 1863-1934* (Toulouse: Erès, 1990); Marie-Françoise Colliere, *Promouvoir la vie* (Paris: Inter-Editions, 1982).

56 Thébaud, *La Femme au temps de la guerre de 14*, s. 147-158; Anna Bravo, "Per una storia delle donne: donne contadine a prima guerra mondiale", *Societa a historia* 10 (1980).

57 Jeanne Bouvier, *Mes mémoires* (Paris: Découverte/Maspéro, 1983); Sylvia Pankhurst, *The Home Front* (Londra: Hutchinson, 1932).

58 *1914-1918: l'autre front* içinde, bkz. Gerd Hardach, "La Mobilisation industrielle en 1914-1918: production, planification et idéologie"; Alain Hennebicque, "Albert Thomas et le régime des usines de guerre, 1915-1917"; Mathilde Dubesset, Françoise Thébaud, Catherine Vincent, "Les Munitionnettes de la Seine".

59 Robert, "Ouvriers et mouvement", bölüm 11 ve 12.

60 Örneğin bkz. Monica Cosens, *Lloyd George's Munition Girls* (Londra: Hutchinson, 1916), aktaran Braybon, *Out of the Cage*, ya da Marcelle Capy, "La Femme à l'usine", *La Voix des Femmes* (17 Kasım, 17 Aralık, 18 Ocak).

61 Büyük Britanya'da The Women's Employment Committee and The Health of Munitions Workers Committee, Fransa'da Comité du Travail Féminin ve Almanya'da Der Nationale Ausschuss für Frauenarbeit im Kriege.

62 Daha önce anılan Gail Braybon ve Ute Daniel'in eserleri dışında bkz. Laura Lee Downs, "Women in Industry, 1914-1939: The Employer's Perspective: A Comparative Study of the French and British Metals Industry", tez, Columbia Üniversitesi, 1987; ve Annie Fourcaut, *Femmes à l'usine en France dans l'entre-deux-guerres* (Paris: Maspéro, 1982).

63 Alain Corbin, *Filles de noce: misère sexuelle et prostitution au XIXe siècle* (Paris: Aubier-Montaigne, 1978); Emilio Franzina, "Il tempo libero dalla guerra: Case del soldato e postriboli militari", Leoni ve Zadra, ed., *La Grande Guerra* içinde, s. 161-230

64 Colette, "La Chambre éclairée", *Les Heures tongues* (Paris, 1917).
65 Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War*, giriş ve "Social Policy and Family Ideology" üzerine bölüm 4.
66 Cicely Hamilton, "Non-Combatant", Reilly, ed., *Scars upon My Heart* içinde.
67 Karin Hausen, "The German Nation's Obligations to the Heroes' Widows of World War I", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 126-140.
68 Richard Soloway, "Eugenics and Pronatalism in Wartime Britain", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 369-388.
69 Jay Winter, "Some Paradoxes of the First World War", ve Peter Dewey, "Nutrition and Living Standards in Wartime Britain", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 9-42 ve 197-220.
70 Ute Daniel, "The Politics of Rationing versus the Politics of Subsistence: Working-Class Women in Germany, *1914-1918*", Roger Fletcher, ed., *Bernstein to Brandt: A Short History* o *f German Social Democracy* (Londra, 1987) içinde; Michelle Perrot, "La Femme populaire rebelle", *L'Histoire sans qualités* (Paris: Galilée, 1979) içinde ve bu dizinin 4. cildindeki denemesi.
71 Lynne Layton, "Vera Brittain's Testament(s)", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 70-83.
72 Romain Rolland'ın çağrısı, International Woman Suffrage Alliance'ın dergisinde ve Henri Guilbeaux'nun dergisi *Demain*'de yayımlandı.
73 Odette Thibault, ed., *Féminisme et pacifisme: même combat* (Paris: Les Lettres Libres, 1985).
74 Feminizm konusunda bkz. not 13 ve 24 ve elbette Richard J. Evans'ın üç kitabına: *The Feminist Movement in Germany 1894-1933* (Londra: Sage Publications, 1976); *The Feminists: Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australasia, 1840-1920* (Londra: Croom Helm, 1977); ve *Comrades and Sisters: Feminism, Socialism and Pacifism in Europe, 1870-1945* (Sussex: Wheatsheaf Books, 1987).
75 Anne Wiltsher, *Most Dangerous Women* (Londra, 1985); Evans, *The Feminist Movement in Germany;* O'Neill, *Feminism in America*, s. 169-185.
76 Barbara J. Steinson, "The Mother Half of Humanity: American Women in the Peace and Preparedness Movements in World War I", C. Berkin ve C. Lovett, ed., *Women, War and Revolution* (New York: Holmes and Meier, 1980) içinde, s. 259-285; Linda Schott, "The Woman's Peace Party and the Moral Basis for Women's Pacifism", *Frontiers* 8, 2 (1985).
77 Hélène Brion, *La Voie féministe* (Paris: Syros, 1978); Charles Sowerwine, *Les Femmes et le socialisme* (Paris: Presses de la FNSP, 1978); Robert, *Ouvriers et mouvement ouvrier.*
78 Örneğin, "La Désunion des prolétaires 1889-1919", *Mouvement Social* 147 (Nisan-Haziran 1989).
79 Gilbert, "Soldiers' Heart", s. 223.
80 Feminizm konusunda daha önce anılan eserlere ek olarak bkz. Steven C. Hause, *Hubertine Auclert: The French Suffragette* (New Haven: Yale University Press, 1987), ve aynı yazar, "More Minerva than Mars: The French Women's Rights Campaign and the First World War", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 99-113.
81 Eleanor Lerner, "Structures familiales, typologie des emplois et soutien aux causes féministes à New York (1915-1917)", *Stratégies des femmes* içinde, s. 424-442.
82 Roger-Henri Guerrand ve Francis Ronsin, *Le Sexe apprivoisé: Jeanne Hum-*

bert et la lutte pour le contrôle des naissances (Paris: La Découverte, 1990); Angus Maclaren, *Sexuality and Social Order* (New York: Holmes and Meier, 1983).

83 "Özel yaşama geri dönüş akını" konusunda bkz. Albert Hirschman, *Shifting Involvements* (Princeton: Princeton University Press, 1982); ve M. Capy, aktaran Thébaud, *La Femme*, s. 283.

84 Braybon, *Out of the Cage*, s. 115-132; Bessel, "Keine allzu grosse Unberuhigung"; Susanne Rouette, "Die Erwerbslosenfürsorge für Frauen in Berlin nach 1918", IWK 21 (1985): 295-308, ve aynı yazar, "'Gleichberechtigung' ohne 'Recht auf Arbeit': Demobilmachung der Frauenarbeit nach dem Ersten Weltkrieg", Christiane Eifert ve Susanne Rouette, ed., *Unter allen Umständen: Frauengeschichte(n) in Berlin* (Berlin: Rotation, 1986) içinde.

85 Margaret Ward, *Unmanageable Revolutionaries: Women and Irish Nationalism* (Londra: Pluto Press, 1983).

86 Paul Géraldy, "Femmes", *La Guerre, Madame* (Paris, 1936) içinde.

87 Bu söyleşiyi yapan Evelyne Diebolt'a teşekkür ederim.

88 Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, 2 cilt (Frankfurt: Roter Stern, 1977-78); Reulecke, "Männerbund".

89 Jacques Le Rider, *Modernité viennoise et crises de l'identité* (Paris: Presses Universitaires de France, 1990), ve aynı yazar, "Karl Kraus, satiriste de la femme en guerre", Thalmann, ed., *La Tentation nationaliste* içinde, s. 63-75.

90 Françoise Thébaud, *Quand nos grands-mères donnaient la vie: la maternité en France dans l'entre-deux-guerres* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1986); "modern dünyanın serüvencileri" ifadesi, ise aile taraftarı yazar Henry Bordeaux'dan alınmıştır, aktaran Charles Péguy.

91 Higonnet ve Higonnet, "The Double Helix", Higonnet vd., ed., *Behind the Lines* içinde, s. 31-47.

92 Thébaud, *La Femme*, s. 291; J.L. Robert, "Women and Work in France during the First World War", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 251-266.

93 Sylvie Zerner, "Travail domestique et forme de travail. Ouvrières et employées entre la Première Guerre mondiale et la grande crise", doktora tezi, Paris X-Nanterre Üniversitesi, 1985; Downs, "Women in Industry".

94 Yvonne Knibiehler, *Nous les assistantes sociales* (Paris: Aubier-Montaigne, 1981); aynı yazar, *Cornettes et blouses blanches;* aynı yazar, "Le Docteur Simone Sédan et la protection de l'enfance à Marseille", Jean Antoine Gili ve Ralph Schor, ed., *Hommes. Idées. Journaux. Mélanges en l'honneur de Pierre Guiral* (Paris: Editions Ouvrières, 1990) içinde; Sylvie Fayet-Scribe, *Associations féminines et catholicisme: de la charité à l'action sociale* (Paris: Editions Ouvrières, 1990); aynı yazar, *La Résidence sociale de Levallois-Perret (1896-1936): la naissance des centres sociaux en France* (Toulouse: Erès, 1990).

95 Susan Pedersen, "Gender, Welfare and Citizenship in Britain during the Great War", *The American Historical Review* 95, 4 (Ekim 1990).

96 Dominique Desanti, *La Femme au temps des années folles* (Paris: Stock-Laurence Pernoud, 1984).

97 Lilian Fadermann, *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present* (Londra: Junction Books, 1980); Newton ve Smith-Rosenberg, "Le Mythe de la lesbienne".

98 Fussell, *The Great War*, s. 79.

99 Reinhard Sieder, "Behind the Lines: Working-Class Family Life in Wartime Vienna", Wall ve Winter, ed., *The Upheaval of War* içinde, s. 109-138; Paul

Pasteur, "Femmes dans le mouvement ouvrier autrichien (1918-1934)", doktora tezi, Rouen Üniversitesi, 1986.

100 Michel Launay, *La CFTC, origines et développement, 1919-1940* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1987); Christine Bard, "L'Apôtre sociale et l'ange du foyer: les femmes et la CFTC dans l'entre-deux-guerres", *Le Mouvement Social*'de çıkacak.

101 Prost, *Les Anciens Combattants.*

102 Christiane Eifert, "Frauenarbeit im Krieg: Die Berliner 'Heimatfront' 1914 bis 1918", IWK 21 (1985).

103 Nancy F. Cott, *The Grounding of Modern Feminism* (New Haven: Yale University Press, 1987). Christine Bard, şu anda "Le Mouvement féministe en France, 1914-1939" başlıklı bir tez üzerinde çalışıyor.

104 Guerrand ve Ronsin, *Le Sexe apprivoisé;* Nicole Gabriel, "'Des femmes appelèrent mais on les entendit pas': Anita Augspurg et Lida Gustava Heymann", Thalmann, ed., *La Tentation nationaliste;* Cott, *The Grounding* içinde.

105 Susan Kingsley Kent, "The Politics of Sexual Difference: World War I and the Demise of British Feminism", *Journal of British Studies* 27 (Temmuz 1988): 232-253.

106 Anne Cova, "Cécile Brunschvicg (1877-1946) et la protection de la maternité", Association pour l'Etude de l'Histoire de la Sécurité Sociale, *Actes du 113e congrès national des sociétés savantes* (Paris, 1989) içinde, s. 75-104; Cova şu anda "Droits des femmes et protection de la maternité en France. 1892-1939" başlıklı bir tez üzerinde çalışıyor. Ayrıca bkz. Gisela Bock'un bu ciltteki ikinci denemesi.

2. 1920'lerin Modern Kadını, Amerikan Tarzı

1 Bu deneme için daha tam belgeler Nancy F. Cott, *The Grounding of Modern Feminism* (New Haven: Yale University Press, 1987), bl. 5'te bulunabilir.

2 Heidi I. Hartmann, "Capitalism and Women's Work in the Home, 1900-1940", doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1974. Durham karşı örneği için bkz. Dolores Janiewski, *Sisterhood Denied: Race, Gender and Class in a New South Community* (Philadelphia: Temple University Press, 1985), özellikle s. 32.

3 Bkz. Carl N. Degler, *At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present* (New York: Oxford University Press, 1980), s. 178-248; Richard A. Easterlin, *The American Baby Boom in Historical Perspective* (New York: National Bureau of Economic Research, Occasional Paper #79, 1962), s. 6-12, 15-21.

4 Alfred Kinsey vd., *Sexual Behavior in the Human Female* (Philadelphia: W.B. Saunders, 1953), s. 242-245, 298-301, 339, 422-424, 461-462, 529, 553.

5 Robert S. Lynd ve Helen Merrell Lynd, *Middletown: A Study in Modern American Culture* (New York: Harcourt, 1929), s. 266; bkz Linda Gordon, *Woman's Body Woman's Right* (New York: Grossman, 1976), s. 186-206; Estelle Freedman ve John d'Emilio, *Intimate Matters* (New York: Harper and Row, 1988), s. 222-274.

6 Christina Simmons, "Companionate Marriage and the Lesbian Threat", *Frontiers* 4 (Güz 1979): 54-59.

7 Vern Bullough ve Bonnie Bullough, "Lesbianism in the 1920s and 1930s: A Newfound Study", *Signs* 2 (1977): 895-904; Leila Rupp, "'Imagine My Surprise': Women's Relationships in Historical Perspective", *Frontiers* 5 (Güz 1980):

61-71; Blanche Wiesen Cook, "'Women Alone Stir My Imagination': Lesbianism and the Cultural Tradition", *Signs* 4, 4 (Yaz 1978): 718-739.

8 John Modell vd., "The Timing of Marriage in the Transition to Adulthood", John Demos ve Saranne Boocock, ed., *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family* (Chicago: University of Chicago Press, 1978) içinde, s. 12.

9 Barbara Miller Solomon, *In the Company of Educated Women* (New Haven: Yale, 1985), s. 119-122; Paula Fass, *The Damned and the Beautiful* (New York: Oxford University Press, 1977), s. 124 ve 407-408, n4.

10 Lois Scharf, *To Work and to Wed: Female Employment, Feminism, and the Great Depression* (Westport, Conn.: Greenwood, 1980), s. 15-16, 41-42

11 *Smith College Weekly* 10 (3 Aralık, 1919): 2, aktaran Peter Filene, *Him/Her/Self* (New York: New American Library, 1974), s. 128.

12 Cott, *Grounding,* s. 183

13 Edward A. Purcell, Jr., *The* Crisis *o f Democratic Theory: Scientific Naturalism and the Problem of Value* (Lexington, Ky.: University Press of Kentucky, 1973), s. 16-23.

14 Bessie Bunzel, "The Woman Goes to College: After Which, Must She Choose Between Marriage and a Career?", *The Century Monthly Magazine* 117 (Kasım 1928): 26-32, alıntılar s. 26 ve 31'den; John C. Burnham, "The New Psychology: From Narcissism to Social Control", *Change and Continuity in Twentieth-Century America: The 1920s,* John Braeman vd., ed. (Columbus: Ohio State University Press, 1968) içinde, s. 351-398.

15 Jill Morawski, "The Measurement of Masculinity and Femininity: Engendering Categorical Realities", *Journal of Personality* 53, 2 (Haziran 1985): 196-223. Daha önceki kadın sosyal bilimciler kuşağı konusunda karş. Rosalind Rosenberg, *Beyond Separate Spheres* (New Haven: Yale University Press, 1982).

16 Ernest Groves, "The Personality Results of the Wage Employment of Women Outside the Home and Their Social Consequences", *Annals* 143 (Mayıs 1929): 339-348.

17 Vera Brittain, "Home-Making Husbands", *Equal Rights* 13 (29 Ocak, 1927): 403.

18 Bkz. Hartmann, "Capitalism and Women's Work".

19 Gwendolyn Hughes Berry, "Mothers in Industry", *Annals* 143 (Mayıs 1929): 315.

20 Bkz. Burnham, "The New Psychology: From Narcissism to Social Control", s. 360-366, 378-379, 381-384; Fass, *Damned,* s. 96-101.

21 A.M. McMahon, " An American Courtship: Psychologists and Advertising Theory in the Progressive Era", *American Studies* 13 (Güz 1972): özellikle 3-8, 15; Roland Marchand, *Advertising the American Dream* (Berkeley: University of California Press, (1985), s. 5-7.

22 Chase Going Woodhouse, "The New Profession of Homemaking", *Survey* 57 (Aralık 1926): 339; ayrıca bkz. Marchand, *Advertising,* pp. 34, 66-69, 162-163, 342-345; Neil H. Borden, *The Economic Effects of Advertising* (Chicago: Richard D. Irwin, 1942), bl. 26, özellikle s. 744-745, 763-765, 768-797.

23 Reklam hacmi konusunda bkz. Robert Lynd, "The People as Consumers", *Recent Social Trends* (New York: McGraw-Hill, 1933), cilt 2 içinde.

24 Alıntılar *Chicago Tribune,* 1930'dan, bildiren Marchand, Ad*vertising,* s. 186; Gwendolyn Wright, *Building the Dream: A Social History of Housing in America* (New York: Pantheon Books, 1981), s. 208-210.

25 Bkz. Lary May, *Screening Out the Past* (New York: Oxford University Press, 1980).

26 Atina Grossman'ın iki tutumuyla karşılaştırın, "The New Woman and the Rationalization of Sexuality in Weimar Germany", *Powers of Desire: The Politics of Sexuality,* Christine Stansell, ed. (New York: Monthly Review, 1983) içinde, s. 153-171, ve "*Girlkultur* or Thoroughly Rationalized Female: A New Woman in Weimar Germany?", *Women in Culture and Politics: A Century of Change,* Judith Friedlander vd., ed. (Bloomington: Indiana University Press, 1986) içinde, s. 62-80. Amerikan sinemasının etkisi ve Avrupalı ulusların tepkileriyle ilgili sert ve aydınlatıcı bir tartışma için bkz. Victoria de Grazia, "Mass Culture and Sovereignty: The American Challenge to European Cinemas, 1920-1960", *Journal of Modern History* 61 (Mart 1989): 53-87, ve "'Women's Last-Best Hope?' Americanization and New Models of Modern Womanhood in Interwar Europe", Rockefeller Conference "Women in Dark Times" için gözden geçirilen tebliğ, Bellagio, İtalya, 12-14 Ağustos 1987. Ayrıca bkz. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (Berkeley: University of California Press, 1992), bl. 5 ve 7.

3. Fransa ve İngiltere'de İki Savaş Arası Dönem

1 Bkz. Léon Blum, *Du mariage* (1908).

2 İki çok satan roman M. Prévost'ın 300.000 satan *Les Don-Juannes*'ının ve Margueritte'in *La Garçonne*'unun, aynı konuyu ele alması ve yaklaşık aynı zamanda yayımlanması anlamlıdır (1921-22).

3 *Le Compagnon,* Victor Margueritte'in üçlemesi *La Femme en chemin*'de üçüncü romanın başlığıydı; birincisi *La Garçonne*'du.

4 Sendika Bülteni, Bibliothèque M. Durand, Paris, dossier 396 FEM.

5 Michelle Perrot çok iyi betimlemiş: "L'Éloge de la ménagère dans le discours ouvrier français au XIXe siècle", *Romantisme* 13-14 (1976).

6 *Les Populations du Puy-de-Dôme. Monographies rédigées à l'occasion de l'enquête agricole de 1929* (Clermont-Ferrand, Imprimerie Gale, 1932), s. 110.

7 Bkz. F. Zonabend, *La Mémoire Tongue. Temps et histoire au village* (Paris: Presses Universitaires de France, 1980).

8 C. Amiel, G. Charuty, ve C. Fabre-Vassas, *Jours de vigne. Les femmes des pays viticoles racontent le travail* (Atelier du Gué, Terre de l'Aude, 1981), s. 134.

9 Union Féminine Civique et Sociale'in bir araştırmasına göre, işsizlik ya da kocanın hastalığı işleri daha da kötüleştirmekteydi.

10 A. Fourcaut, *Femmes à l'usine dans l'entre-deux-guerres* (Paris: Maspéro, 1982), s. 103 ve 119.

11 *Le Travail industriel de la mère et le foyer ouvrier* (Paris: UFCS, 1934), s. 252.

12 Bkz. J.P. Burdy, M. Dubesset, M. Zancarini-Fournel, "Rôles, travaux et métiers féminins dans une ville industrielle: Saint-Etienne, 1900-1950", *Mouvement Social* (Temmuz-Eylül 1987).

13 M. Spring Rice, *Working Class Wives: Their Health and Conditions* (Londra: Virago, 1981), s. 135 ve 141.

14 *La Vie quotidienne à Saint-Etienne entre les deux guerres* (Saint-Etienne: Centre d'Études Foréziennes, 1985), s. 7.

15 André Alix, *Un pays de haute montagne: l'Oisans. Etude géographique* (1929; yeniden basım Marsilya J. Laffitte, 1975).

16 Rice, *Working* Class *Wives,* s. 135 ve 141.

17 a.g.e., s. 142
18 Fourcaut, *Femmes à l'usine,* s. 191.
19 Rosemary Crook, "'Tiddy Women': Women in the Rhondda Between the Wars", *Oral History* 10 (1982).
20 C. Germain ve C. de Panafieu, *La Mémoire des femmes. Témoignages de femmes nées avec le siècle* (Paris: Sylvie Messinger, 1982), s. 191.
21 Fourcaut, *Femmes à l'usine,* s. 103.
22 Richard Hoggart, *The Uses of Literacy: Aspects of Working-Class Life with Special References to Publications and Entertainment* (New York: Oxford University Press, 1957).
23 E. Roberts, *A Woman's Place: An Oral History of Working-Class Women, 1890-1940* (Oxford: Basil Blackwell, 1984), s. 213.
24 Pierre Bourdieu, "Celibat et condition paysanne", *Etudes Rurales* (1962).
25 Hoggart, *The* Uses *of Literacy,* s. 92-93.
26 Bkz. A.M. Sohn, "Qualità e difetti. Steretipi et realtà conjugali nelle Francia dell'Ottocento", *Memoria. Il bel matrimonio* 2 (1988).
27 Adalet bakanına mektup, 23 Ekim, 1917: Archives nationales, BB18 2527(1) dossier 2328.
28 Aktaran Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800* (Londra: Mangman, 1981), s. 189.
29 Cepheden yeni dönen birçok erkeğin yokluklarında sadık kalmayan zevceleri boşama başvurusunda bulundukları 1920'lerin başı hariç.
30 Louise Weiss, *Ce que femme veut* (Paris: Gallimard, 1946), s. 14.
31 Anne-Marie Sohn, "Féminisme et syndicalisme. Les institutrices de la Fédération unitaire de l'enseignement de 1919 à 1935", tez, Paris X-Nanterre Üniversitesi, 1973.

4. Mussolini İtalyan Kadınları Nasıl Yönetti?

1 "Liberal ataerkillik" kavramı konusunda bkz. Linda J. Nicholson, *Gender and History: The Limits of Social Theory in the Age of the Family* (New York: Columbia University Press, 1986); ayrıca bkz. Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Stanford: Stanford University Press, 1988). "Sosyal ataerkillik" kavramı için bkz. Harriet Holter, ed., *Patriarchy in a Welfare Society* (Oslo: Universitetforlaget, 1984), ayrıca Carole Pateman, *The Patriarchal Welfare State* (Cambridge, Mass.: Harvard Center for European Studies Working Paper Series, 1987).
2 Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (Berkeley: University of California Press, 1992). Ulusal yaklaşımlarla karşılaştırın, en iyi ulusal yaklaşım örnekleri: Franca Pieroni Bortolotti, *Femminismo e partiti politici in Italia, 1919-1926* (Roma: Editori Riuniti, 1978); Maria Antonietta Macciocchi, *La donna nera* (Milano: Feltrinelli, 1976); Piero Meldini, *Sposa e madre esemplare* (Roma-Floransa: Guaraldi, 1975); Elisabetta Mondello, *La donna nuova* (Roma: Editori Riuniti, 1987)
3 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (1920; yeniden basım. New York: Harper and Row, 1971), s. 9-26
4 Gunnar Myrdal, *Population: A Problem for Democracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1940); yanı sıra Alva Myrdal ve Gunnar Myrdal, *Crisis in the Population Question* (Stockholm, Albert Bonniers Forlag, 1935). D.V. Glass'in eseri *Population Policies and Movements in Europe* (Oxford:

Clarendon Press, 1940) aynı biçimde geniş karşılaştırmalar yapar. Kısa bir özet için bkz. C.F. McCleary, "Pre-War European Population Policies", *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 19, 2 (Nisan 1941): 105-120.

5 Alva Myrdal, *Nation and Family, The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy* (New York: Harper and Brothers, 1941), s. 398 vd.

6 Charles Maier, *Recasting Bourgeois Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975).

7 Eli F. Heckscher, *Mercantilism,* 2 cilt, çev. Mendel Shapiro (Londra: Allen and Unwin, 1935), cilt II, s. 145 vd. ve 273 vd.

8 Myrdal, *Population: A Problem for Democracy,* s. 20. En iyi bütünsel anlatım: Ann Sofie Kalvemark, *More Children of Better Quality? Aspects on Swedish Population Policy in the 1930s* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensia, 1980).

9 a.g.e., s. 80, 190-191

10 Paolo Ungari, *Storia del diritto di famiglia in Italia, 1796-1942* (Bologna: Il Mulino, 1974), s. 123 vd.; Maria Vittoria Ballestrero, *Dalla tutela alla parita: La legislazione italiana sul lavoro delle donne* (Bologna: Il Mulino, 1979), s. 11-56.

11 Annarita Buttafuoco, "La filantropia come politica. Esperienze dell'emancipazionismo italiano nel Novecento", *Ragnatele di rapporti,* Lucia Ferrante, Maura Palazzi, Gianna Pomata, ed. (Torino: Rosenberg & Sellier, 1988), s. 167 vd.; ayrıca bkz. "Condizione delle donne a movimento di emancipazione femminile", *Storia della società italiana,* bl. 5, cilt XX: *L'Italia di Giolitti* (Milano: Teti, 1981), s. 154-185. Ayrıca bkz. Franca Pieroni Bortolotti, *Alle origini del movimento femminile in Italia, 1848-1892* (Torino: Einaudi, 1963); *Socialismo a questione femminile in Italia, 1892-1922* (Milano: Mazzotta, 1974). Ayrıca bkz. Paola Gaiotti de Biase, *Le origini del movimento cattolico femminile* (Brescia: Morcelliana, 1963) ve Cecilia Dau Novelli, *Società, Chiesa a associazionismo femminile* (Roma: Società A.V.E, 1988).

12 Bruno P.S. Wanrooij, *Pudore a licenza: Una storia della questione sessuale in Italia* (Venedik: Marsilio Editore, 1990); George Mosse, *Nationalism and Sexuality* (New York: Howard Fertig, 1985).

13 Vilfredo Pareto, "II mito virtuista" (1914), *Scritti sociologici,* G. Busino, ed. (Torino: UTET, 1966) içinde, özellikle s. 425 vd., 484, 602.

14 Aktaran Luciano De Maria, ed., *Teoria a invenzione futurista* (Milano: Mondadori, 1983), s. 11.

15 Benito Mussolini, "La donna e il voto", *Opera Omnia,* 44 cilt, E. ve D. Susmel, ed. (Floransa: La Fenice, 1951-1980), cilt XXI, s. 303: "Non divaghiamo a discutere se la donna sia superiore o inferiore; costatiamo che e diversa."

16 Aktaran Antonio Spinosa, *I figli di Mussolini* (Milano: Rizzoli, 1983), s. 18.

17 Giovanni Gentile, "La donna e il fanciullo" (1934), aktaran Simonetta Ulivieri, "La donna nella scuola dall'unità d'Italia a oggi: leggi, pregiudizi, lotte a prospettive", *Nuova DWF* 2 (Ocak-Mart 1977):116 vd.

18 Örneğin, Argo (Giuseppe Bottai), "Compiti ella donna", *Critica fascista* 14 (1933): 267 vd.; ayrıca *Carta delta Scuola illustrata nelle singole dichiarazioni da presidi e professori dell'Associazione fascista della Scuola* (Roma: Editore Pinciana, 1939), s. 17.

19 Umberto Notari, *La donna tipo tre* (Milano: Società anonima Notari, 1928).

20 Renzo De Felice, *Mussolini il Duce: Gli anni del consenso, 1929-1935* (Torino: Einaudi, 1974); Victoria de Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy* (Cambridge ve New York: Cambridge

University Press, 1981); Luisa Passerini, *Torino operaia a socialista* (Roma ve Bari: Laterza, 1984).

21 Claudio Pogliani, "Scienza e stirpe: eugenica in Italia, 1912-1939", *Passato e presente* 5 (1984): 79.

22 a.g.e., s. 80-81.

23 Nicola Pende, "Nuovi orientamenti per la protezione e l'assistenza della madre e del fanciullo", *Medicina Infantile* 7, 8 (Ağustos 1936): 233.

24 Luigi Maccone, *Ricordi di un medico pediatra* (Torino: G.B. Paravia, 1936), s. 62.

25 Passerini, *Torino operaia e fascismo,* s. 213-219; Denise Detragiache, "Un aspect de la politique demographique de l'Italie fasciste: la repression de l'avortement", *Melanges de l'Ecole Française de Rome* 92, 2 (1980): 691-735

26 Giorgio Gattei, "Per una storia del comportamento amoroso dei bolognesi: Le nascite dall'unita al fascismo", *Società e storia,* 9 (1980): 627f vd. Stefano Somogyi, *La mortalità nei primi cinque anni di età in Italia, 1863-1963* (Palermo: Ed. Ingrana, 1967), s. 42, tablo 7.

27 Genel olarak Pietro Melograni, ed., *La famiglia italiana dall' Ottocento a oggi* (Roma ve Bari: Laterza, 1988). Marzio Barbagli, *Sotto lo stesso tetto; Mutamenti della famiglia in Italia dal XV al XX secolo* (Bologna: Il Mulino, 1984). Vera Zamagni, "Dinamica e problemi della distribuzione commerciale e al minuto tra il 1880 a la II Guerra mondiale", *Mercati e consumi: Organizzazione a qualificazione del commercio in Italia dal XVII al* XX *secolo* (Bologna: Edizioni Analisi, 1986) içinde, s. 598.

28 INEA, *Monografie di famiglie agricole.* Studi e monografie, no. 14 (Roma: 1929–), özellikle, *Mezzadri di Val di Pesa e del Chianti* (1931), s. 46, 74, 94. Genel olarak kırsallaşma konusunda bkz. Domenico Preti: *La modernizzazione corporativa: 1922-1940* (Milano: Franco Angeli, 1987), s. 53-100.

29 Aktaran Igino Giordani, ed., *Le encicliche sociali dei papi,* 4.bs. (Roma: Editrice Studium, 1956), s. 200

30 Francesca Bettio, *The Sexual Division of Labor: The Italian Case* (Oxford: Clarendon Press, 1989), s. 117. Chiara Saraceno, "La famiglia operaia sotto il fascismo", *La classe operaia durante il fascismo, Annali Fondazione Giangiacomo Feltrinelli,* 20 (1979-1980) içinde ayrıca bkz. "Percorsi di vita femminile nella classe operaia: tra famiglia e lavoro durante il fascismo", *Memoria* 2 (Ekim 1981): 64-75.

31 Maccone, *Ricordi,* s. 67.

32 Mussolini, "Macchina a donna" (31 Ağustos, 1934), *Opera Omnia,* cilt XXVI içinde, s. 311

33 Maria Castellani, *Donne italiane di ieri e di oggi* (Floransa: Bemporad, 1937), s. 102 vd.

34 Denise Detragiache, "Il fascismo femminile da San Sepolcro all'affare Matteotti, 1919-1924", *Storia Contemporanea* 2 (Nisan, 1983): 211-251; Stefania Bartoloni, "Il fascismo femminile e la sua stampa: *La Rassegna femminile italiana* (1925-1930)", *Nuova DWF* 21 (1982): 143-169.

35 Mussolini, "Elogio alle donne d'Italia", *Opera Omnia,* cilt XXVII içinde, s. 266.

36 Giulia Boni, *Il lavoro sociale delle donne: le grandi organizzazioni in Italia e all'estero* (Corso *per visitatrici fasciste)* (Pisa: Tipografia Pellegrini, 1936), s. 4, 9. Ayrıca bkz. Olga Modigliani, *Lavoro sociale delle donne* (Roma: 1935), s. 22.

37 Archivio Nazionale dello Stato, Segreteria particolare del Duce, Carteggio or-

dinario, 509.504/3 fascicolo Angiola Moretti, İtalya Kraliçe-İmparatoriçesi'nin huzurunda *visitatrici fasciste* mezunlarına "14 Mayıs 1940 tarihli konuşma".

38 Ferdinando Loffredo, *Politica della famiglia* (Milano: Bompiani, 1938), s. 230-231, 376, 412, 464.

39 Archivio Centrale dello Stato, Presidenza Consiglio dei Ministri, 1937-1939, fascicolo 1/3-1, f.954-4 başvuru: Roma, 6 Ekim 1938-Duce.

40 *La donna a la famiglia nella legislazione fascista* (Napoli: La Toga, 1933).

41 Maria Maggi, "Rassegna letteraria: scrittrici d'Italia", *Almanacco della donna italiana, 1930,* s. 182. Örnekler için bkz.: Ester Lombardo, *La donna senza cuore* (Milano: Corbaccio, 1929) ve Lina Pietravalle, *Le Catene* (Milano: Mondadori, 1930).

42 Annamaria Bruzzone ve Rachele Farina, *La resistenza taciuta* (Floransa: La Pietra, 1976); Mirella Alloisio ve Giuliana Beltrami, *Volontarie della liberta* (Milano: Mazzotta, 1981); Bianca Guidetti Serra, *Campagne: testimonianze di partecipazione politica femminile,* 2 cilt. (Torino: Einaudi, 1977).

43 "Female Consciousness and Collective Action: The Case of Barcelona, 1910-1918", *Signs* 7 (Bahar 1982): 545-566; Nancy F. Cott, "What's in a Name? The Limits of 'Social Feminism', or Expanding the Vocabulary of Women's History", *Journal of American History* 76, 3 (Aralık, 1989): 827.

5. Nazi Toplumsal Cinsiyet Politikaları ve Kadınların Tarihi

1 Comité des Délégations Juives, ed., *Die Lage der Juden in Deutschland 1933* (Paris, 1934; yeniden basım Frankfurt, 1983), s. 468; Marion Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany: The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1979), özellikle bl. 3 ve s. 114-115.

2 Richard Walther Darré, *Neuadel aus Blut and Boden* (Münih, 1930), s. 169-171; Alfred Grotjahn, *Geburten-Rückgang und Geburten-Regelung im Lichte der individuellen und sozialen Hygiene* (Berlin, 1914), s. 144-145; Ann Taylor Allen, "German Radical Feminism and Eugenics, 1900-1918", *German Studies Review* 11 (1989): 31-56, özellikle s. 45-46.

3 Rita R. Thalmann, "Jüdische Frauen nach dem Pogrom von 1938", Arnold Paucker, ed., *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland/ The Jews in Nazi Germany 1933-1943* (Tübingen: Mohr, 1986) içinde, s. 295-302; Claudia Huerkamp, "Jüdische Akademikerinnen in der Weimarer Republik and im Nationalsozialismus", *Geschichte und Gesellschaft* 19, 3 (1993) içinde; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews,* 3 cilt (New York: Holmes and Meier, 1985).

4 Wilhelm Frick, *Bevölkerungs- und Rassenpolitik* (Berlin, 1933), s. 3-8.

5 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986), s. 22; bir önceki alıntılar Arthur Gütt, Ernst Rüdin, Falk Ruttke, *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933* (Münih, 1934), s. 60'tan.

6 Gisela Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik and Frauenpolitik* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986), s. 351-362, 453-456; Theresia Seible, "Aber ich wollte vorher noch ein Kind", *Courage* 6 (Mayıs 1981) içinde: 21-24; Hilberg, *Destruction,* cilt 3.

7 Gütt, Rüdin ve Ruttke, *Gesetz,* s. 5, 176.

8 Aktaran Bock, *Zwangssterilisation,* s. 357, 412

9 Lothar Gruchmann, "'Blutschutzgesetz' und Justiz", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 31 (1983) içinde: 418-442; alıntılar çeşitli çağdaş kadın dergileri, broşürleri ve metinlerinden, Bock, *Zwangssterilisation* içinde s. 129-133; krş. Barbara Greven-Aschoff, *Die bürgerliche Frauenbewegung in Deutschland 1894-1933* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981), özellikle bl. 2 ve 3.

10 Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987), s. 40.

11 Lifton, *Nazi Doctors,* s. 159, ayrıca bkz. s. 15, 147; Martin Broszat (Hg.), *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höss* (Münih: DTV, 1963), s. 127; Hilberg, *Destruction,* cilt I, s. 332-334

12 Joan Ringelheim, "Verschleppung, Tod and Überleben: Nationalsozialistische Ghetto-Politik gegen jüdische Frauen and Männer im besetzten Polen", Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Frankfurt: Neue Kritik, 1992) içinde, s. 135-160; ayrıca bkz. "Women and the Holocaust", *Signs* 10 (1985) içinde: 741-761; Eugen Kogon vd., ed., *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas* (Frankfurt: Fischer Verlag, 1986), s. 88, 91, 93-97, 105-108, 122, 131, 134, 158, 210-215.

13 Lucie Adelsberger, *Auschwitz. Ein Tatsachenbericht* (Berlin, 1953), s. 126-128; Jercy Ficowski, "Die Vernichtung", Tilman Zülch, ed., *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt: Zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa* (Reinbek: Rowohlt, 1979) içinde, s. 135-136.

14 Lifton, *Nazi Doctors,* s. 462; krş. s. 193-196, 199, 231, 312-321, 443.

15 Bradley F. Smith ve Agnes F. Peterson, ed., *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933-1945 und andere Ansprachen* (Frankfurt, 1974), s. 201, 169.

16 Eberhard Jäckel, "Die elende Praxis der Untersteller", *"Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (Münih: Piper, 1987) içinde, s. 118. E. Nolte, ırk mücadelesinin kurbanları olarak rolleri zaten aleni olduğu için burada kadınlardan söz edilmemesi gerektiğini ileri sürdü (a.g.e., s. 229-230).

17 Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics* (New York: St. Martin's Press, 1987), s. 405. Kadınların ırk politikasına çeşitli katılım biçimleri için bkz. Reimar Gilsenbach, "Wie Lolitschai zur Doktorwürde kam", Wolfgang Ayass vd., *Feinderklärung and Prävention* (Berlin: Rotbuch Verlag, 1988) içinde, s. 101-134; Henry Friedlander, Esther Katz ve Joan M. Ringelheim, ed., *Women Surviving the Holocaust* (New York: Institute for Research in History, 1983) içinde, s. 115-116; Bock, *Zwangssterilisation,* s. 208; Gudrun Schwarz, "Verdrängte Täterinnen: Frauen im Apparat der SS (1939-1945)", Wobbe, ed., *Nach Osten* içinde, s. 197-227.

18 Reinhard Kühnl, "Der deutsche Faschismus in der neueren Forschung", *Neue Politische Literatur* 28 (1983) içinde: 71. Bkz. Koonz, *Mothers,* özellikle. bl. 1 ve 11.

19 Koonz, *Mothers,* s. 149-150. Aşağıdaki rakamlar için bkz. Rüdiger Hachtmann, "Industriearbeiterinnen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1936-1945", *Geschichte und Gesellschaft* 19, 3 (1993) içinde; Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter* (Bonn: Dietz, 1985); Clifford Kirkpatrick, *Woman in Nazi Germany* (Londra: Jarrolds, 1939), bl. 7; Ingrid Schupetta, *Frauen- und Ausländererwerbstätigkeit in Deutschland von 1939 bis 1945* (Köln: PahlRugenstein, 1983), s. 63 vd.; Dörte Winkler, *Frauenarbeit im "Dritten Reich"* (Hamburg: Hoffmann ve Campe, 1977), özellikle bl. 2 ve 3, s. 198; Stefan Bajohr, *Die Hälfte der Fabrik* (Marburg: Verlag Arbeiterpolitik, 1979), bl. 2.

20 Huerkamp, "Jüdische Akademikerinnen"; Jacques Pauwels, *Women, Na-*

zis, and Universities: Female University Students in the Third Reich, 1933-1945 (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1984); Jill McIntyre, "Women and the Professions in Germany, 1930-40", Anthony Nicholls ve Erich Matthias, ed., *German Democracy and the Triumph of Hitler* (Londra, 1971) içinde.

21 Leila J. Rupp, "'I Don't Call That Volksgemeinschaft': Women, Class and War in Nazi Germany", Carol R. Berkin ve Clara M. Lovett, ed., *Women, War, and Revolution* (New York, 1980) içinde, s. 37-53; Winkler, *Frauenarbeit*, s. 110-114

22 Helen L. Boak, "'Our Last Hope': Women's Votes for Hitler - A Reappraisal", *German Studies Review* 12 (1989) içinde: 289-310; Jill Stephenson, *The Nazi Organisation of Women* (Londra: Croom Helm, 1981), s. 72; Jürgen Falter vd., *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik* (Münih: Beck, 1986), s. 81-85; Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascist Germany, 1919-1933* (Chapel Hill, 1983), s. 239-243

23 Alice Kessler-Harris, "Gender Ideology in Historical Reconstruction: A Case Study from the 1930s", *Gender and History* 1 (1989) içinde: 31-49; Leila J. Rupp, *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 39-40.

24 Rupp, *Mobilizing Women,* özellikle s. 14, 42-48, 51, 71, 126-127, 132-136.

25 Aktaran Bock, *Zwangssterilisation,* s. 174-175.

26 Herbert, *Fremdarbeiter,* bl. VI-IX; ayrıca bkz. "Arbeiterschaft im 'Dritten Reich'", *Geschichte und Gesellschaft* 15 (1989) içinde: 320-360; Bock, *Zwangssterilisation,* s. 440-451.

27 Propaganda Bakanlığı ve Frick, aktaran Bock, aynı kaynak, s. 120, 153; krş. Rupp, *Mobilizing Women,* s. 32-33. Kürtaj mahkûmiyetleriyle ilgili rakamlar, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* 45-59 (1926-1942)'den, bkz. Bock, *Zwangssterilisation,* s, 160-163, 388. Çağdaş Avusturyalı bilim insanlarına göre, ilhak edilen Avusturya'da birkaç ölüm cezası uygulandı.

28 Gisela Bock, "'Keine Arbeitskräfte in diesem Sinne': Prostituierte im Nazi-Staat", Pieke Biermann, ed., *Wir sind Frauen wie andere auch* (Reinbek: Rowohlt, 1980) içinde, s. 70-106.

29 Krş. David Victor Glass, *Population Policies and Movements in Europe* (Londra, 1940; yeniden basım Londra, 1967); Gisela Bock ve Pat Thane, ed., *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s* (Londra: Routledge, 1991).

30 Krş. Bock, *Zwangssterilisation,* s. 169-77 (alıntı s. 170).

31 Gabriele Czarnowsky, *Das kontrollierte Paar* (Berlin, 1991).

32 Stephenson, *Nazi Organisation,* s. 156-172; Hilgenfeldt, aktaran Bock, *Zwangssterilisation,* s. 174..

33 Georg Lilienthal, *Der "Lebensborn e. V."* (Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1985).

34 Walter Gross, "Unsere Arbeit gilt der deutschen Familie", *Nationalsozialistische Monatshefte* 9 (1939) içinde: 103-104.

35 Bu ve aşağıdaki demografik rakamlar Bock, *Zwangssterilisation,* s. 143-144, 151-152, 156-157, 168'de.

36 Wolfgang Knorr, "Praktische Rassenpolitik", *Volk and Rasse* 13 (1938) içinde: 69-73; Friedrich Burgdörfer, *Geburtenschwund* (Heidelberg, 1942), s. 157-184.

37 Dirk Blasius, *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987), bl. 7; Hans-Jochen Gamm, *Der Flusterwitx im Dritten Reich* (Münih: DTV, 1979), s. 23; Rupp, *Mobilizing Women,* s. 38-39.

38 Stephenson, *Nazi Organisation*, s. 139-157; Michael H. Kater, "Frauen in der NS-Bewegung", *Vierteljahrshefte fur Zeitgeschichte* 31(1983) içinde: 202-239.

39 Stephenson, *Nazi Organisation*, s. 28, 154-155, 178-181, 206-207; Gertrud Scholtz-Klink, *Rede an die deutsche Frau* (1934), yeniden bs. *Die Frau im Dritten Reich. Eine Dokumentation* (Tübingen: Grabert, 1978), s. 498.

40 Irmgard Reichenau, ed., *Deutsche Frauen an Adolf Hitler* (Leipzig, 1933), s. 7, 15, 37; Charlotte Heinrichs, "Besoldung der Mutterschaftsleistung", *Die Frau* 41 (1934) içinde: 343-348

41 Scholtz-Klink, *Die Frau im Dritten Reich*, s. 131, 364, 379 402, 486-497 500-505, 526.

42 Stephenson, *Nazi Organisation*, s. 17-18, 168, 170-171; Michael Phayer, *Protestant and Catholic Women in Nazi Germany* (Detroit: Wayne State University Press, 1990).

43 Stephenson, *Nazi Organisation*, özellikle s. 154, 164-165, 170-171; Scholtz-Klink, *Die Frau im Dritten Reich*, s. 157, 173, 177, 180.

44 a.g.e., s. 69, 93, 95, 107, 156, 159, 211; Stephenson, *Nazi Organisation*, p. 152.

45 a.g.e., s. 154-161; Rupp, *Mobilizing Women*, s. 36-37; Scholtz-Klink, *Die Frau im Dritten Reich*, s. 500-501.

46 Stephenson, *Nazi Organisation*, s. 83-84, 117, 132, 140-147, 157-162; Scholtz-Klink, *Die Frau*, s. 76

47 Rupp, *Mobilizing Women*, s. 124-125; Herbert, *Fremdarbeiter*, s. 79-81, 122-124; Bock, *Zwangssterilisation*, s. 438-440.

48 Gitte Schefer, "Wo Unterdrückung ist, da ist auch Widerstand", Frauengruppe Faschismusforschung, ed., *Mutterkreuz und Arbeitsbuch. Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt: Fischer, 1981) içinde, s. 273-291.

6. Cumhuriyet'ten Franco'ya İspanya'nın Kadınları

1 Margarita Nelken, *La condición social de la mujer en España* (Madrid: Minerva, 1919; yeniden basım Madrid: CVS. Col. Ateneo, 1975).

2 *Gaceta de Madrid*, 15 Nisan 1931.

3 Hildegart'ın (Carmen Rodriguez Carballeira) düşünceleri konusunda bkz. Mary Nash, *Mujer y movimiento obrero en España, 1931-1939* (Barselona: Fontamara, 1981), s. 165 vd.

4 *El Socialista*, 29 Aralık 1931, s. 1: "Interesantes declaraciones de nuestro camarada Largo Caballero."

5 Iné Alberdi, *Historia y sociología del divorcio en España* (Madrid: Center of Sociological Research, Col. Monografias, 9, 1979).

6 Felipe Ximénez de Sandoval, *José Antonio* (Biografía apasionada) (Madrid, 1941; yeniden basım 1972), s. 112.

7 Manuel Tuñón de Lara, *Tres claves de la Segunda República* (Madrid: Alianza Universidad, 1985), s. 234 vd.

8 José María Pemán, "Votos a ideas", *Ellas 1* (29 Mayıs 1932).

9 Örneğin Javier Tusell Gómez, *La segunda República en Madrid: elecciones y partidos políticos* (Madrid: Tecnos, Col. Ciencias políticas, 1970), s. 107 vd.

10 Bkz. *Cultura integral y femenina* (1933-1936).

11 Onların gazetesi *Mundo femenino*'ydu (1921-1936): 1 Ocak 1934 manifestosu.

12 a.g.e., no. 102, 1935, s. 2. Halma Angélico, "¡Mujeres en pie!"

13 José Antonio Primo de Rivera, *Textos de Doctrina politica,* Hareketin Kadın Seksiyonunun Ulusal Delegasyonu, 1971, s. 926
14 Mary Nash, "El estudio del control de natalidad en España: ejemplos de metodologías diferentes", *La Mujer en la Historia de España (siglos XVI-XX)* (Madrid: Autonomous University of Madrid, 1984) içinde, s. 241-262.
15 Örneğin Mari-Carmen García Nieto, "Unión de Muchachas, un modelo metodológico", a.g.e., s. 313-331.
16 *Las mujeres y la guerra civil española,* cilt III, Jornadas de Estudios monográficos, Salamanca, Ekim 1989, Kadın Enstitüsü, Kültür Bakanlığı, Devlet Arşivleri Müdürlüğü (Madrid, 1991).
17 "Ulusal-Katolik" ifadesini Max Gallo kullanır, *Hlstoire de l'Espagne franquiste* (Verviers: Marabout Université, 1969).
18 Pilar Primo de Rivera at Medina del Campo'nun, 30 Mayıs 1939 tarihli konuşması, aktaran María Teresa Gallego Mendez, *Mujer, Falange, y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983), s. 89.
19 İspanya üniversite yasası, 29 Temmuz 1943.
20 *Habla la mujer,* M. Campo Alange'ın yönetiminde yapılan kamuoyu yoklaması (Madrid, Edicusa, 1966).
21 Amparo Moreno, *El movimiento feminista en España* (Barselona: Anagrama, 1977).

7. Vichy Yönetiminde Fransız Kadınlar

1 Jean-Pierre Azéma, "Eléments pour une historiographie de la France de Vichy", Institut d'Histoire du Temps Présent (bundan böyle, IHTP), Le *Régime de Vichy et les Français,* colloquium, Paris, 11-13 Haziran 1990 (Paris: Fayard, 1992) içinde.
2 Henry Rousso, "L'impact du régime sur la société: ses dimensions et ses limites", IHTP, *Le Régime de Vichy et les Français* içinde. IHTP aynı anda iki araştırma yürütüyor, biri "Kısıtlamalar Zamanı (1939-1949", diğeri "II. Dünya Savaşı Sırasında Fransa'da İşçiler" konusunda.
3 Özellikle yararlı bulunan eserler burada notlarla anılıyor. Sürekli ve nazik yardımından ötürü IHTP'den Dominique Veillon'a teşekkür etmek istiyorum.
4 Miranda Pollard, "Women and the National Revolution", Harry Roderick Kedward ve Roger Austin, ed., *Vichy France and the Resistance: Culture and Ideology* (Londra: Croom Helm, 1985) içinde, s. 36-47; aynı yazar, "Vichy et les Françaises: la politique du travail", IHTP, *Le Régime de Vichy et les Français* içinde; ve aynı yazar, "Vichy and the Politics of Gender (1940-1944)", tez, Modern Tarih Bölümü, Trinity College, Dublin, 1990.
5 Aline Coutrot, "La Politique familiale", René Rémond ve Janine Bourdin, ed., *Le Gouvernement de Vichy (1940-1942)* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1972) içinde, s. 245-265; Miranda Pollard'ın not 4'te anılan eserleri.
6 Aktaran Guy Thuillier, *Les Femmes dans l'administration depuis 1900* (Paris: Presses Universitaires de France, 1988), s. 77-78.
7 Michele Bordeaux, "Femmes hors d'Etat français (1940-1944)", Rita Thalmann, ed., *Femmes et fascismes* (Paris: Edition Tierce, 1987) içinde, s. 150.
8 Bkz. özel yaşamın ve ailenin tarihiyle ilgili kaynakçadaki genel eserler.
9 Marie-Geneviève Chevignard ve Nicole Faure, "Système de valeurs et de références dans la presse féminine", René Rémond ve Janine Bourdin, ed., *La*

France et les Français en 1938-1939 (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1978) içinde, s. 43-57

10 Françoise Thébaud, *Quand nos grands-mères donnaient la vie. La maternité en France dans l'entre-deux-guerres* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1986).

11 Albrecht, aktaran Annie Fourcaut, *Femmes à l'usine dans l'entre-deux-guerres* (Paris: Maspero, 1982), s. 239; Jeunesse Agricole Catholique konusunda bkz. Martyne Perrot, "La Jaciste: une figure emblématique", RoseMarie Lagrave, ed., *Celles de la terre: Agricultrice, l'invention politique d'un métier* (Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1987) içinde, s. 33-50.

12 Sylvie Fayet-Scribe, *Associations féminines et catholicisme; de la charité à l'action sociale,* XIX-XXe *siècles* (Paris: Editions Ouvrières, 1990), s. 111; Yvonne Knibiehler vd., *De la pucelle à la minette: Les jeunes filles de l'âge classique à nos jours* (Paris: Temps Actuels, 1983), s. 224-234.

13 Dominique Veillon, *La Mode sous l'Occupation, débrouillardise et coquetterie dans la France en guerre (1939-1945)* (Paris: Payot, 1990), özellikle bl. 8.

14 *Nouvelle jeunesse, bulletin de formation et d'information des cadres féminins de la jeunesse française,* no. 1, Mart 1941. Rakamları aktaran Vincent Troger, Les *Centres de formation professionnelle (1940-1945), naissance des lycées professionnels* (Syndicat National des Personnels de Direction des Lycées Professionels: Imprimerie Colombes, 1987), s. 41, 49.

15 Association des parents d'élèves de l'enseignement livre (APEL), *L'Education des filles. Quelques principes directeurs. Esquisse d'un plan général d'études* (Limoges, 1941).

16 "Les Mouvements familiaux populaires et ruraux; naissance, développement, mutations (1939-1955)", *Cahiers du* GRMF (Groupement pour la Recherche sur les Mouvements Familiaux) 1 (1983), kopya; "L'Action familiale ouvrière et la politique de Vichy", *Cahiers du* GRMF 3 (1985); Sarah Fishman, "The Wives of French Prisoners of War (1940-1945)", tez, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., 1987.

17 Magdeleine Lescheira tanıklığı, "Les mouvements familiaux populaires et ruraux", s. 98'de; Yvonne Knibiehler, *Nous, les assistantes sociales. Naissance d'une profession* (Paris: Aubier-Montaigne, 1980), özellikle bl. 5; Robert Vandenbussche, "Un mouvement familial: La Ligue ouvrière chrétienne sous l'Occupation", ve "Eglises et chrétiens dans le Nord-Pas-de-Calais pendant la Seconde Guerre mondiale", *Revue du Nord,* 60, 238 (Temmuz-Eylül 1978): 663-673.

18 Michèle Cointet, "Le Conseil national de Vichy. Vie politique et réforme de l'Etat en régime autoritaire (1940-1944)", doktora tezi, Paris X-Nanterre Üniversitesi, 1984, s. 374-379.

19 Fishman, "The Wives of French Prisoners of War", bl. 2; tanıklığı aktaran Yves Durand, *La Captivité. Histoire des prisonniers de guerre français 1939-1945* (Paris: Fédération Nationale des Combattants Prisonniers de Guerre, 1981), s. 228.

20 "Le Journal de Laure", Jacqueline Deroy, ed., *Celles qui attendaient témoignent aujourd'hui* (Paris: Association Nationale pour les Rassemblements et Pèlerinages des Anciens Prisonniers de Guerre, 1985) içinde, s. 49-61

21 Christophe Lewin, "Le Retour des prisonniers de guerre français 1945", *Guerres mondiales et conflits contemporains* 147 (Temmuz 1987): 49-79.

22 Brigitte Friang, *Regarde-toi qui meurs (1943-1945)* (Paris: Plon, 1989), s. 24.

23 Wilfred D. Halls, *Les Jeunes et la politique de Vichy* (Paris: Syros, 1988), s. 377, Boegner'in gezisinin Ağustos 1943 tarihli yasanın çıkarılmasından sonra olduğunu söyler. Pétain'in duruşmasından önceki yeminli ifadesinde Boegner geziyi 1943 baharında yaptığını iddia etti; bkz. *Le Procès du Maréchal Pétain, compte rendu sténographique* (Paris: Albin Michel, 1945), cilt 1, s. 369.

24 Sauckel'in Hitler'e raporu, 25 Ocak, 1944: *Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international de Nuremberg* (Nuremberg, 1947), cilt 26, s. 160.

25 Rakamı aktaran *Commission consultative des dommages et des réparations. Dommages subis par la France et l'Union française du fait de la guerre et de l'Occupation ennemie (1939-1945)* cilt 9, monograf DP 1: "Exploitation de la main-d'oeuvre française par l'Allemagne", ek 11 (Paris: Imprimerie Nationale, 1948).

26 Jean Fourastié, "La Population active française pendant la Seconde Guerre mondiale", *Aspects de l'économie française: Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 57, özel sayı (Ocak 1965): 5-18; düzetmeleri yapan Jean-Jacques Carré, Paul Dubois, Edmond Malinvaud, *La Croissance française. Un essai d'analyse économique causale de l'après-guerre* (Paris: Editions du Seuil, 1972), s. 69-76'de.

27 Sylvie Zerner, "De la couture aux presses: l'emploi féminin entre les deux guerres", *Métiers de femmes, Le Mouvement Social* 140, Michelle Perrot'nun editörlüğünü yaptığı özel sayı (Temmuz-Eylül 1987): 9-27; Jean-Paul Scot, "La Crise sociale des années 1930 en France. Tendances et contre-tendances dans les rapports sociaux", *Le Mouvement Social* 142 (Ocak-Mart 1988): 75-101.

28 Örneğin, *Commission consultative*'de (not 25) aktarılan istihdam rakamları, düzelten Jean-Marie d'Hoop, "La Main-d'oeuvre française au service de l'Allemagne", *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 1 (Ocak 1971): 73-88, kadın işçilerin dahil edilip edilmediğini belirtmez. Daha ayrıntılı incelemeler, "Les Entreprises françaises pendant la Deuxième Guerre mondiale", kolokyumunun tutanakları, Centre International d'Etudes Pédagogiques, Sèvres, 25-26 Kasım 1986 (IHTP kütüphanesinde yayımlanmamış yazmalar), bölgesel durumların çeşitliliğini gösterir, fakat kadın istihdamı sorununu açıkça ele almazlar.

29 Alfred Sauvy, *La Vie économique des Français de 1939 à 1945* (Paris: Flammarion, 1978), s. 156.

30 Hoop, "La Main-d'oeuvre française au service de l'Allemagne", s. 76.

31 Örnekler Monique Luirard'dan, *La Région stéphanoise dans la guerre et dans la paix (1936-1951)* (Centre d'Etudes Foréziennes, 1980); Catherine Omnès, "Les Trajectoires professionnelles des ouvrières parisiennes au XXe siècle", yayımlanmamış araştırma, Délégation à la Condition Féminine (1988); J.P. Beauquier, "L'Activité économique dans la région marseillaise", *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 95 (Temmuz 1974): 25-52; Veillon, *La Mode sous l'Occupation;* Michelle Zancarini-Fournel, "La Famine Casino. Saint-Etienne 1920-1960", Yves Lequin ve Sylvie Vandecasteele, ed., *L'Usine et le bureau. Itinéraires sociaux et professionnels dans l'entreprise, XIX et XXe siècles* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1990) içinde, s. 53-73.

32 Rakamları aktaran Pierre Delvincourt, "Problèmes relatifs à l'emploi dans les PTT pendant la Deuxième Guerre mondiale", *Aspects de l'économie française: Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale 57*, özel sayı (Ocak 1965): 41-52; Paul Durand, "La Politique de l'emploi à la SNCF pendant la Deuxième Guerre mondiale", a.g.e., s. 19-40.

33 Hesaplamalar: Jean Daric, *L'Activité professionnelle des femmes en France. Etude statistique, évolution, comparaisons internationales,* Institut National d'Etudes Démographiques (INED), *Travaux et Documents,* no. 5 (Paris: Presses Universitaires de France, 1947), s. 85.

34 Örneğin, Loire'daki fabrika komitelerinin çalışmaları konusunda bkz., Monique Luirard, "Les Ouvriers de la Loire et la Charte du Travail", *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 102 (Nisan 1976): 57-82

35 Pierre Laborie, *L'Opinion française sous Vichy* (Paris: Editions du Seuil, 1990), s. 237.

36 Özgür Fransa Radyosu'nun yayınlarının metinleri, Jean-Louis Cremieux-Brilhac, ed., Les *Voix de la liberté (1940-1944),* 5 ciltte (Paris: La Documentation Française, 1975)'te toplanmıştır.

37 Laborie, *L'Opinion,* s. 333.

38 Bkz. Comité d'Histoire de la Poste et des Télécommunications ve İHTP'nin düzenlediği kolokyumun tutanaklarına Rolande Trempé ve Pierre Laborie'nin katkıları, *L'Oeil et l'Oreille de la Résistance. Action et rôle des agents des PTT dans la clandestinité au cours de la Deuxième Guerre mondiale,* Paris, 21, 22, 23 Kasım 1984 (Toulouse: Edition ERES, 1986), s. 460-461.

39 François Bédarida, *Le Nazisme et le Génocide, histoire et enjeux* (Paris: Nathan, 1989), s. 33.

40 Madeleine Barot, "La Cimade et les camps d'internement de la zone sud 1940-1944", Xavier de Montclos vd., ed., *Eglises et chrétiens dans la Deuxième Guerre mondiale (La France),* 1978'de Lyon'da yapılan kolokyumun tutanakları (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1982) içinde, s. 293-303 ; Monique Lewi, "Le destin des Juifs et la solidarité chrétienne à Roanne entre 1940 et 1944", *Eglises et chrétiens dans la Deuxième Guerre mondiale (La Region Rhone-Alpes),* 1976'da Grenoble'da yapılan kolokyumun tutanakları (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1978) içinde, s. 191.

41 Tanıklığı aktaran Marie-Louise Coudert, Paul Hélène'in yardımıyla, *Elles, la Résistance* (Paris: Messidor-Temps Actuels, 1985), s. 59-60.

42 Harry Roderick Kedward, *Naissance de la Résistance dans la France de Vichy. Idées et motivations 1940-1942* (Seyssel: Champ Vallon, 1989).

43 Annette Kahn, *Robert et Jeanne. A Lyon sous l'Occupation* (Paris: Payot, 1990).

44 Olivier Wiewiorka, "La Génération de la Résistance", *Vingtième siècle, Révue d'Histoire* 22 (Nisan-Haziran 1989): 111-116, alıntı s. 115.

45 Dominique Veillon, "Elles étaient dans la Résistance", *Repères, Bulletin de l'AFI* (Agence Femmes Information) 59 (30 Mayıs-5 Haziran 1983): 9-12.

46 Tanıklığı aktaran Guylaine Guidez, *Femmes dans la guerre (1939-1945)* (Paris: Perrin, 1989) içinde, s. 200; "Amniatrix"in topladığı istihbarat konusunda bkz. Marie-Madeleine Fourcade, *L'Arche de Noé, réseau Alliance (1940-1945)* (Paris: Plon, 1989), s. 406-407.

47 Friang, *Regarde-toi qui meurs,* s. 47-48.

48 Paula Schwartz, "Partisanes and Gender Politics in Vichy France", *French Historical Studies* 16,1 (Bahar 1989): 126-151; Jeanne Bohec'ın tanıklığı, *Les Femmes dans la Résistance,* Union des Femmes Françaises'in Sorbonne'da düzenlediği kolokyumun tutanakları, Paris, 22-23 Kasım 1975 (Paris: Editions du Rocher, 1977) içinde, s. 38.

49 Maurice Schumann, "Honneur et Patrie" programı 16 Aralık 1943, *Les Voix de la liberté,* cilt 4, s. 131-132; 24 Mart 1944 tarihli yayın, a.g.e., s. 219.

50 Aktaran Thuillier, *Les Femmes dans l'administration depuis 1900,* s. 80-81;

eşitlikçi söylemin muğlaklıkları konusunda bkz. Marie-France Brive, "L'Image des femmes à la Libération", *La Libération dans le Midi de la France,* Travaux de l'Université de Toulouse-Le Mirail, ser. A, cilt 35 (Toulouse, 1986), s. 387-402.

51 Mattei Dogan ve Jacques Narbonne, *Les Françaises face à la politique. Comportement politique et condition sociale. Cahiers de la FNSP,* no. 72 (Paris: Armand Colin, 1955).

52 Jean Goueffon, "La Cour de justice d'Orléans 1944-1945", *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale et des Conflits Contemporains* 130 (Nisan 1983): 51-64.

53 Marcel Baudot, "L'Épuration, bilan chiffré", *Bulletin de l'IHTP* 25 (Eylül 1986): 37-52.

54 Marinette Dambuyant'ın tanıklığı, Amicale de Ravensbrück et Association des Déportées et internées de la Résistance, *Les Françaises de Ravensbrück* (Paris: Gallimard, 1987), s. 288'de.

55 Bkz. Anise Postel-Vinay, "Les Exterminations par gaz à Ravensbrück", Germaine Tillion, *Ravensbrück* (Paris: Editions du Seuil, 1988) içinde, s. 305-330.

56 *Les Françaises à Ravensbrück,* s. 293.

57 Micheline Maurel, *Un camp très ordinaire* (Paris: Editions de Minuit, 1985), s. 185.

58 *Les Françaises à Ravensbrück,* s. 305.

59 Tillion, *Ravensbrück,* s. 104.

8. Sovyet Modeli

1 André Pierre, *Les Femmes en Union soviétique* (Paris: SPES, 1960), s. 15.

2 Gail Warshofsky Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change* (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 37.

3 Nicolas Werth, *La Vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation (1917-1939)* (Paris: Hachette, 1984).

4 Lapidus, *Women,* s. 164.

5 İvan Kurganov, *Semia v* SSSR *1917-1967* (New York: Possev-Verlag, 1967).

6 Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State* (New York: International Publishers, 1942).

7 Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism. 1860-1930* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 260-261.

8 "Les Bases sociales de la question féminine", in Judith Stora-Sandor, ed., *Marxisme et révolution sexuelle* (Paris: Maspero, 1973), s. 52-96.

9 "La Nouvelle Morale et la classe ouvrière", a.g.e., s. 156-182.

10 a.g.e., s. 100-134.

11 "Place à Eros aile", Stora-Sandor, ed., *Marxisme et révolution sexuelle* içinde, s. 183-205.

12 "Révolution dans la vie quotidienne" (1921), a.g.e. içinde, s. 216.

13 a.g.e., s. 223.

14 "La Famille et l'Etat communiste", a.g.e. içinde, s. 212.

15 "La Nouvelle Morale et la classe ouvrière", a.g.e. içinde, s. 171-172.

16 Nicolas Valentinov, *Mes rencontres avec Lénine* (Paris: Plon, 1964), s. 110.

17 Jean Freville, *La Femme et le Communisme. Anthologie de textes* (Paris: Editions Sociales, 1951), s. 220-222.

18 Pierre, *Les Femmes*, s. 87.
19 Aktaran Vladimir Bereloviç, "Modeles familiaux dans la Russie des années 20", *L'Evolution des modèles familiaux. Cultures et sociétés de l'Est*, no. 9 (Paris: IMSECO, 1988) içinde, s. 35
20 Yves Trotignon, *Naissance et croissance de l'URSS* (Paris: Bordas, 1970), s. 64-86.
21 Lapidus, *Women*, s. 165.
22 a.g.e., s. 204.
23 Pierre, *Les Femmes*, s. 16-17.
24 Nicolas Werth, "L'URSS: de l'amour libre à l'ordre moral", *L'Histoire* 72 (Kasım 1974): 76.
25 Trotignon, *Naissance et croissance de l'URSS*, s. 82.
26 Vincent Monteil, *Les Musulmans soviétiques* (Paris: Editions du Seuil, 1982), s. 125-135.
27 Lapidus, *Women*, s. 142.
28 1987 verileri, *Zhenshchiny v SSSR-1989* (Moskova: Financy i statistika, 1989), s. 10 ve 16'dan.
29 Lynne Viola, "Babi Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization", *The Russian Review* 45, 1 (1986): 23-42.
30 İvan Kurganov, "La Catastrophe démographique", *Est-Ouest* 598 (16 Temmuz, 1977): 18.
31 Basile Kerblay, *La Société soviétique contemporaine* (Paris: Armand Colin, 1977), s. 174.
32 André Gide, *Retour de l'URSS* (Paris: Gallimard, 1978), s. 51.
33 Osip Mandelstam, *Tristia et autres poèmes* (Paris: Gallimard, 1975), s. 228.
34 Werth, "L'URSS: de l'amour libre à l'ordre moral", s. 77.
35 Moshe Lewin, *La Formation du système soviétique* (Paris: Gallimard, 1987), s. 359
36 İvan Kurganov, *Zhenshchina i kommunizm* (Frankfurt: Possev-Verlag, 1968), s. 188.
37 Pierre, *Les Femmes*, s. 26.
38 a.g.e., s. 30-31.
39 Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties* (New York: Macmillan, 1968).
40 Kurganov, *Zhenshchina*, s. 86-87.
41 Michel Heller, *La Machine et les rouages* (Paris: Calmann-Lévy, 1985), s. 218.
42 Trotignon, *Naissance et croissance*, s. 225.
43 Fedor Panferov, "Bruski", aktaran Xenia Gasiorowska, *Women in Soviet Fiction* (Madison: University of Wisconsin Press, 1968), s. 53.
44 Louise E. Luke, "Marxian Woman: Soviet Variants", Ernest J. Simmons, ed., *Through the Glass of Soviet Literature* (New York: Columbia University Press, 1967) içinde, s. 27-109.
45 Basile Kerblay, "La Civilisations paysanne russe 1861-1964", ders notları, Paris IV Üniversitesi, 1972-1973.
46 Lapidus, *Women*, s. 179.
47 a.g.e., s. 169.
48 *Malaya Sovetskaya Entsiklopediya* (Moskova, 1960), cilt 8, s. 915.
49 *Les Femmes en URSS-Chiffres et faits* (Moskova: Novosti, 1985), s. 11 ve *Zhenshchiny v SSSR-1989*, s. 24
50 *Zhenshchiny v SSSR-1989*, s. 15.
51 a.g.e., s. 30.

52 Lapidus, *Women*, s. 182.
53 Kurganov, *Zhenshchina*, s. 44-45.
54 Basile Kerblay ve Marie Lavigne, *Les Soviétiques des années 80* (Paris: Armand Colin, 1985), s. 132.
55 *Zhenshchiny v SSSR-1989*, s. 7.
56 *Les Femmes en URSS-Chiffres et faits*, s. 19; Lapidus, *Women*, s. 210.
57 Lapidus, *Women*, s. 204; *Zhenshchiny v SSSR-1989*, s. 13.
58 Lapidus, *Women*, s. 219.
59 *Zhenshchiny v SSSR-1989*, s. 13; "Actualités soviétiques", *Bulletin de l'APN* 9 (7 Şubat 1990).
60 *L'Humanité*, 7 Mayıs 1956.
61 J. Vermeersch'ten Dominique Desanti'ye aktaran Renée Rousseau, *Les Femmes rouges* (Paris: Albin Michel, 1983), s. 242.
62 Orta Asya'da çaresizlik bazı kadınları kendilerini yakmaya itti: bkz. *Pravda*, 21 Nisan 1988.

9. Felsefi Farklılıklar

1 Georg Simmel, "La Femme", *La Philosophie de la modernité* (Paris: Payot, 1989) içinde, s. 70. Cinsel farklılıkla ilgili bir Simmel çözümlemesi için bkz. *Georg Simmel, Cahiers du Grif* 40, özel sayı (Paris: Tierce, 1989).
2 José Ortega y Gasset, *El Hombre y la gente, Obras Completas*, 14 cilt (Madrid: Revista de Occidente, 1962–), cilt 7, bl. 6 içinde: "Más sobre los otros y yo. Breve excursión hacia ella."
3 Bkz. Alain Guy, "La Femme selon Ortega y Gasset", *La Femme dans la pensée espagnole* (Paris: Editions du Centre National de Recherche Scientifique, 1984) içinde.
4 Max Scheler, *Nature et formes de la sympathie* (Paris: Petite Bibliothèque Payot, 1971), s. 152-161 ve 264-267, ve *De la pudeur* (Paris: Aubier, 1952), s. 140-143. (Bkz. özgün Almanca başlıklar için kaynakça).
5 Vladimir Jankeleviç, *Traité des vertus* (Paris: Bordas, 1970), cilt 2, s. 425-449.
6 Paul-Laurent Hassoun, *Freud et la femme* (Paris: Calmann-Lévy, 1983), s. 14-19.
7 Sigmund Freud, *New Introductory Lectures on Psychoanalysis* (Londra: Allen and Unwin, 1971). Lacan daha sonra şunları ekledi: "Erkeğin ve kadının ne olduğunu tanımlamaya gelince, psikanalizin gösterdiği şey, tam da bunun olanaksızlığıdır." Bkz. "Le Savoir de l'analyste", Sainte-Anne'da söyleşiler, 1971-72, 4 Kasım 1971 oturumu (yayımlanmamış).
8 Bu tartışma hakkında bkz. Elisabeth Roudinesco, *Histoire de la psychanalyse en France* (Paris: Editions du Seuil, 1986). Ne var ki, Roudinesco'nun Simone de Beauvoir'ı İngiliz Okulu'nun düalist düşüncesiyle bütünleştirmesi yanlıştır. Beauvoir'a göre "ikinci cins" daha çok sosyal bir yapıydı.
9 Jacques Lacan, "Encore", *Séminaire XX* (Paris: Editions du Seuil, 1972-73).
10 Friedrich Engels, *L'Origine de la famille, de la propriété privée et de l'Etat* (Paris: Editions Sociales, 1972), s. 65.
11 August Bebel, *La Femme et le Socialisme* (Paris: Editions Sociales, 1950).
12 Aleksandra Kollontay, Judith Stora-Sandor, ed., *Marxisme et révolution sexuelle* (Paris: Maspero, 1973) içinde. Bu, Kollontay'ın eserlerinden konuyla ilgili özetlerden oluşan bir antolojidir.

13 Her iki kitap da Paris'te Editions de Minuit tarafından yayımlandı, 1972 ve 1974.
14 Jean-François Lyotard, *L'Economie libidinale* (Paris: Editions de Minuit, 1974).
15 Gilles Deleuze, *Anti-Oedipe* (Paris: Editions de Minuit, 1972), s. 71-72.
16 Jean Baudrillard, *De la séduction* (Paris: Galilée, 1980).
17 Jean Baudrillard, Diane Hunter'la söyleşi, *Works and Days* II/ 12, cilt 6, no. I ve 2 (Bahar-Yaz 1988).
18 Michel Foucault, *Histoire de la sexualité* (Paris: Gallimard).
19 Bkz. diğer eserlerin yanı sıra, Rosi Braidotti, "Bio-éthique ou nouvelle normativité?", *Cahiers du Grif* 33, özel sayı, *Hannah Arendt* (1986): 149-155, ve "Les Organes sans corps", *Cahiers du Grif* 36, özel sayı, *De la parenté à l'eugénisme* (1987): 7-22.
20 Bu, *L'Ecriture et la Différence*'tan (Paris: Editions du Seuil, 1967) itibaren Jacques Derrida'nın tüm eserlerinin temasıdır.
21 Jacques Derrida, "Geschlecht, différence sexuelle, différence ontologique", *Psyché* (Paris: Galilée, 1967) içinde. Bu metin ilk önce Heideger'de çıktı, *Cahiers de l'Herne* (1983).
22 "Women in the Beehive: A Seminar with Jacques Derrida", Alice Jardine ve Paul Smith, ed., *Men in Feminism* (New York: Methuen, 1987) içinde.
23 Jean-Paul Sartre, *L'Etre et le Néant* (Paris: Gallimard, 1943), bl. 3, ks. 2.
24 "Simone de Beauvoir interroge Jean-Paul Sartre", *L'Arc* 61 (1975): 4
25 Emmanuel Levinas, *Totalité et Infini* (Lahey: Nijhoff, 1961), s. 127-128.
26 a.g.e., s. 244 vd.
27 Francis Jacques, *Différence et subjectivité* (Paris: Aubier, 1982), s. 164 vd.
28 a.g.e., s. 295 vd.
29 Jean-François Lyotard, *Le Différend* (Paris: Editions de Minuit, 1983), s. 29.
30 "Simone de Beauvoir et la lutte des femmes", *L'Arc* 61 (1975): 11-12.
31 "Nature-elle-ment", *Questions Féministes* dergisinin üçüncü sayısının başlığıydı, 1978. Bu sayıdaki diğer makalelerin yanı sıra bkz. Colette Guillaumin, "Pratique du pouvoir et idée de nature".
32 Bkz. Françoise Collin, "L'Irreprésentable de la différence des sexes", *Catégorisation de sexe et constructions scientifiques* (Aix: Université de Aix-en-Provence, 1989) içinde, s. 39-40.
33 Feminist incelemelerle ilgili literatür oylumludur, özellikle bkz. *Savoir et différence des sexes, Cahiers du Grif* 45, özel sayı (Güz 1990); "Femmes, féminisme et recherches", *Actes du colloque du Toulouse,* 1982.

10. Fransa'da Kültürün Yaratıcıları

1 Régis Debray, *Le Pouvoir intellectuel en France* (Paris: Ramsay, 1979), s. 247.
2 Kanıt için bkz. feminist kütüphanelerde saklanan dönemin gazeteleri, videoları ve filmleri.
3 Maria Isabel Barreno, Maria Teresa Horta, ve Maria Velho da Costa, *Les Nouvelles Lettres portugaises* (1972), Fransızca çevirisi (Paris: Editions du Seuil, 1974).
4 Örneğin Sartre, "Anti-Semitizm konuşma özgürlüğü hakkıyla korunmaz" dedi (bkz. *Réflexions sur la Question juive,* 1954). Bu düşünce ırkçılık için geçerliydi, fakat "cinsiyet ayrımcılığı" için değil.
5 Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe* (Paris: Gallimard, 1949), cilt I, s. 14.

6 *Libération des femmes année zéro, Partisans,* özel sayı (Temmuz-Ekim 1970).
7 Claudine Hermann, *Les Voleuses de langue* (Paris: Editions des Femmes, 1976).
8 "Simgesel işlev" fikri konusunda bkz. Jean-Joseph Goux, *Freud, Marx. Economie et symbolique* (Paris: Editions du Seuil, 1973). Luce Irigaray *Speculum de l'autre femme*'da (Paris: Editions de Minuit, 1974) sistematik bir eleştiri sunan ilk kadındı.
9 Alice A. Jardine ve Anne M. Menke, *Shifting Scenes. Interviews on Women, Writing and Politics in Post-68 France* (New York: Columbia University Press, 1991).
10 1979'da Jackie Buet ve Elisabeth Tréhard'ın yarattığı bu festival, çok sayıda kadın yönetmeni dünya izleyicisine tanıttı.
11 Kolektif bir iş olan bu tesisat Kuzey Amerika, İngiltere ve Almanya'da sergilendi.
12 Florence Montreynaud, *Le XXe Siècle des femmes* (Paris: Nathan, 1989).
13 *Le Figaro littéraire,* Salon du Livre için özel sayı, 19 Mayıs 1989.
14 Michéle Vessilier-Ressi, *Le Métier d'auteur* (Paris: Dunod, 1982).
15 Pierrette Dionne ve Chantal Théry, "Le Monde du livre: des femmes entre parenthèses", *Recherches féministes* 2,2 (1989).
16 Marcelle Marini ve Nicole Mozet, "La Production littéraire en France depuis 1945. Analyse différentielle", 1984. Colette Julien-Bertolus, elektronik veri işleme prosedürlerini tasarladı ve uyguladı.
17 Claude Habib, "La Femme plumée", *Cahiers de recherches de S.T.D. (Textuel),* Paris VII Üniversitesi 13: *Femmes et institutions littéraires* (1984).
18 René Rémond, ed., *Notre siècle* (Paris: Fayard, 1988). Kültürle ilgili bölümler, Jean-François Sirinelli'nin eseridir.
19 Gérard Delfau ve Anne Roche, *Histoire/Littérature* (Paris: Editions du Seuil, 1977).
20 Anne Sauvy, "La Littérature et les femmes", Roger Chartier, ed., *Histoire de l'édition française,* cilt 4: *1900-1950* (Paris: Promodis, 1986) içinde.
21 Söyleşi, 1972, Claude Francis ve Fernande Gontier, *Les Ecrits de Simone de Beauvoir* (Paris: Gallimard, 1979) içinde.
22 Françoise Collin, "Le Sujet et l'auteur ou lire 'l'autre femme'", *Cahiers du Cedref* 2: *Femmes sujets des discours* (1990) içinde.
23 Françoise Mayeur-Castellani, *L'Enseignement secondaire des jeunes filles sous la IIIe République* (Paris: Presses de la Fondation des Sciences Politiques, 1977).
24 Beauvoir, *Le Deuxième Sexe,* cilt 2.
25 Marcelle Marini, "Enfance en archipels: *L'Opoponax* de Monique Wittig", *Revue des Sciences Humaines* 222 (1991-92).
26 Marcelle Marini, "L'Élaboration de la différence sexuelle dans la pratique littéraire de la langue (Sarraute, Hyvrard)", *Cahiers du Grad* 1: *Femmes, écriture, philosophie* (Laval Üniversitesi, Québec, 1987).
27 Léonor Fini, "Lettre à Roger Borderie", *Obliques,* 14-15: *La Femme surréaliste* (Paris, 1977): 115.
28 Geneviève Fraisse, *La Muse de la raison* (Paris: Alinea, 1989).
29 Elissa D. Gelfand ve Virginia Thorndike Hules, *French Feminist Criticism: Women, Language, Literature* (New York: Garland, 1985).
30 Söyleşiler, Françoise Van Rossum-Guyon, Hélène Cixous ve Julia Kristeva ile, *Revue des Sciences Humaines* 168: *Ecriture, féminité, féminisme* (Line, 1977).
31 *Cahiers du Grif* 7 (1975); ayrıca 12 ve 13 (1976).

32 Hélène Cixous, "Le Rire de la méduse", *L'Arc*, 61: *Simone de Beauvoir* (Paris, 1975).
33 Monique Plaza, "'Pouvoir phallomorphique' et psychologie de 'la femme'", *Questions Féministes* 1 (Kasım 1977).
34 Alice Jardine, *Gynesis* (1985).
35 Béatrice Slama, "De la 'littérature féminine' à 'l'écrire femme'", *Littérature* 44 (Aralık 1981); Béatrice Didier, *L'Ecriture-femme* (Paris: Presses Universitaires de France, 1981).
36 Christine Planté, *La Petite Soeur de Balzac* (Paris: Editions du Seuil, 1989).

11. Kitle Kültüründe İkircikli Kadın İmgesi

1 Bkz. Tania Modelski, ed., *Studies in Entertainment: Critical Approaches to Mass Culture* (Bloomington: Indiana University Press, 1986). (Bu kitap, Nisan 1984'te Milwuakee'de Wisconsin Üniversitesi'nde yapılan Kitle Kültürü Üzerine Uluslararası Sempozyum'a sunulan tebliğlerin çoğunu içerir.)
2 Ann Treneman, "Cashing in on the Curse: Advertising and the Menstrual Taboo", Lorraine Gamman ve Margaret Marshment, ed., *The Female Gaze: Women as Viewers of Popular Culture* (Londra: The Women's Press, 1988) içinde.
3 Molly Haskell, *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies* (Chicago: University of Chicago Press, 1987).
4 Andreas Huyssen, "Mass Culture as Woman: Modernism's Other", Modelski, ed., *Studies in Entertainment* içinde.
5 Barbara Ehrenreich ve Deirdre English, *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women* (Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1979).
6 Kath Davies, Julienne Dickey ve Teresa Stratford, ed., *Out of Focus: Writings on Women and the Media* (Londra: The Women's Press, 1987).
7 Judith Williamson, "Woman Is an Island: Femininity and Colonization", Modelski, ed., *Studies in Entertainment* içinde.
8 Gianna Pomata, "La storia delle donne: Una questione di confine", G. De Luna, P. Ortoleva, M. Revelli ve N. Tranfaglia, ed., *Introduzione alla storia contemporanea* (Floransa: La Nuova Italia, 1984) içinde.
9 Gamman ve Marshment, ed., *The Female Gaze*.
10 Kathy Peiss, *Cheap Amusements: Working Women and Leisure in Turn-of-the-Century New York* (Philadelphia: Temple University Press, 1986).
11 Jackie Stacey, "Desperately Seeking Difference", Gamman and Marshment, eds., *The Female Gaze* içinde.
12 Avis Lewallern, "*Lace:* Pornography for Women?" Gamman and Marshment, ed., *The Female Gaze* içinde, Shirley Conran'ın bir *Lace* çözümlemesi.
13 Treneman, "Cashing in on the Curse".
14 Gabriella Turnaturi, "La donna fra il pubblico a il privato: La nascita della casalinga a della consumatrice", *Nuova Donnawomanfemme* 12/13 (Temmuz-Aralık 1979): 8-29.
15 Françoise Werner, "Du ménage à l'art ménager: L'évolution du travail ménager et son écho dans la presse féminine française de 1919 à 1939", *Le Mouvement Social* 129 (1984): 61-87.
16 Susan Porter Benson, *Counter Cultures: Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940* (Chicago: University of Illinois Press, 1986) ve William R. Leach, "Transformations in a Culture of Con-

sumption: Women and Department Stores, 1890-1925", *Journal of American History* 71, 2 (Eylül 1984).

17 Kathy Peiss, "Mass Culture and Social Divisions: The Case of the Cosmetics Industry", Kitle Kültürü ve İşçi Sınıfı Konferansı'nda yapılan konuşma, Paris, 14-15 Ekim, 1988.

18 Haskell, *From Reverence to Rape.*

19 Victoria de Grazia, "Mass Culture and Sovereignty: The American Challenge to European Cinemas, 1920-1960", *Journal of Modern History* 61 (Mart 1989): 53-87.

20 Victoria de Grazia, "Puritan, Pagan Bodies: Americanism and the Formation of the 'New Woman' in Europe, 1920-1945", çalışma raporu, 1984-87.

21 Edgar Morin, *Les stars* (Paris: Seuil, 1957).

22 Werner, "Du ménage à l'art ménager".

23 Evelyne Sullerot, *La Presse féminine* (Paris: Armand Colin, 1963).

24 a.g.e..

25 Piero Meldini, *Sposa a madre esemplare: Ideologia a politica delta donna a delta famiglia durante il fascismo* (Floransa: Guaraldi, 1975).

26 Elisabetta Mondello, *La nuova italiana: La donna nella stampa e nella cultura del ventennio* (Roma: Editori Riuniti, 1987).

27 Luisa Passerini, *Torino operaia a fascismo* (Roma: Laterza, 1984).

28 Paola Masino, *Nascita e morte delta massaia* (Milano: La Tartaruga, 1982; 1. Bs. Milano: Bompiani, 1945), s. 183.

29 Laura Lilli, "La stampa femminile", Valerio Castronovo ve Nicola Tranfaglia, ed., *Storia delta stampa italiana,* cilt 5, *La stampa italiana del neocapitalismo* (Bars: Laterza, 1976) içinde.

30 Mondello, *La nuova italiana.*

31 Francesco Alberoni, *Consumi a società* (Bologna: II Mulino, 1964), s. 38-43.

32 Umberto Eco, *Apocalittici e integrate: Comunicazioni di massa e teorie delta cultura di massa* (Milano: Bompiani, 1964).

33 Edgar Morin, *L'esprit du temps* (Paris: Grasset, 1962).

34 Sullerot, *La presse féminine.*

35 Milly Buonanno, *Naturale come sei: Indagine sulla stampa femminile in Italia* (Floransa: Guaraldi, 1975), Giovanni Bechelloni'nin bir tanıtım notuyla.

36 Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, "Das Schema der Massenkultur", T.W. Adorno, *Gesammelte Shri ften* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981) içinde.

37 Gabriella Parca, *Le italiane si confessano* (Milano: Feltrinelli, 1966; 1. bs. Floransa: Parenti, 1959).

38 Sullerot, *La Presse féminine,* s. 129

39 Anne-Marie Dardigna, *Femmes-femmes sur papier glacé* (Paris: Maspero, 1974).

40 Lilli, "La stampa femminile".

41 Buonanno, *Naturale come sei.*

42 Milly Buonanno, *La donna nella stampa: Giornaliste, lettrici e modelli di femminilità* (Roma: Editori Riuniti, 1978).

43 Maria Teresa Anelli, Paola Gabbrielli, Marta Morgavi ve Roberto Piperno, *Fotoromanzo: Fascino e pregiudizio. Storia, documents e immagini di un grande fenomeno popolare* (Milano: Savelli, 1979).

44 Buonanno, *Naturale come sei.*

45 Anelli vd., *Fotoromanzo.*

46 Buonanno, *Naturale come sei.*

47 Tania Modelski, *Loving with a Vengeance: Mass-Produced Fantasies for Women* (New York: Routledge, 1982).
48 Janice Radway, *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984).
49 Milly Buonanno, *Cultura di massa e identità femminile: L'immagine della donna in televisione* (Torino: ERI, 1983).

12. Kadınlar, Tasvirler ve Temsil

1 Madeleine Edmondson ve David Rounds, *Mary Noble to Mary Hartman: The Complete Soap Opera Book* (New York: Stein and Day, 1976), s. 187.
2 a.g.e., s. 197.
3 Cynthia White, *Women's Magazines 1693-1968* (Londra: Joseph Michael, 1970), s. 216.
4 Ekim 1989 tarihli *Good Housekeeping*'in kapağı.
5 Loss Banner, *American Beauty* (New York: Knopf, 1983), s. 273.
6 Elaine Brumberg, *Save Your Money, Save Your Face* (New York: Facts on File Publishers, 1986), s. 95.
7 Richard Randall, *Freedom and Taboo: Pornography and the Politics of a Self Divided* (Berkeley: University of California Press, 1989), s. 200.
8 Gordon Hawkins ve Franklin E. Zimring, *Pornography in a Free Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 42.
9 a.g.e., s. 36.
10 Randall, *Freedom and Taboo,* s. 200.
11 Hawkins ve Zimring, *Pornography* s. 54.
12 Ellen Perry Berkeley, *Architecture: A Place for Women* (Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1989), s. xv.

Süreklilikler ve Kopuşlar

1 Simone de Beauvoir, *Lettres à Sartre, 1940-1963* (Paris: Gallimard, 1990), s. 211.
2 Edgar Morin'in ifadesi, "Amour et érotisme dans la 'culture de masse'", *Arguments* (1961): 52'den, aktaran Janine Mossuz-Lavau, "Politique des liberations sexuelles", Pascal Ory, ed., *Nouvelle Histoire des idées politiques* (Paris: Hachette, 1987) içinde, s. 682-694.
3 Bkz. kaynakça.
4 Jeannette Laot, *Stratégie pour les femmes* (Paris: Stock, 1977); Madeleine Colin, *"Ce n'est pas aujourd'hui" (Femmes, syndicats; lutte de classe)* (Paris: Editions Sociales, 1975) ve *Traces d'une vie: dans la mouvance du siècle* (Paris: Madeleine Vignes tarafından özel olarak basıldı, 1989 ve 1991).

13. Refah Devletlerinde Yoksulluk ve Annelik Hakları

Bu deneme, Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'ndeki (Floransa) bir projeden esinlendi. Katılımcılara minnettarlığımı ifade etmek isterim: Ida Blom, Annarita Buttafuoco, Anne Cova, Elisabeth Elgan, Jan Gröndahl, Hilde Ibsen, Jane Lewis, Mary Nash, Karen Offen, Ann-Sofie Ohlander, Frank Prochaska, Chiara Saraceno, Anne-Lise

Seip, Bonnie G. Smith, Irene Stoehr, Angela Taeger, Pat Thane ve Elisabetta Vezzosi. Katkılarının çoğu, *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, ed. Gisela Bock ve Pat Thane'de (Londra: Routledge, 1991; bundan böyle *Maternity 1991* olarak anılacak) yayımlanmıştır. Ayrıca metni gözden geçirmeye yardım ettiği için Victoria de Grazia'ya da minnettarım. Theda Skocpol'un etkileyici eseri *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), bu bölüm yayımlandıktan sonra çıktı. Önemli editoryal öğüdünden ötürü Theda Skocpol'e teşekkür etmek isterim.

1 Peter Flora ve Arnold J. Heidenheimer, ed., *The Development of Welfare States in Europe and America* (New Brunswick: Transaction Books, 1981), s. 27.
2 Bonnie G. Smith, "On Writing Women's Work", Çalışma Raporu HEC 91/7, Avrupa Üniversitesi Enstitüsü, Floransa, 1991. Bkz. Margaret Llewelyn Davies, ed., *Maternity: Letters from Working Women* (1915) (Londra: Virago, 1978); ayrıca ed., *Life as We Have Known It, by Cooperative Working Women* (1931) (New York: Norton, 1975); Arbeiterinnensekretariat des Deutschen Textilarbeiterverbands, ed., *Mein Arbeitstag-Mein Wochenende: 150 Berichte von Textilarbeiterinnen* (1930) (yeniden basım, ed. Frankfurt: Alf Lüdtke, 1990); Molly Ladd-Taylor, ed., *Raising a Baby the Government Way: Mothers' Letters to the Children's Bureau, 1915-1932* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1986); Ida Blom, *Barnebegrensning-synd eller sund fornuft?* (Bergen, 1980), s. 64-154; Annarita Buttafuoco, *Le Mariuccine* (Milano: Angeli, 1985).
3 Wolfram Fischer, *Armut in der Geschichte* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982); Hartmut Kaelble, *1880-1980, A Social History of Western Europe* (Londra: Gill and Macmillan, 1990).
4 Vera Brittain, *Lady into Woman* (Londra: Dakers, 1953), s. 224.
5 Katherine Anthony, *Feminism in Germany and Scandinavia* (New York: Holt, 1915), s. 53.
6 Käthe Schirmacher, *Die Frauenarbeit im Hause, ihre ökonomische, rechtliche and soziale Wertung* (1905) (Leipzig, 1912), s. 3-8 (kısmen yeniden basım, Gisela Brinker-Gabler, ed., *Frauenarbeit and Beruf*, Frankfurt, 1979) içinde; rapor, *Die Frauenbewegung* 11, 20 (15 Ekim 1905): 153-155'te.
7 Auclert, aktaran Anne Cova, "French Feminism and Maternity: Theories and Politics, 1890-1918", *Maternity 1991* içinde; Rouzade, aktaran Wynona H. Wilkins, "The Paris International Feminist Congress of 1896 and Its French Antecedents", *North Dakota Quarterly* (1975): 23; krş. Karen Offen, "Sur l'origine des mots 'féminisme' et 'féministe'", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 36 (1987): 492-496; ayrıca bkz. "Depopulation, Nationalism, and Feminism in Fin-de-Siècle France", *American Historical Review* 89 (1984): 648-676; Claire G. Moses, *French Feminism in the 19th Century* (Albany: SUNY Press, 1984), s. 207-208; Laurence Klejman ve Florence Rochefort, *L'Egalité en marche. Le Féminisme sous la Troisième République* (Paris: Editions des Femmes, 1989), s. 260.
8 *Nelly Roussel, L'Eternelle sacrifiée* (1906), ed. Daniel Armogathe (Paris: Maité Albistur, 1979), s. 55; diğer alıntılar, Cova, "French Feminism" ve "Féminisme et natalité: Nelly Roussel (1878-1922)", *History of European Ideas* 5 (1992): 663-672'den; Offen, "Depopulation", s. 673
9 Ida Blom, "Voluntary Motherhood 1900-1930: Theories and Politics of a Norwegian Feminist in an International Perspective", *Maternity 1991* içinde; Che-

ri Register, "Motherhood at Center: Ellen Key's Social Vision", *Women's Studies International Forum* 5 (1982): 599-610.

10 Annarita Buttafuoco, "Motherhood as a Political Strategy: The Role of the Italian Women's Movement in the Creation of the Cassa Nazionale di Maternità", *Maternity* 1991 içinde.

11 Lily Braun, *Die Frauenfrage* (Leipzig, 1901), s. 547; *Die Mutterschaftsversicherung* (Berlin, 1906); Irene Stoehr, "Housework and Motherhood: Debates and Policies in the Women's Movement in Imperial Germany and the Weimar Republic", *Maternity 1991* içinde; Alfred G. Meyer, *The Feminism and Socialism of Lily Braun* (Bloomington: Indiana University Press, 1985), özellikle s. 125, 137.

12 Käthe Schirmacher, *Wie und in welchem Masse lässt sich die Wertung der Frauenarbeit steigern* (Leipzig, 1909), s. 12 (yeniden basım, Brinker-Gabler, *Frauenarbeit* içinde); diğer alıntılar, Stoehr, "Housework"ten. Bkz. Marion Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany: The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1979), özellikle bl. 3.

13 Aktaran Carol Dyhouse, *Feminism and the Family in England 1880-1939* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), s. 191-192.

14 Women's Industrial Council (1911), aktaran Jane Lewis, "Models of Equality for Women: The Case of State Support for Children in 20thCentury Britain", *Maternity 1991* içinde. Bir önceki alıntılar, Pat Thane, "Visions of Gender in the Making of the British Welfare State: The Case of Women in the British Labour Party and Social Policy, 1906-1945"den, *Maternity 1991* içinde. Bkz. Frank Prochaska, "A Mother's Country: Mothers' Meetings and Family Welfare in Britain, 1850-1950", *History* 74 (1989): 379-399.

15 Atkinson, aktaran Dyhouse, *Feminism,* s. 65-66, 93; ayrıca bkz. s. 96-104; Eleanor Rathbone, *The Disinherited Family* (1924), Suzy Fleming'in girişiyle yeniden basım (Bristol: Falling Wall Press, 1986); Mary Stocks, *The Case for Family Endowment* (Londra, 1927), bl. 3; Lewis, "Models of Equality".

16 Anthony, *Feminism,* s. 117, 127 (alıntılar); *Mothers Who Must Earn* (New York: Russel Sage Foundation, 1914); *The Endowment of Motherhood* (New York, 1920)'ye önsözü.

17 Karen J. Blair, *The Clubwoman as Feminist: True Womanhood Redefined, 1868-1914* (New York: Holmes and Meier, 1980), s. 30 (alıntı), 42; Crystal Eastman, *Now We Can Begin,* yeniden basım, Blanche Wiesen Cook, ed., *Crystal Eastman: On Women and Revolution* (New York: Oxford University Press, 1978), s. 54-57; Mary Madeleine Ladd-Taylor, "Mother Work: Ideology, Public Policy, and the Mothers' Movement, 1890-1930", doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1986, özellikle bl. 2-4; Lela B. Costin, *Two Sisters for Social Justice. A Biography of Grace and Edith Abbott* (Urbana: University of Illinois Press, 1983).

18 Alıntılar Dyhouse, *Feminism,* s. 91'den ve Ladd-Taylor, *Mother-Work,* s. 148'den; ayrıca bkz. Schirmacher'le ilgili ve Russel'ın yorumları (yukarıda aktarılan) ve aşağıda not 39.

19 Alıntılar, Dyhouse, *Feminism,* s. 90, 92'den ve Cova, "French Feminism"den; Anna Martin için bkz. Lewis, "Models of Equality"; Marianne Weber, "Zur Frage der Bewertung der Hausfrauenarbeit" (1912), *Frauenfragen and Frauengedanken* (Tübingen, 1919) içinde, s. 80-94; Anthony, *Feminism,* s. 118-119.

20 Lischnewska, aktaran Stoehr, "Housework and Motherhood"; Franca Pieroni Bortolotti, "La Kuliscioff a la questione femminile", *Anna Kuliscioff a l'età*

del riformismo. Atti del Convegno di Milano 1976 (Roma: Avanti! 1978) içinde, s. 104-138; Rathbone, *Disinherited Family,* s. 369-370.

21 Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890-1920* (New York: Anchor Books, 1971), özellikle s. 91; Irene Stoehr, "Organisierte Mütterlichkeit': Zur Politik der deutschen Frauenbewegung um 1900", Karin Hausen, ed., *Frauen suchen ihre Geschichte* (Münih: Beck, 1983) içinde, s. 225-253; Ladd-Taylor, *Mother-Work,* s.256; Ellen Ross, "'Fierce Questions and Taunts': Married Life in Working Class London 1870-1914", *Feminist Studies* 8 (1982): 575-602.

22 Paula Baker, "The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780-1920", *American Historical Review* 89 (1984): 620-647.

23 Ersilia Majno Bronzini, "Vie pratiche del femminismo" (1902), aktaran Buttafuoco, "Motherhood as a Political Strategy"; Jean Gaffin ve David Thoms, *Caring & Sharing: The Centenary History of the Co-operative Women's Guild* (Manchester: Co-operative Union, 1983), s. 43. Aydınlanmanın eril doğası ve erkek vatandaş hakları kavramı için bkz. Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Cambridge: Polity Press, 1988).

24 Helene Stöcker, "Der Kampf gegen den Geburtenrückgang", *Die neue Generation* 8, 11 (1912): 602

25 Nelly Roussel, "Qu'est-ce que le 'Féminisme'?", *La Femme Affranchie* 2 (Eylül 1904), aktaran Cova, "Féminisme et natalité".

26 Buttafuoco, "Motherhood as a Political Strategy"; Naomi Black, *Social Feminism* (Ithaca: Cornell University Press, 1989); J. Stanley Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920s* (Urbana: University of Illinois Press, 1973); Karen Offen, "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach", *Signs* 14 (1988): 119-157; Jennifer Dale ve Peggy Foster, ed., *Feminists and State Welfare* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1986), s. 5-8; Daniel Scott Smith, "Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America", Lois Banner, ed., *Clio's Consciousness Raised* (New York: Harper and Row, 1974) içinde, s. 119-136.

27 İtalya için bkz. Buttafuoco, "Motherhood as a Political Strategy". Birleşik Devletler için: Anthony R. Travis, "The Origins of Mothers' Pensions in Illinois", *Journal of the Illinois State Historical Society* 67 (1975): 421-428; Ada J. Davis, "The Evolution of the Institution of Mothers' Pensions in the United States", *American Journal of Sociology* 35 (1930): 573-587; Ladd-Taylor, *Mother-Work,* bl. 4. Fransa için: Anne Cova, "French Feminism"; Mary Lynn Stewart, *Women,* Work *and the French State: Labour Protection and Social Patriarchy, 1879-1919* (Kingston, McGill-Queen's University Press, 1989), özellikle bl. 8; Robert Talmy, *Hisotire du mouvement familial en France (1896-1939)* (Paris: Union Nationale des Caisses d'Allocations Familiales, 1962), cilt I, s. 159-163.

28 Bkz. *Maternity 1991* ve not 29.

29 Julia Lathrop, Henry J. Harris, *Maternity Benefit Systems in Certain Foreign Countries* (Washington, D.C.: U.S. Department of Labor, Children's Bureau, Publication no. 57, Government Printing Office, 1917).

30 Volker Hunecke, *I trovatelli di Milano* (Bologna: Il Mulino, 1988); Rachel G. Fuchs, "Legislation, Poverty, and Child-Abandonment in 19thCentury Paris", *Journal of Interdisciplinary History* 18 (1987): 55-80; Angela Taeger, "L'Etat, les enfants trouvés et les allocations familiales en France, XIXe et XXe siècles", *Francia* 16 (1989): 15-33; Pat Thane, "Infant Welfare in Britain, 1870s-1930s", yayınlanmamış tebliğ 1990; Linda Gordon, "Single Mothers and Child Neglect, 1880-1920", *American Quarterly* 37 (1985): 173-192; Ann Vande-

pol, "Dependent Children, Child Custody, and the Mothers' Pensions: The Transformation of State-Family Relations in the Early 20th Century", *Social Problems* 29 (1982): 221-235.

31 Carol Dyhouse, "Working-Class Mothers and Infant Mortality in England, 1895-1914", *Journal of Social History* 12 (1978): 248-267; Rachel G. Fucks, *Abandoned Children: Foundlings and Child Welfare in 19*th-*Century France* (Albany: SUNY Press, 1984).

32 Maria Martin, "Dépopulation", *Le Journal des Femmes* (Haziran 1896); Cécile Brunschvicg, "Féminisme et natalité", *La Française,* 10 Ocak 1931, aktaran Cova, "French Feminism"; Gertrud Bäumer, "Der seelische Hintergrund der Bevölkerungsfrage", *Die Frau* 23, 3 (1915): 129-134.

33 Offen, "Depopulation", s. 659-660, 668-670; Françoise Thébaud, "Le Mouvement nataliste dans la France de l'entre-deux-guerres: l'Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 32 (1985): 276-301; Yvonne Knibiehler ve Catherine Fouquet, *Histoire des mères du moyen-âge à nos jours* (Paris: Montalba, 1980).

34 Herbert Wolfe, *Governmental Provisions in the United States and Foreign Countries for Members of the Military Forces and Their Dependents* (Washington, D.C.: U.S. Department of Labor, Children's Bureau, Publication no. 28, Government Printing Office, 1917), s. 13; Ute Daniel, *Arbeiterfrauen im der Kriegsgesellschaft: Beruf. Familie und Politik im Ersten Weltkrieg* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989), s. 169-183; Susan Pedersen, "Social Policy and the Reconstruction of the Family in Britain and France, 1900-1945", doktora tezi, Harvard Universitesi, 1989, s. 115-130.

35 Ladd-Taylor, *Mother-Work,* özellikle bl. 5; Lemons, *The Woman Citizen,* bl. 6; Joseph Benedict Chepaitis, "The First Federal Social Welfare Measure: The Sheppard-Towner Maternity and Infancy Act, 1918-1932", doktora tezi, Georgetown Universitesi, 1968; Hilda Scott, *Working Your Way to the Bottom: The Feminization of Poverty* (Londra: Pandora, 1984); Barbara Ehrenreich ve Frances Fox Piven, "The Feminization of Poverty: When the 'Family-Wage System' Breaks Down", *Dissent* 31 (1984): 162-170.

36 Aktaran Jane Lewis, *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939* (Londra: Croom Helm, 1980), s. 169 ve "Models of Equality".

37 Rathbone, *Disinherited Family,* özellikle s. 316-324.

38 Dyhouse, *Feminism,* s. 95, 102.

39 Ramsay MacDonald (İşçi Partisi lideri), aktaran Lewis, "Models of Equality".

40 Thane, "Visions of Gender"; John Macnicol, *The Movement for Family Allowances 1918-1945: A Study in Social Policy Development* (Londra: Heinemann, 1980).

41 Aktaran Suzy Fleeting, giriş, Rathbone, *Disinherited Family,* s. 90.

42 Anne-Lise Seip ve Hilde Ibsen, "Norway's Road to Child Allowances", *Maternity 1991* içinde; Ann-Sofie Ohlander, "The Struggle for a Social Democratic Family Policy in Sweden since 1900", *Maternity 1991* içinde; Helga Maria Hernes, "Die zweigeteilte Sozialpolitik", Karin Hausen ve Helga Nowotny, ed., *Wie männlich ist die Wissenschaft?* (Frankfurt: Suhrkamp, 1986) içinde, s. 163-178; Bettina Cass, "Rewards for Women's Work", Jacqueline Goodnow ve Carole Pateman, ed., *Women, Social Science and Public Policy* (Sydney: Allen and Unwin, 1985) içinde, s. 67-94; Rob Watts, "Family Allowances in Canada and Australia 1940-1945: A Comparative Critical Case Study", *Journal of Social Policy* 16 (1987): 19-48; Ann Curthoys, "Equal Pay, a Family Wage or Both:

Women Workers, Feminists and Unionists in Australia since 1945", Barbara Caine vd., ed., *Crossing Boundaries. Feminisms and the Critique of Knowledges* (Sydney: Allen and Unwin, 1988) içinde, s. 129-140.

43 Henri Hatzfeld, *Du paupérisme à la sécurité sociale.* Essai *sur les origines de la sécurité sociale en France, 1850-1940* (Paris: Armand Colin, 1971); Karen Offen, "Body Politics: Women, Work, and the Politics of Motherhood in France, 1920-1950", *Maternity 1991* içinde.

44 Marie-Monique Huss, "Pronatalism in the Inter-War Period in France", *Journal of Contemporary History* 25 (1990): 64.

45 Cécile Brunschwicg, "La Maternité, fonction familiale ou sociale?", *La Française,* 3 Mayıs 1930; Naomi Black, "Social Feminism in France: A Case Study", Naomi Black ve Ann Baker Cottrell, ed., *Women and World Change: Equity Issues in Development* (Beverly Hills: Sage Publications, 1981) içinde, s. 217-238; Pedersen, *Social Policy,* bl. 3.

46 Offen, "Body Politics"; Alain Barjot, *L'Allocation de salaire unique et l'allocation de la mère au foyer en France* (Bruges: Imprimerie VerbekeLoys, 1967); Flora ve Heidenheimer, *Development of Welfare States,* s. 341.

47 Benito Mussolini, önsöz, Richard Korherr, Regresso *delle nascite, morte dei popoli* (Roma, 1928), s. 23; bkz. Chiara Saraceno, "Redefining Maternity and Paternity: Gender, Pronatalism and Social Policies in Fascist Italy", *Maternity 1991* içinde; Victoria de Grazia'nın bu kitaptaki makalesi ve *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (Berkeley: University of California Press, 1992).

48 Mary Nash, "Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain", *Maternity 1991* içinde.

49 Bu politikaların uygulanması için bkz. bu kitapta, to *Maternity 1991*'deki yazılarım ve *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik and Frauenpolitik* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986).

50 Ann Taylor Allen, "German Radical Feminism and Eugenics, 1900-1918", *German Studies Review* 11 (1989): 31-56; Linda Gordon, *Woman's Body, Woman's Rights: A Social History of Birth Control in America* (Harmondsworth: Penguin, 1977), s. 281-290, 330-331.

51 Nash, "Pronatalism"; Michele A. Cortelazzo, "Il lessico del razzismo fascista (1938)", *Movimento operaio e socialista* 7 (1984): 57-66; Claudio Pogliano, "Scienza e stirpe: eugenica in Italia (1912-1939)", *Passato a presente* 5 (1984): 61-97.

52 "Das 'Wir' steht vor dem 'Ich'", *Frau von heute* 39 (1959): 2, aktaran Gesine Obertreis, *Familienpolitik in der* DDR *1945-1980* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985), s. 46; ayrıca bkz. s. 51-73, 119, 136-138, 155, 292-293. Sovyetler Birliği için bkz. Janet Evans, "The Communist Party of the Soviet Union and the Women's Question: The Case of the 1936 Decree 'In Defence of Mother and Child'", *Journal of Contemporary History* 16 (1981): 757-775; Bernice Q. Madison, *Social Welfare in the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1968), bl. 3.

53 Erich Honecker, "Neue Massnahmen zur Verwirklichung des sozialpolitischen Programms des VIII. Parteitages" (1971), aktaran Obertreis, *Familienpolitik,* s. 292; ayrıca bkz. s. 315-318.

54 Vera Slupik, "'Kinder kosten aber auch Geld'. Die Diskriminierung von Frauen im Kindergeldrecht", Ute Gerhard vd., ed., *Auf Kosten der Frauen. Frauenrechte im Sozialstaat* (Weinheim: Beltz Verlag, 1988) içinde, s. 195; Peter Flora, ed., *Growth to Limits: The Western European Welfare States since World War 1* (Berlin: De Gruyter, 1986-87), cilt IV, s. 278-281.

14. Annelik, Aile ve Devlet

1 Kathleen E. Kiernan, "The British Family: Contemporary Trends and Issues", *Journal of Family Issues* 9, 3 (Eylül 1988): 306.
2 Henri Léridon ve Catherine Villeneuve-Gokalp, "Les Nouveaux Couples: nombre, caractéristiques et attitudes", *Population* 2 (1988): 331-374
3 Bir ülkenin (1980'lerin başındaki İngiltere gibi), boşanmadan en çok etkilenen kuşaklara mensup çiftlerin sadece yüzde 18'i ayrılmış olmasına ve bu kuşakta boşanan çiftlerin oranının yüzde 30'u aşmaması olasılığına rağmen, yüzde 40'lık bir boşanma endeksi olabilir. Patrick Festy, "Quelques difficultés pour apprécier les conséquences des changements familiaux", AIDELF, 1986, s. 551-557.
4 Roger Géraud, *La Limitation des naissances* (Paris: Union Générale d'Editions, 1963), s. 104.
5 Massimo Levi-Bacci, "Le Changement démographique et le cycle de vie des femmes", Evelyne Sullerot, ed., *Le Fait féminin* (Paris: Fayard, 1978) içinde, s. 467-478.
6 Bu paragraf, Claudette Sèze'in eserine çok şey borçludur, *Evolution des activatés des femmes induite par la consommation des substituts sociaux au travail domestique, 1950-1980: effets économiques et socioculturels* (Vary-Châtillon: Centre de Recherche sur l'Innovation Industrielle et Sociale, 1988).
7 Daniela del Boca, "Women in a Changing Workplace: The Case of Italy", Jane Jenson, Elisabeth Hagen, ve Ceallaigh Reddy, *Feminization of the Labour Force: Paradoxes and Promises* (Cambridge: Polity Press, 1988) içinde, s. 129.
8 "Reproduction Goes Public", Helga Maria Hernes, *Welfare State and Woman Power:* Essays *in State Feminism* (Oslo and Oxford: Norwegian University Press and Oxford University Press, 1987) içinde, bl. 3, s. 51-71.
9 Angela Phillips ve Peter Moss, *Qui prend soin des enfants de l'Europe? Compte rendu du réseau des modes de garde d'enfants,* Commission des Communautés Européennes, V/1219/1/1988 içinde.
10 Harold Brackman, Steven P. Erie, ve Martin Rein, "Wedded to the Welfare State", Jenson, Hagen, ve Reddy, ed., *Feminization of the Labour Force* içinde, s. 215.
11 Hernes, *Welfare State*, s. 54.
12 Anne Gauthier, "Etat-mari, Etat-papa, les politiques sociales et le travail domestique", Louise Vandelac vd., *Du travail et de l'amour: les dessous de la production domestique* (Montréal: Saint-Martin, 1985) içinde, s. 257-311.
13 François de Singly ve Claude Thélot, *Gens du privé, gens du public: la grande différence* (Paris: Dunod, 1988).
14 Aşağıdaki verilerin çoğu Gosta Esping Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*'den (Cambridge: Polity Press, 1990) ve Marie-Agnés Barrére-Maurisson ve Olivier Marchand, "Structures familiales et marchés du travail dans les pays développés", *Economie et statistique* 235 (Eylül 1990): 19-30'dan alınmıştır. Almanya verileri, birleşmeden önceki Batı Almanya'yla ilgilidir.
15 Brackman, Erie ve Rein, "Wedded to the Welfare State", s. 217-218.
16 Buradaki verilerin çoğu T. Smeeding, L. Rainwater, ve S. Danziger, "Cross-National Trends in Income, Poverty, and Dependency: The Evidence for Young Adults in the Eighties", *Poverty and Social Marginality* konferansına sunulan tebliğden alınmıştır, Joint Center for Political Studies, Washington, 20-21 Eylül 1991.

15. Denetimli Bir Özgürleşme

1 Max Weber'in meşruiyet ve sosyal düzen kavramlarından yararlanıyorum. Bkz. Weber, *Economy and Society* (Berkeley: University of California Press, 1979). Sosyal düzenin merkezi erkek egemenliğidir. Bu egemenlik, Pierre Bourdieu'ye göre "her türlü egemenliğin bir boyutu ve erkek egemenliğinin anahtar boyutu olan simgesel şiddet" aracılığıyla uygulanır, "La Domination masculine", *Actes de la recherche en sciences sociales* 84 (Eylül 1990): 8.

2 22 ülkede yapılan ve Congrès des Catholiques Sociaux'ya sunulan araştırmalar, *Le Travail industriel de la mère et le foyer ouvrier. Extraits du Congrès international de juin 1933* (Paris: Union Féminine Civique et Sociale, 1933) içinde. Ayrıca bkz. *Union Internationale des Ligues Féminines Catholiques*'e bağlı çeşitli ulusal gruplara gönderilen bir anketin sonuçları, Françoise Van Goethem, "Enquête internationale sur le travail salarié de la femme mariée", *Chronique sociale de France* (Lyon: Union Internationale d'Etudes Sociales, 1932) içinde.

3 Bkz. Annie Fourcaut, *Femmes à l'usine en France dans l'entre-deuxguerres* (Paris: Maspéro, 1982).

4 Maurice Frois, *La Santé et le travail des femmes pendant la guerre* (Paris: Presses Universitaires de France, 1926), s. 63.

5 André Bonnefoy, *Place aux femmes. Les carrières féminines administratives et libérates* (Paris: Fayard, 1914), s. 69.

6 Gina Lombroso, *La Femme dans la société actuelle* (Paris: Payot, 1929), s. 12.

7 Marguerite Thibert, "Crise économique et travail féminin", *Revue Internationale du Travail* 27, 4 (Nisan 1933): 31.

8 Janine Ponty, "Des Polonaises parlent", *Revue du Nord* 63, 250 (Temmuz-Eylül 1981): 730

9 Bkz. Bureau International du Travail, *L'Année sociale*'de (Cenevre) çalışma koşullarıyla ilgili bölüm.

10 Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, Family Life, and Nazi Ideology, 1919-1945* (New York: St. Martin's Press, 1987).

11 Françoise Lantier, *Le Travail et la formation des femmes en Europe* (Paris: La Documentation Française, 1972), cilt 4, s. 47.

12 Rémy Lenoir, "L'Effondrement des bases du familialisme", *Actes de la recherche en sciences sociales* 57-58 (Haziran 1985): 69-88.

13 Pierre Bourdieu, *Les Héritiers: les étudiants et leurs études* (Paris: Editions de Minuit, 1964).

14 Örneğin bkz. Birleşik Krallık'ta eşdeğer olarak sınıflandırılan işler için eşit ücret öngören 1970 tarihli Eşit Ücret Yasası. Ayrıca bkz. istihdamda cinsel eşitlik ilkesiyle ilgili 1414/84 no.'lu Yunan yasası ve 1983'te kabul edilen mesleki eşitlikle ilgili Fransız yasası.

15 Madeleine Guilbert, *Les Fonctions des femmes dans l'industrie* (Lahey: Mouton, 1966), s. 148.

16 a.g.e., s. 144.

17 Örneğin bkz. Brigitte Belloc, "Le Travail à temps partiel", *Données sociales* (Paris: INSEE, 1987) içinde, s. 112-123

18 Bkz. "Ségrégation professionnelle selon le sexe", *L'Intégration des femmes dans l'économie* (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1985) içinde, s. 40-74

19 Pierre Bourdieu, "Classement, déclassement, reclassement", *Actes de la recherche en sciences sociales* 24 (Kasım 1978): 22

20 Ayrım derecesi, verili bir meslekteki kadınların oranının bir bütün olarak çalışan nüfus içindeki kadın oranına oranıyla ölçülür. Bu oran CFR'yi ya da kadın temsilinin katsayısını verir. Benzemezlik endeksi (BE) şöyle hesaplanır:

$$\frac{1}{2}\sum_{i=1}^{K}\left[\frac{Nw_i}{Nw}-\frac{Nm_i}{Nm}\right]\times \%100$$

Burada Nw, işgücü içindeki kadınların toplam sayısıdır; *Nm*, işgücü içindeki erkeklerin toplam sayısıdır; *Nw, i* kategorisinde istihdam edilen kadınların sayısıdır; *Nm*; *i* kategorisinde istihdam edilen erkeklerin sayısıdır. Bkz. *L'Integration des femmes dans l'économie*, s. 44 ve 73. "Bilim mitolojisi"ne katkıda bulunan bu matematiksel sofistikasyon sosyal eşitsizlikleri, doğrulanamaz olduğu için sosyal olarak kabul edilen nicel bir biçimde ifade ederek gizleme sonucunu doğurur. Bkz. Pierre Bourdieu, "Le Nord et le Midi. Contribution à une analyse de l'effet Montesquieu", *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (Kasım 1980): 22-25.

21 *L'Intégration des femmes dans l'économie*, s. 46.

22 Eşit muamele ve ücretle ilgili yasalar ve tüzükler önemli bir siyasal ve hukuksal zaferdir; fakat ücret aralığı üzerinde çok az etkileri vardır. *De jure* eşitsizlik ile *de facto* eşitsizlik aynı şey değildir. Bkz. Anne Sabourin, *Le Travail des femmes dans la CEE. Conditions juridiques* (Paris: Economica, 1984). Bu bölümün belgelenmesindeki yardımlarından ötürü Juliette Caniou ve Tatiana Michel'e teşekkürler.

Feminizm Çoğuldur

1 Örneğin bkz. Fransa'da, Groupe d'Etudes Féministes de l'Université de Paris VII (GEF), *Crises de la société, féminisme et changement* (Paris: Tierce, 1991), ve "Particularisme et universalisme", *Nouvelles Questions Féministes* 16-18 (1991).

2 Elisabeth de Fontenay ve Roger Rotmann'ın Centre Georges Pompidou'da 28 ve 29 Kasım 1991'de örgütlediği çağdaş anti-feminizmin yeni biçimleriyle ilgili kolokyum.

16. Hukuk ve Demokrasi

1 Elisabeth Guibert-Sledziewski, "Naissance de la femme civile. La Révolution, la femme, le droit", *La Pensée* 238 (Mart-Nisan 1984): 45.

2 Jean Carbonnier, *Droit civil* (Paris: Presses Universitaires de France, 1983), cilt 1, s. 74.

3 Birleşmiş Milletler, *Condition juridique de la femme mariée*, Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi (Cenevre, 1958), s. 3.

4 Rachel Trost, "La Condition juridique de la femme mariée en France et en Angleterre", doktora tezi, Nancy Üniversitesi, 1971, s. 7.

5 Ginette Castro, *Radioscopie du féminisme américain* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1984), s. 10.

6 "Le 150e anniversaire de la Révolution", *Le Droit des femmes* (Haziran 1938): 12.

7 Charles Krug, *Le Féminisme et le droit civil français* (Paris: Pedone, 1899), s. 17.

8 Odile Dhavernas, "L'Inscription des femmes dans le droit: enjeux et perspec-

tives", *Le Féminisme et ses enjeux* (Paris: Centre Fédéral FEN-Edilig, 1988), s. 321.

9 Neville I. Brown, "Angleterre", Jean Patarin ve Imre Zajtay, Le *Régime matrimonial légal dans les législations contemporaines* (Paris: Pedone, 1974) içinde, s. 125-126.

10 Georges Ripert, *Le Régime démocratique et le droit civil moderne* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1948), s. 109.

11 Jacqueline Rubellin-Devichi, *L'Evolution du statut civil de la famille depuis 1945* (Paris: Editions du CNRS, 1983), s. 20.

12 Ripen, *Le Régime democratique*, s. 23.

13 Carbonnier, *Droit civil*, cilt 2, s. 536.

14 Jean Carbonnier, *Flexible Droit* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1979), s. 172.

15 Odile Dhavernas, *Droits des femmes, pouvoir des hommes* (Paris: Editions du Seuil, 1978), s. 381.

16 Brigitte Jolivet, "Editorial", *Actes* 57-58 (Kış 1986-87): 5.

17 "La Ligue du droit des femmes", iki kurucuyla, Annie Sugier ve Anne Zelensky ile söyleşi, *Actes* 57-58 (Kış 1986-87): 59.

18 F. Rigaux, "Evolution des structures juridiques de la famille en Belgique", Roger Nerson ve Hans-Albrecht Schwarz-Liebermann von Wahlendorf, ed., *Mariage et famille en question: Allemagne* (Paris: Editions du CNRS, 1980) içinde, s. 88.

19 Aktaran Yves Lequin, *Histoire des Français* (Paris: Armand Colin, 1984), s. 311.

20 Palmiro Togliatti, "Discorsi alle Donne", Komünist Parti'nin kadın seksiyonunun yayımladığı broşür, 1946, s. 48-49, aktaran Dogan, 1955, s. 170.

21 Maurice Duverger, "Des conservatrices", NEF 26 (Ekim-Aralık. 1969): 22-24.

22 Maurice Duverger, *La Participation des femmes à la vie politique* (Paris: UNESCO, 1955), s. 72.

23 Institut Français d'Opinion Publique'in yaptığı kamuoyu yoklaması, *Journal du Dimanche*, 19 Mayıs 1991.

24 Torild Skard ve Elina Haavio-Mannila, "Women in Parliament", Haavio-Mannila vd., *Women in Nordic Politics* (New York: Pergamon Press, 1985), s. 58

25 Andrée Michel, "Les Françaises et la politique", *Les Temps Modernes* 20 (Temmuz 1965): 63.

26 Pierre Viansson-Ponté'la söyleşi, *Le Monde*, 11 Ocak 1978.

27 Duverger, *La Participation*, s. 151.

28 *Paris-Match*, 3 Temmuz 1987.

29 Mariette Sineau, *Des femmes en politique* (Paris: Economica, 1988), s. 68.

30 Bella Abzug, *Bella! Ms. Abzug* Goes *to Washington* (New York: Saturday Review Press, 1972), s. 30-31.

17. 1970'lerin Feminizmleri

1 1970'ler ve 1980'ler boyunca birçok önemli feminist hareket Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın dışında gelişti. Bununla birlikte, bu deneme sadece Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan feminizmleri ele almaya çalışıyor. Bu sınırlı alanda bile Batılı toplumlarda köklü izler bırakan birçok hareketi sistematik bir biçimde incelemeye çalışıyor.

2 Bkz. Joyce Gelb, *Feminism and Politics: A Comparative Perspective* (Berkeley: University of California Press, 1989), s. 12-13. Kadın hareketleri ile si-

yasal sistemler arasındaki etkileşimle ilgili değerlendirmeler için bkz. Mary Fainsod Katzenstein ve Carol McClurg Mueller, ed., *The Women's Movements of the United States and Western Europe: Consciousness, Political Opportunity, and Public Policy* (Philadelphia: Temple University Press, 1987) ve Joni Lovenduski, *Women and European Politics: Contemporary Feminism and Public Policy* (Brighton: Wheatsheaf Books, 1986).

3 Bkz. Ethel Klein, *Gender Politics: From Consciousness to Mass Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984), s. 22.

4 "Toplumsal cinsiyet aralığı" konusunda geniş bir literatür vardır. Genel bir değerlendirme için bkz. David De Vaus ve Ian McAllistair, "The Changing Politics of Women: Gender and Political Alignment in 11 Nations", *European Journal of Political Research* 17 (1989): 241-262. Almanya ile ilgili burada aktarılan rakamlar, Teresa Kulawik, "Identity versus Strategy: The Politics of the Women's Movement in West Germany", teksir, tarihsiz, s. 28-29'dan alınmıştır.

5 Christiane Lemke, "Women and Politics: The New Federal Republic of German", yayına hazır elyazması, Barbara Nelson ve Najma Chowdhury, ed., *Women and Politics World Wide,* 1991 içinde.

6 a.g.e..

7 Birleşik Krallık'ın 1967 tarihli Kürtaj Yasası, annenin ve diğer çocukların yaşamının tehlikede olduğu ya da çocuğun özürlü olmasının olası olduğu konusunda iki doktor hemfikir olunca gebeliğin ilk 28 haftasında kürtaja izin vermekteydi. Daha genel olarak, kürtaj haklarının siyasal dizilişleri tanımlayan bir terim olarak ortaya çıktığı birçok bağlamı belirtmek gerekir. Bu tür haklarla ilgili çekişmeler, yeni reforma uğrayan birçok Doğu Avrupa siyasal sisteminin (Macaristan ve Polonya gibi) gündeminde öne çıkıyor; örneğin ABD Yüksek Mahkemesi'ne atamalarda da kilit bir sorun haline geldi. Amerika'da Eşit Haklar Değişikliği için yürütülen kampanya ve bu kampanyanın iniş çıkışları konusunda bkz. Jane Mansbridge, *Why We Lost the ERA* (Chicago: University of Chicago Press, 1986).

8 Verileri aktaran Mary Fainsod Katzenstein, "Comparing the Feminist Movements of the United States and Western Europe: An Overview", Fainsod Katzenstein ve McClurg Mueller, ed., *The Women's Movements of the United States and Western Europe* içinde, s. 4.

9 Martien Briet, Bert Klandermans, Frederike Kroon, "How Women Became Involved in the Women's Movement of the Netherlands", a.g.e. içinde, s. 55.

10 Bkz. Naomi Black, *Social Feminism* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), s. 10.

11 Mary Fainsod Katzenstein, "Comparing the Feminist Movements of the United States and Western Europe", Fainsod Katzenstein ve McClurg Mueller, ed., *The Women's Movements o f the United States and Western Europe* içinde, s. 9.

12 Ethel Klein, "The Diffusion of Consciousness in the United States and Western Europe", a.g.e. içinde, s. 39.

13 Feminist hareketlenmelerin kaderiyle ilgili bir karşılaştırma için bkz. özellikle Joyce Gelb'in Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve İsveç değerlendirmesi, *Feminism and Politics.* Feminist hareketlenmelerin parabolleriyle ilgili başka karşılaştırmalı çözümlemeler ve durum incelemeleri için bkz. Joni Lovenduski, *Women and European Politics;* Fainsod Katzenstein ve McClurg Mueller, ed., *The Women's Movements of the United States and Western Europe;* Drude Dahlerup, ed., *The New Women's Movement: Feminism and Political Po-*

wer in Europe and the USA (Londra: Sage, 1986); ve Mary Fainsod Katzenstein ve Hege Skjeie, ed., *Going Public: National Histories of Women's Enfranchisement and Women's Participation within State Institutions* (Oslo: Institute for Social Research, 1990).

14 Birleşik Devletler'de feministlerin "göze batmayan hareketlenmesi" konusunda bkz. Mary Fainsod Katzenstein, "Unobtrusive Mobilization and the Feminist Movement in the U.S.", teksir, 1988 ve "Organizing on the Terrain of Mainstream Institutions: Feminism in the United States Military", Fainsod Katzenstein ve Skjeie, ed., *Going Public* içinde, s. 173-203.

15 *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, kısaltılmamış, 2. bs. (New York: The Publisher's Guild, 1965).

16 Teresa de Lauretis'in ifade ettiği gibi, "feminist teori . . . gelişmekte olan bir dişi-cinsiyetli ya da dişi-cisimli özne teorisidir, onun özgül, gelişen ve çatışmalı tarihine dayanır". Teresa de Lauretis, "Upping the Anti (sic) in Feminist Theory", Marianne Hirsch ve Evelyn Fox Keller, ed., *Conflicts in Feminism* (New York: Routledge, 1990) içinde, s. 267. Farklı bir yaklaşım için bkz. Karen Offen, "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach", *Signs* 14 (1988): 118-157.

17 Black, *Social Feminism.*

18 Çağdaş İtalyan feminizmine ilgi duyan okurlar bkz. Biancamaria Frabotta, ed., *La politica del femminismo (1973-76)* (Roma: Savelli, 1976); Rosalba Spagnoletti, ed., *I movimenti femministi In Italia* (Roma: Savelli, 1978); Paola Bono ve Sandra Kemp, ed., *Italian Feminist Thought: A Reader* (Oxford: Basil Blackwell, 1991); ve Libreria Belle donne di milano, *Non credece di avere dei diritti: la generazione delta libertà femminile nell'idea e nelle vicende di un gruppo di donne* (Milano: Rosenberg and Sellier, 1987).

19 UDI'yi yeni İtalyan feminist hareketine bağlayan ilişkiyi çeşitli bağlamlarda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Judith Adler Hellman, *Journeys among Women: Feminism in Five Italian Cities* (New York: Oxford University Press, 1987). UDI konusunda daha genel olarak bkz. Giulietta Ascoli, "L'UDI tra emancipazione e liberazione (1943-64)", Giulietta Ascoli vd., *La questione femminile in Italia dal '900 ad oggi* (Milano: Franco Angeli, 1979) içinde; Giglia Tedesco, "Tra emancipazione e liberazione: L'UDI negli anni sessanta", Anna Maria Crispino, ed., *Esperienza storica femminile nell'etá moderna e contemporanea* (Roma: Unione Donne Italiane, 1989) içinde; ve Maria Michetti, Margherita Repetto, Luciana Viviani, ed., *UDI: laboratorio di politica delle donne* (Roma: Cooperativa libera stampa, 1984).

20 Bkz. Adriana Seroni, "Ragioni e torti del femminismo", Frabotta, ed., *La politica del femminismo (1973-76)* içinde, s. 218-228. Ayrıca bkz. Carla Ravaioli, *La questione femminile: Intervista col PCI* (Milano: Bompiani, 1977).

21 İlgili olayların sentetik bir tasviri için bkz. Jane Jenson, "Le Féminisme en France depuis mai 68", *Vingtième Siècle: Revue d'Histoire* (Ekim-Aralık 1989): 56-57.

22 Juliet Mitchell ve Ann Oakley, ed., *What Is Feminism? A Reexamination* (New York: Pantheon, 1986), s. 1.

23 Siyasal söylemi kadın taleplerinin eklemlenmesine açmanın önemi, Jane Jenson tarafından kapsamlı bir biçimde tartışıldı, özellikle bkz. "Liberation and New Rights for French Women", teksir, 1984.

24 Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, çev. ve ed. H.M. Parshley (New York: Knopf, 1952), s. xv.

25 Bazı bakış açılarında, feminizmin içindeki bu çatışma pratik olarak bizzat fe-

minizmi tanımlar. Denise Riley'in yazdığı gibi: "'Kadınların istikrarsız bir kategori olması, bu istikrarsızlığın tarihsel bir temelinin bulunması ve feminizmin bu istikrarsızlıktan çıkmak için sistematik bir savaş alanı olması . . . bizi endişelendirmemelidir." Denise Riley, *Am I That Name? Feminism and the Category of "Women" in History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988), s. 5.

26 Ann Snitow, "A Gender Diary", Hirsch ve Fox Keller, ed., *Conflicts in Feminism* içinde, s. 9. Snitow, toplumsal cinsiyeti sağla bir özdeşleşme biçimi olarak vurgulayanlar ile onu zayıflatmaya çalışanlar arasındaki bölünmenin sadece birbiriyle yarışan siyasal bakış açılarını birbirinden ayırmadığını vurgular. Köklü ve yaygın bir yarılmayı temsil eder. Onun sözleriyle: "Feministler –ve aslında pek çok kadın– bu merkezi feminist bölünmeyle karmaşık bir ilişki içinde yaşar. Zaman zaman ne kadar toplumsal cinsiyetli olmayı tercih ettiğimizle ilgili ince psikolojik ve sosyal müzakereler yaparız" (s. 9). Kadınlık sorunu ve çağdaş Batı feminizmlerindeki yeri konusunda benzer bakış açıları için bkz. Riley, Am *I That Name?* ve Yasmine Ergas, *Nelle maglie delta politica. Femminismo, istituzioni e politiche sociali nell'Italia degli anni settanta* (Milano: Franco Angeli, 1986). Bu konuda ayrıca bkz. Giovanna Zincone, *Fuga dall'essenzialismo: Un bilancio degli studie su donne e politica* (Torino: Il Segnalibro Editore, 1990).

27 Örneğin bkz. Maren Carden, *The New Feminist Movement* (New York: Russell Sage, 1974).

28 Gruppo Demistificazione Autoritarismo, "Il maschile come valore dominante", Spagnoletti, ed., *I movimenti femministi in Italia* içinde, s. 56. Bu akıl yürütme çizgisinin, çağdaş İtalyan feminizminin gelişiminde merkezi olduğu anlaşıldı. Bkz. Libreria delle donne di milano, *Non credere di avere dei diritti.*

29 Joan W. Scott, "Deconstructing Equality-Versus-Difference: Or the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism", *Feminist Studies* 14 (Bahar 1988): 33-50, tekrar basım Hirsch ve Fox Keller, ed., *Conflicts in Feminism* içinde, s. 134-148

30 Mansbridge, *Why We Lost the* ERA.

31 Feministlerin eşitlikçi ideolojileri savunmakla kadınlara özel hak iddialarından vazgeçtiklerine bazen inanılır. Birçok ülkede doğum izni gibi konularda feministler arasında yapılan tartışmaların yoğunluğu, durumun öyle olmadığını kanıtlar. Ebeveyn iznine karşılık olarak annelik iznini güçlendirmeyi savunan İtalyan bir feministin yazdığı gibi, biçimsel olarak eşitlikçi bir bakış açısında annelik ile ebeveynlik aynı deneyim gibi ve "benzer çabaları ve birbirinin yerine geçebilir varoluşsal boyutları" gerektirir gibi görünürdü. Bkz. Franca Bimbi, "differenza/paritá", Laura Balbo, ed., *Tempi di vita. Studi e proposte per cambiarli* (Milano: Feltrinelli, 1991) içinde, s. 54. Birleşik Devletler'de ilgili konularda yürütülen tartışmalar için bkz., Martha Albertson Fineman, *The Illusion o f Equality: The Rhetoric and Reality of Divorce Reform* (Chicago: University of Chicago Press, 1991) ve Martha Minow, "Adjudicating Differences: Conflicts Among Feminist Lawyers", Hirsch ve Fox Keller, ed., *Conflicts in Feminism* içinde, s. 149-163.

32 Feminist tartışmalar çoğunlukla "cinsel farklılık", "toplumsal cinsiyet" ve seks ilişkisine yoğunlaştı. Bununla birlikte, bedensel deneyimlerin sosyal doğası ve kültürel inşasına vurgu son zamanlar öne çıktı. Bkz. Susan Rubin Suleiman, *Subversive Intent: Gender Politics and the Avant-Garde* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990) ve Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1990). Bu konuda ayrıca bkz. Catharine Gallagher ve Thomas Laqueur, *The Making of the Wes-*

tern Body: *Sexuality and Society in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1987).

33 Gayle Rubin, "The Traffic in Women", R. Reiter, ed., *Toward an Anthropology of Women* (New York: Monthly Review Press, 1975) içinde, s. 160.

34 Robin Morgan, ed., *Sisterhood Is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement* (New York: Vintage Books, 1970), s. 533.

35 Hélène Cixous, "The Laugh of the Medusa", *Signs* (1976): 877

36 Rivolta Femminile manifestosu 1970'te yayımlandı. Spagnoletti, ed., *I movimenti femministi in Italia*, s. 102-106'da yeniden yayımlandı. Rivolta Femminile konusunda bkz. Maria Luisa Boccia, "Per una teoria dell'autenticitá. Lettura di Carla Lonzi", *Memoria. Rivista di storia delle donne* 19-20 (1987): 85-108.

37 Burada ve aşağıdaki paragraflarda ayrılma ve ayrılık âdetiyle ilgili tartışılan konulardan bazılarını Ergas da inceler, *Nelle maglie della politica.*

38 Özerklik özellikle 1970'lerde birçok feminist hareket için önemli bir temaydı; çünkü soldaki muhataplarıyla ilişkilerini tanımlamaya çalışıyorlardı. Alman feminist hareketinde özerkliğin merkeziliği için bkz. Kulawik, "Identity versus Strategy", teksir, tarihsiz.

39 Bu, bizzat feministlerin sıkça yaptığı bir benzetmedir ve sadece Birleşik Devletler'de değil. Erken İtalyan feminist yayınlardan birinin Amerikalı siyahların sloganından hareketle açıkladığı gibi "kadın güzeldir"; ve Trento Üniversitesi'nde üslenen başka bir işbirlikçinin eş bir belgesi, "Kadınlar ve Siyahlar. Cinsiyet ve Renk" başlığını taşımaktaydı. Amerikalı feministler ile yurttaş hakları hareketi arasındaki yoğun muhabbet ve yakın ilişki konusunda özellikle bkz. Sara Evans, *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: Vintage Books, 1980).

40 Çağdaş feminizm için bilinç yükseltmenin merkeziliği konusunda bkz. Catharine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method, and the State", *Signs* (1982): 515-544 and Dahlerup, *The New Women's Movement.*

41 Bu pedagojik bilinç yükseltme kılavuzu Kathie Sarachild tarafından hazırlandı ve daha sonra Morgan, ed., *Sisterhood Is Powerful,* s. xxiii-xxiv'de yeniden yayımlandı.

42 Vulva "her iki elin parmakları bitiştirilip başparmaklar avuç içine kıvrılarak ve avuç dışa doğru açılarak oluşturulmaktaydı". Bonnie S. Anderson ve Judith P. Zinsser, A *History of Their Own* (New York: Harper and Row, 1988), cilt 11, s. 413.

43 Petra de Vries, aktaran a.g.e., p. 412.

44 Martha Shelly, "Notes of a Radical Lesbian", Morgan, ed., *Sisterhood Is Powerful* içinde, s. 307.

45 "The Second Sex-Thirty Years Later." New York İnsan Bilimleri Enstitüsü'nde sunulan konferans tebliği, 1979, s. 74-75, aktaran Anderson and Zinsser, *A History of Their Own,* s. 425. Başka bir ifadeyle, cinsel bir tercih olarak lezbiyenlik dolaysız siyasal bir anlam taşımaktaydı. Bu konuda ayrıca bkz. Adrienne Rich, "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Experience", *Signs* 5, 4 (1980): 631-660 ve Manuela Fraire, "Ordine e disordine. Ovvero dele sorti dell'amore tra donne", *Memoria. Rivista di storia delle donne* 19-20 (1987): 109-117.

46 Clifford Geertz, "A Lab of One's Own", *New* York *Review of* Books, 8 Kasım 1990, s. 19.

47 Kadınların tarihiyle ilgili bir anlaşmazlığın İngiliz feminizminin ilk büyük konferansına neden olması anlamlıdır. Ruskin College'da (Oxford) bir tarih atölyesine devam eden bir grup kadın kadınların tarihinin gündemden çıkarılma-

sına karşı çıkınca, 1970'te Ruskin'de yapılan ve 600 kişinin katıldığı Kadınların Kurtuluşu Konferansı'nı toplamaya karar verdiler. Bkz. Joni Lovenduski, *Women and European Politics,* p. 75.

48 Örneğin bkz., Sheila Rowbotham, *Women, Resistance and Revolution: A History of Women in the Modern World* (New York: Pantheon, 1972), ve *Hidden from History: Rediscovering Women in History from the Seventeenth Century to the Present* (New York: Pantheon Books, 1974); Renate Bridenthal ve Claudia Koonz, ed., *Becoming Visible: Women in European History* (Boston: Houghton Mifflin, 1977); Michelle Perrot, *Une histoire des femmes est-elle possible?* (Paris: Rivage, 1984); Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press, 1988).

49 "Feminist bir gelenek" yaratmanın önemi ilk siyasal manifestolarda dillendirildi. Örneğin İtalyan grup Rivolta Femminile, kadınları "feminist deneyimin önemli olaylarını ve tarihsel durumları" birleştirmeye çağırdı. Aktaran Spagnoletti, ed., *I movimenti femministi in Italia,* s. 104.

50 Kadınlarla ilgili olarak bellik ile tarihin ilişkisi konusunda bkz. "Memoires des femmes", *Penelope* 12 (Bahar 1985); Margaret A. Lourie ve Domna C. Stanton, ed., "Women and Memory", *Michigan Quarterly Review* 26, 1 (Kış 1987).

51 İskandinavyalı feministler bu sorunlara üçüncü bir siyasal bağlanma boyutu eklediler. Bkz. Helga Maria Hernes, *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism* (Londra: Norway University Press, 1987).

52 Diğer yerlerde vücut siyaseti, birçok Afrika ülkesindeki kadın sünneti ve Hindistan'daki dul kadının kendini yakma pratiği gibi farklı bir sorunla ilişkili olarak ortaya çıktı.

53 The Boston Women's Health Book Collective, *Our Bodies, Ourselves* (New York: Simon and Schuster, 1976).

54 Kate Millett, *Sexual Politics* (New York: Doubleday, 1970), s. 58.

55 Anne Koedt, "The Myth of the Vaginal Orgasm", A. Koedt, E. Levine, ve A. Rapone, ed., *Radical Feminism* (Chicago: Quadrangle, 1973) içinde.

56 Germaine Greer, *The Female Eunuch* (New York: McGraw Hill, 1971).

57 The Boston Women's Health Book Collective, *Our Bodies, Ourselves;* "Manifesto di Rivolta Femninile", Spagnoletti, ed., *I movimenti femministi in Italia* içinde, s. 102.

58 Aktaran Anderson ve Zinsser, A *History of Their Own,* s. 420.

59 a.g.e., s. 413.

60 Unione Donne Italiane'nin dokuzuncu kongresinde (1-3 Kasım 1973) Movimento Femminista Romano'dan Anna, aktaran Silvia Tozzi, "Molecolare, creativa, materiale: la vicenda dei gruppi per la salute", Me*moria. Rivista di storia delle donne* 19-20 (1987): 161.

61 Rivolta Femminile'nin Temmuz 1971 tarihli bir belgesinden, aktaran Libreria delle donne di Milano, *Non credere di avere dei diritti,* s. 62, 63.

62 Krş. Lovenduski, *Women and European Politics.*

63 Kulawik, "Identity versus Strategy", s. 16.

64 a.g.e..

65 Bu yeniden yapılanmanın özellikle borçlu olduğu ilgili olayların bir sentezi için bkz. Anderson ve Zinsser, A *History of Their Own,* s. 418.

66 Yine mevcut yasalara uymamak ile yürürlükten kaldırılmaları için yaygın –ve sonunda başarılı– seferberliğin iç içe geçtiği benzer bir kampanya İtalya'da da yürütüldü.

67 Benzer kampanyalar Birleşik Krallık, İtalya, Birleşik Devletler, Hollanda ve

Kuzey ülkelerinde de gerçekleşti. Bkz. Lovenduski, *Women and European Politics*.

68 Aşağıdaki yeniden yapılanma aynı kaynak, s. 78-79'dan alınmıştır. İngiliz feminist hareketin bu yanıyla ilgili bir çözümleme için bkz. Hilary Rose, "In Practice Supported, in Theory Denied: An Account of an Invisible Urban Movement", *Journal of Urban and Regional Research* 3 (1978): 521-537.

69 Lovenduski, *Women and European Politics*, s. 79

70 Anderson ve Zinsser, A *History of Their Own*, s. 422

71 Aktaran a.g.e..

72 Bu konuda bkz. Zincone, *Fuga dall'essenzialismo*, ve Riley, Am *I That Name?* Cinsel farklılığın geçerliliğini olumsuzlama eğiliminde olan örnek bir çözümleme için bkz. Cynthia Fuchs Epstein, *Deceptive Distinctions: Theory and Research on Sex, Gender, and the Social Order* (New Haven: Yale University Press, 1988).

73 Aynı adlı feminist bir dergi şu anda Birleşik Devletler'de yayımlanıyor.

74 Konuşan Bell Hooks, Mary Childers ve Bell Hooks, "A Conversation about Race and Class", Hirsch ve Fox Keller, ed., *Conflicts in Feminism* içinde, s. 66.

75 Chandra Talpade Mohanty, "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses", Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo, Lourdes Torres, ed., *Third World Women and the Politics of Feminism* (Bloomington: Indiana University Press, 1991) içinde, s. 53-54.

18. Québec'te Kadınlıktan Feminizme

1 Barbara Melosh, *The Physician Hand Work: Culture and Conflict in American Nursing* (Philadelphia: Temple University Press, 1982); Susan Reverby, *Ordered to Care: The Dilemma of American Nursing, 1850-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Yolande Cohen ve Michèle Degenais, "Le Métier d'infirmière: savoirs féminins et reconnaissance professionnelle", *Revue d'Histoire de l'Amérique Française* 41, 2 (Sonbahar 1987): 155-177.

2 Martha Vicinus, *Independent Women* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).

3 Margaret Allen, "The Domestic Ideal and the Mobilization of Woman Power", *Women's Studies International Forum* 6 (1983): 401-412. Ayrıca bkz. Michelle Perrot'nun makalesi, Margaret Higonnet vd., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (New Haven: Yale University Press, 1987) içinde.

4 İlk bakışta Québec, kadın sorununun 1820'de gündeme geldiği ve "kadınlık imparatorluğu" denilen şeyle çözümlendiği New England'ın bir yüzyıl gerisinde gibi görünebilir. ABD demokrasisi altında katı bir rol ayrılığı gelişti. Québec'te ise, ancak laik bir milliyetçi ideoloji ortaya çıktıktan sonra benzer bir görüngüye rastlanır.

5 Marcel Fournier, *L'Entrée dans la modernité. Science, culture et société au Québec* (Montréal: Editions Saint-Martin, 1986).

6 Burada gelenekçi ve muhafazakâr olmalarıyla ünlü iki dergiyi çözümlemeyi bilerek tercih ediyorum. Her iki dergi kadınlarla ilgili yaygın bir biçimde savunulan görüşleri yansıtmakla kalmadı, bu görüşlerin şekillenmesine de yardım etti. Bkz. Yolande Cohen, *Femmes de parole. L'histoire des Cercles de fermières du Québec, 1915-1990* (Montréal: Le Jour, 1990). Cercles benzeri Avrupa örgütleri de vardır, Fransa'daki Jeunesse Agricole Catholique gibi. Bkz.

Martyne Perrot, "La Jaciste, une figure emblématique", Rose-Marie Lagrave, *Celles de la terre* (Paris: EHESS, 1987) içinde. Benzer gruplar Belçika ve İtalya'da da vardır. Association Mondiale des Femmes Rurales, her iki yılda bir kırsal kadın gruplarının uluslararası toplantılarını örgütler.

7 Benim burada verdiğimden daha tam bir "cinsel tamamlayıcılık" açıklaması için bkz. Karen Offen, "E. Legouvé and the Doctrine of 'Equality in Difference' for Women: A Case Study of Male Feminism in Nineteenth-Century French Thought", *Journal of Modern History* (Haziran 1986): 453-484. Offen, ilk kez Legouvé'nin *Cours d'histoire morale des femmes*'da (Paris: G. Sandré, 1848) formüle ettiği ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda Paule Mink de dahil çok sayıda Fransız feminist militanın benimsediği "farklılıkta eşitlik" kavramını çözümler. Mink, erkekler ve kadınlara farklı ve özel sorumluluk alanlarının verildiği katı bir tamamlayıcılığı savundu. Bu amaçla işbölümünün yeniden gözden geçirilmesini, tüm hizmetlerin ve ticaretin sorumluluğunun kadınlara verilmesini önerdi.

8 Kanada'da bu türden ilk dergi *The Homemakers*'tı, İngilizce bir kadın dergisi. Belçika da örnek olmuş olabilir. Fransızlar, yemek pişirme ve modayla ilgili öğüt veren makalelerle birlikte, derginin sadece üslubunu taklit ettiler. Ne var ki, Fransa'da türü başlatan *La Jeunesse Agricole Féminine* 1935'te çıktı. Bkz. Perrot, "La Jaciste".

9 *La Bonne Fermière,* 1,1 (Ocak 1920): 3 (bundan böyle *B.F.* olarak anılacak).

10 *B.F.* 1, 4 (Ekim 1920): 99.

11 Bkz. M. Dumont, "La parole des femmes: les revues féminines 1938-1968", F. Dumont vd., eds., *Idéologies au Canada-français, 1940-1976* (Montréal: Presses de l'Universite de Laval) içinde, s. 5-45, ayrıca Birleşik Devletler'de kırsal kesim kadınlarının ideolojileriyle ilgili bir çözümleme, Joan Jensen, *Loosening the Bonds: Mid-Atlantic Farm* Women (New Haven: Yale University Press, 1986) içinde, ve Fransa'da, Lagrave, *Celles de la terre.*

12 *B.F.* 2, 2 (Nisan 1921): 38.

13 *B.F.* 5, 1 (Ocak 1924): 10.

14 *B.F.* 9, 1 (Ocak 1928): 30

15 *B.F.* 11, 2 (Nisan 1930): 56.

16 Genel olarak ilk milliyetçi kadın örgütü sayılan Fédération Saint-Jean-Baptiste, Québec'te sosyal reformla ilgilenen kadınlar tarafından 1907'de kuruldu. Savunduğu feminizm Hıristiyan ve sosyal olmasına ve anneliği asla sorgulamamasına rağmen, feminist bir örgüt olarak da görüldü. Bkz. M. Lavigne, Y. Pinard, ve J. Stoddart, "La Fédération nationale Saint-Jean-Baptiste et les revendications féministes au debut du 20e siècle", M. Lavigne ve Y. Pinard, ed., *Travailleuses et Féministes* (Montréal: Boreal Express, 1983) içinde, s. 199-216.

17 Yazarlar, FNSJB'nin kadınsal yönelimini ve üyelerinin burjuva çevresinin ve geçmişinin gerilemesinin ve kafaya alınmasının nedeni olarak görürler (aynı kaynak, s. 215).

18 *B.F.* 3, 2 (Nisan 1922): 46.

19 Union Catholique des Femmes 1944'te kurulunca, *Terre et Foyer* dergisi, okurlara yeni görünümlü bir kadın yayını sundu. Kadın, aile, devlet üçlemesi içinde hareketin eski enerjisinin bir kısmını yeniden yakalamayı vaat etti. Ailenin direği olarak kadınlar, ulusa ve aileye bağlılıklarıyla ulusun bekasını da güvenceye almaktaydılar.

20 *Terre et Foyer* 10, 1 (Ocak 1953): 18 (bundan böyle *T.F.* olarak anılacak).

21 *T.F.* 10, 7 (Eylül 1953): 24.

22 *T.F.* 14, 5 (Mayıs-Haziran 1957): 19.

23 Almond ve Verba, *The Civic Culture* (Boston: Little, Brown, 1963).
24 *T.F.* 2, 5-6 (Mayıs-Haziran 1946): 4.
25 *T.F.* 15, 1 (Ocak 1958): 1.
26 *T.F.* 2, 5-6 (Mayıs-Haziran 1946): 2
27 *T.F.* 10, 7 (Eylül 1953): 24
28 *T.F.* 14, 7 (Eylül 1957): 2.
29 Jean Bruno, *Agriculture et développement dans l'est du Québec* (Québec: Presses de l'Universite du Québec, 1985), ve M.A. Ledoux, "L'UCC comme groupe de pression sous l'administration Duplessis", yüksek lisans tezi, Montréal Üniversitesi, 1971. Yazar, hükümetin 1956'da tarım piyasaları yasasını benimsemesine yol açan görüşme sürecini çözümler. UCC'nin muhafazakâr ideolojiye meydan okumadan savunduğu küçük çiftçilerin ekonomik ihtiyaçlarının da farkında olduğunu gösterir.
30 Beauchamp, çiftçilerin egemen ideolojide (tarımsal korporatizmi ve sendikalizmi de kapsayan) sadece maddi avantaj bakımından işlerine yarayan şeyleri gördüklerini düşünür. Bkz. "Les Débuts de la coopération et du syndicalisme agricoles, 1900-1930: quelques éléments de la pratique", *Recherches Sociographigues* 20, 3 (Eylül-Aralık. 1979): 380 vd.
31 "Le Monde rural", *Recherches Sociographigues,* editörlüğünü Yolande Cohen ile Gary Caldwell'in yaptığı özel sayı (Montréal: Presses de l'Université Laval, 1989).
32 Claudia Koonz, *Mothers in Fatherland: Family Life and Nazi Ideology, 1919-1945* (New York: St. Martin's Press, 1987), ve Michela De Giorgio, "Les Demoiselles catholiques italiennes", Yolande Cohen, ed., *Femmes et contre-pouvoirs* (Montréal: Boréal, 1987) içinde, s. 101-126.

19. Üreme ve Biyoetik

1 Tıbbi yardımla üremenin başlıca teknikleri: Karın içinde dölleme (IPF – intraperitoneal fertilization), tüp içinde dölleme (IVF – in-vitro fertilization), embriyon transferiyle tüp içinde dölleme (IVFTE – in-vitro fertilization with transfer of the embryo) ve yumurta ile spermi doğal döllenmenin gerçekleştiği yumurtalık kanalında birbirine temas ettirmeyi gerektiren yumurtalık kanalına gamet transferi (IFGT – intra-Fallopian gamete transfer); ayrıca, kocadan alınan spermle ve üçüncü bir vericiden alınan spermle yapay dölleme vardır.
2 "Biyotıp etik" terimini, daha yaygın kullanılan "tıbbi biyoetik" terimine tercih ediyorum; çünkü merkezi kavram etiktir, biyotıbbi teknikler sadece araçsal nesnelerdir. Etikle ilişkisi içinde biyotıp bilimiyle ilgili derinliğine bir inceleme için bkz. Anne Fagot-Largeault, *L'Homme bio-éthique, pour une déontologie de la recherche sur le vivant* (Paris: Maloine, 1985).
3 İki dergi özel sayısı, tıbbi yardımla üremede erkek-kadın imgeleri ve rolleri sorununa yakından baktı:: "Corps écrit", *Naître* 21 (Nisan 1987)'de ve "Bioéthique et desir d'enfant", *Dialogue, Recherches Cliniques et Socioiogiques sur le Couple et la Famine* 87 (1985)'te.
4 Embriyon, cenin aşamasına gelince kadar döllenme ürünü için kullanılan terimdir; fakat cenin aşamasının başlangıcı tartışmalıdır: Fransa'da Comité National d'Éthique'e göre sekizinci hafta, bazılarına göre on ikinci hafta. Ölüm sonrası dölleme, bir kadının merhum kocasından alınan spermle yapay döllenmesidir.
5 Daha fazla referans için bkz. kaynakça.
6 Bkz. Jean-Louis Baudouin ve Catherine Labrousse-Riou, *Produire l'homme,*

de quel droit? Etude juridique et éthique des procréations artificielles (Paris: Presses Universitaires de France, 1987), ayrıca kaynakçada anılan dergilerin özel sayıları. Ayrıca Pierre André Taguieff'in yeni bir tartışma başlatan iki makalesi: "L'Eugénisme, objet de phobie idéologique", *Esprit, la Bioéthique en panne?* 11'da (Kasım 1989), ve "Sur l'eugénisme: du fantasme au débat", *Pouvoirs* 56'de (1991). "Biyokratik ayartma"yla ilgili daha felaket tellalı bir görüş için bkz. *Éthique, la Vie en question* 1 (1991).

7 Jacques Testart, biyoteknolojideki hızlı ilerlemenin yarattığı kafa karışıklığına dikkat çeken ilk biyologlardan biriydi. Bkz. *L'Oeuf transparent* (Paris: Fayard, 1986).

8 Paris II Üniversitesi'nden Laboratoire de Sociologie Juridique ve Lyon'da Jean Moulin Üniversitesi'nden Centre de Droit de la Famille'in yaptığı araştırmalar. Bkz. Commissariat Général au Plan için rapor, François Terré ve Jacqueline Rubellin-Devichi, ed., *Les Nouvelles Techniques de procréation artificielle dans les pays occidentaux,* cilt 1 ve 2 (1988).

9 Françoise Cahen, "La Double Illusion ou qu'est-ce qui fait courir les couples infertiles?" ve Geneviève Delaisi de Parseval, "Couples steriles, médecine féconde? A propos de l'IAD", *Dialogue* 87 (1985).

10 *Génétique, procréation et droit* (Paris: Actes Sud, 1985) içinde; ayrıca bkz. hukukçular Jean Carbonnier, Michelle Gobert, Catherine Labrousse-Riou, Jean Rivero, Jacques Robert, Jacqueline Rubellin-Devichi'nin yazıları.

11 Bkz. "Bioéthique et désir d'enfant", *Dialogue* 87, ve Geneviève Delaisi de Parseval, "Le Désir d'enfant saisi par la médecine et la loi", a.g.e..

12 Bkz. not 8.

13 a.g.e..

14 Jacques Testart, "Procréations assistées: quelle réglementation?", *Ethique. La Vie en question* 1 (1991): 88-89.

15 a.g.e..

16 Bernard Edelmann, "D'un projet l'autre: France et République fédérale d'Allemagne", *Ethique* 1 (1991): 36-37; Michelle Gobert, "La maternité de substitution: réflexions à propos d'une decision rassurante", Les *Petites Afiches* 127 (1991); Jacqueline Rubellin-Devichi, "Mères porteuses, premier et deuxième types", *Bioéthique* (1992).

17 Bkz. not 16.

18 François Giraud, *Les Mères porteuses* (Paris: Publisud, 1987).

19 Rubellin-Devichi, "Mères porteuses".

20 Bkz. Dalloz, 1991, s. 417, Y. Chartier ve D. Thouvenin'in raporu.

21 Gobert, *Naître* 21'de (Nisan 1987) anılan makale.

22 Bu konularla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Jean Carbonnier, *Droit civil, la famille,* cilt 2 (Paris: Presses Universitaires de France, 1991); Gérard Cornu, *La Famille* (1991); Jacqueline Rubellin-Devichi, *J.C.P.* 21 (22 Mayıs 1991), Doktrin, 3505, s. 181-187; Catherine Labrousse-Riou, "L'homme à vif: droit et biotechnologies", *Esprit. La Bioéthique en panne?* (Kasım 1989).

Christa Wolf

1 Stéphane Courtois ile Adam Rayski'nin bir kitabının, *Qui savait quoi? L'extermination des Juifs 1941-1945* (Paris: La Découverte, 1987), adını yinelersek, soykırım ne zaman başladı ve kim ne biliyordu? Christa Wolf, Hitler'in

"Yahudilerin imhası"nı "haber veren" Ocak 1939 konuşmasına ve 1941'in ikinci yarısında işgal altındaki Sovyet topraklarında büyük ölçekli Yahudi katliamından önce Goering'in Temmuz 1941 tarihli emrine gönderme yapar. 20 Ocak 1942'te Wannsee Konferansı'nda "Yahudi sorunun nihai çözümü" büyük bir gizlilikle emredildi. Yine de olacaklarla ilgili haberler, aynı yıl ortalıkta dolaşmaya başladı.

Kaynakça

Abel, Elizabeth. *Writing and Sexual Difference.* Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Adams, Carolyn Teich, and Katherine Teich Winston. *Mothers at Work: Public Policies in the United States, Sweden, and Cbina.* New York: Longman, 1980.

Addis Saba, Marina, ed. *La corporazione della donna.* Floransa: Vallecchi, 1988..

Addis Saba, Marina, et al. *Storia delle donne: Una scienza possibile.* Roma: Edizione Felina Libri, 1986.

Alberoni, Francesco. *Consumi e società.* Bologna: Il Mulino, 1964.

Aleramo, Sibilla. *A Woman*, çev. R. Delmar. Berkeley: University of California Press, 1980.

Allart, Marie-Christine. "Les femmes dans trois villages de l'Artois: Travail et vécu quotidien (1919-1939)." *Revue du Nord* (Temmuz-Eylül 1981).

Alloisio, Mirella ve Giuliana Beltrami. *Volontarie della libertà.* Milano: Mazzotta, 1981.

American Fertility Society. "Ethical Consideration of the New Reproductive Technology." *Fertile and Sterile*, 46, 3 (1986).

Amiel, Christiane, Giordana Charuty ve Claudine Fabre-Vassas. *Jours de vigne: Les femmes des pays viticoles racontent le travail.* Atelier du Gué, 1981.

Anelli, Maria Teresa, Paola Gabbrielli, Marta Morgavi ve Roberto Piperno. *Fotoromanzo: Fascino e pregiudizio-storia, documenti, e immagini di un grande fenomeno popolare.* Milano: Savelli, 1979.

Ariès, Philippe ve Georges Duby, ed. *A History of Private Life*, cilt. 5: *Riddles of Identity in Modern Times,* ed. Antoine Prost ve Vincent Gérard. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

Artom, Sandra ve Anna Rita Calabrò. *Sorelle d'Italia.* Milano: Rizzoli, 1989.

Aspesi, Natalia. *Il lusso e l'autarchia: Storia dell'eleganza italiana, 1930-1944* Milano: Rizzoli, 1982.

Association internationale des démographes de langue française (AIDELF), 1986. *Les familles d'aujourd'hui: Démographie et évolution récente des comportements familiaux.* Colloque de Genève (17-20 Eylül, 1984). Paris: AIDELF/Institut national d'études démographiques.

Atti del primer coloqui di historia de la dona, 1986. Barselona, 1990.

Aubert, Nicole. *Le pouvoir usurpé: Femmes et hommes dans l'entreprise.* Paris: Laffont, 1982.

Australia, The Committee to Consider the Social, Ethical, and Legal Issues Arising from in Vitro Fertilization "Report on the Disposition of Embryos Produced by 'in Vitro' Fertilization" (Ağustos 1984).

Ayers, Pat ve Jan Lambertz. "Marriage Relations, Money, and Domestic Violen-

ce in Working-Class Liverpool, 1919-1939", Jane Lewis, ed., *Labour and Love: Women's Experience of House and Family, 1850-1940*. Londra: Basil Blackwell, 1986 içinde.

Azéma, Jean-Pierre. *De Munich à la libération (1938-1944). Nouvelle histoire de la France contemporaine*. Paris: Seuil, 1979.

Badinter, Elizabeth. *L'amour en plus: Histoire de l'amour maternel XVIIè-XXè siècle*. Paris. Flammarion, 1980.

——— *L'un est l'autre: Des relations entre hommes et femmes*. Paris: Odile Jacob, 1986.

Bailes, Kendall E. "Aleksandra Kollontay et la nouvelle morale." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 6, 4 (Ekim-Aralık 1965), 471-496.

Bajohr, Stefan. *Die Hälfte der Fabrik: Geschichte der Frauenarbeit in Deutschland, 1914-1945*. Marburg: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1979.

Barrachina, Marie-Aline. "La section féminine de FET et des JONS puis du mouvement national." Tez, Paris III Üniversitesi, 1979.

Barrère-Maurisson, Marie-Agnès ve Olivier Marchand. "Structures famililiales et marchés du travail dans les pays développés." *Economie et Statistique*, 235 (Eylül 1990), 19-30.

Barrère-Maurisson, Marie-Agnès vd. *Le sexe du travail: Structures familiales et système productif*. Grenoble: PUG, 1984.

Bashevkin, Sylvia ed. *Women and Politics in Western Europe*. Londra: Cass, 1985.

Battagliola, Françoise. *La fin du mariage? Jeunes couples des années 80*. Paris: Syros, 1988.

Baudouin, J.L. ve Catherine Labrousse-Riou. *Produire l'homme de quel droit? Etude juridique et éthique des procréations artificielles*. Paris: PUF, 1987.

Bawin-Legros, Bernadette. *Familles, mariage, divorce*. Liège: Pierre Mardaga, 1988.

Bebel, August. *La femme et le socialisme*. Gand: Imprimerie Coopérative, 1911.

Becker, Gary. "Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labor." *Journal of Labor Economics* (1985, Ocak eki).

Beckwith, Karen. "Women and Parliamentary Politics in Italy, 1946-1979", Howard R. Penniman, ed., *Italy at the Polls, 1979*. Washington, D.C.: American Enterprise Institute, 1981 içinde.

Beechey, Veronica. *Unequal Work*. Londra: Verso, 1987.

Bell, Susan ve Karen M. Offen, ed. *Women, the Family, and Freedom*, 2 cilt. Stanford: Stanford University Press, 1983.

Benetti Brunelli, Valeria. *La donna nella civiltà contem poranea*. Torino: Bocca, 1933.

Berelowitch, Vladimir. "Les debuts du droit de la famille en RSFSR." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 22, 4 (Ekim-Aralık 1981), 351-374.

Berges, Çonsuelo. *Explicacion de Octubre: Historia comprimida de 4 años de república en España*. Madrid: Garcigoy, tarihsiz.

Berkeley, Ellen Perry ed. *Architecture: A Place for Women*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1989.

Berkin, Carol R. ve Clara M. Lovett, ed. *Women, War, and Revolution*. New York: Holmes and Meier, 1980.

Berton-Hodge, Roberte. "La condition féminine en URSS." *Problèmes Politiques et Sociaux*, 31-32. Paris: La Documentation Française, 1970.

——— "La crise de la famille soviétique." *Problèmes Politiques et Sociaux*, 392. Paris: La Documentation Française, 1980.

Besnard-Rousseau, Pascal. "Parti communiste français, morale et sexualité." Tez, Paris Üniversitesi, 1979.
Bettio, Francesca. The Sexual Division of Labor. Oxford: Clarendon Press, 1989.
"La bioéthique." *Pouvoirs*, 56 (1991).
"Bioéthique et desir d'enfant: Dialogue." *Recherches Cliniques et Sociologiques sur le Couple et la Famille*, 87 (1985).
"Biologie et éthique: La maîtrise de la reproduction et l'image de l'homme." *Lumière et vie*, 172. Lyon, 1985.
Black, Naomi. *Social Feminism.* Ithaca: Cornell University Press, 1989.
Blanc, M. *L'ère de la génétique.* Paris: Ed. La Découverte, 1986.
Blasco, Sofia. *Peuple d'Espagne: Journal de guerre de La Madrecita.* Paris: Nouvelle Revue Critique, 1938.
Blunden, Katherine. *Le travail et la vertu: Femmes au foyer, une mystification de la révolution industrielle.* Paris: Payot, 1983.
Boak, Helen L. "'Our Last Hope': Women's Votes for Hitler - A Reappraisal." *German Studies Review,* 12 (1989), 289-310.
Bock, Gisela. "'Keine Arbeitskräfte in diesem Sinne': Prostituierte im Nazi-Staat", Pieke Biermann, ed., *Wir sind Frauen wie andere auch: Prostituierte und ihre Kämpfe.* Reinbek, 1980 içinde.
——— "Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 8, 3 (1983), 400-421.
——— "Rassenpolitik, Medizin, und Massenmord im Nationalsozialismus." *Archiv für Sozialgeschichte*, 30 (1990), 423-453.
——— *Zwangssterilisation im Nationalisozialismus: Untersuchungen zur Rassen politik und Frauen politik.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986.
Bock, Gisela ve Pat Thane, ed. *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States.* Londra: Routledge, 1991.
Bortolotti, Franca Pieroni. *Femminismo e partiti politici in Italia, 1919-1926.* Roma: Riuniti, 1978.
——— *Le origini del movimento femminile in Italia.* Torino: Einaudi, 1963.
——— *Socialismo e questione femminile in Italia, 1892-1922.* Milano: Mazzotta, 1974.
Bourdieu, Pierre. *La distinction, critique sociale du jugement.* Paris: Minuit, 1979.
Bourgeault, G. *La bioéthique: Son objet, sa méthode, ses questions, ses enjeux.* Montréal: Ethica, 1989.
——— *L'Ethique et le droit face aux nouvelles technologies biomédicales.* Brüksel: De Boeck-Wesmael, 1990.
Braeman, J. vd. *Change and Continuity in Twentieth-Century America: The Nineteen Twenties.* Columbus: Ohio State University Press, 1968.
Braidotti, Rosi. "The Ethics of Sexual Difference: The Case of Foucault and Irigaray." *Australian Feminist Studies*, 3 (1986).
——— *Patterns of Dissonance.* Cambridge: Polity Press, 1991.
Braybon, Gail. *Women Workers in the First World War.* Londra: Croom Helm, 1981.
Braybon, Gail ve Penny Summerfield. *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars.* Londra: Pandora, 1987.
Bridenthal, Renate ve Claudia Koonz, ed. *Becoming Visible: Women in European History.* Boston: Houghton Mifflin Company, 1977; gözden geçirilmiş basım 1987.
Brin, Irene. *Usi e costumi.* Palermo. Sellerlo 198.

Bruegel, Irène. "Women as a Reserve of Labour", Mary Ewans, ed., *The Women Question*. Oxford, 1982.

Bulmer, Martin, Jane Lewis ve David Piachaud, ed. *The Goals of Social Policy*. Londra: Unwin Hyman, 1989.

Buonanno, Milly. *Cultura di massa e identità femminile: L'immagine della donna in televisione*. Torino: ERI, 1983.

——— *La donna nella stampa: Giornaliste, lettrice, e modelli di femminilita*. Roma: Editori Riuniti, 1978.

——— *Naturale come sei: Indagine sulla stam pa femminile in Italia,* Giovanni Bechelloni'nin bir girişiyle. Rimini-Floransa: Guaraldi, 1975.

Burguière, André, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen ve Françoise Zonabend, ed. *Histoire de la famille*, cilt 2: *Le choc des modernites*. Paris: Armand Colin, 1986.

Bussy-Genevois, Daniele. "Le courrier des lecteurs dans *Ellas*, 1932-1935." *Presse et public*, ed. Carmen Salaün Sanchez. Rennes II Üniversitesi, 1982.

——— "Presse féminine et républicanisme en Espagne, 1931-1936." Tez, Bordeaux III Üniversitesi, 1988.

Buttafuoco, Annarita. *Cronache femminili: Temi e momenti della stampa emancipazionista in Italia dall'Unità al Fascismo*. Siena: Università degli Studi di Siena, 1988.

——— "Condizione delle donne e movimento di emancipazione femminile", *Storia della società italiana: L'Italia di Giolitti*, bl. 5, cilt 20. Milano: Teti, 1981 içinde.

——— *Le Mariuccine: Storia di un'istituzione laica-la società Mariuccia*. Milano: F. Angeli, 1985.

Byck, G. ve S. Galpin-Jacquot. *Etat comparatif des règles éthiques et juridiques relatives à la procréation artificielle*. Paris: Ministere de la Justice; Ministere de la Santé et de la Famille, 1986.

Cahiers du Grif, 7, Dé/pro/re/créer, Brüksel, 1975; 12, *Parlez-vous française?* Brüksel, 1976; 13, *Elles consonnent*, Brüksel, 1976; 33, *Hannah Arendt*, Paris, 1985 ; 40, *Georg Simmel*, Paris, 1989; 43, *Savoir et différence des sexes,* Paris, 1990; *Femmes et philosophie*, Paris, 1991.

Campoamor, Clara. *Mi pecado mortal: El voto femenino y yo*. Barselona: La Sal, 1981.

Kanada, Ontario Law Reform Commission, 1985. "Report on Human Artificial Reproduction and Related Matters", 2 cilt.

Canino, Elena. *Clotilde tra le due guerre*. Milano: Longanesi, 1957.

Capel, Rosa. *El sufragio femenino en la IIa república española*. Granada Üniversitesi, 1975.

——— ed. *Mujer y sociedad en España, 1700-1975*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1982.

Catégorisation de sexe et construction sociale. Université d'Aix-en-Provence: Collectif CEFUP, 1989.

CERM (Centre d'études et de recherches marxistes). *La condition féminine*. Paris: Editions Sociales, 1978.

Chalier, Catherine. *Figures du féminin: Lectures d'Emmanuel Levinas*. Paris: La Nuit Surveillée, 1982.

Chalvon-Demersay, Sabine. *Concubin-concubine*. Paris: Seuil, 1983.

Chartier, Roger, ed. *Histoire de l'édition française,* cilt 4: *1900-1950*. Paris: Promodis, 1986.

Charuty, G., C. Fabre-Vassas ve Agnés Fine. *Gestes d'amont: Les femmes du pays de Sault racontent le travail*. Atelier du Gué, 1980.

Cherlin, Andrew ve Frank F. Furstenberg, Jr., ed. "The European Family." *Journal of Family Issues*, 9, 3 (Eylül 1988), 291-424.
Childers, Thomas. *The Nazi Voter: The Social Foundation of Fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel Hill, 1983.
Chloros, Aleck ed. "Interspousal Relations", *International Encyclopedia of Comparative Law*'ın 4. cildi: "Persons and Family", 1980.
Clarke, John, Allan Cochrane ve Carol Smart. *Ideologies of Welfare: From Dreams to Disillusion*. Londra: Hutchinson, 1987.
Clarke, R. *Les enfants de la science*. Paris: Stock, 1984.
CLEF (Centre lyonnais d'études feministes). *Les femmes et la question du travail*. Lyon: PUL, 1984.
Cockburn, Cynthia. *Brothers, Male Dominance, and Technological Change*. Londra: Pluto Press, 1983.
Cohen, Yolande. *Femmes de parole: L'histoire des cercles de fermières du Québec, 1915-1990*. Montréal: Le Jour, 1990.
———, ed. *Femmes et contre-pouvoirs*. Montréal: Boréal, 1987.
Cohen, Yolande ve Gary Caldwell, ed. *Le monde rural. Recherches Sociographiques*'in özel sayısı, 39, 2-3 (1988).
Cointet-Labrousse, Michèle. *Vichy et le fascisme*. Brüksel: Editions Complexes, 1987.
Collectif de rédaction de l'Almanach. *Femmes et Russie, 1980*. Paris: Des Femmes, 1980.
——— *Femmes et Russie, 1981*. Paris: Des Femmes, 1981.
Collin, Françoise. *Maurice Blanchot et la question de l'écriture*. Paris: Gallimard, 1971.
——— "N'etre", *Ontologie et politique: Hannah Arendt*. Paris: Tierce, 1989 içinde.
——— "La peur", *Emmanuel Lévinas: cahiers de l'Herne*. Paris, 1991 içinde. *Comités d'éthique à travers le monde*. Paris: Tierce, 1989.
Commaille, Jacques. *Familles sans justice? Le droit et la justice face aux transformations de la famille*. Paris: Le Centurion, 1982.
Les conceptions induites. Palermo, 1986.
Condell, Diana ve Jean Liddiard. *Working for Victory? Images of Women in the First World War, 1914-1918*. New York: Routledge & Chapman Hall, 1988.
Cooper, Helen M., Adrienne Auslander Munich ve Susan Merrill Squier, ed. *Arms and the Woman: War, Gender, and Literary Representation*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989.
Cott, Nancy E. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven: Yale University Press, 1987.
"Le corps aux mains du droit, dossier bioéthique." *Actes*, 49-50 (Haziran 1985).
Coudert, Marie-Louise. *Elles, la résistance*. Paris: Messidor, 1985.
Cowan, R. "The Industrial Revolution in the Home: Household Technology and Social Change in the Twentieth Century." *Technology and Culture*, 17 (1976), 1-23.
Czarnowski, Gabriele. *Das kontrollierte Paar: Ehe-und Sexualpolitik im Nationalsozialismus*. Weinheim: Deutscher Studien-Verlag, 1991.
d'Adler, M.A. ve M. Tuelade. *Les sorciers de la vie*. Paris: Gallimard, 1986.
Dale, Jennifer ve Peggy Foster, ed. *Feminists and State Welfare*. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1986.
Daniel, Ute. *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft: Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

Danylewicz, Marta. *Profession: Religieuse, un choix pour les québécoises, 1840-1920*. Montréal: Boréal, 1988.
Dardigna, Anne-Marie. *Femmes-femmes sur papier glacé*. Paris: Maspéro, 1974.
Dau Novelli, Cecilia. *Società, Chiesa, e associazionismo femminile*. Roma: Società AVE, 1988.
Dauphin, Cécile vd. "Culture et pouvoir des femmes: Essai d'historiographie." *Annales ESC*, 41 (1986).
David, D. *L'insémination artificielle humaine, un nouveau mode de filiation*. Paris: Les Editions ESF, 1984.
David, Hélène. *Femmes et emploi: Le défi de l'égalité*. Sillery: Presses de l'Universite du Québec, 1986.
Davidson, Caroline. *A Woman's Work Is Never Done: A History of Housework in the British Isles, 1650-1950*. Londra: Chatto and Windus, 1986.
Davies, Kath, Julienne Dickey ve Teresa Stratford, ed. *Out of Focus: Writings on Women and the Media*. Londra: The Women's Press, 1987.
Davies, Margaret Llewelyn, ed. *Maternity Letters from Working W omen*. Londra: Virago, 1978.
Davin, Anna. "Imperialism and Motherhood." *History Workshop*, 5 (1978).
Debra Régis. *Le pouvoir intellectuel en France*. Paris: Ramsay 1979.
De Céspedes, Alba. *Non si torna in dietro*. Milano: Mondadori, 1938.
Degler, Carl. *At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present*. New York: Oxford University Press, 1980.
De Grazia, Victoria. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1920-1945*. Berkeley: University of California Press, 1991.
——— "Mass Culture and Sovereignty: The American Challenge to European Cinemas, 1920-1960." *Journad of Modern History,* 61 (Mart 1989), 53-87.
——— "Puritan, Pagan Bodies: Americanism and the Formation of the 'New Women' in Europe, 1920-1945." Çalışma raporu, 1984-1987.
Delaisi de Parseval, G. *L'enfant à tout prix*. Paris: Seuil, 1983.
Delumeau, Jean ve Daniel Roche, ed. *Histoire des pères et de la paternité*. Paris: Larousse, 1990.
Didier, Béatrice. *L'écriture-femmes*. Paris: PUF, 1981.
Di Febo, Giuliana. *Resistencia y movimento de mujeres en España, 1936-1976* Madrid: Icaria, 1979.
——— *La Santa de la Raza, un culto barroco en la España franquista*. Barselona: Icaria, 1988.
Di Giorgio, Michela ve Paola di Cori. "Politica e sentiment: Le organizzazioni femminili fasciste cattoliche dall'eta giolittiana al fascismo." *Rivista di storia contemporanea,* 3 (1980).
Diotima. *Il pensiero delle differenza sessuale*. Milano: La Tartaruga, 1987.
Doane, Mary Ann. *The Desire to Desire*. Bloomnington: Indiana University Press, 1987
Dogan, Mattei. "Le comportement politique des femmes dans les pays de l'Europe occidentale", *La condition sociale de la femme*. Brüksel: Institut de Sociologie Solvay, 1956 içinde.
"Le droit, la médecine et la vie." *Le Débat*, 36. Paris: Gallimard, 1985.
Dufresne, J. *La reproduction humaine industrialisée*. Montréal ve Québec, 1986.
Duncan, Carol. "Virility and Domination in Early-Twentieth-Century Vanguard Painting." *Art form*, 12 (Aralık 1973); Norma Broude ve Mary D. Garrard, ed., *Feminism and Art History: Questioning the Litany*. New York: Harper and Row, 1982'de yeniden yayımlandı.

Dunham, Vera. *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction*. New York: Cambridge University Press, 1976.

Dupaquier, Jacques, ed. *Histoire de la population française*, cilt 4: *De 1914 à nos jours*. Paris. PUF, 1988.

Duran, M.A. ve Pilar Folguera, ed. *La mujer en la historia de España (siglos XVI-XX)*. Actas de las II Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, 1984.

Durand, Guy. *La bioéthique*. Paris: Le Cerf, 1989.

Dyhouse, Carol. *Feminism and the Family in England, 1880-1939*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.

Eckart, Christel, Ursula Jaerisch ve Helgard Kramer. *Frauenarbeit in Familie und Fabrik*. Frankfurt: Campus, 1979.

Eco, Umberto. *Apocalittici e integrati: Comunicazioni di massa e teorie della cultura di massa*. Milano: Bompiani, 1964.

Ehrenreich, Barbara ve Deirdre English. *For Her Own Good: One Hundred and Fifty Years of the Experts' Advice to Women*. New York: Anchor Books, 1979.

Elling, Hanna. *Frauen im deutschen Widerstand, 1933-1945*. Frankfurt: Roderberg, 1978.

Elshtain, Jean Bethke. *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1981.

——— *Women and War*. New York: Basic Books, 1987.

"Enfants adoptés, enfants de la science, enfants de personne." *L'Ange*, 20 (1985).

Engelhardt, H.T., Jr. *The Foundations of Bioethics*. New York: Oxford University Press, 1989.

Engels, Friedrich. *L'origine de la famille, de la propriété privée, et de l'état*. Paris: Editions Sociales, 1966.

Les enjeux éthiques et juridiques des nouvelles technologies de reproduction. Comité du Barreau du Québec, 1988.

Erenberg, L. *Steppin' Out*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981.

Ergas, Yasmine. "Femminismo e crisi di sistema." *Rassegna italiana di Sociologia*, 21, 4 (Ekim-Aralık 1980), 543-568.

Esping-Andersen, Gosta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge and Oxford: Polity Press and Basil Blackwell, 1990.

Etchebehere, *Mika. Mi guerra de España*. Barselona: Plaza y Janés, 1987.

"Ethique et biologie." *Cahiers STS*. CNRS, no.11 (1986).

"Ethique et génétique." *Revue des questions scientifiques*, 1983.

"Ethique et progrès biomédicaux." *Autrement*, 1987.

Evans, Richard J. *Feminism, Socialism, and Pacifism in Europe, 1870-1945*. Sussex: Wheatsheaf Books, 1987; New York: St. Martin's Press, 1987.

Evans, Sara. *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left*. New York: Vintage Books, 1980.

Ewen, E. "City Lights: Immigrant Women and the Rise of the Movies." *Signs*, 5 (Bahar 1980 ek), 45-66.

Ewen, S. *Captains of Consciousness*. New York: McGraw-Hill, 1976.

Fagoaga, Concha ve Paloma Saavedra. *Clara Campoamor, la sufragista española*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1986.

Fahmy-Eid, Nadia ve Micheline Dumont, ed. *Maîtresses de maison, maîtresses d'école: Femmes, famille, et éducation dans l'histoire du Québec*. Montréal: Boréal Express, 1983.

Falconnet, Georges ve Nadine Lefaucheur. *La fabrication des mâles*. Paris: Seuil, 1975.

Falter, Jürgen vd. *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik.* Münih: Beck, 1986.

Farge, Arlette ve Christiane Klapisch-Zuber, ed. *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine, 18è-20è siècle.* Paris: Montalba, 1984.

Fass, P. *The Damned and the Beautiful: American Youth in the Nineteen Twenties.* New York: Oxford University Press, 1977.

La femme. Recueil de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, 12. Brüksel: Librairie Encyclopédique, 1962.

"La femme et le droit." *Revue juridique canadienne*, cilt 1, no. 2, *La femme et la reproduction.* Ottawa, 1986.

"Femmes, écriture, philosophie." *Cahiers du Grad,* 1. Québec: Université Laval, 1987.

"Femmes et institutions littéraires." *Cahiers 34/44,* 13. Paris: Paris VII Üniversitesi, 1984.

"Femmes, modes d'emploi." *Nouvelles Questions Féministes,* 14-15 (Kış 1986).

"Femmes sujets des discours." *Cahiers du Cedref,* 2. Paris VII Üniversitesi, 1990.

Ferrand, Michèle ve Maryse Jaspard. *L'interruption volontaire de grossesse.* Paris: PUF, 1987.

Festy, Patrick. *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970.* Paris: PUF ve Institut National d'Études Démographiques, 1979.

Filene, P. *Him/Her/Self.* New York: New American Library, 1974.

Flanz, Gisbert H., ed. *Women's Rights and Political Participation in Europe.* New York: Transnational Publishers, 1983.

Flora, Peter, ed. *Growth to Limits: The Western European Welfare States since World War II,* 4 cilt. Berlin: De Gruyter, 1986-1987.

Flora, Peter ve Arnold J. Heidenheimer, ed. *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick-Londra: Transaction, 1981.

"Foetus humain, à propos de son statut." *Le Supplément,* 153. Paris: Le Cerf, 1985.

Folguera, Pilar, ed. *El feminismo en España: Dos siglos de historia.* Madrid: Pablo Iglesias, 1988.

Foucault, Michel. *Histoire de la sexualité*, cilt 1: *La volonté de savoir.* Paris: Gallimard, 1976.

Foucault, Annie. *Femmes à l'usine dans l'entre-deux-guerres.* Paris: Maspéro, 1982.

Fraddosio, Maria. "La donna e la guerra. Aspetti della militanza femminile nel fascismo: Dalla mobilitazione civile alle origini del Saf nella Republica Sociale Italiana." *Storia contemporanea*, 20, 6 (Aralık 1989).

Fraisse, Geneviève. *Muse de la raison: La démocratie exclusive et la différence des sexes.* Aix-en-Provence: Alinéa, 1989.

Les françaises à Ravensbrück. Paris: Gallimard, 1987, 2. bs.

Francis, Claude ve Fernande Gontier. *Les écrits de Simone de Beauvoir.* Paris: Gallimard, 1979.

"Frauen und Politik." *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 9, 10 (28 Şubat, 1987), 3-37.

Frevert, Ute. *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*, çev. Stuart McKinnon-Evans vd. Oxford: Berg, 1989.

Frey, L., M. Frey ve J. Schneider. *Women in Western European History: A Select Chronological, Geographical, and Topical Bibliography.* Brighton: Harvester Press, 1982.

Friedlander, Judith, ed. *Women in Culture and Politics: A Century of Change.* Bloomington: Indiana University Press, 1986.

Frydman, R. *L'irrésistible désir de naissance.* Paris: PUF, 1986.

Fuente Noriega, Margarita. "Los derechos de la mujer como madre en España." *Razón y Fe*, 219 (Ocak 1989), 56-66.
Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press, 1975.
Gallego Mendez, Maria Teresa. *Mujer, Falange y franquismo*. Madrid: Taurus, 1983.
Gamman, Lorraine ve Margaret Marshment, ed. *The Female Gaze: Women as Viewers of Popular Culture*. Londra: The Women's Press, 1988.
Garcia-Nieto Paris, María Carmen ed. *Ordenamiento jurídico realidad y social de las mujeres (siglos XVI a XX)*. Madrid: Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, 1986.
Gasiorowska, Zhenia. *Women in Soviet Fiction, 1917-1964*. Madison: University of Wisconsin Press, 1968.
Gelfand, Elissa D. ve Virginia Thorndike Hules. *French Feminist Criticism: Women, Language, and Literature*. New York: Garland, 1985.
Génétique, procréation et droit. H. Nyssen, Actes Sud, 1985.
Gersdorff, Ursula von. *Frauen im Krlegsdienst, 1914-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969.
Gertzog, Irwin N. *Congressional Women: Their Recruitment, Treatment, and Behavior*. New York: Praeger, 1984.
"Das Geschlecht in der Philosophie." *Die Philosophin*, 2. Tübingen, 1990.
Gibson, Mary. *Prostitution and the State in Italy*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1986.
Giddens, Anthony. *The Construction of Society*. Cambridge: Polity Press, 1984.
Giddings, Paula. *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*. New York: Morrow, 1984.
Gingras Anne-Marie Chantal Maillé ve Evelyne Tardy. *Sexe et militantisme*. Montréal: Editions du CIDIHCA, 1989.
Giraud, F. *Les mères porteuses*. Paris: Publi Sud, 1987.
Gittins Diana. *Fair Sex: Family Size and Structure, 1900-1939*. Londra: Hutchinson, 1982.
Glass, David Victor. *Population Policies and Movements in Europe*. Londra, 1940; yeniden basım Londra: Frank Cass, 1967.
Goldschmidt-Clermont, Luisella. *Unpaid Work in the Household: A Review of Economic Evaluation Methods*. Cenevre: International Labor Office, 1982.
Goodnow Jacqueline ve Carole Pateman, ed. *Women, Social Science, and Public Policy*. Sydney: Allen and Unwin, 1985.
Gordon Linda. *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. New York: Crossman Publishers, 1976; Penguin Books, 1977.
Gaurna-Peterson Thalia ve Patricia Mathews. "The Feminist Critique of Art History." *Art Bulletin*, 69 (Eylül 1987), 326-357.
Goy, Joseph, Jean-Pierre Wallot ve Rolande Bonnain, ed. *Evolution et éclatement du monde rural: Structures, fonctionnement, et évolution différentielle des sociétés rurales françaises et québécoises, 18è-20è siècles*. Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1986.
La Grande Guerra: Espertenza, memorza, immagini. Diego Leoni ve Camillo Zadra, ed. Bologna: Il Mulino, 1986.
Greenwald Maurine Weiner. *Women, War, and Work: The Impact of World War I on Women Workers in the United States*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1980.
Greven-Aschoff, Barbara. *Die bürgerliche Frauenbewegung in Deutschland, 1894-1933*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981.

Grimal Pierre ed. *Histoire mondiale de la femme*, cilt 4. Paris: Nouvelle Librairie de France, 1966.
Guidez, Guylaine. *Femmes dans la guerre (1939-1945)*. Paris. Perrin, 1989.
Guilbert Madeleine. *Les fonctions des femmes dans l'industrie*. Paris: Mouton, 1966.
Haavio-Mannila Elina vd., ed. *Unfinished Democracy: Women in Nordic Politics*. New York: Pergamon Press, 1985.
Hachtmann, Rüdiger. *Industriearbeit im "Dritten Reich"*. Göttingen: Vangdenhoeck & Ruprecht, 1989.
Hamelin, France. *Femmes dans la nuit, l'internement à la Petite Roquette et au camp des Tourelles (1939-1944)*. Paris: Renaudot et Cie, 1988.
Hamilton Roberta ve Michelle Barrett, ed. *The Politics of Diversity: Feminism, Marxism, and Nationalism*. Montréal: Book Center, 1986.
Hansson, Carola ve Karin Liden. *Moscow Women: Thirteen Interviews*. Londra: Allison and Busby, 1984.
Hartman Mary ve Lois W. Banner, ed. *Clio's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women*. New York: Harper and Row, 1974.
Hartmann, H.I. "Capitalism and Women's Work in the Home, 1900-1940". Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1974.
Haskell, Molly. *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
Hassoun, Paul-Laurent. *Freud et la femme*. Paris: Calmann-Lévy, 1983.
Herbert, Ulrich. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn-Berlin: Dietz Werlag, 1985.
Hermann, Claudine. *Les voleuses de langue*. Paris: Des Femmes, 1976.
Hernes, Helga Maria. *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
Hilberg, Raul. *The Destruction of the Enropean Jews*, 3 cilt. New York: Holmes and Meier, 1986.
Hoggart, Richard. *La culture du pauvre*. Paris: Minuit, 1970.
Honneger, Claudia. *Die Ordnung der Geschlechter: Die Wissenschaft vom Menschen und das Weib*. Frankfurt, 1991.
Horkheimer, Max ve Theodor W. Adorno. *Das Schema der Massenkultur*, Adorno, *Gesammelte Schriften*. Frankfurt: Suhrkamp, 1981 içinde.
Human Procreation: Ethical Aspects of the New Techniques. Report of a Working Party, Council for Science and Society (Londra). Oxford: Oxford University Press, 1984.
Huppert-Laufer, Jacqueline. *La féminité neutralisée? Les femmes cadres dans l'enterprise*. Paris: Flammarion, 1982.
Huyssen, Andreas. "Mass Culture as Woman: Modernism's Other", T. Modleski. *Studies in Entertainment*, 1986 içinde.
Ibarruri, Dolores. *El unico camino*. Paris: Editions Sociales, 1965.
Irigaray, Luce. *Speculum de l'autre femme*. Paris: Minuit, 1974.
Isidori Frasca, Rosella. *... e il duce le volle sportive*. Bologna: Patron, 1983.
Jardine, Alice. *Gynesis: Configurations of Woman and Modernity*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.
Jardine, Alice ve Anne M. Menke. *Shifting Scenes: Interviews on Women, Writing, and Politics in Post-68 France*. New York: Columbia University Press, 1991.
Jenson, Jane, Elizabeth Hagen ve Ceallaigh Reddy, ed. *Feminization of the Labour Force: Paradoxes and Promises*. Cambridge and Oxford: Polity Press and Basil Blackwell, 1988.

Johnson, Barbara. *A World of Difference.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987.

Jones, Jacqueline. *Labor of Love, Labor of Sorrow: Black Women, Work, and the Family from Slavery to the Present.* New York: Basic Books, 1985.

Kälvemark, Ann-Sofie. *More Children of Better Quality? Aspects of Swedish Population Policy in the Nineteen Thirties.* Uppsala: Almquist and Wiksell, 1980.

Kamerman, Sheila B., Alfred J. Kahn ve P. Kingston. *Child Care, Family Benefits and Working Parents: A Study in Comparative Policy.* New York: Columbia University Press, 1981.

Kaplan Marion. *The Jewish Feminist Movement in Germany: The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938.* Westport, Conn.: Greenwood Press, 1979.

Kater Michael H. "Frauen in der NS-Bewegung". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 31 (1983), 202-239.

Kaufmann, Jean-Claude. *La chaleur du foyer: Analyse du repli domestique.* Paris: Méridiens-Klincksieck, 1988.

Kellerhals, Jean vd. *Mariages au quotidien: Inégalités sociales, tensions culturelles et organisation familiale.* Lozan: Favre, 1982.

Kelly, Joan. *Women History, and Theory: The Essays of Joan Kelly.* Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Kenned David M. *Over Here: The First World War and American Society.* New York: Oxford University Press, 1980.

Kent, Susan Kingsley. "The Politics of Sexual Difference: World War I and the Demise of British Feminism." *Journal of British Studies*, 27 (Temmuz 1988), 232-253.

Kergoat, Daniéle. *Les ouvrières.* Paris: Le Sycamore, 1982.

Kirkpatrick, Clifford. *Women in Nazi Germany.* Londra: Jarrolds, 1939.

Klein, Ethel. *Gender Politics: From Consciousness to Mass Politics.* Cambridge, Mass.: Harward University Press, 1984.

Klejman, Laurence ve Florence Rochefort. *L'égalité en marche: Le féminisme sous la Troisième République.* Paris: Des Femmes, 1989.

Klinksieck Dorothee. *Die Frau im NS-Staat.* Stuttgart: Deutsche Verlags, Anstalt, 1982.

Knibiehler Yvonne. *Les pères aussi ont une histoire.* Paris: Hachette, 1987.

——— *Nous les assistantes sociales: Naissance d'une profession.* Paris: Aubier, 1980.

Knibiehler, Yvonne ve Catherine Fouquet. *La femme et les médecins.* Paris: Hachette, 1983.

——— *Histoire des mères: Du moyen age à nos jours.* Paris: Montalba, 1980; Hachette, 1987.

Kocka, Jürgen. *Klassen esellschaft im Krieg: Deutsche Sozialgeschichte, 1914-1918.* Göttingen, 1978.

Kofman, Sarah. *L'énigme de la femme: La femme dans les textes de Freud.* Paris: Galilée, 1980.

——— *Lectures de Derrida.* Paris: Galilée, 1984.

Kolinsk, Eva. "The West German Greens: A Women's Party?" *Parliamentary Affairs*, 41 (Ocak 1988), 129-148.

Koonz, Claudla. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics.* New York: St. Martin's Press, 1987.

Kopp, Anatole. *Ville et révolution.* Paris: Anthropos, 1967.

Koven, Seth ve Sonya Michel. "Womanly Duties: Maternalist Policies and the Origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain, and the United States." *American Historical Review*, 95 (1990), 1076-1108.

Kristeva, Julia. *Recherches pour une sémanalyse.* Paris: Seuil, 1969.

Labelle, Micheline, G. Turcotte, M. Kempeneers ve D. Meintel. *Histoire d'immigrées: Itinéraires d'ouvrières colombiennes, grecques, haïtiennes, et portugaises de Montréal.* Montréal: Boréal, 1987.

Laborie, Pierre. *L'opinion française sous Vichy.* Paris: Seuil, 1990.

Labourie-Racape, Annie, M.T. Letablier ve A.M. Vasseur. *L'activité féminine: Enquête sur la discontinuité de la vie professionnelle.* Paris: PUF, 1977.

Ladd-Taylor, Mary Madeleine. "Mother-Work: Ideology, Public Policy, and the Mothers' Movement, 1890-1930." Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1986.

Lagrave, Rose-Marie, ed. *Celles de la terre: Agricultrice-l'invention politique d'un métier.* Paris: Ed. de l'EHESS, 1987.

Lamoureux, Diane. *Citoyennes? Femmes, droit de vote et démocratie.* Montréal: Ed. du Remue-Ménage, 1989.

Laqueur, Thomas. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.

Laurin, Nicole, Danièle Juteau ve Lorraine Duchesne. *A la recherche d'un monde oublié.* Montréal: Le Jour, 1991.

Leach, William R. "Transformations in a Culture of Consumpion: Women and Department Stores, 1890-1925." *The Journal of American History,* 71, 2 (Eylül 1984).

Le Doeuf, Michèle. *L'étude et le rouet.* Paris: Seuil, 1989.

Leed, Eric J. *No Man's Land: Combat and Identity in World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Legendre, P. *L'inestimable objet de la transmission: Etude sur le principe généalogique en Occident.* Paris: Fayard, 1985.

Lemieux, Denise, Lucie Mercier ile birlikte. *Les femmes au tournant du siècle, 1880-1940: Ages de la vie, maternité et quotidien.* Québec: Institut Québécois de Recherches sur la Culture, 1989.

Lemons, J. Stanley. *The Woman Citizen: Social Feminism in the Nineteen Twenties.* Urbana: University of Illinois Press, 1973.

Lenczyk, Henryk. "Aleksandra Kollontay: Essai bibliographique." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* 14, 1-2 (Ocak-Haziran 1973), 205-241.

Lenin, V.İ. *De l'émancipation de la femme.* Paris: Bureau d'Editions, de Diffusion, et de Publicité, 1937.

Leon, Maria Teresa. *Memoria de la melancolía.* Buenos Aires: Losada, 1970.

Leridon, Henri vd. *La seconde révolution contraceptive: La régulation des naissances en France de 1950 à 1985.* Paris: PUF and Institut National d'Etudes Démographiques, 1987.

Levesque, Andrée. *La norme et les déviantes: Des femmes au Québec pendant l'entre-deux-guerres.* Montréal: Editions du Remue-Ménage, 1989.

Lewallern, Avis. "'Lace': Pornography for Women?" Gammon ve Marshment, *The Female Gaze,* 1988 içinde.

Lewis, Jane. *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939.* Londra: Croom Helm, 1980.

——— *Women in England, 1870-1950: Sexual Divisions and Social Change.* Sussex: Wheatsheaf Books, 1984.

——— ed. *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family, 1850-1940.* Oxford: Basil Blackwell, 1986.

Lifton, Robert Jay. *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide.* New York: Basic Books, 1986.

Lilienthal, Georg. *Der "Lebensborn e. V.": Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*. Stuttgart: G. Fischer, 1985.
Lilli, Laura. *La stampa femminile*, Valerio Castronovo ve Nicola Tranfaglia, ed., *Storia della stampa italiana*, cilt 5: *La stampa italiana del neocapitalismo*. Roma ve Bari: Laterza, 1976 içinde.
Listhaug, Ola. "The Gender Gap in Norwegian Voting Behaviour." *Scandinavian Political Studies*, 8 (Eylül 1985) 177-206.
Livi-Bacci, Manlio. *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
Lovenduski, Joni ve Jill Hills, ed. *The Politics of the Second Electorate: Women and Public Participation*. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1981.
Lubove, Roy. *The Struggle for Social Security, 1900-1935*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.
Luker, Kristin. *Abortion and the Politics of Motherhood*. Berkeley: University of California Press, 1984.
Lynd, R.S. ve H.M. Lynd. *Middletown: A Study in Modern American Culture*. New York: Harcourt Brace, 1929.
Macciocchi, Maria Antonietta. *La donna neva*. Milano: Feltrinelli, 1976.
Macnichol, John. *The Movement for Family Allowances, 1918-1945: A Study in Social Policy Development*. Londra: Heinemann, 1980.
Mafai, Miriam. *Pane nero*. Milano: Rizzoli, 1988.
Malherbe, J.F. ve E. Bone. *Engendrés par la science*. Paris: Le Cerf, 1985. Mansbridge, Jane. *Why We Lost the ERA*. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
Maquieira, Virginia ve Cristina Sanchez, ed. *Violencia y sociedad patriarcal*. Madrid: Editions de la Fondation Pablo Iglesias, 1990.
Marchand, R. *Advertising the American Dream*. Berkeley: University of California Press, 1985.
Marini, Marcelle. *Lacan*. Paris: Belfond, 1986.
Maroney, Heather Jon ve Meg Luxton, ed. *Feminism and Political Economy*. Toronto: Methuen, 1987.
Martin, Martine. "Femme et société: Le travail ménager (1919-1939)." Tez, Paris VII Üniversitesi, 1984.
Martinez Sierra, Maria. *Una mujer por caminos de España: Recuerdos de propagandista*. Instituto de la Mujer. Madrid. Castalia, 1989.
Maruani, Margaret. *Mais qui a peur du travail des femmes?* Paris: Syros, 1985.
Maruani, Margaret, Emmanuelle Reynaud ve Claudine Romani. *La flexibilité en Italie*. Paris: Syros-Alternative, 1989.
Marwick, Arthur. *The Deluge: British Society and the First World War*. Londra: The Bodley Head, 1965.
——— *War and Social Change in the Twentieth Century: A Comparative Study of Britain, France, German, Russia, and the United States*. Londra, 1979.
——— *Women at War, 1914-1918*. Fontana Paperbacks, 1977.
Masino, Paola. *Nascita e morte della massaia*. Milano: La Tartaruga, 1982.
May, L. *Screening Out the Past*. New York: Oxford University Press, 1980.
Mayeur, Françoise. *L'enseignement secondaire des jeunes filles sous la III° République*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977.
McGovern, J.P. "The American Woman's Pre-World War I Freedom in Manners and Morals". *Journal of American History*, 55 (Eylül 1968), 315-333.
McMahon, A.M. "An American Courtship: Psychologists and Advertising Theory in the Progressive Era." *American Studies*, 13 (Güz 1972).

McMillan, James F. *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society, 1870-1940*. Brighton: Harvester Press, 1981.
Meldini Piero. *Sposa e madre esemplare: Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo*. Rimini-Firenze, Guaraldi, 1975.
Melograni, Pietro, ed. *La famiglia nella storia d'Italia*. Bari-Roma: Laterza, 1988.
Meyer, Alfred G. *The Feminism and Socialism of Lily Braun*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.
Michel, Andrée. *Activité professionnelle de la femme et vie conjugale*. Paris: Editions du CNRS, 1974.
——— *Sociologie de la famille et du mariage*. Paris: PUF, 2. bs. 1978.
———, ed. *Les femmes dans la société marchande*. Paris: PUF, 1978
Michel Foucault philosophe. Paris: Seuil, 1989.
"La militarisation et les violences à l'égard des femmes." *Nouvelles Questions Féministes*, 11-12 (Kış 1985).
Mitchell, Juliet ve Ann Oakley, ed. *The Rights and Wrongs of Women*. New York: Penguin Books, 1976.
Modleski, Tania. *Loving and Living with a Vengeance: Mass-Produced Fantasies for Women*. New York: Routledge, 1982.
———, ed. *Studies in Entertainment: Critical Approaches to Mass Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
Mondello Elisabetta. *La nuova italiana: La donna nella stampa e nella cultura del ventennio*. Roma: Riuniti, 1987.
Monseny, Federica. *Mis primeros cuarenta anos*. Barselona. Plaza y Janés, 1987.
Montreynaud, Florence. *Le XXè siècle des femmes*. Paris: Nathan, 1989.
Mora, Constancia de la. *Doble esplendor*. Barselona: Critica, 1977.
Moreno Sarda, Amaro. "La réplica de las mujeres al franquismo", *El feminismo en España: Dos siglos de historia* içinde, 85-110.
Moretti. M. ve O. De Dinechin. *Le défi génétique*. Paris: Ed. Centurion, 1982.
Morin, Edgar. *L'esprit du temps*. Paris: Grasset, 1962.
——— *Les stars*. Paris: Seuil, 1957
Mosse, George L. *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. New York, 1978.
Mossuz-Lavau, Janine. *Les lois de l'amour: Les politiques de la sexualité en France (1950-1990)*. Paris: Payot, 1991.
Mossuz-Lavau, Janine ve Mariette Sineau. *Enquête sur les femmes et la politique en France*. Paris: PUF, 1983.
——— "Le vote des femmes: L'autre événement." *Le Monde* (5 Haziran 1988).
Des motifs d'espèrer, la procréation artificielle. Paris: Le Cerf, 1986.
Muci, Maria Rita. *La partecipazione politica femminile nei paesi del Sud d'Europa*. Milano: Università L. Bocconi, 1988.
Mueller, Carol M., ed. *The Politics of the Gender Gap*. Sage Yearbooks in Women's Policy, 1988.
Mulvey, Laura ve Peter Wollen. "Women, Art, Politics", ve "The Interior and the Exterior", *Frida Kahlo and Tina Modotti*. Londra: Whitechapel Gallery, 1982 içinde, s. 9-10, 13-17.
Mutterkreuz und Arbeitsbuch: Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus, ed. Frauengruppe Faschismusforschung. Frankfurt: Fischer Verlag, 1981.
Naitre. Corps Écrit 21. Paris: PUF, 1987.
Nash, Mary. *Mujer y movimento obrero en España, 1931-1939*. Barselona: Fontamara, 1981.

——— *"Mujeres libres" España, 1936-1939.* Barselona: Tusquets, 1976.

Navailh, Françoise. "L'image de la femme dans le cinéma soviétique." Basile Kerblay. "L'évolution des modèles familiaux dans les pays de l'Est européen et l'URSS." *Cultures et Sociétés de l'Est,* 9. Paris: IMSECO, 1988 içinde.

Nelken, Margarita. *Por qué hicimos la revolucion.* New York: International Publishers, 1936.

Nerson, Roger, ed. *Mariage et famille en question: L'évolution contemporaine du droit français.* Paris: Ed. du CNRS, 1978 and 1979, 2 cilt.

——— *Mariage et famille en question: L'évolution contemporaine en Suisse, en Autriche, en Belgique, aux Pays-Bas et dans la region Scandinave.* Paris: Ed. du CNRS, 1980.

——— *Mariage et famille en question. Italie.* Paris. Ed. du CNRS, 1982.

Newland, Kathleen. *The Sisterhood of Man.* New York: W.W. Norton, 1979

Newton, Judith L., Mary P. Ryan ve Judith R. Walkowitz, ed. *Sex and*

Class in Women's History: Essays from Feminist Studies. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1983; 1985.

1914-1918: L'autre front. Mouvement Social'in özel sayısı, Patrick Fridenson, ed. Paris: Les Editions Ouvrières, 1977

Nolin, M. *Réflexions juridiques sur le phénomène des femmes porteuses d'enfants.* Montréal: Y. Balis, 1986.

Norris, Pippa. *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies.* Brighton: Wheatsheaf, 1987.

Norton, Mary Beth. *Major Problems in American Women's History: Documents and Essays.* Lexington Mass.: D.C. Heath, 1989.

Norvez, Alain. *De la naissance à l'école: Santé, modes de garde et préscolarité dans la France contemporaine.* Paris: PUF and Institut National d'Etudes Démographiques, 1990.

Nottingham, E. "Toward an Analysis of the Effects of Two World Wars on the Role and Status of Middle-Class Women." *American Sociological Review,* 12 (Aralık 1947).

Oakley, Ann. *The Captured Womb: A History of the Medical Care of Pregnant Women.* Oxford: Basil Blackwell, 1984.

Housewife. New York: Penguin Books, 1974.

OCDE. *Les femmes et l'égalité des chances.* Paris, 1985.

——— *Les femmes et l'emploi: Politiques pour l'égalité des chances.* Paris, 1980.

——— *L'intégration des femmes dans l'économie.* Paris, 1985.

Offen, Karen M. "Defining Feminism: A Comparative Historical Analysis." *Signs,* 14 (1988) 119-157.

——— "Depopulation, Nationalism, and Feminism in Fin-de-Siècle France." *American Historical Review,* 89 (1984), 648-676.

———, ed. *Women in European Culture and Society.* History of European Ideas, özel sayı, 8, 4-5.

Offen, Karen M., Ruth R. Pierson ve Jane Rendall, ed. *Writing Women's History: International Perspectives.* The International Federation for Research in Women's History. Bloomington: Indiana University Press, 1991.

O'Leary, Véronique ve Louise Toupin, ed. *Québécoises debouttes!* Montréal: Editions du Remue-Menage, 1982-1983, 2 vols.

O'Neill, Carlota. *Una mujer en la guerra de España.* Madrid: Turner, 1979.

"Ordre juridique et ordre technologique." *Cahiers STS,* 12. CNRS, 1986.

Ortega y Gasset, José. *El hombrey la gente, Obras completas* (Toplu Eserler)

içinde, 14 cilt; cilt 7, bl. 6, "Mas sobre los otros y yo: Breve excursion hacia ella." Madrid: Revista de Occidente, 1962–.

Ortner, S. ve H. Whitehead, ed. *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Paillard, Rémy. *Affiches 14-18*. Copyright by Rémy Paillard, 1986.

Parca, Gabriella. *Le italiane si confessano*. Milano: Feltrinelli, 1966.

Parker, Rozsika ve Griselda Pollock. *Old Mistresses: Women, Art, and Ideology*. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1981.

Passerini, Luisa. *Torino operaia e fascismo*. Rome ve Bari: Laterza, 1984; İngilizce bs., New York: Cambridge University Press, 1988.

Patarin, Jean ve Imre Zajtay. *Le régime matrimonial légal dans les législations contemporaines*. Paris: Pedone, 1974.

Pateman, Carole. "The Patriarchal Welfare State", Amy Gutman, ed., *Democracy and the Welfare State*. Princeton: Princeton University Press, 1987 içinde.

——— *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press, 1988.

Pauwels, Jacques. *Women, Nazis, and Universities: Female University Students in the Third Reich, 1933-1945*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1984.

Paxton, Robert. *La France de Vichy (1940-1944)*. Paris: Seuil, 1974.

Peiss, Kathy. *Cheap Amusements: Working Women and Leisure in Turn-of the-Century New York*. Philadelphia: Temple University Press, 1985.

——— "Mass Culture and Social Divisions: The Case of the Cosmetics Industry." "Mass Culture and the Working Class." Konferansı'nda sunuldu. Paris (14-15 Ekim 1988).

"Pères et paternités." *Revue Française des Affaires Sociales*, 42 (Kasım 1988). Perreux, Gabriel. *La vie quotidienne des civils en France pendant la Grande Guerre*. Paris: Hachette, 1966.

Perrot, Michelle, ed. *Une histoire des femmes est-elle possible?* Marsilya-Paris: Rivages, 1984.

Perrot, Michelle vd. "Métiers de femmes." *Le Mouvement Social*, 140 (Temmuz-Eylül 1987).

Phayer, Michael. *Protestant and Catholic Women in Nazi Germany*. Detroit: Wayne State University Press, 1990.

Pierre, André. *Les femmes en Union Soviétique*. Paris: SPES, 1960.

Planté, Christine. *La petite soeur de Balzac*. Paris: Seuil, 1989.

Plessix Gray, Francine du. *Soviet Women Walking the Tightrope*. Londra: Doubleday, 1990.

Pogliani, Claudio. "L'utopia igienista, 1870-1920." *Storia d'Italia, Annali*, 7, s. 587-631.

"The Politics of Tradition: Placing Women in French Literature." *Yale French Studies*, 75 (1988).

Pomata, Gianna. *La storia della donne: Una questione di confine, Introduzione alla storia contemporanea*, ed. Giovanni De Luna, Peppino Ortoleva, Marco Revelli ve Nicola Tranfaglia. Floransa: La Nuova Italia, 1984 içinde.

Porter Benson, Susan. *Counter Cultures: Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940*. Chicago: University of Illinois Press, 1986.

Pozner, Vladimir. *Descente aux enfers, récits de déportées et de SS d'Auschwitz*. Paris: Juilliard, 1980.

Prentice, Alison vd. *Canadian Women: A History*. Toronto: Harcourt Brace Jovanovich, 1988.

President's Commission on Social Trends. *Recent Social Trends*. New York: McGraw-Hill, 1933.

Prioux, France, ed. *La famille dans les pays développés: Permanences et changements*. Vaucresson Konferansı belgeleri, Ekim 1987. Paris: INED-UIESP-CNAF-CNRS, 1990.

Procréation artificielle génétique. Colloque de Lausanne des 29 et 30 novembre 1985, Institut Suisse de Droit Comparé. Zürih: Schulthers Polygraphischer Verlag, 1986.

La propagande sous Vichy (1940-1944). Paris: BDIC, 1990.

Quand la technologie transforme la maternité. Conseil du statut de la femme du Québec, 1987.

Questions Féministes, 1. Paris: Tierce, 1977..

Radway, Janice. *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984.

Randall, Vicky. *Women and Politics*. Londra: Macmillan, 1987.

Randolph-Higonnet, Margaret, Jane Jenson, Sonya Michel ve Margaret
Collins Weitz, ed. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven: Yale University Press, 1987.

Rapp, R. ve E. Ross. "The Twenties' Backlash: Compulsory Heterosexuality, the Consumer Family, and the Waning of Feminism", A. Swerdlow ve H. Lessinger, ed., *Class, Race, and Sex: The Dynamics of Control*. Boston: G.K. Hall, 1983 içinde.

Rapport 1984, 1985, 1986. Paris: Documentation Française (1985, 1986, 1987).

Rathbone, Eleanor. *The Disinherited Family*. Suzy Fleming'in bir girişiyle yeni basım. Bristol: Falling Wall Press, 1986.

Recherches Féministes, 2, 2, "Convergences". Québec: Université Laval, 1989.

Reese Dagmar. *"Straff, aber nicht stramm – herb, aber nicht derb": Zur Vergesellschaftung von Madchen durch den Bund Deutscher Madel im sozialkulturellen Vergleich zweier Milieus*. Weinheim: Beltz Verlag, 1989.

Le régime de Vichy et les français. IHTP (Paris, 11-13 Haziran 1990). Paris: Fayard, 1992.

Reilly, Catherine, ed. *Scars upon My Heart: Women's Poetry and Verse of the First World War*. Londra: Virago, 1981.

Rémond, René ve Janine Bourdin, ed. *Le gouvernement de Vichy (1940-1942)*. Paris: FNSP, 1972..

Revelli, Nuto. *L'anello forte*. Torino: Einaudi, 1985.

Revue des Sciences Humaines, 168, "Ecriture, féminité, féminisme" (Lille, 1977); 222, "Le récit d'enfance" (Lille, 1991).

Rhein, Catherine. "Jeunes femmes au travail dans le Paris de l'entre-deux-guerres." Tez, Paris VII Üniversitesi, 1977.

Riley, Denise. *Am I That Name? Féminisrn and the Category of "Women" in History*. Londra: Macmillan, 1988.

——— *War in the Nursery: Theories of the Child and Mother*. Londra: Virago, 1983.

Ringelheim, Joan ve Esther Katz, ed. Proceedings of the conference "Women Surviving the Holocaust". New York: Institute for Research in History, 1983.

Rioux, J. *L'insémination artificielle thérapeutique*. Québec: Laval, 1983.

Roberts, Elizabeth. *A Woman's Place: An Oral History of Working-Class Women,. 1890-1940*. Londra: Basil Blackwell, 1984.

Rodrigo, Antonina. *Mujeres de España (las srlenciadas)*. Barselona: Plaza y Janes, 1980.

Rosenberg, Rosalind. *Beyond Separate Spheres: Intellectual Roots of Modern Feminism.* New Haven: Yale University Press, 1982.
Rossi, Alice S., ed. *Gender and the Life Course.* New York: Aldine, 1985.
Rossiter, Margaret L. *Women in the Resistance.* New York: Praeger, 1986.
Rousseau, Renée. *Les femmes rouges.* Paris: Albin Michel, 1983.
Roussel, Louis. *La famille incertaine.* Paris: Odile Jacob, 1989.
Rowbotham, Sheila. *Hidden from History.* Londra: Pluto Press, 1973.
——— *A New World for Women: Stella Brown – Socialist, Feminist.* Londra: Pluto Press, 1977.
——— *Women, Resistance, and Revolution.* Londra: Allen Lane, 1972; New York, 1972..
Roy, D. ve M. De Wachter. *The Life Technology and Public Policy.* Montréal: Institut des Recherches Politiques, 1987.
Rupp, Leila J. "'I Don't Call That *Volksgemeinschaft*': Women, Class, and War in Nazi Germany", Berkin ve Lovett, ed., *Women, War, and Revolution.* New York: Holmes and Meier, 1980 içinde, s. 37-53.
——— "'Imagine My Surprise': Women's Relationships in Historical Perspective." *Frontiers,* 5 (Güz 1980), 61-71.
——— *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939-1945.* Princeton: Princeton University Press, 1978.
Ryan, M.P. "The Projection of a New Womanhood: The Movie Moderns in the Nineteen Twenties", L. Scharf ve J.M. Jensen, ed., *Decades of Discontent: The Women's Movement, 1920-1940.* Westport, Conn.: Greenwood Press, 1983 içinde.
Sabourin, Annie. *Le travail des femmes dans la* CEE. Paris: Economica, 1984.
Sachse, Carola. *Betriebliche Sozialpolitik als Familienpolitik in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus.* Hamburg: Hamburger Institut fur Sozialforschung, 1987.
——— *Siemens: Der Nationalsozialismus und die moderne Familie.* Hamburg: Rasch ve Rohring, 1990.
Saraceno, Chiara. "La famiglia operaia sotto il fascismo." *Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli,* 20 (1979-80), 189-230.
Scanlon, Geraldine. *La polemica feminista en la España contemporanea, 1868-1974.* Madrid, Siglo XXI, 1976.
Scharf, L. *To Work and to Wed: Female Employment, Feminism, and the Great Depression.* Westport, Conn.: Greenwood Press, 1980.
Scheler, Max. *Uber Scham und Schamgefühl in Schriften aus dem Nachlass,* cilt 10, *Gesammelte Werke.*
——— *Wesen und Farmen der Sympathie,* cilt 7, *Gesammelte Werke.* Bern: Francke.
Schupetta, Ingrid. *Frauen und Auslandererwerbstatigkeit in Deutschland von. 1939 bis 1945.* Köln: Pahl-Rugenstein, 1983.
Schwartz, Gudrun. *Nationalsozialistische Lager.* Frankfurt: Campus, 1990.
Schwartz-Liebermann von Wahlendorf, Hans-Albrecht, ed. *Mariage et famille en question: Allemagne.* Paris: Ed. du CNRS, 1979.
——— *Mariage et famille en question. Angleterre.* Paris: Ed. de CNRS, 1979.
"Sciences de la vie de l'éthique au droit: Etude du Conseil d'Etat." Paris, Documentation Française (1988)
Scott, Joan W. *Gender and the Politics of History.* New York: Columbia University Press, 1988.
Shannon, Thomas E. *Revisited Bioethics: Basic Writings on Key Ethical Questi-*

ons That Surround the Major Modern Biological Possibilities and Problems. Mahwah, N.J.: Paulist Press, 1981.
Shideler, J. "Flappers and Philosophers and Farmers: Rural-Urban Tensions of the Twenties." *Agricultural History*, 47, 4 (Ekim 1973) 283-299.
Showstack Sassoon, Anne, ed. *Women and the State: The Shiftin Boundaries of Public and Private.* Londra: Hutchinson, 1987.
Simard, Carolle. *L'administration contre les femmes: La reproduction des différences sexuelles dans la fonction publique canadienne.* Montréal: Boréal Express, 1983.
Simmel, Georg. *On Women, Sexuality, and Love,* çev. bir girişle Guy Oakes. New Haven: Yale University Press, 1984
Simmons, C. "Companionate Marriage and the Lesbian Threat". *Frontiers*, 4 (Güz 1979), 54-59.
Simone de Beauvoir et la lutte des femmes. L'Arc, 61. Aix-en-Provence 1975.
"Simone de Beauvoir, Witness to a Century." *Yale French Studies*, 72 (1986).
Sineau, Mariette. *Des femmes en politique.* Paris: Economica, 1988.
Singly, François de. *Fortune et infortune de la femme mariée: Sociologie de la vie conjugale.* Paris: PUF, 1987.
———, ed. *La famille: L'etat des savoirs.* Paris: La Découverte, 1991.
Sklar, R. *The Plastic Age, 1917-1930.* New York: Braziller, 1970.
Smith, Bonnie G. *Changing Lives: Women in European History since 1700.* Lexington, Mass.: D.C. Heath, 1989.
Smith, Harold L., ed. *British Feminism in the Twentieth Century.* Londra: Edward Elgar, 1990.
Smith-Rosenberg, C. *Disorderly Conduct.* New York: Knopf, 1985.
Snowden, R. ve G.D. Mitchell. *La famille artificielle, réflexions sur l'insémination artifcielle par donneur.* Paris: Anthropos, 1984.
Sociologies et Sociétés, 19, 1 (1987).
Sofer, Catherine. *La division du travail entre hommes et femmes.* Paris: Economica, 1985.
Sohn, Anne-Marie. "Exemplarité et limites de la participation féminine à la vie syndicale: Les institutrices de la CGTU" *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* (Temmuz-Eylül 1977).
——— "La Garçonne face à l'opinion publique: Type littéraire ou type social des années 20." *Le Mouvement Social* (Temuz-Eylül 1972).
——— "Qualità e difetti: Stereotipi e realtà conjugali nelle Francia dell'ottocento." *Memoria: Il bel matrimonio.* 1988
——— "Les rôles féminins dans la vie privée: Approche méthodologiques et bilan de recherches." *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* (Ekim-Aralık 1981).
Solaris Claudia. *Le futuriste.* Milano: Edizione delle donne, 1982.
Soldon Norbert S. *Women in British Trade Unions: 1874-1976.* Dublin: Rowen and Littlefield, 1978.
Solomon B.M. *In the Company of Educated Women.* New Haven: Yale University Press, 1985.
Sortir la maternité du laboratoire. Actes du forum international sur les nouvelles technologies de la reproduction. Conseil du Statut de la Femme du Québec, 1988.
Spring Rice, Margery. *Working-Class Wives: Their Health and Conditions.* Londra: Virago, 1981.
Stacey Jackie. "Desperately Seeking Differences", Gamman and Marshy, *The Female Gaze,* 1988 içinde.

Stein, Sally. "The Graphic Ordering of Desire." *Heresies*, 18, s. 7-16.
Steinert Marlies, G. *Hitlers Krieg und die Deutschen*. Düsseldorf, 1970.
Stephenson, Jill. "Middle-Class Women and National Socialist 'Sercices'." *History*, 67 (1982), 32-44.
——— *The Nazi Organization of Women*. Londra: Croom Helm, 1981.
——— "Reichsbund der Kinderreichen: The League of Large Families in the Population Policy of Nazi Germany." *European Studies*, 9, 3 (1979), 351-375.
——— *Women in Nazi Society*. Londra: Croom Helm, 1975.
Stern, Mikhail. *La vie sexuelle en URSS*. Paris: Albin Michel, 1979.
Stetson, Dorothy. *Women's Rights in the USA: Policy Debates and Gender Roles*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing, 1990..
Stites, Richard. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton: Princeton University Press, 1978.
Stora-Sandor, Judith. *Aleksandra Kollontay: Marxisme et révolution sexuelle*. Paris: Maspéro, 1975.
Stuart, Mary Lynn. *Women, Work, and the French State: Labour Protection, and Social Patriarchy, 1879-1919*. Kingston: McGill-Queen's University Press, 1989.
Suleiman, Susan Rubin, ed. *The Female Body in Western Culture: Contemporary Perspectives*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.
Sullerot, Evelyne. *Les françaises au travail*. Paris: Hachette, 1973.
——— *Histoire et sociologie du travail féminin*. Gauthier, 1968.
——— *La presse féminine*. Paris. Armand Colin 1963.
Tabet, Paola. "Fécondité naturelle, reproduction forcée", Nicole-Claude, Mathieu ed. *L'arraisonnement des femmes: Essais en anthropologie des sexes*. Paris: Cahiers de l'Homme, editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1985 içinde.
"La tentation biocratique." *Ethique*, I: *La vie en question* (1991).
Testart, J. *L'oeuf transparent*. Paris: Fayard, 1986.
———, ed. *Le magasin des enfants*. Paris: F. Bourin, 1990.
Thalmann, Rita. *Etre femme sous le IIIe Reich*. Paris: Editions Laffont, 1982.
———, ed. *Femmes et fascismes*. Paris: Tierce, 1986.
———, ed. *La tentation nationaliste, 1914-1945*. Paris: Tierce, 1990.
Thane, Pat. *The Foundations of the Welfare State*. Londra: Longman, 1982. Thébaud, Françoise. *La femme au temps de la guerre de 14*. Paris: Stock, 1986.
——— *Quand nos grands-mères donnaient la vie: La maternité en France dans l'entre-deux-guerres*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1986.
Théry, Irène and Christian Biet, ed. *La famille, la loi, l'état, de la Révolution au code civil*. Paris: Imprimerie Nationale et Centre Georges-Pompidou, 1989.
Thibaud, O. *Les enfants comment? Les techniques artificielles de procréation*. Ed. Chronique Sociale, 1984
Tickner, Lisa. "The Body Politic: Female Sexuality and Women Artists since 1970." *Art History*, I, 2 (Haziran 1978).
Tillion, Germaine. *Ravensbrück*. Paris: Seuil, 1988
Tilly, Louise A. ve Joan W. Scott. *Les femmes, le travail, et la famille*. Marsilya: Rivages/Histoire, 1987; America bs. 1978.
Treneman, Ann. "Cashing in on the Curse: Advertising and the Menstrual Taboo", Gammon and Marshment, *The Female Gaze*, 1988 içinde.
Trofimenkoff, Susan Mann. *Visions nationales: Une histoire du Québec*. Québec: Editions du Trécarré, 1986.
Turnaturi, Gabriella. "La donna fra il pubblico e il privato: La nascita della casa-

linga e della sonsumatrice." *Nuova donnawomanfemme,* 12-13 (Temmuz-Aralık 1979) 8-29.
Ungerson, Clare, ed. *Gender and Caring: Work and Welfare in Britain and Scandinavia.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1990.
United States Department of Health Education and Welfare, 4 Mayıs 1979. "Support of Research Involving Human in Vitro Fertilization and Embryo Transfer."
Vacquin, M. *Frankenstein ou les délires de la raison.* Paris: Ed. F. Bourin, 1989.
Vandelac, Louis, vd. *Du travail et de l'amour: Les dessous de la production domestique.* Montréal: St. Martin, 1985.
Vanek, J. "Household Technology and Social Status: Rising Living Standards and the Status and Residence Difference in Housework." *Technology and Culture,* 19 (Haziran 1978), 361-375.
Veillon, Dominique. *La mode sous l'Occupation, débrouillardise et coquetterie dans la France en guerre (1939-1945).* Paris: Payot, 1990..
Verdier, Yvonne. *Façons de dire, façons de faire.* Paris: Gallimard, 1979.
"Vers la procréatique une société où les enfants viennent par la science." *Projet,* 195. Paris, 1985.
Vessilier-Ressi, Michèle. *Le métier d'auteur.* Paris: Dunod, 1982.
Vianello, Mino, Renata Siemienska vd. *Gender Inequality: An International Study of Discriminatian and Participation.* Londra: Sage, 1989
Von Gersdorff, Ursula. *Frauen im Kriegsdienst, 1914-1945.* Stuttgart: Verlags-Anstalt, 1969.
Walker, Alice. *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose.* San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1984.
Wall, Richard ve Jay Winter, ed. *The Upheaval of War: Family, Work, and Welfare in Europe, 1914-1918.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
Wandersee, W. *Women's Work and Family Values, 1920-1940.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.
Wanrooij, Bruno. *Castità e licenlza.* Padua: Marsilio, 1991.
Warshofsky Lapidus, Gail. *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change.* Berkeley: University of California Press, 1978.
Weeks, Jeffrey. *Sex, Politics, and Society: The Regulation of Sexuality since 1800.* Londra: Longman, 1981.
Weindling, Paul. *Health, Race, and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
Weiner, L. *From Working Girl to Working Mother.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985.
Werner, Françoise. "Du ménage à l'art ménager: L'évolution du travail ménager et son écho dans la presse féminine française de 1919 à 1939." *Mouvement Social,* 129 (1984), 61-87.
Werth, Nicolas. *La vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation, 1917-1930.* Paris: Hachette, 1984.
White, Cynthia. *Women's Magazines, 1693-1968.* Londra: Michael Joseph, 1970.
Whitelegg, Elizabeth, ed. *The Changing Experience of Women.* Oxford: Basil Blackwell, 1982.
Williamson, Judith. *Consuming Passions: The Dynamics of Popular Culture.* New York: Marion Boyars, 1986.
——— "Woman Is an Island: Femininity and Colonization", Modleski, *Studies in Entertainment*, 1986 içinde.
Wiltsher, Anne. *Most Dangerous Women: Feminist Peace Campaigners of the Great War.* Londra: Pandora, 1985

Winkler, Dörte. *Frauenarbeit im "Dritten Reich"*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1977.
Wobbe, Theresa, ed. *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen*. Frankfurt: Neue Kritik, 1992.
Wright, G. *Building the Dream: A Social History of Housing in America*. New York: Pantheon Books, 1981.
Young, Richard ve Peter Wilmott. *Family and Kinship in East London*. New York: Penguin Books, 1957; 1962.
Yver, Colette. *Femmes d'aujourd'hui, enquête sur les nouvelles carrières féminines*. Paris: Calmann-Levy, 1929.
Zavalloni, Marysa, ed. *L'émergence d'une culture au féminin*. Montréal: St. Martin, 1987.
Zetkin Clara. *Souvenirs sur Lenin*. Paris: Bureau d'Editions de Diffusion, et de Publicité, 1926.

Yazarlar

GISELA BOCK Bielefeld Üniversitesi'nde tarih profesörü, daha önce de Floransa'da Avrupa Üniversitesi'nde profesör. Modern İtalya'nın siyasal düşüncesi, Amerikan işçi hareketi, ev içi emeğin tarihi, Nazizm, ırkçılık, cins ayrımcılığı, tarihte toplumsal cinsiyet teorisi ve yöntembilimi üzerine birçok dilde kitap ve makale yayınladı.

DANIÈLE BUSSY GENEVOIS Paris VIII Üniversitesi'nde profesör. İspanya tarihinde uzmanlaşan Genevois, öncelikle çağdaş İspanya'da basın ve kadın konusu üzerinde çalıştı. Tezinin başlığı "Presse féminine et répubicanisme en Espagne 1931-1936"dir. Yirminci yüzyılın başında İspanya'da şiddet üzerine kolektif bir proje de dahil, şu andaki çalışmaları daha çok düşünceler ve zihniyetler tarihiyle ilgilidir.

YOLANDE COHEN Montréal'de Québec Üniversitesi'nde tarih profesörü. Araştırmaları öncelikle yirminci yüzyılın ilk yarısında Fransa'da ve Québec'teki sosyal hareketlerin tarihiyle ilgili olmuştur. *Femmes de parole. L'Histoire des Cercles de fermières du Québec*'in ve *Les jeunes, le socialisme et la guerre. Histoire des mouvements de jeunesse en France* başlıklı bir monografın yazarıdır. Aynı zamanda *Juifs marocains à Montréal*'in eş yazarı ve iki kolektif eserin, *Femmes et contrepouvoir* ile *Femmes et politique*'in editörüdür.

FRANÇOISE COLLIN Felsefeci ve yazar. *Maurice Blanchot et la question de l'écriture* de dahil felsefi denemeler, romanlar ve öyküler, yanı sıra kadınlar ve cinsel farklılık üzerine çok sayıda deneme yayımladı. 1973'te *Les Cahiers de Grif* dergisini kurdu ve Editions Tierce için *Littérales* adlı bir derlemenin editörlüğünü yapıyor. Yıllarca Brüksel'de profesörlük yaptıktan sonra şimdi Centre Parisien d'Etudes Critiques'te feminist teori dersi veriyor. Şu anda bir Hannah Arendt incelemesi üzerinde çalışıyor.

JACQUELINE COSTA-LASCOUX Centre National de Recherche Scientifique'te araştırma direktörü ve Haut Conseil de la Population et de la Famille'in üyesidir. Hukuk sosyolojisi alanında çalışıyor ve kültürel çatışmaların hukuksal kategorilere nasıl meydan okuduğu konusuna odaklanıyor. *Evolution de la délinquance des jeunes de 1825 à 1968*'in ve Afrika hukuku üzerine incelemelerin yayımlanmasından sonra, göç (*De l'immigré au citoyen*), ayrımcılık ve biyo-etikle (*Les Nouvelles Techniques de procréation* konusunda Commissariat Général au Plan'a sunulan raporun ve *Bioéthique et Droit*'nın eş yazarıdır) ilgilenmeye başladı.

NANCY COTT Yale Üniversitesi'nde Tarih ve Amerikan Araştırmaları profesörü. Başlıca eserleri *The Bonds of Womanhood: "Women's Sphere" in New England, 1780-1835; The Grounding of Modern Feminism* ve *A Woman Making History: Mary Ritter Beard through Her Letters*'ı kapsar.

HÉLÈNE ECK Agrégée d'histoire, Paris X-Nanterre Üniversitesi'nde hoca. Araştırmaları II. Dünya Savaşı sırasında propaganda tarihi odaklıdır. *La Guerre des mondes: histoire des radios de langue française pendant le Deuxième Guerre mondiale*'in editörüdür.

YASMINE ERGAS Şu anda hukukla ilgilenen bir sosyologdur. İtalya'da ve Birleşik Devletler'de araştırmalar yaptı ve çağdaş feminizm üzerine çok sayıda yazı yayımladı, özellikle *Nelle maglie della politica. Femminismo, instituzioni e politiche sociali nell'Italia degli anni 70.*

VICTORIA DE GRAZIA Şu anda Tarih Araştırmaları Merkezi'nin direktörlüğünü yaptığı Rutgers Üniversitesi'nde ders veriyor. *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisuri in Fascist Italy*'nin ve *How Fascism Ruled Women: Italy (1922-1945)*'ın yazarıdır. Avrupa'nın Amerikanlaşması üzerine çok sayıda deneme de yayınladı ve *Radical History Review*'nun kurucularından biridir.

ANNA HIGONNET On dokuzuncu ve yirminci yüzyılların görsel kültür tarihi konusunda ders verdiği Wellesley College'da sanat yardımcı profesörü. İzlenimci ressam Berthe Morisot'nun bir biyografisinin yanı sıra, Morisot'nun eserleriyle ilgili bir inceleme de yayımladı.

ROSE-MARIE LAGRAVE Sosyolog ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de hoca. Lagrave'ın araştırmaları Avrupa'daki köylülerle ilgilidir. *Le Village romanesque* ve *Celles de la terre. Agricultrices: l'invention politique d'un métier*'in, yanı sıra feminist bilimsel faaliyetler üzerine çok sayıda makalenin yazarıdır.

NADINE LEFAUCHEUR Sosyolog ve Centre National de Recherche Scientifique'te araştırmacı. Çalışmaları esas olarak evlilik dışı annelik ve tek ebeveynli ailelerin sosyo-politik ele alınışıyla ilgilidir. Şu anda Fransa'da tıbbi soy ıslahının tarihi üzerinde çalışıyor. *La Fabrication des mâles*'ın (Georges Falconnet ile birlikte) ve bazıları *Lectures sociologiques du travail social; La Famille, la loi, l'Etat de la Révolution au Code civil* ve *La Famille: l'état des savoirs*'da yayımlanan birçok denemenin yazarıdır.

MARCELLE MARINI Paris VII Üniversitesi'nde hoca. *Territoires de féminin avec Marguerite Duras*'nın ve *Lacan*'ın yazarıdır. *Stratégies des femmes*'a ve *Cahiers du Grif*'in özel sayısı "Savoir et différence des sexes"e katkıda bulundu. Feminist dergilerde ve edebiyat dergilerinde makaleler de yayımladı ve Nicole Mozet ile birlikte "1945'ten itibaren Fransa'da edebi üretim" üzerine bir araştırma ekibini de yönetiyor.

FRANÇOISE NAVAILH Rusça öğretmeni (Paris'te). Sovyet sinemasında uzmandır, Sovyet filminde kadın imgeleri konusunda bir tez üzerinde çalışıyor (Marc Ferro'nun yönetiminde). Makalelerinden bazıları: "L'Image de la femme dans le sinéma soviétique contemporain", *Film et Histoire*'da; "Le Renouveau religieux dans le cinéma russe", Slovo – *Cinéma et culture nationale en URSS*'te; "La Commissaire de Berditchev – une nouvelle de V. Grossman, un film de A. Askoldov", *Pardes*'da.

LUISA PASSERINI Torino Üniversitesi'nde araştırma yöntemleri dersi veriyor. Araştırmaları, özellikle faşizmin tarihi ve 1960-1970'in sosyal hareketlerinin tarihi için sözlü tanıklığın ve anının tarihsel kullanımına odaklanır. Mouvement Social'in "Mémoires et histoires de 1968"e adanan özel sayısı da dahil, çok sayıda antolojinin editörlüğünü yaptı. *Torino operaia e fascismo; Storia e soffettività. Le fonti orali, la mamoria; Autoritratto di gruppo; Mussolini immaginario. Storia di una biografia 1915-1939*; ve *Storie de donne e femministe* yayınları arasındadır.

MARIETTE SINEAU Centre National de Recherche Scientifique'te araştırma görevlisi, siyaset bilimci. Paris'te Fondation Nationale de Sciences Politiques'e bağlı Centre d'Etude de la Vie Politique Française'de çalışıyor. Kadınların siyasal tutumlarının ve davranışlarının incelenmesinde uzmandır; bu konuda, Enquête sur les femmes et la politique en France (Janine Mossuz-avau ile birlikte) da dahil, epeyce yazı yayımladı. En son kitabı *Des femmes en politique,* kadın politikacıları, onların imgelerini, beklentilerini ve rollerini ele alır.

ANNA-MARIE SOHN Agrégée d'histoire, Paris I Üniversitesi'nde hoca. Kadınların tarihinde uzmandır, "La Garçonne: type littéraire ou type social des années 20?"nin yazarıdır. Tezi, "Féminisme et syndicalisme. Les institutrices de la Fédération Unitaire de l'Enseignement de 1919 à 1935" başlıklıdır. *Violences sexuelles, Mentalités*'de yayımlanan "Les Attentats à la pudeur sur les fillettes et la sexualité quotidienne en France (1870-1939)" de dahil, çeşitli makalelerin yazarıdır. "Les Rôles féminins dans la vie privée à l'époque de la IIIe République" üzerine ikinci bir tezi tamamlamak üzeredir.

FRANÇOISE THÉBAUD Université Lumière Lyon 2'de hoca, yirminci yüzyılda kadınların tarihi konusunda uzmandır. *1914-1918: l'Autre front; Femmes et fascismes*; ve *La Tentation nationaliste* gibi kolektif kitaplarda bu konuda yazılar yazdı. *La femme au temps de la guerre de 14* ve *Quand nos grands-mères donnaient la vie: la maternité en France dans l'entre-deux-guerres*'i de yayımladı.

Dizin

İnsanlık için en kötü dönem, tarihte eşi görülmemiş savaşlarla ve devrimlerle kana bulanan yirminci yüzyıl kadınlar için en iyi dönem mi oldu? Özgürlük, erkeklerle eşitlik ve topluma tam katılım vaatleri, yirminci yüzyılın tanık olduğu dönüşümlerin ve kargaşanın ortasında nasıl yerine getirildi? Cinsiyetler arası ilişkileri ve toplumsal cinsiyet sistemlerinin evrimini vurgulayan toplumsal cinsiyetli bir bakış açısıyla yazılan dünyaca ünlü dizinin bu beşinci cildi kadınların tarihini bugüne kadar getiriyor, zamanımıza damgasını vuran olaylar ve köklü sosyal değişimler bağlamına yerleştiriyor.

"Birçok ülkeden onlarca tarihçi kadınların vücutlarını, yüreklerini ve zihinlerini inceliyor, doğalarını ve rollerini araştırıyor... Araştırmaları sömürgeleştirilmiş bir kıtada gerçekleşen değişimlere işaret ediyor... Özgürlüğe giden yol uzundur. Bu yolda sonraki istasyonlara uğramayı diliyoruz."

L'Express / Anne Pons

Françoise Thébaud, Université Lumière Lyon 2'de okutmandır. Académie Française'ın üyesi olan **Georges Duby**, Collège de France'ta Ortaçağ Tarihi Profesörüdür. **Michelle Perrot**, Université de Paris VII'de Çağdaş Tarih Profesörüdür.

TAKIM ISBN: 975-458-629-2
ISBN: 975-458-634-9

KDV dahil fiyatı: 40.000.000 TL - 40 YTL